'અખંડ આનંદ'ના

ગ્રાહકોને

★ આ માસિક દર અંગ્રેજી મહિનાની પહેલી તારીખે પ્રસિદ્ધ થાય છે

★ વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૬-૮ છે બહારગામ માટે રૂ. ૭) પરદેશ માટે રૂ. ૧૦) છે તે (૧) સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, ભદ્ર, અમદાવાદ અથવા (૨) કાલબાદેવી રોડ, હાથી બીલ્ડિંગ, ત્રીજે માળે, મુંબઈ–૨ એ ઠેકાણે ભરી શકાય છે

★ વ્યવસ્થા અંગેનો પત્રવ્યવહાર અમદાવાદના કાર્યાલય સાથે કરવો.

★ લવાજમ મનીઑર્ડરથી મોકલતા મની ઑર્ડરની કુપન પર પૂરુ ઠેકાણુ અને 'અખંડ આનંદ' માટે એમ સ્પષ્ટ લખવુ

★ મહિના બે મહિના માટે સરનામુ બદલાવવુ હોય, તો પોતાના પોસ્ટમાસ્તરને લખવુ સરનામુ વખતસર નહિ બદલાવનારનો અંક જૂના સરનામે રવાના થતા, બીજો અંક મૂલ્ય લીધા સિવાય મોકલાતો નથી

★ પત્રવ્યવહારમા ગ્રાહક નંબર અવશ્ય જણાવવો

★ ૧લી નવેમ્બર ૧૯૪૯થી ત્રીજું વર્ષ શરૂ થઈ ગયુ છે

★ માસિક સાથે પુસ્તકો વી પી થી મોકલાતા નથી

★ નમૂનાના અંક માટે રૂ ૧) મોકલી આપવો

છેલ્લા ૩૮ વર્ષથી ચાલતી ગુજરાતની સૌથી જૂની, સસ્તી ને લોકપ્રિય

વિવિધ ગ્રંથમાળા

દેશમા રૂ ૧૧) - વાર્ષિક લવાજમ - પરદેશમા રૂ ૧૩)

આજે જ ગ્રાહક બનીને વરસે દિવસે ૧૬૦૦ પાનાનું વિવિધ વિષયોનું વાચન ૬ થી ૮ પુસ્તકો દ્વારા ઘેરબેઠા મેળવો.

*

'અખંડ આનંદ' જેવો લોકાદર પામેલી

સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રેણી

'સંપાદક' સોપાન

આ શ્રેણીમા અત્યાર સુધીમા મોટા સુવાચ્ય અક્ષરોમા ઉપયોગી ૨૫ પુસ્તકો પ્રગટ થયા છે ગુજરાતના ઘરોમા ને પુસ્તકાલયોમા હજારો નકલો પહોંચી ગઈ છે

૨૫ પુસ્તકોના સેટની કિંમત

રૂ. ૨૬-૦-૦ ટ. ખ રૂ ૧-૮-૦

*

આમ સાહિત્યશ્રેણી

જ્ઞાન-ચારિત્ર્ય-વર્ધક ઉપયોગી સાહિત્યની આ નાની પુસ્તિકાઓ દ્વારા ગરીબ પણ સમજી વર્ગ પોતાની ગુંજાશ પ્રમાણે નાની લાયબ્રેરી વસાવી શકે છે જુદા જુદા વિષયોના ૮૧ પુસ્તકો થયા છે તે બધાની કિંમત

રૂ. ૨૦-૮-૬ ટ. ખ ૨-૮ જુદો

વધુ વિગતવાર સૂચીપત્ર માટે લખો.

: અનુક્રમ :

નોંધ : આ અંક માટે જ પસંદ કરવામાં આવેલા કેટલાય લેખો જગ્યાને અભાવે તથા વિવિધતા જાળવવાના હેતુથી આપી શકાયા નથી, તે બદલ લેખકો ક્ષમા કરશે એવી આશા છે. આ લેખોનો ઉપયોગ આવતા અંકમાં થઈ જશે.

તંત્રી

અખંડ આનંદ

વર્ષ ૩, અંક ૧] તંત્રી : સોપાન [નવેમ્બર ૧૯૪૯

સંકલ્પ

આત્માની અનંત શક્તિનો આપણને પરિચય નથી. પરંતુ આપણા જીવનમાં એટલું તો જોઈ શકાય છે કે જ્યારે આપણે અમુક સંકલ્પ કરીએ છીએ, ત્યારે આપણામાં વિશેષ બળ દાખલ થતું હોય ને આપણું મન બળવાન બનતું હોય એવું લાગે છે. માણસને સારું કરવાની ઇચ્છા થાય તેટલાથી એ સારું કરી શકતો નથી. એ ઇચ્છાને પાર પાડવા જે પુરુષાર્થની જરૂર પડે છે તે પ્રગટાવવા દૃઢ સંકલ્પ કરવો પડે છે. આ સંકલ્પ આત્માની અનંત શક્તિનું કિરણ છે એમ કહીએ તો ચાલે. ઇચ્છા કરતાં નિશ્ચયનું અને નિશ્ચય કરતાં પ્રતિજ્ઞાનું–સંકલ્પનું બળ વિશેષ માલૂમ પડે છે. ઇચ્છા આપણા અંતરસાગરની સપાટી ઉપર હોય છે, નિશ્ચય અંદરના ઊંડાણમાંથી આવે છે અને પ્રતિજ્ઞા, જ્યાં આત્માનું કેંદ્ર છે ત્યાંથી પ્રકટે છે.

સાધકમાત્રને સંકલ્પની જરૂર પડે છે. જ્યાં સુધી આપણું મન પ્રલોભનમાં તણાઈ જાય, ક્ષણિક સુખથી લોભાઈ જાય, સંકલ્પોથી પાછું ભાગે ત્યાં સુધી માત્ર ભલી ભાવનાથી કશું મળી શકતું નથી. આપણી એવી ભાવના કશો સહન કરવાનું બળ આપી શકતી નથી. ઇંદ્રિયોને વશ રાખવા કે કોઈ મહાન કાર્ય પાર પાડવા જે શક્તિની જરૂર પડે છે તે શક્તિ સંકલ્પ વિના પ્રગટતી જ નથી. આપણા ધર્મગ્રંથોમાં વ્રતનિયમનું જે માહાત્મ્ય છે તેનું આ જ કારણ છે. માણસ વ્રત લે, પ્રતિજ્ઞા કરે, સંકલ્પ કરી લે ત્યારે એની અંદરના ખૂણેખૂણામાંથી શક્તિકણો એકઠા થઈ આવીને મનના [illegible]ને મજબૂત કરતા હોય એવો અનુભવ થાય છે. સામાન્ય માણસ પણ સંકલ્પથી વીર બની જાય છે.

માણસમાત્રને અમુક પવિત્ર દિવસે, નવે વર્ષે, પર્વ દિવસે કે કોઈ મહાપુરુષની જન્મજયંતી પ્રસંગે શુભ સંકલ્પ કરવાની ઇચ્છા થાય છે. આવી ઇચ્છા આપણામાં જાગતી રહે તો માનવું કે આત્મદેવ જાગે છે ને આપણને દોરી રહ્યા છે. પણ એટલું લક્ષમાં રાખવું કે આપણી સારી ઇચ્છાઓ એ રોજની કમાઈ છે, તે આપણે ગુમાવી દઈએ તો ચિંતા નથી. પણ સંકલ્પ–પ્રતિજ્ઞા તો આપણી સંચિત કરેલી મૂડી છે. આપણો જીવનવ્યવહાર એ મૂડીના જોર ઉપર ચાલે છે. એને આધારે જ આપણે જીવી રહ્યા છીએ. આવી ઇચ્છાઓ ક્રિયામાં ન ઊતરે, મૂર્તિમંત ન થાય તેની ચિંતા નહિ, પણ જે સંકલ્પ કરીએ અને તે તૂટે તો આપણું દેવાળું જ નીકળે. નવા વર્ષે શુભ સંકલ્પો કરીએ જ, પણ લક્ષમાં રાખીએ કે સંકલ્પ કરી નાખ્યા પછી તો જીવને જોખમે પણ તે પાર પાડવાનો આપણો ધર્મ છે. સંકલ્પ તૂટ્યો, પ્રતિજ્ઞા તૂટી એટલે બાકી કશું રહે જ નહિ.

[illegible]

જ્યારે ચોથા પ્રકારના વારસા વિશે એમ નથી. જે માણસને પ્રજ્ઞાઇંદ્રિય પ્રાપ્ત હોય, જેનું સંવેદન સૂક્ષ્મ અને સૂક્ષ્મતર હોય તે જ આ વારસાને સમજી કે ગ્રહણ કરી શકે છે. બીજા વારસાઓ જીવન દરમિયાન કે મૃત્યુ સમયે નાશ પામે છે, જ્યારે આ માંગલિક વારસો કદી નાશ પામતો નથી. એકવાર તે ચેતનમાં પ્રવેશ્યો એટલે તે જન્મજન્માંતર ચાલવાનો, એનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ થવાનો અને તે અનેક જણને સંપ્લાવિત-તરબોળ પણ કરવાનો.

આપણે એવી કોઈ આર્યપરંપરામાં જન્મ્યા છીએ, કે જન્મતાવેંત આવા માંગલિક વારસાનાં આંદોલનો આપણને જાણેઅજાણે સ્પર્શે છે. આપણે તેને ગ્રહણ કરી ન શકીએ, યથાર્થ રૂપમાં સમજી પણ ન શકીએ એમ બને, પણ આ માંગલિક વારસાનાં આંદોલનો આર્યભૂમિમાં બહુ સહજ છે.

શ્રીઅરવિંદ, સર રાધાકૃષ્ણન્ વગેરે ભારત-ભૂમિને અધ્યાત્મભૂમિ તરીકે ઓળખાવે છે તે એ જ અર્થમાં.

ભગવાન મહાવીરે જે માંગલિક વારસો આપણને આપ્યો કે સોંપ્યો છે તે કયો છે એ આજે આપણે વિચારવાનું છે. એક બાબત સ્પષ્ટ સમજી લઈએ, કે આ સ્થળે સિદ્ધાર્થનંદન, કે ત્રિશલાપુત્ર સ્થૂળ દેહધારી મહાવીર વિશે આપણે મુખ્યપણે વિચાર નથી કરતા. એમનું ઐતિહાસિક કે ગ્રંથબદ્ધ સ્થૂળ જીવન તો હમેશાં આપણે વાંચતા અને સાંભળતા આવ્યા છીએ. આજે જે મહાવીરનો હું નિર્દેશ કરું છું તે શુદ્ધબુદ્ધ-વાસનામુક્ત ચેતનસ્વરૂપ મહાન વીરને ધ્યાનમાં રાખી નિર્દેશ કરું છું. આવા મહાવીરમાં સિદ્ધાર્થનંદનનો તો સમાવેશ થઈ જ જાય છે, પણ વધારામાં તેમના જેવા બધા જ શુદ્ધબુદ્ધ ચેતનનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. આ મહાવીરમાં કોઈ નાતજાત કે દેશકાળનો ભેદ નથી. તે વીતરાગાદ્વૈતરૂપે એક જ છે. આ મુદ્દો ધ્યાનમાં રાખીને જ અનેક સ્તુતિકારોએ સ્તુતિ કરી છે. જ્યારે માનતુંગ આચાર્ય સ્તુત્ય તત્ત્વને બુદ્ધ કહે છે, શંકર કહે છે, વિધાતા કહે છે અને પુરુષોત્તમ કહે છે ત્યારે તે સદ્‌ગુણાદ્વૈતની ભૂમિકાને જ સ્પર્શે છે. આનંદઘન 'રામ રહિમાન કાન', વગેરે સંપ્રદાય પ્રચલિત શબ્દો વાપરી એવા જ કોઈ પરમતત્ત્વને સ્તવે છે. તે જ રીતે આજે આપણે મહાન વીરને સમજીએ.

ભગવાન મહાવીરે જે મંગળ વારસો આપણને સોંપ્યો છે, ઉપદેશ્યો છે તે માત્ર તેમણે વિચારપ્રદેશમાં જ સંઘરી મૂક્યો ન હતો. એમણે એને જીવનમાં ઉતારી, પરિપક્વ કરી, પછી જ આપણી સમક્ષ રજૂ કર્યો છે. એટલે તે વારસો માત્ર ઉપદેશ પૂરતો નથી, પણ આચરણનો વિષય છે.

ભગવાન મહાવીરે ઉપદેશેલ વારસાને સંક્ષેપમાં કહેવો હોય તો તેને ચાર ભાગમાં વહેંચી કહી શકાય. (૧) જીવનદૃષ્ટિ, (૨) જીવનશુદ્ધિ. (૩) રહેણીકરણીનું પરિવર્તન અને (૪) પુરુષાર્થ.

ભગવાનની જીવન વિશેની દૃષ્ટિ શી હતી તે પ્રથમ સમજીએ. જીવનની દૃષ્ટિ એટલે તેનું મૂલ્ય આંકવાની દૃષ્ટિ. આપણે સહુ પોતપોતાના જીવનનું મૂલ્ય આંકીએ છીએ. બહુ તો જે કુટુંબ, જે ગામ, જે સમાજ, કે જે રાષ્ટ્ર સાથે આપણો સંબંધ હોય તેના જીવનનું મૂલ્ય આંકીએ છીએ. આથી આગળ વધીએ તો આખા માનવસમાજ અને તેથી આગળ વધીએ તો આપણી સાથે સંબંધ ધરાવતા પશુપક્ષીના જીવનનું પણ મૂલ્ય આંકીએ છીએ. પણ મહાવીરની સ્વસંવેદનદૃષ્ટિ તેથી પણ આગળ વધી હતી. ગયા એપ્રિલની ચોવીસમી

તારીખે અમદાવાદમાં કાકાસાહેબે ભગવાન મહાવીરની જીવનદષ્ટિનો ઉલ્લેખ કરતાં કહ્યું કે, તેઓ એક એવા ધીરજવાન અને સૂક્ષ્મ પ્રજ્ઞ હતા કે તેમણે કીટ-પતંગ તો શું પણ પાણી અને વનસ્પતિ જેવી જીવનશૂન્ય ગણાતી ભૌતિક વસ્તુઓમાં પણ જીવનતત્ત્વ જોયું હતું મહાવીરે પોતાની જીવનદષ્ટિ લોકો સમક્ષ રજૂ કરી ત્યારે કોણ તેને ગ્રહણ કરી શકશે એ ન વિચારતાં એટલું જ વિચાર્યું, કે કાળ નિરવધિ છે અને પૃથ્વી વિશાળ છે, ક્યારે ક્યારે કોઈ તો એને સમજવાનું જ જેને હૈયામાં ઊંડી સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થઈ હોય તે અધીરો થઈ એમ નથી માની લેતો કે મારી પ્રતીતિને તત્કાળ લોકો કેમ નથી સમજતા?

મહાવીરે આચારાંગ નામના પોતાના પ્રાચીન ઉપદેશગ્રંથમાં બહુ સાદી રીતે એ વાત રજૂ કરી છે, અને કહ્યું છે, કે દરેકને જીવન પ્રિય છે, જેવું આપણને પોતાને. ભગવાનની સરળ સર્વગ્રાહ્ય દલીલ એટલી જ છે કે 'હું આનંદ અને સુખ ચાહું છું તેથી જ હું પોતે છું તો પછી એ જ ન્યાયે આનંદ અને સુખને ચાહનાર બીજાં નાનાં મોટાં પ્રાણીઓ હોય એવી સ્થિતિમાં એમ કેમ કહી શકાય કે માણસમાં જ આત્મા છે, પશુપક્ષીમાં જ આત્મા છે અને બીજામાં નથી! કીડા અને પતંગો તો સુખની શોધ પોતપોતાની ઢબે કરતાં દેખાય જ છે, પણ સૂક્ષ્મતમ વાનસ્પતિક જીવસૃષ્ટિમાં પણ સંતતિ, જનન અને પોષણની પ્રક્રિયા અગમ્ય રીતે ચાલ્યા જ કરે છે' ભગવાનની આ દલીલ હતી અને એ જ દલીલને આધારે તેમણે આખા વિશ્વમાં પોતાના જેવું જ ચેતનતત્ત્વ ઊભરાતું ઉલ્લસતું જોયું. તેને ધારણ કરનાર, નભાવનાર શરીરો અને ઇંદ્રિયોના આકાર પ્રકારનો ગમે તેટલો અંતર હોય, કાર્યશક્તિમાં પણ અંતર હોય, છતાં તાત્ત્વિકરૂપે સર્વવ્યાપેલ ચેતનતત્ત્વ એક જ પ્રકારનું વિલસી રહ્યું છે ભગવાનની આ જીવનદષ્ટિને આપણે આત્મૌપમ્યની દૃષ્ટિ કહીએ. જેવા આપણે તાત્ત્વિકરૂપે, તેવા જ નાનામોટા સઘળા પ્રાણીઓ જે અન્ય પ્રાણીરૂપે છે તે પણ ક્યારેક વિકાસક્રમમાં માનવભૂમિ સ્પર્શે છે અને માનવભૂમિ પ્રાપ્ત જીવ પણ અવક્રાંતિ ક્રમમાં ક્યારેક અન્ય પ્રાણીનું સ્વરૂપ લે છે આવી ઉત્ક્રાંતિ અને અવક્રાંતિનું ચક્ર ચાલ્યા કરે, પણ તેથી મૂળ ચેતનતત્ત્વના સ્વરૂપમાં કશો જ ફેર પડતો નથી જે ફેર પડે છે તે વ્યાવહારિક છે

ભગવાનની આત્મૌપમ્યની દૃષ્ટિમાં જીવન શુદ્ધિનો પ્રશ્ન આવી જ જાય છે અજ્ઞાત કાળથી ચેતનનો પ્રકાશ ગમે તેટલો આવૃત થયો હોય-દબાયેલો હોય તેનો આવિર્ભાવ ઓછો કે વત્તો હોય-પણ શક્તિ તો એની પૂર્ણ વિકાસની-પૂર્ણ શુદ્ધિની છે જ જો જીવતત્ત્વમાં પૂર્ણ શુદ્ધિની શક્યતા ન હોય તો આધ્યાત્મિક સાધનાનો કોઈ અર્થ રહેતો જ નથી જે જે દેશમાં સાચા આધ્યાત્મિક અનુભવીઓ થયા છે, તેમની પ્રતીતિ એક જ પ્રકારની છે કે, ચેતનતત્ત્વ મૂળે શુદ્ધ છે, વાસના અને લેપથી પૃથક્ છે શુદ્ધ ચેતનતત્ત્વ ઉપર જે વાસના કે કર્મોની છાયા પડે છે તે તેનું મૂળ સ્વરૂપ નથી મૂળસ્વરૂપ તો એથી જુદું જ છે આ જીવનશુદ્ધિનો સિદ્ધાંત થયો જેને આપણે આત્મૌપમ્યની દૃષ્ટિ કહો અને કેવળ જીવનશુદ્ધિની દૃષ્ટિ કહી તેમાં વેદાંતીઓનો બ્રહ્માદ્વૈતવાદ કે બૌદ્ધોનો વિજ્ઞાનાદ્વૈતવાદ, કે બીજા દેશ

ઊભો થાય છે. ભગવાન મહાવીરે એ પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં કહ્યું છે, કે જ્યાંલગી રહેણી-કરણીનું પરિવર્તન ન થાય, આત્મૌપમ્યની દૃષ્ટિ અને આત્મશુદ્ધિ સધાય એવો જીવનમાં ફેરફાર ન થાય, ત્યાંલગી પહેલી બે બાબતો અનુભવમાં ન આવે. રહેણીકરણીના પરિવર્તનને જૈનશૈલીમાં ચરણકરણ કહે છે. વ્યવહારુ ભાષામાં એનો અર્થ એટલો જ છે કે તદ્દન સરળ, સાદું અને નિષ્કપટ જીવન જીવવું. વ્યવહારુજીવન એ આત્મૌપમ્યની દૃષ્ટિ કેળવવા અને આત્માની શુદ્ધિ સાધવાનું એક સાધન છે; નહિ કે એવી દૃષ્ટિ અને શુદ્ધિના ઉપર આવરણના-માયાના પડદા વધારે જવાનું. રહેણીકરણીના પરિવર્તનમાં એક જ મુખ્ય બાબત સમજવાની છે અને તે એ કે મળેલાં સ્થૂળ સાધનોનો ઉપયોગ એવો ન કરવો કે જેથી એમાં આપણી જાત જ ખોવાઈ જાય.

પણ ઉપરની બધી વાત સાચી હોય છતાં એ તો વિચારવાનું રહે જ છે, કે આ બધું કેવી રીતે બને? જે સમાજ, જે લોકપ્રવાહમાં આપણે રહીએ છીએ તેમાં તો આવું કશું બનતું જોવાતું નથી. શું ઈશ્વર કે દૈવી એવી કોઈ શક્તિ નથી કે આપણો હાથ પકડે અને લોકપ્રવાહના વહેણની ઊલટી દિશામાં આપણને લઈ જાય, ઊંચે ચડાવે? આનો ઉત્તર મહાવીરે સ્વાનુભવથી આપ્યો છે, તે એ કે આ માટે પુરુષાર્થ જ આવશ્યક છે. જ્યાં લગી કોઈ પણ સાધક સ્વયં પુરુષાર્થ ન કરે, વાસનાઓના દબાણ સામે ન થાય, એના આઘાત-પ્રત્યાઘાતથી ક્ષોભ ન પામતાં અડગપણે એની સામે ઝૂઝવાનું પરાક્રમ ન દાખવે ત્યાંલગી ઉપર કહેલી એકે બાબત કદી સિદ્ધ ન થાય: તેથી જ તો તેમણે કહ્યું છે કે 'સંજમમ્મિય વીરિયમ્' અર્થાત્ સંયમ, ચારિત્ર્ય, સાદી રહેણીકરણી એ બધા માટે પરાક્રમ કરવું. ખરી રીતે મહાવીર એ નામ નથી, વિશેષણ છે. જે આવું મહાન્ વીર્ય-પરાક્રમ દાખવે તે સહુ મહાવીર. આમાં સિદ્ધાર્થનંદન તો આવી જ જાય છે અને વધારામાં બીજા બધા એવા અધ્યાત્મપરાક્રમીઓ પણ આવી જાય છે.

જે વાત ભગવાન મહાવીરે પ્રાકૃતભાષામાં કહી છે તે જ વાત અન્ય પરિભાષામાં જરાક બીજી રીતે ઉપનિષદોમાં પણ છે. જ્યારે ઈશાવાસ્ય મંત્રનો પ્રણેતા ઋષિ એમ કહે છે કે, આખા વિશ્વમાં જે કંઈ દૃશ્ય જગત છે તે બધું ઈશથી ભરેલું છે, ત્યારે તે એ જ વાત બીજી રીતે કહે છે. લોકો ઈશ શબ્દથી ઈશ્વર સમજે તેમાં કંઈ ખોટું નથી; કારણકે જે ચેતનતત્ત્વ આખા વિશ્વમાં લહેરાઈ રહ્યું છે તે શુદ્ધ હોવાથી ઈશ જ છે, સમર્થ જ છે. અહીં ઈશ્વરવાદ-અનીશ્વરવાદ અગર અદ્વૈતાદ્વૈતની તાર્કિક મીમાંસા નથી. અહીં તો ચેતનતત્ત્વની બાબતની વાત છે. એ ઋષિ કહે છે કે, જો આખા વિશ્વમાં ચેતનતત્ત્વ હોય તો સાધકનો ધર્મ એ છે કે તે ત્યાગ કરીને જ કંઈ પણ ભોગવે. હું તો એમ કહું છું, કે તેવો સાધક ત્યાગ કર્યા પછી ભોગનું સુખ માણે છે. એટલું જ નહીં પણ તે તો ત્યાગમાં જ ભોગનું સુખ માણે છે. એવા સાધકને ત્યાગથી જુદા કોઈ ભોગ નથી. દુન્યવી વ્યવહારમાં માતા સંતતિ માટે ત્યાગ કરે છે ત્યારે તે તેમાં જ ઉપભોગનું પરમ સુખ અનુભવે છે. જ્યારે અહીં તો અધ્યાત્મ સાધકની વાત છે. એ ઋષિ છેવટે એક બાબત વિશે સહુ સાધકોને ચેતવે છે કે કશી વસ્તુમાં ગૃદ્ધિ અર્થાત્ લોભ કે મમતા ન સેવે. પણ માત્ર તે જીવનવ્યવહાર પૂરતો જ વિચાર કરે. આપણે નિઃશંકપણે જોઈ શકીએ છીએ કે જે

માંગલિક વારસો મહાવીરના ઉપદેશમાંથી લાધે છે તે જ ઉપનિષદોમાંથી પણ લાધે છે, અને બુદ્ધ, કે તેવા બીજા મહાન વીરોએ એ સિવાય બીજું શું કહ્યું છે?

આ જ અર્થમાં હું ઉપનિષત્કાર વાપરેલો ભૂમા શબ્દ વાપરીને એમ કહું કે મહાવીર એટલે ભૂમા અને એ જ બ્રહ્મ, તો એમાં કશી અસંગતિ નથી. મહાવીર ભૂમા હતા, મહાન હતા, માટે જ તે સુખરૂપ હતા, માટે જ તે અમૃત હતા. કદી એને દુઃખ સ્પર્શી શકે નહીં; કદી એનું મૃત્યુ સંભવે નહીં. દુઃખ કે મૃત્યુ એ તો અલ્પને છે, ટૂંકી દૃષ્ટિને છે, પામરને છે, વાસનાબદ્ધને છે, જેનો સંબંધ કેવળ સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ શરીર સાથે જ સંભવે છે. જે મહાવીર વિશે હું કહું છું તે તો એ ઉભય શરીરથી પર હોઈ ભૂમા છે, અલ્પ નથી.

અલબત્ત ઇતિહાસકારો જે રીતે વિચાર કરે છે તે રીતે વિચાર કરતાં એ પ્રશ્ન સહેજે થશે કે મહાવીરે જે મંગળ વારસો બીજાને આપ્યો તે વારસો તેમણે કોની પાસેથી, કેવી રીતે મેળવ્યો? આનો ઉત્તર સરળ છે. શાસ્ત્રોમાં અને વ્યવહારમાં કહેવાય છે, કે બિંદુમાં સિંધુ સમાય છે. સાંભળતાં તો આ અવળવાણી લાગે. ક્યાં બિંદુ અને ક્યાં સિંધુ! સિંધુમાં તો બિંદુ હોય, પણ બિંદુમાં સિંધુ કેવી રીતે? પણ એ તદ્દન સાચી વાત છે. મહાવીરના સ્થૂળ જીવનનો પરિમિત કાળ એ તો ભૂતકાળના મહાન સમુદ્રનું એક બિંદુમાત્ર છે. ભૂતકાળ એ તો ભૂત છે, સતરૂપે રહેતો નથી. આપણે કલ્પી ન શકીએ તેવી ત્વરાથી તે આવે અને જાય છે, પણ તેમાં સંચિત થયેલા સંસ્કારો નવા નવા વર્તમાનના બિંદુમાં સમાતા જાય છે. ભગવાન મહાવીરે જીવનમાં જે આધ્યાત્મિક વારસો મેળવ્યો અને સિદ્ધ કર્યો તે તેમના પુરુષાર્થનું ફળ છે એ ખરું છે, પણ એની પાછળ અજ્ઞાત ભૂતકાળના તેવા વારસાની સતત પરંપરા રહેલી છે. કોઈ જૈન ઋષભ કે નેમીનાથ કે પાર્શ્વનાથ વગેરેથી ઊતરી આવેલ કહે. પણ, હું એને એક અર્ધસત્ય તરીકે સ્વીકારું છું. ભગવાન મહાવીરના પહેલાં માનવજાતિએ જે જે આવા આધ્યાત્મિક મહાનપુરુષો સર્જેલા તે ભલે તે નામથી પ્રસિદ્ધ થયા હોય અથવા અજ્ઞાત રહ્યા હોય, પણ એ સમગ્ર આધ્યાત્મિક પુરુષોની સાધનાની સંપત્તિ માનવજાતિમાં એવી રીતે ઉત્તરોત્તર સંક્રાંત થતી જતી હતી કે તે માટે એમ કહેવું કે, આ બધી સંપત્તિ કોઈ એકે જ સાધી છે, એ એક ભ્રાંતિમાત્ર છે. ભગવાન મહાવીરે એવા જ આધ્યાત્મિક જ્ઞાનસ્રોતમાંથી ઉપર સૂચવેલ માંગલિક વારસો મેળવ્યો અને સ્વપુરુષાર્થથી એને જીવતો કરી વિશેષ વિકસાવી દેશ અને કાળને અનુકૂળ થાય એવી રીતે સમર્થ કરી આપણી સામે રજૂ કર્યો. હું નથી જાણતો કે તેમના પછી થયેલા ઉત્તરકાલીન કેટલા ભેખધારી સંતોએ એ માંગલિક વારસામાંથી કેટકેટલું મેળવ્યું અને કેળવ્યું. પણ એમ કહી શકાય, કે એ બિંદુમાં જેમ ભૂતકાળનો મહાન સમુદ્ર સમાયેલો છે તેમ ભવિષ્યનો અનંત સમુદ્ર પણ એ બિંદુમાં સમાયેલો છે એટલે ભવિષ્યની પ્રજા એ બિંદુ વાટે આવવાની અને જાવાની જ.

જ્યારે ઉપનિષદોમાં 'તત્ત્વમસિ' એમ કહેવામાં આવ્યું ત્યારે એનો અર્થ બીજી રીતે એ છે કે તું અર્થાત્ જીવાત્મા પોતે તે જ—બ્રહ્મ પરમાત્મસ્વરૂપ જ છે. આ પણ શક્તિની અને યોગ્યતાની દૃષ્ટિએ બિંદુમાં સિંધુ સમાયાનો નિર્દેશ જ છે.

ઉપર સૂચવેલ ચોથા પ્રશ્નના જવાબને ધ્યાનમાં રાખીને જ જોઈએ તો એકત્વમાં

સામુદાયિક ધ્યેય

શ્રી. કેદારનાથજી

આજે અને ભૂતકાળમાં માનવીએ મુખ્યત્વે પોતાનું જ શ્રેય શોધવા પ્રયત્ન કર્યો છે. સદ્‌ગુણ, શીલ, ઐશ્વર્ય, સાધુતાથી કોઈ એક જ ધ્યેય સાધ્ય કરવાનો સામુદાયિક પ્રયત્ન થયો નથી. પરજગતની ભાવનામાં તણાઈ ઇહલોકનો આપણે દ્રોહ કર્યો છે. માનવીમાં રહેલી શારીરિક, માનસિક તથા આધ્યાત્મિક શક્તિઓને, સ્વાર્થબુદ્ધિ ત્યાગી, આ માર્ગે વહેવડાવવામાં આવે તો આઝાદ બનેલા ભારતવર્ષને કેટલો બધો ફાયદો થાય? શ્રી રમણીકલાલ મોદી દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલ પૂ. નાથજીનો આ લેખ આપણા સર્વને તે દિશામાં પ્રેરી રહો.

છેક પ્રાથમિક જમાનામાં મનુષ્યની શી સ્થિતિ હશે તે વિશે કલ્પના યે કરવાનું આપણે માટે કઠણ છે; પરંતુ મનુષ્ય પ્રાણી જ્યારથી સમુદાય કરીને રહેવા લાગ્યો ત્યારથી સમુદાયનું રક્ષણ કરવા માટે અને ધારણ-પોષણ માટે તેને કંઈક નિયમો કરવા પડ્યા જ હશે; તે નિયમો તે જ તે કાળનો માનવધર્મ. ત્યાર પછી સમુદાયની સંખ્યા જેમજેમ વધતી ગઈ તેમતેમ જ માનવધર્મમાંની માનવતાની કલ્પના વ્યાપક થતી ગઈ છે. વ્યાપકતા સિવાય સમુદાયની વૃદ્ધિ થઈ શકતી નથી. તે વ્યાપકતા-ધારણ, પોષણ, રક્ષણ વગેરે બાબતમાં અધિક અનુકૂળતા અને ક્ષમતા તથા તે જ પ્રમાણે સમાજમાં સત્ત્વસંશુદ્ધિ એટલે સદ્‌ગુણોની વૃદ્ધિ અને શુદ્ધિ વગેરે બાબતો થતી ન રહે તો સમાજ ટકી શકતો નથી. તે માટે સમાજમાં કાળ અનુસાર જરૂરી સુધારણા કરવી પડે છે, જુદાંજુદાં આવશ્યક સાધનો નિર્માણ કરવાં પડે છે.

આપણા દેશમાં ઘણા પ્રાચીન કાળે ધર્મને નામે એક વખત જે ચાતુર્વર્ણ્ય સમાજરચના થઈ ગઈ તેની પછી આપણો જગત સાથે સંબંધ વધતો ચાલેલો હોવા છતાં યે કોઈ પણ પ્રકારની વ્યવસ્થિત સમાજરચના કે જાગ્રતધર્મ ત્યારપછી સેંકડો વર્ષમાં હજી નિર્માણ થઈ શક્યો નથી. ભારતવર્ષની બહારની પ્રજાનો આપણી સાથે સંબંધ બંધાયા પછી આપણી પડતીની જે શરૂઆત થયેલી છે તે હજી સંપૂર્ણ બંધ થઈ નથી. બહારની પ્રજા સાથે ટકી રહેવા માટે આપણી સમાજરચનામાં જોઈતી સુધારણા કરીને આપણે પોતાના સમાજને બળવાન અને સમર્થ બનાવી શક્યા નથી. અનેક પ્રકારની આપત્તિઓ સહન કરવા છતાં યે આપણને જૂની રચનાનો મોહ છૂટ્યો નથી. 'ઈશ્વરની ઇચ્છા' અને 'પ્રારબ્ધ કર્મ'ના નિરાશાજનક સિદ્ધાંતના

કહેવાયું છે કે एतं मंगलमुत्तमम् આ એક ઉત્તમ મંગળ છે. આને જ આદિ, મધ્ય અને અંતિમ મંગળ કહેવામાં આવ્યું છે. જૈન સૂત્રમાંના 'ચત્તારિમંગલમ્' પાઠમાં જે ચોથું મંગળ કહેવામાં આવ્યું છે તે આ જ વસ્તુ છે.

આપણા જીવનકાળ દરમિયાન આપણે જોયું છે કે, ગાંધીજીએ આ માંગલિક વારસામાંથી કેટકેટલું મેળવ્યું અને કઈ કઈ રીતે વિકસાવ્યું. આજની પવિત્ર ક્ષણે આપણે એવી જ કોઈ માંગલિક ભાવના સાથે જુદા પડીએ કે આપણે પણ આવા માંગલિક વારસાને પાત્ર ક્યારે બનીએ?

★

આધાર પર કથળી ગયેલી સમાજરચનામાં આપણે જેમતેમ વખત ગાળતા રહ્યા છીએ, ધર્મશ્રદ્ધાને નામે આપણે જડતા અને પંગુતા વધારી છે.

ઘણો સમય થઈ ગયો, આપણા બધાનું મળીને એક જ ઉદાત્ત જીવનધ્યેય આપણી દૃષ્ટિ સમક્ષ કોઈ જ રહ્યું નથી બીજા પ્રાણીઓ જેમ પોતપોતાની વ્યક્તિગત ઇચ્છા માટે જીવે છે અને પોતાની જરૂરિયાતો પૂરી કરવાના વ્યક્તિગત પ્રયત્નમાં જીવનભર રહે છે, લગભગ તે જ સ્થિતિ આપણે મનુષ્ય જાતિ યે આજે આપણે ભાગે આવેલી છે આપણા બધાનું મળીને જુદાજુદા પ્રકારની શક્તિબુદ્ધિ, નિષ્ઠા, કર્તૃત્વ અને ઐક્યથી બધાને કલ્યાણપ્રદ અને ધન્યતા લાગે એવું સાધ્ય આપણે સિદ્ધ કરવાનું છે, એવો કોઈ પણ સામુદાયિક ભાવ આપણામાં નથી આપણે ઘણો કાળ આ ધ્યેયશૂન્ય સ્થિતિમાં ગયેલો છે આપણા સમાજના દરેકે દરેક યુગમાં વિદ્વાનો હતા, પંડિતો હતા, મહાન સત્પુરુષો હતા, ધનવાન-ઐશ્વર્યવાન પુરુષો હતા, એક કરતાં એક બળવાન, ગજુગરા અને ધુરંધર યોદ્ધાઓ હતા વિલક્ષણ બુદ્ધિના મુત્સદ્દીઓ યે હતા પરંતુ બધાનું મળીને શક્તિ અને બુદ્ધિથી પ્રાપ્ત કરવાનું કોઈ પણ સામુદાયિક ધ્યેય આપણામાં ન હતું જે ધ્યેયથી બધાને પરિણામો આપણે ભોગવતા આવ્યા છીએ અને આજે પણ ભોગવીએ છીએ દરેક જીવની પેઠે મનુષ્યમાં યે સ્વાર્થવૃત્તિ છે, પરંતુ બીજાના હિતમાં જ પોતાનું હિત, પોતાનો સ્વાર્થ માનવો એમાં જ મનુષ્યની વિશેષતા છે હજી યે આપણા બધાના સદ્‌ગુણો ને સ્વાર્થત્યાગથી પ્રાપ્ત થનારું ઉદાત્ત ધ્યેય આપણે ધારણ કરેલું ન હોવાથી આપણા બધાની શક્તિમાં, કાર્યમાં એકજીવપણું આવી શક્યું નથી આપણા બધામાં ઐક્ય નિર્માણ થઈ બધામાં એક જ પ્રાણ સંચાર થતો નથી આપણા સાધુચરિત અને કર્તવ્યપરાયણ આગેવાનો આપણને સ્વાર્થત્યાગનો અને ઐક્યનો ઉપદેશ કરી રહ્યા છે તોપણ હજી યે તે આપણા ચિત્તમાં ઊંડે ઊતરતો નથી

'તું તારું સુખ જો,' "તું તારું સંભાળ" 'જગતની ભાંજગડમાં પડવાનું તારે કારણ નથી'—એવા પ્રકારના ઉપદેશ અને સંસ્કાર નાનપણથી આપણને મળતા હોવાથી અને આપણી પેઢીઓની પેઢીઓ આ જ સ્થિતિમાં ગયેલી હોવાથી, આપણા હૃદયોમાં તે ઉપદેશ અને સંસ્કાર બળી જવાથી પોતપોતાના હિતની આપણી કલ્પના માત્ર સંકુચિત થઈ ગયેલી છે તેને લઈને કોઈ પણ ઉદાત્ત સામુદાયિક ભાવ આપણામાં નિર્માણ ન થતાં દુનિયામાં આપણે કેવળ સ્વાર્થમાં જ ડૂબેલા છીએ

રહે છે. ગમે ત્યાં રહો, ગમે ત્યાં જાઓ, કંઈ પણ વાંચો, કોઈનો યે ઉપદેશ સાંભળો; આ સિવાય બીજા ઉદાત્ત વિચાર અને સંસ્કાર પ્રાપ્ત થવાના નહીં. સંસારનો સ્વાર્થ વિષયક ઉપદેશ જ પરમાર્થમાં 'આત્મા'ના નામે મળતો હોવાથી, તે આપણને ગળે ઊતરે છે અને રુચે છે; કારણકે તે આપણને સ્વાર્થ છોડવાનું કહેતો નથી, બીજાઓ વિશે વિચાર કરવાનું કહેતો નથી, કે તેમને માટે મહેનત કરવાનું જણાવતો નથી. સંસારમાં આપણે પોતાની જ વૃત્તિનું પોષણ, વર્ધન અને શમન કરતા હોઈએ છીએ અને પરમાર્થને નામે પણ આપણે તે જ કરીએ છીએ. પરંતુ બંને પૈકી કોઈ પણ જગ્યાએ આપણે પોતાની વૃત્તિને તપાસતા નથી. આપણી વૃત્તિ ધર્મ્ય છે કે અધર્મ્ય, તે યોગ્ય છે કે અયોગ્ય, તે બીજાના હિતમાં સાધક, બાધક કે ઘાતક છે એનો વિચાર ન કરતાં આપણે કેવળ પોતાની વૃત્તિની પાછળ લાગીએ છીએ. આ રીતે કોઈ પણ ઉદાત્ત આદર્શ આપણી સમક્ષ ન હોઈ આપણું જીવન ચાલી રહ્યું છે.

ચાતુર્વર્ણ્ય સમાજરચના જે વેળાએ જીવંત હતી તે વેળાએ જીવન વિષયક કોઈક ઉદાત્ત આદર્શ આપણી સમક્ષ હતો. યજ્ઞોપવીતની દીક્ષાથી માંડીને બ્રહ્મચારીને પવિત્ર, ઉદાત્ત અને વ્યાપક સંસ્કાર મળતા રહે એવી શિક્ષણપદ્ધતિ એક વખતે આપણામાં હતી. તે પદ્ધતિ દ્વારા જીવનના આધ્યાત્મિક ઉચ્ચ હેતુનું તેને નિરંતર સ્મરણ કરાવવામાં આવતું હતું. તે વખતના ક્ષત્રિય બ્રહ્મચારીનું શબ્દચિત્ર એક ગ્રંથમાં આવેલું છે, તે પરથી તેના તે કાળનાં શિક્ષણ, સંસ્કાર ને જીવન વગેરે વિશે આપણને કંઈક કલ્પના આવી શકે છે.

पृष्ठि बांधि ले भाते दोन,
माजि भरले बहुत बाण ।
त्यावरी चूडा लंबमान,
सुटोनियां रुळता दे ॥ १
वाम हस्ति भव्य कोदंड,
दक्षिण हस्ति अश्वत्थ दंड ।
रुद्राक्षांची वलये अखंड,
मनगटा माजि शोभती,
भस्म चर्चिलो सर्वांगीं,
मृगचर्म धरिलें ऊर्ध्व भागीं
कौपीन असे अधो भागी,
ब्रह्मचारी लक्षण हें ॥

બે ભાથાં પીઠ પર બાંધેલાં છે. તેમાં ઘણાં બાણ ભરેલાં છે. તેના પર લાંબી જટા છૂટી શોભે છે. ડાબા હાથમાં ભવ્ય કોદંડ છે અને જમણા હાથમાં અશ્વત્થ દંડ છે. કાંડામાં રુદ્રાક્ષનાં કંકણ હંમેશ શોભે છે. આખા શરીર પર ભસ્મ લગાડેલી છે. ઉપરના ભાગમાં મૃગચર્મ ધારણ કરેલું છે, નીચેના ભાગમાં કૌપીન છે. બ્રહ્મચારીનાં આ લક્ષણ છે.

આવી બ્રહ્મચારી મૂર્તિ ધ્યાનમાં લાવવાથી તેની શારીરિક સ્થિતિ, તેની દિનચર્યા, તેનો અભ્યાસ; સંસ્કાર અને જીવનનો આદર્શ શો હોવો જોઈએ તેની કલ્પના આપણને આવી શકે છે. આવી મૂર્તિમાંથી જ બળવાન અને પ્રતાપવાન, ધર્મનિષ્ઠ અને કર્તવ્યનિષ્ઠ સમાજરક્ષકો નિર્માણ થતા હોય છે. કેવળ વ્યક્તિગત સુખોપભોગને કે કામનાને, વૃત્તિને કે ભાવનાને તે કાળે મહત્ત્વ નહોતું જ. બ્રાહ્મણો આપણા બ્રહ્મતેજને વધારવા માટે જીવતા હતા, અને શ્રેષ્ઠ વર્ણની કર્તવ્યનિષ્ઠા અને ધર્મનિષ્ઠાની છાપ આખા સમાજ પર પડતી જ હતી. અને આ રીતે આખો સમાજ જીવનના કોઈ પણ આદર્શ તરફ જતો જ હતો. કોઈ પણ રાષ્ટ્રના બળ અને પરાક્રમના ઉત્કર્ષના કાળની તપાસ કરીએ તો તે કાળે તેની નિષ્ઠા કોઈ પણ પવિત્ર, ઉચ્ચ અને ઉદાત્ત તત્ત્વ પર હોવાનું જણાઈ આવ્યા

સિવાય રહેશે નહિ ગ્રીકરાષ્ટ્રના ઉત્કર્ષના કાળે જન્મેલા દરેક બાળકને કઠોર શારીરિક પરીક્ષામાંથી પસાર થવું પડતું તેમાંથી તે બચી જાય તે જ ગ્રીકરાષ્ટ્રની ભાવિ પેઢી તરીકે તેને ઉત્તમ રીતે ઉછેરવામાં આવતું આ વ્યવસ્થાને લીધે ગમે તેવી નિષ્પ્રાણ પ્રજા રાષ્ટ્રમાં વધતી ન હતી અને કેવળ શોકસ્થાનમાં ઉમેરો થઈ રાષ્ટ્ર પર તેનો નિષ્કારણ ભાર વધતો ન હતો આવા જ જમાનામાં થર્મોપોલી ગર્જનારા વીર નિર્માણ થતા હોય છે રાષ્ટ્રમાં બળ, તેજ અને ઉત્સાહ ત્યારે જ વધતાં હોય છે, જ્યારે તેની સમક્ષ-તેની બધી પ્રજા સમક્ષ-બધાનો મળીને એકમાત્ર કોઈક પવિત્ર, ઉદાત્ત અને મહાન આદર્શ હોય છે બધાનું મળીને એક જ ઉદાત્ત ધ્યેય સદૈવ બધાની દૃષ્ટિ સમક્ષ હોય છે અને તેના પર બધાની નિષ્ઠા હોય છે પોતાની વ્યક્તિગત કામના, વૃત્તિ અને ભાવના પૈકી કોઈ પણ બાબતને મહત્ત્વ ન આપતાં, પોતાનાં વ્યક્તિગત સુખદુઃખની પરવા ન કરતાં તે પ્રજાએ પોતાના આદર્શ પર નિષ્ઠા દૃઢ કરેલી હોય છે આવા આદર્શ અને નિષ્ઠા માટે, વખત આવે તો પોતાના શરીરની આહુતિ આપવા તે પ્રજામાંના દરેકની તૈયારી હોય છે

ઘણો વખત થયા એવા પ્રકારનો ઉચ્ચ અને પવિત્ર, ઉદાત્ત અને સદૈવ પ્રેરણાદાયી કોઈ આદર્શ જ આપણને રહ્યો નહિ બહારની પ્રજાએ આવીને આપણને લૂટી લેવા, મારવા, કચડવા આપણને ગુલામ ગણીને મહેનત કરાવવી અને ફાવે તેમ આપણા પર રાજ્ય કરવું-એવી આપણી સ્થિતિ રહી છે એકકો વર્ણનું આપણા આદર્શહીન જીવનનું આ પરિણામ છે બદલાયેલા કાળ પ્રમાણે આપણા ધાર્મિક અને સામાજિક નિયમોમાંયે, આપણા બધાની માનવતા ટકે અને વૃદ્ધિ પામે એવી જાતનો ફેરફાર કરવો જરૂરી હોવા છતાં તે તરફ આપણે દુર્લક્ષ કરેલું છે અને તેથી આપણામાં આજની પામરતા આવી છે કેવળ વ્યક્તિગત સુખસંતોષની પાછળ લાગવા સિવાય આપણને બીજું ધ્યેય નથી પ્રાચીન કાળના નિરુપયોગી થયેલા ધર્મ-નિયમો આચરતા રહીને તે દ્વારા આજે આપણે ધાર્મિક સમાધાન માનવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ પુરુષાર્થહીન પ્રવૃત્તિમાંથી નિર્માણ થનારી આપણી નિવૃત્તિ પણ તેટલી જ નિષ્પ્રાણ અને નિસ્તેજ હોવાથી પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ બન્નેમાં આપણી અધોગતિ જણાઈ આવે છે દુનિયામાં શુદ્ધ વિકારમય સ્વાર્થી જીવન અને પરમાર્થને નામે કર્તૃત્વહીન અને જ્ઞાનહીન એવું કલ્પનાવશ અને ભાવનાવશ "જીવન" આ રીતે પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ બન્નેમાંથી વિવેકશુદ્ધ અને પુરુષાર્થયુક્ત જીવનનો આપણામાંથી લોપ થઈ ગયો છે

આપણી પહેલાંના કાળમાં મેં આપણા દેશમાં અનેક ધાર્મિક સંપ્રદાયો નિર્માણ થયા, પરંતુ તે પૈકી ભાગ્યે જ કોઈએ સામુદાયિક ધ્યેય તરફ લોકોને વાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો હશે. દરેક સાંપ્રદાયિક ગ્રંથમાં ઇહલોક કે તો પરલોકનાં સુખ, આનંદ અને ઐશ્વર્યનાં જ વર્ણન કરેલાં અને તે પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો કહેલાં જણાશે વ્યક્તિગત અને કાલ્પનિક ધ્યેય સિવાય ઉદાત્ત સામુદાયિક ધ્યેયનો વિચાર કોઈ પણ સંપ્રદાયને સૂઝ્યો હોય એમ દેખાતું આવતું નથી ગૃહસ્થાશ્રમની ત્રુટિઓ અને કર્મમાર્ગના દોષો દૂર કરીને તેને ઉન્નત બનાવવાનો પ્રયત્ન કોઈનાયે તરફથી થયાનું જણાતું નથી પ્રવૃત્તિ તરફ દુર્લક્ષ કરીને નિવૃત્તિને મહત્ત્વ આપવાનું કામ જ થઈ કરીને દરેક સંપ્રદાય દ્વારા થતું આવ્યું છે કેટલાની આપણી

ખોટી સમજણ, નિવૃત્તિમાર્ગ વિશે ચાલતી આવેલી શ્રદ્ધા, કર્મમાર્ગ વિશેની આપણી દુર્બળતા, અને તે વિષેની અનાસ્થા તેમજ તેની શુદ્ધિ વિશેની અશક્યતાની કલ્પના અને એકંદરે બધી બાબતોમાં નિરાશા—એ જ આ બધાનાં કારણો હશે એમ લાગે છે. પરંતુ આ કે આના જેવાં જ આપણી અવનતિનાં બીજાં કંઈ કારણો હોય તો યે તેનો નાશ કર્યા વગર હવે આપણે માટે આરો નથી. ગમે તેટલી દિવ્ય પણ કેવળ વ્યક્તિગત સુખની કલ્પના, લોભ યા મોહમાં આપણે ન પડવું જોઈએ. પરલોકના કાલ્પનિક સુખ કરતાં ઇહલોકના કર્તવ્યને અને તેમાંથી મળનારા સાત્વિક આનંદને આપણે હવે મહત્ત્વ આપવું જોઈએ. પેઢી દર પેઢી ચાલ્યો આવતો આજે આપણને મળેલો માનવશક્તિ બુદ્ધિનો વારસો, તેમ જ આપણી કર્મેંદ્રિયો, જ્ઞાનેંદ્રિયો, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ—બધાયમાં સંચરનારી ચૈતન્યશક્તિ, એ સર્વનો ઉપયોગ કઈ રીતે કરીને આપણે જીવન સફળ કરી લેવું એનો વિચાર આપણે કરવો જોઈએ. માનવજીવન, માનવસંબંધો અને આપણી ભાવિ પેઢી એ બધાના કલ્યાણની દૃષ્ટિએ આપણે વિચાર કરવા લાગીએ તો આપણને ખરા ધર્મનું જ્ઞાન થયા વિના રહેશે નહીં. વ્યક્તિગત સુખ કે શ્રેષ્ઠતાને મહત્ત્વ ન આપતાં વ્યાપક રીતે જીવન વિશે વિચાર કરવાનું આપણે શીખીએ. આપણે મનુષ્ય છીએ, અને બધી રીતે મનુષ્ય તરીકે જીવવા માટે આપણો જન્મ છે, એ વાત આપણાં હૃદયમાં ઠસી જાય તો આપણી શક્તિઓનું આપણને જુદા સ્વરૂપમાં દર્શન થાય. પોતાપણાની આપણી સંકુચિત ભાવના નાશ પામે અને સમુદાય વિશે પોતાપણું લાગવા જેટલી વિશાળતા આપણા હૃદયમાં પ્રગટ થાય તો આપણાં વ્યક્તિગત ધ્યેયોની અને તેનાં સુખ, આનંદ અને દિવ્યતાની કલ્પના વગેરેની હીનતા અને અસત્યતા આપણને સ્પષ્ટપણે જણાઈ આવે અને જીવન વિશેના બધા ક્ષુદ્ર આદર્શો આપણા ચિત્તમાંથી અસ્ત પામે; તેમ જ પોતાના જ વિકારો કે ભાવનાઓને તાબે રહેવામાં માનવતા નથી, પરંતુ વિકાર અને ભાવનાને નિમિત્તે પ્રગટ થનારી માનવીની અનેકવિધ શક્તિઓને વિવેકશુદ્ધ કરીને તેમને યોગ્ય કાર્યમાં અને કર્તવ્યમાં પરિણત કરવી એમાં જ માનવતા છે. એ વાત આપણને સમજાય. આ રીતે આપણામાં વિવેક અને ધર્મની જાગૃતિ થાય તો આપણી નાશ પામતી માનવતા આપણને ફરીને પ્રાપ્ત થાય.

માણસમાં અનેક પ્રકારની શારીરિક, બૌદ્ધિક અને માનસિક શક્તિઓ છે. તે શક્તિઓ દરેક વૃત્તિ અને કર્મ દ્વારા તેની ઇચ્છા કે અનિચ્છાએ મનુષ્ય મારફત બહાર પડતી હોય છે. યંત્રમાંથી પેદા થતી વરાળને જેમ યોગ્ય કાર્યમાં યોજનાપૂર્વક ઉપયોગમાં લાવવાથી તે દ્વારા મહાન કાર્યો કરવામાં આવે છે તે પ્રમાણે માનવીમાં રહેલી શક્તિ, વિકાર અને ભાવનાને અવ્યવસ્થિતપણે અને અવિવેકથી વ્યર્થ જવા ન દેતાં તેને વધારીને તેમ જ શક્ય તેટલાં શુદ્ધ કરીને આપણે તેને યોજનાપૂર્વક ઉપયોગમાં લાવી શકીએ તો તે દ્વારા કેટલાં યે મહાન સત્કાર્યો સાધી શકાશે. તેવાં મહાન કાર્યો કરવા માટે પોતાની એકેએક વૃત્તિનું શોધન કરવું પડશે. અયોગ્ય વૃત્તિઓનો વિરોધ કરીને તેને ભાવનામાં પરિણત કરવી પડશે. તે ભાવનાઓને પણ શુદ્ધ કરીને વિવેકથી તેમનો યોગ્ય કાર્યમાં અને કર્તવ્યમાં સદૈવ ઉપયોગ કરવો પડશે. કોઈ પણ ભાવના તે ગમે તેટલી દિવ્ય લાગતી હોય તોપણ આપણા ચિત્તમાં કેવળ કલ્પનારૂપે તે ઘોળાતી

ન રહેવી જોઈએ તેમાં ડૂબી જઈને આપણે તેમાં જ 'રમ્યા ન કરવું જોઈએ તેમ કરવું એટલે આપણી જ કલ્પનાસૃષ્ટિમાં રમમાણ રહેવાનો આપણે જ જન્માવેલો તે એક મનોમય ખેલ છે તેમાં આપણી કોઈ પણ શક્તિનો વિકાસ ન હોઈ તે આપણો કેવળ મનોવિલાસ છે તેમાં આનંદ હશે પણ તેમાં માનવોચિત પુરુષાર્થપ્રાપ્ત એવી પ્રસન્નતા નથી. આપણા ચિત્તમાં ઈશ્વર વિશેની ભાવના પણ કેવળ રમ્યા કરે તો તેમાં આનંદ, આવેશ કે મસ્તી થોડો કાળ લાગવાનો સંભવ છે, પરંતુ તેમાં કર્તૃત્વ નથી વ્યક્તિગત કલ્યાણના હેતુથી આપણે ઈશ્વર સાથે તન્મય થવાનો પ્રયત્ન કરીએ અને તેથી આપણને તન્મયતા થઈ લાગે તોપણ તેથી આપણામાં જ્યાંસુધી ઈશ્વરીશક્તિનો સંચાર થતો નથી અને તેના પ્રકારનું કર્તૃત્વ પ્રગટ થતું નથી ત્યાંસુધી તે તન્મયતાનું મનની વિશ્રાંતિ કરતાં વિશેષ મહત્ત્વ નથી મનકલ્પિત વધારેલી પ્રેમોન્મત્ત અવસ્થાનો કે ઈશ્વર વિષયક કાંઈક અસંબદ્ધ બોલતા રહેવા સિવાય બીજો કશો ઉપયોગ ન થતાં

સર્વ શક્તિઓના વિકાસમાં માનવતા છે, અને સામુદાયિક ધ્યેય ને કર્તવ્યને માર્ગે આપણે તે જ સાધવાની છે

કોઈ કહેશે, ઈશ્વરી પ્રેમ જેટલી પવિત્ર અને શ્રેષ્ઠ ભાવના જગતમાં બીજી કોઈ નથી, માટે તે પ્રેમમાં મગ્ન થઈ જવા કરતાં અધિક શ્રેષ્ઠ કાર્ય જીવનમાં બીજું શું હોય? ઈશ્વરીપ્રેમ જેટલી પવિત્ર અને શ્રેષ્ઠ ભાવના જગતમાં નથી એ વાત તદ્દન ખરી માનીએ તોપણ તે ભાવનામાં મનુષ્ય ચોવીસ કલાક કદી મગ્ન રહી શકતો નથી બહુ તો યોગ્ય વખત મગ્ન રહી શકશે તે થોડા વખતની મગ્નતાને મનુષ્યે પવિત્ર અને માનવતા માનવી કે તે પવિત્ર ભાવનાનો જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં, દરેક વ્યક્તિ સાથે આવતાં સંબંધમાં, કર્મોમાં ને કર્તવ્યમાં ઉપયોગ કરતા રહીને તે જ્ઞાન તે દિવ્ય અને પવિત્ર ભાવના પ્રગટ કરતા રહેવામાં પવિત્રતા અને માનવતા માનવી? માનવીય હૃદયની કોઈ પણ અને કેટલી યે દિવ્ય અને શ્રેષ્ઠ ભાવના ઉચિત કર્માચરણ સિવાય પૂર્ણ થઈ શકતી નથી માટે જે ભાવના ઉચિત કર્મમાં જે વ્યક્ત થતી

એક કોયડો

તું તે જ હું

શ્રી.. બળવંતરાય ક. ઠાકોર

માનવી અંતરમુખ બને ત્યારે જ એને સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપની કંઈક ઝાંખી થવાનો સંભવ છે. અંતરને બારણે જાણે પરમાત્મા આવે છે ત્યારે ધ્યાનમાં બેઠેલો આત્મા એને, અંદર હમણાં દાખલ ન થવાનું જણાવે છે; ને કહે છેઃ તું તારી મોજે અત્યારે તો વિદાય જ થા. તારે આવવું હોય તો સાંજે-જીવનસંધ્યાએ, વૃદ્ધાવસ્થાવખતે, જ્યારે સામાન્ય રીતે માનવી માટે ગોવિંદગુણ જ ગાવાના રહે છે, ત્યારે આવજે ને જે કંઈ કહેવુંકરવું હોય તે મન મૂકી કહેજે. ત્યારે પરમાત્મા જાણે કહે છે, કે હા ભાઈ-હા, હું તો તે બધું જાણું જ છું, એટલે જ તો તને અત્યારે ચેતવવા આવ્યો છું

આત્મા જવાબ આપે છેઃ તું તારે ચાલ્યો જાને, અત્યારે તો અહીં રજ પણ સમય ફાજલ નથી. આ ભરભરત જુવાનીમાં તો મારા દૈવત ને કૌવતને બળે જેની હું સાધના કરું છું, તે તો આમ ચપટી વાગતાંની સાથે જ મને મળશે. પરમાત્મા કહે છે, તો શું તું મને હજી પણ ઓળખતો નથી? હું જે કહું છું તે શબ્દો શું સ્પષ્ટ નથી?

હું માનવી, જાનવર, પંખી, કીટ, પતંગ, પન્નગ, ભાવિ કે ભૂત છું તેની હજી પણ ખબર નથી પડી? ને સાચે જ કહેજે, તું જે આ જાકારો દે છે તે સાચેસાચ છે કે પછી ટીખળ-મશ્કરી કરે છે? સહુ વાતની એક વાત તો આટલી જ છે, તું તે જ હું છું-આત્મા તે જ પરમાત્મા છે-ને તું છે તેથી અલ્યા મને, હું બીજું કોઈ તત્ત્વ છું એવી શંકા શા માટે લાવે છે? હવે કાવ્ય વાંચો. એનો રસાસ્વાદ માણી શકાશેઃ

શાર્દૂલ૦ — સોનેટ.

તું છો કોણ? દબાવતો કળ? અલ્યા ઠેલ. રહ્યો બારણાં?
ડૂબ્યો ધ્યાન વિશે છું અંતર જલે, ત્યાં આમ વિક્ષેપ કાં?
અત્યારે તું વદાય થા, વળી નિરાંતે સાંજરે આવજે,
કહેજે સર્વ, ઉરે ભલે ઠલવજે, સાચૂં મિઠું અન્ય ને
નકામૂંય ભલે તદા ભરડજે, ટોલ્લાય દેજે ઇતર,
—હા યે હા જાણું હૂંય, થાપિ તુજ શૂં થાપો ય ઠોકૂં જબર!
જા તૂં જા પણ હાલ તો વખત ના ફાજલ અહીં છે રજે,
જે હૂં સાધિ રહ્યો સમથ મથને, તે આમ પામ્યો અલ્યા જાણજે!

શૂં? ના ઓળખતો મ્હને? ન વચનો મ્હારાં વિશે સ્પષ્ટતા?
નીચો કંઠ પડે? વળી વિવિધ ને અકળાવતા મુઝવતા,
શૂરો ને પલટા અઠામ પડતા? છૂં જન? છૂં જાનવર?
પંખી? કીટ? પતંગ? પન્નગ? ભલા છૂં ભાવિ? છૂં ભૂતવર?
ના શૂં ઓળખિયો હજી? તુજ ખરો જાકાર કે ટીખળ?
—રે તૂં તેજ હું! છો તું તેથિ મુજને 'લ્યા કાં તું શંકે અવર!

જાકાર: ચાલ્યો જા, એવો જાકારો. 'લ્યા: અલ્યા.

ઊંઘ

શ્રી જ્યોતીંદ્ર દવે

બાળકની 'નિંદરપરી,' કવિઓની 'નિદ્રાદેવી' ને અમિતેની ઊંઘ આપણી જિંદગીના વર્ષોમાંથી લગભગ ત્રીજા ભાગની હિસ્સેદાર છે. તત્ત્વજ્ઞોએ ઊંઘને 'ક્ષણમૃત્યુ જેવી દશા' રૂપે ગણી છે. વૈદ્યકશાસ્ત્રે ઊંઘને શરીરસ્વાસ્થ્યનું પ્રમુખ કારણ માને છે, પણ આ નિદ્રા દરમિયાન માણસ કેવો અસહાય બની જાય છે! અનિદ્રાના રોગથી પીડાવાની વ્યથા ને ગાઢ નિદ્રા ન આવી હોય કે ઉજાગરો હોય તેવા ધંધાદારી કે નોકરિયાતની બીજા દિવસની પીડા આપણે સહુ જાણીએ છીએ. પણ ઊંઘ ઉપર લખવા માટે નિદ્રાદેવીએ લેખક ઉપર શી વિતાડી છે એનો અનુભવ તો આ લેખ વાંચ્યા વિના નહિ આવી શકે.

'ઊઠું અદ્ભુતોમાં તુજ સ્વરૂપ અદ્ભુત નીરખું' એમ કવિએ ઈશ્વરને માટે કહ્યું છે તે નિદ્રાને પણ લાગુ પાડી શકાય છે. ખરી રીતે જોતાં ઈશ્વર કરતાં પણ ઊંઘને એ વર્ણન વધારે લાગુ પડે છે, કારણકે ઈશ્વરનું સ્વરૂપ કેવું છે તે કોઈ જાણતું નથી. ઘણાને મતે એનું કોઈ રૂપ જ નથી. એ તો અમૂર્ત ને અરૂપ છે. એટલે એના રૂપ માટે અદ્ભુત કે બીજા કોઈ વિશેષણને અવકાશ જ રહેતો નથી. વિશેષ્યનો જ જ્યાં અભાવ હોય ત્યાં એકડાવિનાનાં મીંડાં જેવાં વિશેષણોનો શો અર્થ?

નિત્યના પરિચયને લીધે જીવનની ઘણી વિચિત્ર ને અદ્ભુત વસ્તુઓ આપણને કેવળ સામાન્ય ને સાધારણ લાગે છે. નિદ્રાને વિષે પણ એવું જ છે. નિદ્રાનું સ્વરૂપ, એનાં કાર્ય ને કારણ, એનું આવાગમન ને વિસર્જન—એ બધું જ અદ્ભુત છે.

અટકાવ્યો. બીજે ઠેકાણે સારી જગા છે એવી લાલચ બતાવી, ને અંદર આવશો તો જોવા જેવી થશે એમ ધમકી પણ આપી. છતાં એ કશાને ગણકાર્યા વગર હું અંદર દાખલ થયો.

'આટલી બધી જગા છે છતાં બધાને અંદર આવતાં કેમ અટકાવો છો?' એમ મેં એને સવાલ પૂછ્યો. જવાબમાં એ માત્ર ઘૂરક્યો ને પછી એ ઓછું હશે એમ માની હાથમાંનો દંડ બતાવ્યો. મને એના પર ખૂબ ચીડ ચઢી. પણ પશુ જોડે લડવામાં આપણા જેવા સારા માણસની આબરૂ નહિ એમ માની, હું કંઈ એનાથી બીતો નહોતો તોપણ ચર્ચા કરવાની માંડી વાળી મૂંગો રહ્યો. ટ્રેન ચાલુ થઈ એટલે એણે બિસ્તરો પાથરી તે ઉપર લંબાવ્યું. થોડીવારમાં એ ઊંઘી ગયો ને એનાં નસકોરાંનો અવાજ ટ્રેનના અવાજને દાબી દેતો સંભળાવા લાગ્યો. મારી નજર

ચોડી કાઢું અથવા એના જ ડંડાથી એનું માથું ફોડી નાખું ને તરત ઊતરી જાઉં તો એ શું કરી શકે? નિર્બળતાની મૂર્તિ સમો હું સબળતાના અવતાર સરખા આ પહાણની, ધારું તો હમણાં છાલ ઉખેડી કાઢું એમ છું. જાગ્યા પછી એ ફાવે તેમ કરે. પણ અત્યારે એ ઊંઘે છે, ત્યારે હું જાગું છું–તેની આગળ એ કેવળ અસહાય, નાનકડા ને નિર્બળ બાળક સરખો જ છે!'

આમ નિદ્રા પ્રચંડકાય બલિષ્ઠ પુરુષને પણ નિર્બળ ને અસહાય બનાવી મૂકે છે. દુનિયાની ધમાલમાં, સંસારનાં કાર્યો કરવામાં ખરચાયેલી શક્તિને ઊંઘ ભરપાઈ કરી આપે છે. એમ છતાં નિદ્રાવસ્થા દરમિયાન તો માણસ કેવળ અશક્ત ને નિર્બળ બની જાય છે અને નિદ્રસ્થ મનુષ્યની અસહાય અવસ્થાનો લાભ જેને ઉઠાવવો હોય તે ઉઠાવી શકે છે.

મનુષ્યને જ નહિ પણ પ્રાણીમાત્રને ઊંઘ વિના ચાલતું નથી. 'જાગતા રહેજો, જાગતા રહેજો. ઊઠો, જાગો ને સુફલ મેળવો' એવો પોકાર વારંવાર પાડવા છતાં માણસને ઊંઘ ન આવે, ઓછી આવે અથવા વિક્ષિપ્ત પ્રકારની આવે તો એ મુઝાઈ જાય છે. શું કરું એમ એને થાય છે ને બેચેન બનીને ડૉક્ટર પાસે દોડી જાય છે. બે દહાડા, પાંચ દહાડા, પંદર દહાડા, માણસ ભૂખ્યો રહી શકે; પણ ત્રણચાર રાતના અખંડ ઉજાગરા થાય તો એ ભાંગીને ભૂકો થઈ જાય છે. એકવાર રસ્તામાં મને એક મારા પુરાણા મિત્રનો બહુ લાંબે વખતે ભેટો થઈ ગયો. લાલ આંખ, લથડતા ટાંટિયા, વ્યગ્ર મુખમુદ્રા ને અસ્પષ્ટ વાણીનાં ચિહ્નો જોઈ મેં એમને પૂછ્યું:

'દારૂબંધી બહુ નજીકમાં આવી રહી છે ત્યારે જ તમે એ શરૂ કર્યું?'

'શું? શું શરૂ કર્યું?' એમણે પૂછ્યું.

'દારૂ પીવાનું,' મેં કહ્યું.

'શરમ નથી આવતી આવો આક્ષેપ કરતાં?' એમણે ક્રોધપૂર્વક કહ્યું.

'માફ કરજો, પણ તમારી સ્થિતિ જોઈને કોઈને પણ એમ લાગે કે આણે જરા પીધો છે–જરા નહિ, પણ શરીરથી જિરવાય તે કરતાં વિશેષ પ્રમાણમાં.' મેં ખુલાસો કર્યો.

'ત્રણ રાતના ઉજાગરા છે. મારા કાકાના છોકરાને ટાઈફૉઈડ થયો છે તે રાતના જાગવું પડે છે. તેમાં આવી દશા થઈ ગઈ છે.' એમણે જણાવ્યું.

માણસ જેવો માણસ ત્રણ રાતના ઉજાગરામાં ઢીલા બંધાયેલા પોટલા જેવો થઈ જાય છે. શી અનિદ્રાની શક્તિ!

માણસને કોઈક વાર ઊંઘ ન આવે અથવા સંગીતની મહેફિલ, લગ્નપ્રસંગ કે એવા કોઈ આનંદજનક કારણસર ઉજાગરો કરવો પડે તો તેની ખાસ અસર થતી નથી; પણ ખૂબ પ્રયત્ન કરવા છતાં દિવસો પર્યંત ઊંઘ આવે જ નહિ, ઊંઘવાની વૃત્તિ પણ ઊડી જાય ત્યારે એની સ્થિતિ ખરેખર ચિંતાજનક બની જાય છે. અનિદ્રા એ પોતે મોટો રોગ છે, એટલું જ નહિ, અનેક રોગનું એ કારણ પણ છે ને પરિણામ પણ છે. ઉદરમાં પડેલું અન્ન 'ઇન્કિલાબ ઝિંદાબાદ'ની ઘોષણા કરી પાચનશક્તિ સામે બળવો ઉઠાવી 'ચલો દિલ્હી'નાં સૂત્રો પોકારતું ઉપરના પ્રદેશ પર ચઢાઈ આરંભે, ત્યારે ઊંઘ હરામ થઈ જાય છે એવો આપણા સર્વનો અનુભવ છે. પણ તીવ્ર અપચાથી ઊંઘ ન આવે એ તો સામાન્ય વાત છે, ને એ કોઈક જ વાર બને છે અને એનો ઉપાય પણ સત્વર થઈ શકે છે. પરંતુ પાંડુરોગ, ક્ષય, મધુપ્રમેહ આદિ રોગથી પીડાતા માણસો લાંબા સમય સુધી અનિદ્રાના પંજામાં સપડાય છે, ઉપાયો કરવા છતાં એમનાથી બરાબર ઊંઘી શકાતું નથી. કેટલાકને બીજા કોઈ રોગ ન થયા હોવા છતાં

માત્ર અનિદ્રાનો જ રોગ લાગુ પડ્યો હોય છે ચન્દ્રની કળા પેઠે એમની ઊંઘમાં પણ પખવાડિયા પ્રમાણે વધઘટ થાય છે પંદર દહાડા ઊંઘ આવે ને બીજા પંદર દહાડા ઊડી જાય વળી પાછી બીજા પંદર દહાડા એ પોતાનો પ્રભાવ બતાવે છે ને તે પછીના પંદર દહાડા સુધી રિસાઈને એ પિયેર જતી રહે છે અનિદ્રા એ જેમ રોગોના પરિણામરૂપ છે તેમ જ પોતે રોગસ્વરૂપ છે તેમ એ આવનારા રોગની સૂચક પણ છે લકવો, ગાંડપણ, લોહીનું વધતું દબાણ ઇત્યાદિ ભયકર રોગનું અનિદ્રા પૂર્વ લક્ષણ છે પહેલાં માણસની ઊંઘ જતી રહે છે, પછી એની ભૂખ જતી રહે છે, પછી એનું મગજ જતું રહે છે, પછી એનો કાબૂ જતો રહે છે, ને પછી કોઈક વાર માણસાઈ જતી રહે છે ને કેટલીક વાર જીવન પણ જતું રહે છે

નિદ્રા તેમ જ અનિદ્રા બંનેના આક્રમણ વખતે માણસ પોતાની જાત પરનો કાબૂ કેવો સંપૂર્ણ રીતે ખોઈ બેસે છે એ જોવા જેવું છે ભાવમાં ને અભાવમાં-બંને સ્થિતિમાં નિદ્રા મનુષ્યના આખા શરીરનો કબજો લઈ લે છે, તે બહુ અદ્ભુત છે સૂવા માટે જગા ન હોય ને ઊંઘ ખૂબ આવતી હોય ત્યારે ટ્રેનમાં પ્રવાસ કરતા મુસાફરોની સ્થિતિ કેવી થાય છે તે નીરખવા જેવું હોય છે આંખો પરાણે મિંચાઈ જાય, પગ લાંબા થઈ જાય ને ડોકું ધૂણવા લાગે બંને પલ્લામાં અણસરખું વજન હોય ત્યારે ત્રાજવાની જેવી સ્થિતિ થાય છે તેવી સ્થિતિ એમના મસ્તકની થાય છે એ સ્થિર રહી શકતું નથી, આમથી તેમ ડોલવા લાગે છે ને બાજુમાં બેઠેલી વ્યક્તિના મસ્તક સાથે અથડાય છે વિક્ષેપ આવતા ડોલતું માથું સ્થિર થઈ જાય છે, હાલતા માથાનો માલિક જરા જાગ્રત બની ઘેનભરી આંખો અડધી ઉઘાડીને આસપાસ નજર કરે છે ને જાણે, કોઈ અજાણ્યા પ્રદેશમાં પોતે આવી ચડ્યો હોય એવો ભાવ એના મુખ પર આવે છે થોડીવાર સ્વસ્થ થઈને બેસવા એ પ્રયત્ન કરે છે, પણ નિદ્રા સામેનો જીતવાનો પ્રયત્ન, એ પણ નિદ્રાના હાથમાં સબળ સાધનરૂપ થઈ પડે છે ને આખરે હારીને એ પાછો આંખો મીંચી દે છે ને ફરી એનું માથું, ખેંચી આગળની કમાન છટકી ગઈ હોય તેમ ડોલવા લાગે છે વળી એકાદ વાર જોડેની વ્યક્તિના મસ્તક સાથે એ સમાગમમાં આવે છે ને ડોલતું બંધ પડી એ પોતાના માલિકને જાગ્રત કરે છે, અને આમ ચાલ્યા જ કરે છે

અનિદ્રાથી હેરાન થતા માણસની સ્થિતિ પણ આવી જ લાચાર બની જાય છે પણ એના પ્રયત્નો જુદા પ્રકારના હોય છે એ પથારીમાં જઈને પડે છે ઓશિકાને જુદી-જુદી રીતે ગોઠવીને તે પર પોતાનું માથું ગોઠવે છે થોડીવાર પડી રહે છે, પણ ઊંઘ જેવી વૃત્તિ જ એને થતી નથી એ પડખું બદલે છે-પરિણામ કશું જ નહિ. થોડીવાર ચતો સૂઈ રહે છે, છતાં પરિણામ એનું એ. વળી બીજી બાજુએ પડખું ફેરવે છે, છતાં સ્થિતિ એવી ને એવી એ દિશા ફેરવે છે 'કાળના બળથી પહેલાં જ્યાં સરોવર હતાં, ત્યાં સૂકાં મેદાન થઈ ગયાં છે ને જ્યાં સૂકાં મેદાન હતાં, ત્યાં પાણીથી ભરેલાં સરોવર થઈ ગયાં છે,' એમ એક લેખકે લખ્યું છે, તેનું સ્મરણ કરાવે તેવી રીતે પથારીમાં પહેલાં જ્યાં માથું હતું ત્યાં એના પગ આવી જાય છે ને પગ હતા ત્યાં માથું આવેલું દેખાય છે પરંતુ આ વિપરીત ક્રમથી પણ નિદ્રાદેવી રિઝાતી નથી એ મોટાંમોટાં બગાસાં ખાય છે, રામના નામનો પાઠ કરવા માંડે છે, કાલ્પનિક ઘેટાંઓ ગણવા માંડે છે,

પણ બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ જતાં આખરે થાકીને પડી રહે છે. 'અરે ભગવાન! કાલે મારું શું થશે? દિવસે કામ કેમ થશે? ઊંઘ નહિ આવે તો તબિયત ખલાસ થઈ જશે' વગેરે ચિંતા એ કરવા માંડે છે; ને જેમજેમ એ ચિંતા કરતો જાય છે તેમતેમ એની બેચેની વધતી જાય છે, અને નિદ્રા એનાથી વધારે ને વધારે દૂર જતી જાય છે. સવારે એ ઊઠે છે, ત્યારે સખત લાઠીચાર્જમાં સપડાઈ ગયેલા પુરુષ જેવી એની સ્થિતિ થઈ ગઈ હોય છે.

ઊંઘ ન આવે ત્યારે માણસ કેવો બેચેન થઈ જાય છે એનો મને સારો અનુભવ છે. શરૂઆતમાં મને ઊંઘ બહુ ઓછી આવતી–ઓછી જ નહિ, પણ મોડી પણ બહુ આવતી.–ખરી રીતે જોતાં એમાં વાંક મારો જ છે. વાંચવાનું વ્યસન મને એવું સખત લાગુ પડ્યું છે કે તે છોડીને સૂવા જવું મને બહુ મુશ્કેલ લાગે છે. એટલે ઊંઘ જ્યારે મગજના દરવાજા ઠોકે છે ત્યારે 'જરા થોભ' એમ હું એને કહું છું. થોડીવાર એ થોભે છે ને વળી પાછા દરવાજા ઠોકે છે. 'જરાક થોભ' એમ કહીને હું ફરી વાંચવામાં પડું છું. જરાક થોભીને એ ફરી દરવાજા ખખડાવે છે. 'આ આવ્યો,' હું કહું છું ને એનું અસ્તિત્વ ભૂલી જાઉં છું. બહુ વાર બારણે વાટ જોઈ ઊભેલો અભ્યાગત દરવાજા ઊઘડે નહિ તો પાછો ચાલ્યો જાય છે, તેમ મારી ઊંઘ વાટ જોઈજોઈને થાકીને પાછી ચાલી જાય છે. એ પછી લાંબે વખતે પુસ્તક બંધ કરી હું સૂવા જાઉં છું, ત્યારે એ દેવી મારી સામે ફરકતાં પણ નથી. 'કલહાન્તરિતા નાયિકા'ની પેઠે એ પૂંઠ ફેરવીને ઊભી રહે છે. ધીરોદાત્ત નહિ પણ અધીર ને અવદાત્ત નાયકની પેઠે હું એને મનાવવા ખૂબખૂબ મથું છું, પણ એક વારની અવગણનાને કારણે ક્રોધે ભરાયેલી એ ગર્વઘેલડી સુંદરી છણકો કરીને સરી જાય છે. स एष ते तिष्ठति संगमोत्सुके, विशंकसे मीरु यतोऽवधीरणाम्। (મારી એ અવગણના કરશે એમ જેના વિષેનું શંકા રાખે છે તે તો તને મળવા માટે આતુર આ ઊભો છે.) એમ કાલિદાસના નાયકની પેઠે એને હું કહું છું, પણ એ કંઈ કાલિદાસની નાયિકા નથી કે સહેજે મનાઈ જાય. આમ હું એને મનાવવાના યત્નો છોડી દઉં છું ને પછી કોણ જાણે ક્યારે એ આવીને મને પોતાના પાશમાં લઈ લે છે. આમ હાથે કરીને મેં અનિદ્રાને આમંત્રણ આપ્યું છે. હવે નિદ્રાદેવીને વશ થવામાં હું ડહાપણ સમજ્યો છું ને અનિદ્રાનો મારો પુરાણો રોગ ઘણે અંશે કમી પણ થઈ ગયો છે. પરંતુ પહેલાં, જ્યારે મને ઊંઘ નહોતી આવતી અથવા બહુ મોડી આવતી ત્યારે હું બહુ બેચેન થઈ જતો ને બીજે દિવસે મારી તબિયત ખરાબ થઈ જતી. એ પછી અનુભવે હું શીખ્યો કે ઊંઘ ન આવે તોપણ બેચેની અનુભવવાની કંઈ જરૂર નથી, ઊંઘ ન આવે ત્યારે એમ વિચાર ન કરવો કે ઊંઘ કેમ આવતી નથી?, પણ મનને એમ મનાવવું, કે આ હું પથારીમાં પડ્યો છું– આરામ લેવા ખાતર. ઊંઘને જો આવવું હોય તો ભલે આવે, મારી ના નથી. હું એનો આદરસત્કાર કરીશ; પણ એને જો ન જ આવવું હોય તો મારો આગ્રહ પણ નથી. કલા ખાતર કલા તેમ સૂવા ખાતર સૂતો છું. કલાકૃતિમાંથી અચાનક લાભ થાય તો એ સોનામાં સુગંધ ભળ્યા જેવું કહેવાય તેમ સૂવામાંથી ઊંઘ પણ આવી જાય તો એવડો લાભ થાય. આવા વિચાર કરવા હું પ્રયત્ન કરતો, પણ બીજાઓને નિરાંતે ઊંઘતા જોઈને, એમના નસકોરામાંથી આવતા વિવિધ

અવાજો સાંભળીને આ વિચારમાં મક્કમ રહેવું બહુ ભારે પડી જતું ને થતું 'અરે! ભગવાન! બધા ઊંઘી ગયા છે જેવા નિરાંતે નસકોરાં બોલાવે છે ને એક હું જ આમ આ પડખેથી પેલે પડખે તરફડિયાં મારતો પડ્યો છું' એટલે ઊંઘ ન આવે ત્યારે ઊંઘ વિશેના વિચાર કરવા એ સૌથી ખરાબ છે, પોતાની જાતના વિચાર કરવા એ એથી જરા ઓછું ખરાબ છે અન્ય મનુષ્યો ને તેમની સાથેના સંબંધના વિચાર કરવા એ પણ ઠીક નથી, પણ કોઈ શાસ્ત્રીય અમૂર્ત વિષય તરફ મનને વાળવું સત્ય, અહિંસા, ગુણાકાર, ભાગાકાર ને તેમાં સમાયેલું રહસ્ય, કલા, સાહિત્ય, તેનાં સ્વરૂપ ને નિયમો, વીજળી ને તેના ફાયદા તથા ગેરફાયદા, અન્ન, અગ્નિ ને પાણીનો સંબંધ, સોમવાર પછી મંગળવાર જ શા માટે હંમેશ આવે છે, બુધવાર કેમ નહિ, સોમવાર ને સોમવાર કહેવાને બદલે મંગળવાર કે રવિવાર નું નામ આપ્યું હોય તો કેમ, અથવા અઠવાડિયાની ને મહિનાની ગણતરી જુદી જ રીતે કરવામાં આવે તો પગાર વહેલો ને વધારે મળી શકે કે નહિ? આવાઆવા વિષયના વિચારો કરવાથી ઊંઘ ન આવવાને લીધે વધારે પડતી બેચેની ને વ્યગ્રતા અનુભવાય છે તે ટળી જશે, મન થાકીને વિચાર કરતું અટકી જશે ને પરિણામે મોડીમોડી પણ નિદ્રા આવી જશે, અને ઘણી ઓછી ઊંઘ આવવા છતાં બીજે દહાડે એની બહુ અસર નહિ વરતાય

'રહે એ દૂર માગે તો ન માગે દોડતું આવે' એમ કવિએ પ્રારબ્ધ માટે કહ્યું છે તે ઊંઘ માટે પણ 'દોડતું' ને બદલે 'દોડતી' જેટલો નજીવો ફેરફાર કરી ને કહી શકાય

કંઈ કામ ન હોય, તદ્દન થાકી ગયા હોઈએ ને બીજે દહાડે વહેલા ઊઠીને ટ્રેન પકડવાની હોય ત્યારે એ આઘી સરી જાય છે વહેલા ઊંઘી જવાની ખાસ જરૂર હોય ત્યારે ખાસ કરીને એ બહુ જ મોડી-લગભગ જાગવાને વખતે આવે છે જ્યારે ઊંઘવું ન હોય, કોઈ કારણસર જાગતા રહેવું પડે એમ હોય-ટ્રેનમાં સૂવા માટે જગા ન મળી હોય અથવા રોગીની પથારી પાસે બેસી એની શુશ્રૂષા કરવાની હોય ત્યારે પરાણે આંખ મિચાઈ જાય છે કામ હોય ત્યારે સૂવા માટે જગા ન હોય, પથારી પાથરી ન હોય તો પણ ઊંઘ અચાનક આવી જાય છે અને જ્યારે વહેલા ઊંઘી જવાનો નિશ્ચય કરીને સાફ ચાદર વાળી ખૂબ રૂથી ભરેલી પથારીમાં જઈ ને 'હાશ!' કરીને સૂઈ જઈએ છીએ, ત્યારે 'એવી જાળમાં સપડાય એ બીજા-હું નહીં' એમ કરીને એ દૂર-સુદૂર ભાગી જાય છે

આ લેખ લખતાં જ મને એવો અનુભવ મળ્યો સામાન્ય રીતે હું રાત્રે બીજાઓ ઊંઘી જાય ત્યારે લખવા બેસું છું નક્કી કરી, રાતના વાળુથી પરવારી, જરાક વર્તમાનપત્રો જોઈ લઈ-ઊંઘ ઉપર લખવાનું નક્કી કરી એ વિષે સ્વસ્થતાથી વિચાર કરવા હું પથારીમાં પડ્યો થોડા વિચાર મને આવ્યા પણ ખરા હવે આ બધા મુદ્દાસર ગોઠવી હમણાં લખવાનું શરૂ કરું છું એમ મન સાથે બોલીને મેં પડખું ફેરવ્યું ને પછી અંદર ને બહાર ઘોર અંધારું! બીજે દહાડે આંખ ઊઘડી ત્યારે જ ખબર પડી કે ઊંઘ વિશે લખવાનો વિચાર કરતાં હું જ ઊંઘી ગયો હતો! 'એમ? તું મારે વિશે લખવા માગે છે ઠીક લખ, જોઉં!' એમ કહેતી ન હોય તેમ ઊંઘે અચાનક છાપો મારીને મને ઢાળી પાડ્યો આવી ઊંઘ મને બે રાતના ઉજાગરા પછી પણ ભાગ્યે જ આવે છે કદાચ પોતાની શક્તિનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરાવવા માટે એણે આમ કર્યું હશે!

★

લાઈનદોરી

શ્રી પન્નાલાલ પટેલ

મીનળદેવીએ બંધાવેલા તળાવમાં પેલી બાઈનું મકાન વચ્ચે આવેલું અને બાઈની મકાન આપવાની મરજી ન હોવાથી, બેડોળપણાનો દોષ વહોરી લઈને પણ તળાવ એક તરફથી ખાંગું જ રહ્યું એ લાઈનદોરી કરવામાં પ્રજાહૃદય નહિ દૂભવવાનું ગુજરાતના ઇતિહાસમાં ઉમદામાં ઉમદા દૃષ્ટાંત છે. પણ જૂનાં ઘરો પાડી મોટા રસ્તાઓ કરવા માટે શહેર-સુધરાઈનો કે ગામડાંઓમાં પાકી સડકો બાંધતાં વચ્ચે આવતાં વૃક્ષો ને ઝૂંપડાંઓને તોડવાના કામમાં વપરાતો ગ્રામપંચાયતોનો લાઈનદોરીનો કડપ જુદી જ વસ્તુ છે. આ વિષયને લેખકે અહીં વાર્તામાં સુંદર રીતે વણી લીધો છે.

'ભલે સા'બ મને વાઢી નાખો, પણ મારા આ દાદાને તો નખે વાઢો!' કહેતા એ ભીલ જુવાનની આંસુછલકતી આંખો સામે હું તાકી જ રહ્યો.

'પાકી સડકની એ લાઈનદોરી નાખતી વખતે અરજદારોનો કંઈ તોટો ન હતો. કોઈનું ક્યારડું કપાઈ જતું હતું તો કોઈનું વિના પાણીએ ઘઉં પાકે એવું ખેતર બગડતું હતું અને એ બધા ય ખેડૂતો અમને હાથ જોડીજોડીને અનેક રીતે કરગરતા કરતા. તેમાં ય કોઈ કોઈ તો અમારા એન્જિનિયર સાહેબના પગ પકડીને આંસુ સારતા લોટી જ પડતા; પણ જો એ બધાયને સાંભળવા બેસીએ તો સડકનું કામ જ અટકી પડે. ને અમે રીઢા થતાથતા ને પછી તો આ લોકનું 'ફારસ' જોતાજોતા આગળ વધી રહ્યા હતા. સૌને કહી રહ્યા હતા 'આ તો હજુ કાચું કામ છે. હમણાં કંઈ પણ કપાવાનું નથી, કપાય ત્યારે કે'જો જે કહેવું હોય તે ...'

પરંતુ પેલા ભીલ જુવાનના શબ્દોએ, એની આંસુછલકતી લીંબુની ફાડ જેવી આંખોએ ને એ બધાયની પાછળ ડોકિયાં કરતી એની મક્કમતાએ મને આજ થંભાવી દીધો. સમજી જવા છતાં ય મેં સવાલ કર્યો: 'કયા દાદાની વાત કરે છે તું?' ને હસતાં-હસતાં હું એની સામે તાકી રહ્યો.

પરંતુ એ તો જવાબ આપવાને બદલે માથા ઉપરના વૃક્ષને—આંબાને બાથ ભરવા જતી એની વિશાળ શાખાઓ તરફ તાકી જ રહ્યો. ઝેરનો ઘૂંટડો ઉતારી જતો હોય એ રીતે ગળામાંનાં આંસું ઉતારતાં વળી એણે મારી સામે જોયું. સ્વગત બોલતો હોય તેમ વળી બોલ્યો: 'ઠીક કહું છું સા'બ, કાંક નવાજૂની થઈ જાહે!' ને ત્યાં તો એ ધ્રૂસકે ધ્રૂસકે રડતો જમીન ઉપર બેસી પડ્યો.

હું સમજી ગયો. આ જુવાને એના ગુસ્સાને એ રીતે દબાવ્યો છે, જાણે હનુમાને પગ નીચે પનોતી દબાવી!

અલબત્ત, મારે ડરવાનું તો હતું જ નહિ; કારણકે કરણના કવચ કરતાં ય વધુ મજબૂત એવી અમારી પાસે સત્તા હતી, જે લોકશાહીના ગમે તેવા નાગરિકને ય ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં—અરે, એક જ અવાજે બેડીઓ ખખડાવતો કરી શકે. છાપાં કે તટસ્થ કહેવાતા માનવતાપ્રેમીઓ બૂમાબૂમ કરે તો એમના મોંએ ડૂચો દેવા માટે ય દારૂગોળો તૈયાર હતો: 'સામ્યવાદીઓના ચઢાવ્યા આ લોકોએ હલ્લો કર્યો...'

એટલે ડરને લીધે તો નહિ પણ દયાને લીધે મેં એ સોહામણા જુવાનને સાંત્વન આપ્યું: 'અરે ગાંડા! આવો ભડ જેવો ભડ

થઈને આમ બૈરાંની પેઠે રડે છે શુ ? ને તે ય મહુડાના એક ઝાડ માટે ?' મારા બીજા મદદનીશોએ તથા પટાવાળાઓએ પણ હસીને ટાપસી પૂરી, જો કે એમના એ બિમમતલબી શબ્દે તથા હાસ્યમાં પેલા જુવાનની તો ઠેકડી જ હતી

મે ઉમેર્યુ – 'હજુ આંબો હોય ને આટલો વિલાપ કરતો હોય તો ય–'

ત્યાં તો એ જુવાન ખડો થઈ ગયો 'મારે ગળે બચકુ' ભરતો હોય એ રીતે હાથ લબાવતાં બોલ્યો 'અરે સા'બ! અવે (હવે) એની વાતની તને હું ખબર ?' મારી દયા ખાતો હોય એ રીતે પેલી ખુન્નસભરી આંખો માંડતાં ઉમેર્યુ 'કેરી તો બે દનમાં કોઈ (સડી) જાય ને આ મઉડા તો ધાન વણુ (પેઠે) બારેબાર મઈના લગી એવાં ને એવાં–પતાહાંના જેવા રે' તને હું ખબર ! આ તો મારા દાદા–પરદાદાનોય હાટે હે એનાં ફૂલાં ખાઈને સપનો કાળ કાઢ્યો ને અતારે ય અમો પાંસ ભાયડા આનાં મઉડાં ખાઈને જ જીવીએ હીયે!' અને વળી એના અંતરમાં કોઈ ધૂમરી ઊઠી હોય તેમ ગરતનિયા ભરેલ ડોક ધુણાવતાં સ્વગતની જેમ બોલી ઊઠ્યો 'કાં તો તુ મરે કે કાં તો ઉં (હું) મરુ પણ આ મઉડો તો–' •

પરંતુ એનું વાક્ય પૂરુ થાય તે પહેલાં તો હાલનું કામ કરતા મારા પટાવાળા ને મદદનીશો એ જુવાનની આસપાસ ખડા થઈ ગયા, કોઈ ખાસડુ કાઢીને તો કોઈ જીભને ટેરવે મશાલ સળગાવીને

મને ખાતરી હતી કે આફૂસકેરી સરખા મસલવાળો ને પાટલાઘો સરખા પહોળા ખભાવાળો આ જુવાન વિફરે તો અમારા બધાયનું એકવાર તો ઝૂડિયુ કાઢી નાખે પણ હું જાણુતો હતો, કે મદારીના સાપની જેમ એ ય આ 'રાજવાળા' આગળ લાચાર હતો પેલા લોકોને એક બાજુએ કરી–કામે વાળી હું એ જુવાનને સમજાવવા વળ્યો

એ ખખડધજ મહુડાનાં હાથીની સૂંઢ સરખાં મૂળિયાં, મૂળિયાં ઉપરની એક નસ ઉપર બેસતાં મે એને ય બાજુમાં બેસાડ્યો, કહ્યુ 'તમે લોક એટલુ ય નથી સમજતા કે આ સડક તમારા પોતાના ભલા માટે થઈ રહી છે તમારાં ગાડાં સહુલિયતથી ફરી શકે, તમારો માલ ઓછી મહેનતે શહેરમાં પહોંચી શકે–અરે ગાંડા! અમારે–કોંગ્રેસ સરકારને ઓછો વાઘનો શિકાર કરવાનો છે કે આવી સડકો કઢાવે તે વખતે તો તમારાં ઝાડ–ખેતર તો કપાતાં એ કપાતાં પણ સામેથી તમારે જ વેઠમાં આ સડકો બાંધવી પડતી–'

ને પછી તો જેમ કોઈ હનુમાનભક્ત હનુમાન ચાલીસા ભણે એમ હું ય કોંગ્રેસનાં ને કોંગ્રેસ સરકારનાં ગુણગાન ગાઈ રહ્યો–આ જુવાનને સંભળાવી રહ્યો

હું ય હાથવણાટની ખાદી પહેરનારો એક કટ્ટર કોંગ્રેસવાદી હતો અલબત્ત અત્યારે લોકસેવાને બદલે પેટસેવા, ને એની દલાલીરૂપે કોંગ્રેસસેવા કરી રહ્યો હતો ઘણા લોકોને આ અવળુ લાગે છે, પણ એમને ખબર નથી એટલુ ય એ સમજતા નથી કે તમે જો કોંગ્રેસની સેવા કરશો તો જ એ નિરાંતથી તમને–ભાવિ હિંદને મેવી શકશે'

પરંતુ આ અબુધ જુવાન તો દેશ સમસ્તનો લાભ જોવાને બદલે પોતાનુ જ ગાણું ગાતો હતો. એનુ એ જ ગાઈ રહ્યો 'એ બધુ હાસુ સાબ! પણ આ મઉડો કપાઈ જાહે તો અમે–મારે નાનાંનાનાં પાંસ તો ભાયડા હે એ બધાં ખાહે શુ (શું)?' અને હાથ જોડતાં વળી કરગરી રહ્યો 'મારું ખેતર લઈ લો અરે બે ઢાંઢા (બળદ) હે એ લઈ લો, પણ તમારે પગે પડુ છુ, મારા આ

જનમના રોટલા તો નખે લઈ લો!' એનો અવાજ વળી ગળગળો થઈ બેઠો: 'તમારા મનથી આ ઝાડ હે, પણ અમારો તો એ દાદો હે, અમારા આખા ય વડવેલાનો, સા'બ!' ને એણે એ ખુન્નસભરી છતાં ય કરુણા પામતી આંખો વળી મારા ઉપર માંડી: 'આ તો અમારો ખાધે ય નાં ખૂટે એવો રોટલો હે! નખે કાપી દ્યો!' ને વળી પાછો એ ધ્રૂસકેધ્રૂસકે રડી પડ્યો, મારાં કોંગ્રેસી ચંપલ આગળ લોટી રહ્યો....

ને મેં એને બાવડે ઝાલી બેઠો કરતાં લગભગ વચન આપ્યું: 'તારું દુઃખ હું સમજી શકું છું. જા બપોર પછી મને ભેગો થજે. અત્યારે જ હું એંજિનિયર સાહેબને મળું છું.' ને અધમાઈલ પર આવેલા એંજિનેયર સાહેબના તંબૂ તરફ—અમારા પડાવ તરફ પગ ઉપાડતાં ઉમેર્યું: 'તારું ભાગ્ય હશે તો તારો આ કાળેય ન ખૂટે એવો રોટલો બચી જશે, જા.'

સાચું પૂછો તો આ ઝાડ બચાવવું એ કંઈ મોટી વાત ન હતી. માઈલ–અધમાઈલ પછી તો સડક વળતી જ હતી....

'તો એને બદલે અહીંથી જ ટર્ન આપીશું?' સાહેબના તંબૂમાં પેસતાં હું સ્વગત બબડ્યો.

આ તો જો કે કંઈ જ વિસાત ન હતી પરંતુ કંઈ વિસાત જેવું હોય–બેપાંચ માઈલની ડાબા–જમણી કરી નાખવી હોય તો ય એંજિનિયર સાહેબ આપણી વાત માને એમ હતું; કારણ કે આપણે હતા હાથવણાટની ખાદી પહેરનારા ચોખ્ખા કોંગ્રેસવાદી, જ્યારે એ પોતે હતા, કાલ અત્યારસુધી રાજવાદી. એમને ખાતરી હતી–કોંગ્રેસના હાથને એ પામી ગયા હતા કે આના જેવો સેકન્ડ કલાસ કોંગ્રેસવાદી પણ ધારે તો ગલોલમાંથી કાંકરી ઉડાડે એમ મને આ હોદ્દા પરથી ઉડાડી શકે એમ છે; ને એટલે આપણાથી મળતાજૂલતા બલકે અત્યારસુધી તો બિલકુલ અનુકૂળ હતા.

મેં વાત આડે વાત કરતાં સડકને આટલેથી જ વળાંક આપવાની વાત કરી. એમણે કારણ પૂછ્યું તો 'પે એક ગળનાળાથી બચી જવાનો લાભ દેખાડ્યો. અને મને ભરોસો હતો એવો જ જવાબ મળ્યો: 'ભલે તો!'

પણ જ્યાં હું તંબૂ બહાર નીકળું છું ત્યાં જ એમની હાક સાંભળાઈ: 'ઓ ભાઈ, મિ. પટેલ, વાત કહું.'

ને કોણ જાણે કેવી રીતે, હું સમજી ગયો; અર્ રર્ર્ કરતોકને મારે હૈયો ચીરો પડ્યો. પાછા ફરતાં મન સાથે બબડ્યો ય ખરો; 'જુવાન, તારો ખાધે ન ખૂટે એવો રોટલો કાં તો–'

અને એવું જ બન્યું. સાહેબે પહેલો જ સવાલ એ ખખડધજ મહુડો કપાઈ જાય છે કે આ નવા વળાંકમાં બળી જાય છે એ વિષે પૂછ્યો. પછી તો મેં પણ પાપછૂટી વાત કરી. એ ભીલની દયા ખાવા ઉપરાંત ઋતુકાળે દિવસનાં પાંચપાંચ ટોપલાં મહુડાં આપતા એ વિશાળ વૃક્ષનાં ગુણગાન કવિતાની ઢબે ગાઈ સંભળાવ્યાં. 'ઓછામાં–ઓછા પંદર દિવસ સુધી, પ્રભાતના મંગળ પહોરે, પોતા નીચેની ધરતી ઉપર ફૂલનો ગાલિચો નીતનવો બિછાવ્યા કરતા એ વૃક્ષને તો સાહેબ–'

સાહેબ, મારી ગદ્ય કવિતાની અણઆવડત ઉપર કે ગમે તેમ પણ હસીને વચ્ચે જ બોલ્યા: 'એ બધું ય હું સમજું છું. મિ. પટેલ, તમારા કરતાં ય વધુ સારી રીતે જાણું છું કે આ લોકને છ માસ ધરતી જિવાડે છે તો છ માસ આ મહુડાનાં ઝાડ જિવાડે છે. ધરતી તો વરસાદ ન હોય ત્યારે દગો ય દે, જ્યારે આ ઝાડ તો એવે વરસે ય ફળે છે, પણ–'

'તો પછી સાહેબ આપ બધું જાણો છો

ત્યારે વિના કારણુ–' અને મે જરાક ચીમકી પણુ દઈ દીધી–'કોંગ્રેસનો મુદ્રાલેખ છે કે લોકોને મદદગાર થવું ત્યારે અહીં તો'–.

વળી સાહેબ હસ્યા ને વચ્ચે બોલ્યા 'હું, લોકોને પછી ને કોંગ્રેસને પહેલાં મદદગાર થઈ રહ્યો છું–'

સાહેબના બોલવામાં કંઈક ભેદ લાગવા છતાં ય મે મારી ધૂન પકડી રાખી 'બીજું તો ઠીક છે સાહેબ, પણ આવડું પુરાતન ને– આપે બરાબર ધ્યાનથી જોયું નથી એ ઝાડ, એની અકેક શાખા કેટલી લાંબી ને વિશાળ છે! શાખના ગડર પણ સહેજ વાંકા હોય ત્યારે આ તેર સી ધા–'

આ વખત તો સાહેબ ખડખડાટ હસી પડ્યા 'તમે તો કોંગ્રેસવાદી ય છો ને પાછા કવિ પણ છો' તમે જ કહો જોઉં એ બેઉનો મેળ કેવી રીતે ખાઈ શકે વારુ' મે એકલાએ જ નહિ પણ આપણા સાહેબે પણ બરાબર જોયું છે ફરીફરીને જોયું છે, બોલો હવે કંઈ કહેવું છે!' હું સમજ્યો નહિ

સાહેબે આગળ ચલાવ્યું આ વખત એ કંઈક ગંભીર હતા 'તમને આ પહેલા કોંગ્રેસમેન જ જોઉં છું જે આટલા બધા લાગણીપ્રધાન હોય! હું જાણું છું કે તમે પેલા બીજાની દયા ખાઈને જ ઝાડના સૌન્દર્યનાં આટલાં બધાં વખાણ કરી રહ્યા છો આટઆટલામાં એવું વિશાળ વૃક્ષ એક પણ નથી એમ સાચી વાત છે, પણ'–અને એમણે એમની ઝીણી આંખો મારી સામે માંડતાં કહ્યુ 'તમને ખબર છે? એની વિશાળતા ને એની શાખાઓનુ સીધાપણુ એ જ એનાં ઘાતક નીવડ્યાં છે–'

હું તો ચૂપ જ થઈ ગયો

સાહેબે પણ બેચાર પળના મૌન પછી વાતને વાળી લીધી 'મારે એના બચાવની વાત ક્યાં વગર–ગળનાળાનુ ખર્ચ હજાર રૂપિયા વધે તો ય–જેમ થાય છે એમ જ થવા દો તમારો વિચાર હશે તો એ મહૂડાને લીધા પછી તરત જ–'

'પછી તો એનો અર્થ ય શો છે સાહેબ!' મે કંઈક રુક્ષતાથી કહ્યુ નિસાસાની રીતે ઊભા થતાં સ્વગત બોલતો હોઉં તેમ ઉમેર્યું 'આપના કથનપરથી એને કાપવાનુ કારણુ પ્રબળ લાગે છે, પણ ગમે તે હોય પેલા બીલ જુવાનનો ખાધે ન ખૂટે એવો જનમભરનો રોટલો રોળાઈ જાય છે એ વાત તો નિર્વિવાદ છે!'

'તો સાંભળો,' સાહેબ બોલ્યા, 'એ આ ઝાડ બચાવું તો નજીકમાં મળનાર પેન્શનરૂપી ખાધે ન ખૂટે એવો મારો રોટલો ય તૂટી પડે એમ છે તમે નહિ માનો, અરે, કોઈ પણ માણસ નહિ માને કે આ મહૂડાનું ઝાડ ન હોત તો સડકની લાઈનદોરી જુદી જ રીતે નખાઈ હોત પરંતુ એ બધું આ મહૂડો કપાતાં એના પાટ જ તમને લાઈનદોરી બની દોરી જશે સો જાઓ હવે ને બોલો પાછા કોંગ્રેસવાદી ભલે હશો, બાકી મને પૂછો તો ગાંધીવાદી તો ન જ રહેતા તેમાં ય આ બાબતમાં તો મારી ખાતર જ નહિ' સાહેબનાં આ છેલ્લાં વાક્યોમાં સમજો એને માટે તો ઘણો બધો ભેદ હતો, ટકોર હતી, મહેણું હતું, ઘણું બધુ હતુ

ને હું મહુડા તરફ ન જતાં મારા મુકામ તરફ વળ્યો જાઉં તો ક્યાં ય, પણ પેલા જુવાનને હું મારુ કર્યું મો દેખાડું? ઘડી પહેલાં જ તો મે એની આગળ કોંગ્રેસ સરકારનો હનુમાનચાલીસો રચી સંભળાવ્યો હતો! ને હું પથારીમાં પડ્યોપડ્યો સડકની લાઈનદોરીને બદલે કોંગ્રેસની–કોંગ્રેસ સરકારની લાઈનદોરી વિચારી રહ્યો આખીરાત આંખી પણ આંખી રહ્યો મોડેથી કામ ઉપર ગયો ત્યારે ય પેલા જુવાનને સાચી વાત કહેવાની હિંમત

છેલ્લા દસકામાં

અમદાવાદ

શ્રી. ઉમાશંકર જોષી.

અમદાવાદ એટલે પૂ. બાપુની તપોભૂમિ, કાપડ-ઉદ્યોગ માટેનું સમસ્ત હિંદનું આગેવાન કેંદ્ર, સંગઠિત મજૂર આંદોલનનું પ્રભવસ્થાન. આચાર્યશ્રી આનંદશંકર ધ્રુવ તથા કવિવર નાનાલાલની સંસ્કાર-પ્રવૃત્તિ સોળે કળાએ અહીં 'વિકસી ને પ્રસરી.' અહીં આલીશાન બંગલામાં વસતા પૂંજીપતિઓ મળે ને ગંધાતી હવા-ઉજાસ વિનાની ભેજવાળી નાનકડી પતરાંની ખોલીઓમાં વસનાર મજદૂરો ય મળે. એક તરફ દ્રવ્યની અહીં રેલંછેલ નજરે પડે તો એની જ પડખે ધનને તુચ્છ ગણનાર, ઐહિક સુખભોગને ગૌણ માનનાર ધર્મની પ્રવૃત્તિ પણ માલૂમ પડે. જ્યાં ધમધોકાર મિલો ચાલતી હોય ત્યાં તેની વચમાં જ, બાપુએ હાલતી-ચાલતી મિલ-રેંટિયાની પ્રવૃત્તિ વધારી. આવા પાટનગરના છેલ્લા દસકાનો ઝાંખો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ લેખકે અહીં નિરૂપ્યો છે.

મનુષ્યોની પેઠે નગરોને પણ વ્યક્તિત્વ હોય છે. જુદાજુદા મહાપુરુષોનાં નામ ઉચ્ચારતાંની સાથે જેમ એમના નોખાનોખા પ્રભાવનો ખ્યાલ મનમાં જાગે છે, તેમ મુંબઈ, કલકત્તા, દિલ્હી, મદ્રાસ એવાં મહાનગરોના નામોચ્ચારથી પણ થાય છે. અમદાવાદ બોલતાં પણ એવી એક ભાવનામૂર્તિ આપણી આગળ પ્રત્યક્ષ થાય છે. અમદાવાદ એટલે આપણે મન ગાંધીજીએ જેને પોતાની તપોભૂમિ બનાવી એ ભૂમિ-જ્યાંથી એમણે ઐતિહાસિક દાંડીયાત્રા શરૂ કરી તે ભૂમિ. અને સાથેસાથે જ અમદાવાદ એટલે કાબેલ, મીંઢા, કંજૂસ, ઉદ્યમી વેપારીઓની ભૂમિ-એ છાપ પણ મનમાં ઊપસી આવે છે. અમદાવાદમાં એવું શું હશે કે લોકો એની નફરત કરતાં થાકતા નથી અને એનાથી આકર્ષાયા વગર પણ રહી શકતાં નથી? એવા અમદાવાદની છેલ્લા એક દસકામાં શી સ્થિતિ રહી તે જોઈએ.

એવું બન્યું છે, કે ૧૯૩૯માં અહીં આવીને આ આખો દસકો અમદાવાદમાં રહેવાનો લાભ મને મળ્યો છે. તેથી ય એક દસકા પહેલાં હું અહીં ભણતો હતો તે વખતના અમદાવાદમાં અને આજના દસકાના અમદાવાદમાં કેટલો બધો ફેર? ત્યારે અમને અમારા એક શિક્ષક કહેતા, કે શહેરમાંથી

તો ન જ ચાલી. સૌ કોઈને અમે કહેતા હતા એમ જ એને ય કહ્યું: 'આ તો હજુ કાચું કામ છે. રાજનાં ખાતાં છે, ગાંડા કાં તો આ લાઈનદોરી આમને આમ જ મરી જાય.'

*

લગભગ છ માસ પછી જ્યારે હું સડક બંધાવતો બંધાવતો એ જગ્યા ઉપર પહોંચ્યો ત્યારે વળી પેલો જુવાન ને ખખડધજ ઝાડ યાદ આવ્યાં, પરંતુ જોઉં છું તો એમાંથી એકેય ત્યાં નહોતાં. ઝાડ ક્યાં પહોંચ્યું હતું એ તો હું જાણતો હતો, પરંતુ પેલા જુવાનની વાત નહોતો જાણતો. ને મેં આસપાસના લોકોને પૂછી જોયું તો-

શું સાંભળ્યું ખબર છે? 'એ તો પેલા પાંસ-હાત ભેગો ગીયો મોટા મામાને ઘીરે-જેલ ભેગો થાઈ ગીયો સા'બ' ને એ કહેનાર માણસો પોતાને ય 'કોંગ્રેસવાળા' કહેવડાવવા-મનાવવા બળપૂર્વક ખાખડાટ હસી રહ્યા!

★

ગુજરાત કોલેજમાં વિદ્યાર્થીઓ સાંજે ક્રિકેટ રમવા ગયા હોય અને પાછા વળતાં મોડું થાય તો બે ફર્લાંગ દૂર નદી સુધી પહોંચતાં એમને ભોય ભારે થઈ જતી વચ્ચેની ઝાડીથી એમની છાતી ડગી જતી. ૧૯૩૯ સુધીમાં અને તે પછી તો નદીની પશ્ચિમમાં માઈલ બે માઈલ સુધી—અને પાઘડીપને ૭ માઈલ સુધી—અમદાવાદનો વિસ્તાર વધ્યો છે છેલ્લા દસકામાં દક્ષિણે મણિનગરથી આગળ વધીને ઠેઠ વટવા સુધી અને ઉત્તરમાં પણ લાંબે સુધી મકાનો માટે જમીનો ખરીદાઈ ગઈ છે યુદ્ધસમયમાં ધનિકો પાસે હાથવગો પૈસો બહુ હતો ચૂપચાપ ક્યાંક નાખવા મળે એ જરૂરી હતુ એટલે જમીનોની ખરીદી ખૂબ વધી મિનસલામતીના સમયમાં જમીનમાં પૈસા રોકવા એ ડહાપણ પણ લેખાયુ માત્ર, બાંધકામની સામગ્રી ન મળી અને હજી પણ સુલભ થઈ નથી નહિ તો હજારો મકાનો ચણાતાં અમદાવાદનો વિસ્તાર કેટલો બધો થયો છે એ પ્રત્યક્ષ નજરે દેખી શકાત શહેરની પોળોની અંદરની ગીચ વસ્તીને પણ જરી મોકળાશ મળત

બધાં શહેરોની પેઠે અમદાવાદની વસ્તી પણ આ દસકામાં બહુ વધી છે બે દસકા પહેલાં બે લાખ જેટલી વસ્તી હતી આ દસકાના આરંભમાં માંડ ચાર લાખ હશે અત્યારે આઠદસ લાખ હોવાની ગણતરી છે બીજા વિશ્વયુદ્ધનો આરંભ ૧૯૩૯માં થયો ત્યારે અમદાવાદના ઉદ્યોગો ભારે ચોટ અનુભવી રહ્યા હતા, કેટલીક મિલો બંધ થવાની સ્થિતિમાં મુકાતી જતી હતી ત્યાં વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યુ અને અહીંના કાપડઉદ્યોગને જબરેજોગ મળ્યો, કહો કે મિલો મિલો મટી ગઈ, ટંકશાળો જ બની ગઈ આ આખો દસકો કાપડઉદ્યોગે કમાયા જ કર્યું છે જેઓ લાખમાં નહોતા ગણાતા તે કરોડમાં ગણાતા થઈ ગયા યુદ્ધસમયમાં બીજા ઔદ્યોગિક ધંધાઓ પણ ખૂબ ફાલ્યા બજારમાં એક ઓફિસ સાથે બીજી અનેક નવીન ઓફિસોના પાટિયાં દેખાવા લાગ્યા આવકવેરામાંથી છૂટવાની તરકીબે પણ એમાં ઠીકઠીક ભાગ ભજવ્યો હશે આમ યુદ્ધસમયમાં અમદાવાદમાં ધનની છોળો ઊડવા લાગી જે પૈસો ન બનાવે એ ચૂક્યો એવી સ્થિતિ હતી કામદારોને સારુ એવુ મોંઘવારી ભથ્થુ મળતુ હતુ વસ્તી સારી પેઠે વધી તેમાં છેલ્લાં બે વરસથી નિર્વાસિતોએ ઉમેરો કર્યો છે કોઈ રવિવારની સાંજે રતનપોળ અને ગાંધીરોડના ક્રોસિંગ આગળ જઈ પહોંચો તો તમને થાય કે આટઆટલા માણસ ક્યાંથી આવી રહ્યાં હશે! બસ, માણસોનો એક પ્રવાહ જ ચાલ્યો જતો હોય! તમે એમાં અનાયાસે ખેંચાતા જાઓ.

વસ્તીવધારો જોતાં અમદાવાદનો વિકાસ થયો એમ કહી શકાય અમદાવાદ મહાનગરની કોટિમાં મુકાતુ જાય છે ટ્રામ કે સરક્યુલર રેલવે જેવાં અવરજવરના ઝડપી સાધનો તાકીદે મૂકવામાં આવે તો એના વિકાસને હજી વધુ વેગ મળે સલ્તનતના સમયમાં એક પરદેશી મુસાફરે અમદાવાદની લાખોની વસ્તીની વાત કરી છે અને એ કાળમાં દુનિયાના સૌથી મોટા શહેર તરીકે અમદાવાદની ગણના કરી છે ફરી એક અગત્યના મહાનગર તરીકે અમદાવાદ વિકસી શકે એવી સંભાવના આ છેલ્લા દસકામાં એને માટે ઊભી થઈ છે

પણ અમદાવાદની મહત્તાને ઝાંખપ લાગી હોય તો તે પણ આ દસકામાં જ—એ પણ કબૂલ કરવુ જોઈએ યુદ્ધસમયમાં બધે જ કાળાબજારની લીલા ચાલી, પણ એમાં અમદાવાદે કદાચ આડો આંક વાળ્યો!

પળ આવે ત્યારે ગમે તેવા રસ્તે પણ

એકવાર તો પૈસા કરી લેવા, સરકારને હંફાવવી-નમાવવી, પોતાનું धार्युं કરવું, એરણની ચોરી ને સોયનું દાન એ કહેવત પ્રમાણે ક્યાંકક્યાંક દાન કરતા રહી ઊજળાં થઈ ફરવું—એ દુનિયાદારીનો રાજમાર્ગ અમદાવાદ આજે ખેડી રહ્યું લાગે છે. સ્થાનિક ક્ષેત્રમાં સત્તાનાં સૂત્રો હસ્તગત કરવામાં પણ ધનિકોને રસ સારો એવો છે. સરદાર જ્યાંસુધી અમદાવાદ સંભાળતા ત્યાંસુધી પૈસાદારોને એ એમને યોગ્ય સ્થાને રાખતા. એ સમય સરકારની ખફગી વહોરવાનો—જેલમાં જવાનો હતો, તેથી પણ ધનિકો દૂર રહેતા. ધનિકોમાં કેટલાક જુવાનો બાહેરસેવકો તરીકે બીજાઓ કરતાં પાછળ ન રહે એવા, શક્તિશાળી જરૂર છે. પણ તેઓ વિશાળ જનતાના દૃષ્ટિબિંદુથી કામ કરી બતાવે ત્યારે ખરું.

અમદાવાદમાં રૂપિયા-આના-પાઈ સિવાય બીજાં કોઈ ઊંચાં મૂલ્યો શોધવાં એ મુશ્કેલ થઈ પડશે. યુદ્ધસમયે એમાં એ શ્રદ્ધા ઊમેરી છે, કે ગમે તે રીતે પણ પૈસા મેળવેલા હશે તો બીજાં બધાં મૂલ્યો એની આગળ પાણી ભરશે. આની સામે અકળાઈ ઊઠનાર અમદાવાદીઓ નથી એમ પણ નથી. એક મોટા વેપારીએ એકવાર ઊંડી વેદના સાથે કહેલા શબ્દો હું કદી ભૂલી શકયો નથી. એ કહે, 'બીજું તો ઠીક, પણ અમારાં નાનાંનાનાં છોકરાં આજે એમ સમજી ગયાં છે, કે પૈસો આ રીતે મેળવાય ને આ રીતે ન મેળવાય, એવા વિચારો કરવાના હોય જ નહિ. અમારા બાપદાદાએ એ ભેદ અમારા મનમાં ઠસાવ્યો હતો. અમે એ ભેદ અમારાં બાળકોના મનમાંથી ભૂંસી નાખ્યો. એમનું શું થશે? એ પ્રશ્ન જ અમારે માટે મોટો છે.'

અમદાવાદમાં આ દસકામાં ધર્મની પ્રવૃત્તિ ખૂબ ફૂલીફાલી છે, એમાં કંઈ અકસ્માત નથી. અકરાંતિયાની પેઠે ખાધા પછી ઉપર ધર્મની ફાકી. જોઈએ જ. ધર્મની સંસ્થાઓ નીકળ્યે જાય છે ને ધમધોકાર ચાલે છે. નવીનવી તરેહનાં મંદિરો નીકળે છે અને સંભાવિત આગેવાનો એમાં આગળ-પડતો ભાગ ભજવે છે. પ્રથમ સર્વધર્મ-પરિષદ પણ અહીં ભરાઈ. દેશમાંથી ગમે તે સાધુસન્યાસી માટે અમદાવાદ મોકળું ક્ષેત્ર છે. સામાન્ય જનતાની આંખે ધર્મના પાટા બંધાતા ન રહે તો બિચારી કાંક ન ન જોવાનું દેખી જાય વળી!

પૈસાની રેલમછેલનો લાભ આ દસકાનાં થોડાંક બાહેર ફંડોને મળ્યો. કસ્તૂરબા ફંડ, મહાદેવભાઈ ફંડ, મહાત્મા ગાંધી ફંડ, ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલય ફંડ,—એ બાહેર પ્રવૃત્તિઓ માટેનાં ફંડોને સહેલાઈથી નાણાં મળ્યાં એમ તો નહિ કહી શકાય, પણ મળ્યાં ખરાં.

૧૯૪૨ના સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધમાં અમદાવાદે મોટો ફાળો નોંધાવ્યો છે. મિલમજૂરોએ હડતાળ પાડી. ત્રણ મહિના હડતાળ ચાલી. મજૂરોએ દેશ માટે ખૂબ સહન કર્યું; મધ્યમ વર્ગે સરકારનો અનેકવિધ સામનો કર્યો. કોલેજના આંગણામાં ગોરા પોલીસ અધિકારીની ગોળી સામી છાતીએ ઝીલનાર વીર યુવક વિનોદ કિનારીવાળા અને ૧૯૪૬ના હુલ્લડમાં શાંતિદૂતો તરીકે કામ કરવા જતાં શહીદ બનેલા વસંતરાવ અને રજબઅલી અમદાવાદના ઇતિહાસમાં અમર રહેશે.

આ દસકામાં અમદાવાદે બે મહાજનોને ખોયા. ગાંધીજી અને સરદારશ્રી ઉપરાંત જો કોઈ બે મહાજનોને ગુજરાત સંભારશે તો તે આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવ અને કવિવર નાનાલાલને. એ બંનેનું અવસાન થતાં એક વખતનું સરસ્વતી-ધામ અમદાવાદ અત્યારે સૂનુંસૂનું લાગે છે.

એક વખત એવો હતો, જ્યારે કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ, નરસિંહરાવ, રમણભાઈ નીલકંઠ, આનંદશંકર ધ્રુવ, કવિશ્રી નાનાલાલ અને ગુજરાત વિદ્યાપીઠના વિદ્વદ્રત્નો—એ સૌ એકી સાથે અમદાવાદમાં હોય અને તમે મૂંઝાઓ કે આની પાસે જાઉં કે એની પાસે આજે માત્ર એ નામો જ રહ્યા છે અમદાવાદમાં વિશ્વવિદ્યાલય નીકળે છે, ત્યારે આ શૂન્યતા ખૂબ ખટકે છે.

ગાંધીજીનો આશ્રમ પણ સૂનો પડ્યો છે સ્વરાજ ન મળે ત્યાંસુધી પાછા આશ્રમમાં ન આવવાનો ગાંધીજીનો નિરધાર હતો ૧૯૪૭ના ઓગસ્ટની ૧૫મી પછી શ્રી હરિપ્રસાદે ગાંધીજીને વિનંતિ કરી કે હવે તો આપ પધારો એમણે લાક્ષણિક પ્રત્યુત્તર મોકલ્યો 'મારે માટે સાબરમતી દૂર છે, નોઆખલી નજીક' ફરી આશ્રમમાં આવીને વસવાનું ન બન્યું તે ન જ બન્યું હવે તો ઇતિહાસ જ રહ્યો આશ્રમને નદી ઘોતી આવતી હતી, તેની સામે બાંધકામ કરી ગાંધીજીનું ખુલ્લુ પ્રાર્થનામંદિર અને નિવાસસ્થાન 'હૃદયકુંજ' વગેરેને બચાવવામાં આવ્યાં છે ગાંધી સ્મારકની દેશભરની યોજનાઓના ભાગ રૂપે એક રેંટિયા આકારનું ભવ્ય ગાંધી સંગ્રહાલય આશ્રમની જગાએ બંધાવાની સંભાવના છે

અમદાવાદમાં આજે સૌથી પહેલી મોટી જરૂરિયાત હોય તો તે સારુ દૂધ પૂરુ પાડવાની છે ચોખ્ખુ સારુ દૂધ પૂરુ પાડવાની યોજના સ્થાનિક મ્યુનિસિપાલિટીની વિચારણા હેઠળ છે જ અમદાવાદની શરીરસંપત્તિ વખાણવા લાયક નથી છેલ્લા દસકામાં પ્રસાધનની–ટોઈલેટની સામગ્રીની દુકાનો અમદાવાદમાં પુષ્કળ વધી છે શરીરમાં અમથી એથી વધારે રસ લીધો હોય એમ જણાતું નથી

આવડા મોટા અમદાવાદમાં જે એક બગીચો છે તે કાઢીને ત્યાં કચેરીઓનાં મકાનો કરવાની યોજના સંભળાય છે કાંકરિયા ઉપર સુંદર બાગની રચના થઈ છે, પણ તે સ્થળની સ્વચ્છતા સારી નથી નદીને કિનારે બાગ થવાની યોજના છે તે ઉપરાંત પણ મોટા જાહેર બગીચાઓ હોવા જોઈએ

અમદાવાદ આજે એક શહેર નથી રહ્યું માણેકચોકની આસપાસનું પોળોવાળુ અમદાવાદ તે મૂળ અમદાવાદ પૂર્વમાં મજૂરોની ચાલીઓનું અમદાવાદ, પશ્ચિમે નદીપાર ભદ્ર લોકનું અમદાવાદ, શાહીબાગ તરફ ધનિકોનું અમદાવાદ, અને તેની પાર કેમ્પનું ટપકુ–આમ આજે પચરંગી અમદાવાદ છે પણ તે બધા જ ઉપર પોળો અને પોળોની અંદર પોળો–વાળુ જે અસલ અમદાવાદ છે તેનો પ્રભાવ છે અમદાવાદના માનસ ઉપર મધ્યમ વર્ગનું વર્ચસ્ છે ગામડું ફૂલીફૂલીને મોટુ થયું હોય એવુ આ શહેર છે અમદાવાદમાં ગાંધીવાદ, સામ્યવાદ કે સમાજવાદ, કોઈ વાદ જામી શકતો નથી અહીં લોકો તમને કહેશે કે અમે તો અમદા–વાદમાં માનીએ છીએ.

સંસાર જેવી કોઈ શાળા નથી એ વાત સાચી હોય તો સંસારનું પોત બરોબર ઉઘાડરૂપે બતાવનાર અમદાવાદ દરેક વિકાસ-વાંછુને માટે મોટી શાળા જેવું છે હું પોતે અમદાવાદમાંથી બહુ પામ્યો છું આવતા દસકામાં અમદાવાદ પૂર્વ વિભાગના મજૂરોનો ઉદય સાધીને દેશ–વિદેશમાં પ્રશંસા મેળવે અને સાચુ મહાનગર બને એવી આશા રાખીએ! ×

× 'ઓલ ઇંડિયા રેડિયો–અમદાવાદ'ના સૌજન્યથી.

કહે છે, કે બુદ્ધ તપ કરતા હતા ત્યારે હિંસક પ્રાણીઓ અહિંસક હોય તે રીતે એમની આસપાસ રહેતાં. શ્રીમહાવીરે હિંસા ઉપર વિજય મેળવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. બાપુની નોઆખલી યાત્રામાં બનેલો આ પ્રસંગ આક્રમણ કરવા ચડી આવનાર હિંસા-વૃત્તિ-પ્રેરિત માનવીનો છે; એટલે આ અગર બીજા કોઈ યુગમાં અહિંસાના અમૂલા વિજય તરીકે તે નોંધપાત્ર બને છે.

અહિંસાનો વિજય

શ્રી દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી

अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः ।

આ યોગસૂત્રનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. કોઈ માણસમાં અહિંસાની પ્રતિષ્ઠા થતાં તેની નજીકમાં વૈરભાવ છૂટી જાય છે. પ્રાચીન તથા મધ્યકાલીન કથાકારોએ આ યોગસૂત્રોક્ત સત્યના દૃષ્ટાંતરૂપે અનેક ચમત્કારપૂર્ણ કથાઓ રચી છે. પણ અહીં તો મહાત્મા ગાંધીજીના જીવનનો એક અદ્‌ભુત દાખલો નોંધવાની ઇચ્છા છે.

મહાત્મા ગાંધીજી જ્યારે નોઆખલીમાં ત્યાંના મુસ્લિમોનાં હૃદયમાં અહિંસાની અને હિંદુઓના હૃદયમાં નિર્ભયતાની સ્થાપના કરવા માટે નિઃશસ્ત્ર તથા કોઈ પણ જાતના બાહ્ય રક્ષણ વિના પગપાળા યાત્રા કરતા હતા, ત્યારે દેશઆખાનો શ્વાસ થંભી ગયો હતો! શું થશે? મહાત્માજીની હત્યા થશે તો? એવી ચિંતા ત્યારે કોને નહોતી થતી? પણ મહાત્મા ગાંધીજીની એ શાંતિયાત્રા વિશે ત્યારે જ છાપાંઓમાં વાંચ્યું હતું કે મહાત્માજીની આંખ સાથે આંખ મેળવવાની હિંમત ન હોવાથી કેટલાક ગુંડાઓ આગળથી તે તે ગામને છોડીને ભાગી જતા હતા, જ્યારે બીજા જેઓ મહાત્માજીની આંખના જાદુમાં આવી જતા હતા તેઓ એમના રક્ષણનો ભાર ઉપાડીને સાથે ચાલવા લાગતા હતા! મહાત્માજીએ બંગાળની સરકાર સાથે શરત કરી હતી, કે એમની પ્રાર્થનામાં આવતા કોઈને રોકવા નહિ. આ સ્થિતિમાં એક દિવસ નીચેનો બનાવ બન્યો. જે ત્યારે અને તે પછી પણ સ્ટેન્લી જોન્સે પોતાના પુસ્તકમાં* છાપ્યો તે પહેલાં ક્યાંય છપાયો નથી.

બન્યું એવું કે એક મુસ્લિમ મહાત્માજીની પ્રાર્થનાસભામાં આવ્યો. એના ઉપર કશી અસર ન થઈ અને (સભા પૂરી થયા પછી એકલા મહાત્માજી હશે ત્યારે ઘણું કરી હશે—) એણે મહાત્માજીનું ગળું દબાવવા માંડ્યું અને મહાત્માજીના ચહેરા ઉપર આસમાની છાયા આવી ગઈ એટલા ગૂંગળાવ્યા; પણ મહાત્માજી તો એ વખતે પણ હસતા જ હતા. સામે થવાના અને અણગમાના અભાવની પણ એટલી અસર પેલા ઉપર થઈ કે તેણે મહાત્માજીને છોડી દીધા અને પાછળથી આવીને એ માણસ મહાત્માજીને પગે પડ્યો!

---

* E. Stanley Jonesના Mahatma Gandhi–an interpretation નામના ૧૯૪૮ના સપ્ટેમ્બરમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા પુસ્તકના પૃ. ૧૩૩માં આ હકીકત લખેલી છે.

★

એવું કોણ કરે?

શ્રી ગુલાબદાસ બ્રોકર

માણસને સારો કે ખરાબ વિચાર આવે તેના આંદોલનો વાતાવરણમાં ફેલાય છે એ માન્યતા સાચી હોવા છતાં કદાચ કોઈ માનવાની આનાકાની કરે, પણ આપણા વિચાર ને તે દ્વારા ઘડાયેલા સ્વભાવની અસર નાનામોટા આપણા દરેક કાર્ય પર થાય છે એ સત્ય તો ઝીણવટભરી દૃષ્ટિથી જોનારને માલુમ પડી શકે એમ છે રાજા વિક્રમ ને અકબરને નામે ચાતુરીભરી ને અનેક વાતો ચડી છે તેનો ફોડ શોધવામાં પણ કાલિદાસ અને બિરબલ મોટે ભાગે આ સત્યનો આશ્રય લે છે આ વાર્તાનો પ્રધાન રહસ્ય કેવી રીતે શોધી કાઢે છે તે તો વાર્તા જ કહેશે

રાજા એકવાર નગરચર્યા જોવા નીકળ્યો

મોટું સમૃદ્ધ એવું એનું રાજ્ય હતું અને એવી જ મોટી અને સમૃદ્ધ તેની રાજનગરી હતી રાજાઓનો તો ધર્મ કે પોતાની આગળ આવે એ વાત જ જોવી-જાણવી એટલું નહિ, પણ પોતાની આગળ એની મેળે કદી યે ન આવે એવી વાતો પણ જોવા-જાણવાનો પ્રયત્ન કરવો ને રાજ્યના પ્રજાજનોને સુખી અને સંતુષ્ટ રાખવા, અને વળી પોતા વિશે અને રાજ્યના અન્ય અધિકારીઓ વિશે સામાન્ય પ્રજાજન શું ધારે છે, માને છે વગેરે જાણવા પણ પ્રયત્ન કરવો

એ કરવાની તો એક જ રીત હતી રાતના અંધારામાં પોતાને કોઈ પણ ન ઓળખે એ રીતે અંધારપછેડો ઓઢીને નગરચર્યા જોવા નીકળવું¹ અંધારું થઈ ગયું હોય, રસ્તામાં અવરજવર પણ ઓછી થઈ ગઈ હોય, ઘરની ઓથે લપાઈને માણસો પોતપોતાની સુખદુઃખની વાતો કરતાં હોય, એ સમય આ નગરચર્યા માટે ઉત્તમ ગણાય એવા એક સમયે એ રાજા નગરચર્યા જોવા નીકળ્યો

આજુબાજુ જોતો, સમજતો, સાંભળતો તે ચાલ્યો જતો હતો, ત્યાં એક ગલીના નાકા ઉપર તેની નજર ખેંચાઈ એ ગલીનું નાકું મોટા રસ્તાને મળતું હતું, અને તે જગ્યાએ આવેલા પ્રાસાદના દીવાઓનું અજવાળું એ ગલીના અંધકારને પણ થોડુંઘણું અજવાળી રહ્યું હતું એ અજવાળાના આધારે રાજાએ એક ગજબ કુરૂપ એવી સ્ત્રીને ત્યાં બેઠેલી જોઈ સ્વરૂપવાન તો અનેક સ્ત્રીઓ તેણે જોઈ હતી તેની અનેક રાણીઓ જ રૂપરૂપના અંબાર જેવી તો હતી સામાન્ય સ્વરૂપની પણ સ્ત્રીઓ તેના જોવામાં આવી હતી કુરૂપ સ્ત્રીઓ પણ તેણે નહોતી જોઈ એમ નહિ, પણ આવી કૂબડી, કુરૂપોમાં પણ કુરૂપ સ્ત્રી તો તેના જોવામાં આ પહેલાં કદી આવી નહોતી એને જોઈ તે કુતૂહલથી પ્રેરાયો અને જરા વધારે નજીકથી જોઈ શકાય તે માટે તે જ્યાં બેઠી હતી તે જગ્યાની વધારે નજીક ગયો, ત્યાં તો એનું આશ્ચર્ય વળી ઓર વધી ગયું પેલી સ્ત્રી-આકૃતિ તેણે પહેલી નજરે કલ્પી હતી તેથી એ વધારે જુગુપ્સાપ્રેરક હતી તેના હાથ બંને કોણીએથી વિચિત્ર રીતે વાંકા વળેલા હતા, જેથી માત્ર

---

¹ ઘણાં વર્ષો પહેલાં કોઈ ધાર્મિક વ્યાખ્યાનમાં કે એવા જ કોઈ પ્રસંગે સાંભળેલી કથાની આ વાત છે ઘણીય વાર આવી કથાઓ સુંદર દેશી વાર્તાના નમૂનાઓ જેવી બની ગઈ હોય છે, એવી જ આ એક કથા છે એ જે સ્વરૂપે યાદ રહી છે એ સ્વરૂપે અહીં ઉતારું છું —લેખક

લંબાયેલા જ લાગે. તેનો એક પગ જાણે શરીરથી જુદા જ નિયમોએ કામ કરતો હોય તે રીતે ઘૂંટણેથી લંગડાતો હતો. આંખો એરોળ અને ત્રાંસી હતી અને નાક તો એવું બેસી ગયેલું હતું કે તે આખા ચહેરામાં ક્યાં યે અસ્તિત્વ ધરાવે છે કે નહિ તેની જ સમજ ન પડે અને આટલું ઓછું હોય તેમ તેનો આખો ચહેરો અને શરીરનો પણ અમુક ભાગ શીળીના ડાઘાઓથી છવાઈ ગયેલો હતો. એ બધાથી તેને જુગુપ્સા થઈ, પણ આશ્ચર્ય તો એ વાતનું થયું કે આ સ્ત્રી એક ધાવણા બાળકને ધવડાવી રહી હતી. રાજા બુદ્ધિશાળી હતો અને જેમ બુદ્ધિશાળી માણસોના મગજમાં અનેક પ્રશ્નો વારંવાર ઊઠે છે તેમ તે પણ કશુંક નવું જોતો, સમજતો કે સાંભળતો ત્યારે તેના મનમાં યે પ્રશ્નો ઊઠતા. આ બાઈની છાતીને વળગેલા પેલા બાળકને જોઈને તરત જ તેના મનમાં પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો. આવી કૂબડીને કોણ પરણ્યો હશે? તે કૂબડી હોવા ઉપરાંત અત્યંત ગરીબ પણ હતી એ તો સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતું હતુ; કેમકે રાજા એની પાસે પહોંચતા જ તેણે હાથ લંબાવીને પાઈ-પૈસાની ભીખ આપવા આજીજી કરી હતી. એ આજીજીના જવાબરૂપે જ જાણે હોય તેમ રાજાએ તેને પૂછ્યું:

'તું પરણી છો?'

પેલીએ શરમાયા વિના જ જવાબ આપ્યો: 'ના રે બાપુ, મને આવીને કોણ પરણે?'

રાજાની નજર તરત જ બાળક ઉપર પડી, તે જોઈ જતાં પેલી જ બોલી:

'અમને ભિખારાંને વળી પરણવાં ના પરણવાં શાં?'

રાજાનું કુતૂહલ વધ્યું. તેણે પૂછ્યું: 'તો પછી આ બચ્ચાનો બાપ કોણ છે?'

'એને હું કંઈ ઓળખું છું થોડી, બાપા! અહીં તો હજાર જાતના માણસો આવે. પાઈપૈસો આપે ને ચાલતા થાય.'

'પણ આ કોણ હતું?'

'એનીય કંઈ ખબર નથ, ભાઈ.'

'તમારા જેવો જ કો'ક ગરીબ માણસ હશે. તું એને નથી ઓળખતી?'

'એમ તો કાંઈ યે ગરીબ નો'તો. મને ફટ દઈ ને રૂપિયો એક ધરી દીધો'તો. હતો તો કો'ક ઊજળાં કપડાંવાળો.'

'ઊજળાં કપડાંવાળો?'

'તયેં?'

રાજાનું કુતૂહલ ઓર વધી ગયું. એવું તે કોણ હશે? તેણે પૂછ્યુ: 'તું ઓળખે કે એને, તારી સામે આવે તો?'

'તો તો અબઘડી ઓળખી જાઉં. ન ઓળખાય? પણ આમ મને ખબર નો પડે. અહીં તો બધાંય ઊજળાં માણસ, એમાં કેમ ખબર પડે?'

'ભલે.' કહી ચાર–આઠ આની એ ભિખારણના હાથમાં મૂકી રાજા ચાલતો થયો.

બીજે દિવસે સવારના પહોરમાં જ તેણે પ્રધાનને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. પ્રધાન આવી નમન કરીને ઊભો કે તરત જ રાજાએ કહ્યું:

'જુઓ પ્રધાનજી, કાલ રાતે મેં એક કૌતુક જોયું'

'કેવું મહારાજ?' પ્રધાનની મુખમુદ્રા ઉત્સુકતાભરી બની ગઈ.

'નગરચોક આગળના મોટા રસ્તા ઉપર ધનાઢ્ય શેઠના પ્રાસાદની ગલીમાં એક ભિખારણ બેસે છે. ગજબ કદરૂપી છે. અપંગ જેવી પણ છે. એને એક છોકરું ધાવણું છે. એ કહે છે કે કોક ઉજળિયાત વર્ગનો માણસ એનો બાપ છે.'

'જી' પ્રધાને કહ્યું.

'મારા મનમાં એ માણસ કોણ હશે એ જાણવાનુ અનહદ કુતૂહલ થયુ છે તમે એ કેવી કદરૂપી છે એ જોશો એટલે તમને યે કુતૂહલ થશે'.

'જી હા, એ થાય એ તો સ્વાભાવિક છે'

'એ ભિખારણ કહે છે કે એ માણસને પોતે જુએ તો એને ઓળખી કાઢે'

'જી'

'તો તમે એ માણસને શોધી કાઢો છ મહિનાની અંદર મને એની ખબર મળવી જોઈએ ન મળી શકે તો એની સજા તો તમે જાણો જ છો'

પ્રધાન નમસ્કાર કરી માથુ નીચુ કરી ચાલ્યો ગયો તેના ચહેરા ઉપર વિષાદ વ્યાપી ગયો અને હૃદયમાં ભય આવડા મોટા નગરમાંથી એ એક માણસને શી રીતે શોધી કાઢવો? ને એ યે આવી એક કદરૂપી ભિખારણના જેવા તેવા વર્ણન ઉપરથી! પણ રાજાની આજ્ઞા એ તો રાજાની આજ્ઞા હતી તેનુ ઉલ્લંઘન કરી તો શુ વિચારી પણ ન શકાય અને એમા નિષ્ફળતા મળી તો છઠ્ઠા મહિનાના છેલ્લા દિવસને અંતે પોતાનુ શિર પોતાના ધડ ઉપર કાયમ ન રહે તેની પ્રધાનને ખાતરી હતી

તેણે તત્કાળ ચાંપતા પગલાં લેવાનાં ચાલુ કર્યાં તે ભિખારણને મળ્યો તેની પાસેથી બનતી વિગતો એકઠી કરી ગામના લફંગા અને વ્યભિચારી ગણાતા માણસોની યાદી એકઠી કરવા ગુપ્તચરોને આદેશ કર્યો, અને પછી એવા એકેએક માણસને પોતાની પાસે બોલાવી મંગાવ્યા તેમને તેણે ધમકાવ્યા, ખખડાવ્યા, દમદાટી દીધી પણ તેમાંના એકેય એ વાતકબૂલ કરવાને તૈયાર ન થયા તેમાંના જે થોડાઘણા ઉપર તેને વિશેષ વહેમ આવ્યો તે બધાને તો પ્રધાન પેલી ભિખારણ પાસે પણ લઈ ગયો પરંતુ પેલીએ પણ આ બધામાંથી કોઈ પણ પોતાના બાળકનો પિતા હોવાનો ચોખ્ખો ઇનકાર કર્યો

'મારે માથે ભગવાન બેઠો છે, મારા બાપ! ખોટુ બોલુ તો આ ભવ તો આવો આપ્યો છે, પણ આવતો ભવ તો કેવો ય આપે કોણ જાણે?' તે દર વખતે આમ જ કહેતી

ને પેલા માણસોમાંથી પણ કોઈ કોઈ આખા બોલા તો-'તમે તો વિચારો, પ્રધાનજી, અમે ગમે એવા અધમ હઈશુ, પણ આ?' કહી હસીને ચાલ્યા જતા

પ્રધાન તો મહાન ચિંતામાં પડ્યો દિવસ ઉપર દિવસ વહ્યા જતા હતા અને છ મહિનાની મુદત પૂરી થવાનો દિવસ તો નજીક ને નજીક આવતો જતો હતો. તે ઘણીવાર પેલી ભિખારણ પાસે જતો, તેને કંઈક વધારે વિગત, કંઈક વધારે એંધાણ આપવા વિનતિ-વિનવણીઓ કરતો, પણ પેલી તો 'એ ઉજળિયાત વર્ગનો હતો' અને 'હુ દેખુ તો એને ઓળખી કાઢુ' એ સિવાય કશુ વધારે કહી શકતી નહોતી રાજા પણ વારવાર પૂછપરછ કરતો, પણ એને તો 'તપાસ ચાલુ છે' 'હવે બેચાર દિવસમાં જ પત્તો મળી જશે' કહીકહીને પ્રધાન ટાળતો-જો કે અંદરથી તો એ વખતે પણ એ ધ્રૂજી ઊઠતો, કેમકે પેલા માણસનુ મોં નહિ પણ પોતાનુ મોત જ એને એવે સમયે ચખુ સમક્ષ દેખાતુ.

એમ ને એમ છેલ્લા દિવસનો સંધ્યાકાળ વીતી ગયો અને રાત્રિ આવી પહોંચી પ્રધાન ખૂબ ચિંતામાં પડી ગયો આજનો દિવસ તેની જિંદગીનો છેલ્લો જ દિવસ હતો તેવી તેને ખાતરી થઈ ગઈ! આજની આ ગઈ તે સંધ્યા અને તે પછીની આ રાત્રિ! ને પછી સદાકાળ માટે અંધારુ! તેને આખો

દિવસ ન'તો કશું ખાવાનું ભાવ્યું કે ન'તો કંઈ ચેન પડ્યું. પત્ની તથા પુત્રપુત્રીના દિલાસાના શબ્દો તેને સહન કરવા પણ કઠોર પડતા એટલે બેધ્યાન જેવો તે છેક સાંજે ઘરની બહાર નીકળી પડ્યો અને નગરમાં આમતેમ હેતુવિહીન આંટા મારી રહ્યો હતો.

તે નગરના ઝવેરી બજારમાંથી આવી જ અસ્તવ્યસ્ત હાલતમાં પસાર થતો હતો. બજારની લગભગ દુકાનો બંધ થઈ ગઈ હતી, બાકીની થવામાં હતી. ત્યાં તેની નજર સામે ગઈ. નગરશેઠનો જુવાન, તંદુરસ્ત, સુંદર છોકરો દુકાન વધાવવાની તૈયારી કરતો હતો. અંદરનો બધો ભાગ તેણે બંધ કરી દીધો હતો, બહારનાં પાટિયાં બંધ કરે એટલી જ વાર હતી. પ્રધાન બેધ્યાનપણે શૂન્યમનસ્ક રીતે જોતો હોય પણ કશું સમજતો ન હોય એ રીતે, એ બધું જોયા કરતો હતો. છેલ્લાં પાટિયાં બંધ કર્યાં પહેલાં પેલો છોકરો તકિયે બેઠો અને પાનની પેટી કાઢી. પાન કાઢ્યું અને ચૂનાની ડાબલી ઉઘાડી. ચૂનો સુકાઈ ગયો હશે એટલે એ ડાબલીમાં આંગળી બોળી રાખી તેણે અંદરના ભાગમાં જોયું. ત્યાં તો બધું બંધ હતું એટલે આજુબાજુ જોયું. નીચે પાણી વહેવાની નીકમાં ગંદું પાણી વહ્યું જતું હતું. રસ્તો લગભગ અવરજવરવિનાનો થઈ ગયો હતો. એ જોઈને તેણે એ વહી જતા ગટરના પાણીમાં હાથ બોળી જરા પાણી લઈ લીધું અને એ ચૂનાની ડબીમાં નાખ્યું અને પાન તૈયાર કર્યું. અત્યાર સુધી બેધ્યાનપણે આ બધું જોઈ રહેલા પ્રધાનના મગજમાં એ જોતાં, ઓચિંતો જ જાણે વિદ્યુતનો ચમકારો થયો. તે તરત જ દોડી પેલા જુવાન પાસે પહોંચી ગયો.

'કેમ શેઠ, આજે કંઈ મોડા ?' તેણે પૂછ્યું.

'અહોહો ! પધારો પધારો, આજે જરા હિસાબ મેળવવાનો તે મોડું થયું. માણસોને મોકલી દીધા ને મેં કામ પતાવ્યું. આમ કંઈ આ તરફ ? કંઈ આજ્ઞા છે ?'

'જરા જરૂરનું કામ છે. દુકાન જલદી વધાવી લઈને મારી જોડે ચાલો ને.' જાણે જીવનના સંરક્ષણની ચાવી મળી ગઈ હોય એવો આનંદમય પ્રધાનનો ચહેરો અને અવાજ બની ગયા.

બન્ને ચાલ્યા કે વાતવાતમાં પ્રધાને પેલા જુવાનનું કાંડું પકડી લીધું–જાણે એને છટકી ન જવા દેવો હોય ને ! પેલી ભિખારણ પાસે પહોંચ્યા કે તરત પ્રધાને કહ્યું :

'જો બાઈ, આ જ પેલો માણસ કે નહિ ?'

ભિખારણે ધારીધારીને એની સામે જોયું. જુવાન નીચું જોઈ ગયો. ભિખારણ બોલી : 'હા, બાપા આ જ શેઠ હતા.'

'ચાલો મહારાજ પાસે, જરા અગત્યનું કામ છે.' કહી, 'પણ શું છે ? શી વાત છે ?' એમ કહેતા એ જુવાનને પ્રધાન રાજા પાસે ખેંચી ગયો. ત્યાં જતાં જ કહ્યું :

'મહારાજ, આ રહ્યો પેલી ભિખારણના બાળકનો પિતા.'

ન માનતો હોય તેમ રાજા નગરશેઠના પુત્રની સામે જોઈ રહ્યો. પેલો નીચું જોઈ રહ્યો હતો. ગૂઢ વિચારમાંથી જાગ્યો હોય તેમ અંતે રાજાએ ગરદન હલાવી કહ્યું :

'હોય નહિ, હું માનું નહિ.'

'પૂછો એને મહારાજ, મારી વાત ખોટી હોય તો.'

હા–ના, કરતાં, શરમાતાં, રોતાં, રાજાને પગે પડી ક્ષમા માગતાં, પોતાના કામી અને લંપટ માત્ર નહિ પણ વિકૃત દૃષ્ટિવાળા સ્વભાવ માટે શોક દર્શાવતાં અંતે જુવાન શેઠે એ વાત કબૂલ કરી. રાજા તો આશ્ચર્ય-મૂઢ બની ગયો હોય તેમ તેની સામે જોઈ જ

ધમ્મપદ

અધ્યા. સુંદરજી બેટાઈ

હિંદુધર્મમાં જે સ્થાન ગીતાનું છે, તે જ સ્થાન બૌદ્ધધર્મમાં છે ધમ્મપદનું. માનવજીવનને શુદ્ધ ને બુદ્ધ કરવાના હેતુવાળા છતાં વિચારપૂર્ણ અને જીવનના સનાતન પ્રશ્નોને તાજગીભરી સૂક્ષ્મતાથી ચર્ચતા, બૌદ્ધદર્શનોના સારદોહનરૂપ 'ધમ્મપદ'ની રચના કે સંકલન ભલે કોઈ એક જ ધર્મના પુસ્તક તરીકે થયું હોય પણ એમાં નિરૂપાયેલાં સત્યો યુગેયુગે ને સર્વ ક્ષેત્રે મનુષ્યને ઊઠતા પ્રશ્નોના ઉકેલ આપે છે. આજના ગુજરાતના પ્રથમ પંક્તિના કવિઓમાં જેમની ગણતરી થાય છે એવા પ્રથમ કવિ વિવેચક અને કેળવણીકાર શ્રી બેટાઈનો 'અખંડ આનંદ'ના વાચકોને આ લેખ દ્વારા પ્રથમ પરિચય થાય છે. દીર્ઘકાળ પર્યંત એ ટકી રહે એમ ઇચ્છીએ.

પોતાના અને જગતના જીવનને ધન્ય કરીને લોકોના હૃદયમંદિરમાં પ્રતિષ્ઠા પામી ચિરંજીવ બની ગયેલી મહાવીર સ્વામી, બુદ્ધ ભગવાન, મહાત્મા ઈશુ વગેરે અસાધારણ વ્યક્તિઓની નોંધ માનવ-ઇતિહાસે ગૌરવપૂર્વક લીધી છે. આ જ પ્રમાણે માનવજીવનને ધન્ય દર્શન કરાવીને ચિરંજીવ બની ગયેલા બાઇબલ, ઉપનિષદ, ગીતા, ધમ્મપદ ઇત્યાદિ ગ્રંથોને જગતે બહુ માનપૂર્વક જાળવી રાખ્યા છે. બૌદ્ધ ધર્મના અનુયાયીઓમાં ધમ્મપદનું સ્થાન ગીતાના જેવું જ ગૌરવથી ભરેલું છે. સંખ્યાબંધ સિલોનવાસીઓ આજે પણ ભાવપૂર્વક ધમ્મપદનો નિત્યપાઠ કરે છે. બાઇબલનું એકાદ વચન લઈ ખ્રિસ્તી ધર્મગુરુઓ અને ગીતાનો એકાદ શ્લોક લઈ સાધુસંન્યાસીઓ જેમ પ્રવચનો કરે છે, તેમ ધમ્મપદના શ્લોકો લઈને તેના ઉપર બૌદ્ધ ધર્મગુરુઓ પણ પોતાનાં પ્રવચનો રચે છે. આમ બૌદ્ધધર્મનો આ એક પ્રમાણગ્રંથ છે, પરંતુ એટલું જ આ ગ્રંથનું મહત્ત્વ નથી, તે આગળ જતાં આપણે જોઈશું.

બુદ્ધ ભગવાને અપૂર્વ સંવેદનથી જગતમાં સર્વત્ર દુઃખં દુઃખમ્ અને ક્ષણિકં ક્ષણિકમ્‌નો અનુભવ કર્યો. તૃષ્ણા દુઃખમાત્રના મૂળમાં રહેલી છે એમ એમણે જોયું. તૃષ્ણાનો અંત આવે તો જ માનવહૃદય સુખ, શાન્તિ, નિર્વાણ—જે કહો તે—પામી શકે એમ પણ એમને દેખાયું, અને પોતાની સરળ, ગંભીર ને તત્કાળ પ્રતીતિ ઉપજાવી દે એવી રીતે વિશાળ જનસમુદાયને જનસમુદાયની જ વાણીમાં એમણે દેખાડ્યું. તે વખતની પ્રાકૃત

રહ્યો. અંતે તેણે પ્રધાનને કહ્યું:

'શાબાશ મંત્રી, તમે તો હદ કરી. આવું તો કોણ ધારે? પણ આપે શી રીતે આ વાતનો પત્તો મેળવ્યો?'

આ જુવાને માત્ર ઊઠવાના કે બારણું ઉઘાડવાના આળસે ગટરમાંથી પાણી લઈ ચૂનામાં ભેળવી કેવા શોખથી પાન ખાધું હતું એ વાત પ્રધાને કરી અને ઉમેર્યું:

'જે માણસ ગટરનું આવું ગંદું પાણી મોંમાં મૂકતાં ન અચકાય એ કયું કામ ન કરે?'

શરમાતા નગરશેઠના પુત્રની સામે રાજકુટુંબનાં માણસો હાસ્યમિશ્રિત તિરસ્કારથી જોઈ રહ્યાં.

★

બોલીના ધર્મોપદેશ માટે બુદ્ધે ઉપયોગ કર્યો એ આપણા દેશના ધર્મના ઇતિહાસમાં થયેલું મોટું પ્રસ્થાન હતું. આને લીધે જ બૌદ્ધ સાહિત્યનો ઘણો મોટો ભાગ પ્રાકૃતમાં રચાયો. વિશાળ બૌદ્ધ સાહિત્યમાંથી વિણામણ કરીને ધમ્મપદ નામનો લઘુ ગ્રંથ તૈયાર કરવામાં આવ્યો. આ ગ્રંથમાં એકંદર ૪૨૩ શ્લોકો છે. મોટે ભાગે તેમાં અનુષ્ટુપ છંદ વપરાયો છે. ઠેકાણે ઠેકાણે ત્રિષ્ટુભ, જગતી વગેરે છંદો પણ આવે છે.

ધમ્મપદના ૪૨૩ શ્લોકોને ૨૬ ભાગમાં વ્યવસ્થિત કરવામાં આવ્યા છે. આ દરેક ભાગને વર્ગ નામ આપેલું છે: અપ્રમાદવર્ગ, ચિત્તવર્ગ, પુષ્પવર્ગ, તૃષ્ણાવર્ગ, લોકવર્ગ, બ્રાહ્મણવર્ગ વગેરે. નાનામાં નાનો વર્ગ દશ શ્લોકનો છે ને મોટામાં મોટો એકતાલીસ શ્લોકનો છે ને તે છેલ્લો મૂકેલો બ્રાહ્મણવર્ગ છે. શ્લોકોના આમ વર્ગ પાડવામાં ક્યાંક ક્યાંક શિથિલતા જણાય છે, પણ તે તો આવા વિણામણ-પદ્ધતિએ તૈયાર થયેલા ગ્રંથમાં ઘણીવાર અનિવાર્ય પણ હોય. ધમ્મપદની ભાષા પ્રાકૃત છે ને એ પ્રાકૃતને પાલી નામ મળેલું છે.

ગીતા અને ધમ્મપદની સરખામણી કરવાનું મન કોઈને પણ થાય એવું છે. બંને ગ્રંથોનું પ્રયોજન માનવજીવનને શુદ્ધ અને બુદ્ધ કરવાનું છે. બંને ગ્રંથો સંક્ષિપ્ત છે. બંનેની ભાષામાં ચમત્કારિક સરળતા છે. બંનેમાં વિષયનું એકસરખું ગાંભીર્ય છે. સરલતા અને ગંભીરતાનો આવો સુયોગ અંતઃકરણની ઊંડી સૂઝ અને બુદ્ધિની સૂક્ષ્મતા વગર સુલભ અશક્ય છે. વાણીની સાદાઈ હોવા છતાં તેમાં તાજગી છે અને વિચારદર્શનની ગંભીરતા ઓછી કે આછી થઈ નથી ને સુગમતા વધી છે. ઝીણી આંખે જોનારને આ બંને લઘુ છતાં મહાન ગ્રંથો વચ્ચે બીજી અનેક પ્રકારની સમાનતા આપોઆપ સ્ફુરશે; સાથેસાથે એ બે વચ્ચે રહેલો ભેદ પણ સ્પષ્ટ થશે. ગીતા ઉપનિષદોનું સારદોહન છે તેમ ધમ્મપદ બૌદ્ધદર્શનનું સારદોહન છે; પણ ગીતા જ્યારે એક લેખણે લખાયેલું છે, ત્યારે ધમ્મપદને વિશે એવું નથી જણાતું, એ મોટો ભેદ છે. ગીતામાં નિરૂપણની જે કડીબંધ સુવ્યવસ્થા છે તે કદાચ ધમ્મપદમાં ન જણાતી હોય તો તેનું આ જ કારણ છે. ગીતાની ભાષા સંસ્કૃત છે ત્યારે ધમ્મપદની પાલી-પ્રાકૃત છે એ પણ ભેદ તરીકે ગણાવી શકાય.

ધમ્મપદ જે સ્વરૂપે આજે જોઈએ છીએ તે સ્વરૂપ ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા સૈકામાં જ બંધાઈ ગયું હતું, એમ બૌદ્ધધર્મના સંશોધકોએ સ્થાપેલું છે. દુનિયાની અનેક ભાષામાં ધમ્મપદના ભાષાંતરો થયાં છે અને ગ્રંથની મહત્તા જોતાં તેમાં નવાઈ જેવું કશું નથી. એક ચીની પ્રત ઉપરથી તેનું સંસ્કૃત રૂપાંતર પણ થયેલું છે. ગુજરાતીમાં પણ તેનો ગદ્ય અનુવાદ પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ છે.

આ ગ્રંથ વિષે આટલી માહિતી આપ્યા પછી તેનો થોડો સાક્ષાત્ પરિચય પણ અહીં આપવો ધાર્યો છે. આ હેતુથી નીચે ધમ્મપદના થોડા શ્લોકોનો પદ્ય અનુવાદ મૂળ શ્લોકો સાથે આપું છું. અહીં આપેલા શ્લોકો બહુ ઝીણવટથી પસંદ કરેલા નથી. પરંતુ પાનાં ફેરવતાં આંખે ચઢી ગયા તે ટપકાવી લીધા છે. આમ કર્યું છે તે પણ અમુક હેતુ લક્ષમાં રાખીને જ કર્યું છે.

જગતમાં વ્યાપેલા દુઃખનું તીવ્ર સંવેદન બુદ્ધ ભગવાનને થયું હતું તે જાણીતું છે. બૌદ્ધ દર્શનમાં તેની ઘેરી છાયા પડેલી છે, તે નીચેના શ્લોકમાં જણાશે; પણ તેટલું જ માત્ર નથી. દુઃખમય પરિસ્થિતિના નિવારણ માટે જરૂરી પુરુષાર્થનો પણ એમાં ઉલ્લેખ

રહેલો છે

को नु हासो किमानन्दो निच्च पज्जलिते सति ।
अन्धकारेन ओनद्धा पदीपं न गवेस्सथ ॥

હાસ્ય આનન્દ તે શાનું નિત્ય જ્યાં પ્રજળે જગત્?
અંધકાર વિંટાયા ઓ ! પ્રદીપ નવ શોધશો?

અહંતા અને મમતા કેવાકેવા અનર્થો ઉપજાવે છે ને કેવી વેરપરંપરા વિસ્તારે છે એ વાત જગતના બધાજ મહાન ધર્મોએ ઘૂંટીઘૂંટીને કહી છે. ધમ્મપદ પણ એ જ વાત કેવી સહજ રીતિએ કહે છે તે નીચેના શ્લોકોથી જણાશે.

अक्कोच्छि मं अवधि मं अजिनि मं अहासि मे ।
ये तं उपनय्हन्ति वेरं तेसं न सम्मति ॥

ભાંડ્યો મને, હણ્યો હુંને, હરાવ્યો ને હર્યું મમ
એમ જે બાંધતા ગાંઠ તેમનું વેર ના શમે

अक्कोच्छि मं अवधि मं अजिनि मं अहासि मे
ये तं न उपनय्हन्ति वेरं तेसूपसम्मति ॥

ભાંડ્યો મને, હણ્યો હુંને, હરાવ્યો ને હર્યું મમ
બાંધે જે એમ ના ગાંઠ તેમનું વેર આથમે.

न हि वेरेन वेरानि सम्मन्ती’ध कुदाचनं ।
अवेरेन च सम्मन्ति एस धम्मो सनन्तनो ॥

વેરથી વેરની કો દી ઉપશાન્તિ થતી નહી;
અવેરથી થતી શાન્તિ–એ છે ધર્મ સનાતન

અઢી હજાર વર્ષ પહેલાં મળેલો આ સનાતન ધર્મ જગતે કેટલોક ને કેવોક જીરવ્યો છે તે આપણે ક્યાં નથી જાણતા? હિંસામય જગતને અહિંસાનો પેગામ આ યુગના જગદ્ગુરુએ પણ ફરીફરીને ક્યાં નથી આપ્યો? છતાં આપણે કહી શકીશું કે આ કે આવા બોધની હવે જગતને જરૂર રહી નથી?

જ્ઞાની અને અજ્ઞાની વચ્ચેનો ભેદ કેવી મુરાદથી ને તેથી સહેજે સમજાય એવી ઉપમા વાપરીને નીચેના શ્લોકમાં બતાવ્યો છે તે જુઓ

यावजीवं पि चे बालो पण्डितं पयिरुपासति
न सो धम्मं विजानाति दब्बी सूपरसं यथा ॥

જિંદગીભર જો બાલ ઉપાસે જ્ઞાનવાનને;
નહી તે ધર્મને પામે
ચાટવો સૂપરસને કદી જેમ ન પામતો

मुहुत्तमपि चे विञ्ञू पण्डितं पयिरुपासति
खिप्पं धम्मं विजानाति जिव्हा सूपरसं यथा ॥

મુહૂર્ત પણ જો વિજ્ઞ ઉપાસે જ્ઞાનવાનને
સદ્ય તે ધર્મને પામેઃ
સૂપના રસને જેમ જિહ્વા સત્વર પારખે

વાંચતાં જ હૈયે વસી જાય એવી પંક્તિઓની ધમ્મપદમાં ખોટ નથી આધ્યાત્મિક અનુભવના શાણપણના સિદ્ધાંતોના રણકાર તો તેમાં ઠેરઠેર સંભળાય છે, અર્થદ્યોતક અલંકારો પણ પોતાની સહજતાથી ચિત્તને ચોંટી જાય એવા બની ગયા છે નીચેની પંક્તિઓ વિચારો

न हि पापं कतं कम्मं सज्जुखीरं व मुच्चति
डहन्तं बालमन्वेति भस्मच्छन्नो व पावको ॥

તાજું દોહ્યું યથા દૂધ બગડી ઝટ ના જતું
તેમ કીધું પાપકર્મ પળમાં દે ન પારખું;
દહતું બાલને જાતું ભસ્મે છાયેલ અગ્નિ શું.

કાવ્યની પેઠે ચિત્રો ઊભાં કરી આપે એવાં પણ કેટલાંક સ્થાનો ધમ્મપદમાં આવે છે નીચેનું ચિત્ર પ્રત્યક્ષ કરી જુઓ

पमादं अप्पमादेन यदा नुदति पण्डितो
पञ्ञापासादमारुय्ह असोको सोकिनिं पजं
पब्बतट्ठो व भुम्मट्ठे धीरो बाले अवेक्खति ॥

જ્યારે પંડિત અપ્રમાદે હઠાવી દે પ્રમાદને
ત્યારે અશોક બનીને પ્રજ્ઞાપ્રાસાદથી જુએ
શોકયુક્ત પ્રજાને એ;
ભૂમિ ઊભેલ ને જેમ
પર્વતસ્થ જુએ, તેમ નીરખે ધીર બાલને

સરળ દૃષ્ટાંતો વડે બોધને સચોટ બનાવવાની રીત ઈશુની જાણીતી છે તે

બુદ્ધ ભગવાનને પણ અત્યંત પ્રિય હતી. આપણા ધર્મસાહિત્યે તે રીત ખૂબખૂબ ખીલવી છે. નીચેનો શ્લોક સાધારણ નમૂનારૂપનો જ હાથ ચડે છે તે ટાંકું છું:

दीघा जागरतो रत्ति दीघं सन्तस्स योजनं ।
दीघो बालानं संसारो सद्धम्मं अविजानतं ॥

દીર્ઘ જાગતને રાત્રી, થાકયાને દીર્ઘ જોજન;
દીર્ઘ સંસાર બાલોને જે સદ્ધર્મ ન જાણતા.

મુનિજીવનની કલા નીચેના શ્લોકમાં સુંદર ઉદાહરણ વડે સ્પષ્ટ દર્શાવી છે. મને લાગે છે કે સામાન્ય જીવનવ્યવહારમાં પણ એ કલાનો વિનિયોગ કરી શકાય:

यथापि भमरो पुप्फं वण्णगन्धं अहेठयं
पलेति रसमादाय एवं गामे मुनी चरे ॥

રંગ ગન્ધ બગાડે ના, પુષ્પનો રસ લે પળે-
ભ્રમરો, તેમ મુનિએ ગામમાં ફરવું ઘટે.

બીજા શું કરે છે, કેવું કરે છે, શું નથી કરતા ઇત્યાદિ પંચાતમાં પડીને સમય અને બુદ્ધિની બરબાદી કરવા કરતાં શું કરવું ખરું–ખૂટે છે તે નીચેની સરળ પંક્તિઓ કહી બતાવે છે:

न परेसं विलोमानि न परेसं कताकतं ।
अत्तनो व अवेक्खेय्य कतानि अकतानि च ॥

અન્યનાં અવળાં કર્મો, કર્યું ના કર્યું અન્યનું;
જોવું શું? પરખી જોવું પોતાનું કર્યું ના કર્યું.

સત્પુરુષોના શીલનો ગંધ સર્વત્ર કેમ વ્યાપક બને છે, તે વ્યતિરેક અલંકાર વડે નીચેના શ્લોકમાં દર્શાવ્યું છે.

न पुप्फगन्धो पटिवातमेति
न चन्दनं तगरं मल्लिका वा ।
सतं च गन्धो पटिवातमेति
सब्बा दिसो सप्पुरिसो पवाति ॥

ન પુષ્પગન્ધે અતિવાત જાય
ન મલ્લિકા ચંદન કે તગર વા;
સામે વાયે સંતનો ગન્ધ જાતો;
સર્વે દિશા સત્પુરુષ સ્ફુરંત.

ગીતામાં योगः कर्मसु कौशलम् એમ કહેલું છે તે સુપ્રસિદ્ધ છે. કર્મની કુશલતા કેમ સાધવી તે ધમ્મપદની નીચેની પંક્તિઓ દેખાડે છે:

यथापि पुप्फरासिम्हा कयिरा मालागुणे बहू ।
एवं जातेन मच्चेन कत्तब्बं कुसलं बहुं ॥

બહુ માળા કરે જેમ ફૂલના રાશિ માંહથી,
તેમ જન્મેલ મર્ત્યે (યે) कर्तव्यं कुशलं बहुः

કર્મશૂન્ય લોકોની વાણીના આડમ્બરની કિંમત નીચેના રમણીય શ્લોકમાં કેવી આંકી નાખી છે તે જુઓ:

यथापि रुचिरं पुप्फं वण्णवन्तं अगन्धकं ।
एवं सुभासिता वाचा अफला होति अकुब्बतो ॥

જેવી રુચિરતા પુષ્પે ગન્ધહીને સુવર્ણકે;
તેવી સુભાષિતા વાચા કર્મશૂન્યની નિષ્ફલ.

ધમ્મપદ બૌદ્ધધર્મનો ગ્રંથ છે એટલે તેને સાંપ્રદાયિક ગણીને અવગણી શકાય એમ નથી. એમ તો બાઇબલ, ગીતા વગેરે પણ અમુક ધર્મના ક્યાં નથી? આ ને આવા બીજા ગ્રંથો અમુક સંપ્રદાયમાં જન્મ્યા છે તે ઘણે અંશે આકસ્મિક છે. આ ને આવા બધા ગ્રંથોમાં વિશાળ માનવજીવનને વિષય કરેલું હોય છે ને ઉદાર માનવદૃષ્ટિની તે સર્વેમાં અચૂક પ્રતીતિ મળી રહે છે. અતિ-લેખન અને અતિવાચનના આ જમાનામાં અનેક પરસ્પર વિઘાતક વાદવિવાદોથી ઉપજેલાં બુદ્ધિભેદની ઘોર ખેંચતાણમાં તૂટુંતૂટું થઈ રહેલા આપણા જગતને બે–પાંચ સાદીસીધી વાતો, જીવનનાં મૂળતત્ત્વો ઉપર પ્રકાશ નાખે એવી, આ નાનકડું વયોવૃદ્ધ પુસ્તક સચોટ રીતે સંભળાવી શકે એમ છે એ વિશે શક નથી.

★

મેંદીના રંગ

શ્રી ચુનીલાલ મડિયા

માનવીના હૃદયના સ્થાયી ભાવોમાં પ્રણયને આગવું સ્થાન હોવાને લીધે જ કદાચ સંસ્કૃત રસશાસ્ત્રીઓએ શૃંગારને રસરાજ કહ્યો હશે કોઈ પણ સાહિત્યની પેઠે ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ પ્રણય કાવ્યો ને પ્રણયકથાઓ વિશેષ લખાયાં છે આ ચિરંતન ભાવનું આલેખન સદાય થયું છે, થાય છે ને થતું રહેશે; તથાપિ એમાં મોટે ભાગે વેવલાઈ ને નિરર્થક ટાયલાં જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે આપણે ત્યાંની સાચેસાચ શ્રેષ્ઠ પ્રણયકથાઓ કેટલી? અહીં રજૂ થતી વાર્તાનું ચિત્રણશૈલીમય મનોહર વાતાવરણ, ઉત્કટ વસ્તુ, નમૂનારૂપ અને તેવું ઉત્તમ પાત્રવિધાન, કુમારાભરી માવજત, વ્યવહારુ જીવનદર્શન ને સૌથી વધુ તો શિરમોર સમો કલામય ને ચોટદાર અંત ગુજરાતી પ્રેમવાર્તાઓમાં 'મેંદીના રંગ'ને મોખરાનું સ્થાન અપાવશે

કારીગર કેશુ આજે આનંદમાં હતો ચાકડો પૂરજોશમાં ચક્કરચક્કર ઘુમરાતો હોય, માથે માટીના લોંદામાંથી ઊતરનારાં કામસૌંદર્યની શાશ્વત વ્યાખ્યાને આધીન રહી હર ક્ષણે નવો ઘાટ, નવું રૂપ, નવો આકાર પામતાં જતાં હોય, પૂરાં થવા આવેલાં કામને એમના ઘાટઘૂટમાં 'ફાઈનલ ટચ' આપવા છેલ્લી દોરી છંટાતી હોય, ત્યારે આ ઠીકરાંના કામના સર્જક કેશુનો ચહેરોમોરો જોવા જેવો બની રહેતો ત્યારે એની દાળિયા જેવી પહોળી આંખ અધખીડી બનીને ઊતરતી રહેલા આકારનો અંદાજ માપી લેતી, એની પરિપૂર્ણતાની પાકી પરખ કરી લેતી અને પછી કાબેલ આંગળાંએ ઉતારેલી આ ચીજ બદલ-સ્વહસ્તે થયેલા સર્જન બદલ એક પ્રકારનો સંતોષ અને ગર્વ પણ વ્યક્ત કરતી એ સર્જનકૃતિની આખી ઉત્ક્રાંતિ દરમ્યાન અને વિશેષ તો કામવાસણની સરસતાની જે સિગ્નેચર ગણાય એ કોર, કાંઠાના ઘડતર વેળા તંગ બનીને ચપોચપ બિડાયેલા હોઠ, સર્જકની તંગદિલી ઓછી થતાં મોકળાશ પામતા અને એમાંથી સર્જનના આનંદનું આછેરું સ્મિત પણ ફરકી જતું

નખશિખ નમૂનેદાર બનેલ વાસણને હળવે હાથે ચાકડેથી ઉતારી બાજુમાં ગોઠવીને દિવસો સુધી ખૂંદીને રૂણી માખણ જેવી બનાવેલી માટીના ગારિયામાંથી ફરી-ખોબે લોંદો ચાકડા પર ચોંટાડે, ધીમા પડેલા ચાકડાને ફરી ઉપરાઉપર ઘૂમરડા આપીને મૂળ ગતિએ મૂકે, ફરી પોતાનાં ફસાયેલાં આંગળાં અને હથેળી વડે એ મૃત્તિકાપિંડને આકારો આપવા શરૂ કરે અને પ્રક્રિયા પૂરી થયે ફરી એ જ ઝીણી નજર અને મલકાતા મોંએ સર્જેલી ચીજને બાજુ પર ગોઠવે આ બધી ઝીણીમોટી ક્રિયાઓ દરમ્યાન કેશુની બેસવાની રીત, ચિત્તની એકાગ્રતા, કામ સાથેની તદ્રૂપતા, માટીની માવજત કરવાની એની ઢબછબ, હર ક્ષણે માટીનાં પલટાતાં સ્વરૂપો સાથે પલટા લેતી જતી એની મુખરેખાઓ અને પહેલેથી છેલ્લે સુધી તરી આવતી એની અજબ છટા-એ બધું એવું તો ચિત્તાકર્ષક હતું કે જો જોનારાની પાસે દૃષ્ટિ હોય તો એ અનોખા સર્જનપ્રકારમાં કોઈ ગૂઢ કાવ્યમયતા જ દેખાય

માનવજાતના ઊગમકાળે શોધાયેલાં ચાર આદ્ય ચક્રોમાંના એકનો ચાલક કેશુ મોખડકા ગામની રોજિંદા જીવનવ્યવહારની કેટકેટલી ચીજો પૂરી પાડતો હતો। એ એક જ

ચક્ર પરથી ક્ષુધાનિવારણ માટે આવશ્યક અનિવાર્ય ગણાય એવાં તાવડી અને હાંડલાં ઊતરતાં. પાણીનાં માટલાં, મટકાં, ભંભલી, ઘડા, ગોળા અને મોટીમોટી નાંદ પણ ઊતરતી. મોટી નાંદ સાથે એ દીવો પેટાવવાનું કોડિયું પણ સર્જતો હતો. મકાનનાં ઓરડાં પર મૂકવાનાં નળિયાં માટે પણ લોકોએ કેશુ પર આધાર રાખવો પડતો. દેવમંદિરોમાં મૂકવાની માટીની દીવી પણ આ માણસ બનાવતો. દિવાળી ટાણે બાળકોને ફટાકડા ફોડવા માટે કૂલડી અને કોડિયાં કેશુ કુંભાર આપી જતો. લગન વખતે ચોરી ચિતરાવવા માટે લોકોએ કેશુને વરદી આપવી પડતી. અને સમસ્ત જીવનના માંગલ્યપ્રતીક સમું તુલસીક્યારાનું કૂંડું પણ આ કુંભકારને હાથે જ સર્જાતું.

કેશુ યુવાન કારીગર હતો. મોખડકામાં આવેલી મરકી વેળા બાપ અચાનક ગુજરી જતાં, મૂછનો દોરો ફૂટ્યા પહેલાં જ કેશુ ઉપર જીવનનિર્વાહની જવાબદારી આવી પડેલી. સદ્‌ભાગ્યે એને બાપની હયાતિ દરમ્યાન ધંધાનો પ્રાથમિક પલોટ સારો મળ્યો હતો. મેઘજી જીવતાં પોતે એની સાથે ધૂળખાણે જતો, ઓલકાં ભરી આવતો, માટીની સાફસૂફી કરતો, કચડતો, ખૂંદતો, કોઈ વાર આકડો ફેરવવામાં હાથ દેતો, કાચાં ઠામને તડકે ગોઠવતો, નિભાડો પેટાવવામાં સહાય કરતો અને છેલ્લે, પેઢી–દર–પેઢી ચાલ્યાં આવતાં 'કળ'ને ઘેરેઘેર ઠામઠીકરાં આપી આવતો, સાટામાં વસવાયાં ચેઠે મળતાં અનાજ વગેરેનાં વળતર પણ ઉઘરાવી લાવતો. આમ ઉત્પાદનથી માંડીને વહેંચણી સુધીની હરેક પ્રક્રિયામાં પોતે પાવરધો થઈ ગયો હોવાથી બાપનો ધંધો ટકાવી રાખવામાં કેશુને તકલીફ ન પડી. મેઘાના સમયના બધા જ 'કળ' તો કેશુએ સાચવી લીધા, પણ પોતાના કસબ અને સ્નેહને કારણે એમાં નવા ગ્રાહકો પણ ઉમેરી શક્યો.

કેશુ કાબેલ કારીગર હતો. તાવડી કે ગોરા ઉપર ટકોરો મારીને ખરીદનારાઓ કહેતા કે કેશુની કારીગીરી રણકા ઉપરથી જ પરખાઈ જાય. સ્ત્રીઓ કહેતી કે કેશુના ઘડેલાં હાંડલાંમાં રાંધણાની મીઠાશ જુદી જ આવે છે; અને ટકાઉ તો એવાં કે ઘરણને દિવસે ઊકરડે મૂકી આવીએ ત્યાંસુધી એ ટીલાં રાય, નંદવાય જ નહિ.

આ કારીગર કેશુ આજે આનંદમાં હતો.

આનંદનું કારણ એ નહોતું કે સુખીને ઘેર લગન હોવાથી ચોરીનાં ઠામ ઘડવાની વરદી આવી હતી. ચોરી ઘડવાની વરદીઓ તો આટલાં વરસોમાં અનેક આવી ચૂકી હતી. આજના ગૂઢ આનંદાનુભવનું એથી ય વધારે ગૂઢ કારણ બીજું હતું. પોતાની બાળપણની ગોઠિયણ હેમી પરણવી હતી. હેમીના લગનની ચોરી બાંધવાની હતી; અને એ ચોરીના ચાર રતંભ કેશુએ તૈયાર કરવાના હતા.

સુખીનો વેઠિયો ડેલીને ઊંબરે ઊભાઊભો ચાક ફેરવી રહેલા કેશુને આ વરદી આપી ગયો, ત્યારથી કેશુના હૈયામાં હરખ માતો નહોતો.

હેમી પરણે છે!

'અહોહો! વરસને જતાં કાંઈ વાર લાગે છે!' પૂરજોશમાં ફરતા જતા ચાક ભણી તાકીને કેશુ વિચારતો હતો: 'હેમી પરણવા જેવડી–સાસરે જવા જેવડી થઈ ગઈ! મને તો ખબરેય ન પડી!'

સમાચાર સાંભળીને ચમકી ઊઠેલી એ આખો વર્ષોનો વચગાળો વળોટીને છેક નાનપણનાં જીવનફલક પર ફરવા લાગી. હેમી અને કેશુ એક જ હેડીનાં. મુખીની શેરી અને કુંભારવાડાના નાકાના મિલનસ્થાને

સુમરાના ચોકમાં સહુ લત્તાનાં છોકરાં રમવા આવતાં ઉચ્ચ-નીચના ભેદથી હજી સુધી અજાણ્યું એવાં આ ઊછરતા નાગરિકોએ વર્ગવિહીન સમાજ રચ્યો હોવાથી મુખી જેવા ઉચ્ચ દરજ્જાના અધિકારીની પુત્રી જોડે વસવાયાનો પુત્ર કેશુ છૂટથી હળીમળી શકતો. મુખીને ઘેર જગા મેરાઈ રોજે આવેલા ત્યારે હેમીએ પોતાનાં કપડાં સિવાઈ રહ્યા પછી કંજિયા કરીને એક નાનકડી ઢીંગલી ભરાવી હતી. જગા મેરાઈએ વધ્યાઘટ્યા કાપલાના ડૂચા ભરીને આબાદ ઢીંગલી બનાવેલી અને એને કપડાં પણ આબેહૂબ હેમીના જેવાં જ પહેરાવી આપ્યાં હતાં. હેમી આ ઢીંગલી લઈને સુમરાના ચોકમાં રમવા આવતી. કેશુને એના બાપાએ માટીનું નાનકડું ગાડું બનાવી આપેલું. એ ટીનકુડાક ગાડા માટે બે ટીનકુડાક ગોધલા પણ ઘડેલા અને ગોધલા તેમજ ગાડા તળે નાનાં ચાર પૈડાંની પણ કરામત કરેલી. નિભાડામાં પાકીને લોઢા જેવા મજબૂત બનેલા આ ગાડાને દોરી બાંધીને કેશુ રમવા લઈ જતો. માટીની આ બળદગાડીની સુમરા-ચોકના સહુ બાળકો ઈર્ષ્યા કરતા. હેમી એ ગાડામાં પોતાની ઢીંગલીને બેસાડતી અને કેશુ દોરી વડે ગાડું ખેંચતો આગળ ચાલતો. બીજી છોકરીઓ જાન ઊઘલતી વેળાનાં વળામણું ગીતો ગાય અને એ રીતે આખું હાલરુ ગામના ઝાંપા લગી જઈને પાછું વળતું.

સુમરા-ચોકનાં એ સહુ ટાબરિયાંઓમાં કેશુ-હેમીની જોડી એવી તો હળીમળી ગયેલી કે એમને જોઈને કહેનારાં કહેતાં કે આ બે છોકરાં એક જ નાકે શ્વાસ લે છે.

એકવાર હેમી બન્ને હાથે મેંદી મેલીને આવેલી. હથેળી ને આંગળાં તો ઠીક પણ નખ સુદ્ધાં લાલ રંગવાનું ભાભીનું જોઉં જોઈ ર એણે વેન લીધેલું. તેથી બન્ને હથેળી અને નખ ઉપર એ વારેલી મેંદીના થથેરા કરી આવેલી. પરપરાથી ચાલી આવેલી તદ્દન તરંગી પણ અત્યંત કાવ્યમય માન્યતા આ છોકરાંઓને કોણે સુઝાડી એ તો કહેવું મુશ્કેલ છે, પણ સહુએ હેમીને આગ્રહ કર્યો કે મને બકી ભર, તો મારા હાથ લાલ થઈ જાય! બાલુ કહે કે પહેલી મને બકી ભર ને રમઝુ કહે કે પહેલાં મને તારો રંગ આપ.

'ના બાપુ, સહુ ધાયને બકી ભરું તો ક્યાંક બધોય રંગ તમારામાં હાલ્યો જાય તો?' હેમીએ ભય વ્યક્ત કર્યો 'મારા હાથમાં રંગ ન ઊતરે તો મારી બધીય મેંદી નકામી જાય ને ભાભી વઢે.'

પણ હેમી જેમજેમ આનાકાની કરતી હતી તેમતેમ વગરમેંદીએ પોતાના હાથ રંગાવી લેવાની છોકરાંઓની ઉત્સુકતા વધતી જતી હતી. સાથેસાથે, આ સહુ ગોઠિયાઓ મારો રંગ ચોરી જશે એવી માન્યતા પણ હેમીના મનમાં દૃઢ થતી હતી. કોઈક નટખટ છોકરાએ એવું ભૂત ભરાવ્યું કે મેંદી ઉપર અમારી નજર લાગી ગઈ એટલે તો આમેય રંગ તો ઊતરવાનો જ નથી. મેંદી મેલ્યા પછી, પાકો રંગ ઉતારવો હોય તો ઘરની બહાર ન નીકળાય ને કોઈનો ઓછાયો પણ ન લેવાય. કોઈક તો વળી ક્રૂર બનીને એવી પણ આગાહી કરી કે ઓછાયો પડી જાય તો જેટલા ભાગમાં મેંદી મેલી હોય એટલા ભાગમાં કોઢ નીકળે.

'નાગાશાના તકિયાવાળા ફકીર જેવી તું થઈ જઈશ.' ગામ બહાર પીરને તકિયે પડ્યા રહેતા કોઢમરત ફકીરની યાદ આપીને છોકરાઓએ હેમીને ગભરાવી.

'ને પછી તને કોઈ પરણશે પણ નહિ.' બીજી ધમકી આવી.

'હાય હાય! હેમીને કોઈ પરણે નહિ તો તો એ ઓલી મૂંગી ભામણી જેવા હાલ

થાય.' એક બ્રાહ્મણકન્યા મૂગી હોવાને કારણે અવિવાહિત રહી ગયેલી એની પણ યાદ અપાઈ.

જ્ઞાનતંતુઓનું આટલું ઠંડું યુદ્ધ ચલાવીને છોકરાઓએ હેમીને એવી તો ઠંડીગાર કરી દીધી કે હવે શું કરવું એ એને સમજાયું નહિ. છેવટ કોઈ ઉપજાઉ ભેજાએ, ઠંડા યુદ્ધને રાખેતે સોદાગીરી કરતો ઉકેલ શોધ્યો કે મેંદી ઉપર ઓછાયો પડી ગયો છે એટલે હવે ગમે તે એક છોકરાને બકી ભર તો બધું મટી જશે ને રંગ પણ પાકો ઊતરશે. આ સોદાગીરી આગળ હેમીએ નમતું આપ્યું અને કોઈ પણ એક વ્યક્તિને પોતાના રંગમાં ભાગીદાર બનાવવા તૈયાર થઈ.

આ 'એક'ની પસંદગી કરવાનું કામ અઘરું બન્યું. કોઈ રાજકુંવરીના સ્વયંવર પ્રસંગે ભેગા થયેલા રાજકુમારોની જેમ સહુ ગોઠિયા પોતાની જાતને હેમીના ચુંબનના અધિકારી સમજતા હતા. પોતાના ગળામાં વરમાળા આરોપાય એ માટે મત્સ્યવેધ સમું પરાક્રમ કરવા કોઈ શક્તિમાન નહોતા, તેથી યુક્તિ–પ્રયુક્તિઓ આરંભી. આજ સુધી અસ્પૃશ્યતા કે આભડછેટથી અજાણ રહેલાં આ શિશુઓએ આભડછેટના શસ્ત્રનો આશરો લીધો.

'રમઝુને બકી ભરીશ તો અભડાઈશ.' એક વણિકપુત્રે કહ્યું. 'રમઝુ મુસલમાન છે.'

'ને બાલુના ગોરાનું પાણી પણ કણબી નથી પીતા.'

'ને કેશુને પણ બકી ન ભરાય.' બ્રાહ્મણપુત્રે જાહેર કર્યું: 'કેશુ કુંભાર છે. એને ધનતેરશની લાપસી પણ અદ્ધરથી જ અપાય.'

હેમી ફરી મૂંઝવણમાં પડી. સહુ ગોઠિયા પોતપોતાની લાયકાત અને બાકીનાઓની ગેરલાયકાત સિદ્ધ કરવા મથી રહ્યા હતા. નિસર્ગસૃષ્ટિમાં અવનવા રમણીય રંગોની પૂરવણી કરનાર વિશ્વકર્માની જેમ હેમી મારો મેંદીનો રંગ ક્યાં. વેરુ એના નિર્ણયની દ્વિધામાં થોડીવાર તો મૂંગી ઊભી રહી, પણ પછી તરત બોલી ઊઠી:

'હું તો કેશુના હાથ રંગીશ.'

અને કેશુની પસંદગી સામે વિરોધ વ્યક્ત થાય, એના અનધિકારીપણા અંગે સમર્થનો રજૂ થાય એ પહેલાં તો હેમી કૃતનિશ્ચયી બનીને કેશુ પાસે પહોંચી ગઈ અને એના ફૂટડા મોં ઉપર પોતાના કૂમળા હોઠ દાબી દીધા.

આ નુસખાની અજમાયશને પરિણામે કેશુના હાથ પર તો મેંદીનો રંગ ન ઊતર્યો, પણ એનું ગૌર મોં છેક કાનની બૂટ લગી લાલલાલ થઈ આવ્યું ખરું.

*

ચાકડા ઉપર બેઠાંબેઠાં કેશુને શૈશવનાં એ મીઠાં સંભારણાંનો કેફ ચઢ્યો. એના સ્મૃતિપટ ઉપર એક પછી એક પ્રસંગ ઝડપભેર પસાર થવા લાગ્યા.

શૈશવ વળોટીને એ યુવાવસ્થા ઉપર આવ્યો.

એક સાલ ભીમ અગિયારશ વીતી ગયા પછી પણ વરસાદ ખેંચાયો ત્યારે આખું ગામ નદીની ઉપરવાસ આવેલ ભૂતેશ્વર મહાદેવની વિશાળ અને રળિયામણી વાડીમાં ઉજાણીએ ગયેલું. વાદળિયા તડકાવાળી બપોર અને આખી સાંજ લોકોએ વાડીમાં અને વાડીની આસપાસનાં સ્થળોમાં ગાળી. અહીંતહીં ભજનમંડળીઓ જામી હતી, અને 'મેઘરાજ મોંઘો થા મા...અવસર ચૂકી જા મા...' વગેરે પ્રાર્થનાગીતોની ધૂન જામી હતી. આખું ગામ અહીં વાડીમાં જ ઠલવાયું હતું. છૈયાંછોકરાં તેમ જ ઘરડાં-બુઢ્ઢાં સહુ ખેંચાઈને પણ મેઘરાજાને મનાવવા

અહી એકઠા થયા હતા ઉજાણી માટે સાથે લાવેલું ખાદ્ય-ભાથુ ખાઈ મહાદેવના કૂવાનું મીઠું સાકર જેવું પાણી પીને સહુ આમતેમ યથેચ્છ વિહરતા હતા

વાડીને એક છેડે ખલેલાના ઝાડ પર, જોઈને મોંમાં પાણી આવે એવાં પાકા ખલેલાં લૂબીઝૂંબી રહ્યાં હતા કેશુએ ઝાડ પર ચડીને ખલેલાં ખાવા માંડ્યાં હતાં અને ભર-પેટ ખાઈ રહ્યા પછી ગજવામાં ભરી રહ્યો હતો એટલામાં ઊગમણા છીંડા તરફથી હેમી નીકળી અને ખલેલાના ઝાડ ઉપર કેશુને મર્કટકર્મ કરી રહેલો જોઈ પોતે ખલેલાંની માગણી કરી

'ઘણે રેઢાં પડ્યાં હશે ખલેલાં!' કેશુએ ઉત્તરમાં કહ્યું 'અહીંથી પડીશ તો હાડકાં મારાં ભાંગશે, હેમીનાં નહિ'

'મને થોડાંક તો ચખાડ્ય, કેશુ!' હેમી ફરી કરગરી

'બવ સવાદ લાગ્યો હોય તો પોતાને હાથે જ પાડીને ખાઈ લઈએ'

'પણ તારા હાથનાં પાડેલ હશે એમાં વધારે સવાદ આવશે' યૌવનને ઉંબરે પગ માંડી ચૂકેલી હેમીમાં આવી રહેલી ચંચળતા બોલી ઊઠી

'મારા હાથનાં પાડેલાંમાં સવાદ નહિ આવી જાય' હેમીના જેટલી જ ચંચળતાથી કેશુએ ઉત્તર આપ્યો 'મારે હાથે જ જો ખા તો ખરો સવાદ આવે.'

ઉજાણીના માદક વાતાવરણથી મસ્ત બનેલી હેમીએ કહ્યું 'તારે હાથે જ ખવડાવ, છે હવે છે કાંઈ? બાકી ખલેલાં ખાધા વિના આંહીંથી આઘી નહિ ખસું'

લાંબી ચડસાચડસીને અંતે પરસ્પર સ્વીકાર્ય યોજના એવી થઈ કે હેમીએ ઝાડ તળે બંને આંખો મીંચીને ઊભાં રહેવાનું અને કેશુએ ઉપરથી એકેક ખલેલું તોડીતોડીને હેમીના મોંમાં નાખતા જવાનું

થોડીવાર તો આ 'ગૃહસ્થીકરાર'નું કેશુએ અક્ષરશઃ પાલન કર્યું પણ પછી એકાએક હેમી બૂમ પાડી ઊઠી 'લુચ્ચા કેશુડા! ખલેલાને બદલે ઠળિયો મને ખવડાવશ?'

પોતે જ એક ખલેલું ખાઈને એનો ઠળિયો હેમીના મોંમાં મૂકી, કેશુ ઝાડ પરથી બિલ્લીપગલે ઊતરી ગયો હતો અને છેતરાયેલી હેમી આંખ ઉઘાડીને કેશુ સમક્ષ કાંઈ રોષ ઠાલવી શકે એ પહેલાં તો કેશુએ પાછળ જઈને હેમીની આંખ પર પોતાના બંને હાથ જોરજોરથી દાબી દીધા હતા

દૂરના કૂવા ઉપરથી છીંડા ભણી જતાં પસાયતાએ આ દૃશ્ય ધારીધારીને જોયું

હેમીએ બીજી ચીસભરી બૂમ પાડતાં કહ્યું 'કેશુડા, હું તારાં હાડકાં ભાંગી નાખીશ હો, બહુ વાયડો થયો છો તે!'

'ખલેલાનો સવાદ લેવો હોય તો ઠળિયા પણ ખાવા પડે!' ફિલસૂફની ઢબે સૂત્રોચ્ચાર કરીને ખડખડાટ હસી પડતા કેશુએ હેમીની આંખ પરથી હાથ ઉઠાવી લીધા

આખા ય દૃશ્યની માનસિક નોંધ લઈને પસાયતો પસાર થઈ ગયો

વળતે જ દિવસે મુખીએ કેશુને ચોરામાં તેડાવ્યો કોઈ પણ પૂછગાછ કર્યા વિના, કશું કારણ કે ખુલાસો રજૂ કર્યાં વિના જ મુખીએ કેશુને બે અડબોથ લગાવી દીધી આ અપરાધી યુવાનને આપવાની ચેતવણી પણ એમણે અડબોથ લગાવી દીધા પછી જ ઉચ્ચારી

'ખબરદાર, જો મારી છોડીને પ્રકરણે ય ચડ્યો છો તો તારી વાત તું જાણજે' અને પછી પોતાના હોદ્દાની રૂએ ધમકી આપી 'ચોરીને મીઠું ભરી દઈશ ગામમાં રે'તું મોંભભારે પડશે'

એક અક્ષર પણ સામો બોલ્યા વિના કેશુ સુખીના ભારે હાથની અડબોથે ચમચમાવેલા ગાલ પર હાથ ફેરવતો ચોરામાંથી પાછો ફર્યો.

તે દિવસથી હેમી અને કેશુના જીવન-વ્યવહારો વચ્ચે પડદો પડી ગયો. બન્ને એક જ લત્તાનાં રહેવાસી હોવા છતાં જાણે કે દૂરદૂરના દેશમાં વસતાં હોય એવો આકરો વિયોગ જાણે કે આપમેળે જ ઊભો થઈ ગયો. અને......

...અને આજે એ પડદો જાણે કે આપમેળે જ હઠી ગયો. મનઃચક્ષુ સામેના મંચ પર વર્ષો પહેલાંનું દૃશ્ય દેખાતું હતું. તખ્તાની સીજસજાવટ એ જ હતી. નેપથ્યવિધાનમાં પણ કશો ફેર નહોતો પડ્યો. એ જ ભૂતેશ્વર મહાદેવની વાડી...એ જ રોઢા ટાણાનો વાદળિયો તડકો...એ જ ખલેલાંનું ઝાડ અને એ જ...

...કેશુને લાગ્યું કે દૃશ્યવિધાન અને નેપથ્યરચના આખી એ જ છે પણ એ બધી 'લીલા' વચ્ચેનું પાત્ર બદલાયું છે ખરું. મંચ ઉપર વર્ષો પહેલાંની મુગ્ધાને સ્થાને હવે એક યૌવના બેઠી છે. પાકાં ખલેલાં ખાવાની હઠ લેનાર નિખાલસ હૃદયની એ હેમી ત્યાં નથી, પણ પાનેતરમાં સજ્જ થયેલી લગ્નોન્મુખ યૌવના દેખાય છે. મુગ્ધાવસ્થા વળોટીને યૌવનને ઉંબરે હજી તો પગ માંડુ માંડુ કરતી એ તોફાની છોકરીની ચંચળતા ત્યાં નથી દેખાતી. એ તોફાન અને એ ચાંચલ્યને સ્થાને હવે વિવાહિત જીવનની જવાબદારી સમજતું ગાંભીર્ય આવી ગયું છે.

વર્ષોના વિયોગે છેદી નાખેલો સ્મૃતિ-તંતુ ફરી સંધાઈ ગયો. અને કેશુનાં મનઃચક્ષુ સામેથી આ મુગ્ધા અને યૌવનાનાં સર્વ સ્વરૂપો દૂર થઈ ગયાં. એને યાદ રહ્યું માત્ર એક જ સ્વરૂપ–બાળપણમાં ઢીંગલીપોતિયે રમતી હેમીનું. ભૂતેશ્વરની વાડીના બધા પ્રસંગો ભુલાઈ જવાયા. યાદ રહ્યો માત્ર એક જ પ્રસંગ–હાથે મેંદી મૂકીને આવેલી અને કેશુના હાથ રંગવા મથતી હેમીનો.

એ એક જ પ્રસંગનો યાદના કેફમાં કેશુ બમણા ઉત્સાહથી કામે લાગી ગયો. ક્યારે ધૂળખાણે જઈને માટી ખોદી લાવ્યો, ક્યારે એનો ગાળિયો ગૂંદી કાઢ્યો, ક્યારે એને ચાક પર ચડાવ્યો, ક્યારે એમાંથી ચોરીનાં વાસણો ઊતરી ગયાં; એમાંની એક પણ પ્રક્રિયા કેશુને યાદ ન રહી. એ તો કામમાં જ ગુલતાન હતો.

નિભાડો પાકી રહ્યા પછી વાસણોને ધોળવાનો અને આળખવાનો વારો આવ્યો. ઘડાના ઘાટ ઉતારવામાં કેશુએ જે ચીવટ અને પરિશ્રમ દાખવ્યાં હતાં એથી ય વધારે ચીવટ અને પરિશ્રમ એણે ધોળવામાં અને આળખવામાં દાખવ્યાં. હૃદયના સર્વ રસ રેડીને નાળિયેરની કાચલીમાં એણે ગેરુ ઘૂંટ્યો અને ધોળા બાસ્તા જેવા ચોરીના ઘડા ઉપર ફૂલવેલ ને મેના–પોપટનાં ચિત્રો આળખવા માંડ્યાં.

સુખીના પસાયતો બબ્બે વાર કેશુને ફળિયે આવીને કહી ગયો કે વરધ ઝટ તૈયાર કરજે, લગનને હવે ઝાઝા દી' આડા નથી રહ્યા....પણ કેશુ તો સ્વસ્થ ચિત્તે પોતાનાં આલેખનોમાં જ રત રહ્યો. હૃદયનો રંગ ઘૂંટીઘૂંટીને આલેખનોમાં ઉતારતો હોય એમ રાત કે દિવસ જોયા વિના કેશુએ હેમીના લગ્નની ચોરીમાં પોતાનો કસબ રેડ્યો.

*

સુખીના ફળિયામાં આઠ વળીએ માંડવો ઊભો હતો. ગામડાગામમાં મળી શકે એ સર્વ શણગાર અહીં મોજૂદ હતા. હીરભરતનાં ચાકળા–ચંદરવા પૂરા પાડવા ગામના ભલભલા પટેલોએ પોતાના પટારા ઉઘાડી નાખ્યા હતા.

ભાતભાતનાં ને ભાતેભાતનાં તોરણોનો તો કોઈ સુમાર નહોતો રહ્યો વળીએવળીએ આરસી ને તખ્તા ટિંગાતા હતા તાબૂત બનાવનાર એક મુસ્લિમ કમાનગરે અનેક અનેક રાતોના ઉજાગરા કરીને રંગબેરંગી કાગળ અને અબરખની કમાનો અને તાક તાણ્યા હતા મંડપના શોભનની શિરટોચ સાધવા ખુદ બાપુના દરબારગઢમાંથી હાંડી અને ઝુમ્મરો માગી આણ્યાં હતાં શહેરમાં ખાસ માણસ મોકલીને મગાવેલી મીણબત્તીઓ પેટાવીને આ હાંડીઓમાં મૂકવામાં આવી ત્યારે માંડવિયા તેમ જ જાનૈયા સહુ આ ઝળહળાટ જોઈ ને મોંમાં આંગળાં નાખી ગયા.

પણ ખરો ઝળહળાટ જોવાનો તો હજી બાકી હતો

હથેવાળો પતી ગયા પછી માંડવાની બાજુમાં ચોરીના ચાર સ્તંભ ઊભા થયા ત્યારે એના સાદા સૌંદર્યની આગળ માંડવાનો બધો શણગાર ઓઝપાઈ ગયો ધોળી ખડી ઉપર થયેલાં લાલ ગેરુનાં ચિતરામણો પાસે રંગબેરંગી અબરખનો રંગ જાણે કે ઊતરી ગયેલો લાગ્યો ચોરીના ચાર સ્તંભ વચ્ચે પ્રગટેલી લગ્નવેદીની ધૂમ્રમિશ્રિત શિખાઓ સમક્ષ માંડવાના હાંડી-ઝુમ્મરનો ઝળહળાટ ઝાંખો પડ્યો

બહારગામથી આવેલા જાનૈયાં ચોરી-સ્તંભનું સાદું સૌંદર્ય જોઈને છક થઈ ગયા કુતૂહલથી પૂછવા લાગ્યા

'આ હાથ કોનો?'

'કોઈ નામી કસબી લાગે છે!'

'જન્મારામાંય આવું ચિતરામણ નથી જોયું ક્યાંય!'

'ચકચૂંઉપર હથોટી સારી બેઠી લાગે છે'

'કસબ કોઈના બાપનો છે? ધૂળધાણુની ધૂળમાંથી રામડા ઉતાર્યા કાંઈ રમત વાત છે!'

'મુખી, તમને કોઈ હોશિયાર કારીગર જડી ગયો લાગે છે આવા ઘાટ ને આવાં ચિતરકામ તો રજવાડી લગનમાંય નથી ભાળેલાં—'

બરોબર આ જ વખતે મેલાઘેલા વેશે કેશુ વરઘનું અખિયાણું લેવા આવી પહોંચ્યો હતો દૂરદૂર વસવાયાંના રોળામાં ઊભાઊભા એણે પોતાની પ્રશસ્તિના બોલ સાંભળ્યા અને

અને પ્રશસ્તિ સાંભળવા સાથે એણે એક દૃશ્ય પણ જોયું લગ્નના પાનેતરમાં વીંટળાયેલી હેમીની હૃષ્ટપુષ્ટ દેહયષ્ટિ ચોરીના ચાર સ્તંભ વચ્ચે મંગળફેરા ફરી રહી હતી

કેશુની આંખ ચમકી ઊઠી એને થયું આજ એ હેમી, જેણે બાળપણમાં મને મેંદીનો રંગ આપ્યો હતો?

રંગ !

અત્યારે પ્રશસ્તિ પણ ચોરીના રંગ-આલેખનની જ થઈ રહી હતી

કેશુના હૃદયમાં એક ગૂઢ ભાવ ઘોળાઈ રહ્યો, જેમ તે દિવસે નાળિયેરની કાચલીમાં પોતે ગેરુ ઘોળતો હોય એમ

હેમીને જોઈને કેશુની આંખ જાણે કે ફાટી રહી વરતી ન શકાય એવો ગૂઢ ચમકારો એમાંથી વરસી રહ્યો

'હવે ઘરભેગા થાવ ઘરભેગા'

વસવાયાંઓના લાગા ચૂકવ્યા પછી પસાયતો પોતાનો દંડો લઈ આવી પહોંચ્યો અને હોક્કાની રૂએ હળવી ગાળો સાથે હળવો લાઠીચાર્જ કરી સહુને હાંકવા લાગ્યો

'મારા હાળાંવ વસવાયાં કોઈ એટલે હાઉ માણસની ચોટ્યે ઊભાં જ છે મેરાયાંપરજે'

ખોઈમાં ખારેક ભરીને કેશુ કૂબા ભણી વળ્યો

કૂબે આવીને વ્યગ્રચિત્ત ફળિયામાં ઓટા ઉપર આડો થયો મોડે સુધી એનું અંતર

વહેવાતું રહ્યું, પણ આખરે જાણે કે એના અંતરાત્માએ—એની હૈયાઉકલતે જ એને આશ્વાસન આપ્યું: 'એણે તને મેંદીનો રંગ આપ્યો; પણ ભૂંડા, તેં તો સામે ગેરુ ઘોળ્યો છે. ને ગેરુનો રંગ તો આસક્તિનો નહિ, અનાસક્તિનો છે—રાગનો નહિ, વૈરાગ્યનો છે, વિરક્તિનો છે...'

કેશુનો બધો વહેપાત ઓસરી ગયો. બધી વ્યગ્રતા ચાલી ગઈ. એની સામાન્ય કોઠા–સૂઝે સમાધાન મેળવ્યું: 'ગેરુનો રંગ વૈરાગનો. ધરમની ધજાનો રંગ ગેરુનો... સાધુસંન્યાસીની કંથાનો રંગ ગેરુનો...'

આ સમાધાન સાંપડ્યા પછી કેશુનો હૈયાભાર હળવો થયો ત્યારે આકાશમાં અરુંધતીનો તારો એની આંખ સામે આવી ઊભો હતો—જે સમયે મુખીને ત્યાં વેદોચ્ચાર કરી રહેલ શાસ્ત્રી વરઘોડિયાંને અરુંધતીનાં દર્શન કરાવી રહ્યા હતા!

☆

'અખંડ આનંદ'ના ગયા સપ્ટેમ્બર અંકમાં અબૂલકલામ આઝાદની કુરાને–મજીદની અર્પણ-પત્રિકા વિશેનો એક કિસ્સો પ્રસિદ્ધ થયો હતો, તેમાં થોડીક શરતચૂક હતી. આખી યે મૂળ અર્પણ પત્રિકાનો ગુજરાતી અનુવાદ શ્રી ચીનુભાઈ ગી. શાહના સૌજન્યથી નીચે પ્રસિદ્ધ કરીએ છીએ.

સમર્પણ

ઘણું કરીને ઈસવી સન ૧૯૧૭ના ડિસેમ્બરની ઘટના છે. હું રાંચીમાં નજરબંધ હતો. ઈશાની નમાજમાંથી છૂટો થઈને મસ્જિદમાંથી નીકળ્યો તો મને જણાયું, કે કોઈ માણસ કામળો ઓઢીને ઊભો છે.

'તમે મને કાંઈ કહેવા માગો છો?'

'જી હા, હું ઘણે દૂરથી આવ્યો છું.'

'ક્યાંથી?'

'સરહદની પેલી પારથી.'

'અહીંઆં ક્યારે પહોંચ્યા?'

'આજે સાંજે પહોંચ્યો. હું ઘણો ગરીબ માણસ છું. કંદહારથી પગે ચાલતોચાલતો ક્વેટા પહોંચ્યો. ત્યાં કેટલાક મારા વતનના વેપારીઓ મળી ગયા. તેમણે મને નોકરીમાં રાખી લીધો; અને આગ્રા પહોંચાડ્યો. અને આગ્રાથી અહીં સુધી ચાલતો જ આવ્યો છું.'

'અફસોસ! તમે આટલી મુસીબતો શા માટે વેઠી?'

'એટલા માટે કે તમારી પાસેથી કુરાને–મજીદના કેટલાક પ્રસંગો સમજી લઉં. અલ–હિલાલ અને અલ–બલાગનો શબ્દેશબ્દ મેં વાંચ્યો છે.'

આ માણસ થોડા દિવસ સુધી રહ્યો અને પછી એકાએક પાછો જતો રહ્યો. જતી વેળાએ મને એ એટલા માટે ન મળ્યો કે તેને શંકા હતી, કે તેને હું પાછા જવા માટે ખર્ચ અંગે રૂપિયા આપીશ. એને ઇચ્છા નહોતી કે એ ભાર તે મારા પર નાખે. જરૂર, પાછા જતી વખતે પણ મુસાફરીનો મોટો ભાગ તેણે પગે ચાલીને જ કાપ્યો હશે.

મને તેનું નામ યાદ નથી, તે જીવે છે કે નહિ તેની પણ મને ખબર નથી, પરંતુ જો મારી સ્મરણશક્તિ કમજોર ન નીવડી હોત તો હું આ પુસ્તક તેના નામે સમર્પણ કરત.

૧૨ સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૧, કલકત્તા. અબૂલકલામ.

નરસિંહરાવ

શ્રી ધનસુખલાલ મહેતા

જ્ઞાનની અભિવ્યક્તિ જે સાધન દ્વારા થાય છે તે ભાષાને પણ પોતાનું શાસ્ત્ર છે આપણી ગુજરાતી ભાષાશાસ્ત્રના પ્રખર પંડિત તે નરસિંહરાવ ભોળા-નાથ દિવેટિયા કવિ, વિવેચક ને રસવતી શૈલીના હળવા તેમજ ગભીર નિબંધોના લેખક તરીકે એમની ખ્યાતિ ઘણી જ હતી આપણી ભાષામા કવિતાની દિશામા અંગ્રેજી કવિતાને અનુસરણું નવું પ્રસ્થાન એમની કવિતાથી થયુ અનવ નિદ્રાના પોઢેલા ગુજરાતી સાહિત્યના આ ભીષ્મપિતામહ ઉપર ને એમના ગ્રંથો ઉપર વિવેચન લખાયું છે ખરુ, પણ નાટ્યરૂપે એમનું જીવનચરિત્ર આલેખવાનો ગુજરાતીમા આ પ્રથમ જ પ્રયાસ છે 'છે માનવી જીવનની ઘટમાળ એવી, દુ ખપ્રધાન, સુખ અલ્પ થકી ભરેલી ' ગાનાર નરસિંહરાવભાઈ ઉપર સગાવહાલા ને મિત્રોના મૃત્યુનો ગાઢો અંધાર દેહ સુધી છવાઈ રહ્યો હતો આ નાટિકામા ઇતિહાસ ને કરુણરસનું અનોખુ ભાવસંમિશ્રણ થયું છે.

પાત્રો

નરસિંહરાવ:

સુશીલા: એમના પત્ની

કુમાર: તેમની આગલી પત્નીનો પુત્ર

સ્થળ: મદીનવિલા, ખાર

સમય (૧) નરસિંહરાવ અને સુશીલા વચ્ચેના સંવાદમાં તા ૭-૭-૧૯૩૬ સુધીનો

(૨) નરસિંહરાવ અને કુમાર વચ્ચેના સંવાદમાં તા ૧૪-૧-૧૯૩૭ સુધીનો.

[નેપથ્યમા સગીત]

ચૌગમ નાખી નજર નિહાળું હું—
મૃત્યુ કપરાં રહ્યું રે લોલ ?
માયાદેહ ધરવુ એહ જ .
મૃત્યું મરી ગયુ રે લોલ

[અલ્પ સમયના સગીત પછી]

નરસિંહ: સુશીલા! સુશીલા! તમે જવાબ કેમ દેતાં નથી?

સુશીલા શું છે?

નરસિંહ. હું સમજ્યો તમે પણ મ્હને છોડીને જવા માગો છો!

સુશીલા: આજ તમે આમ કેમ બોલો છો?

નરસિંહ. તમારો અવાજ કહી આપે છે કે તમે ગભીર માંદગી ભોગવી રહ્યાં છો તો અત્યારસુધી બોલતાં કેમ ન્હોતાં?

સુશીલા તમે નાહકના વ્હેમાઓ છો. મ્હને કશુ થયુ નથી, પણ તમને કેમ છે? કાંઈ થાય છે?

નરસિંહ મ્હને? મ્હને? સુશીલા! આ તમારા પ્રશ્નનો જવાબ હું શો આપુ? મ્હને કાંઈક થાય છે? મ્હને શું થતું નથી? મ્હારાં ચર્મચક્ષુ તો ગયાં દિવ્યચક્ષુથી તે પરમ કૃપાળુ પ્રભુને નિહાળવા યત્ન કર્યા કરુ છુ, અને તમારો અવાજ મ્હને એ યત્નમાં ટકાવી રાખે છે

સુશીલા: દવા લેશો? વખત ક્યારનો ય થઈ ગયો છે

નરસિંહ: હજી દવા લેવી પડશે? હેની જરૂર છે ખરી?

સુશીલા: તમે આમ ના બોલો તમે હિંમત ના હારો

નરસિંહ: તમે સાચુ કહો છો, સુશીલા! ભરસમુદ્રમાં હિંમત ના હારી તો હવે કિનારે આવતાંઆવતાં શા માટે હારિયે? તમને તો સ્મરણમાં હશે જ

'વિકટ પર્વત વારે ચઢતાં પાન્થ ઉચ્ચ શૃગ તરફ દષ્ટિ કરીને પ્રશ્ન પૂછે છે 'કાંઈ આશાને સ્થાન છે?' અને એ પ્રશ્નનો ઉત્તર

કોઈ માનવથી ન સમઝાય તેવી ભાષામાં મળે છે. તે આ ધાન્યના હૃદયમાં ઊંડે-ઊંડે ઊતરી જાય છે:

'દૂર દૂર અતિ દૂર ઝંખતા દિગંતમાં જો આમ!
ભવ્ય ગુલાબી ઉષાસ્વરૂપે પ્રગટયા પ્રભુ એ ઠામ;
હામ પછી કયમ હું હારું?'

સુશીલા: ઓવલટીન લેશો?

નરસિંહ: ઓવલટીન? હા, જે આપશો તે લઈશ. પણ, સુશીલા!

સુશીલા: કેમ?

નરસિંહ: ના; બીજું તો કશું નહિ, પણ માત્ર બે વર્ષ પહેલાં પ્રેમલ હતો. જુવાન હતો. ઈચ્છા—આશાથી ભર્યો ભર્યો હતો. ચિત્રકલાનો રસિયો હતો. હેને અહીં શાની ન્યૂનતા લાગી હશે કે એ ચાલ્યો ગયો?

[કંઈક દૂર લાગતું ગીત ગવાય છે.]

બસી ન સકિયો તું એ અનુપ દિવ્ય ને બન્ધનો,
ધરી વિરલ હોંશ ત્હેં: 'અધિક સૂક્ષ્મતા સાધનો;
મળે અમર ભૂમિમાં, તહિં વસી કલા કેળવું,
વિકાસ-અદકો ધરે સુજ કલા, હું તે મેળવું.'

[ગીત બંધ થાય છે.]

સુશીલા: એ સઘળું સંભાયેથી હવે શું? આપણે તો દુઃખથી ટેવાયેલાં છિયે ને!

નરસિંહ: હા, આપણે તો દુઃખથી ટેવાયેલાં છિયે અને જ્ઞાની પણ છિયે, ખરું ને? સાંભરે છે?

સુશીલા: શું?

નરસિંહ: પ્રેમલ મૃત્યુ પામ્યો તે પહેલાં માત્ર બે વર્ષ અગાઉ આપણી લવંગિકા ગઈ. તે વખતે ગાંધીજીનો—

સુશીલા: એ કોઈ ભૂલી જવાય? ગાંધીજીએ આપણને લખ્યું હતું કે:

'પણ એ પુત્રીના મૃત્યુનું દુઃખ તમને ન હોય. તમારી પાસે ખરખરો પણ શો કરવો? તમે બંને દુઃખથી ટેવાયેલાં છો અને જ્ઞાની પણ છો.'

નરસિંહ: અને પછી ત્હેના જવાબમાં મેં ત્હેમને લખ્યું હતું:

'આમ આવે પ્રસંગે, આપે હમારું સ્મરણ રાખ્યું એ વિચારથી હૃદય આર્દ્ર થયું. પ્રભુ દયાળુ આમ અણધાર્યાં આશ્વાસનોમાં અમૃત સીંચે છે એ ઓછી ધન્યતા છે?'

સુશીલા: અને 'આનું દુઃખ તમને ન હોય' એ પાંચ શબ્દોમાં જે અમૂલ્ય સદ્‌ભાવ હેમણે પૂર્યો તે બીજે કહીંથી એ રૂપમાં આપણને મળ્યો નથી.

નરસિંહ: પણ સુશીલા! એ શબ્દો વડે હેમણે આપણને બંનેને જે ઊંચી કક્ષામાં જ્ઞાન, તપશ્ચર્યા વગેરે સંપત્તિને સંબંધે મૂક્યાં તે યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવાને પ્રભુ આપણને સામર્થ્ય આપો.

સુશીલા: હાસ્તો.

નરસિંહ: આપણે તો, સુશીલા, હજુ રંક માનવની ભૂમિકામાં ભમિયે છિયે. માત્ર આવીઆવી કસોટીને પ્રસંગે ઉચ્ચતર ભૂમિકામાં ચઢવાને પ્રભુ દયાળુ ગાંધીજી જેવા સજ્જનની દ્વારા પાંખો આપે છે.

સુશીલા: શાંતિદાતા શાંતિ આપે છે અને આપશે.

નરસિંહ: તે ઉપરાંત ગાંધીજીએ આપણને કેવો ઉચ્ચ ઉપદેશ એ પત્રમાં આપ્યો છે! કે 'આ જગતમાં જેટલાં બાળક છે તે પણ ક્યાં તમારાં નથી?'

સુશીલા: એ સાચું છે, છતાં કોઈકોઈ વાર હતાશ થઈ જવાય છે.

નરસિંહ: અને એમ પણ થઈ જાય છે કે આપણે તે એવડાં મોટાં કિયાં ભક્ત કે આપણી આવડી કારમી કસોટી પ્રભુ કરે છે!

શું ખરેખર?

'મૃત્યુ જીવનતત્ત્વને
છાપના મુજ ઉર મિશે,

વિશ્વ દુ:ખ તણી વ્યથા
અસમર્થ શું પ્રભુને દિસે ?
વિશ્વમાં વ્યાપક મહા
દુઃખથી જો બુદ્ધને
તીવ્ર સંવેદન થયું,
ત્યમ મુજ ઉરે શું નવ બને ?'

અને સુશીલા !

'નિત્ય નિત્ય યમાલયે
જાય જગના જીવ, જો'
એથી શાસન નહિ મળે ?
શું પ્રિયજનો ખોવા, પ્રભો ?'

પણ અરે !

સુશીલા • કાંઈક લીધાને તમને ઘણો વખત થઈ ગયો હવે કશુંક લેશો ?

નરસિંહ આપણા જીવનપર્યટણને પણ કયાં ઓછાં વખત મળ્યો છે ! લાંબો, ઘણો લાંબો કાળ વીતી ગયો હોય એમ જણાય છે પણ આજે આપણને ભૂતકાળમાં ભળવું શાથી ગમે છે ? મુસાફરીનો અંત પાસે આવ્યો હશે એથી એમ થતું હશે ?

સુશીલા હા, એમ પણ હોય

નરસિંહ પાછળ નજર કરું છું તો ૧૯૨૮–૨૯નાં વર્ષ સ્મરણમુકુરમાં જોઈ સકું છું એમ શાથી ? તે વેળા શો પ્રસંગ બનેલો ? ડાયરીમાં જોશો ?

સુશીલા ત્હેમાં ડાયરીમાં શું જોવું હતું ! ત્હમારે ઠક્કર વસનજી માધવજીની વ્યાખ્યાનમાળા તૈયાર કરવાની હતી, એ જ કની !

નરસિંહ ત્હમને બરાબર યાદ રહે છે હું તો હવે ભૂલતો જતો હોઉં એમ લાગે છે એ વ્યાખ્યાનમાળા તૈયાર કરવામાં કેટલા સ્નેહીઓએ મને મદદ કરેલી ! એ બધાને મ્હેં કેટલો ત્રાસ આપેલો ! સુશીલા ! મ્હને ઘણીવાર વિચાર આવે છે કે મ્હારો હાવો સ્વભાવ ! હેને લઈને મ્હેં ઘણાને અન્યાય પણ કરી દીધો હશે, છતાં આટઆટલા સ્નેહીઓએ મ્હને પોતાનો સ્નેહ અર્પ્યો ! મ્હારામાં પણ થોડા સદ્‌ગુણ હશે ત્યારે કની ?

સુશીલા હાસ્તો વળી

નરસિંહ હું પણ કેવો આત્મપ્રશંસામાં સરી પડું છું ! પ્રભો ! મ્હને મારી ત્રુટિઓનું ભાન કરાવ્યા કરજે પણ સુશીલા ! મ્હને આ શું સંભળાય છે ?

સુશીલા શું સંભળાય છે ?

નરસિંહ હં હં, આ તો ભીમરાવનું 'આ શાં અણગણ તારાવૃંદ રે'–

[ગીત ક્યાંક ધીમે ગવાતું સંભળાય છે]

'આ શા અણગણ તારાવૃંદ રે,
દીપે શ્યામ નિશામાં;
સહુ હળીમળી જતો સાથ રે,
મ્હાલે શ્યામ નિશામાં'

[ધીમેધીમે ગીત વાતાવરણમા વિલીન થઈ જાય છે]

નરસિંહ સુશીલા !

સુશીલા કેમ ?

નરસિંહ આ ગીત સાંભળતાં ત્હમને કશુંક સાંભરે છે ?

સુશીલા શું ?

નરસિંહ આ ગીત તો મનુભાઈનું અતિપ્રિય ગીત ! ભીમરાવે અસલમાં તો બધે ઠેકાણે 'દીપે શ્યામ નિશામાં' લખેલું, પણ મનુભાઈએ સૂચવેલું કે સર્વ ઠેકાણે 'દીપે' શબ્દ આવે તેને બદલે 'ઝૂલે' 'રમે' 'જુવે' 'મ્હાલે' વગેરે જુદાજુદા શબ્દો આવે–વધુ ઉચિત શબ્દો આવે તો અર્થ વિશાલતર થાય અને ગીતનું લાલિત્ય વધે !

સુશીલા મને સાંભરે છે હેવુંહેવું કાંઈ થોડું ભુલાય છે ?

નરસિંહ પણ વળી આ શું ?

'વ્યોમમંડળેથી અમો ઊતર્યાં રે લોલ,
વ્યોમમાં અમારૂં નિત્ય ધામ;
વ્યોમવાસિની રે લોલ!
આવો મધુર બાલ ગરબે ગાઈએ રે લોલ.'
[ગીત ધીમેધીમે વિરમી જાય છે.]

સુશીલા: મનુભાઈને તો ત્હમારું 'દિવ્ય ગાયક ગણુ' પણ બહુ ગમતું, ખરું કની?

નરસિંહ: હેમને બહુ ગમતુ એ વાત સાચી, પણ સુશીલા! ત્હમે એક વાત ભૂલી જતાં લાગો છો.

સુશીલા: કઈ વાત?

નરસિંહ: હેમણે એક વેળા કહેલું કે 'દિવ્ય ગાયક ગણુ' ગ્રેન્ડ છે પણ 'દિવ્ય સુંદરીઓનો ગરબો'માં જે લાલિત્ય અને રસિક્તા છે તે તો અદ્દ્ભુત જ છે અને મેં એ વાત કબૂલ પણ રાખેલી.

સુશીલા: હા, યાદ આવે છે ખરું.

નરસિંહ: મ્હેં હેમને 'હૃદયવીણા' અર્પણ કરતાં કાવ્ય લખ્યું હતું તે વાંચીને એ કેટલા ખુશ થયેલા!

સુશીલા: થાય જ ને? કાવ્ય કેટલું સરસ છે!

[જરા દૂર સંભળાતુ ગીત ગુંજી ઊઠે છે.]

'બન્ધુ હો! સ્મરણ ત્હને કાંઈ થાય?
એકદા સખીસાંઝની આંહ્ય,
'દિવ્ય સુન્દરીનો ગરબો' ગાઈ
દિવ્ય સ્વરચના રચી ત્હેં જ્યાંહિં,
કવિત-સરિતા મુજ સળવી બની
ઊછળી તુજ ગાનસરિતની ભણી;
બન્ધુ હો! સ્મરણ ત્હને કાંઈ થાય?
[ગીત ધીમેધીમે વિરમી જાય છે.]

નરસિંહ: અહોહો! મનુભાઈનો કંઠ કેટલો સુંદર! હેમાંથી ઝરતાં ગીતો કહેવા દિવ્ય લાગતાં! ક્રૂર કાળે હેમને પણ ના છોડ્યા! હેમને ગયાને કેટલોક સમય થયો હશે?'

સુશીલા: પંદરેક વર્ષ થયાં—૧૯૨૧માં મનુભાઈ ગુજર્યા.

નરસિંહ: હા, ઘણાં વર્ષ થયાં, પણ કદાચ હેમના એ અતિ મધુર અને સુંદર કંઠમાંથી ઝરતાં ગીતો સાંભળવા માટે જ પ્રભુ દયાળુએ એમને વ્હેલા ના બોલાવી લીધા હોય!

સુશીલા: પ્રભુની લીલા અગમ્ય છે.

નરસિંહ: ખરું કહ્યું, સુશીલા! જાણું છું છતાં કેટલીક વાર સમજાતું નથી, સહેવાતું નથી. શું એ કંઠમાંથી ઝરેલ ગીત આખરનું વિરમી ગયું? ના ના:—

'ગીત એ નથી વિરમિયું,
વ્યર્થ નથી સ્વરયોગ એ,
અધિક ઉત્ક્રમ પામતુ
સંગીતનાયક તે 'સુણે.'

સુશીલા: હવે ત્હમે જરા આરામ કરશો? આજે ત્હમે બહુ બોલ્યા છો, શ્રમ પડશે.

નરસિંહ: હું ત્હમને બહુ શ્રમ આપું છું નહિ, સુશીલા? પણ આટલાં વર્ષ ના કંટાળ્યાં અને ના થાક્યાં તો હવે થોડા સમય માટે તમે કંટાળશો? થાકશો?

સુશીલા: ત્હમે હેવું હેવું ના બોલો.

નરસિંહ: ખરું કહો છો, સુશીલા! હું હિંમત નહિ હારું.

સુશીલા: તો બસ.

નરસિંહ: પણ આટઆટલો ગરબડાટ શાનો?

[જરા દૂર કોલાહલ—હેમાં સંગીત અને ઝાંઝરનો અવાજ પણ સંભળાય છે અને વિરમી જાય છે.]

સુશીલા: શાનો ગરબડાટ?

નરસિંહ: સમજ્યો. એ તો મ્હને એલફિન્સ્ટન કોલેજનાં અનેક વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થિનીઓ સાદ કરતાં જણાય છે. એ પણ ૧૯૨૧ની જ સાલ હતી ને?

સુશીલા: હાસ્તો.

નરસિંહ ત્યાંના અનેક પ્રિય શિષ્યોનાં અને શિષ્યાંઓનાં સ્મરણ હું કરી શકું છું.

સુશીલા એ બધાનો તમારા પ્રત્યે ખૂબ સ્નેહ હતો, નહિ?

નરસિંહ બેશક, દુર્વાસા કહેવાતો પણ એ દુર્વાસાને પણ એ લોકો ચાહતા અને સત્કારતા પણ વળી આ કોલાહલ! એ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓનો નથી જણાતો

સુશીલા: તમે આજ ભૂતકાળને સંભારો છો એટલું જ નહિ, પણ સાંભળો છો પણ ખરા!

નરસિંહ – એમ લાગે છે હો! આ કોલાહલ તો સુરતમાં સાહિત્ય પરિષદની પાંચમી બેઠકનો. હું સાંભળું છું

સુશીલા: તમે તો એ બેઠકના પ્રમુખ હતા કની! ૧૯૧૫ની વાત

નરસિંહ હા, અને એ જ વર્ષમાં મ્હેં વિલ્સન ભાષાવિષયક વ્યાખ્યાનો પણ આપેલાં, ખરું ને, સુશીલા?

સુશીલા હા અને એ જ વર્ષમાં–

નરસિંહ શું સુશીલા? એ જ વર્ષમાં?

હાઆઅ-હાં, સુશીલા, હા, એ જ વર્ષમાં આપણો નલિન પણ ગયો.

સુશીલા: ઓહોહો! કેટલો બધો પીડાયેલો!

નરસિંહ એટલી પીડામાં પણ હેના મ્હોંમાં તો એક જ વાક્ય હતું 'ઊર્મિલા, આવું છું, ત્હારી કને સત્વર આવું છું' નલિન, બેટા નલિન!

> 'માત, ભગિની, મિત્રને
> ઉર પડ્યા આઘાત તે
> તું ન શું જાણે કહી?–
> તેં શૂન્ય મૂક્યો તાત ત્હેં
> અશ્રુ કોના કોણ, કહે,
> આ ક્ષણ લુહે સ્થિર મન કરી?'

સુશીલા: આજ આમ કેમ નાહિંમત થઈ જાઓ છો? તમે જ આગળ નથી લખ્યું કે –

> 'તોય અગ્નિ ભેળવી,
> સર્વ મળી ઉર ખોલતા;
> સ્મરણ તુજ અવસાનના
> કંઈ મધુર મધુરા ઘોળતા'

નરસિંહ મ્હને યાદ છે મ્હારાં રુધિરથી લખેલ શબ્દો મ્હને યાદ ના હોય? પણ નલિનના એ શબ્દો 'ઊર્મિલા, બહેન! હું આવું છું!' નથી ભુલાતા એ શબ્દો અને હેના માત્ર દોઢેક વર્ષ પહેલાં જ ગયેલ ઊર્મિલાની છબિ મ્હારી આંખ આગળ તગવરી રહી છે

સુશીલા જાણે સઘળાં દુઃખથી મુક્ત થઈને ચિરશાંતિમાં પોઢી હોય હેવી એ સૂતી હતી! હેના મુખ ઉપર કેટલી ગાઢ પરમ શાંતિ હતી!

નરસિંહ મ્હે હેને એ વખત જોયેલી, સુશીલા! જોયેલી અને અત્યારે પણ જોઈ સકું છું પણ માત્ર બે વર્ષમાં બે સંતાનો– ઊર્મિલા અને નલિન!

> 'શૃગાલ સન્ધ્યાવતીની પરીક્ષા
> લેવા અઘોરી બની માગી ભિક્ષા
> પ્રચંડ હેરે સુતમેધ કેરી;
> તો એ નભક્તિ ડગી બે જણની અનેરી;
> માગ્યું શૃગાલે વર એક પોતે,–
> 'ન હાથી દેશો કસણી જ કોને;'
> અહો! તથાપિ, સુજને કહ્યો કાં
> બે બાળકો હરી લઈ ઉરરત્ન મોંઘાં?'

સુશીલા પ્રભુ આપણા ઉપર કોપ્યો હશે!

નરસિંહ એમ તે કેમ હોય! સુશીલા! છતાં-પણ, હે ન્યાયસિંધો! જેમ ત્હારી દયા ન્યાયના અંશથી સબળ છે, તેમ ત્હારો કોપ પણ દયાના અંશથી મિશ્રિત હોવાથી મૃદુ છે માટે જ હે દયાસાગર! ત્હારા દયામય અને

તેથી જ સુંદર સ્વરૂપનું સંબોધન કરી ત્હારી કને રક્ષણ માગિયે છિયે.

સુર..લા: એ રક્ષણ નહિ આપે તો બીજો કોણ આપી સકે હેવો છે?

નરસિંહ: એ જ પ્રભુ આપણને રક્ષણ આપશે, એ જ પ્રભુ આપણને હિંમત આપશે; પણ—આ અરસામાં જ કાંતા પણ ગઈ હતી! ખરું ને?

સુર..લા: હા, બિચારાં જોબ–જોબને નમાર્યા કરીને.

નરસિંહ: અને બિચારો કુમાર પણ! કેવો હતાશ થઈ ગયો હતો!

સુર..લા: થઈ જાય જ ને? આઘાત પણ એવો જ હતો ને!

નરસિંહ: પણ આ શું હું સાંભળું છું?

[દૂર સંભળાય છે.]

'मूकं करोति वाचालं पङ्गुं लङ्घयते गिरिम् ।
यत्कृपा तमहं वन्दे परमानन्दमाधवम् ॥'

'દુઃખનો અચૂક એક કીમિયો બતાવું ભાઈ!
કીમિયો બતાવું કાંઈ;
બન્ધુઓથી છાનું નાહિં;
શિદને હું છાનું છેક બન્ધુઓથી રાખું કાંઈ?
દુઃખનો૦'

[ગાન વિરમે છે.]

નરસિંહ: આ તો મ્હારું કીર્ત્તન–૧૯૧૪નું કીર્ત્તન.

[પાછું ફરસ સંભળાય છે.]

'निन्दन्तु नीतिनिपुणाः यदि वा स्तुवन्तु ।
लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ॥'

'ધીરજ ધાર્ય તું મારું! મધુરી! ઓ ધીરજ ધારે,
અનિશ્ચલ પ્રેમ છે સ્થાન સતત આશ્વાસનું ત્હારે.
ધીરજ ધાર્ય૦'

[ગાન વિરમે છે.]

નરસિંહ: આ મ્હારું ૧૯૦૪ની સાલનું કીર્ત્તન.

[પુનઃ સંભળાય છે.]

'ॐ असतो मा सद्गमय । तमसो मा ज्योतिर्गमय ।
मृत्योर्माऽमृतं गमय ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥'

'તેજે ઘડ્યાં અમ અંગ,
અમોલાં તેજે ઘડ્યાં છે;
કરિયે ન તિમિરનો સંગ,
તિમિર અમ વેરી ઠર્યાં છે;
દિવ્ય લોકમાં ઘૂમતાં કરિયે સહુ લ્હેર,
ને પ્રેમે કંઈ રેડિયે મર્ત્ય લોકે અમીની સેર,
અમોલી સેર અમીની,
તેજે ઘડ્યાં અમ૦'

[ગાન વિરમે છે.]

નરસિંહ: આ મ્હારું ૧૮૯૧માં આપેલું પહેલું કીર્ત્તન હું સાંભળું છું. હેમાં તો મુખ્ય ગાયક હતા મનુભાઈ, તે દિવસે હેમણે કેવું દિવ્ય ગાયેલું!

સુશીલા: ત્હમારાં કીર્ત્તનોની એ પરંપરા. એમાંનાં એકાદ બેમાં તો ઊર્મિલા, નલિન અને લવંગિકાએ પણ ભાગ લીધેલો.

નરસિંહ: પણ એ બધાં જ ગયાં.

સુશીલા: એ બધાંનાં સ્મરણો છે ને.

નરસિંહ: ખરું. સ્મરણો જ સાચાં સંગાથી છે. એ જાય તો તો જુલમ થાય.

'સ્મરણલોપક કાળબળ,
નવ રુચે, મુજને કદી;
પ્રિયજનો નિત્યે રમે,
મુજ સ્મરણમાં;—એ શુભ સ્થિતિ.
કાળ ઓ! તું ત્રસ થા,
સ્નેહીઓ મોંઘાં હરી!
આ પ્રહાર નવો તું દે,
મુજ મન્ત્ર વિસ્મૃતિનો ધરી!'

સુશીલા: ત્હમે હવે મ્હારું માનશો? જરા આરામ લ્યો. વળી કાલ્ય વાતો કરશું.

નરસિંહ: કાલ્ય? હજુ આપણે કાલ્ય જેવું કશુંક છે ખરું? નૌકાને લાંગરવાની તમામ તૈયારીઓ થઈ ચૂકી છે. હવે કાલ્ય ઉપર ભરુંસો શો રાખવો? પણ સુશીલા! હું

નોકરીમાંથી નિવૃત્ત ક્યારે થયો ?

સુશીલા : એટલુંય ભૂલી ગયા ? ૧૯૧૨માં

નરસિંહ : હા, બરાબર, તે જ વર્ષમાં મ્હને બહુ અન્યાય કર્યો હતો, હો ! અને તે પણ શા માટે ? હજુ પણ સમજાતું નથી

સુશીલા : એ તો અન્યાય જ હતો ને બાકી ત્હમે તો કેવી કેવળ સત્યનિષ્ઠા અને પ્રમાણિકતાથી નોકરી કરેલી !

નરસિંહ : જેવી પ્રભુઇચ્છા ! બિચારા ભુજંગરાયને પણ નોકરીમાં હેવો જ અન્યાય થયેલો કની ? હેમને મૃત્યુ પામ્યાને કોઈ કેટલાં વર્ષ થઈ ગયાં !

સુશીલા : હા, અને આપણને બ્હીક હતી તે જ પ્રમાણે, ઘર બાંધવાની લાહ્યમાં તડકાની અસરથી 'સનસ્ટ્રોક' અને 'બ્રેઈન કન્જેશન'ના ભોગ બન્યા

નરસિંહ : હા, અને મ્હેં મ્હારો સાચામાં સાચો, જૂનામાં જૂનો અને અમૂલ્ય એકનો એક મિત્ર અણધાર્યો ખોયો ! તે વખતે તો આપણે દુઃખથી સ્તબ્ધ થઈ ગયાં હતાં, ખરું ને, સુશીલા ?

સુશીલા : હાસ્તો

નરસિંહ : પ્રભુ ! ત્હારી ઇચ્છાને વશ થયો છું અને થઈશ પણ તે સમયે તો, સુશીલા ! મ્હને એક ભ્રમ હતો કે હેમના મૃત્યુથી મ્હને કોઈએ તેટલું દુઃખ થતું નથી કે શું ? પણ એ તો મ્હારો ભ્રમ હતો હું દુઃખથી અવાક્ થઈ ગયો હતો

સુશીલા. ત્હમને તો નાહકના ભ્રમ ઊભા કરવાની આદત પડી છે વરજભાઈનું ત્હમને ના લાગે એમ તે બને ?

નરસિંહ. અને સુશીલા ! નારાયણ હેમચંદ્રે પણ ગયો. મ્હારામાં અવિશિષ્ટ ક્ષમા વૃત્તિની ખામી હોવાથી અને નારાયણે પોતાની મૂલ્ય દર્શાવવા ઇશારો સરખો પણ ના કર્યો ત્હેમાં મ્હને શો લાભ થયો ? એક સમયનો સાચો મિત્ર–લાંબા સમયનો મિત્ર–મ્હેં ખોયો પણ મ્હારો હેમાં દોષ ન્હોતો, આરંભમાં તો ન્હોતો જ–એટલે જ મ્હારા મનને સંતોષ છે

સુશીલા : જીવનમાં ઘણીય વાર આવું બને છે જરા સરખી ગેરસમજૂતીથી ગાઢ મૈત્રીઓ તૂટી જાય છે

નરસિંહ. બરાબર છે પણ ઈશ્વરેચ્છા ! હાવા અનુભવોમાંથી પણ આપણે કશુંક શીખી શકિયે તો ઘણું છે પણ આજે તો સુશીલા ! ચિત્ત એક પ્રસંગ ઉપર, એક સમય ઉપર સ્થિર થઈ શકતું નથી ભૂત કાળમાં, દૂર, દૂરના ભૂતકાળમાં ચાલ્યું જતું જાય છે

સુશીલા : હવે ત્હમારા સ્મરણમુકુરમાં શું જણાય છે ?

નરસિંહ : જણાય છે મ્હારા પિતા–જેહને આપણે સૌ મ્હોટાભાઈ કહેતાં તે કરુણરસનું ચિહ્ન અને દિવ્ય શુદ્ધિના પ્રતિબિંબ જેવી એમની સફેદ પાઘડી અને સાદાં તથા ઊંચી જાતનાં શ્વેત વસ્ત્રો ધારણ કરેલ એ પ્રતિભાશાળી આકૃતિ ! જીવનના આરંભના સમયમાં જે ક્રોધરિપુને વશ હતા તે ઉત્તર કાળમાં અક્રોધેન જિને ક્રોધ–એ બુદ્ધ મહાત્માના ઉપદેશને અક્ષરશઃ અનુસરનાર આ સમર્થ વ્યક્તિની શાંત મુખાકૃતિ કેવી દીપી ઊઠે છે ! નિરાકાર પ્રભુનાં વિલક્ષણ ભક્તિભર્યે ધ્યાનદર્શનમાં રહી, પ્રાર્થનામાળાનાં પોતાનાં ભજનો ગંભીર પણ સંગીતબદ્ધ સ્વરે એમને ગાતા સાંભળું છું !

સુશીલા. વર્ષો પહેલાંની એ તો વાત

નરસિંહ : હા, પણ એ સમય કરતાં પણ પહેલાંનું દૃશ્ય જોઉં છું મ્હારી પહેલી પત્નીની નાજુક દેહલતાની આછી છબિ મ્હારી આંખ્યે ચઢે છે અને પલકવારમાં

અદૃશ્ય થાય છે અને હેની જગ્યાએ—

સુશીલા : હેની જગ્યાએ કોણ દેખાય છે?

નરસિંહ : અમારા ઘરના ચોકમાં હમે બાળકો રમીએ છિયે. સંધ્યાકાળનો અંધકાર પ્રબળ થવા માંડ્યો છે. તે વખતે મા ત્હાં ઊભી છે. હમારી રમત નિહાળતી હોય છે. કોમળ શરીરવાળી, ઊંચાઈમાં વચલા વડની, માધુર્ય, સૌંદર્ય અને સસંયમ ઉલ્લાસથી આકર્ષક મુખવાળી, ઘેરા કાથિયા રંગનું કસબી કોરનું લુગડું ધારણ કરીને ઊભેલી એ મા–એ'મમ્મા'ને હું જોઉં છું. પણ...પણ સહસા મ્હારી મા મટી જઈને–જનની મટી જઈ અદ્ભુત, દિવ્ય પરિવર્તનને ગુણે સહસા જગજ્જનની પ્રગટ થઈને મને સંકેલી લે છે; અમૃતસ્વરૂપને આત્માના ઊંડાણમાં અનુભવું છું. પણ સુશીલા! સુશીલા! ક્યમ ઉત્તર દેતી નથી? ક્ય્હાં ગઈ? નેત્રોનું તેજ તો ગુમાવ્યું હતું જ છતાં સુશીલા! ત્હારે લીધે હું આછોઆછો પણ પ્રકાશ જોઈ સકું છું–અરે જોઈ સકતો હતો! પણ હવે કેમ ગાઢ અંધકાર અનુભવું છું! સુશીલા! સુશીલા!

[ગેબી અવાજ, પછી પળવાર શાંતિ.]

સુશીલા! મ્હને ખૂબ ભય લાગે છે! હું આ અંધકારભરી દુનિયામાં એકલો, અટૂલો થઈ ગયો છું એમ લાગે છે! સુશીલા, જવાબ દેને! સુશીલા! સુશીલા!

[અલ્પ સમય મૃદુ દુઃખભર્યું સંગીત–બહુ જ અલ્પ સમય.]

કુમાર : નન્તુભાઈ!

નરસિંહ : કોણ? સુશીલા જવાબ ક્યમ દેતી નથી?

કુમાર : નન્તુભાઈ! નન્તુભાઈ!

નરસિંહ : કોણ કુમાર? કુમાર!

કુમાર : હા, નન્તુભાઈ.

નરસિંહ : હં...અં, સ્હમજ્યો, કુમાર!

કુમાર : જી.

નરસિંહ : સુશીલા ગઈ! મ્હને સાચું જણાવી દે, હું હિંમત નહિ હારું. મને સાચું કહે–સુશીલા ગઈ?

કુમાર : હા, નન્તુભાઈ.

નરસિંહ : અરે પ્રભો! તને કસોટી માટે બીજો કોઈ ભક્ત ના મળ્યો? આજ વર્ષો થયાં તું મ્હારી કેવી કારમી કસોટી કર્યે જાય છે! ત્હારે મ્હને નમાવવો છે? હેમાં ત્હને શું મળશે? પિતા આગળ બાળક નમી પડે હેમાં બાળકને શરમાવવાનું શાનું? પ્રભો! દયાસિંધો!

કુમાર : નન્તુભાઈ! ત્હમે પણ?

નરસિંહ : હા કુમાર, હું પણ આખર તો માનવી છું ને અને અહોહો! તું ક્ય્હાં નથી જાણતો? અનેક વર્ષોમાં કેટલાંને મ્હને ત્યજી જતાં જોયાં! મંમા, મ્હોટાભાઈ, બ્હેનો, ભાઈઓ, સિંધુ, વરજભાઈ–

કુમાર : નન્તુભાઈ, સ્વસ્થ થાઓ, મ્હારે ત્હમને ઉપદેશ આપવાનો હોય!

નરસિંહ : નહિ, કુમાર, નહિ, મ્હને ક્રૂર કાળે દીધેલા ઝખમોની યાદી પૂરી કરવા દે. વરજભાઈથી અટક્યો હતો ને? પછી ઊર્મિલા! મ્હારી–આપણી લાડકી દુઃખી ઊર્મિલી! આટલી ન્હાની વયમાં પણ હેણે કેટકેટલી મનોવ્યથા સહન કરી હતી! અને પછી નલિન! કુમાર! કેટલા આઘાત થાય ત્હાંસુધી એક નિર્બળ માનવી જીવંત રહી સકે?

કુમાર : નન્તુભાઈ, ત્હમે તો વડીલ છો. ત્હમને હાવું ના ઘટે.

નરસિંહ : બોલવા દે, કુમાર, બોલવા દે. વધુ સમય ક્ય્હાં બોલી સકાવાનું હતું! નલિન! હેની છેલ્લી માંદગીમાં હેના હૃદયમાં સંતાયેલી કન્યાનાં ત્હેને દર્શન થયાં: કાયિક વિકારને છેલ્લો આઘાત પડ્યો, આ

અગ્નાશતાને લઈ ને જ, અને ખરે, મહાશ્વેતાના પ્રેમાઘાતથી પુંડરીકનું અવસાન થયું હેવો જ આ કાંઈક પ્રકાર હતો

કુમાર નન્નુભાઈ ત્હમને શ્રમ પડે છે થોડીવાર વિશ્રાંતિ લ્યોને

નરસિંહ લઈશ, લઈશ, કુમાર! ઉદ્વેગ ના કર, થોડીવાર નહિ, અલ્પ સમયમા ચિરકાલ વિશ્રાંતિ લઈશ હુ આ નલિન વિશે હું કહેતો હતો, ખરુ ને? પછી કાન્તા! પછી મનુભાઈ! લવંગિકા! દયારામભાઈ! અને પ્રેમલ! અને હવે છેલ્લી સુશીલા! પણ હું આ શું કરું છું? હું નાહિંમત થાઉં છું! મ્હારામાંથી શ્રદ્ધા ઓછી થતી જાય છે? હું તેમ નહિ થવા દઉં કુમાર!

કુમાર હાજી

નરસિંહ મ્હારી એક વિનતી સ્વીકારશે?

કુમાર વિનતી? નન્નુભાઈ! બાપ દીકરાને આજ્ઞા કરે, વિનતી નહિ

નરસિંહ ત્હારી વાત ખરી છે, કુમાર! પણ પણ આજ્ઞા કરવાનો અધિકાર હજુ મ્હને છે?

કુમાર એ અધિકાર હમેશ ત્હમારો હતો અને છે, નન્નુભાઈ! જે આજ્ઞા કરવી હોય તે કરો

નરસિંહ: સુશીલાના અગ્નિસંસ્કાર તું કરશે?

કુમાર. આજ્ઞા હોય તો જરૂર કરીશ હક્ક તો મ્હારો જ છે ને!

નરસિંહ બેટા કુમાર! ચિરંજીવ રહો મ્હને બહુ શાંતિ મળી જા, દીકરા, એ કાર્ય કરી આવ.

કુમાર હા, નન્નુભાઈ

[અલ્પ સમય દુ:ખદ સંગીત પછી વિરમી જાય છે]

નરસિંહ: કુમાર! આજે તો સુશીલાના મૃત્યુનો બારમો દિવસ, ખરુ ને?

કુમાર હા, નન્નુભાઈ

નરસિંહ ત્હારે તો આજે પ્રાર્થના કરી સમય થવા આવ્યો?

કુમાર હા નન્નુભાઈ

નરસિંહ બરાબર, બરાબર

કુમાર ત્હમે સ્વસ્થ તો છો ને?

નરસિંહ હા, મ્હારી ચિન્તા ના કરીશ

[જરા ફરીથી નીચેની પ્રાર્થના સંભળાય છે]

'હે દેવ! હે પ્રભુ! હે જગન્નિયતા! ત્હારી પ્રાર્થના કરવા અત્યારે હમે ભેગા મળ્યા છિયે '

'सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुच ॥'

"પ્રભુ ખ્રિસ્તે પણ આવાહન કર્યું છે કે 'તમે જે થાકેલા હો અને દુ:ખથી દબાયેલા હો, તેઓ સર્વ મ્હારી પાસે આવો, અને હું ત્હમને આશ્વાસન અર્પીશ "

'ॐ शान्ति शान्ति शान्ति'

નરસિંહ: પ્રાર્થના પૂરી થઈ! જ્યહાંસુધી એ ચાલતી હતી ત્યહાંસુધી કહેવી પરમ શાંતિ, કહેવો સુખદ આનંદ હું અનુભવી રહ્યો હતો! પણ એ પૂરી થતાં હુ પાછો મારા ઉપર પડેલા આઘાતોની પરંપરાની અસહ્ય વેદનાથી પીડાઉં છું કુમાર! હેવું કાંઈક ના કરે કે અંત સુધી હુ હિંમતથી ટકી શકુ, શ્રદ્ધાથી એ આઘાતો સહન કરી લઉં? પણ તું શું કરે, બેટા!

કુમાર નન્નુભાઈ, શાંત થાઓ થોડી વાર નિદ્રા લઈ લેશો એટલે કાંઈક સ્વસ્થ થવાશે

નરસિંહ કુમાર! તું તો પ્રેમથી કહે છે પણ હવે નિદ્રા, સ્વાસ્થ્ય, શાંતિ બધુ શોધવા માટે મ્હારે શા માટે યત્નો કરવા જોઈએ?

કુમાર ના ના, નહિ, એમ નહિ, નન્નુભાઈ! ત્હમે તો જ્ઞાની છો, મહાજ્ઞાની છો

નરસિંહ હું જ્ઞાની-મહાજ્ઞાની હોઈશ,

કુમાર, ત્હારી નજરમાં અને સ્નેહીઓની નજરમાં કદાચ હોઈશ ? પણ એ મહાજ્ઞાન પણ અત્યારે મ્હારી મદદે આવતું નથી.

કુમાર: ત્હમે આમ બોલો! ગુજરાતી સાહિત્યના ભીષ્મપિતામહ આમ બોલે!

નરસિંહ: હા. એટલે જ તો હું બાણ-શય્યા પર સૂતોસૂતો ઉત્તરાયણની રાહ જોઈ રહ્યો છું, કુમાર! ઉત્તરાયણ હવે દૂર નથી. પણ હા, કુમાર, હા, એક વસ્તુ કરશે?

કુમાર: શું, નન્નુભાઈ?

નરસિંહ: હવે મુસાફરી પૂરી થવા આવી છે. થોડે જ અંતરે અદસ્ય ઊભેલાં આપણાં મૃત સ્નેહીઓ મ્હને સાદ પાડીને બોલાવી રહ્યાં છે. હું હેમની કને જાઉં તે પહેલાં થોડા ગરબા સંભળાવીશ?

કુમાર: હા, નન્નુભાઈ, આપણે ત્હાંના ગાનાર તો છે જ. બીજાં થોડાં બોલાવી લઈએ.

નરસિંહ: પ્રભુ દયાળુ હરહમેશ ત્હને સાહાય્ય કરો.

[જરા દૂર નરસિંહરાવના ગરબાની લીટી ગવાય છે.]

'સંધ્યા રંજિત સરિતા,
ઉર સ્વચ્છંદમાં
નાચી રમતી લહરી છું હું,
વિલાસિની રે લોલ.
સ્વચ્છંદ વિહારતા કદી એ કેમ હું
પારધિના પાશ વિષે પડું
સુદ હદે ધરી રે લોલ.

[પછીથી અલ્પ સંગીત. પછીથી તે પણ વિરમી જાય છે. પછી અલ્પ સમય ગૂઢ શાંતિ. પછીથી ધીમો દુઃખથી પીડાતો, ધીમો થતો જતો નરસિંહરાવનો અવાજ.]

નરસિંહ: કુમાર! ગીતો પણ વિરમી ગયાં! પણ હેનાથી સન્તાપ શો કરવો? આખરે તો બધાં જ ગીતો અને બધાં જ ગીત ગાનારાં એ મહા ગીતવિધાયકના જ્યોતિપુંજમાં ભળી જવાને જ નિર્માયાં છે ના! હે પરમ દયાળુ પ્રભો! અંત સુધી ત્હારી પ્રેરણાથી હિંમત રાખી, ત્હારામાં શ્રદ્ધા રાખી સહ્યો છું. પણ હે દયાસિન્ધો! હવે એ હિંમત તૂટું તૂટું થઈ રહી છે.

જગજ્જનનિ! મા!

इदानीमुत्संगे जननि करुणालोकशिशिरे
चिरादुच्छिन्नं मां सदयहृदये शायय चिरम् ॥

રસ્ત્યો પીને ત્હારું પય જનનિ, શિશુ શું રજની વિસાર્યો ના પારચ્યો, નયન પળ નિદ્રા નવ'મળી; મહું સૂવા ત્હારે મૃદુપવનશીળે ઉર હવે-ઉછંગે મા ગંગે સદયહૃદયે 'તું' શરણ છે.

કુમાર: નન્નુભાઈ! નન્નુભાઈ! અરે પ્રભુ! એ પણ ગયા!

ॐ શાંતિ! શાંતિ! શાંતિ!

[ધીમેથી ગીત સંભળાય છે.]

મંગલ મંદિર ખોલો,
દયામય! મંગલ મંદિર ખોલો!
જીવનવન અતિ વેગે વટાવ્યું,
દ્વાર ઊભો શિશુ ભોળો;
તિમિર ગયું ને જ્યોતિ પ્રકાશ્યો,
શિશુને ઉરમાં લ્હો, લ્હો;
દયામય! મંગલ મંદિર ખોલો!
નામ મધુરતમ રટ્યો નિરન્તર,
શિશુ સહ પ્રેમે બોલો;
દિવ્ય તૃષાતુર આવ્યો બાલક,
પ્રેમ—અમીરસ ઢોળો,
દયામય! મંગલ મન્દિર ખોલો!'

* કુમાર, ઊર્મિલા, નલિન, સિંધુ, લવંગિકા તે નરસિંહરાવનાં સંતાનો. કાંતા તે કુમારની પત્ની. ભીમરાવ અને મનુભાઈ એમના ભાઈઓ. પ્રેમલ તે એમનો દૌહિત્ર—ઊર્મિલાનો પુત્ર. ગીત બધાં એક સિવાય એમનાં જ છે. એક ભીમરાવનું છે. ભાષા અને બોલી પણ એમની જ રાખવાની કાળજી રાખવામાં આવી છે. ઉદ્ગારો પણ ઘણાખરા એમના જ છે. લેખક

ઈટલીમાં અભિનવ પ્રયોગ

કુમારગ્રામ

શ્રી દિલીપ કોઠારી

વિશ્વયુદ્ધ માત્ર ભૌતિક સાધનોનો જ નાશ નથી કરતું, માનવીની માનવતા યે ત્યારે મરી પરવારે છે શહેરો, કારખાનાઓ ને ઉદ્યોગકેન્દ્રો સાથે દુનિયાના લાખો કુટુંબો છિન્નભિન્ન થાય છે ને નિરાધાર બાળકો માર્ગ પર રઝળતાં થાય છે લશ્કરી સિપાહીઓ પાસે જઈ, ચોરી ને ખુશામત દ્વારા પેટગુજારો કરવામાં અનેકાનેક દૂષણોના ભોગ બનેલા આ અનાથ બાળકોનું શું? ઈટલીના એક સેવાભાવી સજ્જનને આ પ્રશ્ન ઊઠે છે ને એમાંથી રચાય છે ‘કુમારગ્રામ’ જ્યાં બેંક, દેવળ, દુકાનો, ખેતરો, રેસ્ટોરાંઓ, શાળાઓ ને ઉદ્યોગશાળાઓ, ન્યાય આપવાનું કામ, ચામડાનું કામ દુગ્ધાલય માટીનાં વાસણો બનાવવાનું કામ વીસ વર્ષની અંદરના કુમારો જ કરે છે વંઠી ગયેલા ને વણસી ગયેલા ગુનેગારોમાંથી દૂષણો નીચે દબાઈ ગયેલી માનવતા મહોરાવવાનો આ એક વિરલ પ્રયોગ છે યુરોપ ઉપરાંત આપણા પૂરતી જ વાત કરીએ તો વિભાજિત હિંદમાં, યુદ્ધથી ખોખરા બનેલ ચીનમાં, બ્રહ્મદેશમાં ને ઈંડોનેશિયામાં જે સર્વ સ્થળે આવા કુમારગ્રામો જરૂરી છે, તેમ આ વાચતાં ખાતરી થશે

વિશાળ ઉદ્યોગો અને વિરાટ નગરોની રચના કરતાં યે માનવીના છિન્નભિન્ન થયેલા, અસ્તવ્યસ્ત અને બેતાલ બનેલા વ્યક્તિત્વની પુનર્રચના કરવાનું કામ ઘણું મહત્ત્વનું છે અનેક કારણોને લીધે આજે દેશેદેશ અને ખંડેખંડમાં માનવીનું વ્યક્તિત્વ ખંડિત થયું છે એને અખંડ બનાવવાના, ભાંગેલાં એ સુવર્ણપાત્રોને સાંધવાના સાચા અને સ્થિર પ્રયત્નો મોટા પ્રમાણમાં જ્યાં સુધી નહિ થાય ત્યાંસુધી આજના વાતાવરણમાં જે કટુતાભરી વ્યાકુળતા દેખાય છે તે દૂર થવાનો સંભવ નથી

ભાંગેલાં સુવર્ણપાત્રોને સાંધવાનો એવો એક પ્રયત્ન આજે ઈટલીમાં થઈ રહ્યો છે મુત્સદ્દીઓની પરિષદો, રાજપુરુષોની વાટાઘાટો અને ધારાસભાઓની ચર્ચાઓની જેમ એ પ્રયત્નનાં વર્ણનોએ અખબારોનાં આગળ પડતાં સ્થાન સર કર્યાં નથી, છતાં માનવીનાં સુખ, શાંતિ અને કલ્યાણની દૃષ્ટિએ એ પ્રયત્ન, રાજપુરુષોની પરિષદો, વાટાઘાટો અને ચર્ચાઓ કરતાં અનેકગણો મૂલ્યવાન છે એમાં શંકા નથી

બીજા વિશ્વયુદ્ધે યુરોપના દેશેદેશમાં એક ભયંકર કોયડો જન્માવ્યો લડાઈને કારણે અનેક શહેરો અને કારખાનાંઓ સાથે લાખો કુટુંબો પણ છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં અને એ કુટુંબોનાં બાળકો રસ્તે રખડવા લાગ્યાં અનાથ અને અકિંચન બનેલાં એ બાળકોએ પેટ ભરવા માટે ગમે તેવા ધંધા કરવા માંડ્યા લશ્કરી સિપાઈઓના સંપર્કમાં આવી એમની પાસેથી જલદી પૈસા કમાવા માટે જુગાર, ચોરી, ખુશામદ અને બીજા અનેક દુર્ગુણો એ બાળકોએ અપનાવ્યા, અને અનિયંત્રિત ગુનેગારીની આદત અને શોખ કેળવ્યા

આ રીતે દેશભરમાં રખડતાં અને રગડતાં નબળિયાતાં બાળકોની દુર્દશાએ ડોન એન્ટોનીઓ રીવોલ્ટા નામના એક મિલાનવાસી પાદરીના ચિત્તમાં ઊંડી અનુકંપા જન્માવી અને એણે એમને ગુનેગારીના અવળા પંથેથી વાળી લઈ ઉપયોગી, સ્વસ્થ અને સક્રિય નાગરિક બનાવવાનું કઠિન કામ આરંભ્યું બીજા વિશ્વયુદ્ધને અંતે ડોન રીવોલ્ટા અને એના

મિત્ર કૅરોલ ઍબિંગ-બંને ઇટલીના પાટનગર રોમમાં હતા. સાથીરાજ્યોનાં લશ્કરો પાછળ રખડતા દસ છોકરાઓને લઈને આ બંને જણે રોમ શહેરમાં, એમને વ્યવસ્થિત જીવનના ચીલા ઉપર લાવવા માટેની સંસ્થા એક નાના મકાનમાં શરૂ કરી.

પણ એક વખત નિર્બંધપણે ફરવા-હરવાની અને પેટગુજારો કરવા માટે જાતજાતની યુક્તિપ્રયુક્તિઓ અને શક્તિઓ અજમાવવાની આદત જેમને પડી ગઈ હતી, તે સ્વચ્છંદવિહારી છોકરાઓને રોમની સરકારી શાળાઓનાં નિયમનો અને બંધનો પિંજરની જેમ અસહ્ય લાગ્યાં અને છોકરાઓ ભાગી જવા માંડ્યા. એ ઉપરથી મુક્તજીવનની એમની ભૂખને સંતોષે છતાં સ્વચ્છંદને બદલે આંતરિક નિયમનને આપોઆપ પોષે અને વધારે એવી વિશિષ્ટ પ્રકારની સંસ્થા સર્જવાનો વિચાર ડૉમ રીવોલ્ટાને આવ્યો.

પરિણામે, આજે રોમથી થોડે દૂર આવેલા સીવીટા વેચીઆ નામના ગામની પાસે માત્ર છોકરાઓનું બનેલું એક 'કુમારગ્રામ' સર્જાયું છે. આ ગામનું નામ છે સાન્ટા મારીનેલા; પણ તે ઓળખાય છે 'બૉય્ઝ રીપબ્લિક' એટલે 'કુમારોના પ્રજાસત્તાક'ને નામે. એ ગામનું આખુંય સંચાલન માત્ર છોકરાઓ જ શુદ્ધ અને સંપૂર્ણ લોકશાસનની પદ્ધતિથી કરે છે. એનો નગરપતિ પણ છોકરો છે. ન્યાયાધીશ પણ છોકરો છે. બેંક, દેવળ, રેસ્ટોરાં, દુકાન, ખેતરો, વાડીઓ, નિશાળ, દુગ્ધાલય, ઉદ્યોગશાળાઓ, બંદર, નૌકાયાન વગેરે બધું જ છોકરાઓ પોતાની મેળે ચલાવે છે અને સરસ રીતે ચલાવે છે. એક વખતના સ્વચ્છંદી ગુનેગારો આજે જવાબદાર, સક્રિય, શ્રમશીલ અને પ્રગતિવંત નાગરિકો બન્યા છે.

જગ્યાની પસંદગી કરવામાં આ સંસ્થાના સર્જક ડૉમ રીવોલ્ટાએ એક ખાસ દૃષ્ટિ રાખી છે. ખેતીવાડી અને દુગ્ધાલયનું એક નાનું ગામ ઊભું થઈ શકે, સુતારકામ, ચર્મકામ, માટીનાં વાસણો બનાવવાનું કામ અને એ પ્રકારના ઉદ્યોગોવાળું એક બીજું ઉદ્યોગ-ગ્રામ ઊભું થઈ શકે અને હોડીઓ બનાવવાનું, જાળ ગૂંથવાનું અને માછલાં પકડવાનું ત્રીજું માછીમાર-ગ્રામ ઊભું થઈ શકે એવું સ્થળ એને જોઈતું હતું. એટલે જ ફળદ્રૂપ જમીન અને દરિયાકિનારાના સાન્નિધ્ય-વાળુ સાન્ટા મારીનેલા નામનું સ્થાન એણે પસંદ કર્યું છે. એની કલ્પના પ્રમાણે ખેતીવાડી અને દુગ્ધાલય તેમ જ ઉદ્યોગનાં ગામો તો ઊભાં થઈ ગયાં છે અને માછીમાર-ગ્રામ માટે છોકરાઓએ બંદર અને ધક્કો પણ બાંધી લીધાં છે.

કથીર બની ગયેલા માનવધનને સુવર્ણમાં પલટાવતા આ કુમારગ્રામમાં આજે ચારસો જેટલા છોકરાઓ વસે છે. આ ગામની નામના જેમજેમ ફેલાતી જાય છે તેમતેમ વધુ ને વધુ છોકરાઓ ત્યાં આવતા જાય છે. એક બાજુથી સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય ને બીજી બાજુથી સંપૂર્ણ જવાબદારી અને સ્વશાસનનો મેળ અહીં સધાયો છે. દરેક છોકરાને, એને મનપસંદ કામ કરવાની અને શીખવાની પૂરી છૂટ તથા સગવડ અહીં મળે છે. જે કંઈ સામાજિક નિયમો છે તે છોકરાઓએ જ કરેલા છે. એ નિયમોના ભંગની સજા પણ છોકરાઓ જ કરે છે.

સાન્ટા મારીનેલા ખાતે જ્યારે આ વિશિષ્ટ વિદ્યાલયની શરૂઆત કરવામાં આવી, ત્યારે ત્યાં માત્ર એક ખંડેર જેવો બંગલો હતો અને બૉમ્બમારાથી તૂટી ગયેલાં થોડાં મકાનો હતાં. એ ખંડેરોમાંથી વિદ્યાર્થીઓની શાળા, નિવાસસ્થાનો, ઉદ્યોગશાળાઓ અને સભાખંડો ઊભાં કરવામાં આવ્યાં છે.

ખુદ ઈટલી ઉપરાંત અમેરિકા તેમ જ બીજા દેશના લોકોએ આ અભિનવ પ્રયોગ માટે સ્વેચ્છાએ આપેલી સહાયથી આ સંસ્થા વિકસી છે અલબત્ત, માત્ર નાણું હોત તો કંઈ ન થાત સાવ વઠી ગયેલા, વણસી ગયેલા અને ગુનેગાર થઈ ગયેલા બાળકમાં પણ જે સદ્તત્ત્વ પડેલું છે તેમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી, સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય, જવાબદારી અને મનપસંદ પ્રવૃત્તિ દ્વારા એને બહાર લાવવાની, દાનવતાના પડ નીચે દટાયેલી માનવતાને મહોરાવવાની ડોમ રીવોલ્ટા અને સીન્યોર એબિગની વિરલ કલા અને પુરુષાર્થ ન હોત તો માત્ર પૈસાથી જ આ સંસ્થા અસ્તિત્વમાં ન આવી શકી હોત.

* બધા છોકરાઓ સાથે મળીને, નગરપતિ અને એના સલાહકારોની દોરવણી નીચે કુમાર ગ્રામનું તંત્ર ચલાવે છે નગરપતિ અને એના સલાહકારોની ચૂંટણી ગુપ્ત 'બેલટ' પદ્ધતિએ કરવામાં આવે છે દરરોજ સાંજે નગરપતિના પ્રમુખપણા નીચે 'ટાઉન હૉલ'માં સર્વ કુમાર નાગરિકોની સભા ભરાય છે અને એ સભામાં ગામનાં કામકાજ અને હોદ્દાની વહેંચણી તથા કાયદાકાનૂન અને કાયદાઓની ચર્ચા થાય છે દરેક બાળનાગરિકને ઠીક લાગે તે સૂચનો અને ટીકાઓ કરવાનો પૂરેપૂરો અધિકાર હોય છે આ રીતે બાળકો જ જ્યાં તંત્રનું સંચાલન કરે છે તેવાં કેટલાંક વિદ્યાલયો અમેરિકામાં છે ખરાં, પરંતુ આવાં ઉતાર બની ગયેલાં બાળકોને આટલી બધી સ્વતંત્રતા આપીને તેમનામાં શિસ્ત અને સુનિયમન સ્થાપવાનો આ પ્રયોગ અનન્ય છે અહીં રહેતા મોટા ભાગના છોકરાઓ બાળઅદાલતોમાં સજા પામી ચૂકેલા ગુનેગારો છે એમનામાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ મૂકીને એમની અંદર પડેલી જવાબદારી અને સ્વમાનની વૃત્તિ જાગૃત કરવાનો ડોમ રીવોલ્ટાનો પ્રયત્ન છે બાળકોને લૂંટ, ચોરી વગેરે અપરાધો કરતાં અટકાવનાર એક તત્ત્વ એ ગામના છોકરાઓનો લોકમત છે અને એની અસર ઘણી કલ્યાણકારી હોય છે અદાલતનું સંચાલન પણ વિદ્યાર્થીઓએ ચૂંટેલા ન્યાયાધીશો જ, વિદ્યાર્થીઓએ ઘડેલા કાયદા મુજબ કરે છે

* દરેક છોકરાએ પોતાના ભરણપોષણ માટે પોતે જ કમાઈ લેવું, એ આ ગામનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે આ ગામનું ખાસ ચલણી નાણું 'ગુણ' નામે ઓળખાય છે અને તે ગામમાં જ તૈયાર થાય છે દરેક છોકરાને ખેતરમાં, વાડીમાં કે ઔદ્યોગિક કારખાનામાં કામ કરવા બદલ દરરોજના અમુક 'ગુણ' મળે છે પોતે કમાયેલા એ 'ગુણ'માંથી તે રેસ્ટોરાંમાંના પોતાના ભોજનનો અને નિવાસસ્થાનમાંના પોતાના વસવાટનો ખર્ચ આપે છે, વધેલા 'ગુણ' એ ગામની બેંકમાં વટાવી શકે છે, બદલામાં ઈટાલિયન લીરા (ઈટાલીનું ચલણ, આપણા રૂપિયા જેવું) લઈ શકે છે અને પાસેના ગામમાં જઈને વાપરી શકે છે ગામની દુકાનમાં વિદ્યાર્થીઓએ જ તૈયાર કરેલ મીઠાઈ, ચોકલેટ, આભૂષણો તથા ચીનાઈ માટીની વસ્તુઓ વગેરે વેચાતાં મળી શકે છે છોકરાઓ જ બેંકનું સંચાલન કરે છે, ખાતાં ખોલવાનું, લોન આપવાનું, ચલણ બદલી આપવાનું, એમ બધું જ સઘળું કામ કરવામાં છોકરાઓ સારે પાવરધા થઈ ગયા છે

પોતાને કયું કામ સૌથી ગમે છે તે નક્કી કરવા માટે દરેક છોકરો ખેતરમાં, દુગ્ધાલયમાં કે પોતાને મનગમતા ઉદ્યોગના કારખાનામાં થોડા મહિના કામ કરી જુએ છે અને પછી પસંદગી કરે છે સાંજના વખતમાં કામ કરવાનું હોય છે એ ઉપરાંત ફૂટબોલની, તરવાની, હોડી ચલાવવાની અને બીજી રમતો માટે પૂરતી સગવડો છે

ઓગણીસ કે વીસ વર્ષે છોકરો સંસ્થા છોડીને જાય ત્યારે તે પોતાની આજીવિકા સુખથી મેળવી લે એ જાતનું એને ઉદ્યોગ-શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. ચીનાઈ માટીના કારખાનામાં છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબની ભઠ્ઠીઓ અને સાધનો છે અને એક ઉસ્તાદ કારીગર ત્યાં શીખવે છે. જોડા બનાવવાના અને બીજા ઉદ્યોગોમાં પણ એ જ ઉચ્ચ ધંધાદારી ધોરણ રાખવામાં આવે છે. નિવાસસ્થાન અને ભોજનાલયની સાફસૂફી અને સંચાલનનું કામ વિદ્યાર્થીઓ જ કરે છે. નોકરો ત્યાં હોતા નથી.

આકાશ અને ધરતી વચ્ચે, મોટાં શહેરોની ધમાલ અને દૂષણોથી દૂર, સ્વચ્છ હવા, ખુલ્લા મેદાન અને દરિયાના સંપર્ક વચ્ચે રહીને પ્રેમાળ અને સમજદાર પાલક સમા ડોમ રીવોલ્ટાની શીતળ છાયામાં કામ કરતાં-કરતાં અને જવાબદારી ઉઠાવતાં-ઉઠાવતાં, આ છોકરાંઓનાં ખંડિત વ્યક્તિત્વ ચમત્કારિક રીતે અખંડ થાય છે; એમને લાગુ પડેલો ગુનેગારીનો જીવલેણ ચસકો છૂટી જાય છે અને તેઓ તંદુરસ્ત બને છે.

ડોમ રીવોલ્ટાએ પોતાના પ્રયોગ માટે ઇટલીની સરકારની જરા પણ મદદ માગી નથી. જેમણે એના આ પ્રયોગમાં રસ લઈ આપમેળે મદદ આપી તેમની જ મદદ એણે સ્વીકારી છે. ઇટલીના પૂર્વ કિનારા ઉપર તેમ જ આસપ્રાંતમાં આ પ્રકારનાં કુમારનગરો સ્થાપવાની અને એમ કરીને ગૃહજીવનમાંથી ઉન્મૂલિત થયેલાં બાળકોના વિકટ પ્રશ્નને ઉકેલવાની એની હોંશ છે. અલબત્ત, એ કામ સફળ રીતે પાર પાડવા માટે ઊંડી અનુકંપા, ધીરજ તથા માનવમન અને જીવનના પ્રવાહોની સૂક્ષ્મ સમજણવાળા એના જેવા જ નિષ્ઠાયુક્ત સહકાર્યકર્તાઓ એને મળવા જોઈએ.

રખડતાં, ભીખ માગતાં અને ગુનાને પંથે પળતાં બાળકોનો પ્રશ્ન યુરોપના દેશો ઉપરાંત વિભાજિત હિંદ, યુદ્ધે ભાંગેલ ચીન, બ્રહ્મદેશ, ઇંડોનેશિયા વગેરે અનેક દેશોમાં સળગતો પડ્યો છે. સંપૂર્ણ સ્વાધીનતા અને જવાબદારી તથા રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ દ્વારા એમને માટે શું કરી શકાય અને શુદ્ધ લોકશાસનનો જીવંત છોડ કેમ રોપી શકાય તે આ ઇટાલિયન માનવશિલ્પીએ બતાવ્યું છે. ધનની, કીર્તિની પાગલ ભૂખ સંતોષવા બેબાકળી બનીને દોડતી દુનિયાને એવા માનવશિલ્પીઓ જ સાચાં મૂલ્યો આપે છે. ખંડેરોમાંથી પ્રાણ પ્રગટાવનાર એવા ઘડવૈયાઓ દુનિયાને જેટલા વધુ સાંપડે તેટલું સારું.

☆

એક બ્રાહ્મણ રોજ નદીકાંઠે જાય, ને ગાયત્રીની માળા જપે. તે સમયે સામે કાંઠે રોજ એક ભેંસ આવીને વાગોળે. બ્રાહ્મણને રોજ વિચાર આવે: 'આ ભેંસના શિંગડામાં માથું નાખ્યું હોય તો બરાબર આવી રહે.' બાર મહિના સુધી રોજ આ પ્રમાણે બન્યું.

એક દિવસ સાચે જ એ તો ગયો સામા કાંઠે. બેઠેલી ભેંસના શિંગડામાં માથું ભેરવ્યું, પણ પરિણામ સારું ન આવ્યું. એ લોહીલુહાણ થઈ ગયો.

લોકો એને ઠપકો દેવા લાગ્યા ત્યારે બ્રાહ્મણ બોલ્યો:

'તમે લોકો મને બેવકૂફ ધારો છો, પણ પૂરા બારમહિના સુધી વિચાર કરીને જ આ કાર્ય મેં કર્યું છે!'

×

ગાંધીજી સાથે વાર્તાલાપ

ઈશ્વર

નોંધનાર શ્રી ચંદ્રશંકર પ્રા શુક્લ

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો વિચાર કરતી વખતે માનવીએ ઈશ્વર છે કે નહિ, ને હોય તો તેનો વિશ્વના સર્જન પાછળ શો હેતુ છે આત્મા અને પરમાત્માને શો સંબંધ છે, વિશ્વને ને ઈશ્વરને કેવો સંબંધ છે વગેરે ઈશ્વરને લગતા અનેક પ્રશ્નોની વિચારણા કરી છે સત્પુરુષોએ, ઉચ્ચ કોટિના જીવોએ અને મહાત્માઓએ ઈશ્વર વિશે ખૂબખૂબ ઊંડાણથી મનન-મંથન કર્યું હોય છે બાપુએ પણ વર્ષોના સતત પરિશીલનથી પોતાના અમુક ચોક્કસ વિચારો બાંધ્યા હતા ૧૯૩૩ના નવેમ્બરની બીજી તારીખે વર્ધા મુકામે ડૉ ફ્રાંજર સાથે ઈશ્વર વિશે થયેલા વાર્તાલાપની લેખકની આ નોંધ છે 'ગાંધીજીના વાર્તાલાપ' નામક થોડા જ સમયમાં પ્રગટ થનાર શ્રી શુક્લના પુસ્તકમાંનું એક પ્રકરણ અહીં આપ્યું છે અંગ્રેજી ભાષામાંથી ઉચ્ચ કોટિના ગ્રંથોના ઉત્તમ ભાષાંતરો આપી શ્રી શુક્લે ગુજરાતી સાહિત્યની મોટી સેવા કરી છે ડૉ રાધાકૃષ્ણનના ઘણા ખરા ગ્રંથોના લેખકના ભાષાંતરો ઉચ્ચ કક્ષાના—જાણે ડૉ રાધાકૃષ્ણને મૂળ ગુજરાતી ભાષામાં જ લખ્યા હોય—તેવા બન્યા છે

ફ્રાંજર ઈશ્વરનો હાથ કેવળ પુણ્યની પાછળ છે, કે પાપની પાછળ પણ છે?

ગાંધીજી તે પુણ્યની પાછળ છે, પણ ઈશ્વરના હાથમાં એ કેવળ પુણ્ય નથી, તેનો હાથ પાપની પાછળ પણ છે, પણ ત્યાં એ પાપ નથી રહેતું, ઈશ્વર સત-અસત તથા પાપ-પુણ્ય બંનેથી પર છે

ફ્રાં૦ આપણા પ્રત્યેક કાર્યની પાછળ ઈશ્વરની ઇચ્છા રહેલી હોય છે, ખરુ કે નહિ?

ગાં૦ પ્રત્યેક કાર્યની પાછળ ઈશ્વરની ઇચ્છા રહેલી છે એમ માનીએ તો યે માણસ એમ કહી શકે કે ઈશ્વર અમુક વસ્તુઓની રજા આપે છે, તે કરવાની ઇચ્છા ધરાવે છે, કે તેની મનાઈ કરે છે આ બધાનો અર્થ તેની ઇચ્છા કરવામાં આવે છે

ફ્રાં૦ આપે કહ્યું કે 'મારા ૨૧ દિવસના ઉપવાસની પાછળ ઈશ્વરની પ્રેરણા હતી' આપે ઇશ્વર જોડે 'બાથ ભીડવા' તથા તેની પાસેથી 'ઝૂંટવવા' વિષે પણ કંઈક કહ્યું છે આપનો આશય ચોક્કસ શું કહેવાનો છે?

ગાં૦ આ તો અપૂર્ણ માણસની તોતડી બોલી છે માણસ ઈશ્વર જોડે બાથ ભીડે એ ધાવણું બાળક મા જોડે બાથ ભીડે એના જેવું છે બાળક મા જોડે બાથ તો ભીડે છે, અને મા બાળકને ધવડાવે ત્યારે બાળક કહે છે 'મેં એની પાસેથી આ ઝૂંટવીને લીધું' તે જ પ્રમાણે, ઈશ્વર જ્યારે કંઈક વસ્તુ જતી કરે છે ત્યારે હરખભેર જતી કરે છે, જો ઈશ્વરને 'હરખ' અને 'શોક' હોય તો ઈશ્વરને ચરણે સર્વસ્વ અર્પણ કરનાર માણસ ઈશ્વરને કહે છે 'તું મને અમુક વસ્તુ નહિ આપે તો હું મરી જઈશ' તે ઈશ્વરની સામે થઈ તેને પડકાર આપે છે કરોડો દાખલામાં ઈશ્વર એવા માણસોને મોતની અણી સુધી પહોંચવા દે છે ત્યારે આપણે કહીએ છીએ કે એણે માણસની પૂરેપૂરી કસોટી કરી, પણ એ તો આપણી પોતાની લાગણી છે માણસ જો કોઈ રીતે ઈશ્વરની બોલી જાણી શકે, તો તે કેવા શબ્દો વાપરે એ હું જાણતો નથી આપણે મૂર્ખ જીવો માનીએ છીએ કે આપણે એની જોડે બાથ ભીડવામાં આપણી બધી શક્તિ વાપરી નાખી ઈશ્વરની નજરે તો 'બાથ ભીડવી' કે 'ઝૂંટવવું' એમાંની એકે વાત

નથી. ઈશ્વર જો ન્યાયી હોય તો તેના ભક્તોને વેદના ન ઉપજાવે.

સ૦: ઈશ્વર ન્યાયી છે કે નહિ?

જ૦: ઈશ્વર ન્યાયી છે અથવા એમ કહો કે તે ન્યાયી નથી પણ દયાળુ છે. તે ન્યાયી છે, કેમકે તે દયાળુ છે; પણ આ તો આપણી પોતાની નબળી લાગણીના પડઘા છે. માણસ કેટલીક વાર ઈશ્વરનું લેણું ચૂકવવાની વાત કરે છે; પણ ગુલામ માલિકને શું આપી શકે? ઈશ્વર જોડેના સંબંધમાં માણસ હમેશાં દેણદાર હોય છે, લેણદાર કદી હોતો નથી.

સ૦: શ્રદ્ધા જરૂરની છે કે પુરુષાર્થ?

જ૦: ખરું જોતાં શ્રદ્ધા અને પુરુષાર્થ બંને જરૂરનાં છે.

સ૦: માણસને સ્વતંત્ર નિશ્ચય કરવાની છૂટ છે ખરી?

જ૦: માણસને સ્વતંત્ર નિશ્ચય કરવાની છૂટ છે ખરી, પણ જહાજમાં બેઠેલા ઉતારુને હોય એટલી જ—એને માટે એટલી છૂટ પૂરતી છે. એનો ઉપયોગ જો આપણે ન કરીએ, તો જીવતે મૂઆ જેવા થઈ પડીએ.

સ૦: ઈશ્વરનો કોઈ હેતુ છે, તેની સિદ્ધિ તે જગત દ્વારા કરી રહ્યો છે, ખરું કે નહિ?

જ૦: હું એ કથનમાં મર્યાદારૂપે એટલું ઉમેરું કે આ માણસની ભાષા છે. ઈશ્વરનો હેતુ હું જાણતો નથી, કેમકે હું ઈશ્વર નથી. હું તો માણસ છું તેથી 'હું' ઈશ્વર અને તેના હેતુનું આકલન ભાષા દ્વારા નહિ પણ જીવન (આચરણ) દ્વારા કરવાનો પ્રયત્ન કરું છું. વિશ્વમાં જે કરોડો જીવો છે તેમની જોડે એક સામટા એક એકમરૂપે કામ લેવાનું મારું ગજું નથી. હું એ પ્રત્યેકના અંતરમાં ઊતરી ન શકું; કેમકે એમની સંખ્યા અગણિત છે, અપાર છે. પણ ઈશ્વર તો સર્વશક્તિમાન છે. તેની પાસે જેમ વિશ્વરૂપી એકમ માટે ખાસ હેતુ કે પ્રયોજન છે, તેમ જીવનના પ્રત્યેક અણુને સારુ પણ તેની પાસે ખાસ હેતુ કે પ્રયોજન છે, માણસને સારુ તેમ જ કીડીને સારુ પણ.

સ૦: એ સારો હેતુ છે?

જ૦: એ સારો હેતુ છે, પણ આપણી મર્યાદિત માનવી ભાષામાં 'સારો.'

★

એક હતા સરકારી નોકર. રજા ઉપર ઘેર ગયા ત્યારે પોતાના હાથ નીચેના એક મુસલમાન ચપરાસીને સાથે લઈ ગયા. ઘેર પહોંચ્યા તે દિવસે કોઈની સમછરી હશે તે લાડુ કરવામાં આવ્યા હતા. મુસલમાને પણ તે ખાધા. બીજે દિવસે શ્રાદ્ધ હતું એટલે દૂધપાક બનાવ્યો હતો. એ પણ એણે આરોગ્યો. એણે બીજા એક ચાકરને પૂછતાં જણાયું કે એ તો સમછરી તથા શ્રાદ્ધને લીધે આવું ભોજન કરવામાં આવ્યું હતું.

તે જ દિવસે સાંજે નમાજ પઢતાં ચપરાસીએ ખુદા પાસે દુઆ માગી:

'યા પરવરદિગાર! ઈનકે ઘરકુ કાયમ રહે વો શ્રાદ્ધ સમછરીયાં, મીયાં મીઠું ખાવે ખીરપૂરીઆં'!

•

કલમ અને શાહીને જીગરજાન દોસ્તી જામી. બંનેએ મળી અક્ષર પાડ્યા. પછી તો શાહી પડી રહી ને કલમ આગળ ચાલી. આમ બંનેને એકબીજાનો વિયોગ થયો. એટલે કલમનો વિયોગ થતાં શાહીએ બિલકુલ સુકાઈ જવું જોઈએ. અક્ષર જો લીલો રહે તો માણસ તેના ઉપર ધૂળ નાખે છે!

×

દીકરો ખોયો!

શ્રીમતી લાભુબહેન મહેતા

કુટુંબજીવનનો આ કરુણ પ્રસંગ છે. રંગો ઘેરા લાગે, પણ વાસ્તવિક છે. સાસુ-વહુના સંબંધો અંગે અહીં એક નવું દૃષ્ટિબિંદુ રજૂ થયું છે. મા દીકરાને જાળવવા મથે છે ને તે માટે માનવતાનો પણ ભોગ આપે છે. માનવતા મરી પરવાર્યા પછી કંઈ જીવતું રહે ખરું?

'ના, તારાથી તો તોબા ભાઈસા'બ, ભાઈ આવ્યો નથી કે તારા હુકમ છૂટ્યા નથી. 'સવિતા પાણી ભર,' 'સવિતા પાટલો નાખ,' 'સવિતા થાળી પીરસ,' જાણે મોટા મહારાજા પધાર્યા! એક કામ હાથમાં લીધું પૂરું કરવા નહિ દે.' બબડતાંબબડતાં સવિતાએ હાથમાંનું ભરત કામ ખાટલા પર ફેંકી દીધું ને તોબરો ચડાવીને ભાઈ માટે થાળીપાટલો તૈયાર કર્યાં ને પોતે એક બાજુ ઊભી રહી.

ગંગાબહેન હસતાંહસતાં ચૂનીની સામે જોઈ ને પૂછવા લાગ્યાં 'કેમ દાળ તો બરાબર થઈ છે ને? શાકમાં આજ જરા મરચું ઓછું લાગશે. આ કાલથી મારા મોંમાં ચાંદું પડ્યું છે તે ડાગતરે ના પાડી છે એટલે ઓછું નાખ્યું છે, ને આજ દહીં પણ ઓછું હતું એટલે રાયતું નથી કરાણ. એકલી ચટણી જ છે, હાલશે ને?'

સવિતાથી આ સહન ન થયું એટલે વળી છણકી પડી 'ભાઈને તો કાંઈ નથી લાગતું, તારે છે બધું ભાઈ આમ ને ભાઈ તેમ, ભાઈ ભાઈ ને ભાઈ! ભાઈની પાછળ ગાંડી તો થઈ જતી કાંક. તું ભાઈ ભાઈ કરછ પણ જોજે ને મહિનામાં ઓલી આવે પછી ભાઈ કેવોક તારો રીયે છે! પછી તો કોણ મા ને કોણ બેન!'

'મારો ચૂની કાંઈ એવો વહુઘેલો નથી. ઈ તો જિંદગી સુધી માનો ઉપકાર નો ભૂલે. એક શું એકવીસ વહુઓ આવે તોય મારો ચૂની કાંઈ ઈનો થવાનો છે? કાં ચૂની, કેમ બોલતો નથી?'

'એ તો સવિતાને ટેવ પડી. મારા ઓખા કાઢ્યા વિના એને ચેન નથી પડતું,' કહીને ચૂનીએ સવિતા સામે આંખ કાઢી. ગંગાબહેન સંતોષથી અને હરખથી ચૂનીને જોઈ રહ્યાં ને સવિતા ખિજાતી પોતાનું કામ લઈ ઓરડા બહાર ચાલી ગઈ.

ચૂની ગંગાબહેનનો એકનો એક દીકરો હતો. ગંગાબહેનના પતિ દયાળશેઠ સવિતાના જન્મ બાદ તુરત જ ગુજરી ગયેલા. ગંગાબહેને બંને બાળકોને નાનેથી મોટાં કર્યાં. દયાળશેઠને કરિયાણાની મોટી દુકાન હતી. કમાણી ધીકતી હતી, પણ એમના અચાનક અવસાનથી બધો ભાર ગંગાબહેન પર આવી પડ્યો. દયાળશેઠને કુટુંબમાં ભાઈભત્રીજા વગેરે હતા, પણ ધીકતી કમાણી કોઈના હાથમાં સોંપવાનું ગંગાબહેનને ઠીક ન લાગ્યું એટલે પોતે જ દુકાનનો બધો વહીવટ સંભાળી લીધો. દુકાનનો મુનીમ જૂનો ને વફાદાર હતો એટલે રોજ એ ઘેર આવીને ચોપડા બતાવી જતો. વચ્ચેવચ્ચે ગંગાબહેન પણ દુકાને જઈ આવતાં ને એ રીતે બહુ કુશળતાપૂર્વક દુકાન અને ઘરનો વહીવટ ગંગાબહેન ચલાવતાં અને ચૂનીને દુકાનનું શિક્ષણ પણ આપતાં.

જોતજોતામાં ચૂની મોટો થઈ ગયો. ગંગાબહેનની મહેનત ફળી. ચૂની પણ ધંધામાં બાપ જેવો જ કાબેલ નીવડ્યો અને વીસ

વરસની ઉંમરે તો એણે દુકાનનો બોજો ઉપાડી લીધો.

દુકાનમાં બેઠો એટલે ન્યાતીલાઓની નજર એના પર પડી. ઘણી કન્યાઓનાં માબાપ ગંગાબહેન પાસે આવવા લાગ્યાં—જો કે હજુ ચૂની તો ઊગતો જુવાન હતો, અને ગંગાબહેનને મન બાળક જ હતો છતાં કન્યાઓનાં માબાપની વિનતિ અને સાસુ થવાના કોડથી ગંગાબહેન પલળી ગયાં; અને એક સારું કુટુંબ જોઈ ચૂનીનું સગપણ કરી નાખ્યું.

સગપણ ગંગાબહેને બહુ હોંશથી કર્યું. સગપણ કરીને કન્યાને જમવા બોલાવી તો એની સાથે એના પિયરપક્ષના પચ્ચીસ માણસો અને વીસપચ્ચીસ પોતાના કુટુંબીઓ—બધાંને દૂધપાકનું જમણ આપ્યું. બેત્રણ બ્રાહ્મણો રોકી પોતે પાસે ઊભાં રહી જાત-જાતની રસોઈઓ બનાવડાવી ને એમની ન્યાતમાં વાહવાહ બોલાવી દીધી. જમના જમીને પાછી ગઈ તો બે જોડ ભારે કપડાં ને પાંચ તોલાનો હાર પહેરાવીને મોકલી. સૌએ જમનાને ખૂબ ભાગ્યશાળી ગણી. જમના પણ મનમાં એવું જ સમજી રાજી થઈ.

સગપણ થયાને ત્રણચાર મહિના થયા ત્યાં જમનાના પિતા તરફથી લગ્નની માગણી આવી. ગંગાબહેનને એમાં કાંઈ અનુચિત ન લાગ્યું એટલે મહિના પછીનો લગ્ન-દિવસ નક્કી કરી નાખ્યો. દિવસ નક્કી થયા પછી બંને પક્ષે લગ્નની તૈયારીઓ થવા લાગી.

આ બાજુ ચૂનીની રીતભાતમાં પણ ફેર પડવા માંડ્યો. ધંધામાં હોશિયાર પણ બીજી રીતે ભોળા લાગતો ચૂની જમનાની પાછળ ઘેલો થઈ ગયો હતો તે દેખાઈ આવતું હતું. જમનાને જોઈ તે દિવસથી સવિતા સાથેની વાતચીતમાં એના અંતરનો આનંદ દેખાઈ આવતો. સવિતા ગમે તે હેતુથી મજાક કરતી હોય પણ ચૂની તો એથી આનંદમાં આવી જતો. લગ્ન નક્કી થયા પછી એના આનંદમાં ભરતી આવી. ગંગાબહેન પણ જોઈ શકે એવી એ ભરતી હતી. સવિતાએ ગંગાબહેનને ખબર આપ્યા હતા કે દુકાનમાંથી સારી રકમ ઉપાડી લઈ ભાઈએ ભાભી માટે મોતીની માળા ને હીરાની વીંટી લીધાં છે. સેન્ટ, અત્તર, સુગંધી સાબુ વગેરે તો સવિતાએ નજરે જ જોયાં હતાં.

આ બધું જાણતાં, ગંગાબહેનના મનમાં બીતી લાગવા લાગી: 'લગ્ન પછી ચૂની બૈરીનો થઈ જશે તો? મારું કહ્યું માનશે નહિ, મારા કાબૂમાં રહેશે નહિ, એની બૈરીનો પક્ષ ખેંચશે, મારાથી ને સવિતાથી ખાનગી ખાનગી કેટલીય વાતો ને કેટલીય પ્રવૃત્તિઓ કરશે, અમે માદીકરી એને પારકાં લાગશું ને બૈરી જ એને સર્વસ્વ થઈ પડશે તો?' આવા વિચારોએ દિવસેદિવસે વધુ જોર પકડવા માંડ્યું અને લગ્ન થતાં સુધીમાં તો એ વિચારે ગંગાબહેનના મનનો કાબૂ લઈ લીધો.

એટલે જ્યારે જમના પરણીને સાસરે આવી ત્યારે પ્રથમ પામી હતી એવો આવકાર ગંગાબહેન પાસેથી ન મેળવી શકી અને સવિતા તો ચૂની પર જ ખારે બળતી હતી તે જમનાને ક્યાંથી સાંખી શકે?

છતાંય શરૂઆતનો મહિનો—પંદર દિવસ ગંગાબહેન કશું ન બોલ્યાં. એમની હોંશ-ઉત્સાહ ખાસ રહ્યાં નહોતાં એટલે ચૂની પણ 'બાને ન ગમે' 'બાની મર્યાદા રાખવી જોઈએ' એવુંએવું સમજી જમના સાથે બહુ ઓછો પરિચય રાખતો. એ ખરેખર એમ જ માનતો કે બાની હાજરીમાં પત્નીએ પૂરી મર્યાદા રાખવી જોઈએ. એને બાના અંતરમનમાં ચાલતા પ્રવાહોની કલ્પના બિલકુલ નહોતી.

ચૂનીનો પ્રેમ જમના એકલી હોય ત્યારે

ફૂલવાતો બાની હાજરીમાં રાખેલી મર્યાદાઓ ત્યારે હઠી જતી ને જમના ધરાઈ જાય એટલી લાગણી એને મળી જતી જમનાને દિવસમાં જે કંઈ ઓછું લાગ્યું હોય તેનો બદલો ચૂની પાસેથી મળી રહેતો હતો.

સવિતાનું માનસ પહેલેથી જ કંઈક અંશે હરીફ જેવું બની ગયું હતું ગંગાબહેન પહેલેથી સ્વાભાવિક રીતે ચૂની તરફ પક્ષપાત રાખતાં સવિતાને લાગ્યું કે જો જમના પણ એવું પ્રેમભર્યું સ્થાન પ્રાપ્ત કરશે તો પોતાની કશી કિંમત જ નહિ રહે સવિતા ઉંમરલાયક થવા આવી હતી પણ હજી એનું માગું આવતું નહોતું તેનું દુઃખ પણ અંતરમાં પડેલું હતું અને તેથી ઈર્ષા બળવાન બની હતી એણે ભાઈભાભીની ચોકી કરવા માંડી હતી એણે જોયુંભાળ્યું ને એ ઉઘાડું થઈ ગયું બાની હાજરીમાં ભાભીથી નિર્લેપ રહેતો ભાઈ એકાંત મળતાં તો અધીરોઅધીરો થઈ જતો હતો. સવિતાએ મીઠુંમરચું ભભરાવી આ વાત ગંગાબહેનને કાને નાખવા માંડી

એ પછી ગંગાબહેનની નજર વધુ તીક્ષ્ણ બની અને એમની ચતુર આંખોએ થોડા સમયમાં જ જાણી લીધું કે ચૂનીને જો દાબમાં નહિ આવે તો બહુ થોડા જ સમયમાં એ બાનો મટીને બૈરીનો બની જશે એમાં હમેશ સવિતા મીઠુંમરચું ભભરાવ્યા કરતી 'આજ ભાઈ ભાભીને ઉપર બોલાવી ગયેલા આજે મારા દેખતા ભાઈએ ભાભીને પાણી પાયું આજ ભાઈએ ભાભીની લાજ ઉઘાડી નાખી.' એવીએવી નાની બાબતો ગંગાબહેનના ભાવીને બગાડી નાખશે એવી એમને ખાતરી થઈ ને એમણે બધું ઠીક કરવાનો નિર્ણય કર્યો સવિતાને પણ ભાભીના વાંધા કાઢવામાં ઉત્તેજન આપવા માંડ્યું

એક દિવસ લાગ જોઈ સાંજે ચૂની આવ્યો ત્યારે ગંગાબહેન પાછલી પરસાળમાં ચટાઈ પાથરી ખાધાપીધા વિના સૂઈ રહ્યાં જમનાએ બેચાર વખત જઈ જમી લેવા વીનવ્યાં પણ એને છણકો કરી કાઢી મૂકી ચૂની આવ્યો ત્યારે જમનાએ બધી વાત કરી ને ચૂની બીતોબીતો ગંગાબહેન પાસે ગયો હજુ તો ચૂની કાંઈ પૂછે કરે એ પહેલાં જ ગંગાબહેને ઠૂઠવો મૂકી રડવા માંડ્યું, દયાળશંકરને યાદ કરીકરીને ધ્રૂસકા મૂકવા માંડ્યા ચૂની કશું સમજી શક્યો નહિ એટલે આકળો થવા લાગ્યો મહામહેનતે ગંગાબહેનનું રડવું અટક્યું અને એમનો વાણીપ્રવાહ પ્રચંડ ધોધની જેમ ફાટી નીકળ્યો 'કાલ સવારે ચાલી આવેલી બે બદામની વહુ મારી સામે બોલે! ટીપુંટીપું લોહી નીચોવીને તને મોટો કર્યો તે તારી વહુના આવા હૈસલા ખાવા નહિ! અટાણે ને અટાણે મને રામપરની ટિકિટ કપાવી દે ત્યાં જઈને ગાદીકરી રે શુ ને ભીખ માગી પેટ ભરશ'

એટલું બોલીને ફરી ગંગાબહેને ઠૂઠવો મૂક્યો ચૂની તો મુંઝાઈ ગયો શું કરવું તે સૂઝ્યું નહિ માને રડતી મૂકી જમનાને પૂછવા પણ કેમ જવાય? ત્યાં બારણા પાછળ સવિતાને ઊભેલી જોઈ એટલે એને બોલાવીને પૂછ્યું ને એણે રસતારસતાં બધી વાત મીઠું, મરચું, મસાલો વગેરે ભભરાવાય એટલો ભભરાવીને કરી! "બાએ બપોરે ભાભીને સાડલો સાંધવા આપ્યો તે ભાભીએ મોં બગાડીને લીધું 'આવા ફાટલા સાડલામાં હવે શું પહેરવું'તું'' પણ બાએ ગળીને લીધું એટલે મોં ચડાવીને જેમતેમ સાંધી દીધો બાએ પૂછ્યું કે 'આમ મોં ખાતો હશે?' તો કહે મેં તો મારા બાપને ઘેર ફાટલાં કપડાં વાપર્યાં નથી અમારે ઘેર તો કોઈ આવાં ફાટલતૂટલ

પહેરે નહિ.' એવુંએવું કહીને બાને ભાભીએ ખૂબ સંભળાવી ને પછી મેડીએ ચડી ગયાં; તે બાને ચોવિહાર જતો તો તેય રાંધવા નીચે ન ઊતર્યાં ને આ બિચારી બપોરની ભૂખી-તરસી અહીં પડી છે. નથી ખાવાનું પૂછ્યું, નથી ચાપાણીનું પૂછ્યું. બા તો જાણે એની દુશ્મન હોય એમ જ હમણાંથી તો કરે છે." કહીને સવિતા બમણા જોરથી રડવા લાગી.

વાત સાંભળીને ચૂનીનો મિજાજ ગયો. ધૂંઆપૂંઆ થતો એ રસોડા ભણી દોડ્યો. આવ્યો હતો ગુસ્સામાં પણ જમનાનો ચહેરો જોઈ એ કંઈ બોલી શક્યો નહિ. સવિતા પાછળ આવી પહોંચી હતી એટલે જમના એક અક્ષર બોલી નહિ. એણે જોઈ લીધું કે ચૂનીનું મગજ ભમી ગયું છે. ચૂની પળવાર થોભ્યો, આંખો લાલ થઈ, શ્વાસ વધ્યો પણ કંઈ બોલ્યા વિના એ જ જોશપૂર્વક મેડી ઉપર ચડી ગયો અને બારણાં બંધ કરી પથારીમાં પડ્યો. ગંગાબહેને આ બધું જોઈને હા...શ કરી. હજુ બાજી પોતાના હાથમાં છે એવી એને ખાતરી થઈ એટલે પોતે ઉપર ગયાં. સવિતાને થાળી લઈને ઉપર આવવા કહ્યું. ગંગાબહેનનો અવાજ સાંભળી ચૂનીએ બારણું ઉઘાડ્યું. ગંગાબહેને પોતાની પાસે હતી એટલી કરુણા અવાજમાં લાવીને કહ્યું : 'ભઈ, આમ ભૂખેભૂખ્યું સૂઈ જવાય? પારકી જણીને તો કાંઈ ન થાય પણ મને–તારી સગી માને કેમ ઊંઘ આવે? ખાઈ લે બેટા!' ચૂનીની આંખમાં પાણી આવી ગયાં. પોતે હવે જમનાને બાનું માન રાખવાની પૂરેપૂરી તાકીદ આપશે એવો એણે મનમાં નિશ્ચય કર્યો. ગંગાબહેને બહુ જ આગ્રહ કર્યો એટલે ચૂનીએ જમી લીધું. પોતાનું કાર્ય પૂર્ણપણે પાર પડ્યું છે એની ખાતરી થતાં ગંગાબહેન પણ નીચે જઈ સૂઈ ગયાં. જમનાની કોઈએ સારસંભાળ લીધી નહિ. એ તો આ હળાહળ જૂઠથી સ્તબ્ધ જ બની ગઈ હતી અને જેમ પાટલા ઉપર બેઠી હતી તેમ જ કલાકો સુધી સૂનમૂન બેસી રહી. તે રાત્રે દશ વાગે નોકરે આવી વાસણ ઊટકવા માગ્યાં ત્યારે જ એ પોતાની વિચારનિદ્રામાંથી જાગી અને રાંધેલું અનાજભરેલાં બધાં જ વાસણ નોકરને આપી દીધાં. કામ પત્યે પોતે ત્યાં રસોડામાં જ જમીન પર સૂઈ ગઈ. ન ચૂનીએ ઉપર બોલાવી કે ન પોતે ગંગાબહેન અને ચૂનીના ડરથી ઉપર ગઈ.

સવારથી પાછી જમના મૂગીમૂગી પોતાને કામે લાગી ગઈ. આ એક જ બનાવથી એ ગંગાબહેનથી એટલી બધી ડરી ગઈ હતી કે ચૂં કે ચાં કરી શકવાની એનામાં હિંમત રહી નહોતી. ચૂનીએ પણ હવે જમના સાથે મજાક કરવાનું છોડી દીધું હતું. બાને સહેજ પણ દુઃખ થાય એવું વર્તન પોતે ન કરે એની એ ખાસ તકેદારી રાખતી.

તે દિવસના બનાવ પછી ચૂનીનો સ્વભાવ જાણે બદલાઈ ગયો હોય એવું જમનાને લાગતું હતું. એ ઘણીવાર ખુલાસો કરવા ઇચ્છતી હતી પણ એ કંઈ બોલે તે પહેલાં દરરોજના ગંગાબહેને કહેલા નવા બનાવો વિષે ચૂની એને ઠપકો અને ઉપદેશ આપવા લાગી જતો. બાએ એના ઉપર કેવો ઉપકાર કર્યો છે, ઘર ને મિલકત કેમ સાચવ્યાં છે, કેમ એને મોટો કર્યો છે વગેરે લગભગ ગંગાબહેનના શબ્દોમાં જ એ ભક્તિભાવ સાથે કહી દેતો. આવી સ્થિતિનો પણ પછી અંત આવ્યો, ને ચૂની જમનાથી દિવસેદિવસે દૂર જ જવા લાગ્યો. રોજ સાંજે ઘેર આવે ત્યારે સૌથી પહેલું જમનાએ આજે આ ફોડ્યું, આ ઢોળ્યું, આ બગાડ્યું, ફલાણા સાથે હસીહસીને વાત કરી, ફલાણાના મોંએ સારી નિંદા-

કરી, એના પિયરિયાં પાસે ઢોંગ કરી આંસુ પાડ્યાં, સાવ વેતાવિનાની છે, આવડત વિનાની છે, બૂડથલ છે વગેરે સાંભળવાનું હોય, સાંભળ્યા પછી જમના સાથે હસી-બોલી વાત કરવાનું એનું મન રહે નહિ. મા અને બહેન પાસે બેસી રહે હસે, બોલે અને આજુબાજુમાં થોડીવાર ગપ્પાં મારી આવી સૂઈ જાય રોજરોજની માની તથા બહેનની જમના વિષેની ફરિયાદો સાંભળી ચૂનીના મનમાં પણ એમ જ વસી ગયું કે જમના તદ્દન અક્કલવિનાની ને પોતાને માટે નાલાયક છે

સંસાર તો ચાલતો હતો પાંચેક વરસ વીતી ગયાં હતાં ચૂની ત્રણ બાળકોનો પિતા બની ગયો હતો જમનાને કારણે પોતાનાં બાળકો પણ એવાં અક્કલહીન બનશે એવી એને ચિંતા થાય તે પહેલાં ગંગાબહેન અને સવિતા મદદે આવી પહોંચ્યાં હતાં ત્રણે બાળકોનો કબજો સવિતાએ લઈ લીધો, સવિતા કહે તેમ જ બાળકોએ કરવાનું ને સવિતા બોલે એમ બોલવાનું ધીરેધીરે સવિતાએ બાળકોના કાનમાં પણ એવું ઝેર રેડી દીધું કે એની બામાં કશી જ અક્કલ નથી એ તદ્દન નાલાયક છે અને ઘરમાં એક બોજારૂપ છે બાળકો પણ પછી તો જમનાને એ રીતે જોવા લાગ્યાં વાતવાતમાં જમનાની ટીકા કરવા લાગ્યાં પોતે મોટાં હોય અને જમના નોકર હોય તેમ એને હુકમ દેવા લાગ્યાં જમના તદ્દન અક્કલહીન હોય એ રીતે એની સાથે વર્તવા લાગ્યાં અને માના બુડથલપણા વિષે રોજ ચૂની પાસે ફરિયાદ કરવા લાગ્યાં

ઊલટે જમનાનું સ્થાન ઘરમાં નાનાંમોટાં સૌના ગુલામ જેવું બની ગયું કોઈ સાથે હસવાબોલવાનો એને અધિકાર નહિ. કોઈ સાથે વાતચીત કરવાનો એને હક નહિ કોઈનાં મેણાંટોણાં સામે ચૂં કે ચાં કરવાની તેને છૂટ નહિ એક નોકરડી તરીકે ઘરનું કામ કર્યા કરવું એ જ, એની જિંદગી થઈ પડી ગંગાબહેને ચૂનીને જમનાની નાલાયકી સમજાવી ને જગના નોકરને પણ રજા આપી દીધી જમનાને નથી આવડતું રાંધતાં, નથી આવડતું છોકરાંનું કામકાજ એટલે એ બધું તો સવિતા ને ગંગાબહેન જ કરે, ત્યારે જમનાને શું બેઠાંબેઠાં ખાવા આપવું ? એ કરતાં નોકરને રજા આપી દીધી હોય તો બેઠીબેઠી એટલું તો કરે. એ દલીલ ચૂનીને વાજબી લાગી ને એણે એ બાબત સંમતિ આપી દીધી બાકી એ તો ક્યાં ઘેર રહેતો હતો કે તે જુએ કે રસોઈ કોણ કરે છે કે છોકરાંનું કામકાજ કોણ કરે છે ? નોકરના જવાથી જમના પર બમણો બોજો આવી પડ્યો ગંગાબહેન, સવિતા અને ચુની તરફથી, એના મનને જે ત્રાસ પડતો હતો તે એ મૂગીમૂગી સહન કરતી હતી, પણ હવે તો તે વધુપડતા સખત કામને લીધે શરીર પર પણ ત્રાસ પડવા લાગ્યો અને એનાથી ગંગાબહેનની નજરે વધુ ને વધુ ગુનેગાર બનવાનું થવા લાગ્યું 'જમના આવી બુડથલ હશે એવી ખબર હોત તો પોતે એનું નાળિયેર લેત જ નહિ,' એમ કહી ગંગાબહેને કેટલીય વાર ચૂની પાસે પોતાનું કપાળ કૂટ્યું જમના જેવી બોથડ પત્ની પોતાના વહાલા અને હોશિયાર ભાઈને પનારે ક્યાંથી પડી, એમ કહીકહીને સવિતાએ કેટલીય વાર ચૂની પાસે રડવાના ઢોંગ કર્યા અને જમનાની સ્થિતિ ઊલટ એક ત્યક્તા જેવી બનાવી દીધી ત્યારે જ એ લોકો જંપ્યા

અને જમના પણ આ બધાંથી અલિપ્ત ન રહી શકી સાથે જ એનું મગજ જડ થતું ગયું અને લાગણીનો ઝરો સુકાતો ગયો - પોતે કંઈ નથી એવી કેમ જાણે એને પોતાને પણ ખાતરી થઈગઈ હોય એવું બની ગયું ચૂનીએ હવે પત્નીને છોડી જ દીધી

હતી. એની જિંદગી, એનું સુખ પોતાની મા, બહેન અને બાળકોમાં જ સમાઈ ગયું હતું. દુકાન સંભાળવી, વધુ કમાવાનો પ્રયત્ન કરવો, બહાર મિત્રોમાં હરવુંફરવું, નાટકસિનેમા જોવાં અને મોજ કરવી એ જ એનું જીવન બની ગયું.

ગંગાબહેન અને સવિતાને તો આ ગમતું હતું: સવિતાને વિશેષ; કારણકે એનું સ્થાન હવે ઉપર આવી ગયું હતું. ભાઈના મોજ-શોખમાં એને પણ ભાગ મળતો હતો. સારાં કપડાં ને હરવાફરવાનું, બાળકોને નામે પૈસા ખરચવાનું અને હકૂમત ચલાવવાનું એને સરળ બની ગયું હતું.

આમ ચાલતું હતું તેમાં અચાનક ચૂનીના જીવનનું વહેણ બદલાયું. સરળ લાગતી જિંદગીમાં પલટો આવ્યો. મેના નામની એક દરજીની વિધવાનો એને પરિચય થયો. આ મેનાના જીવનનો પણ એક ઈતિહાસ હતો:

એ બાળપણમાં વિધવા થઈ હતી. માબાપ મરી ગયાં હતાં. ભાઈભાભીએ એને પાળી નહિ. ઘરમાં નોકરડી જેમ રહે, છતાં આખો દિવસ ભાભીનો ટકટકારો ચાલતો હોય. એમાંય જો શેરીના કોઈ છોકરા સાથે મેનાએ વાત કરી તો થઈ રહ્યું. આખો દિવસ એ રામાયણ ચાલે અને સાંજે ભાઈ ઘેર આવે ત્યારે તો ભારી જ બને. આ બધાથી મેના બહુ ત્રાસી ગઈ હતી. એટલે એક વખત એમની નાતનો તભલો દરજી અમદાવાદથી આવેલો તે એની સાથે લાગ જોઈ નાસી ગયેલી. તભલાનું કામકાજ સારું ચાલતું. મેના પણ એની પાસે કામ શીખવા લાગી. તભલો બહારગામ હોવાને કારણે અને કુટુંબમાં એકલો હોવાથી હજુ સુધી કુંવારો જ હતો. બન્નેનું જોડું ઠીક મળી ગયું ને મેના સુખેથી રહેવા લાગી. પણ મેનાનું એ સુખ ઝાઝું ટક્યું નહિ ને એક દિવસ અમદાવાદમાં હુલ્લડ ફાટી નીકળ્યું એમાં તભલો ખપી ગયો. આમ બે વરસના ઘરવાસ પછી ફરી મેના એકલી પડી ગઈ. તભલાના મૃત્યુ પછી કેટલાય દિવસ મેના સૂનમૂન પડી જ રહી. આડોશીપાડોશી આવીને આશ્વાસન આપે, પણ મેનાનું મન કશામાં યે ચોંટે નહિ. છેવટે 'દુઃખનું ઓસડ દહાડા' એ પ્રમાણે એણે ધીરેધીરે કામ કરવા માંડ્યું. તભલા પાસે એ સીવતાં કરતાં શીખી ગઈ હતી. એટલે એ કામ જ એણે શરૂ કરી દીધું અને ધીરેધીરે તભલાના ઘરાકોને પોતાના ઘરાક બનાવી દીધા. આ ઘરાકોમાં ચૂનીલાલનું ઘર પણ આવી જતું હતું. ચૂનીલાલ જરા લહેરી, ફૂલફટાકીઓ, ઈશ્કી જવાન બની ગયો હતો. જુવાન મેનાનું જીવન, એની હોશિયારી, બુદ્ધિચાતુર્ય બધું ચૂનીને બહુ ગમ્યું. જ્યારેજ્યારે મેના ઘેર કામ લેવા કે દેવા આવવાની હોય ત્યારે પોતે ઘેર જ રહે ને કોઈ ને કોઈ બહાના નીચે એની સાથે વાતો કરે. મેના પણ એના પર જાદુ કરતી હોય તેમ એને પોતાની વાતોમાં લીન બનાવી દે. ક્યારેક પોતે ઘરમાં એકલી છે, ચીજ–વસ્તુ ખરીદવાની છે એવું કહી ચૂનીની મદદ કરવાની વૃત્તિને જગાડે અને એની મારફત કાંઈ કામ પણ કઢાવી લે. ધીરેધીરે એને ચૂનીનું આકર્ષણ થયું અને ચૂનીને તો પ્રથમથી જ એના પ્રત્યે મોહ થઈ ગયો હતો. એટલે બંનેનો સ્વતંત્ર સંબંધ વધવા લાગ્યો. ચૂની મેનાને ઘેર જવા લાગ્યો. દુકાન કરતાં મેનાને ઘેર વધુ સમય કાઢવા લાગ્યો.

ચૂનીને મેનાને ત્યાં નવો જ અનુભવ થતો હતો. પોતે કદી ન જોઈ હોય એવી જિંદગી એ જીવતો હતો. સિનેમામાં જોયેલી અને ચોપડીઓમાં વાંચેલી પ્રેમની વાતો

જાણે પોતે જ ભોગવતો હોય એવું એને લાગતું હતું પોતે સ્વતંત્ર હતો, કોઈ પૂછનાર નહોતું, કોઈ ઠપકો દેનાર નહોતું, કોઈ આંગળી ચીંધનાર નહોતું, કોઈ ટોકટોક કરનાર કે માથું ખાનાર નહોતું

ગંગાબહેનને આ વાતની ખબર પડતાં વાર નહોતી લાગી, પણ શરૂઆતમાં જમના તરફના દ્વેષને કારણે જ એમણે બેદરકારી રાખી, પણ વાત તો વધતી ચાલી ચૂની ઘર તરફ બેપરવા બન્યો ને સવિતાનાં માન ઊતરી ગયાં એટલે એણે પણ ગંગાબહેનને બમત કર્યાં ગંગાબહેન શરૂઆતમાં મૂંઝાઈ ગયાં રોષ જમના તરફ વળ્યો 'પોતાના ધણીને સાચવતાં નહોતું આવડતું તો પરણી શું કામ ?' કહી જમનાના મા ઉપર મીઠું ભભરાવ્યું, પણ પરિસ્થિતિ તો બગડતી જ ગઈ ધીમેધીમે સગાંવહાલાંમાં વાત પ્રસરવા લાગી ઓળખીતાઓ કોઈ ને કોઈ બહાને ઘેર આવી ચૂનીની ખબર પૂછતા, જમનાને મળતા ને ગંગાબહેનના હૃદય ઉપર અંગારા ચંપાતા સવિતાના સ્વભાવે હવે પલટો લેવા માંડ્યો એ ખુલ્લી રીતે ચૂનીને નિંદવા લાગી ને એની આ સ્થિતિ માટે ગંગાબહેનને જવાબદાર ગણવા લાગી

ગંગાબહેનના દુઃખનો હવે પાર નહોતો ચૂનીને પાછા વાળવાના એણે ઉપાયો શોધવા માંડ્યા એમને બીજું શું સૂઝે ? એટલે રડવા કૂટવાના ઢોંગધતૂરા કર્યા, પણ ચૂની પર મેનાની પકડ એવી લાગી ગઈ હતી કે ગંગાબહેન પોતાના દીકરાને પાછો ન ખેંચી શક્યાં છેવટ પોતાનું ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું મોટા જુવાનજોધ દીકરાને એક દિવસ તમાચો મારી ઘરમાં પૂરી રાખવાની કોશિશ કરી મેનાને ધનોત પનોત થવાના શાપ દીધા, પણ કશામાં એ ગંગાબહેન ફાવ્યાં નહિ ઘરમાં રોજ એ કારણે ઝઘડા વધી પડ્યા પણ તેને પરિણામે તો ચૂનીએ જેમ બને તેમ ઘેર આવવાનું ઓછું કરી નાખ્યું રોજ મોડા આવવા માટે, મેનાને ઘેર જવા માટે ગંગાબહેને ચૂનીને દરરોજ ધમકાવવા માંડ્યો, પરિણામ એ આવ્યું કે ચૂનીએ ઘર છોડી બેશરમ બની મેના સાથે જ રહેવા માંડ્યું ! આખી નાતમાં હોહા થઈ ગઈ દુકાનના મુનીમે મેનાને ઘેર આવી ચૂનીને બહુ સમજાવ્યો માએ આવી પાલવ પાથરી આંસુ સાર્યાં, પણ ચૂની ન માન્યો તે ન જ માન્યો !

ચૂની અને મેના મોજ તો કરતાં હતાં, પણ ગામમાં ખૂબ નિંદા થવા લાગી ત્યારે તેમનાથી સહન ન થયું, અને એક દિવસ બંનેએ ભાગી જવાનો વિચાર કર્યો મૂળ વિચાર ચૂનીને આવેલો મેનાએ એને ટેકો આપ્યો પણ પૂછ્યું 'પૈસા કેટલા છે તમારી પાસે ?'

ચૂનીએ કહ્યું 'જે છે તે દુકાનમાં છે'

'રોકડ વગર ક્યાં જઈને રહેવું ? ઘરમાં ઘરેણું નથી ?'

'છે, પણ બાના કબજામાં છે'

'તેમાં શું ? એ લઈ આવો તો જ જવાય.'

ચૂનીને પણ એ વાત વાજબી લાગી પૈસા વગર ક્યાં જવાય ? કેમ રહેવાય અને બધાના ભરણપોષણ માટે દુકાન તો ચાલે જ છે બા ધ્યાન રાખી શકે એમ છે ચૂની વિચાર કરીને ઘેર ઊપડ્યો ત્રણેક મહિના પછી ચૂની આજે ઘેર આવ્યો હતો.

બપોરનો વખત હતો ઘેર આવીને જોયું તો બહેન કોઈ પડોશીને ત્યાં ગઈ છે, બા ઓરડામાં ઊંઘી ગઈ છે બંને મોટી છોકરીઓ શાળાએ ગઈ છે ને બચુડો શેરીમાં દોસ્તારો સાથે રમે છે ચૂની ઘરમાં પેસવા ગયો ત્યાં બચુડાનું ધ્યાન ગયું, એટલે બાપુબાપુ કરતો

એ દોડી આવ્યો ને 'બાને ઠીક નથી' એમ કહીને જ્યાં એની બા સૂતી હતી, ત્યાં હાથ ઝાલીને ચૂનીને લઈ ગયો.

જમના પાછલી પરસાળમાં, એક ન.હે જેવી પાતળી ગોદડી પાથરી, જમીન પર સૂતી હતી. પાસે માખો બણબણતી હતી. એક બાજુ ચાની ખાલી વાટકી, દવાની શીશી ને પાણીનો લોટો પડ્યાં હતાં. શરીર પર મેલી ચાદર ઢાંકેલી હતી. ઘડીભર તો ચૂની સ્તબ્ધ થઈ ગયો. આ જમના કે એનું પ્રેત? ચૂનીનું માથું ફરવા લાગ્યું. અંદરનો આતમદેવ જાગી જશે એવી બીક લાગી હોય તેમ એ તે તરફથી પાછો ફર્યો! બચુના અવાજથી ગંગાબહેન જાગી ગયાં હતાં ને પાછળ આવી ચૂપચાપ ઊભાં હતાં. ચૂનીએ મોં ફેરવ્યું: જમના ઘેનમાં પડી હતી એટલે એને કશી ખબર ન પડી.

'ટ્રંકની ચાવી આપો.' ગંગાબહેનને જોતાં જ ચૂની બોલ્યો.

'શું છે? શું કરવું છે?' ગંગાબહેન ગભરાટમાં બોલ્યાં.

'મારે કામ છે, જલદી કરો,' બોલતો ચૂની ઓરડા તરફ ચાલ્યો. ગંગાબહેન પાછળ ગયાં.

ચૂનીએ ટોડલા ઉપર ટીંગાતો ચાવીનો ઝૂડો લીધો ને ગંગાબહેન આગળ ધસી આવ્યાં. બધું પામી ગયાં હોય એમ એમણે ચૂનીનો હાથ પકડ્યો. ચૂનીએ ઝાટકો મારી હાથ છોડાવ્યો ને ટ્રંક ઉઘાડી અંદરથી ઘરેણાંની પેટી કાઢી... ગંગાબહેન ચીસ પાડી આડાં પડ્યાં, પણ ચૂનીની આંખમાં ખુન્નસ ભરાયેલું એમણે જોયું એટલે ડઘાઈ ગયાં. ચૂની તરત જ બહાર નીકળી ગયો.

...ઘરેણાંની પેટી ગઈ ને દીકરો પણ ગયો! જમનાએ તે પછી આંખ ઉઘાડી હતી, પણ ત્યારે પરસાળમાં કોઈ જ નહોતું. ચૂનીના આવવાજવા સાથે એને હવે શો સંબંધ હતો?

★

પ્રાથમિક પરીક્ષાના દિવસોમાં એક વિદ્યાર્થી નાપાસ થયો. તરત જ ઇન્સ્પેક્ટરને વિનતિ કરી તેણે પૂછ્યું: 'મને કેમ નાપાસ કર્યો?'

'તને ન આવડયું તેમાં' ઇન્સ્પેક્ટરે જણાવ્યું.

'તમે પૂછો છો એટલું જ માત્ર નથી આવડતું, બાકી બીજું બધું જ આવડે છે!' છોકરાએ જવાબ દીધો.

×

બરાબર જમવાને ટાણે, આ રેશનિંગના જમાનામાં એક જણને ત્યાં પરોણો આવ્યો. તેનું જમવાનું ટાળવાના ઉદ્દેશથી યજમાને પત્નીને કહ્યું:

"અરે, સાંભળે છે કે? મહેમાન જમીને આવ્યા હશે, માટે પાણીનો લોટો ભરી લાવો."

ચપળ મહેમાન યજમાનની આ યુક્તિ સમજી ગયો. તેણે માર્મિક ઉત્તર દીધો:

'સાથે સાથે અંદર દાતણ પણ નાખતાં આવજો!'

×

ઈવાનની સેવા

દેસાઈ વાલજી ગોવિંદજી

ઈવાન એના બાપુને હાટે બેસતો, ત્યાંથી ઘેર આવ્યો, ત્યારે એની મા એની વાટ જોતી હતી એ આવ્યો એટલે મા બોલી

'ઈવાન, તારા ફૂઈબા કાટિકાનો મરવાટ વધ્યો છે, એટલે હું એની સાળ કાઢવા ગામમા જાઉં છુ એટલું ઠીક છે કે મેહ હગાણું વરસતો રહી ગયો છે તારા બાપા આવે ત્યા લગી અહીં રહેજે ને દાદાનું ધ્યાન રાખજે, તથા ઘર સભાળજે '

ઓરડી વચ્ચે સગડી આગળ સ્ટૂલ ઉપર ઈવાન બેઠો દાદાની પથારી સગડી ઉપર કરી હતી ત્યા એ વૃદ્ધ પુરુષ રાત ને દિવસ સૂતો રહેતો એણે હવે એનું માથું થોડુંક ફેરવ્યું, એના પૌત્રને જોયો ને કહ્યું, 'પાણી ચડે છે '

ઈવાન ચમક્યો બરફ સાંગે ને પશ્ચિમપવન જોરથી વાય એટલે નદીના પાણી ચડે ને પૂર આવે એમ હતું પહેલા પણ પૂર આવ્યું હતું, તે ઈવાનને સાંભરતું હતું એનું ઘર ગામના નીચલા ભાગમા હતુ, એટલે નદીનું હેલે ચડેલું પાણી પહેલુ એની ગલીમા ભરાતુ તરત એને વિચાર આવ્યો કે, 'પૂર આવશે ત્યારે તો અદાનુ કેમ કરવું?' આમ વિચાર કરતાકરતા એને નીંદર આવી ગઈ

પણ વહેતા પાણીના ખળખળાટથી એ જાગ્યો, ને આંખ ચોળતોચોળતો ઊભો થઈ ગયો જુએ છે તો બારણા આગળ પાણીની મોટી વાટ ભરાણી છે એ બોલ્યો, 'પૂર તો સાચે જ આવ્યુ '

સામાના ગાદલાની નીચે ઈવાને હાથ નાખ્યો અને ત્યા એની બાના જોખમવાળી કોથળી રહેતી તે લઈને એણે પોતાના ગૂંજામાં મૂકી પછી તે બોલ્યો, 'અદા, પાણી ચડ્યા છે આપણે હવે હાલો'

'ક્યા જાશું?' બુઢ્ઢાએ પૂછ્યુ

'કાટિકા ફઈબાને ત્યા' એમ કહીને એણે ડોસાને સ્ટૂલ ઉપર પગ દેવરાવીને ઉતાર્યા ને પોતાના બાપના મગરખા પહેરાવ્યા, એના શરીરને ફરતા કામળા વીંટ્યા, પોતાના ડાબા ખભા ઉપર એનો સૂબો હાથ લીધો, જમણો હાથ એના વાંસા ઉપર મૂક્યો, ને એને પોતાના શરીરનો ટેકો દઈને બારણે આવ્યો કહ્યું, 'આપણે ઉતાવળ કરવી પડશે '

'મારાથી ઝટ નહિ હલાય ઈવાન, તું એકલો જા '

'ના, ના, એ ન બને '

લથડતાલથડતા બાળક ને વૃદ્ધ સડક ઉપર આવ્યા ત્યા તો ઓઢણ સમા પાણી હતા ધીરેધીરે બેય જણ ચાલ્યા, પણ પૂર વધ્યુ એટલે એક ઝાડ ઉપર ચડી ગયા

'નાવ આવે ત્યાં લગી આપણે ઝાડ ઉપર રહેવું પડશે,' ઈવાન બોલ્યો

થોડીવારે એક હોડી નીકળી એના હલેસાવાળાએ ઈવાનને જોઈને કહ્યું 'ભાઈ ટેકરો નીચે ઝાડ ઉપર રહેવામા જોખમ છે આ નાવ ઉપર એક જણની જગ્યા છે'

'મારા ભેળા એક ડોસા છે '

એક કરતા વધારે જણ હવે ચડે તો નાવ ઊંધી વળે એમ છે '

'મારા એકલાથી ન અવાય,' ઈવાન બોલ્યો ને હોડી આલતી થઈ

આ પછી પાંચ ઘડીએ બીજી નાવ આવી, એણે બેય જણને લઈ લીધા થાકને લીધે એ અશક્ત થઈ ગયા હતા, એટલે નાવમા ઢગલો થઈને પડ્યા થોડીવારે કાટિકા ફઈનુ ઘર આવ્યુ ત્યા બેય જણને ઉતાર્યા*

---

* 'યંગ પેટ્રિયટ રીડર્સ,' ચોપડી બીજી (ઑ યુ પી.) ઉપરથી

ઉલ્કા

શ્રી. છોટુભાઈ સુથાર

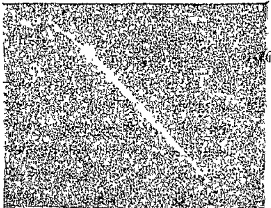
ખરતો તારો જોઈ પહેલાં લોકો એમ માનતા કે સ્વર્ગમાંના કોઈ એક આત્માનું પુણ્ય પરવાર્યું! ખરતો તારો જોઈ આજે યે કેટલાક માણસો ભગવાનનું નામ લે છે. અમુક બનાવથી 'ઉલ્કાપાત' થઈ ગયો એમ આપણે ઘણી વખત બોલીએ છીએ, વાંચીએ છીએ પણ એ ઉલ્કા તે શું, ઉલ્કાપાત તે શાથી, ને એની પાછળ કયું વૈજ્ઞાનિક રહસ્ય છુપાયું છે તેની ઘણાને ખબર નથી હોતી. પૃથ્વી પર ક્યારેક્યારે આવી ઉલ્કાઓ પડી છે, તેનું વજન કેટલું હોય છે, તે શેની બનેલી હોય છે, તેના પતનથી પૃથ્વીની સપાટી પર શી શી અસર થાય છે, તેની રસિક માહિતી આ લેખ આપે છે.

તમે કદી તારાને તૂટી પડતાં જોયા છે? અંધારી રાતના આકાશમાં એકાએક તેજલીસોટો પાથરી અદશ્ય બની જતો ખરતો તારો જોયો છે? આ વર્ષે, માર્ચ મહિનામાં એક ખૂબ ચળકતો ખરતો તારો દેખાયો હતો. એવો જ એક પ્રકાશિત તારો ગયા વર્ષ (ઈ. સ. ૧૯૪૮)ના જૂન માસમાં ખર્યો હતો. અનેક લોકોએ એને જોયો હતો. તમે પણ ન જોયો હોય એ કેમ બને?

આકાશમાં સળગતી હવાઈની પેઠે સરકી અને કદીક ફાટી વિલુપ્ત થઈ જતા આ ખરતા તારા સાચેસાચ તારા નથી. સાચા તારા સ્થિર તારાઓ છે. વળી તે આપણાથી અબજો માઈલ દૂર છે. તે બધા આપણા સૂર્ય જેવા નાનામોટા સૂર્યો છે. ખરતા તારા આપણી ઘણી જ નજદીક છે. સ્થિર તારાઓના હિસાબે એ સરકતા દેખાય છે માટે એમને સરકતા યા ખરતા તારા કહેવામાં આવે છે. એમનું સાચું નામ ઉલ્કા છે.

ખરતા તારાઓને આપણે નજદીકના આકાશી પદાર્થ કહ્યા પણ એ કંઈ આપણી પૃથ્વીનાં સંતાન નથી. એ બધા બહારથી આવે છે. સૂર્યની આજુબાજુ પૃથ્વી અને બીજા ગ્રહો વગેરે ફરે છે તેમ અબજો અને પરાર્ધોની સંખ્યામાં ખરતા તારા સૂર્યની આજુબાજુ ફરતા હોય છે. સૂર્યની પરકમ્મા કરતાંકરતાં પૃથ્વી ઘણીવાર આવા ખરતા તારાઓની પાસે થઈ પસાર થાય છે. અને ત્યારે આ તે નાના એ ખરતા તારા પૃથ્વીના આકર્ષણથી પૃથ્વી તરફ ખેંચાઈ આવે છે. કમાનમાંથી છૂટેલા તીરની પેઠે એ ખૂબ વેગથી પૃથ્વી તરફ ધસે છે અને પૃથ્વીના વાતાવરણ સાથે રગડાઈ, લાલચોળ બની સળગી ઊઠે છે. કેટલાક ખરતા તારા ખૂબ ગરમ બની જતાં ફાટી યા તૂટી જાય છે.

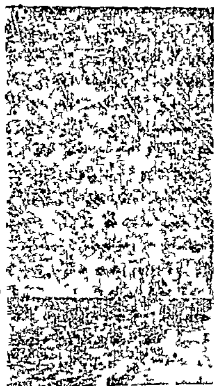
ફોટો. જર૯.. ઉલ્કા

આ થઈ એકલદોકલ ઉલ્કાની વાત. કોઈ કોઈ વાર આકાશમાં એક જ ઠેકાણેથી અનેક ઉલ્કા ખરતી જોવામાં આવે છે. વર્ષ દરમિયાન આવા પ્રસંગો સાતઆઠ વાર બને છે, પણ ખાસ જોવા લાયક પ્રસંગો એ

છે એક નવેમ્બર ૧૬ની આસપાસનો અને બીજો ઑગસ્ટ ૧૨ની આજુબાજુનો આ દિવસોએ મધ્યરાત્રિ પછી ઘણા ખરતા તારા જોવા મળે છે નવેમ્બર માસના ખરતા તારા સિંહ રાશિમાંથી અને ઑગસ્ટ માસના યયાતિ મંડળમાંથી ફૂટી નીકળતા જણાય છે આવા પ્રસંગોને ઉલ્કાઝડી કહેવામાં આવે છે

ઉલ્કાવૃષ્ટિનું દૃશ્ય

આપણે જોયું કે આકાશમાં સૂર્યની આજુબાજુ ફરતી અનેક ઉલ્કા હોય છે કેટલીક ઉલ્કાઓ એકલદોકલ રખડતી હોય છે તો ઘણી જૂથમાં જૂથમાં સૂર્યપરિક્રમા કરતી ઉલ્કાઓના પોતાના ભ્રમણપથ હોય છે એમ જ કહોને કે એમના સૂર્યની આસપાસ વિવિધ પટ પડી ગયેલા હોય છે પૃથ્વી જ્યારે આ ઉલ્કાપટ પાસેથી યા એમાં થઈ પસાર થાય છે, ત્યારે એના આકર્ષણથી ઉલ્કાપથના પથ્થરો પૃથ્વી તરફ ખેંચાય છે અને ત્યારે ઘણી મોટી સંખ્યામાં ઉલ્કાવૃષ્ટિ જોવા મળે છે કલાક જેટલા સમયમાં ૫૦થી ૮૦ જેટલી ઉલ્કા જોવા મળે છે કેટલાક કિસ્સાઓમાં આ સંખ્યા પણ ૬ હજાર જેટલી પણ જોવા મળી છે

ઉલ્કાપથ

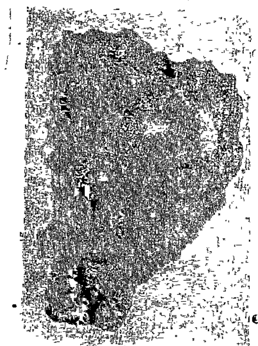
ઘણા મોટા વેગથી ધસી આવતી ઉલ્કા પૃથ્વીના વાતાવરણ સાથે ઘસાતા ગરમ થઈ સળગી ઊઠે છે, એટલું જ નહિ પણ બળીને ખાખ થઈ જાય છે ઉલ્કાની અતિ ઝડપને કારણે જ આપણે તેજલીસોટા જોઈએ છીએ

પણ ત્યારે આ ઉલ્કા છે શું ? એ કેવડી મોટી હોય છે ?

ઉલ્કા લોખંડ અને પથ્થરનો બનેલો આકાશી પિંડ છે જે નાના રાઈના દાણાથી

માંડીને સેંકડો રતલ વજનની હોય છે. આપણે આકાશમાં જે પ્રકાશિત ખરતા તારા જોઈએ છીએ તે વટાણાના દાણા જેવડા હોય છે. આવી ઉલ્કા પૃથ્વીના વાતાવરણમાં પ્રવેશ પામ્યા પછી, પૃથ્વીથી ૮૦ માઈલ દૂર હોય ત્યારે દેખાવા માંડે છે અને ૫૦ માઈલ દૂર રહે તેટલામાં બળીને ખાખ થઈ જાય છે. કેટલીક ખૂબ તેજસ્વી ઉલ્કા પૃથ્વીથી ૨૦ માઈલ જેટલે છેટે પણ આવી પહોંચે છે. આમ છતાં ય અપવાદરૂપ ઉલ્કાઓને બાદ કરતાં ઘણીખરી ઉલ્કાઓ પૃથ્વી સુધી પહોંચતાં પહેલાં જ બળી યા તૂટીફાટી નાશ પામે છે. દરરોજ અનેક કરોડ ઉલ્કાઓ તૂટી પડે છે. આમ છતાં ય પૃથ્વી પર દરરોજ તૂટી પડતી ઉલ્કાઓનું કુલ વજન પરાણે ૪૦ મણ જેટલું થાય છે. પૃથ્વીની સપાટી પર એમની રાખ પાથરીએ તો એની જાડાઈ એક ઇંચના કરોડમા ભાગની થાય!

એક ઉલ્કા પથ્થર

આનો અર્થ એવો નથી કે ઘણી મોટી ઉલ્કાઓ પૃથ્વી સુધી નહિ પહોંચતી હોય. કેટલીક વાર ખૂબ મોટી અને વજનદાર ઉલ્કા પૃથ્વી પર આવી પછડાય છે; પણ આવા પ્રસંગો બહુ ઓછા બને છે. પૃથ્વી પર આવી પછડાતી ઉલ્કાને ઉલ્કાપથ્થર કહેવામાં આવે છે. દુનિયાના વિવિધ ભાગોમાં પડેલા ઉલ્કાપથ્થર ભેગા કરીને તપાસતાં માલૂમ પડયું છે કે એમાંના મોટા ભાગના પથ્થર લોખંડ યા લોખંડ અને પથ્થરના મિશ્રણના બનેલા છે.

બહુ જ થોડી ઉલ્કાઓ પૃથ્વી 'સુધી' પહોંચે છે. એનો અર્થ એવો નથી કે આપણા જીવનમાં, આપણા ગામમાં યા આપણી નજર સમક્ષ જ ઉલ્કાપાતનો કોઈ બનાવ ન નોંધાય. પૃથ્વી પર ઉલ્કા-પથ્થર પડ્યાના અનેક છૂટાછવાયા પ્રસંગો નોંધાયા છે. ખૂબીની વાત એ છે કે એ બધા પ્રસંગોમાં આજ સુધી કોઈ માણસને ઈજા થયાનું સાંભળવા મળ્યું નથી. એક કિસ્સામાં તો સળગતો ઉલ્કા-પથ્થર છેક પગ આગળ આવી પડ્યો ત્યાંસુધી એનાથી બચવા નાસી જવાનું સૂઝયું ન હતું. વાત આમ બની હતી: એક ખેડૂત અને એનાં બે સાથીદારો ખેતર ખેડી રહ્યા હતા. ખેડ પછી જરા થાક ખાવા તે લોકો ખેતરને છેડે ઊભા રહ્યા ત્યાં જ આકાશમાં ગડગડાટ સંભળાયો. અવાજ કઈ દિશામાંથી આવે છે એ જોવા ઊંચે જોયું તો ૧૫ ફૂટ લાંબી ધુમાડાની પૂંછડીવાળો એક આગગોળો આકાશમાંથી ધરતી પર ઊતરતો જણાયો. ગોળો ક્યાં જઈ પડશે એનો પૂરો ખ્યાલ આવે તે પહેલાં ભારે અવાજ કરી નીચે ધસી આવતો એ આકાશી ખંડ પેલા ખેડૂતોના પગ આગળ જ ખેડેલા ખેતરમાં આવી પડ્યો!

આવો પણ જરા મજેદાર એક બીજો પ્રસંગ સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૮માં બન્યો હતો. એક

ખેડૂતપત્ની એની પડોશી સહિયર સાથે ઘરના આંગણામાં બેસીને કામ કરતી હતી, ત્યાં એરોપ્લેન તૂટવા જેવો ભારે અવાજ સંભળાયો. પડોશણે કહ્યું : 'નક્કી મારા ઘર પાછળ કોઈનું વિમાન તૂટી પડ્યું છે.' તપાસ કરતાં ક્યાંય વિમાન જેવું કશું ન દેખાયું, પણ થોડા દિવસ પછી માલૂમ પડ્યું કે જે અવાજ થયો હતો તે ખેડૂતપત્નીના મોટર ગેરેજને તોડી, અંદર ઘૂસેલા અને મોટરને તોડી-ફોડી પાછો ધક્કો ખાઈ બહાર ઊછળી પડેલી એક ૪ રતલિયા ખરતા તારાનો અવાજ હતો.

આ બંને પ્રસંગો કરતાં પણ વધુ નાજુક પ્રસંગ ઈ. સ. ૧૯૪૭માં બન્યો હતો. ત્રણ બાળકો સૂતાં હતાં, ત્યાં ૪૦ રતલ વજનનો એક ખરતો તારો પડ્યો. ઉલ્કા-પથ્થર બાળકોની પથારીની બરાબર ધાર પાસે જ પછડાયો હતો અને એનાથી ઊંઘમાં પોઢેલાં બાળકોને ગભરથી ઢાંકી દીધા સિવાય બીજી કશી ઈજા થઈ ન હતી!

ઉલ્કા-પથ્થર હમેશાં નાના હોય છે એવું હોતું નથી. કોઈ કોઈ વાર મોટામોટા ઉલ્કા-પથ્થર પણ પડે છે. ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૭માં રશિયાના (સાઈબિરિયાના) વ્લાડિવોસ્ટોક નગરથી ૩૦૦ માઈલ દૂરના ખારકોવા ગામ પાસે એક મોટી ઉલ્કાશિલા પડી હતી. આ ઉલ્કાશિલાએ આજુબાજુનું આખું જંગલ બાળીને ભસ્મ કરી દીધું હતું.

આના કરતાં પણ મોટી એક ઉલ્કાશિલા જૂન ૩૦, ૧૯૦૮માં સાઈબિરિયામાં પડી હતી. એને કારણે ૧૦ માઈલની ત્રિજ્યાના વર્તુળમાં જે કંઈ ઝાડપાન વગેરે હતાં તેમને રણક્ષેત્રમાં હણી નાખેલા સૈનિકોની પેઠે ચત્તાપાટ સૂઈ જવું પડ્યું હતું. લગભગ ૪૦ માઈલની (ઉલ્કા પડી તે સ્થળનું) લંબાઈ-પહોળાઈવાળું આજુબાજુનું જંગલ બળીને સાફ થઈ ગયું હતું.

રશિયાના વિરોધી કેટલાક રમૂજ-રસિયાઓ કહે છે કે આ ઉલ્કા ૪ કલાક ૪૭ મિનિટ જેટલી મોડી પડી હોત, તો રશિયાના પાટનગર લેનિનગ્રાડના ભૂક્કા ઊડી જાત! પણ ત્યારે ઉલ્કા-પથ્થરથી માણસ મર્યું નથી એવું પાપ ઉલ્કાને ચોંટત ને?

આપણે ત્યાં લોકોનું ઉલ્કા વિષેનું જ્ઞાન સાવ શૂન્ય છે. અમેરિકામાં સામાન્ય માણસો ઉલ્કા વિષે થોડીઘણી વાતો જાણતાં હોય છે એટલું જ નહિ પણ સરસ ઉલ્કાનાં ઘરેણાં પહેરવાનો શોખ પણ રાખતાં હોય છે, મતલબ કે ત્યાંના લોકોનું, ઉલ્કા વિષેનું જ્ઞાન, આપણા અહીંના હિસાબે સારા જેવું ગણાય. કોઈ કોઈ વાર આ જ્ઞાનને કારણે રમૂજ ઉપજાવે એવા પ્રસંગ પણ બને છે. એવો એક કિસ્સો નીચે આપ્યો છે.

ઉલ્કા પડીને કોઈ માણસને વાગવાથી નુકસાન થયું છે કે કેમ એ વિષેની માહિતી શિકાગો પ્રકૃતિમંડળ સંગ્રહસ્થાનવાળા* એકઠી કરવા ફરતા હતા. અનેક સ્થળે ફર્યા બાદ એક ડોશીમા સાથે એમનો ભેટો થયો. ડોશીમાએ ખાસ દલીલપૂર્વક કહ્યું, કે થોડા સમય પહેલાં એમને માથામાં એક નાની ઉલ્કા વાગી હતી. ડોશીમાની વાત સાંભળી સંગ્રહસ્થાનવાળા વિચારમાં પડી ગયા. એમની મૂંઝવણ એ હતી કે ઉલ્કા-પથ્થર માથામાં વાગે તો કોઈ માણસ જીવતું રહે ખરું? અને કદાચ જીવે તો એનો ઘા એવો હળવો હોઈ શકે ખરો કે એનો માર ખાનાર વાતો કરી શકે? આખરે ઉલ્કા-પથ્થર બતાવવાની વાત નીકળતાં એનો ભેદ જડ્યો. ડોશીમાને આજુબાજુનાં બાળકો ખૂબ પિજવતાં હતાં. ફળસ્વરૂપ એક દિવસ એમણે ડોશીમાના

* એ 'શિકાગો નેચરલ હિસ્ટરી સોસાયટી મ્યુઝિયમ'

માથા પર પથ્થરનો ઘા કરેલો. આ પથ્થરનો ટુકડો ખરતો તારો બની ડોશીમાના માથા અને મગજને સ્પર્શ કરી ગયો હતો!

આ થઈ ઉલ્કા-પ્રસંગોની થોડી વાતો.

હવે કેટલીક મોટી ઉલ્કાશિલાઓની વાત વિચારીએ.

ફેબ્રુઆરી ૧૭, ૧૯૩૦માં અમેરિકાના આરકન્સાસ જિલ્લામાં એક ઉલ્કાશિલા પડી. ઉલ્કાપાત વેળા ચંદ્ર આકાશમાં પ્રકાશતો હતો. ઉલ્કાનો પ્રકાશ એટલો બધો પ્રખર હતો કે આસપાસના વિસ્તારમાં ખૂબ અજવાળું થઈ ગયું. આ વખતે બે માણસ ગાડામાં બેસીને ઘર તરફ વળી રહ્યા હતા. ગાડાને બે મજબૂત ઘોડા ખેંચી રહ્યા હતા. એકદમ અજવાળું જોઈને ગાડામાં બેઠેલા બંને જુવાન અને ઘોડાઓનું ધ્યાન તે તરફ ખેંચાયું, પણ મોટરોના ભારે પ્રકાશથી ટેવાયા હોવાના કારણે ન તો ઘોડા ભડક્યા કે ન જુવાનોને બીક લાગી. ખરતો તારો ઉંબાડિયાના રૂપમાં એક દિશામાંથી બીજી દિશામાં વહી ગયો. ગાડું પરાણે ફર્લાંગ જેટલું દૂર ગયું હશે ત્યાં એક ભારે મોટો અવાજ થયો. ઉલ્કા જોઈને ન બીનેલા જુવાનો ઉલ્કાના આ અવાજથી એકદમ છળી ઊઠ્યા. આસપાસની વસાહતમાં જે સ્ત્રીપુરુષો હતાં તે સૌ ભરનિદ્રામાંથી ઓચિંતાં જાગી જવાથી ખૂબ બી ગયાં. એટલું જ નહિ પણ એ વિસ્તારનાં ગાયો, ઘોડા તેમ જ બીજાં પાળેલાં પ્રાણીઓએ આમથી તેમ નાસભાગ કરી મૂકી.

આ ઉલ્કા જમીન પર પડતાં એના ત્રણ ટુકડા બની ગયા. બીજા ટુકડા બન્યા હશે પણ હાથ લાગ્યા નથી. ઉલ્કાનો નાનો ટુકડો ૮ અધોળનો હતો, જ્યારે મોટો ૮૦૦ રતલનો, ત્રીજો ટુકડો ૮૦ રતલનો હતો.

૮૦ રતલ વજનવાળો ટુકડો જમીનમાં અઢી ફૂટ ઊંડો ઊતરી ગયો હતો. જ્યારે મોટો ટુકડો ૮ ફૂટ કરતાં પણ વધારે ઊંડો ખૂંચ્યો હતો. આ ઉલ્કા-પથ્થરોનું નામ પેરેગુલ્ડ ઉલ્કા-પથ્થર છે. પડતાં નજરે જોયેલી ઉલ્કાઓ પૈકી આ સૌથી મોટી ઉલ્કા-પથ્થરવાળી ઉલ્કા ગણાય છે.

પેરેગુલ્ડના ઉલ્કા-પથ્થર કરતાં મોટો ઉલ્કા-પથ્થર કેપયોર્ક ઉલ્કા-પથ્થર છે. એ ઉલ્કા-પથ્થર ક્યારે પડ્યો હતો એની કશી જ માહિતી મળી નથી. ઉત્તરધ્રુવની શોધ કરનાર કપ્તાન પીઅરીને એ ગ્રીનલેંડમાં જડ્યો હતો. અને ત્યાંથી એને ભારે જહેમત ઉઠાવી ન્યૂયોર્ક શહેરમાં લાવવામાં આવ્યો હતો. એ મોટા ઉલ્કા-પથ્થરનું વજન સાડી છત્રીસ ટન છે! અત્યારે એ ન્યૂયોર્ક શહેરના પ્રકૃતિ મંડળ-અમેરિકન સંગ્રહસ્થાનમાં છે.

કેપયોર્કના ઉલ્કા-પથ્થર કરતાં પણ વધુ મોટો ઉલ્કા-પથ્થર દક્ષિણ આફ્રિકામાં મળી આવ્યો છે. એનું નામ ગ્રૂટફોન્ટીન ઉલ્કા-પથ્થર છે. એનું વજન ૫૦થી ૭૦ ટન જેટલું અંદાજવામાં આવે છે.

તમને થશે, જ્યારે નાના ઉલ્કા-પથ્થર પડે-૮૦૦ રતલ વજનનો ઉલ્કા-પથ્થર જમીનમાં ૮ ફૂટ જેટલો ખૂંતી જાય, તો આવા મોટા ઉલ્કા-પથ્થરોથી કેવું ભારે નુકસાન થતું હશે?

સાઇબિરિયામાં પડેલા એક ઉલ્કા-પથ્થરની વાત આપણે જોઈ ગયા. પણ એથી યે ઘણો મોટો એક ઉલ્કા-પથ્થર આજથી કદાચ ૫૦,૦૦૦ વર્ષ પહેલાં અમેરિકાના એરિઝોના પરગણામાં પડેલો ગણવામાં આવે છે. એ પથ્થર એવડો મોટો અને ભારે હતો કે એના વડે પડેલો ખાડો, જે આજે પણ મોજૂદ છે, તે ૬૦૦ ફૂટ ઊંડો, ૪૦૦૦થી ૫૦૦૦ ફૂટ લાંબોપહોળો અને ૧૫૦ ફૂટની

એરિઝોના ઉલ્કાગર્ત (વિમાનમાંથી જોતાં)

ઊંચી કિનારીવાળો છે આ ઉલ્કાખાડાને એરિઝોના ઉલ્કાગર્ત યા બેરિન્જરનો ઉલ્કાગર્ત કહે છે આ ઉલ્કાગર્ત અને એની આજુબાજુના વિસ્તારમાંથી અનેક ટન ઉલ્કા-પથ્થરો મળ્યા છે એ પૈકીનો સૌથી મોટો પથ્થર ૧૦૦૦ રતલનો છે કલ્પના કરવામાં આવે છે કે મૂળ ઉલ્કા-પથ્થર નહિનહિ તો યે ૭૫ ફૂટ લાંબોપહોળો અને લાખો ટન વજનનો હશે વૈજ્ઞાનિકોનું માનવું છે કે એરિઝોના ઉલ્કાગર્ત બનાવનાર જે ખરતો તારો તૂટી પડ્યો હતો તેનું વજન ઓછામાં ઓછું એક કરોડ ટન જેટલું હશે, એટલું જ નહિ પણ તે કલાકે લગભગ દોઢ લાખ માઈલના વેગથી ધસી આવી ધરતીમાતાને ભેટ્યો હશે એમના મિલન સમયે કેવી ધણેણાટી બોલી હશે!

• એરિઝોના ઉલ્કા-પથ્થર જ્યાં પડ્યો હતો ત્યાં ખાડા ઉપર પાળી થઈ ગયેલી છે આ પાળી ૧૫૦ ફૂટ ઊંચી છે અને ૨૦ માઈલ દૂરથી જોઈ શકાય છે ખરેલી ઉલ્કાના પથ્થરો લગભગ એક લાખ એકરના વિસ્તારમાં ફેલાઈ પડેલા છે આ હિસાબે આવી ઉલ્કા કોઈ મોટા શહેર પર પડી હોય તો કેવું ભારે નુકસાન થાય તેનો ખ્યાલ આવશે

જૂન ૩૦, ૧૯૦૮માં સાઈબિરિયામાં થયેલા ઉલ્કાપાતની વાત આપણે વાંચી ગયા એક લેખકે એની વિનાશક શક્તિનું નીચે પ્રમાણે શબ્દચિત્ર આપ્યું છે

'જૂનની ૩૦ મી તારીખે સવારના આઠ વાગે સાઈબિરિયાની એક નદીના કિનારાથી ચાળીસ માઈલ દૂર એક ભયંકર ધડાકો થયો આકાશમાંથી ઊતરી આવેલો યમદૂત મોટામોટાં પગલાં ભરતો હોય અને એની બીક લાગતી હોય તેમ ધરતી ધ્રૂજી ઊઠી ઉપરા ઉપરી ધરતીકંપ જેવા આંચકા લાગ્યા '

એક બીજો લેખક આ પ્રસંગ આમ વર્ણવે છે 'ઓચિંતુ આકાશ ચકચકિત બની ગયું. પછી જમીનમાં આંચકા આવવા લાગ્યા ભૂકંપ જેવી સ્થિતિ બની ગઈ થોડીવારમાં આખું આકાશ લાલલાલ થઈ ગયું અને કોઈ જ્વાળામુખી ફાટી નીકળ્યો હોય એવું દૃશ્ય બની ગયું '

કહે છે કે એક પામર માનવી આ આફતમાં સપડાઈ ગયો હતો એનાં ૧૫૦૦ રેન્ડિયરમાંથી એક પણ જીવતું ન રહ્યું, માત્ર એ પોતે જ આ હકીકત કહેવા જીવતો રહી ગયો હતો

સાઈબિરિયાની આ ઉલ્કાનો અવાજ ૯૦૦ માઈલના વિસ્તારમાં સંભળાયો હતો અને એનો પ્રકાશ ૫૦૦ માઈલ દૂરથી જોઈ શકાયો હતો ઉલ્કાપાતને કારણે જે પૃથ્વીકંપ પેદા થયો તે અને હવામાં આવેલો કંપ પણ નોંધી શકાયો હતો

આવી ભારે ઉલ્કા પડ્યા પછી એ ઉલ્કા પડેલા સ્થાને શું થયું છે તે જોવા જવાની હિંમત કોઈ કરી શક્યું ન હતું એની ધાક એવી સજ્જડ બેઠી હતી કે ઉલ્કાપાત પછી

૨૦ વર્ષે, અને તે પણ બીતાંબીતાં, થોડા વૈજ્ઞાનિકો ત્યાં જઈ બહાદુર ગણાયા હતા!

ધૂમકેતુની પેઠે ઉલ્કા વિષે પણ લોકોની કેટલીક ભ્રામક માન્યતાઓ હોય છે. કેટલાક માને છે કે ઉલ્કા–પથ્થર જમીન પર પડે છે ત્યારે તે બળબળતો, ન અડી શકાય એવો પદાર્થ હોય છે. વાત એવી નથી. અપવાદ રૂપ ઉલ્કાશિલાઓને બાદ કરતાં, પૃથ્વી પર પડતા ઉલ્કા–પથ્થર ઠંડા હોય છે. એક કિસ્સામાં તો પડેલો ઉલ્કા પથ્થર પડ્યા પછી બે મિનિટ બાદ જોતાં, બરફથી છવાયેલો માલૂમ પડ્યો હતો!

એક બીજો ખોટો ખ્યાલ ઉલ્કામાં સોનું, ચાંદી અને એવી કિંમતી ધાતુઓ ભરેલી હોવાનો છે. કેટલાક તો વળી ઉલ્કામાં જવાહિર પણ શોધે છે. વાત સાવ જુદી છે. ઉલ્કા–પથ્થર સામાન્યતઃ લોખંડ, નીકલ, કોબાલ્ટ, રેતી, કાર્બન અને એવી જ વસ્તુઓનો બનેલો હોય છે. કોઈ કોઈ ઉલ્કામાંથી પ્લેટિનમ અને હીરાકણીની છાંટ મળી છે પણ તે નામમાત્રની અને અપવાદ રૂપમાં. એવાં પ્લેટિનમ કે હીરાકણીની કશી જ કિંમત હોતી નથી.

આમ ઉલ્કા સંઘરવા યા મેળવવાનો લોભ થાય એવી કોઈ ફાયદાકારક વસ્તુ નથી, છતાંય એ ખગોળશાસ્ત્રીઓ અને વાયુશાસ્ત્રીઓને ખૂબ ઉપયોગની છે. સામાન્ય માણસોને બેચાર પૈસા પણ ન કમાવી આપતી ઉલ્કા પૃથ્વીના વાતાવરણ અને આકાશી પદાર્થોનાં સ્વરૂપ તેમ જ બંધારણ સમજવામાં વૈજ્ઞાનિકોને ભારે મદદરૂપ થાય છે. સહુ કોઈને વિનંતિ છે કે એમને ક્યારેય કોઈ ઉલ્કા જોવાનો પ્રસંગ મળે તો કૃપા કરી એ ઉલ્કા આકાશમાં ક્યાંથી નીકળી, ક્યાંસુધી પહોંચી, કેટલી ઊંચાઈ પર હતી, એના અવાજ અને પ્રકાશની વિગતો વગેરે વિષે નોંધ કરી રાખે. ભવિષ્યમાં એ નોંધો કદાચ ઘણી ઉપયોગી થઈ પડે!

એક લેખકે તંત્રી પર લેખ મોકલ્યો તેની સાથેના પત્રમાં નીચે પ્રમાણે ચોખવટ કરી હતી :

'આ વાર્તાનાં પાત્રો તદ્દન કલ્પિત છે અને કોઈ પણ જીવતા કે મૂએલા માનવી સાથે જરા પણ મળતાં આવતાં નથી.'

થોડાક દિવસ પછી વાર્તા પાછી આવી. તંત્રીએ પેન્સિલથી ઉપરની ટીકાની બાજુમાં લખ્યું હતું :

'એ જ તમારી વાર્તાની મોટામાં મોટી ખામી છે!'

એક દિવસ એક કાગડીએ પોતાના બચ્ચાને શિખામણ આપી :

'કોઈ કાંકરો લેવા નીચું વળે એટલે ઝટ ઊડી જવું.'

બચ્ચું બોલ્યું :

'પણ મા, કેડમાં કાંકરો પહેલેથી જ રાખી લીધો હોય, તો માણસને નીચું વળવું પડે નહીં, માટે માણસના અંગની ચપળતા જોઈને જ ચેતી જવું જોઈએ.'

કાગડીએ વિચાર્યું :

'હવે આને કશા પાઠ ભણાવવા પડે તેમ નથી.'

×

લગ્ન-ઉપદ્રવ

શ્રી સતીશચંદ્ર પ્ર. દેસાઈ
એમ. એસ. સી. (લંડન), બાર-એટ-લૉ

ઈશ્વરે સ્ત્રી ને પુરુષ ઘડ્યાં તે પછી વંશવર્ધન માટે, સમાજસેવા માટે, દુઃખને પી જઈ હળવું કરવામાં સહાયતા મળે તે માટે ને સંસારસાગરને સફળતાથી પાર કરી જવાય તેટલા ખાતર સમાજમાં લગ્ન-પ્રથા દાખલ થઈ હશે. લગ્નપદ્ધતિમાં સ્થળેસ્થળે ફેર હશે, કોઈને એ ધર્મ લાગતો હશે, તો કોઈને 'કરાર' ને કોઈને મુક્ત સહચાર, એમાંથી નીપજતી અન્ય સમસ્યાઓ હલ કરવામાં કદાચ ભેદ હશે, પણ બીજું એક પરિણામ તો નિશ્ચિત જ આવ્યું છે પચાસ ટકા સ્ત્રીપુરુષો લગ્ન બાદ પસ્તાય છે, અપરિણીત પણ પસ્તાય છે, તો પછી લગ્નને ઉપદ્રવ કહી શકાય કે નહીં ? આ પ્રકારના ચશ્મા ધારણ કરવાથી લગ્નનો પ્રશ્ન કઈ રીતે નિહાળી શકાય, તેનું વક્રદૃષ્ટિ બયાન અહીં હળવી રીતે અપાયું છે 'વક્તા કેમ થવાય' નામક પુસ્તક ઉપરાંત ગુજરાતી તેમ જ હિંદીમાં પણ સંસ્કૃતના અભ્યાસી આ લેખકે ઠીકઠીક લખ્યું છે

ઘણાં વર્ષો પહેલાં ઇંગ્લૅંડમાં ગાંડપણ એક રોગ તરીકે નહોતું ગણાતું પણ ગાંડા માણસમાં ભૂત ભરાય છે એવી માન્યતા હતી પરંતુ હવે ગાંડપણ માનસિક રોગ તરીકે લેખાય છે ને તે માટે ખાસ હૉસ્પિટાલ પણ હોય છે તે જ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનમાં ગામડાંના કેટલાક અજ્ઞાન લોકો એમ માને છે કે હિસ્ટિરિયા જેમને આવે તેમને ભૂત વળગેલાં હોય છે, પણ ડાક્તરો હિસ્ટિરિયાને રોગનું સ્વરૂપ ગણે છે એ આપણે જાણીએ છીએ

આટલા પરથી ઘણાં લગ્ન-પીડિત સ્ત્રીપુરુષોને કુદરતી ગણાતી આ પ્રથાનું ખરું સ્વરૂપ સમજાશે લગ્ન કેટલો સર્વવ્યાપી રોગ છે ? જ્યારે રોગ વધારે પ્રમાણમાં ફાટી નીકળે છે ત્યારે તે રોગચાળો અથવા ઉપદ્રવને નામે ઓળખાય છે આ લગ્ન-ઉપદ્રવ વિષે થોડું સમજવાનો પ્રયત્ન કરીશું

વૈદક ગ્રંથોમાં સામાન્ય રીતે દરેક રોગનો અભ્યાસ નીચે પ્રમાણે વિભાગો પાડીને કરવામાં આવે છે રોગનું પ્રમાણ, રોગનાં કારણો, રોગનું વર્ણન, રોગની ચિકિત્સા ને રોગ અટકાવવાના ઉપાય. હવે લગ્ન-રોગને આ વિભાગો પ્રમાણે તપાસીએ

રોગનું પ્રમાણ: આ રોગ એટલો બધો વ્યાપક છે કે તેમાં સપડાયેલા કરતાં બચેલાં સ્ત્રી-પુરુષોની સંખ્યા ગણવી સહેલી પડે છે વળી પુરુષોમાં જેટલું પ્રમાણ છે તેટલું જ બરોબર સ્ત્રીઓમાં પણ છે ૧૯૧૪-૧૮ના યુદ્ધ પછી ગણતરી કરવામાં આવી હતી કે યુદ્ધને લીધે ઇંગ્લૅંડમાં વીસ લાખ કુમારિકાઓ આ રોગથી બચી ગઈ હતી હિંદુસ્તાનમાં આ રોગનું પ્રમાણ એટલું બધું લાગે છે કે ત્રીસ વર્ષ ઉપરની સ્ત્રીઓ અને પાંત્રીસ વર્ષ ઉપરના પુરુષોમાંથી સેંકડે ૯૫ ઉપરાંત ટકા આ રોગથી પીડિત હશે અથવા પીડિત થઈ ગયેલાં હશે માત્ર કોઈ ભયંકર શારીરિક વ્યાધિ કે ઉત્કટ દેશપ્રેમ અથવા કોઈ શરીરની મોટી ખોડ, ગાંધીવાદ કે તીવ્ર આધ્યાત્મિકતા જ મનુષ્યને આ રોગમાંથી બચાવી શકે છે

આ રોગ ખાસ ચેપીરોગને નામે જાણીતો નથી થયો, પણ કેટલીક વાર એક જ ઘરમાંથી બે કે ત્રણ જણ તેમાં એકસાથે સપડાતાં જોઈએ છીએ.

રોગનાં કારણો: આ રોગ કોઈ અદૃશ્ય જંતુથી થાય છે, પણ જેમ બે પરસ્પર વિરોધી પ્રકારની વિદ્યુત મળે તો જ વિદ્યુત-પ્રવાહ

ચાલે છે તેમ સ્ત્રી અને પુરુષ એમ પરસ્પર વિરોધી પ્રાણીઓ મળે તો જ આ જંતુ એમના પર અસર કરી શકે એમ છે. વળી કમનસીબની વાત એ છે કે માબાપો આ રોગ ફેલાવવામાં આનંદ ને ગૌરવ માને છે; એટલું જ નહિ પણ એ રોગનો પ્રચાર કેવી રીતે થવો જોઈએ તેનું નિયંત્રણ કરવા માટે હક્ક ધરાવવાનો દાવો કરે છે!

રોગનું વર્ણન: મેલેરિયા માટે ચોમાસું ખાસ ઋતુ ગણાય છે. તેમ આ રોગ માટે વૈશાખ, માગશર ને મહા મહિનાઓ ખાસ ગણાય છે.

જેમ ટાઇફોઈડ તાવ માટે ૧૪, ૨૧, ૨૮ એવા દિવસોની અવધિ ગણવામાં આવે છે તેવી કોઈ અવધિ આ રોગ માટે જાણવામાં આવી નથી.

આ રોગ શારીરિક રોગો કરતાં કેટલીક બાબતમાં જુદો છે. સામાન્ય રીતે શારીરિક રોગોથી બચવાનાં ઉપાયો લેતા માણસો નજરે પડે છે; પણ આ રોગ કેમ જલદી થાય એમ જ કેટલાક વિચાર કરે છે! એક લેખકે લગ્નને ઘેરો ઘલાયેલા શહેરની ઉપમા આપી છે. જે બહાર છે તે અંદર જવા ઇચ્છે છે ને જે અંદર છે તે બહાર જવા ઇચ્છે છે.

લકવો, સંધિવા, ક્ષય કે એવા કોઈ રોગનાં કોઈ કવિએ વખાણ કર્યાં નથી; પણ આ રોગને તો 'પ્રભુતામાં પગલાં' ને 'સ્વર્ગની સીડી'નાં ઉપનામ મળ્યાં છે. પરંતુ આ ઉપરથી આ રોગ દૈવી સુખ આપે છે એમ સિદ્ધ થતું નથી. વધારે વિચાર કરતાં લાગે છે કે દારૂની પ્યાલીને કયો દારૂડિયો આ જ ઉપનામ નહિ આપે?

રોગનાં ચિકિત્સા: આ રોગની અસર પુરુષના પહેરવેશ ને બાહ્ય દેખાવ પર તરત થાય છે. રોગ પહેલાં જે કોટ-ખમીસ બટનવિનાનાં હોય છે તે એકદમ બટનવાળાં થવા માંડે છે. બહાર જતી વખતે કૉલરની કરચલીઓ પણ દૂર થવા માંડે છે. ઘરની વસ્તુઓ પણ સુવ્યવસ્થિત રહેવા માંડે છે.

પુરુષની ટેવો પર દૈવી અસર થાય છે તે એક દૃષ્ટાંત પરથી સમજાશે. એક ક્લબમાં એક પુરુષે એના એક મિત્રને આમંત્રણ આપ્યું હતું. બંને પાસેપાસે બેઠા હતા અને ક્લબનાં બારણાંમાં દાખલ થતા સભ્યોને નિહાળતા હતા. પેલા અજાણ્યા મિત્રે કહ્યું: 'આ સભ્યો અહીં દાખલ થાય છે તેમાંના કોણ પરિણીત છે ને કોણ અપરિણીત છે તે હું કહી આપું.' એમ કહીને તેણે કહેવા માંડયું ને લગભગ દરેક વખત તે સાચો પડ્યો. આથી આશ્ચર્યચકિત થઈ પેલા બીજાએ પૂછ્યું: 'આ કેવી રીતે કહી આપ્યું?' મિત્રે કહ્યું: 'બારણાંમાં દાખલ થતી વખતે જે પુરુષો બારણાંમાં પડેલી પગ લૂછવાની સાદડી પર પગ ઘસીને આવતા હતા તે પરિણીત પુરુષો અને બીજા અપરિણીત.'

નિવાસસ્થાન પર આ રોગની કેવી અસર થાય છે તે એક શિક્ષકના અનુભવ પરથી જણાશે. એ કહેતા હતા: 'જ્યારે હું એકલો હતો ત્યારે એક ઓરડામાં રહેતો હતો, પરણ્યા પછી બે ઓરડાની જરૂર પડી ને એક બાળક આવ્યા પછી ત્રણ ઓરડા લેવા પડ્યા; અને હવે ચાર ઓરડાવાળા ઘરમાં રહેવા જવું છે.'

રોગના ઉપાય: આ રોગ માણસને લાગુ ન પડે તે માટે પરાપૂર્વથી પ્રયત્નો થયા છે. હિંદુધર્મમાં, બૌદ્ધધર્મમાં ને કૅથોલિક પંથમાં બ્રહ્મચર્યને મહત્ત્વનું સ્થાન અપાયું છે. વળી પુરુષોને બચાવવા માટે કેટલીક વાર ધર્મમાં સ્ત્રીઓનું અપમાન કરવામાં આવ્યું છે, પણ આ બધા પ્રચારની અસર નહિ જેવી જ થઈ છે. મોહિનીના સ્વરૂપથી

ભજગોવિંદમ્

શ્રીમતી કુરંગી દેસાઈ

એમ. એ.

શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય વિરચિત તથા સાધના પ્રવાહ જેમ ખળખળ નિનાદે વહેતા શબ્દ-સંગીત માધુર્યથી ને તત્વજ્ઞાનથી ભરપૂર 'ભજગોવિંદ, ભજગોવિંદ, ગોવિંદ ભજ મૂઢમતે'ની ભક્તિ-વૈરાગ્ય સ્તોત્રાવલિ કયા સંસ્કૃત અભ્યાસીને યાદ નહિ હોય? પૃથ્વી નિવાસી માનવીએ કઈ રીતે જીવન વિતાવવું જોઈએ તેનું માર્ગદર્શન વેધક દલીલો દ્વારા આપણા મહાપંડિત ને પ્રથમ કક્ષાના તત્વજ્ઞે એમાં આપ્યું છે. મૂળ કૃતિ સાથે તે જ લયમાં તેનો સરળ અનુવાદ આપનાર કુરંગીબહેને શ્રી મનુબહેન ગાંધી લિખિત 'બાપુ મારી મા'નું હિંદીમાં ભાષાંતર કર્યું છે ને તેઓ આગળપડતા કેળવણીકાર પણ છે.

दिनमपि रजनी सायं प्रातः शिशिरवसन्तौ पुनरायातः।
कालः क्रीडति गच्छत्यायुस्तदपि न मुञ्चन्त्याशावायुः॥
भज गोविन्दं गोविन्दं भज गोविन्दं भज मूढमते।
(सं) प्राप्ते सन्निहिते मरणे नहि नहि रक्षति डुकृञ्करणे॥ (ध्रुवपदम्)

દિન, પછી રજની પ્રભાત સંધ્યા, શિશિર વસંત કરે ક્રમ બાંધ્યા,
ખેલે કાળ જીવન વહી જાયે, તોય ન આશા મૂકી શકાયે
ગોવિંદ ભજો, ગોવિંદ ભજો, મૂઢ જનો! ગોવિંદ ભજો,
સંમુખ મૃત્યુ દીસે જ્યારે, પાણિનિસૂત્ર ન રક્ષે ત્યારે

अग्रे वह्निः पृष्ठे भानू रात्रौ चिबुकसमर्पितजानुः।
करतलभिक्षा तरुतलवासस्तदपि न मुञ्चत्याशापाशः॥ भज०

સામે અગ્નિ, માથે તડકો, રાતે ટૂંટિયું વાળી પડતો,
ભિક્ષા લઈ તરુ નીચે સૂએ, આશાપાશ ન છોડે તો યે ગોવિંદ૦

यावद्वित्तोपार्जनसक्तस्तावन्निजपरिवारो रक्तः।
पश्चाद्धावति जर्जरदेहे वार्तां पृच्छति कोऽपि न गेहे॥ भज०

જ્યાંસુધી લક્ષ્મી લાવી આપે, ત્યાંસુધી માન કુટુંબી આપે,
જર્જર થઈ પછી ફરતો જ્યારે, પૂછે કુશળ નવ કોઈ ત્યારે ગોવિંદ૦

ભસ્માસુરનું વજ્ર હૃદય, પણ ભેદાયું હતું તો લાગણીપ્રધાન મનુષ્ય પાસેથી સામનો કરવાની કેટલી શક્તિની આશા રાખી શકાય?

આ રોગ મટાડવા માટે હજી કોઈ પ્રિસ્ક્રિપ્શન શોધાયું નથી. 'ડાક્તર' રાજેન્દ્રપ્રસાદને લાગ્યું કે 'રેશનિંગ' કરીશું તો કદાચ લગ્નો ઓછા થશે, પણ એમની આશા વ્યર્થ ગઈ. આખરે ખૂબ પ્રયત્નો પછી એક પ્રિસ્ક્રિપ્શન શોધી કઢાયું છે. થોડા જ વખતમાં તે જનતાને 'લગ્નવિચ્છેદનો કાયદો' નામથી ઉપલબ્ધ થશે. હિંદુસમાજનો આ શરૂઆતનો પ્રયત્ન છે. તે સફળ થાય કે ન પણ થાય, પરંતુ અનેક પીડિત સ્ત્રી-પુરુષો આ પ્રયોગને રસપૂર્વક નિહાળશે.

★

जटिलो मुण्डी लुञ्चितकेशः काषायाम्बरबहुकृतवेषः ।
पश्यन्नपि च न पश्यति लोको ह्युदरनिमित्तं बहुकृतशोकः ॥ भज०

જટા વધારે, માથું મુંડાવે, ભગવાં ધારી વેષ સજાવે;
દેખે પણ ના સાચું પેખે, ઉદરનિમિત્તે બહુ દુઃખ વેઠે. ગોવિંદ૦

भगवद्गीता किञ्चिदधीता गङ्गाजललवकणिका पीता ।
सकृदपि यस्य मुरारिसमर्चा तस्य यमः किं कुरुते चर्चाम् ॥ भज०

ગીતા થોડી જાણી હોયે, ગંગાજલની અંજલિ પીધી;
એકવાર જે હરિ સંભારે, તેનું નામ કદી ક્યમ યમ લે? ગોવિંદ૦

अङ्गं गलितं पलितं मुण्डं दशनविहीनं जातं तुण्डम् ।
वृद्धो याति गृहीत्वा दण्डं तदपि न मुञ्चत्याशापिण्डम् ॥ भज०

અંગો ગળિયાં, આવ્યાં પળિયાં, દાંત સહુ મુખમાંથી પડિયા;
બુઢ્ઢો દંડો લઈને ચાલે, તોય ન છોડી શકે આશાને. ગોવિંદ૦

बालस्तावत्क्रीडासक्तस्तरुणस्तावत्तरुणीरक्तः ।
वृद्धस्तावच्चिन्तामग्नः पारे ब्रह्मणि कोऽपि न लग्नः ॥ भज०

બાળપણે સહુ મસ્તી ભરિયા, તરુણ થતાં તરુણી શું રસિયા;
વૃદ્ધ થતાં ચિંતામાં પડિયા, કોઈ ન દીસે હરિના રસિયા. ગોવિંદ૦

पुनरपि जननं पुनरपि मरणं पुनरपि जननीजठरे शयनम् ।
इह संसारे खलु दुस्तारे कृपयाऽपारे पाहि मुरारे ॥ भज०

ફરીફરી જન્મી ફરી ફરી મરવું, ફરીફરી જનની ઉદરે સૂવું;
એવો દુસ્તર આ ભવ-સિંધુ, પાર ઉતારો કરુણાસિંધુ. ગોવિંદ૦

पुनरपि रजनी पुनरपि दिवसः पुनरपि पक्षः पुनरपि मासः ।
पुनरप्ययनं पुनरपि वर्षं तदपि न मुञ्चत्याशामर्षम् ॥ भज०

રજની દિન આવે ને વીતે, પક્ષ વીતે, મહિનાયે વીતે;
*અયન-વર્ષ પણ ખૂટી જાયે, આશા ઈર્ષ્યા ખૂટે ન તોયે. ગોવિંદ૦

वयसि गते कः कामविकारः शुष्के नीरे कः कासारः ।
नष्टे द्रव्ये कः परिवारो ज्ञाते तत्त्वे कः संसारः ॥ भज०

કામવાસના શી વય વધતાં? સરવર કેવાં જળ સુકાતાં?
દ્રવ્ય જતાં પરિવાર રહે ક્યાં? તત્ત્વ સમજતાં વિશ્વ ટકે ક્યાં? ગોવિંદ૦

* અયન=૭ મહિનાના સમય માટેનું નામ સરખાવો, ઉત્તરાયણ, દક્ષિણાયન.

नारीस्तनभरनाभिनिवेशं मिथ्यामायामोहावेशम्।
एतन्मांसवसादिविकारं मनसि विचारय वारम्वारम्॥ भज०

સ્ત્રીના અંગો સુંદર દીસે, તે તો મિથ્યા મોહ અતિશે,
એ યે માંસ તણાં જ બન્યા છે, વારંવાર વિચારી સમજજે ગોવિં૦

कस्त्वं कोऽहं कुत आयातः का मे जननी को मे तातः।
इति परिभावय सर्वमसारं विश्वं त्यक्त्वा स्वप्नविचारम्॥ भज०

કોણ હું? કોણ તું? ક્યાંથી આવ્યા? માતપિતા વળી કોણ કહાવ્યા?
સઘળું આમ અસાર જ જાણી છોડો દુનિયા સ્વપ્ન સમાણી ગોવિં૦

गेयं गीतानामसहस्रं ध्येयं श्रीपतिरूपमजस्रम्।
नेयं सज्जनसङ्गे चित्तं देयं दीनजनाय च वित्तम्॥ भज०

સહસ્રનામ ને ગીતા ગાઓ, શ્રીપતિ ધ્યાન સદાયે ધારો
સજ્જન-સંગતિમાં મન રાખો, દીનજનોને લક્ષ્મી આપો ગોવિં૦

यावज्जीवो निवसति देहे कुशलं तावत्पृच्छति गेहे।
गतवति वायौ देहापाये भार्या बिभ्यति तस्मिन्काये॥ भज०

જ્યાંસુધી દેહે પ્રાણ વસે છે, ત્યાંસુધી લોકો કુશળ પૂછે છે,
પ્રાણ ગયા પછી દેહ પડતાં, પત્ની પણ બીશે નીરખતાં ગોવિં૦

सुखतः क्रियते रामाभोगः पश्चाद्धन्त शरीरे रोगः।
यद्यपि लोके मरणं शरणं तदपि न मुञ्चति पापाचरणम्॥ भज०

સ્ત્રીનો સંગ સુખે સેવાતો, રોગે દેહ પછી પીડાતો,
મરણ શરણ છે આખર જાણે, તોપણ પાપાચરણ ન છાંડે ગોવિં૦

रथ्याचर्पटविरचितकन्थः पुण्यापुण्यविवर्जितपन्थः।
नाहं न त्वं नायं लोकस्तदपि किमर्थं क्रियते शोकः॥ भज०

કંથા ચીંથરામાંથી બનાવી, પુણ્ય-પાપનો માર્ગ વટાવી,
'હું, તું, વિશ્વ-કશું નથી' જાણી, શોક કરે શો તું યે, ભાઈ? ગોવિં૦

कुरुते गङ्गासागरगमनं व्रतपरिपालनमथवा दानम्।
ज्ञानविहीनः सर्वमतेन मुक्तिं न भजति जन्मशतेन॥ भज०

ભલેને ગંગાજળમાં નહાયે, ને વ્રતદાન કરે છો બહુ યે,
સો સો જન્મે મુક્તિ ન પામે, જ્ઞાનવિહોણો સહુ આ જાણે ગોવિં૦

★

કથરોટ ને કૂંડું

શ્રી. વેણીભાઈ પુરોહિત

પરોપદેશે પાંડિત્ય આ જ જેટલું ક્યારેય નહીં બતાવાતું હોય. મધ્યમ વર્ગના કુટુંબનો વડીલ પોતાના સંતાનને ચોરી, દંગાઈ ને એવાં જ બીજા અનેક નાનામોટા ગુના માટે સંતાપે, મારઝૂડ કરે, પોતાના સાળાના દુશ્ચરિત્ર માટે પત્નીના આખા ય કુટુંબને સંભારી આપે; પ..ણ કથરોટ ને કૂંડું —બેડોળપણા માટે કોણ કોને હસે ? બાળ માનસ-શાસ્ત્રનો એક અતિ ગહન પ્રશ્ન આ વાર્તામાં સાંગોપાંગ વણાયેલો નજરે પડશે.

ચીંચપોકલી સ્ટેશન પર ઉતારુઓ બન્ને તરફની ગાડીની રાહ જોતા હતા. રવિવાર હતો, એટલે રોજિંદી ગીરદી જણાતી નહોતી. સવારનો તડકો ખુશનુમા લાગતો હતો. સ્ટેશનના પ્લેટફોર્મ પરના એક છેડે એક તેર વરસનો છોકરો ઇસ્તરીબંધ કપડાંમાં સજ્જ થઈને લટાર મારતો હતો. તેના હાથમાં સિગારેટ જલતી હતી. લટાર મારતાંમારતાં તેણે પોતાના રેશમી ઝભ્ભાના ખીસામાંથી દસ રૂપિયાની નોટ કાઢી. નોટ પર તેલ જેવું ધાબું હતું. છોકરાએ નોટને સૂંઘી. તેલ જેવું જે ધાબું હતું તે તો અત્તરનું હતું. સૂંઘીને તેણે નોટને પાછી ગજવામાં મૂકી દીધી ને પાછળ હાથના અંકોડા વાળીને સફેદ કેન્વાસના દોરીવાળા બૂટ તરફ મગરૂબીથી જોતોજોતો તે એટલામાં જ ટહેલવા લાગ્યો. ગાડી આવવાને હજી વાર હતી. વળી તેણે નોટ કાઢી ને તડકા સામે ધરી, અંદરની ભાત જોવા લાગ્યો. અંદરનું લખાણ વાંચ્યું. 'રૂપિયા દસ' વાંચીને તે ફરીથી પુલકિત બની ગયો.

પણ એનો પુલકાટ ટક્યો નહિ. ઓચિંતી એક ફાસ્ટ ગાડી પ્લેટફોર્મ પરથી વાજોવાજ પસાર થઈ ગઈ અને પવનના ઝપાટામાં છોકરાના હાથમાંની નોટને પોતાની સાથે જ લઈ ગઈ.

નોટ હાથમાંથી ઊડી ગઈ. છોકરો પહેલાં ચમક્યો, પછી ગભરાયો અને પછી ઉદાસીન બની ગયો. ગાડી તો પસાર થઈ ગઈ. નોટ ક્યાંક એટલામાં જ ઊડી ગઈ હશે એમ ધારી તે થોડોક સ્વસ્થ થયો, અને જાણે કંઈ બન્યું જ નથી એમ પાટા તરફ બારીકાઈથી જોયું; પણ ત્યાં નોટનો પત્તો લાગ્યો નહિ. એટલીવારમાં મુંબઈ જનારી બીજી એક લોકલ આવી. છોકરો ઊભો જ રહ્યો. ગાડી ઊપડી ગઈ. ગાડી ઊપડી ગયા પછી તે નીચે ઊતર્યો અને થોડેક સુધી પાટા વચ્ચે, આજુબાજુ બધે દસની નોટની ખોજ કરી, પણ નિરર્થક !

આવીને તે પાછો બાંકડા પર બેસી ગયો. થોડીવાર તે સૂનમૂન બની ગયો અને પછી ઝગારા મારતી વીજળીની રોશનીમાં ટીટું ખભા પર બેસે તેને કેરમની કાંકરીની માફક આંગળીથી હડસેલી દઈએ તેમ આ આકસ્મિક મુસીબતને મનમાંથી ખંખેરીને તે ઊભો થયો. તેણે સૌથી પ્રથમ જોઈ લીધું કે દરવાજે ટિકિટચેકર તો નથી ને ! ત્યાં કોઈ નહોતું. એટલે બેધડક તે સ્ટેશનની બહાર નીકળી ગયો અને ઘેર આવ્યો.

જાણે કંઈ બન્યું ન હોય તેવી સ્વસ્થતાથી તે માળાના પગથિયાં ચડીને ચાલીમાં આવ્યો. ઘરના ઉંબરા આગળ ઊભી બૂટની દોરી છોડવા લાગ્યો અને તેણે જોયું તો બાપાના દોસ્તો હજી બેઠા હતા અને ગપ્પાં મારતા હતા.

તેને આવેલો જોઈને બાપાએ પૂછ્યું : 'કેમ અલ્યા સુંદર ! સવારના પહોરમાં ક્યાં

ઊપડ્યો તો? આજે તારો જન્મદિવસ છે તેની ખબર નહોતી?'

'ખબર હતી અને એટલે તો હું મહાલક્ષ્મીનાં દર્શન કરવા નીકળ્યો હતો પણ—' એમ બોલીને સુંદર હસી પડ્યો 'પણ ઘેરથી પૈસા લેતાં જ ભૂલી ગયો'તો એટલે પાછો આવ્યો.'

બધા હસ્યા સુંદરના પિતા ચંદુલાલના બે દોસ્તોએ ઉમળકાથી સુંદરને હાથના ઇશારાથી બોલાવ્યો સુંદર ડાહ્યો થઈને તેમની વચ્ચે બેઠો ને પાનદાનીમાંથી એક એલચી લઈ મોઢામાં મૂકી. તેનું આ પગલું હેતુપૂર્વક હતું હજી પોણા કલાક પહેલાં જ સ્ટેશન પર તેણે સિગારેટ ઉપરાઉપર બે સિગારેટ પીધી હતી બાજુમાં બેસીને વાતો કરતા સહેજ પણ ગંધ આવે તો જન્મદિવસ પણ બાપાનો માર ખાધા વિના ખાલી જાય નહિ એમ તે બરાબર સમજતો હતો

સુંદરનો આજે જન્મદિવસ હતો અને વળી રવિવાર હતો શનિવારની સાંજથી જ ચંદુલાલના દોસ્તો રવિવાર માણવા આવ્યા હતા બધા વચ્ચે બેઠેલો સુંદર ત્યાંથી ખસવા માગતો હતો ત્યાં, તેને અંદરના ભાગમાં ચાની ખુશબો આવી, તે ઊભો થઈને બોલ્યો

'હું તમારે માટે ચાની કપ લઈ આવું!'

છોકરાના આ વિવેકથી ચંદુલાલ તો ખુશ થયા પણ તેના દોસ્તો પણ ખરેખર આફરીન થઈ ગયા એક જણે વાંસો થાબડીને કહ્યું 'હા, દોસ્ત, ઉપાડ, આ ત્રીજો ડોઝ છે'

બીજો બોલ્યો 'અને છેલ્લો'

મોટેરાઓને અંદરઅંદર હસવા દઈને સુંદર છટકી ગયો રસોડામાંથી એક થાળીમાં ત્રણ કપ ચા લાવીને બધાને આપી અને પોતે અંદર ગયો બા આગળ આરીઅવળી વાતો કરીને ચા પીધી એટલામાં બહારથી ચંદુલાલના દોસ્તનો અવાજ આવ્યો 'અરે સુંદર! અહીં આવ તો, તારું કામ પડ્યું છે ને ભાઈ!'

હસતોહસતો સુંદર હાજર થયો સુંદરના એ બાઈલાલકાકા ઊભા થઈને ખીંટે ટાંગેલા કોટના ચોરખીસામાંથી કંઈક પૈસા કાઢતા હતા તે બોલ્યા 'દોસ્ત ચા તો પીધી, પણ મારે સિગારેટ જોઈએ ને તારા બાપા તો દેશી બીડી પીએ છે, ને મને એ ફાવતી નથી'

એમ બોલતાંબોલતાં તેમનો હસમુખ ચહેરો એકદમ ચિંતામાં ફેરવાઈ ગયો તે બોલ્યા 'અરે! આમાંથી દસની નોટ ક્યાં ગઈ?'

બધાએ પૂછ્યું 'શું?'

'અરે, કાલે સાંજે જ મેં આ ચોરખીસામાં દસની નોટ મૂકી હતી ને પણ કોણ જાણે એ દસની નોટ જ નથી ને ધોબીનું બિલ પડ્યું છે! બનવાજોગ છે કે નોટને બદલે ધોબીનું બિલ જ મેં મૂક્યું હોય'

એટલીવારમાં તો ચંદુલાલના બીજા દોસ્તે કમ્મરેથી દસેક આનાનું પરચૂરણ કાઢ્યું ને સુંદરના હાથમાં મૂક્યું 'જા, એક સિગારેટનું પાકિટ ને બે આનાની બિચબંધ બીડી લઈ આવ દોડ જોઈએ'

સિગારેટ આવી પિવાઈ પણ ખરી પછી નાવણધોવણ થયાં, જમ્યા બપોરે થોડીવાર ગપ્પે રમ્યા, સૂતા અને મહેમાનો વિદાય થયા ત્યાંસુધી સુંદર ઘરમાં જ હતો મહેમાનો ગયા પછી તરત જ ચંદુલાલે સુંદરને બોલાવ્યો.

'સુંદરિયા, અહીં આવ'

સુંદર આવ્યો

'દસની નોટ ક્યાં? લાવ જોઉં'

'તમે ક્યારે આપી છે? મને નહિ, બાને આપી હશે'

'હોશિયારી રહેવા દે બાઈલાલકાકાના ગજવામાંથી રાતોરાત દસની નોટ જો ગુમ થાય તો તારા સિવાય બીજો જાય જ નહિ,'

જરા મોટે સાદે બોલ્યા: 'લાવ, નહિ તો આજ જનમદિવસે પણ તું કોરો નહિ રહે.'

'પણ બા ! જોને ! બાપુજી ખાલીખાલી મારા પર......'

અને સુંદર રડી પડ્યો.

ફડાક દઈને ચંદુલાલનો તમાચો પડ્યો. સુંદર વધુ મોટે સાદે રડવા લાગ્યો. ચંદુલાલે એક વધુ જોરદાર ધુંબો માર્યો અને સુંદરના વાંસામાં જાણે કે ગાંઠ વળી ગઈ. તે ચીસ પાડીને રડી શક્યો નહિ. બે હાથ ઝાલીને ચંદુલાલે તેને નજીક ખેંચ્યો ને ઉપરાછાપરી ચાર–પાંચ તમાચા ચોડી કાઢ્યા ને બોલ્યો:

'બોલ, બોલ...દસની નોટ ક્યાં નાખી ? સવારના પહોરમાં સવારી ક્યાં ગઈ'તી ? કબૂલ કરી દે...એ...'

આખરે સુંદર મારથી ત્રાસ્યો ને બોલ્યો: 'કહું છું. અને મારો મા. હું કહું છું...!'

'તો બોલ, ક્યારે લીધી ?'

રડતાંરડતાં સુંદરે જવાબ દીધો: 'કાલે રાતે તમે બધા રસોડામાં જમતા'તા ત્યારે.'

'ક્યાં નાખી ?'

'ઊડી ગઈ!'

સુંદરે આ સાચું કહ્યું હતું છતાં બાપને આ જવાબ અપમાનજનક, તોછડો ને ઉડાઉ લાગ્યો. જડબાં દાબીને એક એવો તો જોરથી ઓ.ચિંતો લાફો માર્યો કે સુંદર ઊથલીને દૂર જઈ પડ્યો.

'ક્યાં ઊડી ગઈ? ક્યાં ખરચી નાખી ? માંડીને વાત કર, બદમાશ !'

'સવારે સ્ટેશને ગયો, ત્યાં ફાસ્ટ ગાડીના ઝપાટામાં નોટ ક્યાંક ઊડી ગઈ એટલે હું પાછો આવતો રહ્યો '

બાપે તે માન્યું નહિ અને તેને કાઢી મૂક્યો: 'જા લુચ્ચા, મારા ઘરમાં પગ મૂકતો નહિ.'

રાતના સાડાબાર વાગ્યા સુધી સુંદર ચાલીમાં રડમસ મોઢે બેસી રહ્યો. બાપ તો નિરાંતે ઊંઘી ગયો, પણ માએ તેને હાથ ઝાલીને અંદર લાવી સુવાડી દીધો.

પંદરેક દિવસ પછી જ્યારે સુંદર નિશાળેથી ઘેર આવ્યો ત્યારે સગડી પાસે બેઠીબેઠી મા રડતી હતી. માને જોઈને તેની નાની બહેન બચલી પણ મૂંગીમૂંગી રડતી હતી. બાપ જાગતો હતો.

'એ જેલમાં જાય એ જ સારું છે. હું જામીનજામીનના લફરામાં નહિ પડું. તારો ભાઈ છે તે હું શું કરું ? એ ઊઠલપાનિયાનો ભરોસો કેવો ? હું જામીન આપું, કાલ સવારે એ તો પાછો જુગારખાનું જમાવી દે. પછી મારે તો વેપારધંધો છોડીને દુકાને તાળું જ દેવું કે બીજું કાંઈ?'.

આ વચનામૃતો પરથી જ સુંદર સમજી ગયો કે મામા જુગાર રમતાં પકડાઈ ગયા છે ને બાપા તે માટે પોતાનો ગુસ્સો ઠાલવી રહ્યા છે. છાનોમાનો ચોપડી લઈને તે બહાર ચાલીમાં જઈને બેઠો. જમીને ચંદુલાલ ઓ...હો...ઈ...યાં કરતો બહાર આવ્યો. બીડી સળગાવીને કંઈક વિચારમાં ને વિચારમાં રસ્તાપર પડતી ચાલીના કઠોડામાં આવી ઊભો. તેની નજર સુંદર પર પડી: 'તું કેમ અહીં બેઠો છે? દીકરા ભણેસરી બહુ ભણ્યું છે તેની મને ખબર છે! જા, અંદર જઈને જમી લે.'

ઝડપ લઈને સુંદર અંદર ચાલ્યો ગયો. હાથપગ ધોયા વગર સીધો બેસી ગયો. માએ પીરસ્યું તે ખાવા માંડ્યો. એટલી વારમાં સુંદરનું દફતર લઈને ચંદુલાલ રસોડામાં આવ્યો. તેના હાથમાં બે મરડાઈ ગયેલી સિગારેટ હતી, એક રેશમી રૂમાલ હતો અને એક ફાઉન્ટનપેન હતી. તે બધું સુંદર સામે ધરીને બોલ્યો: 'આ ક્યાંથી લાવ્યો ?'

સુંદર હેબતાઈ ગયો મોઢા તરફ જતો કોળિયો હાથમાં જ થંભી ગયો ચંદુલાલે પોતાની પત્ની સામે જોયું ને બોલ્યો ‘આપણા ઘરદેરા સુરા ઘરની છોકરી ઘરમાં લઈ આવતા તે આટલા સારુ? આ જો તારા કરમી કુંવરના લક્ષણ બરાબર એના મામા જેવો જ લબાડ પાક્યો છે, સાલો ચોર તું શું મોઢે રડે છે? તારો ભાઈ જુગારી, તારો દીકરો ચોર ’

‘ચોર’ એમ દાઝમાં બોલતાંબોલતાં જ સુંદરના વાંસામાં એક જોરદાર પંજો માર્યો સુંદરને અંતરસ આવ્યું ને તે ઉધરસ ખાતોખાતો રડવા લાગ્યો

ચંદુલાલે ઊઠીને ચાલવા માંડ્યું બહારના ખંડમાં જઈ, કપડાં પહેરી તે પાછો અંદર આવ્યો ને બોલ્યો ‘હું ફિલ્મ જોવા જવાનો છું મોડું થશે તમે તમારે ’

અને જવાબની વાટ જોયા વગર પૂંઠ ફેરવીને ચંદુલાલ ઘરની બહાર નીકળી ગયો

સુંદરની મા અર્ધું જમતાંજમતાં જ ઊઠી ગઈ, એ જોઈને સુંદરે પણ હાથ ધોઈ નાખ્યા સુંદરની મા કાવેરીએ બહારના ખંડમાં આવીને પલંગ પર જોયું તો પેલી ઇન્ડિપેન અને રૂમાલ પડ્યાં હતાં તેણે ધાર્યું કે સિગારેટ તો ફેંકી દીધી હશે તેને ય આ છોકરાનાં ચોરીનાં લક્ષણ પર ખૂબ ગુસ્સો આવતો હતો. પણ ચંદુલાલ પોતે જ એટલો બધો ઢોરમાર છોકરાને મારતા હતા કે વધુ કંઈ સજા કરવાનું માનું મન ચાલતું નહોતું

સુંદરે ભારે મોઢે મા સામે જોયું જરા વાર આમતેમ આંટા માર્યા અને પછી ‘આવું છું’ એટલું બોલી તે દાદરનાં પગથિયાં ઊતરી ગયો

કાવેરીને લાગ્યું કે છોકરો ક્યાંક ભાગી જશે તો? એટલે ઉચાટમાં તે તેની પાછળ ઊતરી, પણ સુંદરની ઝડપ ક્યાં ને ક્યાં કાવેરીની ઝડપ! તો ય સુંદરની પાછળપાછળ કાવેરી રસ્તા પર બનતી ઉતાવળે ચાલવા લાગી ટ્રામ, વિક્ટોરિયા, મોટર, બસ અને માણસોની અવરજવરથી ચીચપોકલીનો એ રસ્તો ગાજતો હતો સાંજ પછીની આરંભાતી રાતનું અંધારું દુકાનો, મોટરો અને સુધરાઈની રોશનીમાં ભાતીગળ લાગતું હતું

ઝડપથી જતો સુંદર એક પાનબીડીવાળાની દુકાન આગળ આવીને અટકી ગયો કાવેરીએ જોયું ને તે પણ થોડે દૂર ઊભી રહી. સુંદરે એક સિગારેટ લીધી, સળગાવી અને પછી પાછો વળ્યો ધીમેધીમે, આજુબાજુ જોતોજોતો તે એક બંધ દુકાનના ઓટલા પર બેસીને લિજ્જતમાં પડી ગયો

અચાનક તેનો કાન કોઈએ પકડ્યો ને સુંદર ચમકી ગયો ઓહોહો—આ તો બા! ઝટ સિગારેટ ફેંકી દઈને ગભરાયલે ચહેરે ચૂપચાપ સુંદર ચાલવા માંડ્યો. ન મા કંઈ બોલી, ન દીકરો કંઈ બોલ્યો ઘેર આવીને સુંદર ધરતી પર જ સૂઈ ગયો

આ પછી દોઢેક મહિનો કોઈ પણ મોટા બનાવ વગરનો પસાર થઈ ગયો સુંદરનો મામો જેલમાં ગયો તે જુગારી હતો, ચોર હતો અને તે અંગેની બધી જ બદીઓ તેનામાં હતી તેનું વર્ણન કરતાંકરતાં આજે બપોરે ચંદુલાલ જમી પરવાર્યો હતો અને બીડી ફૂંકતોફૂંકતો પલંગમાં ચત્તો પડ્યો હતો, ત્યાં લોહીલોહાણ હાલતમાં લગભગ બેભાન જેવા સુંદરને લઈને નિશાળના છોકરા અને બે માસ્તરો ઉપરે આવી પહોંચ્યા ચંદુલાલ સફાળો બેઠો થઈ ગયો ને બોલ્યો ‘થયું શું? પડી ગયો ક્યાંયથી?’

તેનો જવાબ આપવા એક માસ્તર આગળ આવ્યો ને બીજા માસ્તરે સુંદરને પલંગ પર સુવડાવી પાટાપિંડી કરવા માંડી

બાજુમાં જ એક ડૉક્ટર રહેતો હતો તેને બોલાવવામાં આવ્યો અને જખમી સુંદર ઊંઘી ગયો.

માસ્તરે કહ્યું: 'માફ કરજો સાહેબ, પણ આપના ચિરંજીવીને ચોરી-જુગારની બહુ જ બૂરી આદત છે. આજે તે જ્યારે રિસેસમાં છૂટ્યો ત્યારે કોઈ બે સવાલીઓ તેની પાસે પૈસા માગવા આવ્યા હતા, પણ સુંદર તે આપી શક્યો નહિ ને તેમાંથી બોલાચાલી થઈ, બાઝાબાઝી થઈ ને...'

'સમજી ગયો.' ચંદુલાલ માત્ર આટલું જ બોલ્યો.

માસ્તરો 'જયજય' કરીને રવાના થયા. હજી બાજુવાળો ડૉક્ટર ત્યાં જ બેઠો હતો, તેને ઉદ્દેશીને ચંદુલાલ બોલ્યો: 'એવા હલકા ઘરની છોકરી મારા ઘરમાં આવી છે કે આખો જન્મારો મારે એ ભોગવવું પડશે. મારું સગપણ ઘડીકમાં થતું નહોતું તે બાપાએ ઉતાવળમાં ને ઉત્સાહમાં નાતમાં હલકા ગણાતા ઘરમાંથી કન્યા લાવીને મારી ડોકે વળગાવી દીધી. આ મારો સાળો જુગારમાં પૂરો. ચોરીમાં પૂરો, માનો કે બધી રીતે પૂરો-જેલમાં બેઠો છે. બે વાર જામીન ઉપર છોડાવ્યો. પછી ત્રીજી વાર મારું મગજ હાથ ન રહ્યું. જેવો મામો એવો જ આ ભાણેજ પાક્યો છે. ડૉક્ટર સાહેબ!' ડૉક્ટર બોલ્યો: 'જુઓ ચંદુભાઈ, જાણે તમે જેટલી દૃઢતાથી માનો છો, તેવી રીતે હું આ હલકા-ઊંચાના ભેદભાવ માનતો નથી, કારણકે ખાનદાન ગણાતા માણસોનાં સંતાન શેતાનને શરમાવે એવાં કામ કરતાં મેં જોયાં છે, અને હલકાં ગણાતાં કુટુંબોમાંથી અસલી ખાનદાની ધરાવતાં માણસો પણ મને જડી આવ્યાં છે. હું તો મારા ધંધાનો અનુભવ કહું છું. આપણે જે લોકો માટે સપનામાં પણ શંકા ન જન્મે તેવાં લોકો રસ્તો ચાતરી જાય છે ને પછી મારી પાસે આવે છે. એટલે એમાં કાવેરીબહેનનાં માવતર હલકાં, તેમનો ભાઈ હલકો અને તેથી આપણો સુંદર એવો થયો એ વાત સાચી હોય તોપણ હું તમારા જેટલી ચુસ્તતાથી નથી માનતો. તમે એને મારઝૂડ કરો છો તે મને પસંદ નથી. બીજી રીતે તેને સુધારો તો છોકરો ઘણો હોંશિયાર છે. ચાલો ત્યારે હું રજા લઉં.'

એમ કહીને ડૉક્ટર ગયો.

ચંદુલાલ થોડીવાર વિચારમાં બેસી રહ્યો. પછી છોકરા સામે એક નજર કરીને કંઈ પણ કહ્યા વગર દુકાને ચાલ્યો ગયો.

ચારછ દિવસમાં સુંદર સારો થઈ ગયો. આજે એક સગાના લગનમાં બધાંને જવાનું હતું. સુંદર પણ બનીઠનીને તૈયાર થયો હતો. વિક્ટોરિયામાં બેસી બધાં માંડવે પહોંચ્યાં. બધાંને જમવાનું પણ ત્યાં જ હતું એટલે સવારે જરૂરપૂરતી હાજરી આપી ચંદુલાલ દુકાને ગયો. બપોરે જ્યારે તે પાછો જમવા આવતો હતો ત્યારે સુંદરને તેણે પાનવાળાની દુકાનેથી પાન ખાતો જોયો. અમસ્તી જ તેમની શંકાશીલ નજરે ધ્યાનપૂર્વક જોયું તો નવા જ રેશમી પહેરણમાં કાણાં હતાં. ચંદુલાલ સમજી ગયો કે ભાઈએ સિગારેટ પીધી છે ને તણખો ઊડતાં આ કાણાં પડ્યાં છે.

કંઈ પણ મારઝૂડ કર્યા વગર વિક્ટોરિયા કરીને સુંદરને ઘેર લઈ જઈને અંદરના ઓરડામાં લઈ ગયો, ત્યાં ખૂબ પીટ્યો ને પછી તેને પૂરી દઈ માંડવે જમવા ગયો. એક નાના છોકરા મારફત કાવેરીને કહેવડાવી દીધું કે સુંદર ઘેર છે, ચિંતા કરશો નહિ. કાવેરી સંદેશાનો મર્મ સમજી ગઈ.

અહીં રાંધણિયા તરીકે વપરાતા ખંડમાં પુરાયેલા સુંદરે થોડીવાર ગાંગર્યાં કર્યું અને

પછી રડતોરડતો જ સૂઈ ગયો પણ માંડ અર્ધો કલાક થઈ હશે કે તેની ઊંઘ ઊડી ગઈ તે બેઠો થયો, થોડીવાર લટાર મારી, અભરાઈ, ઘોડા-ગોખલા બધુ નિરાતે તેણે તપાસ્યુ પછી પાણીની તરસ લાગી હતી એટલે માટલામાંથી પાણી પીધુ પાણી પીતાપીતા તેની નજર પાણિયારા પર પડી ત્યા સાડા છ આના પડ્યા હતા સુદર સમજી ગયો કે મા કે બાપા બેમાથી કોઈ એક જણ નહાતી વખતે આ પૈસા ભૂલી ગયેલ છે બેધડક તેણે તે ઉપાડી લીધા અને ખીસામા મૂકી દીધા

નવરા બેઠાબેઠા તેને મજા ન પડી સિગારેટની સખત તલપ લાગી હતી, પણ શુ થાય? એટલામા તેણે ઘોડામા એક નવા જ કાગળવાળો સિગારેટનો ડબ્બો જોયો ઉત્સાહ ફૂટ્યો તેણે તે ખોલ્યો, તો તેમાથી વરિયાળી નીકળી પડી ચપટી ભરીને વરિયાળી ખાધી ને આટા મારવા લાગ્યો સિગારેટની તલપ એટલી વધી ગઈ કે તે બેચેન બની ગયો

અહી પોતાને પૂરી મૂક્યો છે, બધા છેક રાતે, ધામધૂમ કરીને આવશે અને પછી ય માર તો ખાવો જ પડશે, પણ સાજે કોઈ ખાવાનું નહિ આપે તેનુ કેમ? આ વિચાર આવ્યો કે તે તરત જ દૂધ અને વધ્યુઘટ્યુ ઢાકવાના બડકિયા તરફ ગયો તે ખોલ્યુ ને જોયુ તો થોડુક દૂધ હતુ ચારપાચ રોટલી હતી કોઈનો ઠૂ સો પણ હતો સુદરે તે જોઈ લીધુ ને પછી નિરાતે બડકિયુ બધ કરી દીધુ

બડકિયુ બધ કરીને તે ઊભો થયો કે તેની નજર છીકણીની શીશી પર ચોંટી અને તેણે અર્ધી મિનિટમા એક નિર્ણય કરી લીધો આસપાસ નજર કરીને એક બ્રાઉનપેપરની કોથળીનો કાગળ લીધો, તેમા થોડીક છીકણી નાખી અને બીડીની જેમ વાળી તેને સળગાવીને દમ લીધો છીકણી તે પણ તમાકુનો જ ભૂકો છે ને! કાંઇક તો મજા આવશે!

ટેસથી તે પીવાના વિચારમા હતો ત્યા ઘરના બારણા ખૂલ્યા અને સુદરે જોયુ તો બા આવીને આ પરાક્રમ જોઈ ગઈ હતી સુદરના હાથમાંથી તે ઝૂટવીને કાવેરીએ ફગાવી દીધુ અને તે રડી પડી સુદર તો ધારતો હતો કે હમણા બેચાર ધોલ પડશે તેણે તે માટે માનસિક તૈયારી પણ કરી રાખી હતી, છતાં તેની ધારણાથી કઈ ઊલટુ જ આ તો બન્યું! તે ભોંઠો પડી ગયો અને માની બાજુમા જઈ તેના આસુ લૂછવા લાગ્યો

આ પ્રકરણ ચ દુલાલની જાણમા આવ્યુ જ નહિ અને એમ વળી થોડા દિવસો વીતી ગયા

ત્યારબાદ એક દિવસ સુદર એકદમ ગભરાતો ગભરાતો ઘેર આવ્યો ગોકુળઅષ્ટમીનો દિવસ હતો નિશાળમા રજા હતી હજી તો સવારના અગિયાર થયા હતા તેના બે ભાઈબધોને નજીકની એક હોટલમા બેસાડીને તે આવ્યો હતો આજે જન્માષ્ટમી! રોજરોજ જુગાર ન રમનારા પણ જરાક રમી લે એવો દિવસ! અને તેમા સુદર ન રમે તો તો થઈ રહ્યુ ને! ભાઈથી રૂપિયા પચ્ચીસ હારી ગયા હતા અને તે કાચાપોચા સાથે રમ્યા હોત તો તો આ સુદરલાલ તેને દમ ભિડાવીને ખાલી હાથે રવાના કરી દેત, પરતુ આ તો દાદાલોક સાથે રમવાની હિમ્મત કરી ને તે સુદરને ભારે પડી ગઈ

'ઘેરથી લાવી આપુ છુ' એમ કહીને પેલા સેક્કિયાતોને હોટલમા બેસાડી સુદર ઘેર તો આવ્યો પણ તેને ડર હતો કે આજે મવાલીનો ને બાપાનો—બન્નેનો માર જ ખાવાનો છે બીજુ કઈ બને એમ નથી આજે તે રોજ જેવો નફકરો નહોતો લાગતો આજે તેની બુદ્ધિ કટકે કીમિયો શોધવા માટે હરહમેશ જેવી ધારદાર નહોતી હિકમત

લડવામાં પોતે હોંશિયાર છે એમ માનનારો સુંદર આજે તો થથરી ગયો હતો. વિહ્વળતામાં જ તે આંટા મારતો હતો ત્યાં તેની નાની બહેન બચલી હસતીહસતી તેની પાસે આવી ને કાલી ભાષામાં બોલી: 'ભાઈ, જો મેં લાબરી ને ઓઢણી પહેરીઈ...! બા ફરાળનું કરી લે પછી અમે દર્શન કરવા જશું... બહુ મજા પડશે.'

સુંદરને એ છોકરીના ઉમંગમાં કંઈ રસ ન પડ્યો પણ તેની બાજનજરે બચલીની આંગળી પર શોભતી વીંટી ધ્યાનમાં લઈ લીધી. કૃત્રિમ ઉત્સાહની આડીઅવળી વાત કરીને તે વીંટી પડાવી સુંદર ઉત્સાહભેર માળાનાં પગથિયાં ઊતરી ગયો ને પેલી હોટલમાં પહોંચ્યો.

ત્યાંથી તે તરત પાછો પણ આવ્યો. કાવેરીએ બન્ને છોકરાંને ફરાળ કરાવ્યું ને પછી બચલીનુ માથું ઓળવા બેઠી. માથું ઓળતાંઓળતાં તેણે જોયું તો બચલીની આંગળીમાં વીંટી નહોતી. તેણે ગભરાટમાં છોકરીને પૂછ્યું: 'વીંટી ક્યાં?'

આ પ્રશ્ન પુછાય છે તે જ વખતે ચંદુલાલ ઘરમાં આવ્યો ને તેણે જ વીંટીનો પ્રશ્ન પોતાના હસ્તક લઈ લીધો. છોકરીએ કહ્યું કે મોટાભાઈએ લઈ લીધી છે. સુંદર તો ફરાળ કરીને ઊંઘી ગયો હતો. બાપાએ લાત મારીને તેને જગાડ્યો અને રોજ જે વિધિ થાય તેનાથી આજે વિશેષ વિધિ થઈ અને વીંટીની શી દશા થઈ તેની કબૂલાત સુંદરે આપી દીધી. ચંદુલાલે સપુતને સાંકળિયાથી બાંધીને પલંગના પાયા સાથે જકડી દીધો.

ફરાળ કરીને બહાર આવી સોપારી ખાતાંખાતાં ચંદુલાલે કાવેરીને કહ્યું: 'હલકા ઘરની દીકરીને ઘરમાં લાવીને મેં ફાયદો શો કાઢ્યો? આ વેતર મને કાગવાસ શું નાખવાનાં હતાં! આવાં વેતર તારે નહિ, પણ ડુબાડે! બરાબર એના મામા જેવો પાક્યો છે—ચંડાળ! તેમાં તને રડવું આવે છે? તું શું મોઢે રડે છ? તારો બાપ દીકરીના પૈસા લેનારો, તારો ભાઈ જુગારી, તારો દીકરો ચોર...'

'અને દીકરાના બાપમાં એ બધા જ ગુણો સમાઈ જાય છે.'

ઓચિંતો એક પોલીસ અમલદાર આંગણામાં આવીને ઊભો ને એણે વાક્ય પૂરું કર્યું.

ચંદુલાલે ચમકીને જોયું ને પૂછ્યું: 'શું છે ભાઈ, ઘર ભૂલ્યા લાગો છો!'

'તમારું નામ ચંદુલાલ કે?'

'જી હા. પણ મારું નામ ચંદુલાલ હરજીવન કટપીસવાલા છે. તમે કોઈ બીજા ચંદુલાલની શોધમાં નીકળ્યા હશો.'

'જી ના, હું આપ જનાબને જ લેવા આવ્યો છું, ચાલો.'

'વાત શી છે?'

'વોરન્ટ છે!'

'શા ગુનાસર?'

'ગુના તો ઘણા છે'

ચંદુલાલને ત્યાં પોલીસ જોઈ આડોશપાડોશના બધા માણસો ભેગા થઈ ગયા.

તેમાં એક બોલ્યો: 'અરે સાહેબ, આ તો વેપારી લાઈનનો માણસ છે. તમે—'

'એમ? તો હમણાં તમને બધાને ય ખબર પડશે. બોલો જનાબ, તમે શો ધંધો કરો છો?'

'કટપીસનો વેપારી છું.'

'બીજું?'

'કંઈ નહિ.'

'દુકાનમાં મેડા પર દરજી નથી બેસતા?'

'બેસે છે.'

'એ દરજી બેસે છે, તેની પાછળની કેબિનમાં શું કામકાજ ચાલે છે?'

આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં ચંદુલાલની

જેમ થોથરાઈ ગઈ તોય તેણે કહ્યું 'કઈ નહિ માલ પડ્યો રહ્યો છે, બીજું શું?'

'એમ? માલ પડ્યો રહે છે? ગળીપાનાના તાકા ત્યાં પડ્યા રહેતા હશે!'

ચંદુલાલે કશું જવાબ ન દીધો પાડોશીઓ, કાવેરી અને સુંદર અચંબાપૂર્વક શાંતપણે સાંભળી રહ્યા

પોલીસ અમલદારે ભમ્મર સંકોચીને એક સિપાઈને કહ્યું 'એ લક્ષ્મણ, પોલીસ વાનમાં બેઠેલા પેલા સતીસાધ્વીને અહીં તેડી લાવ. આ બધા પાડોશીઓ પણ ભલે જુએ વકીલાત કરવા આવ્યા છે તે '

એક ભાઈ ઉપર આવી તેની તરફ ફૂમતાવાળી સોટી ધરીને અમલદાર બોલ્યો 'આને તમે તો જન્મારામાંય નહિ ઓળખતા હો તમે તો વેપારી માણસ, આ બાઈ તો જાતની જ હલકટ, તમારી દુકાનનું પાટિયું વાંચીને જ તેણે તમને સંડોવ્યા લાગે છે! ચાલો, કોર્ટમાં જે કહેવું હોય તે કહેજો '

'બધાના આશ્રમ' વચ્ચે ચંદુલાલ કોટ પહેરીને પોલીસ સાથે દાદર ઊતરી ગયો પાડોશીઓ જાતજાતની વાત કરતા કલબલ કરીને જુદીજુદી મંડળી જમાવી ચર્ચાએ ચઢ્યા થોડીવાર કાવેરી વિક્રમરાજાના સિંહાસનની પૂતળી જેવી બનીને નિર્જીવ જેવી ઊભી રહી પછી તરત રસોડામાં ચાલી ગઈ ને રાજગરાની પૂરી, શિખંડ વગેરે ફરાળી વાનીઓ જમવામાં ગૂંથાઈ ગઈ ફરાળ કરતાંકરતાં તેને સુંદર યાદ આવ્યો. તે ઊભી થઈને પલંગને પાયે બંધાયેલા સુંદરને છોડતાંછોડતાં બોલી 'ચાલ ભાઈ, કથરોટ ડૂડાને હમે કેમ નથી '

*

ચાર મિત્રો હતા એક વેદશાસ્ત્રી, બીજા સંગીતશાસ્ત્રી, ત્રીજા જ્યોતિષી ને ચોથા હતા તર્કશાસ્ત્રી એક ગામ જઈ બનાએ ભોજન જમવાનો વિચાર કર્યો, ને સહુએ કામ વહેંચી લીધું સંગીતશાસ્ત્રી રસોઈ કરવા બેઠા વેદશાસ્ત્રી શાકભાજી લેવા ગયા જ્યોતિષી પતરાવળી અને દડિયા લેવા ગયા તથા તર્કશાસ્ત્રી ઘી, દૂધ, દહીં, તેલ વગેરે લેવા ગયા

બજારમાંથી નવા હાંડલા-હાંડલી લઈ આવી, ચૂલો ચેતાવી ચોખા નાખ્યા, તો સંગીતશાસ્ત્રીને ચૂલામાંથી-ખડખદ ખદખદ એવો અવાજ સંભળાયો સારંગમના સૂર એ તો બોલવા માંડ્યા તાલસૂર બરાબર ન જળવાય ત્યારે સંગીતશાસ્ત્રી ચિડાઈ જતા પાંચ-સાત વખત હાંલ્લાને હુકમ કર્યો પણ તાલસૂર ક્યાંથી બરાબર મળે? એ તો ચિડાયા ને પાસે લાકડું હતું તેનાથી જોરથી પ્રહાર કર્યો કે હાંડલા ફૂટી ગયા ને ચૂલો ઓલવાઈ ગયો

વેદશાસ્ત્રી શાકભાજી લેતી વખતે વિચારતા હતા 'કોળું વાયુ કરે ને રીંગણાં ગરમ પડે ટીંડોરાં બુદ્ધિનાશક છે ને ભાજી રેચક છે' ને આમ બધાંય શાકમાં દોષારોપણ કરી, વિના શાકે એ પાછા આવ્યા

જ્યોતિષી બાજઠિયા માટે વડના ઝાડ નીચે ગયા ને ઝાડ ઉપર ચડવાની તૈયારી કરતા હતા ત્યાં જ ગરોળીએ ટકટક એમ બે-ત્રણ વખત અવાજ કર્યો અપશુકન! વૃક્ષ પર ચડવાથી જરૂર અનર્થ થનાર છે, માની એ કોરા ધાકડ જેવા પાછા ફર્યા

ઘી, દૂધ, તેલ, દહીં વગેરે ભરીને માટીના પાત્રમાં લાવતી વખતે તર્કશાસ્ત્રીને વિચાર થયો કે આ બધું પાત્રાધારે છે કે એમને આધારે પાત્ર છે? ચોક્કસ નિર્ણય માટે પાત્રને ઊંધું વાળ્યું ને એ પણ ખાલી હાથે પાછા આવ્યા

ચારેય વિદ્વાન્ મૂર્ખા આમ તે દિવસે ભોજન વિનાજ રહ્યા!

×

અખાની અનોખી સિદ્ધિરૂપ

અખેગીતા

અધ્યા. ચતુરભાઈ શંકરભાઈ પટેલ
એમ. એ. એલએલ. બી.

સત્તરમી સદીના સાહિત્ય–આકાશમાં ચમકતા આપણા ત્રણ કવિ–સિતારા : મહાકવિ પ્રેમાનંદ, જ્ઞાનીકવિ અખો ને વાર્તાશોખીન કવિ શામળ. એ ત્રણેયમાં શુદ્ધ જ્ઞાનોપાસનાદૃષ્ટિ અખાની જ. ભાષાની પરવા કર્યા વિના, તળપદા ભાષાવૈભવથી ભાવને હૃદયમાં સોંસરવો ઉતારી દેવાની કળા પણ એની જ. એ જાતે સોની હતો; એરણ, હથોડો, કસોટી પથ્થર, સારડી, ભૂંગળી, લાલધૂમ પાકી માટીનાં નાનાંનાનાં કોડિયાં, સોના–ચાંદીની લગડી ઢાળવાની લોખંડની પાટી, ચીપીયો, કાનસ ને એવીએવી અસંખ્ય નાની વસ્તુઓની વચમાં, સદા યે સોનાં–ચાંદીના દરદાગીનાનો સતત સંપર્ક છતાં એણે વિરક્તિ ભોગવી ને સમાજની એરણ પર, તે સમયે પ્રવર્તતી સામાજિક બદીઓ પર એણે ઘા પર ઘા કર્યા. અખેગીતા એની અત્યંત જાણીતી કૃતિ છે. એનો એકએક છપ્પો સોના જેવો નક્કર, નકશી મઢ્યો, પાસાદાર ને ચમકતો છે. જ્ઞાનની સૌરભ તો સર્વત્ર ફેલાયેલી છે જ. વિદ્વાન પ્રૉફેસરે એ સૌરભની સુવાસ માણવાની આપણને અહીં તક આપી છે.

અખેગીતા એ અખાની પરિપક્વ પ્રતિભાની પ્રસાદી છે; પરિણત પ્રજ્ઞાનું ફલ છે; અભ્યાસવ્યુત્પન્ન મતિનો પરિપાક છે; અનુભવ–આરૂઢ શક્તિનો આવિર્ભાવ છે. અખેગીતા એટલે અખાની અનોખી સિદ્ધિ.

અખાની કસોટીએ ચડેલું નિર્ભેળ કાંચન તે અખેગીતા. અખાની ભઠ્ઠીમાં તપેલું નિર્મળ કુંદન તે અખેગીતા. અખાની એરણ પર ઘડેલું વિશુદ્ધ સુવર્ણ તે અખેગીતા. અખાની અન્ય કૃતિઓ ગમે તે ધાતુની ભલે હો–અખેગીતાનો ઘાટ તો ઊંચામાં ઊંચા સોનાનો ઘડેલો છે.

સત્તરમી સદી ગુજરાતી સાહિત્યનો સુવર્ણયુગ છે. એ સુવર્ણયુગ સર્જવામાં સુવર્ણકાર અખાનો હિસ્સો નાનોસૂનો નથી. વેદાંતી કવિ અખો, મહાકવિ પ્રેમાનંદ અને વાર્તાકવિ શામળ એ યુગની જ્વલંત જ્યોતિઓ છે. તેમાં યે અખાએ ઉત્તમ કક્ષાના અધિકારીઓનાં હૈયાં જ્ઞાનરશ્મિથી ઉજ્જ્વલ રસ્યાં છે.

જ્ઞાનની ખોજમાં અખો ખૂબ રખડ્યો. જ્ઞાની કહેવાતા અનેક પુરુષો સાથે પ્રસંગ પાડ્યા પણ ક્યાંય એની જ્ઞાનભૂખ સંતોષાઈ નહિ. આખરે એને કાશીમાં બ્રહ્મસમરસ સંત બ્રહ્માનંદની કથા સાંભળવાનો સુયોગ સાંપડ્યો અને સ્વામીએ સદ્‌ભાગ્યે એને શિષ્ય તરીકે સ્વીકાર્યો. ત્યાંથી ‘આતમની સૂઝ’ મેળવી એ અમદાવાદ પાછો ફર્યો. એ આતમની સૂઝનો ઉત્કટ આવિષ્કાર તે અખાની અખંડ અખેગીતા.

વિદ્વાન સાક્ષર શ્રી. કે. હ. ધ્રુવના શબ્દોમાં કહીએ તો ‘સદ્‌ગુરુ બ્રહ્માનંદ પાસેથી બ્રહ્મજ્ઞાનનો પ્રસાદ પામી યાત્રાળુ અખો સ્વભૂમિએ પાછો ફર્યો. એ બ્રહ્મનિષ્ઠનાં પવિત્ર પગલાંએ એનું નાનકડું ઘર કે ઘંટોલિયું મોક્ષપુરીનો મઠ થયું; અને ત્યાં બારે દિવસ ને ચારે માસ બ્રહ્મમેઘ વરસતો રહ્યો. એ મેઘની ઝીણી ફરફર તે અનુભવબિંદુ અને ચોધાર વૃષ્ટિ તે અખેગીતા. બંને કૃતિ અંતિમ ભૂમિકાએ પહોંચ્યા પછીના અંતિમ લેખ છે. અનુભવબિંદુમાં ગ્રીષ્માન્તે નવા મેઘનાં આછાં છૂટાં ફોરાંઓ છંટાવાનો આહ્‌લાદક અનુભવ થાય છે. અખેગીતામાં

બ્રહ્મવિદ્યાના સાગરના તરગોમા મસ્તપણે ઝૂલીએ છીએ ' આપણે એ તરગોના રગો જરા જોઈએ

અખો કુલધર્મે વૈષ્ણવ અને વિદ્યાભ્યાસ ગે વેદાતી હતો જન્મસસ્કારે ભક્ત અને શ્રવણસસ્કારે જ્ઞાની હતો અર્થાત્ અખો ભગત–એકલો ભગત જ ન હતો, પરતુ જ્ઞાની–અનુભવી પુરુષ હતો, 'જ્ઞાની ભક્ત' હતો દી બ ન દે મહેતા કહે છે તેમ 'તેનોમાં તત્ત્વજ્ઞાન અને ભક્તિ બેનુ સમિશ્રણ થતાં તેના ચિત્તનો રગ કેવળ તત્ત્વજ્ઞાનને દર્શાવનારો ધોળો ન હતો, તેમ કેવળ ભક્તિને દર્શાવનાર લાલ ન હતો, પરતુ તેનો રગ 'ભગવો' (કાષાય) હતો '

શ્રી ગોવર્ધનરામ અખાની કવિતાના બે ભાગ પાડે છે અને એકને દેવસેવા તેમ જ બીજાને મનુષ્યસેવા કહે છે પરતુ અખેગીતામાં એ બેમાથી કોઈ નથી વેદાતના તત્ત્વજ્ઞાને સભરભરી અખેગીતામાં તો છે એકલી બ્રહ્મસેવા અને એમાંથી ઉદ્ભવતો અભિનવ આનદ

'અખેગીતા' અભિધાનમાં અખાને કૃતિ સાથે પોતાનુ નામ જોડવુ અભિપ્રેત નથી અખેગીતા દ્વારા અક્ષયગીતા, બ્રહ્મગીતા એ અર્થ જ વિવક્ષિત છે કેમકે કોઈવાર એ એને નિરજનગીતાને નામેય ઓળખાવે છે વળી 'અણછતો અખો અધ્યારોપ કરે' એવુ સાવધાનીથી કહી અખેગીતા શરૂ કરતો બ્રહ્મવિદ્ અખો એવી એષણા રાખે એ સભવિત નથી લાગતુ છતા એ શિર્ષકમાં કવિનુ નામ સુરમ્ય રીતે વ્યજિત થાય છે એની ના પડાય નહિ

અખેગીતામાં સુપ્રથિત નવરસમાનો એકે રસ નથી, પણ એમા એક અજબ અભિનવરસ છે, જેને આપણે 'ચિદ્રસ'નુ નવીન નામ આપી શકીએ. એમાં 'આત્મરતિ' ભાવ છે અને એ એટલો સર્વાંગપુષ્ટ છે કે તે રસનુ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે રસની પરિભાષામા કહીએ તો અખેગીતામા 'આત્મરતિ' સ્થાયી ભાવ છે, જેને 'નિર્વેદ' અને 'અદ્ભુત' નામક બે વ્યભિચારી ભાવથી પુષ્ટિ મળે છે અને જે 'ચિદ્રસ'રૂપે પરિણમે છે

અખેગીતાની વાચનામા નરસિહ કે મીરાના પદોની પેઠે ફેરફાર નથી થયો અને સુભાગ્યે એ મૂળસ્વરૂપે સચવાઈ રહી છે, કેમકે એક તો વેદાતના તત્ત્વજ્ઞાનનો ગહન વિષય એટલે સામાન્ય માણસ એમા વ્યુત્પત્ત કરી શકે જ નહિ બીજુ કવિએ કાવ્યરચનાના પ્રબધની બહુ સુદર યોજના કરી છે પ્રથમ ચાર કડવા અને પછી એક પદ અને પ્રત્યેક કડવામા ૧૧ કડી એ રીતનો કાવ્યબધ યોજ્યો છે તદુપરાંત 'બારે ઊણાં પાંચસે (૪૮૮) છે અખેગીતાના ચરણ' કહી છેલ્લે આખા કાવ્યની કડીઓનો સરવાળો બાધ્યો છે એટલે અદર વધઘટ થવાનો કે ક્ષેપક પક્તિઓ પેસી જવાનો લેશ પણ અવકાશ નથી કાવ્યબધનો આ પ્રકાર બહુ રુચિકર થઈ પડ્યો છે અને મુક્તાનદ તેમ જ અન્ય કવિઓએ એનુ અનુકરણ કર્યું છે

અખેગીતાનુ પૃથક્કરણ કરતાં પ્રત્યેક કાણ્ડનાં ચાર કડવાં પ્રમાણે એને સાધારણ રીતે નીચેના દસ કાણ્ડમા વહેચી શકાય છે આપણે દરેક કાણ્ડ માટે વિશિષ્ટ સજ્ઞા યોજી એમા સમાયેલો વિષય સક્ષેપમા જોઈએ

કડવાં	ક્રમાંક	નામ	વિષય
૧–૪	૧	મંગલકાણ્ડ	મંગલાચરણ, બ્રહ્મસ્તુતિ.
૫–૮	૨	માયાકાણ્ડ	માયાના સ્વભાવનું દિગ્દર્શન.
૯–૧૨	૩	મુમુક્ષાકાણ્ડ	૯. નિર્વેદ, ૧૦. સદસદ્વસ્તુવિવેક, ૧૧. વૈષ્ણવી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ, ૧૨. બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર.
૧૩–૧૬	૪	જીવન્મુક્તકાણ્ડ	જીવન્મુક્ત દશાનું વર્ણન.
૧૭–૨૦	૫	બ્રહ્મકાણ્ડ	બ્રહ્મસ્વરૂપ નિરૂપણ.
૨૧–૨૪	૬	,, ,,	બ્રહ્મ વિશેષ વર્ણન
૨૫–૨૮	૭	શૂન્યકાણ્ડ	વેદાંતનો શૂન્યવાદ, બૌદ્ધધર્મ તથા જૈનધર્મ આદિ સાથે તુલના.
૨૯–૩૨	૮	દર્શનકાણ્ડ	પ્રથમ નાસ્તિક દર્શનોનું દર્શન કરાવી આસ્તિક ષડ્દર્શન નિરૂપણ.
૩૩–૩૬	૯	સત્સંગકાણ્ડ	સત્સંગ મહિમા.
૩૭–૪૦	૧૦	પૂર્ણાહુતિકાણ્ડ	સમાપ્તિ.

આ વિભાગો અનુકૂળતાની દષ્ટિએ માત્ર સૂચનરૂપે પાડ્યા છે. સૌએ એ સ્વીકારવા જ જોઈએ એવું કહેવાનો આશય નથી. કોઈની ઇચ્છા થાય તો દરેક કડવાના વિષયને નિરાળું નામ આપી શકે છે અને જેટલાં કડવાં તેટલા ખંડ પાડી શકે છે. એ જ રીતે અન્ય કોઈ દસને બદલે સ્વેચ્છાનુસાર ઓછા ખંડ પણ યોજી શકે છે. ખુદ કવિએ પોતે અખેગીતાની વસ્તુને મુખ્ય છ વિભાગમાં વહેંચી છે અને અખેગીતાના સંપાદક દી. બ. ન. દે. મહેતા એ વર્ગીકરણને અનુસર્યા છે. અખેગીતામાં વર્ણવેલા વિષયોનો ઉલ્લેખ કરતાં કવિ કહે છે:

'એમાં જ્ઞાનભક્તિ વૈરાગ્ય છે,
　માંહે આત્મ નિરીક્ષણ દષ્ટિ;
જીવન્મુક્તને સહાસુકતનાં,
　ચેન ને વળી પુષ્ટિ.' (૪૦–૫)

છતાં ઉપર્યુક્ત દસ કાણ્ડમાં અખેગીતાનું વિભાગીકરણ કરવું એ વધુ સારસ્ય અને સામંજસ્ય ભર્યું છે એવું મારું માનવું છે.

'જ્ઞાનીને કવિમાં ન ગણીશ' કહેનારો જ્ઞાની અખો પોતાને કવિ માનતો નથી, પણ વસ્તુતઃ એ કવિ છે અને પ્રથમ પંક્તિનો સમર્થ કવિ છે. હા, એ વાત સાચી છે કે એ કવિતાની કલા તરફ જોઈતું લક્ષ નથી આપતો કે પોતાની વાણીને રસસુંદર કરવા નથી થોભતો; પણ એની વાણીનો ધોધ એવા વેગથી વહે છે અને એનો વિરલ અને વિપુલ શબ્દભંડાર એના વક્તવ્યને એવી સુરેખતા અને સચોટતાથી વ્યક્ત કરે છે કે પેલી કલામર્યાદા કોઈના લક્ષમાં પણ આવતી નથી. તળપદા ને ઘરગથ્થુ શબ્દો અને દષ્ટાંતોથી ખચિત એનો કાવ્યપ્રવાહ એવો વેધક અને ઉત્કટને અસરકારક નીવડે છે કે કવિતાકલાની અપેક્ષા જ કોઈને નથી રહેતી. રસશાસ્ત્ર કે અલંકારશાસ્ત્ર, છંદશાસ્ત્ર કે કાવ્યશાસ્ત્રનો એને અભ્યાસ નથી તેમ જ એની એને પરવા પણ નથી. અખેગીતામાં એ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે કે:

'તેણે ગ્રંથ પહેલું એમ જાણવું,
　અખો મગણ જગણ નથી જાણતા;

તુક ચોક ને ઝડઝમક,
અમો લક્ષા વિના નથી આગ્રુતા.
એમ ગલિતપણે ગરુઆ થયા,
કરુણા ઉપજાવી કવિજને;
તું તો એટલું ક્ષેઈને સ્તવુ,
રખે કવિ જાણો સુજને '

અખાને પડ્યા છે માત્ર પોતાનુ કથન સીધી અને સચોટ રીતે રજૂ કરવાની અને એમ કરી વાચકના મનને શબ્દબાણે વીંધવાની આશા અને ચિંતનની એની અજબ સમૃદ્ધિને લઈ એમ કરવુ એને મન રમત વાત છે

કવિશ્રી ખબરદાર કહે છે તેમ કવિતા અને તત્ત્વચિંતનનો યોગ મહાવિરલ છે હળવી ફૂલ જેવી કવિતા તત્ત્વચિંતનનો ભાર સહી શકતી નથી એટલે એ ઉભયને ગૂથવા જતાં કાંતો તત્ત્વજ્ઞાન અસ્પષ્ટ બની બગડી જાય છે કે કવિતા ભારે બની કચળી જાય છે કોઈ અપૂર્વ શક્તિશાળી કવિઓ જ એ બેનો સુભગ સમન્વય સાધી શકે છે આપણો કવિ અખો એવો મહાસમર્થ કવિ છે અને એની અખેગીતા કવિતા અને તત્ત્વચિંતનના મહાવિરલ યોગનુ જ્વલત દૃષ્ટાંત છે અખેગીતાનુ ગહન ચિંતન કવિતાના મનોરમ રગોમા કેવી રીતે મૂર્ત કરાયુ છે એના થોડાં ઉદાહરણ આપણે જોઈએ

જેમ સૂર્યબિબના કિરણો પચરગી કાચના મદિર પર પડે એથી વિચિત્ર રૂપો દેખાય તેમ શુદ્ધ ચૈતન્યના અનેક જીવરૂપી આભાસો માયાના મદિર વડે દેખાય છે બ્રહ્મના માયા મારફત પ્રગટતા અનત રગ અત્યત મનોરમ ઉપમા દ્વારા કવિ કેવી રગીન રીતે સ્ફુટ કરે છે!

'જેમ કાચનું મદિર રચ્યુ,
નીલ પીત શુભ્ર શ્યામનુ,
તે ઉપર તપ્યો સૂર જ્યારે,
ત્યારે વિચિત્ર રૂપ થયુ ધામનુ
કૈવલ્ય સૂરજ તપે સદા,
માયા તે મદિર કાચ,
ઈશ્વર નામ તે તેહનુ,
પણ જીવ થઈ માન્યુ સાચ ' (૧૯-૮-૯)

કિરણ અને કાચનુ આ દિલચસ્પ દૃષ્ટાંત કવિને પણ પરમપ્રિય થઈ પડ્યુ લાગે છે અનુભવબિંદુ નામક અનુપમ કાવ્યમા એ એનો મધુર વિનિયોગ કરે છે

'મોટા મદિર મહીં તહીં છે કાચજ ઢાળ્યા,
નીલ પીત બહુ રગરગના સેરો ભાળ્યા;
ઊગ્યો ઊગમણો સૂર દૂરથી અતર ઝલકે,
દેખાડે બહુ રૂપ ધૂપ વિવિધ પેર ચલકે;
અખા' ઉપર અવલોકતાં તહાં તેમનુ તેમ છે,
એમ ત્રિલોકી જાણજે, વસ્તુ વડે એ એમ છે'
(૨૭)

જ્ઞાનીભક્ત અખો મૂળે તો ભક્ત છે, એટલે એ વેદાંતી બનવા છતાં ભક્ત મટતો નથી માત્ર એની ભક્તિનુ સ્વરૂપ બદલાય છે હરિ સબધ માટે 'વિરહ વૈરાગે જેહનું મન તપે ' છે એવો મુમુક્ષુ 'રૂરૂ માંહે હરિને જપે ' છે અને સદ્‌ગુરુનુ વચન માની ભક્તિ આદરે છે એ જ્ઞાનમૂલક ભક્તિ વર્ણવતાં અખો કહે છે

'ભાઈ ભક્તિ એવી જ પખણી,
જેને જ્ઞાનવૈરાગ્ય બે પાખ છે,
ચિદાકાશમા તે જ ઊડે,
જેને સદ્‌ગુરુરૂપી આખ છે
તે નેત્ર દેખે પરિબ્રહ્મના
પરિબ્રહ્મના કર્ણ માત્ર,
પાદપાણિ પરિબ્રહ્મનાં,
પરબ્રહ્મ દાતાને પાત્ર
પરિબ્રહ્મ વિના નહિ ઠામ ઠાલો.
એમ દેખે તે ભરપૂર
જિહાં તિહાં દેખે હરિ તે,
જેના પડળ થયા હોય દૂર' ૧ ૧૭,૮૧૦

પ્રેમલક્ષણા ભક્તિપરનો અખાનો અનુરાગ જ્ઞાની થવાથી ઓછો થયો નથી ઊલટી

એની ભાવના વધુ વિશુદ્ધ અને વિસ્તૃત બની છે અને સર્વાત્મભાવ તે જ પ્રેમભક્તિ એમ એ માને છે. આવા ભક્તિવિશેષથી ભરેલા ભક્ત માટે એ સાથે કહે છે:

'નિત્ય રાસ નારાયણ કેરો,
દેખે તે અનંત અપાર;
જિહાં જેવો તિહાં તેવો,
નારાયણ નર ને નાર.
ગદ્ગદ કંઠે ગાતે થકે,
રોમાંચિત હોયે ગાત્ર;
હર્ષ આંસુ હેત હદે,
પણ પ્રેમ કેરું પાત્ર.
નવનીત સરખું રહે કોમલ,
કહ્યું ન જાયે હેત;
આંખ્ય માંહે અમૃત ભર્યું,
હરિભક્ત કેરું ખેત.' (૧૧-૬ ૮)

આતમની સૂઝવાળો અખો જેમ ભક્તિમાર્ગને વળગી રહેતો નથી તેમ જ્ઞાનને પણ અંધપણે સ્વીકારી લેતો નથી; એથી તો એ સાચા જિજ્ઞાસુને ગુરુની શોધમાં આટઆટલું રખડવું પડ્યું. મોટામોટા જ્ઞાનીઓ પણ ખંડનમંડન માટે જે તર્કબાજી કરે છે તેનો અખાને સખત અણગમો છે. ષડ્દર્શનના જૂજવા મતો તરફ તીક્ષ્ણ કટાક્ષ કરતાં અખો કહે છે:

'છ દરશન તે સૂળગાં, ભાઈ શાસ્ત્ર કેરાં નામ;
તેહનાં થયાં પાખંડ છન્નું, તે ચાલ્યાં ગામેગામ.
પાખંડનાં બહુ ફડસુઆં, ગણતાં ન આવે છેક;
તે મત ભાખે જૂજવા, પણ ચાલ્ય ન મળે એક.
એકએકને નિંદે માંહોમાંહે, અને પોતાને કહે સાર;
એમ ખટ દરશન ખટપટે, પણ ન કરે મૂળ વિચાર.
ભણીભણીને ભેદ પાડે, અક્ષર તણી લે ઓટ,
સિદ્ધાંત નાવે સમજ માંહે, બાંધી રહ્યા ખટકોટ.
છએ કરે વાદ માંહોમાંહે, ત્યારે સૌને પોષે માય;
સમાસ માયા આપે સરખો, હાર્યો કોએ ન જાય.
કહે અખો સહુકો સુણો, મત નોહે મહંતને;
નિરદાવે નારાયણ મળશે, જો સેવો હરિગુરુસંતને.
(૨૯-૯-૧૧)

એ જ રીતે પાખંડી જ્ઞાનીઓ જે માયામાં રચ્યાપચ્યા રહે છે અને શાસ્ત્રનો સાચો મર્મ નહિ સમજતાં માત્ર મોઢેથી શુકશબ્દો બોલે છે તેમના પ્રતિ પણ અખો રમૂજી કટાક્ષ કરે છે: એના સાંખ્યવાદીઓ અને માયાવાદીઓ માટે કવિ કહે છે:

'સાંખ્યને આંખ્ય પા વસાની,
જો ચાલે તો ચાલી શકે;
વેદાંતીને વાટ સુજે સુધી,
જો માયા સુખથી નવ બકે. (૩૧-૯)

ચિંતન અને કવનના આવા સુભગ સમન્વયનાં અનેક ઉદાહરણો અખેગીતામાં વેરાયેલા પડ્યાં છે. અખાની વાણીનું ખરું સામર્થ્ય એના અર્થભારભર્યા તળપદા શબ્દોમાં અને ઔચિત્યભર્યા ઘરગથ્થુ ઉપમાનોમાં રહેલું છે. એ તો એક જુદો જ અભ્યાસવિષય બની રહે એમ છે. શબ્દના તીક્ષ્ણ બાણ છોડતા એના છપ્પા એવી સામગ્રીનો વિપુલ ભંડાર છે. અખેગીતામાં પણ એવાં અસંખ્ય ઉદાહરણો મળી રહે છે. વિરહવૈરાગ્યથી આતુર જીવને અખો 'મીન વિછયુ નીરથી' કહે છે, હરિપરાયણ ભક્તને 'જાર વલુધી જુવતી' સાથે સરખાવે છે, અને માયાની અનંત ઉપાધિ માટે સુરમ્ય ઉપમા યોજે છે:

'તે અજાસર્પ ઉપાધ્ય અહોળી,
તે જાણો અહંકૃત્ય,
સામસામા મુકુરમાં અનંત દીસે,
જેમ રૂપની સંસ્રત્ય.' (૨૨-૧૦)

જ્ઞાની કવિ અખાના અને એની અજોડ અખેગીતાના આટલા દર્શન પછી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે તે કેવો પ્રથમ કક્ષાનો કવિ છે, છતાં એનામાં અહંકારનો છાંટો સરખો નથી. એણે વેદાંતને માત્ર મનનવિષય માન્યું નથી, પણ જીવનવિષય અને એથી જ કવનવિષય ગણ્યું છે. વેદાંતને એ પચાવી ગયો છે માટે તો એ અખેગીતા જેવા ઉત્તમ

નવો અવતાર

શ્રી પ્રશાંત

આ વાર્તા છે ગુજરાતની જ ભૂમિમાં ઉગેલી. વાતાવરણ તમને ઘેરું-મધુ મીઠું લાગે, પણ માત્ર નખરા ફેરફારો વિના સત્ય હકીકતોના પાયા પર આનું ગંઠણ છે. આ કિસ્સો સ્થૂળ દૃષ્ટિએ મુંબઈનો છે, પરંતુ એના મૂળ તો ગુજરાતના ઘેરઘેર જણાતા સાસુ-વહુના સંબંધોમાં છે. આ સનાતન પ્રશ્ન વિશે એક નવો દૃષ્ટિકોણ અહીં રજૂ કરવામાં આવ્યો છે.

'પણ બા, એમાં મારો શો વાંક?'

'ત્રણ ત્રણ વરસ ઘરમાં રહી તો યે ખબર ન પડે કે કઈ વસ્તુ ક્યાં મૂકવી?'

'સસરાજીએ રાતે પોતાને પીવાને દૂધની તપેલી એમની પાસે જ મુકાવેલી પણ એ પીવાનું ભૂલી ગયા હશે!'

'એ ભૂલી ગયા તો તારે ધ્યાન રાખવું'તું! બીજું કોનું કામ?'

'અરે પણ બા, હું સૂવા ગઈ ત્યારે તો એ છાપું વાંચતા બેઠા'તા—મને શી ખબર સસરાજી ક્યારે સૂતા તે!'

'ઓ હો હો! શી ચડાક ને ભડાક જીભ ઊપડે છે! મોંઘા મૂલનું દૂધ બિલાડીને મોઢે ગયું ને કીડીઓ થઈ. આનું નુકસાન ઘરમાં કેમ કરી વેઠાય?'

'પણ બા એમાં મારો શો વાંક હતો!'

'મારો શો વાંક હતો!' છણકો કરતી ને ઘૂરકતી સાસુએ અસ્ત્રાની ધાર જેવા તીક્ષ્ણ ને લટકાળા શબ્દો ફેંક્યા 'અરે વહુરાણી, તને આજની નથી જાણતી, આવી છો ત્યારની ઓળખું છું. વહુના લખ્ખણ આગળમાંથી મેં તો ક્યારનાં યે વરતી લીધાં છે. જે કંઈ નુકસાન થાય તે બીજાને જ વાંકે થાય છે! બીજું તે કોણ ઘરમાં છે 'એનું'! આ તો જેમાં તેમાં બસ—મારો શો વાંક! નિર્લજ્જ ક્યાંયની!'

*

'ઉપર શું કરતી'તી રેણુ?'

'સાડલો બદલતી'તી બા!'

'તે તારા સસરા અંદર આવ્યા તેની યે તને ખબર ન રહી?'

એ ધમે અંતે વીતરાગથી કહે છે

'નાથ નિરંજન ગ્રંથ કરતા, અખો તે નિમિત્ત માત્ર,
જેમ વાજું દીસે વાજતું, પણ વજાડે ગુણ પાત્ર;
જે પૂરણ બ્રહ્મ પૂરી રહ્યો છે, ઘટઘટ બોલણહાર,
તેણે આપે આપનું વર્ણન કીધું, સ્વસ્વરૂપ
નિરધાર.' (૪૦-૯-૧૦)

આવા મહાજ્ઞાનીને, પરમ વેદાંતીને, ઉત્તમ અધિકારીને બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થાય અને એનો અવર્ણનીય 'અભિનવ ને આનંદ' મળે એમાં નવાઈ શી? 'નીરખને ગગનમાં કોણ ઘૂમી રહ્યો' એ નરસિંહ મહેતાના પ્રભાતિયાના અદ્ભુત સુંદર પદ સમોવડું અખાનું બ્રહ્મસાક્ષાત્કારનું એ ઉત્કૃષ્ટ કવિત્વમય કાવ્ય જોઈ આપણે વિરમીએ.

'અભિનવો આનંદ આજ,
અગોચર ગોચર હવું એ;
પરપંચ પાર મહારાજ,
તે પૂરણ બ્રહ્મ સ્તવું હું એ.
હવે અખો આનંદ,
અનુભવીને લહેવાતણો એ;'
પૂરણ પરમાનંદ નિત્ય,
અગાધ અતિ ઘણો એ (૧-૧૯)

*

'પણ બા, અંદર તો એ આવ્યાં. આવવાની ખબર તે હું રાખું કે શી ?'

'પાછી વાત લંબાવી. નિર્લજ્જ! બસ કહીએ તે સીધું સાંભળવું જ નહિ ! મૂકી દીધાં લાજ ને શરમ નેવે ! બે-શ-ર-મ !'

*

'મુંબઈ આવ્યાં કે ભૂલી ગયાં ગામડું ! છાસવારે નાટક-સિનેમા કેવાં ?'

પતિ સાથે ત્રણ મહિને આજે સિનેમા જોવા ગયેલ રેણુ પાછી ફરી કે તરત જ સાસુએ ધમકાવી કાઢી.

'પ...ણ...બા...'

'અમે યે આખી જિંદગી કાઢી, પણ ધણી સાથે આટલી છૂટથી તો કદી યે નથી ફર્યાં.'

'મુંબઈમાં રહ્યાં તોપણ...તમે...'

'અરે, તે અહીં રહી છકી જવાનું એમ ? પ્રિયેરમાં તો કેવુંક છે તે આખું મલક જાણે છે!'

*

ભૂલ હોય કે ન હોય, જૂના જમાનાની અંધી સાસુ જાણી જોઈને શબ્દોના ઊનાઊના લ્હારા વહુને ચાંપતી જ ગઈ. પિયેરથી ભરી-ભરી ઉમેદો લાવેલ રેણુની આ દશાથી પડોશીઓ પણ ત્રાસી ગયા હતા.

મુંબઈના પરામાં-વિલેપાર્લેમાં વસતા આ કુટુંબમાં મા, બાપ, બે દીકરા, એક નણંદ ને એક વહુ છે ખરાં; પરંતુ આ સર્વે ઉપર વર્ચસ્વ, જોહૂકમી કે ચલણ જે ગણો તે-સાસુનું ચાલતું હતું. લગભગ ઘોડિયામાંથી જ ઝડપાયેલો મોટો દીકરો જમુ ઘણુંઘણું ભણ્યો. એમ. એ. થયો. એનાને કંઠે, એક વખત દીધેલા કોલના વજન પર, રેણુને ટાંગવામાં મોટી ભૂલ થઈ ગઈ હતી એમ ભૂરી મક્કમ-પણે માનતી હતી. સાસરિયા પક્ષે પાડેલું રેણુ નામ કેવું મઝાનું હતું ? પણ નામ પ્રમાણે ઓછા જ કોઈનામાં ગુણ હોય છે ! સૌંદર્યમાં, શરીરમાં, ભણતરમાં, બુદ્ધિમાં, વ્યવહારમાં કે કુશળતામાં વહુ જમુના હજારમા ભાગ જેટલી યે ન હતી એમ વરની માતા ભૂરીનો દૃઢ નિર્ણય હતો. પરંતુ પ્રતિજ્ઞાને જોરે લગ્ન કરી નાખવાં પડ્યાં હતાં. છૂટાછેડા તો લેવાય એમ નહોતા.

દીકરાના ગળાપર વીંટળાયેલું આ ઘંટીનું પડ કેમ કરી છોડાવવું એને માટે રાતદિવસ વિચાર કર્યા પછી ભૂરીએ એક માર્ગ કાઢ્યો હતો—વહુને સતાવવાનો, રિબાવવાનો, ત્રાસ દેવાનો, સાચી કે ખોટી રીતે વહુને બળબળતા અંગારાની શબ્દભઠ્ઠી પર ચોવીસે કલાક શેકયા કરવાનો. ભૂરીનું ચોક્કસ ધાર્યું હતું કે આમ કરવાથી ભલે લોકોમાં પોતે થોડા મહિના વગોવાય પણ એથી દીકરાનું ભવિષ્ય તો સુધરવાનું જ હતું. અતિશય રિબામણને પરિણામે કાં તો વહુ સાસરે આવતી અટકી જશે, અગર તો વિલેપાર્લેનો કોઈ કૂવો કે દરિયો પૂરશે-કોઈ પણ રીતે એ આપઘાત કરશે; અને માની લો કે કદાચ આમ ન હે કરે તો સતત જળતી રહેવાથી વહુ વહેલી-મોડી ક્ષયનો ભોગ બનશે અને વધુમાં વધુ ત્રણચાર વરસમાં તો એ ખતમ થઈ જ જશે ! ને પછી......

જમુ માટે પોતે મનગમતી નવી વહુ લાવશે ને...પછી...

તમે કહેશો 'આવી ક્રૂર સાસુ તે હોય, પણ ભૂરીએ આ વાત કોઈને યે-પતિને યે સુદ્ધાં કરી નહોતી એટલે તમને આમ થતું હશે, બાકી વાત સાવ સાચી હતી.

શરૂઆતમાં તો માબાપે વળગાડેલા આ 'ઝોડ' તરફ જમુને ઘણો જ અણગમો થતો; પરંતુ એના પ્રત્યેનો માતાનો ક્રૂર વર્તાવ એ જેમજેમ જોતો ગયો, તેમતેમ પોતાની જનની પ્રત્યે એ મનમાં ને મનમાં ગુસ્સે થવા લાગ્યો. એની આંખ ઊઘડી ગઈ. જમુથી આ આ સાંખી શકાતું નહોતું, પરંતુ આજ્ઞાંકિત-પણાના કોણ જાણે કેવા યે માઠા સંસ્કારો

એનામાં નાનપણથી ભરાઈ બેઠા હતા કે માતા સામે એ આંખ પણ ઊંચી કરી શકતો નહિ એ સઘળો ઊભરો એનાથી રેણુ સમક્ષ ઠલવાઈ જતો, પણ રેણુ કેમ કશું યે કહેતી નહોતી? કવચિત્ તો ભલીભૂલીને જમુ માતાની ખોડો કાઢતો કઈ કરતા રેણુ મા વિષે બૂરુ બોલે છે! પણ ના, રેણુ તો સાચી આર્યમહિલા બની દિવસભરની એકે વાત એ પતિને કહેતી નહિ, એના કાન ભંભેરતી નહિ, માતાના વર્તાવ સામે એકે શબ્દ બોલતી નહિ ધીમેધીમે જમુએ જોયુ કે પત્નીનો આ જાતનો વર્તાવ બળજબરી કે ઇરાદાપૂર્વકનો નહોતો, પરંતુ રેણુનો એ તો એક ઉમદા ગુણ હતો પત્ની વિશેની એની માન્યતામાં ત્યારથી જબ્બર પલટો આવી ગયો પહેલાં કરતાં બંનેને સારું બનવું ગયુ

એક બીજી વાત પણ આ પ્રશ્નમાં ઊંડે ઊતર્યાથી જમુ જાણી શક્યો નાનો ભાઈ દાંડ હતો માનો વધુપડતો લાડો હતો પત્નીને ત્રાસ દેવામાં આનો યે હિસ્સો હતો માતા તરફથી છરેચોક થતા ગેરવર્તાવમાં નાનાભાઈની મૂગી સમતિ હતી પરંતુ એ તો રહ્યો રખડેલ મનફાવે તેમ એ પોતાની સાથે વર્તી જાય તો અપમાન થઈ જાય એ દહેશતથી સમજુ જમુ જરા ગભરાતો હતો

'આ તે કુટુબ છે કે કંકાસઘર?' એક રાત્રે એણે પત્ની આગળ ઊભરો ઠાલવ્યો રેણુ મૂગી રહી

'આ કંકાસમાથી છૂટવાનો એક માર્ગ મે શોધી કાઢ્યો છે,' એણે કહ્યું પત્નીની પૃચ્છક દૃષ્ટિએ જાણે ખુલાસો માગ્યો 'પાસે પૈસા નથી, પણ ગમે તેમ કરીને યે જુદાં રહીએ '

'ના, ના, એવુ આપણે નથી કરવુ,' રેણુ બોલી 'હોય એ તો બાની યે હવે ઉમર થવા આવી થરડેલપણુ આપણે એમને દુખ નથી આપવુ '

'તું જ છે મૂઢ જેવી!' માતા પ્રત્યે બતાવાતી વધારેપડતી સ્નેહની લાગણીથી જમુ એકદમ ગુસ્સે થઈ ગયો.' સાપ કરડે નહિ પણ ફૂફાડો મારતાં યે શીખવુ જોઈએ!'

'પણ હું કોની આગળ ફૂફાડો મારુ? હજી તો નાનાં છીએ આમ થડાતાંપડાતાં જ શીખીશુ '

'ત્યારે તો બાના શબ્દો તને ઘીની નાળ જેવા લાગતા હશે નહિ?'

'અરે રે, શુ તમે ય તે બીજુ કોઈ હોય તો સાસુની સામે બોલતી વહુને દબાવે, તમે તો જાતે જ મને બાની સામે થવા ઉશ્કેરો છો!'

'પણ તો યે તારા પેટનુ પાણી ક્યાં હાલે છે, જો ને?'

રેણુકા માત્ર હસી—જાણે જગતનાં તમામ દુખો પ્રત્યે એ હાસ્યમાં સહાનુભૂતિ હતી 'હસે છે શુ, તુ તારી મજે રહેજે સાસુજી પાસે, હું તો જુદો રહીશ '

ભાઈના જુદા રહેવાની આ વાત બહેન સાભળી ગઈ બાને એણે ભભેર્યું કે ભાભીના કહેવાથી જ ભાઈ જુદા રહેવાની ખટપટ કરતો લાગે છે'

ભૂરીને થયુ હવે તો વહુનું કાસળ કાઢ્યા વિના છૂટકો જ નથી

કુટુબધરના ગાડાનો ભાર બંને વાહો—સાસુ ને વહુ જુદીજુદી દિશામા ખેચવા મથતાં હતા

*

આ તો હજી ગઈ કાલની જ વાત. સાસુઓ અને વહુઓથી બનેલા હિંદુસમાજનુ એ મહાન કલંક હતું પવિત્ર માનવસ્મૃતિ પર અંકિત થયેલુ જાણે એ ઘોર પાપ હતુ સર્જનજૂના સાસુવહુના ઝઘડાનુ એ અંતિમ નિદાન હતુ ગુસ્સાના આવેશમાં આવેલી

રેણુકાના સહસ્રશત આત્માઓએ ત્યારે સોસો શાપ પોકાર્યા હશે. એ મૂગી વેદનાઓની ચીસોના ભણકારા તો હજી અત્યારે પણ સંભળાય છે.

જુઓ...જુઓ...હૉસ્પિટાલના ખાટલા પર અચેત સૂતેલી રેણુ પણ જાણે બેઠી થઈથઈ હાથે હાથે 'વિનાશનો સંદેશ' પાઠવી રહી છે. એના કેશ વિખરાયેલા છે. રડીરડીને એની આંખો અંગારા જેવી થઈ ગઈ છે... આવેલા, પાસે ઊભેલા સજ્જનો, સમાજના ધૂરીણો જાણે એનો શાપ સાંભળે છે. માથે હાથ મૂકી સૌ વિચારે છે. પરંતુ રેણુના પ્રશ્નોનો જવાબ દેતાં એમની જીભે મૌનનાં તાળાં વાગી ગયાં છે. સૌ કોઈ 'ઉપરવાળા' તરફ આંગળી ચીંધે છે.

આખરે શું સાસુ જ જીતી ત્યારે? રેણુએ આપઘાત કર્યો હતો? એ જે કંઈ હોય તે. કારણ તો સાવ નજીવું જ હતું એમ કહી શકાય.

*

આમ તો સાવ ફીકી પડી ગયેલી રેણુના પેટમાં સખત દુઃખતું હતું. એકેક દિવસ સુધી એ બેચેન રહી. માથામાં એને ભયંકર શૂળ ઊપડ્યું હતું. સાધારણ દિવસોમાં આવતો ઘાટી પણ હમણાંનો દેશમાં ગયો હોવાથી આવતો નહોતો. ત્રણ દિવસ સુધી રેણુથી પથારીમાંથી ઉઠાયું નહિ. ચોથે દિવસે પણ કામકાજ કરવાની પોતાની અશક્તિ વિશે જ્યારે નમ્રતાથી એણે સાસુને ના કહી ત્યારે તે પહેલેથી કરેલી ગણતરી મુજબ એનાં પર સખત ચિડાયાં. ગાળો દીધી, વહુના બાપની સાતેસાત પેઢીને એણે શણગારી કાઢી!

સૂતેલી વહુની પાસેથી દૂર ખસતાંખસતાં સાસુએ છેવટે કહી પણ દીધું:

'બીજાને ભારરૂપ થવા કરતાં તો બાઈ, ન હોઈએ તે સારાં!'

—રેણુ અત્યંત દુઃખથી પિડાતી હતી. આર્દ્ર સ્વરે એ બોલી:

'મોત ઓછું કોઈનું માગ્યું મળે છે, બા?' હમણાંહમણાંથી એનાથી ગમે તેવું બોલાઈ જતું હતું. શારીરિક પીડા ભોગવનાર વ્યક્તિનું માનસિક સમતોલપણું રહી શકતું નથી. આડે દિવસે અત્યંત નમ્ર રહેતી રેણુ, આવે પ્રસંગે ક્વચિત્ ગુસ્સે પણ થઈ જાય તો એનો દોષ કેમ કાઢી શકાય?

'તમારે અહીં અમારા જીવ પર તાગડધિન્ના કરવા હોય પછી શા માટે તારે મોતને બોલાવવું જોઈએ? કે કોઈની યે કશી જરૂર તને પડે?'

'શું કામ આ બળેલીને બાળો છો...'

'તને કોણ કહે બળેલી? શરીર તો ખાસ્સું વધ્યે જાય છે!' સાસુએ વહુની કરેલી આ કેટલી ક્રૂર વિડંબના હતી? અહીં આવ્યા બાદ ગુમાવેલી તમામ શક્તિમાં, હોમાઈ ગયેલા તમામ ચેતનમાં, ગામડાની નારીના હવે બાકી રહેલા હાડપિંજરમાં સાસુને શક્તિ, ચેતન ને સૌંદર્યનો ભાસ થતો હતો!

ભૂરીએ આબાદ રીતે સાસુપણું ચરિતાર્થ કર્યું. વાતમાં ને વાતમાં એણે વહુને મરવાનું યે સૂચન કરી દીધું!

પથ્થરનો ઘા થતાં જે દશા પાકા ફળની થાય તે જ દશા, આ શબ્દોનો ઘા થતાં ધૂંધવાઈ રહેલા રેણુના હૈયાની થઈ. ને પાકા ફળની માફક જ એ તૂટી પડ્યું. એ શાંતિ ચાહતું હતું ત્યાં અગ્નિનો વરસાદ વરસ્યો, આનંદને બદલે એને ક્લેશ મળ્યો; જીવનની વસંત ઝંખતી કોયલને પાનખર મળી. તૂટેલા એ હૈયાને, નીચે પડ્યા પછી જાણે કશું યે ભાન ન રહ્યું, આપોઆપ રેણુના મુખમાંથી શબ્દો સર્યા:

'એ એ, બળી મરીશ હ '

'બડાશ હાંકનાર તે વળી કે'દહાડે શબ્દ પાળે છે '

'બા !'

'કે'તી હોય તો ઘાસલેટ આપુ '

આમ બોલી ભૂરીએ વહુને ગ્યાસતેલનો શીશો બતાવ્યો ચે ખરો પોતાના પાગલપણાનું રેણુને દુ ખમાં ભાન ન રહ્યું ચાગળ ક્રોધે એનો કબજો લીધો હતો ગ્યાસતેલના શીશા તરફ એ વળી એટલે ભૂરીએ વળી દાવ અજમાવ્યો

'રહેવા દે રેણુ હું તો અમસ્તી કે'તી તી આવુ તે હો ય ?'

અને ભૂરીનુ માનસશાસ્ત્ર સાચુ પડ્યુ હારી જુગારી ને ક્રોધાન્વિત મનુષ્ય બન્ને સરખા જેમજેમ ના કહીએ તેમતેમ એ વધારે આગળ વધવાના ગુસ્સામાં આવેલી રેણુએ શીશો લીધો 'રહેવા દે રહેવા દે'ની વિનતી દ્વારા શીશો ઝૂટવી લેવાનો ડોળ કરતી સાસુએ ભૂરીના લૂગડા ઉપર જ એ ઢોળી દીધુ

દરમિયાન હોહા વધી પડી લોકોએ બારણાં ખખડાવ્યાં

'રહેવા દે અલી વહુ, રહેવા દે ' શુ કરે છે તેનુ ભાન છે કે નહિ ?'

'ના, ના, છોડી દો, મને છોડી દો '

પણ આ રકઝકમાં રસોડાના ઘોડાની નીચેની દીવાસળીની પેટી ભૂરીએ ઠેસ મારી બહાર કાઢી હતી !

'આ રહી પે ટી !' બારણે સખત ટકોરા પડ્યા લોકોએ બારણાં ખખડાવ્યા

રેણુએ દીવાસળી ચેતાવી લૂગડાની કોર પર ચાંપી ! મોટો ભડકો થયો

એક જ ઝેકડમાં બધુ બની ગયુ ભૂરીએ પ્રાયમસ, પીન ને ચા કરવાનો સામાન નીચે ઉતારી મૂકી દીધો બહારના લોકોનો કોલાહલ વધતો જ જતો હતો હવે બારણું એકદમ ઉઘાડી ભૂરીએ જોરથી ગડ પાડી

'ધાજો રે કોઈ બચાવો રે રેણુ દાઝી રેણું દાઝી !'

*

'પણ તમારે શા સારુ આ લપમા પડવુ જોઈએ ? આપણે હજાર કામ છે રઝિયાતોડી કરવાની ને પોલીસના લફરામાં પડવાની હું તમને સાફ ના જણાવી દઉં છુ '

'જરૂર, એક રાક વહુની જિંદગી બચાવવા હુ ગમે તે કરીશ '

'ગાંડા ન કાઢો આગળપાછળનો પૂરતો વિચાર કરો સાચી વાત પ્રગટ કરી દેશો તો એ કુટુબ સાથે જિંદગીભરનો અણબનાવ નહિ થાય ?' પડોશની પત્નીએ પોતાના પતિને કહ્યું

'બાકીટૂકી હુ કાંઈ ન સમજું આ એક રેણુનો નહિ અમ ખ્યુ રેણુકાઓનો સવાલ છે, સાસુને ખબર પાડી જ દેવી જોઈએ વહુને હસ્પિતાલમા લઈ ગયા છે તે કોણ જાણે ત્યાં શી યે સ્થિતિ હશે ? મારા જેવો ભણેલો માણસ આ અનિષ્ટ ન અટકાવે તો બીજુ કોણ અટકાવવાનુ હતુ ?'

'રે, પણ એના પેલા નાના દાડ છોકરાનો સેજનો ત્રાસ પછી મારાથી તો નહિ વેઠાય તમે તો જશો ઑફિસે ને ઘેર હું અહીં એકલી ' નહિ, નહિ, આપણે આ વાતમાં નથી પડવું ' ના કહું છુ હું '

'હું તો આ ચાલ્યો પોલીસથાણે '

'અરે આપણા બાબુડાના સમ છે તમે જાઓ તો '

'બાબુડા કરતા અત્યારે તો રેણુની સ્થિતિ અગત્યની છે ' કહીને પડોશી પોલીસચોકી પર ઝપાટાભેર ચાલ્યો ગયો

પોલીસચોકી પર પડોશીએ પોતાની કેફિયત નોંધાવી. પોતાના માળામાં બનેલા એક કિસ્સામાં વહુને સાસુએ બળાત્કારે બાળી નાખી છે એવું જણાવ્યું.

'કોણ છે સાક્ષી ?'

'ક્યારે બન્યું આ ?'

'તમને ક્યાંથી ખબર ?'

'તમે કેમ વધુ રસ લઈ રહ્યા છો ?'

'તમારાં કંઈ સગાં ખરાં કે ?'

'આવા તો રોજના કિસ્સાઓ બને છે !'

'ખોટું હશે તો બૂરા હાલ થશે !'

આવી તો કેટકેટલાંય પ્રશ્નોની ઝડી વરસી ગઈ. વજ્રસ્તંભ સમું ચોંટેલું પોલીસ ખાતાનું અંગ ઘણીવારે માંડમાંડ હાલ્યું.

સર્વે ઇસ્પિતાલમાં આવ્યા.

એક ખાટલા પર રેણુને સુવાડવામાં આવી હતી. એના શરીર પરની ચામડી ચામડી નહોતી રહી. પગના ભાગ આગળ તો મોટામોટા ઝળેળા ઊઠ્યા હતા. સાસુ એને કદ્રૂપ કહેતી હતી ને ? અત્યારે જાણે એણે પોતાનું સાચું રૂપ દેખાડ્યું હતું. કાગળની કટકી અડકે, દોરાની અણી અડકે, અરે પવન અડકે તો યે વેદના થાય એવી સુલાયમ ચામડી બની ગઈ હતી. માંસના લોંદા દેખાતા હતા. રૂપ કદ્રૂપ બન્યું હતું કે કદ્રૂપે રૂપ ધારણ કર્યું હતું તે કળવું મુશ્કેલ હતું. વેસેલીનનો તો કોઈ હિસાબ નહોતો. બીજી અનેક પ્રકારની ઠંડી દવાઓની વાસ આવતી હતી. એના શરીર પર ગરમ શાળ ઓઢાડવામાં આવી હતી. પાછલા ત્રણ કલાકમાં જ જાણે રેણુ સાવ ફિક્કી પડી ગઈ હતી. એની આંખો જાણે કૂવા જેટલી ઊંડી જતી રહી હતી. એમાં તેજ નહોતું. આગલા દિવસની પહેરેલી પેલી સાડી ને કબજો કાળાંકાળાં બળેલાં ચામડાં સાથે, એના પહેરનારની દશા પર કલ્પાંત કરતાં ખૂણામાં પડ્યાં હતાં.

કાળાં નહિ પણ એવાં જ લાલ ચામડાં રેણુના શરીરે હતાં.

નિરાશવદને જમુ ઊભો હતો. ભૂરીની છાતી ધડકધડક થતી હતી. નવી વહુ લાવવાના ઉમંગમાં ને ઉમંગમાં આ ગભરુ બાળા પર ગુજારેલા સીતમો–અત્યાચારોની સીમા એ ભૂલી હતી. આજે એ પરિસ્થિતિનું પરિણામ પ્રત્યક્ષ જોયું. પોતે ધારેલું કાર્ય આવું ભયંકર પરિણામ લાવશે તેની એને મુદ્દલે કલ્પના નહોતી.

પોલીસ આવી હતી. પોલીસકેસ તરીકે પોલીસ આ કેસ હાથમાં લેવા માગતી હતી. એવી વખતે આ વહુ જો સાચી જુબાની આપે...તો આ પોલીસ...અમંગળ બનાવોની આ આગાહી હતી ? વહુ જો એમ કહે કે સાસુએ મને બાળી છે તો તો...આ પોલીસ...જેલ...મારઝૂડ...સજા...દંડ...કુટુંબ... ઘર...આખી યે ઇસ્પિતાલ જાણે ચકર-ચકર ફરતી હોય એમ સાસુને લાગ્યું.

રેણુ જરા સ્વસ્થ થઈ હતી. વેદના થોડીક ઓછી થઈ હતી. દાક્તરે નાડ તપાસી; જુબાની લેવાની શરૂઆત થઈ. પોલીસોએ ને દાક્તરે રેણુને દાઝવાનું કારણ પૂછ્યું. રેણુ શું બોલે ?

એના મનના મહેરામણમાં એકસાથે વિચારોની ભરતી ને ઓટ શરૂ થયાં હતાં. સાચી વાત કહી દેવાનું, એ બહાને હિંદુ સંસારની બીજી અનેક સાસુઓ પર ધડો બેસાડવાનું એને મન થઈ આવ્યું, છેક ગળા સુધી સત્ય હકીકત આવી પણ તરત જ ત્યાં એ અટકી ગઈ.

રેણુએ સાસુ સામે જોયું.

સાસુની લાચાર દૃષ્ટિ ભેદીને રેણુનાં નયનો એમના અંતરતમ ભાગ સુધી પહોંચી

ગયાં ભૂરીના હૃદયને ત્યાં એણે છૂટી પોક
રડતું એવું કેવળ લાચારી, કેવળ પશ્ચાતાપ, કેવળ ભૂલનો એકરાર એ હૃદય કરતું હતું એ પશ્ચાત્તાપના કુંડમાં સ્નાન કરીને બહાર નીકળતો સાસુનો આત્મા સિર્ફ નારીનો—માતાનો આત્મા બની ગયો હતો એ આત્માએ સાસુપણાના વસ્ત્રો ઉતારી કાઢ્યાં હતાં 'મા' તરીકેનો નવો સ્વાંગ ધારણ કર્યો હતો સાસુના આ નવા અવતારે, વહુના આત્માને—શુદ્ધ નારીના આત્મા તરીકે પહેલી જ વાર પિછાણ્યો ને સત્કાર્યો પોતાની બાજુમાં જ, પોતાના એક અંગ તરીકે એને સ્થાન આપ્યું

પણ જ ક્ષણમાં નેત્રો દ્વારા થયેલી આ અંતરાબદલીની કોઈને કશી યે ખબર ન પડી

જુબાનીમાં રેણુએ લખાવ્યું

'આ બનાવ આ કરતાં નડેલો સ્ટવનો અકસ્માત જ માત્ર છે પેલા પડોશીભાઈ જે કંઈ કહે છે તેમાં એમની સમજફેર થઈ લાગે છે અમે બંને તો મા-દીકરી જેવાં છીએ'

સાસુના આત્માએ પણ આ શુદ્ધ ને સાત્વિક ભાવનો સામો પડઘો પાડ્યો ડૉક્ટરને એણે ચિંતા વ્યક્ત કરતાં પૂછ્યું

'કેમ લાગે છે ડૉક્ટર સા'બ મારી વહુ મારી રેણુને '

'ગભરાવ નહિ બહેન, ઈશ્વર સહુ સારાં વાનાં કરશે' ડૉક્ટરે આશ્વાસન આપ્યું

ભૂરીએ તેને તે જ પળે વહુને પોતે કરેલી ત્રણ વર્ષની અગિયારસનું ફળ આપ્યું દુવા આપી રેણુ બચી જાય તો જિંદગીભર અથાણું નહિ ખાવાની ને ડાકોરજી પગે લગાડી આવવાની એણે ત્યાં ને ત્યાં જ બાધા લીધી

*

સાથે જ પૂર્ણિમાને પ્રતાપે કે સાસુની દુવાથી કે ગમે તે કારણે રેણુ બચી !

હૉસ્પિટાલમાં દોઢ મહિનો રહ્યા પછી આજે રેણુ ઘેર જતી હતી બારણામાં દાખલ થતાં જ સ્મિતથી આવકારતી ભૂરી બોલી

'આવ દીકરા, આવ'

ને તુરત જ વહુને એ ભેટી પડી—જાણે પૃથ્વીમાતાની ગોદમાં સીતાદેવી ન સમાં હોય!

★

આવતી ૨૯મી નવેમ્બરે જેમનો ૮૦મો જન્મદિન ઊજવવા માટે હિંદના માનીતા નેતાઓએ સંયુક્ત અપીલ બહાર પાડી છે તે ઠક્કરબાપાના જીવનનો આ પ્રસંગ છે

લગભગ પાંત્રીસ વર્ષ પહેલાંની વાત હરિજન સાથે વાત કરવામાં પણ જ્યારે પાપ મનાતું હતું ત્યારે તેમની સાથે પ્રીતિભોજનની તો વાત જ ક્યાં કરવાની? 'આર્યન બ્રધરહુડ' તરફથી યોજાયેલા એક સમારંભમાં ઠક્કરબાપાએ ભાગ તો લીધો પણ એથી [illegible], જ્ઞાતિપટેલ તરીકે આન ભોગવતા, એમના પિતાજીને સખત આઘાત પહોંચ્યો જ્ઞાતિના ભેગા મળ્યા 'પ્રાયશ્ચિત્ત કરો, નહિ તો કુટુંબ સમસ્ત ન્યાત બહાર રહેશે'

'શું કરવું? એક તરફ પિતૃભક્તિ બીજી તરફ માનવસેવા' તુમુલ યુદ્ધને અંતે પિતૃભક્તિ જીતી ઠક્કરબાપાએ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું, પણ એમના દિલનો વલોપાત અકથ્ય હતો

એટલે ૧૯૧૩માં પિતાનું મૃત્યુ થયું ને થોડા જ દિવસ બાદ એમના નાના ભાઈને કહ્યું 'હવે હું નોકરી છોડું છું પિતાજીની હાજરીને કારણે છ વર્ષથી મનોમંથનમાં અટવાયો છું હવે મારા આત્માને સાંત્વન મળે તે ધર્મ હું અંગીકાર કરીશ'

પેન્શન મળવાને થોડો જ સમય બાકી હતો, પણ અમૃતલાલભાઈ દૃઢનિશ્ચયી હતા ૧૯૧૪માં એમણે નોકરી છોડી, જનતાની સેવાનું વ્રત લીધું કુટુંબના અમૃતલાલ ઠક્કર મટી, ત્યારથી એ હિંદના 'ઠક્કરબાપા' બન્યા

આવા એકનિષ્ઠ સેવકની જન્મજયંતી કેમ ન ઊજવીએ?

*

પક્ષીઓનો ઋતુપ્રવાસ

*

શ્રી. વિજયગુપ્ત મૌર્ય

ક્યાં ઉત્તરાખંડ ને ક્યાં હિંદુસ્તાન! કોઈ અણજાણતત્ત્વપ્રેરિત હજારો માઈલનો અવિરત પ્રવાસ ક્યાં ને ક્યાં પક્ષીનું નાનકડું કદ! ન કોઈ વિશ્રામ, ન કોઈ ઊંઘ ને ન કોઈ હોકાયંત્ર—પણ. ત્રણ હજાર ફૂટ ઊંચે ઊડી હજારો માઈલનો દરિયો ખેડવો પડે, વચ્ચે પહાડો આવે, દીવાદાંડીઓ આવે, રાત્રે ચોમેર અંધકાર હોય, આંધી ઊમટે, વરસાદ પડે છતાં વખત થાય એટલે, માબાપને પાછળ મૂકીને, ચારપાંચ મહિનાનું બચ્ચું પ્રવાસ ખેડવા નીકળી પડે! કુદરતની બલિહારી જ કે બીજું કંઈ? પક્ષીજગતના નિષ્ણાતને હસ્તક પંખીઓના આ હૃદયંગમ ઉડ્ડયનનું, ને એની સાથે સંકળાયેલા અનેકવિધ પ્રશ્નોનું અહીં નિરૂપણ થયું છે.

આજે લખું છું ત્યારે મારી કલ્પના ઉત્તરાખંડમાં ઊડી રહી છે. ચોમાસાનો અંત પાસે છે અને ત્યાં શિયાળો દૂર નથી. ઉત્તરાખંડ પ્રવૃત્તિથી ગાજે છે. પક્ષીઓ હજારો માઈલનો પ્રવાસ ખેડીને હિંદુસ્તાનમાં શિયાળો ગાળવા માટે આવવાની તૈયારી કરે છે. સંવનન અને પ્રજનનનો કાળ પૂરો થયો છે. બાલઉછેરનું કાર્ય પાર પડ્યું છે, બચ્ચાં પાંખો પસારીને ઊડતાં શીખી ગયાં છે અને ખાવાપીવામાં સ્વાશ્રયી બની ગયાં છે. હવે તેમને માતાપિતાની જરૂર નથી, માતાપિતાને બચ્ચાંની ચિંતા નથી. યુગયુગના સંસ્કારો એમને પ્રેરણા આપે છે. પ્રકૃતિ એમના કાનમાં કહી જાય છે કે ઉત્તરાખંડના વાયુ પર સવાર થઈને કઠોર શિયાળો આવી રહ્યો છે અને તમારે આ પ્રદેશ છોડીને હિમાલયની દક્ષિણે હિંદુસ્તાનનાં હરિયાળાં ખેતરો, મેદાનો, પહાડો અને ઉદ્યાનોમાં જઈને કલ્લોલ કરવાનો વખત આવી રહ્યો છે. હજી તો હમણાં જ ત્રણચાર માસ પહેલાં અંડમાંથી નીકળીને બ્રહ્માંડમાં આવેલું નાનકડું બચ્ચું શું જાણે કે શિયાળો કેવો હશે અને હિંદુસ્તાન ક્યાં હશે? એ સુકુમાર બચ્ચું શું જાણે કે દક્ષિણ દિશા ક્યાં છે અને ઉત્તરાખંડ છોડી જવાનો સમય થયો છે! અરે, એ શું જાણે કે ઉત્તરાખંડ છોડી જવો જોઈએ? અને છતાં દર વર્ષે દુનિયાનો એક મહાન ચમત્કાર બને છે, વિશ્વની એક મહાન્ અજાયબી બને છે. કુદરતે નિર્માણ કરેલા દિવસે સુકુમાર બાળપંખીઓ પોતાની નાનકડી પાંખ પસારે છે, દક્ષિણ દિશામાં મુખ ફેરવે છે અને હવામાં તરતાં થઈને હિંદુસ્તાનને માર્ગે ઊડવા માંડે છે. માબાપ તો પાછળથી આવે છે. બચ્ચાં એકલાં ઊડ્યે જાય છે. અંધારી રાત કે ઝંઝાવાતનો એમને ડર નથી. જે માર્ગ તેમણે કદી જોયો નથી ત્યાં પણ તેઓ ભૂલાં પડતાં નથી. એમની પાસે હોકાયંત્ર નથી, સેક્સ્ટન્ટ નથી, નકશા નથી, અક્ષાંશ–રેખાંશનું, તેમને જ્ઞાન નથી. સૂર્ય અને તારાઓ ઉપરથી તેમને દિશા અને અંતર શોધતાં આવડતું નથી. એમને કોઈ રસ્તો દેખાડતું નથી, તેઓ કોઈને રસ્તો પૂછતાં નથી. સાઇબીરિયા, કૅનેડા, ઑસ્ટ્રેલિયા અને આફ્રિકાનાં અફાટ વેરાન અને જંગલ જેટલાં આપણે માટે અજાણ્યાં છે તેના કરતાં પણ વધારે અજાણ્યાં આ બેચાર માસની વયનાં પક્ષીઓ છે. વિદાય લેતી વર્ષા પોતાની કળા સંકેલી રહી છે. મેઘ ગાજે છે, વીજળી સબાકા મારે છે, વ્યોમમાં વાદળો ઘૂંટાય છે, આંધી દૃષ્ટિનો અવરોધ કરે છે. મેઘ જેમ

આજવીજ અને પવનના તોફાન સાથે આવે છે તેમ તોફાન મચાવીને વિદાય લે છે. પરંતુ માબાપની હૂંફ અને માર્ગદોરવણીથી વિમુખ બનેલાં આ સુકુમાર પક્ષીઓ કુદરતની કઠોરતા અને પ્રવાસની વિષમતાથી જરાય ડર્યા વિના પોતાનો પ્રવાસ પૂરો કરે છે

ઓગસ્ટ માસ ઊતરતાં એમના આગમનના દિવસો ગણી શકાય છે કોઈ અંધારી રાત્રે કે સુંદર સવારે હું પહેલાં આગંતુકનો અવાજ સાંભળીશ ત્યારે આનંદ અને ઉત્સાહમાં આવીને બહાર દોડી જઈશ અને કહીશ, 'તું હેમખેમ આવી પહોંચ્યો કે? બહુ સારુ થયું મને તારા વિના જરાય ગમતુ ન હતુ '

• રખે તમે માની લેતા કે આ બધી બાલિશ કલ્પના છે વાસ્તવિકતા ઘણીવાર કલ્પના કરતાં વધુ મનોહર, વધુ ઉત્તેજક અને વધુ રોમાંચક હોય છે

શિયાળુ પક્ષીઓના આગમનનુ મનોહર દૃશ્ય જોવા મળે છે કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રમાં એકાદ નહિ પણ હજારો પક્ષીઓને તમે આવતાં જોઈ શકો મને યાદ છે અમારા બાળપણના દિવસો, જ્યારે શરદઋતુના આરંભ સાથે સ્વચ્છ થઈ ગયેલા આકાશમાં રાત્રિના કાજળઘેરા અંધકારમાં અગણિત હીરાની જેમ તારાઓ તગમગતા હોય ત્યારે પાણી કાંઠાના શિયાળુ પક્ષીઓનો પહેલો અવાજ કાને પડતો આકાશમાંથી આવતો એ તીક્ષ્ણ, મીઠો અને દૂરદૂર સુધી સંભળાતો અવાજ અમારાં બાળહૃદયને કેવા ઉત્કંઠાટથી હચમચાવી દેતો ! અમે ભાંડુઓ અગાસીમાં ચડી જતાં અને અંધારા આકાશ તરફ મીટ માંડતાં પણ ત્યાં તારાઓ સિવાય તો કશુ દેખાતુ નથી અને છતાં હૃદયને હચમચાવી દે એવા ટીટિયા, બટન, ગોલિંદા, ચક્રા, છોટા ગજપાઉ, ટીમટીમા વગેરેના સૂરીલા અવાજ રાત્રિના શાંત વાતાવરણમાં ગાજે છે કોઈ વાર સૂર્યાસ્ત પછી તરત જ કુંજ અને કુલંગનો મીઠો અને માદક અવાજ સંભળાતો, ત્યારે અમે એ સુંદર પંખીઓનું સ્વાગત કરવા દોડી જતા દૂર ક્ષિતિજ પર વાદળ દેખાય છે ના, એ વાદળ નથી, એ તો છે હજારો કુંજો અને કુલંગોનો સમુદાય ક્ષિતિજ પરથી ઊંચે ચડતા મેઘની જેમ તેઓ ઉપર આવે છે ક્ષણેક્ષણે આકાર બદલતા વર્ષાના વાદળની જેમ એ સમુદાયનો આકાર પણ બદલાતો જાય છે મેઘનો ગોરસો શણ્યો હોય એવો આ પક્ષીઓનો ગોરસો જેમ ઉપર આવે છે તેમ ઊઘડતા ફૂલની જેમ તેની શોભા ખીલતી જાય છે દરિયાની ભરતીનાં મોજાં ની જેમ એ પક્ષીઓનાં મોજાં આગળ વધે છે દરેક ટોળાને એકેક નાયક છે અને ક્ષણેક્ષણે તે પોતાના અનુયાયીઓને આદેશ આપતો જાય છે અને અનુયાયીઓ તેને અનુસરે છે "સાચો સામ્યવાદ શું આ પક્ષીઓમાં જ હશે ? કાર્લ માર્ક્સ, લેનિન અથવા તેમના કોઈ સુપાત્ર કે કુપાત્ર શિષ્ય અથવા અનુયાયી સ્વીકારવાને તૈયાર ન થાય એવા કુંજના સામ્યવાદમાં નેતા વારા પ્રમાણે બદલાતા જાય છે ! એક પછી એક વાદળું આવતુ જાય અને વરસીને ચાલ્યુ જાય તેમ કુંજ અને કુલંગનું એક પછી એક ટોળું આવતું જાય, ગગનને ગજવતુ જાય અને આગળ જઈને ક્ષિતિજમાં ઊતરી જાય લાંબી ડોક લંબાવીને, સુંદર પાંખો પસારીને હળવે હળવે ઊડતા જતાં કુંજ અને કુલંગના ગોરસા જોવા એ જિંદગીનો એક લહાવો છે

મને યાદ આવે છે બાળપણના એ દિવસો, જ્યારે પક્ષીનાં બચ્ચાં માળો છોડીને ઝાડની ડાળીપર કૂદાકૂદ અને ઊડાઊડ કરે તેમ અમે ઘરમાંથી બહાર નીકળીને પાસેના દરિયાકાંઠે જતા થયા પાણીકાંઠાનાં શિયાળુ પક્ષીઓ સાથે મારે ત્યારથી મૈત્રી ચાલી આવે છે શરદઋતુની શરૂઆતથી જેમજેમ શિયાળુ પંખી આવવા

માંડતાં તેમતેમ અમે આનંદમાં આવી જતા. શરદઋતુના પહેલા પરોણાના પ્રથમ દર્શનના રોમાંચની શી વાત કરવી? પરંતુ વસંતના અંતસમયે જ્યારે સાગર મસ્ત બને છે અને પ્રકોપ પામેલા સૂર્યનાં કિરણોથી પરાજય પામીને રહીસહી શીતળતા પણ ગુમાવીને શિયાળો નાસી જાય છે, ત્યારે એક દિવસ સવારે અમે જોતા કે દરિયાકાંઠો સૂનો પડ્યો છે! પાણી ઉપરથી અને પાણીકાંઠા પરથી બધાં શિયાળુ પક્ષીઓ અદૃશ્ય થઈ ગયાં છે! પક્ષીઓના કલ્લોલથી જે કાંઠો ગાજતો હતો તે હવે વેરાન લાગે છે. મારું મન ઉદાસ થઈ જાય છે. મને જિજ્ઞાસા થાય છે: આટલાં બધાં પક્ષીઓ ક્યાંથી આવ્યાં હતાં? કેમ આવ્યાં હતાં? કેમ ઊડી ગયાં? ક્યાં ઊડી ગયાં? અને આ અજાયબી તો જુઓ: બધાં પક્ષીઓ શું સંપ કરીને એકસાથે જતાં રહ્યાં? પણ બાળકો દુનિયાની આ એક મહાન અજાયબી કેમ સમજી શકે? અને કોણ સમજાવે?

ગયા ઉનાળામાં હું હિમાલયમાં હતો. વસંતના અંતમાં દર વરસે હિમાલયના પહાડો અને જંગલોમાં પ્રજનન માટે જતાં મારાં પક્ષીમિત્રોને હિમાલયમાં મળી આવવાની મારી ઇચ્છા ઘણાં વરસોથી હતી. ઘૂઘવતા નિર્મલ ઝરાઓને કાંઠે મેં દિવાળીઘોડા જોયા, કાબરપીદાને કલ્લોલ કરતા જોયા, કસ્તૂરાને હરિયાળી ઘટાવાળી ખીણોમાં વહી જતી નદીઓ ઉપર ઝૂલતાં વૃક્ષોની ડાળે હૃદયંગમ મીઠાશથી ગાતા સાંભળ્યા. અરે લગભગ બાર હજાર ફૂટ ઊંચે બરફમાંથી ઝરતા ઝરા પર શ્વેતશિર થરથરાને હવામાંથી જીવડાં પકડતાં અને કાંહાની ઝાડીમાં બાંધેલા માળામાં બચ્ચાંને ખવડાવતાં જોયાં, ત્યારે આવાં જાત-જાતનાં પરિચિત પંખીઓને વરથી—અને જ્યાં તેમને દર શિયાળે જોઉં છું ત્યાંથી—હજાર માઈલ દૂર જોયાં ત્યારે મારા એ મિત્રોને જોઈને મેં કહ્યું: 'અરે ઓ મિત્રો, હું તમને અહીં મળવા આવ્યો છું.'

તમે તમારા વતનથી હજારો ગાઉ દૂર અજાણ્યા દેશમાં ફરતા હો, ત્યારે તમારા વતનના માણસનો મેળાપ થાય તો કેવા આનંદમાં આવી જાવ? કેવો ઊમળકો આવે? પછી ભલેને તમારે તેની સાથે માત્ર આંખની જ ઓળખાણ હોય. ત્યારે મારાં પ્રિય પક્ષીમિત્રો જેમને મળવા માટે મેં આટલો પરિશ્રમ ખેડ્યો હતો, જંગલો, પહાડો, નદીઓ, ખીણો, કોતરો અને કંદરાઓ વટાવ્યાં હતાં, તેમને મળીને આટલો બધો આનંદ થાય તેમાં નવાઈ શી?

નવાઈ તો એ જ છે કે ઘડિયાળ જેવી નિયમિતતાથી યાયાવર પક્ષીઓ દર વર્ષે આપણે ત્યાં આવે છે અને પાછાં જાય છે. શિયાળામાં કોઈ દિવસ તાપ પડે કે વરસાદ આવી પડે તોપણ તેઓ છેતરાઈ નથી જતાં કે શિયાળો પૂરો થઈ ગયો છે. જે પક્ષીઓ સમૂહચારી છે તેઓ પણ વિચારોની આપલે કેવી રીતે કરે છે તે એક કોયડો છે, ત્યારે જેઓ સમૂહચારી નથી તેમનું શું? પ્રાણીસૃષ્ટિ 'ટેલીકોમ્યુનીકેશન' (માનસિક વ્યવહાર)ની કોઈ રીત જાણતી હશે? નહિતર જંગલમાં તમરાં એકસાથે કેમ ગાવાનું શરૂ કરે અને એકસાથે કેમ બંધ કરે? પક્ષીઓની જ વાત કરીએ તો આપણી સુગરીનું ટોળું જ્યારે ગાય છે ત્યારે એકસાથે ગાવાનું શરૂ કરે છે અને બંધ પડે છે ત્યારે એકસાથે જ. તેમાં જરા યે ફેર પડતો નથી, પણ એ તો બીજી વાત થઈ.

ઘણાં યાયાવર પક્ષીઓ દિવસે ચારો ચરે છે ને આરામ કરે છે અને રાત્રે પ્રવાસ કરે છે. પછી ભલે રાત અજવાળી હોય કે કાજળઘેરી અંધારી હોય! કેટલાંક પક્ષીઓ ધરતીથી બહુ ઊંચે નથી ઊડતાં, કેટલાંક પક્ષીઓ આકાશમાં ઊડતાં જાય છે અને

કેટલાક પક્ષીઓ તો એટલે ઊંચે ઊડે છે કે નીચેથી નરી આંખે દેખાય નહિ। જર્મની અને સાઈબીરિયામાંથી આપણે ત્યાં આવેલાં પક્ષીઓ હિંદમાં હાથ આવ્યાના દાખલા નોંધાયા છે એ બંને દેશોમાં અને યુરોપના બીજા દેશોમાં મોટી સંખ્યામાં યાયાવર પક્ષીઓને પકડીને તેમના પગે એલ્યુમિનિયમની હલકી વીંટી પહેરાવી છોડી મૂકવામાં આવે છે એ વીંટીપર વીંટી પહેરાવ્યાના સ્થળ અને તારીખ કોતરેલા હોય છે યાયાવર પક્ષીઓ કયે રસ્તે ક્યાંસુધી જાય છે તે જાણવાની આ ઉત્તમ રીત છે આવતા જતાં દર વર્ષે દસ–બાર હજાર માઈલની મુસાફરી કરવી એ કંઈ જેવુંતેવું પરાક્રમ છે ? એ રીતે ધ્રુવ પ્રદેશની વાબગલી સૌથી વધુ પરાક્રમી છે, કારણકે તે દર વર્ષે વીસ હજાર માઈલનો પ્રવાસ કરે છે તે દર વરસે ઉત્તર ધ્રુવથી દક્ષિણ ધ્રુવ અને દક્ષિણ ધ્રુવથી ઉત્તર ધ્રુવ જાય છે।

સાધારણ રીતે યાયાવર પક્ષીઓ ત્રણ હજાર ફૂટથી વધારે ઊંચે પ્રવાસ નથી કરતાં કેટલાક જમીનથી થોડી જ ઊંચાઈએ ઊડે છે પરંતુ જ્યારે ઉત્તુંગ પર્વતમાળાઓ વટાવવી હોય છે ત્યારે તેઓ નીચી ખીણો શોધવા નથી જતાં તેઓ સીધી લીટીમાં પ્રવાસ કરે છે અને તેમ કરતાં વીસપચીસ હજાર ફૂટ ઊંચા કે તેથી પણ ઊંચા પર્વતો ઓળંગવા પડે તો તે પણ ઓળંગી જાય છે

નિશાચર પક્ષીઓ તો રાત્રે જોઈ શકે છે, પરંતુ દિનચર પક્ષીઓ રાત્રે બહુ ઓછું જોઈ શકે છે અને છતાં તેઓ રાત્રે પ્રવાસ કરે છે એ એક અજાયબી છે ને ? તેઓ રસ્તો કેવી રીતે શોધે છે એ એક કોયડો છે ને એમ માનવામાં આવે છે કે તેઓ માત્ર પ્રેરણાથી જ સાચી દિશામાં ઊડ્યે જાય છે, તો જ્યારે ધુમ્મસ હોય છે ત્યારે પ્રવાસી પક્ષીઓ અટવાઈ જાય છે અને ભૂલા પડી જાય છે તેનો અર્થ એ કે પ્રવાસમાં દૃષ્ટિ મદદરૂપ છે જ પરંતુ દૃષ્ટિનો ઉપયોગ મર્યાદિત છે જે પક્ષીઓ જિંદગીમાં પહેલી જ વાર પ્રવાસે ઊપડે છે તેઓ આંખો વડે જોઈને પણ કેમ ઓળખી શકે કે તેમનો રસ્તો આ જ છે ? અને દરિયા પરથી પ્રવાસ કરનારાં પંખીઓ માટે દરિયા પર રસ્તા માટે યાદ રાખવા જેવું તો કંઈ હોતું નથી એટલે એક જ અનુમાન પર આવવું પડે છે, કે વારસામાં મળેલા યુગયુગના સંસ્કારોથી પ્રેરાઈને જ પક્ષીઓ પ્રવાસ કરે છે અને સાચા માર્ગે જ આવે છે અને જાય છે

રાતના પ્રવાસ દરમિયાન દીવાદાંડીઓ પક્ષીઓ માટે વિઘાતક આકર્ષણ બની રહે છે થાકેલા અને અંધારાથી કંટાળેલાં પક્ષીઓ દીવાદાંડીના પ્રકાશથી આકર્ષાઈને તેની સાથે અટકાઈ પડે છે અને દર વર્ષે લાખો પક્ષીઓ આવી રીતે નાશ પામે છે હવે તો તેમને બચાવી લેવા માટે દીવાદાંડીઓ પર યુરોપ–અમેરિકામાં ખાસ ગોઠવણ કરવાનું શરૂ થયું છે

તેતર, લાવરી, બટેર વગેરે નબળી પાંખોવાળાં પંખી પ્રવાસમાં થાકીને મોટી સંખ્યામાં નાશ પામે છે જ્યારે તેઓ યુરોપ અને આફ્રિકા વચ્ચે પ્રવાસ કરે છે ત્યારે કુદરતે તેમને એટલા ભૌગોલિક જ્ઞાનની પ્રેરણા આપી છે કે ભૂમધ્ય સમુદ્ર ઓળંગવો હોય તો પશ્ચિમમાં જિબ્રાલ્ટર પાસે અને મધ્યમાં સીસીલી અને માલ્ટા થઈને જવાથી દરિયાપર ઓછું ઊડવું પડશે એમ તેમને લાગે છે એટલે બહુધા તેઓ એ રસ્તે જ પ્રવાસ કરે છે, અને તેમ છતાં અસંખ્ય પક્ષીઓ થાકીને દરિયામાં પડી મરણ પામે છે કેટલાંય થાકેલા પક્ષીઓ મધદરિયે આગબોટો અને વહાણોમાં આશરો લે છે આવું ભૌગોલિક જ્ઞાન દુનિયામાં બધે

ठेकाणे प्रवासी पक्षीओ बतावे छे.

पक्षीओ थाकी न जवाय ते माटे उतावळे नथी ऊडतां. आसानीथी ऊडतां जाय छे. केटलांक पक्षीओ रोजना छथी आठ कलाक ऊडीने रोजना बसो माईल कापे छे एवो अंदाज काढवामां आव्यो छे.

पक्षीओनो प्रवास कंई उत्तराखंड अने हिंदुस्तान वच्चे ज थाय छे एवुं नथी अने शियाळामां ज प्रवास करे छे एवुं पण नथी. वर्षना कोई पण समये दुनियाना कोई ने कोई भागमां तेमनो प्रवास चालु ज होय छे. ए प्रवास पूर्वथी पश्चिम के पश्चिमथी पूर्व होय, उत्तरथी दक्षिण के दक्षिणथी उत्तर होय के पछी एक खूणाथी बीजा खूणा तरफ होय.

पक्षीओ एक "कूदका"मां वधुमां वधु केटलुं ऊडी शके छे तेनो आधार पक्षीनी जातपर छे. तेतर अने लावरी एक कलाकनी अंदर थाकी जाय. वाबगली आखो दिवस ऊड्या करे तोपण न थाके. युरोपथी दक्षिण आफ्रिका सुधी जनारां बगलां अने अबाबील ६,००० माईलनुं अंतर कापतां रोज थाक खातां होय छे, परंतु सोनेरी जिरिया नामनुं पाणीकांठानुं नानकडुं पंखी उत्तर अमेरिकाना अलास्का अने प्रशांत महासागरना हवाई टापुओ वच्चे २,००० माईलनो प्रवास वचमां क्यांय थाक खाधा विना एक ज मजलमां कापी नाखे छे!

उनाळामां बहुधा नर घर तरफ प्रथम प्रयाण करे छे. उत्तराखंडमां ते पोताना असल स्थाने ज पहोंचे छे, तेनो कबजो करी ले छे, गाय छे अने कल्लोल करे छे अने मादा आवे त्यारे पोताना अनेक नखरांथी तेने आकर्षे छे. जो जीवनभरनी लग्नग्रंथिमां माननारां पंखी होय तो संवनन औपचारिक ज होय छे. परंतु जेओ एवी लग्नग्रंथिमां नथी मानतां एवां पक्षीओने मादाने आकर्षी तेनी उपर पोतानो अधिकार जाळवी राखवा संवननी पराकाष्टानुं प्रदर्शन करवुं पडे छे. तेमने हरीफ नरो सामे लडवुं पडे छे. पोताना प्रादेशिक साम्राज्यनो कबजो टकावी राखवा पण लडवुं पडे छे अने ते माटे ग्रीष्मना प्रवासमां नरने आगळ जवुं जरूरी छे.

शियाळु प्रवासमां पक्षीओनां बच्चां प्रथम प्रवासे ऊपडे अने माबाप पाछळथी आवे ए नियम पण बधां य पक्षीओ माटे नथी. दाखला तरीके युरोपी कोयलनी जे, दरेक जात पोतानां ईंडां पारकां पक्षीओना माळामां मूकी आवीने ए पारकां पक्षीओ पासेथी पोतानां बच्चां उछेरावे छे. तेमां कोयल पोते शियाळु प्रवासे ऊपडी जाय छे. जुदी ज जातनां पालक माता-पिताथी उछेरायेलां कोयलनां बच्चां मोटां थाय त्यारे पाछळथी एकलां शियाळु प्रवासे ऊपडे छे.

आवी महान अजायबीओथी हेरत पमाडतां पक्षीओना स्थळांतरनुं कारण शुं? शा माटे अनेक विडंबनाओ, यातनाओ, आफतो अने मृत्युनो पण सामनो करीने आटलो परिश्रम खेडीने पक्षीओ वर्षमां बे वखत हजारो माईलनी मुसाफरी करे छे? पक्षीओने पोताने भान होय के न होय, पण तेमने आ प्रवासथी ए लाभ तो छे ज. हिमप्रदेश अने शीतप्रदेशमांथी समशीतोष्णप्रदेश अने उष्णप्रदेशमां केटलांक पंखीओ दर शियाळे जतां न रहे तो बरफ अने सखत ठंडीमां तेमने भूखे मरवुं पडे अने थीजीने मरी जवुं पडे. हिमप्रदेशना तोफानी शियाळानी भयंकरता तेओए कदी नजरे तो जोई नथी; कारणके पानखरमां ज तेओ ए प्रदेश छोडी जाय छे, एटले शियाळानी भयंकरताना भानथी प्रेराईने तेओ स्थळांतर करे छे एवा ज्ञाननुं आरोपण न थई शके. तेओ युगयुगना जे संस्कारो

વારસામાં મળ્યા છે તેથી પ્રેરાઈને જ સ્થળાંતર કરે છે જ્યારે તેઓ ઉષ્ણપ્રદેશમાં આવે છે ત્યારે ત્યાં આબોહવા ખુશનુમા હોય છે અને ખોરાકની વિપુલતા હોય છે

વસંતમાં ઘર તરફ પાછા ફરવા પક્ષીઓને કેમ પ્રેરણા થાય છે? સવનન અને પ્રજનન કાળની વિહ્વળતા તેમના મનમાં એ પ્રેરણા પ્રગટાવતી હશે જેમને પ્રજનન ન કરવું હોય એવાં કેટલાંક પક્ષીઓ અહીં જ રહી જાય છે પ્રજનન માટે ઊડી જનારાં પંખી જ્યારે પોતાના વતનમાં પહોંચે છે ત્યારે ત્યાં વસંત સોળે કળાએ ખીલી હોય છે, ખોરાક વિપુલ પ્રમાણમાં હોય છે અને અહીં કરતાં ત્યાં દિવસ લાંબો હોય છે એટલે ખાઉધરાં બચ્ચાંનું પેટ ભરવામાં તેમને સગવડ પડે છે આ સગવડોનું તેમને ભાન હોય છે અને તેથી જ તેઓ ઉત્તરાખંડના પ્રવાસે ઊપડી જાય છે એવું નથી, એવા જ્ઞાનનું આરોપણ થઈ શકે તેમ નથી દાખલા તરીકે જે બચ્ચાં પહેલી જ વાર પ્રજનન માટે ઉત્તરાખંડમાં જવા ઊપડી જાય છે તેમને ઉત્તરાખંડની એ સગવડનું જ્ઞાન ક્યાંથી હોય?

દરેક વસ્તુને બુદ્ધિની કસોટી પર કસવાને ટેવાયેલા પશ્ચિમના જડવાદી વિજ્ઞાનવેત્તાઓએ પણ કબૂલ કર્યું છે, કે પક્ષીઓના પ્રવાસની આ અજાયબીઓનો ઉકેલ બુદ્ધિ વડે મળે તેમ નથી, કારણકે તેનો ઉકેલ છે જ નહિ કેમકે જે પ્રેરણા પક્ષીઓને આ મહાન અજાયબીઓ સરજવા પ્રેરે છે તે ઈશ્વરદત્ત છે

બુદ્ધિ જેનો ઉકેલ કરી શકતી નથી, કલ્પના જેને પહોંચી શકતી નથી, તર્કશક્તિ જે સમજાવી શકતી નથી, એવી ઈશ્વરદત્ત પ્રેરણાથી પ્રેરાયેલા આ ચમત્કાર કોણ જાણે કેટલા યુગથી બન્યા કરે છે, હજી બનતા આવે છે અને બન્યા કરશે વિજ્ઞાનની સિદ્ધિઓ તેની પાસે ઝાંખી લાગે છે નાનકડા ને નાજુક પંખી પાસે અણુશક્તિ પર સ્વામિત્વ મેળવવા મથતો વિરાટ માનવી પણ ક્ષુદ્ર લાગે છે, કારણકે ક્ષુદ્ર લાગતાં નાનકડાં પંખી વિરાટ કાર્ય કરી શકે છે

વિરાટમાં ક્ષુદ્રતા અને ક્ષુદ્રમાં વિરાટશક્તિ આપનારની અકળ કળાને કોણ કળી શકે? આ કોયડો નિરીશ્વરવાદીઓને પડકાર ફેંકે છે

કુદરતની એ અકળ કળાનું ભાન કરાવતી આ અજાયબીઓ પચાંગની નિયમિતતાથી દર વર્ષે આપણે ત્યાં બને છે, પણ જીવનની રોજિંદી જંજાળમાંથી મુક્ત બનીને એનો આનંદ માણવાની ફુરસદ કોને છે?

તા ક આ લેખ પૂરો કરીને ઘડીવાળું છું ત્યાં મારા બગીચામાંથી અવાજ આવે છે 'ચિ-રરીટ, ચિ-ર-રીટ' શિયાળુ પંખીઓમાં દિવાળીઘોડો આવી પહોંચ્યો? ઊઠીને બારીમાંથી જોઉં છું તો દર વર્ષે અમારા બગીચામાં આવીને રહેતો દિવાળીઘોડો (ખંજન) પ્રફુલ્લતાથી નર્તન કરે છે એ આજે જ આવી પહોંચ્યો અને બરોબર પ્રસંગ ઉપર! આ પણ એક અજાયબી જ છે ને? હું તેની તપાસ રોજ કરતો હતો

★

ગુરુ મત્સ્યેન્દ્રનાથ ને તેમના શિષ્ય ગોરખનાથની આ વાત છે

એક વખત ગુરુએ તેમના શિષ્ય ગોરખનાથને કેટલીક સોનાની ઈંટો આપી ગોરખનાથે તે સોનાની ઈંટો લઈ કૂવામાં નાખી દીધી

ત્યારબાદ ગુરુશિષ્ય ચાલતાચાલતા, એક સ્થળે વૃક્ષઘટા નીચે રાત વિતાવવા રોકાયા ગુરુને ખબર નહિ કે ઈંટોની શી વ્યવસ્થા થઈ છે એટલે એમણે પૂછ્યું 'આ સ્થાને કંઈ ભય જેવું તો છે નહિ ને?'

'ભયને તો ક્યારનોયે કૂવામાં નાખી દીધો છે,' કડક બનતા શિષ્યે જણાવ્યું દ્રવ્યથી ભય ઉત્પન્ન થાય છે, એ વાત શિષ્ય બરાબર જાણતો હતો આ જવાબથી ગુરુને સંતોષ થયો

×

અબીલ-ગુલાલ

શ્રી. મોહિન્દ્રચંદ્ર

હૃદયમંદિરમાં બિરાજતા વિરાટના સ્વામી સચરાચર દેવને કોઈ નૈવેદ્ય ધરાવે, કોઈ એનું પૂજન-અર્ચન કરે, કોઈ આરતી ઉતારે, કોઈ ગંગાજળ વડે પાદપ્રક્ષાલન કરે, ધનિક એને કાજે બીજું મંદિર પણ બનાવી આપે, ચિત્રકાર એની છબી ચીતરે, શિલ્પી મૂર્તિ ઘડે, ત્યારે કવિ શું કરે? આજન્મ અકિંચન રહેવા સર્જાયેલ એ વ્યક્તિ પાસે શબ્દશક્તિ વિના બીજું કયું સાધન હોઈ શકે? શબ્દના અબીલ-ગુલાલનાં અહીં છાંટણાં છંટાયાં છે. સચરાચરના વિશાળ મંદિરને દ્વારે દીપોત્સવના દિવસોમાં એની મોહકતા મુગ્ધ કરે એવી બની રહો!

હું ગમે તેટલો પતિત અને નીચ હોઉં તો ય હું તારો છું, તેથી મારા હૃદયમાં ઉગ્ર અભિમાન જાગે છે.

ભલે તારા મુબારક હાથે આવિષ્કૃત થયેલી વાડીમાં હું ગુલાબનું ફૂલ ન હોઉં, તેની પાંખડી યે ન હોઉં, અરે, એ પાંખડીના અણુ જેટલો યે ન હોઉં, તોપણ વાડીમાં ઊડતી ધૂળની રજકણ જેટલો તો છું જ અને એક દિવસ વાયુરૂપી તારા સૂક્ષ્મ દૂતના શીતળ ઝોલે ઊડીને એ જ ગુલાબના મધ્યપ્રદેશમાં નિવસીશ, એ જાણી મારું અંતર પુલકિત બન્યું છે.

ભલે તારા રચેલા આ વિશાળ રાજ-મહાલયનો મોટો અમલદાર ન હોઉં, નાનામાં નાનો સિપાઈ પણ ન હોઉં; પણ તારી પ્રજાથી અનાદર પામેલા અને હડધૂત થયેલા વર્ગનો, તારું નામસ્મરણ કરતો, અહર્નિશ તારા દર્શનની ઝંખના ઝંખતો, દાસાનુદાસ તો હું છું જ; અને દૂરદૂરથી તારી સવારી નીકળેલી જોતાં, વિનાહકનો, તારી પૂંઠ પાછળ ડોકિયું કરી આનંદામૃત મેળવીશ એ જાણી હું મને ધન્યધન્ય ગણું છું.

*

મારાં પાપનો આ નાનો ઘડો એક વખત પૂરેપૂરો ભરાશે અને તારા આ અનંત, તેજસ્વી ઘટમાં ફૂટી ઠલવાશે, ત્યારે એ તારા કરની સોનેરી અંગુલિઓનો અગમ્ય સ્પર્શ પામીને ધન્યધન્ય બનશે એ આશાએ હું જીવું છું.

મારો આ ક્ષણભંગુર ઘડો પાપથી ભરાતો હોય અને ખરેખર હું પાપી હોઉં તો ય તારા પોતાના મુબારક હાથે મારા આ ઘડાને નિર્મળ કરવા તું મને પ્રેરણા કરશે, એમાં મને જરા ય શંકા નથી.

મારે તો મારા દેહનો અને આત્માનો ઉત્કર્ષ કરવો છે: એટલે આ પાપનાં રજનીઘોર અંધારાં વટાવવાં પડે છે, પણ એ રજનીઘોર અંધારાંમાં તારી પ્રતીતિની અટલ શ્રદ્ધાનો મારો પ્રાણપ્રદીપ વણબૂઝ્યો બળતો રહે છે, ત્યાંસુધી મને લેશમાત્ર ચિંતા નથી; કારણ મને ખબર છે કે આ ગાઢ અંધારાંની ઘોર રાત્રિ શમી જશે ને ઉષા રક્તવર્ણી ઓઢણી ઓઢી મલકાતે મુખે ફૂલછાબ ભરી આવશે અને બાલસૂરજ પણ તેનાં નયનોમાં નયનો મિલાવી અટ્ટહાસ્ય કરતો ક્ષિતિજમાં ઊગશે, ત્યારે હું જે અત્યારે પારાવાર પશ્ચાત્તાપનાં આંસુઓમાં ડૂબી રહ્યો છું, તે આંસુઓની ફૂલમાળ તું તારે પોતાને હાથે તારા કંઠમાં આરોપી મને નવપ્રમુદિત કરી તારા ખોળામાં બેસાડી હસાવશે; એ આશાએ હું જીવું છું.

*

આજ મારી હૃદયતંત્રીના તાર તારું જ સંગીત છેડવા પ્રયત્ન કરે છે

આજ મારા હાથની અંગુલિઓ તારો જ જીવંત સ્પર્શ મેળવવા ચાહે છે

આજ મારી નાડીમાં ગુપ્તિપણે તારા જ અનાહત નામના જ્વલંત ધબકારા થયા કરે છે

આજ મારા અંતરવર્તુળના મધ્યભાગ માંથી તારો જ સોઽહમ્ સોઽહમ્‌નો રસધ્વનિ નીકળે છે

આજ મારા નયનદ્વંદ્વનાં કિરણો તારા જ આગમનના પંથ પર પથરાયેલાં છે

મારા અંગનો પ્રત્યેક અવયવ તારો જ સાક્ષાત્કાર કરવા તત્પર બની રહેલ છે

આજ મન તને જ વાંછે છે, વિચાર તને જ પોકારે છે અને કર્તવ્ય તારો જ દિવ્ય સંદેશ પ્રતિપાદિત કરવા મથે છે

*

સંસારમાં ખદબદવાને બદલે હું તારા પાદપદ્મ ઉપર ભ્રમર થઈ યુગોના યુગો પર્યંત સર્વદા ગુંજ્યા કરું તો કેવું સારું !

હંસવૃત્તિ ધરીને તારા સંસારમાંથી નીરક્ષીરન્યાયે ક્ષીર પારખીને તેનું અહોનિશ પાન કરતો રહું તો કેવું સારું !

કોયલ બનીને તારા સદાવસંતભર્યા આમ્રકુંજે કૂજ્યા કરું તો કેવું સારું !

ચંડોળનું રૂપ લઈને તારા દિવ્ય દેશના આકાશમાં હમેશાં તારા ગીતો ગાતોગાતો ઊર્ધ્વઉડ્ડયન કરતો રહું તો કેવું સારું !

આ આંખો સૂર્ય—ચંદ્રરૂપ બની જાય અને દ્યાવાપૃથિવીનું રૂપ લઈ અહોનિશ રાતદિવસ હું પ્રકાશી રહું તો કેવી મઝા પડે !

*

મારા વિરાટ પ્રભુના ભવ્ય મંદિરમાં તારા આદેશનો ઘંટ નિરંતર વાગતો રહો !

મારી પાસે તો શું ભર્યું છે ? હું ખાલી હાથે એક ફૂલ લઈ આવીશ અને વિનમ્રતા પૂર્વક તારે ચરણે મૂકીશ

મને કંઈ તારી પૂજા કરતાં આવડે ના

હું મારા આ નાનાં મુખે તારા ગુણ પણ શાં ગાઉં ?

હું તો તારા ચરણ આગળ મારું દેહવૃક્ષ લંબાવી પડીશ અને તારા પુણ્યપાદારવિંદમાં મારું જીવનફૂલ સમર્પણ કરીશ.

*

પૃથ્વીનો પટ ફોડીને તારા વિપુલ પ્રકાશનો ફૂવારો ફૂટે છે તેની પ્રત્યેક ધારા મારા શરીરના અંતરભાગને સ્પર્શ કરે છે અને મારું હૈયું થનગની ઊઠે છે !

તારી આંખોમાં પ્રભાતની તાજગી ભરી છે સોનેરી અને રૂપેરી કળશથી તું અમી વરસાવે છે, આ પૃથ્વી તો તારી આનંદજ્યોતિની એક મિશાલ સરખી છે, આ હકીકત સાંભળીને મારું અંતર પાવન બને છે

કોમળ ગીતની મંગલ ધારાઓ તારા વિરાટ શરીરના પ્રત્યેક છિદ્રમાંથી ગુપ્તપણે વહી રહી છે તારા આત્માનું અભિનવ સ્વરૂપ પ્રત્યેક પદાર્થના ભીતરમાં વસી રહ્યું છે

ઓ મારા પ્રાણપ્યારા મિત્ર ! સોનેરી કિરણોએ ઘડેલી તારી આ વિરાટ કૃતિ એક સજીવ વિરાટ કાવ્ય છે અને એ કાવ્યના રસનિમજ્જન-પાનમાં મારું હૃદય ખીલી ઊઠે છે !

*

હું જ્યારે જ્યારે તારું ચિંતન કરું છું, ત્યારે ત્યારે તું મારી સમીપ હોય તેમ મને લાગે છે તારી હાજરીની સુગંધ મારી આસપાસ ઘૂમી વળે છે, હું જાણે એ સુગંધ વચ્ચે સ્થિર હોઉં તેમ મને લાગે છે

એક બાબતનું મને ઘણું દુઃખ થાય છે કે આ હાજરી મારા હૃદયને સ્પર્શ કરી શકતી નથી, મારું હૃદય કેટલું બધું કઠિન છે ! કેવળ તારી હાજરીની સુગંધ મારી

દશે દિશાએ ફરી વળે એટલું જ હું નથી ઇચ્છતો, તે મારા હૃદયના ભીતરમાં પ્રવેશ કરે અને મારા ભીતરને સુવાસિત કરે તો કેવું સારું!

મેં તે માટે ઘણી રાતના ઉજાગરા વેઠ્યા છે, ખૂબ આંસુ સાર્યાં છે. આ આંસુ તારા ચરણ પખાળવા કે તારા દિલને નમાવવા સમર્થ થયાં નથી!

હા, એક બાબત મને યાદ આવે છે.

કેટલીક વખત અચાનક આકાશમાં વાદળાં ચઢી આવે અને મુસળધાર વરસાદ પડે તેમ મારા નયનાકાશમાં કાળો મેઘ ચઢી આવતાં, ઓચિંતી અશ્રુધારાઓ વરસવા માંડે છે, આથી મારું મન મને કહ્યા કરે છે કે 'તારી હાજરીનો કંઈક સ્પર્શ હું અનુભવું છું.'

ચારે બાજુ પાણી અને વચ્ચે સોનામુખી કમળ. તારું ચિંતન એ કમળ જેવું છે! અને તારી હાજરી પાણી જેવી છે.

*

માલિક, શી આજ્ઞા છે?

સેવક દરવાજે આપના ફરમાનની રાહ જુએ છે. મધ્યરાત્રિ સુસવાટા કરતી ચાલી જાય છે. પ્રજા અનુપમ શાંતિની નિદ્રા લે છે.

નિઃશબ્દ આકાશમાં તારાઓ ચોકી કરતા, જગતના યોગભોગની કર્મસમીક્ષા કરે છે.

આપના બીજા પહેરેગીરો તો અત્યારે ઝોકાં ખાય છે. તેમની ઉપર દેખરેખ રાખનાર કેવળ સમયયંત્ર 'ટકટક' અવાજથી અવિરત ગતિ કરી રહેલ છે.

તે તો પોતાના બન્ને હાથથી નિરંતર ગતિશીલ રહી અખિલ જગતને કર્મનો અમોલ પાઠ શીખવી રહેલ છે.

હું કેવળ અનિમિષ નજરે આપની આજ્ઞાની રાહ જોઈ રહ્યો છું. નિર્દિષ્ટ કરેલું કામ સરસાસ થયું છે.

નવા કામની જ આજ્ઞા માગતો આપને બારણે આવી ઊભો છું.

*

દૂરદૂરથી અવાજ આવે છે. અંધારાની ગહન શાંતિમાંથી કોઈ અવાજ આવે છે.

જગતના લોકો તે સાંભળતા નથી–સાંભળી શકતા નથી. તેમના મોહ અને માયાથી ઘેરાયેલા વાતાવરણમાં એ અવાજ ક્યાં યે છુપાઈ જાય છે.

દૂરદૂરથી કોઈ અવાજ આવે છે.

સો ફૂટ ઊંચી પથ્થરની તળેટી પરના પથ્થરો ફોડતો મજૂર તે સાંભળી શકે છે.

ધોમધખ્યા મધ્યાહ્નના પ્રચંડ આતપમાં ખેતરમાં ખેતી કરતો ખેડૂત તે સાંભળી શકે છે.

પ્રત્યેક ચરાચર વસ્તુમાં અલૌકિક સ્વરૂપ નિહાળતો કવિ તે સાંભળી શકે છે.

નિર્જીવમાંની નિર્જીવ વસ્તુમાં પણ પ્રાણનું આરોપણ કરનાર કલાકાર તે સાંભળી શકે છે.

સચરાચર વિશ્વ સાથે એકાત્મતા અનુભવતો કોઈ મહાનુભાવ યોગી તે સાંભળી શકે છે.

દૂરદૂરથી કોઈ અવાજ આવે છે.

*

ઓ મારા પ્રાણપ્યારા પ્રભુ! હીરાની કણી પ્રકાશે તેમ તારા નામનો અક્ષરેઅક્ષર પ્રકાશે છે. તારો એકેક અક્ષર મને નવો ઉત્સાહ અને નવું બળ આપે છે. તારો એકેક અક્ષર જડમાં ચેતન પૂરે છે. તારા એક અક્ષરમાત્રના રટણથી પતિત પાવન બની જાય છે. તારો એક જ અક્ષર માયા અને મોહનાં બંધન તોડવા બસ છે.

ઓ મારા પ્રાણપ્યારા મિત્ર!

એ તારો એક જ અક્ષર મારી જિહ્વાગ્રે

હૃદય પૂછે છે

શાસ્ત્રી ગોપીજન વલ્લભ શર્મા

દરરોજ શેરીમાં ફેરિયાઓ આંટા મારે છે: તાળાકૂંચીવાળો, પેપરવાળો, ખાલી ડબ્બાવાળો, ચણાવાળો, રમકડાંવાળો, ઘંટી ટાંકવાવાળો, ચપ્પુ ઘસવાવાળો, મોચી ને બીજા જાતજાતના અનેક આવે-જાય છે પણ એમના જીવનમાં ભીતરીને આપણે કદી યે તપાસ કરી નથી. એ લોકો કેમ જીવે છે તે જાણવાની દરકાર લીધી નથી, લેતા નથી. નાનકડા 'એ સોદાગરને–વેપારીને હમેશ પોતાના વેપારમાં જ રસ હશે? એને હૃદય જેવી કોઈ ચીજ હશે કે નહીં? લેખકે એક ચકલીવાળાના જીવનમાં આ દૃષ્ટિએ આપણને અહીં ડોકિયું કરાવ્યું છે.

રોજ સ્વપ્નજીવનમાં, માટીની પૃથ્વી પર, મીણનાં રમકડાં બનાવવાનો અને વેચવાનો વેપાર અયોગ્ય તો ન જ ગણાય. પણ પૂંજો આ જ કરતો હતો. એ મીણની ચકલી બનાવતો. એમાં લાલ, પીળો, લીલો, આસમાની ને સિંદૂરિયો રંગ પૂરતો. દોરા વડે ચકલીઓને બાંધી, લાકડી ઉપર લટકાવતો –જાણે રંગબેરંગી ચકલીઓનું ઝાડ ન ઊગ્યું હોય! જાણે પૃથ્વીની ચકલીઓ ને દેવચકલીઓ ટોળે મળીને પૂંજાની લાકડી પર રમવા માટે ન આવી હોય! રોજ વહેલી સવારે આસપાસનાં ગામોમાં ફેરી ફરવા નીકળી પડવું ને સાંજ પડે થોડું ઘણું, જેવાઈ પેટે કમાઈ લાવવું–આ હતો તેનો નિત્યનો કાર્યક્રમ. બપોરે કોઈ હોટલમાં અથવા વધારે પૈસા મળ્યા હોય તો લૉજ–વીશીમાં ગરમાગરમ જમવામાં તેને ઓર લહેજત પડતી. ભાતભાતની એની ચકલીઓની હારમાં બાળકોનાં મન લટકી રહેતાં. એવા મોટા સાદે, એવા લહેકાથી, એવી મોહકતાથી ને મધુરતાથી એ લલચાવનારી બૂમ પાડતો કે ન લેવાની ઇચ્છાવાળાં બાળકો પણ ઘડીભર ચકલીઓનો એ શુભ મેળો જોવા તો ખડા રહી જ જતા. એ કહેતો:

'આવી, આવી ચકલીઓ:
ઊડતી ઊડતી ચકલીઓ:
બેબીબેનની કેરી ચકલીઓ:
લઈ...લો...લ...ઈ લો,
રંગીલી અવનવી ચકલીઓ!'

ને વળી જરાક આગળ જઈ એ ફરી વેણુ કાઢતો:

'આ ઊડતી આવી ઊડતી આવી.
નાની નાની ચકલીઓ...લેવી છે કે?'

આજે પણ એની બૂમે નાનાંનાનાં બાળકોનાં હૃદયને ઠચમચાવી મૂક્યાં. ખડકી વીંધી આખા ય ગામમાં ખળભળાટ મચી ગયો. કેટલાંક ઘરોમાં 'અ' મા...લઈશ.' અને રડવું-ઝઘડવું પણ શરૂ થઈ ગયું.

પણ પૂંજાનાં આ વચનોએ તો કૈંક માતાઓને ફફડાવી મૂકી. નિર્દોષ ભાવે એ બોલ્યો:

'હશે જેને ઘેર ખેલનાર ભૂલકાંઓ,
તે લેશે મારી ચકલીઓ;
અહા, કેવી મઝાની ચકલીઓ!
રંગ–બેરંગી ચકલીઓ!
બબ્બે પૈસામાં ચકલીઓ!'

ટોણો હતો. બાળબચ્ચાં વગરનાં માતપિતાઓએ એક લાંબો દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખ્યો, ત્યારે આંગણામાં જેને ઘેર બાળગોપાળ ખેલતાં હતાં તેમના હૃદયમાંથી એક અજ્ઞાત પણ અનિર્વચનીય સુખદીપ્તિ મુખ પર અંકિત થઈ આવી. ને આમ લહેરમાં પૂંજો ચાલ્યો જતો હતો. ખરીદનારાઓ એને બોલાવતા. કેટલાક ભાવ કરતા, કેટલાક ખરીદતા તો કોક વળી પાછો વાળતા. બાળકો પણ બોલાવતા ને ભાવતાલ કરતા.

બપોરનો સમય હતો મકાનની લાંબી હાર બંને બાજુએ પડી હતી સાધારણ ખોલીના ઓટલા ઉપર એક વૃદ્ધા બેઠી હતી તેની પાસે ચારપાંચ વર્ષની એક છોકરી હતી બાલિકા ઘરડી માના ખોળામાં માથુ મૂકી સૂતી હતી, તે આ ચકલીવાળાની બૂમ સાંભળી એકદમ બેઠી થઈ ગઈ ચકલીઓનુ આવડુ મોટુ ટોળુ પોતાને આંગણે આવેલ જોઈ એ ખીલી ઊઠી એને થયુ 'મા એક ચકલી તો જરૂર અપાવશે ' મોટેથી હઠ પકડી બોલી

'મા, આજ લાલ-લાલ-'

'આપણે શુ કરવી છે, ઘરમાં ઘણી છે બેટા!'

'ના,'મા, નવી લઈ આલ એ પે 'સી લાલ!'

'ઠી ક!' મા બોલી એણે પૂજાને બોલાવી પૂછ્યુ

'અલ્યા શુ લે છે ચકલીનુ ?'

'બબ્બે પૈસા માજી' પૂજો બોલ્યો

'બબ્બે પૈસા તે હોય? બરાબર કહે તો તો વળી એકાદી લઈ લઉ '

છોકરીનુ હૃદય ધબકધબક થઈ રહ્યું હતુ મનમા તે કહી રહી હતી

'હે રામ, આ ચકલીવાળો માંની જાય'

આશા, સ દેહ, હર્ષ અને નિરાશાની એક-સામટી ભરતીએ તેના નાનકડા હૈયામાં ખળભળાટ મચાવી મૂક્યો હતો આકાંક્ષા તેના હૃદયમાં તરફડિયાં મારી રહી હતી ચકોરની માફક દૃષ્ટિ એકધારી ગરદન જોતી બેઠી હતી ચકલીનો આ સોદાગર શો જવાબ દેશે ? તે તેને માટે ભાગ્યનો પ્રશ્ન હતો જવાબ સાંભળવા તેના કાનની તીવ્રતા વધી રહી હતી

પૂજાએ મક્કમ સ્વરે કહ્યું

'ના માજી, ઓછુવત્તુ નહી થાય, બબ્બે પૈસે જ બધાને દીધી છે એક ગામમાં બે ભાવ ન હોય ને એથી ઓછુ મને પોષાવુ પણ જોઈએ ને ?'

'ઠી ક તો ભાઈ, તારી મરજી આવડી ચકલીના બે પૈસા તો ઘણા કહેવાય તારો ભાવ છે, તુ જાણે '

ચકલીના સોદાગરે પૂઠ ફેરવી ને પાછી ટહેલ નાખી

'આવી, આવી ચકલીઓ
ઊડતીઊડતી ચકલીઓ
નાનીનાની 'ચકલીઓ
રંગબેરંગી ' ચકલીઓ
કેવી મઝાની 'ચકલીઓ
બબ્બે પૈસામાં ચકલીઓ
લેવી છે કે?'

ચકલીવાળો પાછો ફરતાં જ છોકરીનુ મો ઊતરી ગયું-તેનુ હૈયુ ખિન્ન થઈ ગયું શી હતી તેની આશા ? ચકલી સાથે રમવુ હતું, તેને ઉડાવતાં ઉડાવતાં દોડવુ હતુ હવે શુ ? એની બીજી બહેનપણીઓ ચકલીઓ સાથે રમશે, ખેલશે, કૂદશે ત્યારે શુ પોતાની પાસે કશુ નહી હોય ? ખાલી હાથે એમની સાથે રમવુ પડશે ?

'મા, બે પૈસા શુ વધારે છે ? મારી બા આજે જીવતી નથી તારે ને ? નહી તો શુ મને તે આટલા માટે ટટળાવત ?' તેનો આત્મા ચીસ પાડી ઊઠ્યો

'ભાઈ ચકલીવાળા, એક પૈસો ઓછો કરવામાં તારુ શુ બગડી જતું'તુ ?'

તેની આકાંક્ષા વિલાપી રહી હતી.

છોકરીની મોટીમોટી આંખો સોદાગરને ટગરટગર જોઈ રહી લાકડી પર ગોઠવેલી ચકલીઓને પકડવા વ્યર્થ ફાંફાં મારી રહી. મૂગા માનવીની માફક તેની આશાનિરાશા જાણે મોટુ વિકાસી કહેતી હતી 'જરા ઊભો

રહે ભાઈ, ક્યાં જાય છે?' પણ વૃદ્ધાએ પૌત્રીના માથા પર હાથ ફેરવી, બચકારતાં કહ્યું:

'જવા દે બેન, બીજો કોઈ આવશે તેની પાસેથી આનાથી યે સરસ તને ચકલી લઈ આપીશ હં...!'

પણ અત્યાર અગાઉ, રમકડાં લેવામાં આવી તો કેટલી યે આશા માએ આપી હતી તે એ જાણતી હતી. આ એક વધુ છેતરામણ હતી, તેની એને ખાતરી હતી. પૈસા નથી, આપણે ગરીબ છીએ, આવુંતેવું ખરીદવાની આપણી શક્તિ નથી, એવુંએવું ઘણીવાર કહીને માએ એને સમજાવીપટાવી હતી,' તે એને અત્યારે યાદ આવ્યું. પરિણામે તેની આંખમાં ઝળઝળિયાં ભરાઈ આવ્યાં. માના ખોળામાંથી ઊઠીને તે સીધી ઘરમાં ચાલી ગઈ. એને આ રીતે જતાં પૂંજાએ જોઈ.

ને પૂંજાના હૃદયમાં આ નિર્દોષ છોકરીની નિરાશાભરી આંખોએ કારી ઘા કર્યો. ઓછામાં આપવાની ના કહી તે પાછો ફર્યો તો ખરો. પણ તેને લાગ્યું કે જાણે ગંગાના પવિત્ર કિનારા પરથી નાહ્યા વિના તે પાછો ફર્યો. આ ભાવ ભૂલવા માટે જેમજેમ તે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો તેમ તેમ તે પોતે જ તેમાં જાણે ભુલાઈ ગયો. કોણ જાણે ક્યાંથી તેના પર આગના દઝાડતા તણખા વરસવા માંડ્યા:

'ના, ના, હું બરાબર નથી કરી રહ્યો. મારી 'ના'થી તે ભિખારી છોકરીની આશાઓ પર મેં કેવું ખંજર ફેંક્યું! એ કુમળા દિલને મેં કેટલું દુઃખ આપ્યું? તેનું મુખ કેવું ઊતરી ગયું'તું? અને તેની આંખો...આહ! કેવી દેખાતી હતી? ના...ના...મારું પગલું યોગ્ય નથી. ધંધારોજગારનો અર્થ એવો ઓછો જ છે કે માનવીએ લાગણીશૂન્ય ને હૃદયવિહોણા બની જવું? પૈસો ખોટ ખાઈને એ છોકરીને-એની માને ચકલી વેચી હોત તો હું શું ઘસાઈ જવાનો હતો? મારા ઉપર દુઃખના કયા ડુંગર ઢળી પડવાના હતા? બહુબહુ તો એમ કરવાથી હું થોડી બીડી ન પી શકત, જમતી વખતે હું શાક ન લઈ શકત, ચાનો એકાદ કપ ઓછો પીવા મળત—બસ. આથી વધુ મારે કયો ભોગ આપવો પડત? પ...ણ સામે પક્ષે એ બાલિકાનું આવું મોઢું તો ન જ જોવું પડત ને? બાળકનું મન તોડવું એ ભગવાનની મૂર્તિ તોડવા બરાબર છે...તો શું કરું? જાઉં? પાછો જઈ આપી આવું? પ...ણ હવે શું? કેટલો દૂર નીકળી ગયો છું, અને હવે પાછો જાઉં? પૂંજા! તું ખરેખર મૂરખ છે. ધંધો કરવા નીકળ્યો છે કે પારકાનાં છોકરાનાં મોઢાં ને એ મોઢા પરના ભાવ જોવા? આવા જ વિચારો કર્યા કરશે તો પછી ધંધો કેમ થઈ શકશે? અને કોઈ ન ખરીદી શકે તેમાં મારો શો વાંક...જેવા જેનાં નસીબ!'

જાણે ઊંઘમાંથી જાગ્યો હોય એમ પૂંજાએ પોતાનું મસ્તક ઊંચું કર્યું.

ઊંડા શ્વાસને બહાને હૃદયમાં હિંમત ભરી. આટલા તર્કવિતર્ક પછી પણ તેણે જોયું કે હૃદયમાં ઊંડેઊંડે ડંખ જેવું રહ્યું છે. ચૂપ રહેવાથી તો અંદરના વિચારો વધારે જોરથી ઊભરાય છે. જે વસ્તુ તે દાબવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે તો વધારે ને વધારે બહાર આવવા પ્રયત્ન કરે છે. જોરથી બૂમ પાડવાને બહાને અંદરના અવાજનો ઊભરો બહાર કાઢવી દીધો હોય તો? તેણે માથું ઊંચું કર્યું ને બૂમ પાડી:

'એબી બાળકોની ચ...' પણ આ શું? તેનો બાંટો બેસી ગયો હતો. શબ્દો તેના ગળામાં જ અટકી ગયા. કંઠમાં બળ નથી. તેનું મન જ જાણે બોલવાની ના કહી રહ્યું હતું! ક્યાં ચાલી ગઈ બોલવાની શક્તિ? એને થયું કે વગર બૂમ પાડ્યે જ ચકલીઓ ખપી જાય તો બહુ સારું ને એમ કરી એક પગલું ભર્યું કે તરત જ કોઈએ ગંભીર અવાજે પ્રશ્ન કર્યો:

'જાય છે ક્યાં ?'

પૂંજો તરત પાછો ફરી ગયો ભલે થવાનું હોય તે થાય તે આમ આગળ નહી જ વધી શકે બાલિકાના રુધિરથી સીંચીસીંચી પોતાનો બગીચો બનાવવા તે માગતો નહોતો તે છોકરીના મનના તૂટેલા ટુકડાઓથી પોતાનો મહેલ બનાવવો અસહ્ય હતો તે પાછો ચાલ્યો-ઉતાવળે પગલે પાછો ચાલ્યો રસ્તામાં ચકલી લેવા બીજાઓએ બૂમો પાડી તોપણ ન રોકાયો આવ્યો સીધો પેલી વૃદ્ધાની ખડકીમાં એની ઓરડી આગળ બારણેથી જ બૂમ પાડી

'લો મા, જી ચકલી લઈ લો'

અવાજના મોજા ઘરની પરસાળમાં અથડાતાં ડોસીએ પડકાર કર્યો 'કોણ છે રે?'

પણ આ અવાજની અસર બાલિકા ઉપર જુદી જ પડી હતી, એની આંખો ચમકી ગઈ હતી ચકલીઓનું વૃંદ તેના બગ આંગણે પુન ખેલવા-કૂદવા આવેલું જોઈ તે વિહ્વળ બની ગઈ દોડતી બહાર આવી પાછી અંદર ગઈ ને અત્યાનંદથી બોલી ઊઠી

'તે જ ચકલીવાળો મા, તે જ!' ને પછી માનો પાલવ પકડી કહ્યું 'ચાલોને, જલદી જલદી મારા માને? ઊ ઠો'

આંગળી પકડી વૃદ્ધાને તે બહાર ખેંચી લાવી

'લઈ લો માજી પૈસા-પૈસામાં' વૃદ્ધાને જોઈ પૂંજાએ આંખોથી બાલિકા પર હજારો આશીર્વાદ વરસાવતાં કહ્યું

વૃદ્ધા બોલી

'લાવ આમ, આટલો બધો હેરાન થયો તે કરતાં પહેલેથી જ આપી હોત તો?' પણ આ ટપકો સાંભળવાને પૂંજાને કાન નહોતા તેની આંખો તો છોકરી તરફ જ મંડાયેલી હતી બહુ જ સરસ એક ચકલી તેણે ઊંચકી ને છોકરી સામે ધરી તે તો ખુશખુશ થઈ ગઈ તેની આંખોમાં કોઈ ઓર ચમક નાચી ઊઠી. ક્યારેક તે હાલતી ચકલીને જોતી, ક્યારેક પોતાની દાદીમાને દેખતી તો ક્યારેક પૂંજાને તેનું શિશુહૃદય આનંદથી ઊભરાઈ ગયું હતુ

ને પૂંજાએ ચકલી એકેક પૈસે આપ્યાની વાત તો વિદ્યુતવેગે પ્રસરી ગઈ આખના પલકારામાં જાણે એના-આંગણામાંથી પાળેલી-પોષેલી ચકલીઓ ઊડી ગઈ!

પૂંજો ઘર તરફ પાછો ફર્યો રસ્તામાં હિસાબ કરતાં જણાયું કે મૂળ મૂડી પણ પોતાને પ્રાપ્ત થઈ નહોતી બે આનાની ઘટ આવી હતી મહેનત તો વળી ગણાય જ ક્યાંથી? એ તો નફાની તેમ છતાં એનો એને રંજ નહોતો, એનો આત્મા આનંદથી પુલકિત બની ગયો હતો પૂજા, ત્યાગ જેવા પોતે વેચાઈ જનારથી વેપાર નહી થાય, વેપાર માટે તો પાષાણ હૃદય જોઈએ

એટલામાં જ તેનો નાનો છોકરો ખેમો બહારથી દોડતો આવી તેને વળગી પડ્યો

'બાપુ ઊં ચ કી લો?' તરત જ પૂંજાએ તેને હાથમાં લીધો ને હૃદય સરસો ચાંપી બોલ્યો

'આજ તું પહેલો જ સારો લાગે છે, મારા ખેમા!'

ખેમાને રમાડતી વખતે તેને જેટલી શાંતિ આજે મળી હતી તેટલી ક્યારે યે મળી નહોતી!

[છાયાનુવાદ]

★

સુખ સુગંધી જળ છે કોઈના ઉપર છાંટશો એટલે તમે પણ તેની સુગંધ પામશો

×

પદાર્થનું બંધારણ

શ્રી. શા. મ. સુથાર

અણુબોમ્બે હિરોશિમા પર કારમો અત્યાચાર ગુજાર્યો તે પછી જગતની આંખ એકદમ ઊઘડી ગઈ, અણુ ને પરમાણુ શબ્દો નિત્યના થઈ પડ્યા. એ બધું સાંભળવા છતાં અણુ-પરમાણુ વિશેનું આપણામાં-નાં ઘણાંનું જ્ઞાન તદ્દન મર્યાદિત છે. વિજ્ઞાનના અણુ વિશેના અત્યંત ગંભીર ને અતિ સૂક્ષ્મ સિદ્ધાંતો લેખકે સાહજિકતાથી બહુ જ સરળ ને રોચક ભાષામાં આપણને પરિચય કરાવ્યો છે. આવા લેખો એમની તરફથી વધુ ને વધુ મળતા રહે તો કેવું સારું?

આપણી આસપાસ આપણે જુદાજુદા પદાર્થો જોઈએ છીએ, આ પદાર્થોનું બંધારણ કેવું હશે? જેવી રીતે આપણું મકાન ઈંટ, ચૂનો વગેરેનું બનેલું હોય છે તેવી રીતે દરેક પદાર્થની બનાવટ માટેની પણ કોઈ ઈંટો હશે ખરી?

ઘણા વખતથી વિદ્વાનો આ બાબતનો વિચાર કરતા આવ્યા છે. ઘણી ચર્ચાઓ તથા પ્રયોગોને અંતે પદાર્થના બંધારણ અંગેની હાલની માન્યતા બંધાઈ છે. એ હાલની માન્યતા કઈ છે તે આપણે આગળ ઉપર જોઈશું. આપણે બધા એટલું તો જાણીએ છીએ કે કોઈ પણ પદાર્થના નાના-નાના ભાગ પાડી શકાય. દા. ત. એક ચાકનો ટુકડો હોય યા તો એક સાકરનો ગાંગડો હોય તો તેના આપણે નાનાનાના અનેક ભાગ પાડી શકીએ. પરંતુ પદાર્થના આપણે ક્યાં સુધી ભાગ પાડી શકીએ? પદાર્થના ભાગ પાડવાની કોઈ હદ હશે ખરી? કોઈ પણ પદાર્થનો નાનામાં નાનો ભાગ કેવડો સંભવી શકે?

પહેલાંના વખતમાં વિદ્વાનોમાં આ બાબતની ચર્ચાઓ થતી. કોઈ કહે કે કોઈ પણ પદાર્થના જેવડા અને જેટલા નાના ભાગ પાડવા હોય તેવડા અને તેટલા પાડી શકાય. એને કોઈ હદ હોઈ શકે જ નહીં. કોઈ કહે કે ના તેમ નથી. પદાર્થના અમુક હદ સુધી જ ભાગ પાડી શકાય; તેથી નાના ભાગ સંભવી શકે જ નહીં અને નાના ભાગ પાડવા જઈએ તો પદાર્થનો નાશ જ થાય.

ઈ. સ. પૂર્વે પાંચમી સદીમાં આ બાબતમાં ડેમોક્રિટસ (Democritus) નામના વિદ્વાને પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા. તેની માન્યતા હતી કે પદાર્થના નાનાનાના ભાગ પાડી શકાય; પરંતુ અમુક હદથી વધારે નાના ભાગ પાડી શકાય નહીં. ત્યારપછી લગભગ ૨,૨૦૦ વર્ષ સુધી કોઈએ આ બાબત પર ખાસ વિચાર કર્યો નહીં. એ વાત લગભગ વિસારે પડી. પદાર્થનું બંધારણ કેવું છે, તે જાણવાની અને વિચારવાની દરકાર બહુ ઓછાએ કરી. પરંતુ એ દરમિયાન દુનિયામાં ઘણાઘણા ફેરફાર થઈ ગયા. નવી દુનિયાની શોધ થઈ. યુરોપના લોકો હિંદ સાથે વેપારની હરીફાઈમાં પડ્યા. યુરોપમાં ઔદ્યોગિક પરિવર્તન થયું. છાપખાનાની શોધ થઈ ચૂકી હતી. લોકો હોંશેહોંશે નવી શોધો કરવા તરફ લક્ષ દેવા લાગ્યા હતા.

આ પરિવર્તનના જમાનામાં ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતમાં ડાલ્ટન (Dalton) નામનો વૈજ્ઞાનિક થઈ ગયો. એણે પદાર્થના બંધારણ વિશેના પોતાના વિચારો લોકો તેમજ વિદ્વાનો સમક્ષ મૂકવા માંડ્યા. લોકોનો પણ નવી વસ્તુ ગ્રહણ કરવાનો સ્વભાવ થઈ ગયો હતો; તેઓ નવી વસ્તુમાં-વિચારોમાં સાર લાગે તો તેને ગ્રહણ કરવાનું અને ન

સાર લાગે તો તેને છોડી દેવાનુ શીખી ગયા હતા ડાલ્ટને પદાર્થના બધારણ વિશેના પોતાના વિચારો ભારપૂર્વક લોકો સમક્ષ મૂકવા માંડ્યા તેણે કહેવા માંડ્યુ કે (૧) દરેક પદાર્થ ઘણા જ નાના કણોનો બનેલો છે (૨) આ કણોનુ વિભાજન થઈ શકે નહી (૩) આ કણોનો આકાર ગોળ દડા જેવો હોય છે (૪) આ કણો વચ્ચે થોડી જગ્યા હોય છે પદાર્થ વાયુસ્વરૂપમા હોય ત્યારે તેમની વચ્ચે જગ્યા સૌથી વધારે અને જ્યારે ઘનસ્વરૂપમા હોય ત્યારે જગ્યા સૌથી ઓછી હોય છે (૫) આ કણો નિરતર હાલ્યા કરે છે આ કણોને ડાલ્ટને અણુ (મોલેક્યુલ) નામ આપ્યુ

ત્યારે હવે જો બધા જ પદાર્થો અણુઓના બનેલા હોય તો આ બધા જ પદાર્થોના અણુઓ સરખા જ હશે? દા ત ચાક, લોખડ, ખાંડ એવા જુદાજુદા પદાર્થો લઈએ તેમના અણુઓ એકસરખા જ હશે કે તેમનામાં–તેમના આકાર, કદ, વજન વગેરેમાં–કાંઈ ફેરફાર હશે? અહીં આપણે ભૂલવુ જોઈએ નહી કે કોઈ પણ પદાર્થનો અણુ એટલે તે પદાર્થનો નાનામાં નાનો કણ–જેમા તે પદાર્થના બધા જ ગુણધર્મો સમાયેલા હોય પરતુ લોખડ, ચાક, ખાંડ વગેરે દેખાય છે તો જુદાજુદા તેમના ગુણધર્મો પણ જુદા જુદા છે ત્યારે તેમના અણુઓ કેવી રીતે એકસરખા હોઈ શકે? ન જ હોઈ શકે એ સહેજ કહી શકાય પરતુ આપણી આસપાસ દુનિયામાં તો ચાક, લોખડ, ખાંડ જેવા લાખો જુદાજુદા પદાર્થો છે આપણી વિચાર સરણી મુજબ તે લાખો પદાર્થોના અણુઓ પણ જુદાજુદા પ્રકારના હોવા જોઈએ એમ હોય તો આ દુનિયાના પદાર્થોની બનાવટમા લાખો પ્રકારની ઈટો (અણુઓ)ની જરૂર પડે એમ હશે ખરુ? ના તેમ નથી હોવુ ન જોઈએ કુશળ કારીગર તો થોડામાંથી જ ઘણુ નવુ પેદા કરે' આપણી દુનિયાના ઘડનાર કારીગરને આપણે ઓછો કુશળ કેવી રીતે કહી શકીએ? ત્યારે આ દુનિયાના પદાર્થોની બનાવટ બાબતમાં ખરી વસ્તુ–સ્થિતિ શુ છે તે તપાસીએ

જેવી રીતે એક કુશળ કડિયો સેકડો જુદીજુદી રચનાઓ કરવામાં ઈંટ, ચૂનો, સીમેન્ટ વગેરે થોડાક જ પદાર્થો વાપરે છે, તેવી રીતે આ દુનિયાના રચનાર કડિયાએ દુનિયાની રચનામા–દુનિયાના લાખો પદાર્થો બનાવવામાં ફક્ત બાણું મૂળ પદાર્થો વાપર્યા છે આ બાણુ પદાર્થોને મૂળ તત્ત્વો કહે છે કોઈ કહેશે બાણુ જ શા માટે, ઓછાવત્તા કેમ નહી? વાત ખરી છે, પરતુ આ તો વિજ્ઞાનને માનવાનો જમાનો છે વિજ્ઞાને એમ નક્કી કરી આપ્યુ છે કે મૂળતત્ત્વો બાણુ જ હોવાં જોઈએ એથી વધારે કે ઓછા હોઈ શકે નહી એટલે આપણે પણ એમ માનવાનુ રહ્યુ કે મૂળતત્ત્વો બાણુ જ છે એ જાતનો નિયમ મેન્ડેલીફ નામના રશિયાના એક વૈજ્ઞાનિકે ૧૮૬૯મા શોધી કાઢ્યો બીજા દેશોના વૈજ્ઞાનિકોએ પૂરતી ચર્ચા–વિચારણાને અતે, તે નિયમ માન્ય કર્યો એ નિયમની સાબિતી માટેના બીજા કારણો મળ્યા, એટલે એ માન્યતા વધુ દૃઢ થઈ હાલની માન્યતા પણ એ જ છે કે મૂળતત્ત્વો બાણું છે અને તે મૂળતત્ત્વોની મિલાવટથી જ દુનિયાના બીજા પદાર્થો ઉત્પન્ન થયા છે

ત્યારે આ બાણુ તત્ત્વો તે કયા કયા? આપણે એમનામાના કેટલાકને તો સારી રીતે ઓળખીએ છીએ. સોનું, ચાદી, તાંબુ, ગધક, એલ્યુમિનિયમ–એ બધાં તત્ત્વો છે' અને એમનો સમાવેશ આ બાણું તત્ત્વોમાં જ થાય છે હવે એ બાણું તત્ત્વોની રચના તપાસીએ. તેમની રચનામાં કેવી જાતની

ઈંટોનો ઉપયોગ થયેલો છે તે તપાસીએ.

કોઈ પણ એક તત્ત્વનો એક ટુકડો લો. તેના બે ભાગ કરો. જે ભાગ પડ્યા તેના વળી વધુ ભાગ પાડો; એમ તે તત્ત્વના નાના ને નાના ભાગ પાડતા જ જાવ. એના ક્યાંસુધી નાના ભાગ થઈ શકે? એના ભાગ પાડવાને માટે કંઈ હદ હશે ખરી? વિજ્ઞાને બતાવ્યું છે કે હદ છે. તમે કોઈ પણ તત્ત્વના નાના-નાના ભાગ અમુક હદ સુધી જ પાડી શકો. એ હદથી વધુ નાના ભાગ પાડી શકાય નહીં. એથી નાના ભાગ પાડવા જઈએ તો પદાર્થ-નો જ નાશ થઈ જાય. તે તત્ત્વનું સ્વરૂપ જ બદલાઈ જાય.

આમ આપણે જોયું કે કોઈ પણ તત્ત્વનું વિભાજન કરતા જઈએ તો આપણને તેનો નાનામાં નાનો કણ મળે. આ કણથી નાનો કણ મેળવવા જઈએ તો તત્ત્વનું પોતાનું જ અસ્તિત્વ રહેતું નથી. આવા નાનામાં નાના અણુને પરમાણુ (અં. ઍટમ) કહે છે. એ પરમાણુનો આકાર દડા જેવો ગોળ માનવામાં આવ્યો છે. કોઈ કહેશે કે આ પરમાણુનું કદ કેવડું હશે? તેને નરી આંખે જોઈ શકાય કે નહીં? સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર વડે તેને જોઈ શકાય કે નહીં? આ પરમાણુ એટલું સૂક્ષ્મ હોય છે કે નરી આંખે તો શું પરંતુ સારામાં સારા ખૂબ શક્તિશાળી સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર વડે પણ તે જોઈ શકાય નહીં. જો આમ જ હોય તો એક શંકા ઊઠે કે પરમાણુનો આકાર ગોળ દડા જેવો છે એમ કેવી રીતે કહી શકાય? અને આવા અતિશય સૂક્ષ્મ પદાર્થનાં કદ અને વજન તો જાણી શકાય જ નહીં? પરંતુ આપણી પૃથ્વીના વૈજ્ઞાનિકો એમ હાથ જોડીને બેસી રહ્યા નથી. તેમણે બીજી એવી કેટલીક પદ્ધતિઓ શોધી કાઢી છે કે જે વડે પરમાણુનાં આકાર, કદ અને વજન નક્કી થાય. એ પદ્ધતિઓની મદદથી તેમણે નક્કી કર્યું કે પરમાણુનો આકાર ગોળ દડા જેવો છે. હવે પરમાણુનાં કદ અને વજન કેટલાં છે તે જોઈએ. પહેલાં કદનો વિચાર કરીએ. ધારો કે લશ્કરમાં જેમ સિપાઈઓની હાર થાય છે તેમ પરમાણુઓની હાર બનાવીએ. આવી રીતે હારમાં એક પછી એક એમ આશરે દસ કરોડ પરમાણુઓને ગોઠવીએ તો માંડમાંડ એક ઇંચ લાંબી હાર થાય. એ પરમાણુઓ એટલાં બધા સૂક્ષ્મ છે કે એક સોયની અણી પર રહી શકે. એટલા નાના સરખા કણમાં સમાયેલાં પરમાણુઓની સંખ્યા આશરે આપણી પૃથ્વી પરના મનુષ્યોની સંખ્યા જેટલી થાય!

આમ આપણે જોયું કે આપણા વિશ્વની રચના કરનાર કડિયાએ પોતાની રચના માટે આવી અતિ સૂક્ષ્મ ઈંટોની પસંદગી કરેલી છે. એ ઈંટોને આપણે પરમાણુના નામથી ઓળખીએ છીએ. મૂળતત્ત્વો બાણું છે; અને બાણું મૂળતત્ત્વોનાં પરમાણુઓ દરેક જુદાજુદા પ્રકારનાં હોય છે. કોઈ પરમાણુ હલકાં તો કોઈ ભારે. હાઈડ્રોજન નામના તત્ત્વનું પરમાણુ સૌથી હલકું અને યુરેનિયમ નામના તત્ત્વનું પરમાણુ સૌથી ભારે છે. આમ હાઈડ્રોજનના પરમાણુ કરતાં યુરેનિયમનું પરમાણુ આશરે ૨૩૮ગણું ભારે છે. ત્યારે હવે આ હલકામાં હલકા પરમાણુનું વજન કેટલું છે તે જોઈએ. વિજ્ઞાને આવા અતિ સૂક્ષ્મ પદાર્થનું વજન પણ કરી બતાવ્યું છે. હાઈડ્રોજનના એક પરમાણુનું વજન ૧·૬૬×૧–૨૪ ગ્રામ જેટલું થાય. બીજી રીતે કહીએ તો હાઈડ્રોજનના એક પરાર્ધ પરમાણુઓ ભેગા કરી તેમનું વજન કરીએ તો તે એક વાલના દાણાના આશરે દસ લાખમા ભાગ જેટલું થાય; અથવા તો એમ કહી શકાય કે આપણી પૃથ્વીના વજન આગળ જેટલું આપણું વજન થાય, તેટલું

વજન એક પરમાણુનુ એક સીસાની નાની ગોળી આગળ થાય. આમ વૈજ્ઞાનિકોએ બાણુ યે મૂળતત્ત્વોના પરમાણુઓના વજન નક્કી કર્યાં છે પરતુ દરેક પરમાણુનુ વજન લખવુ અઘરુ પડે તે હેતુથી સગવતા ખાતર કોઈ પણ તત્ત્વનુ પરમાણુ હાઈડ્રોજનના પરમાણુ કરતા કેટલાગણુ ભારે છે તે નક્કી કરવામાં આવ્યુ છે આ પ્રમાણે કોઈ પણ તત્ત્વનુ પરમાણુ હાઈડ્રોજનના પરમાણુ કરતાં કેટલાગણુ ભારે છે તે બતાવતો આકડો નક્કી કરવામા આવ્યો છે આ આકડાને પરમાણુ-ભારાક કહે છે આ રીતે શોધેલો સીસાનો પરમાણુ-ભારાક ૨૦૭ છે અને સોનાનો પરમાણુ-ભારાક ૧૯૭ છે

હવે આવી સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ ઈટો વડે જુદાજુદા પદાર્થોની રચના આપણા જગપ્રસિદ્ધ, અનાદિ, અજર, અમર એવા કડિયાએ કેવી રીતે કરી છે તે જોઈએ દાખલા તરીકે ઓક્સીજન અને હાઈડ્રોજન-એ બે તત્ત્વો લો એ બન્નેની ખાસ પ્રકારે મિલાવટ કરીએ તો શુ બને ? એ બન્નેની ખાસ પ્રકારે મિલાવટ કરીએ તો પાણી ઉત્પન્ન થાય પાણીનો એક નાનામા નાનો કણ ઉત્પન્ન કરવો હોય તો બે હાઈડ્રોજનના પરમાણુ અને એક ઓક્સીજનના પરમાણુની વિશિષ્ટ પ્રકારે મિલાવટ થવી જોઈએ આવી રીતે બે હાઈડ્રોજનના અને એક ઓક્સીજનનુ-એમ ત્રણ પરમાણુના સયોજનથી-વિશિષ્ટ પ્રકારના સંયોજનથી ઉત્પન્ન થયેલો અને પાણીના રૂપમાં સ્વતત્ર અસ્તિત્વ ધરાવી શકે એવો પાણીનો નાનામા નાનો કણ તે પાણીનો અણુ (અ મોલેક્યુલ) કહેવાય આ અણુનુ કદ પણ અતિસૂક્ષ્મ છે પરમાણુના કદ કરતા તેનુ કદ મોટુ પરતુ અણુને પણ આપણે અતિશય શક્તિશાળી સૂક્ષ્મદર્શક યત્ર વડે જોઈ શકીએ નહી હવે પાણીની માફક બીજા પદાર્થોને મૂળતત્ત્વોમાંથી કેવી રીતે પેદા કરી શકાય તે જોઈએ કેલ્શિયમ, કાર્બન અને ઓક્સીજનના પરમાણુઓની યોગ્ય મિલાવટ કરીએ તો ચાક ઉત્પન્ન થાય ચાકના એક અણુમાં એક કેલ્શિયમનો, એક કાર્બનનો અને ત્રણ ઓક્સીજનના પરમાણુઓ વિશિષ્ટ રીતે જોડાયેલા હોય છે અહી એ યાદ રાખવુ જરૂરી છે કે અણુ એટલે બે કે વધુ મૂળતત્ત્વોના રાસાયણિક સયોજનથી ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થનો નાનામાં નાનો કણ, જે સ્વતત્ર રીતે અસ્તિત્વ ધરાવી શકે એ જ પ્રમાણે ખાંડનો એક અણુ ઉત્પન્ન કરવો હોય તો કાર્બનના ૧૨, હાઈડ્રોજનના ૨૨ અને ઓક્સીજનના ૧૧ પરમાણુઓનુ રાસાયણિક સયોજન થવુ જોઈએ આ પ્રમાણે જુદાજુદા મૂળતત્ત્વોના રાસાયણિક સયોજનથી લાખો જુદાજુદા પદાર્થો ઉત્પન્ન કરી શકાય પરતુ આપણે જોઈતા પદાર્થો ઉત્પન્ન કરવા માટે આપણે કયા તત્ત્વોની મિલાવટ કરવી જોઈએ તે જાણવુ જોઈએ બીજુ એ તત્ત્વોની મિલાવટ કયા પ્રમાણમાં કરવાથી આપણો ઇચ્છિત પદાર્થ મેળવી શકાશે તે પણ આપણે જાણવુ જોઈએ

દા ત આપણે ખાડ ઉત્પન્ન કરવા માગતા હોઈએ તો આપણે જાણવુ જોઈએ કે ખાડ કયા કયા મૂળ તત્ત્વોની બનેલી છે બીજી બાબત એ જાણવી જોઈએ કે એ મૂળતત્ત્વો ખાડમાં કયા પ્રમાણમાં સયોજાયેલાં છે આ બે બાબતો શોધવી સહેલી છે ખાડના બધારણમા રહેલાં મૂળતત્ત્વો અને તેનુ પ્રમાણ તો એક સામાન્ય વિજ્ઞાનનો સ્નાતક નક્કી કરી શકે એ બાબતો જાણવા માટે કોઈ મોટા વૈજ્ઞાનિકની પાસે જવુ ન પડે પરતુ અઘરામાં અઘરુ કામ તો ખાડમાંના મૂળતત્ત્વોને યોગ્ય પ્રમાણે સયોજી તેમાંથી ખાડ ઉત્પન્ન કરવાનુ છે વિશ્વના

રચનાર કુદિયાએ એ રહસ્ય આપણાથી ખૂબ જ છૂપું રાખ્યું છે. જુદાંજુદાં મૂળતત્ત્વોમાંથી જુદાજુદા પદાર્થો મેળવવાની કળા હજી આપણા હાથમાં આવી નથી. માંડમાંડ એકાદ ભાગ્યશાળી વૈજ્ઞાનિક વર્ષોના અથાગ પરિશ્રમ પછી એકાદ ઉપયોગી પદાર્થ પોતાની પ્રયોગશાળામાં પેદા કરવાનું રહસ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. જે દિવસે મૂળતત્ત્વોની વિશિષ્ટ પ્રકારની મિલાવટથી ઈચ્છિત પદાર્થો મેળવવાનું રહસ્ય વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરશે તે દિવસે ભારે ક્રાન્તિ થશે. ખાંડ મેળવવા માટે આપણે શેરડીનું વાવેતર કરી, તેને ઉગાડી, પીલી ખાંડ બનાવવાની કડાકૂટમાં પડવું નહીં પડે. કોલસો, હાઈડ્રોજન અને ઑક્સિજનમાંથી આપણે જોઈતા પ્રમાણમાં ખાંડ ઉત્પન્ન કરી શકીશું. એ જ પ્રમાણે બીજા પદાર્થોની બાબતમાં સમજવાનું. પરંતુ હાલને તબક્કે તો આ રીતે–કૃત્રિમ રીતે પદાર્થો પેદા કરવાના દિવસો ખૂબ જ દૂર લાગે છે.

આમ આપણે જોયું, કે જુદાજુદા મૂળતત્ત્વોની મિલાવટથી બીજા ઇચ્છિત પદાર્થો મેળવવાનું શક્ય છે. પરંતુ હાલને તબક્કે તો તે લગભગ અશક્ય લાગે છે. આવાં મૂળતત્ત્વોના સંયોજનથી ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થના નાનામાં નાના, સ્વતંત્ર રીતે અસ્તિત્વ ધરાવી શકે એવા, કણને આપણે અણુ નામ આપ્યું. હવે એ અણુ સંબંધી હાલની માન્યતાઓ આપણે જોઈએ.

(૧) અણુ એ કોઈ પણ પદાર્થનો સ્વતંત્ર રીતે અસ્તિત્વ ધરાવી શકે એવો નાનામાં નાનો ભાગ છે; પદાર્થના એથી નાના ભાગ થઈ શકે નહીં; જો નાના ભાગ કરવા જઈએ તો પદાર્થનો જ નાશ થાય–તેનું સ્વરૂપ તદ્દન બદલાઈ જાય. દા. ત. ચાકના અણુના એથી નાના ભાગ પાડવા જઈએ તો આપણને ચાક ન મળતાં કાર્બન, ઓક્સીજન અને કેલ્શિયમનાં પરમાણુ મળે.

(૨) ઘન પદાર્થોના અણુઓ પાસે પાસે, પ્રવાહીઓના અણુઓ એથી દૂર અને વાયુઓના અણુઓ એકબીજાથી સૌથી વધારે દૂર હોય છે.

(૩) પદાર્થના અણુઓ વચ્ચે જગ્યા હોય છે, જેમાં બીજા પદાર્થના અણુઓ ઘણીવાર સમાઈ શકે છે. દા. ત. પાણીમાં ખાંડ ઓગાળીએ તો ખાંડના અણુઓ પાણીના અણુઓ વચ્ચેની જગ્યામાં બેસી જાય છે અને તેથી પાણીમાં ખાંડ નાખવા છતાં પાણીનું કદ વધતું નથી. આ આપણા અનુભવની વાત છે.

(૪) પદાર્થના અણુઓ હંમેશાં હાલ્યા કરે છે. તેઓ નિરંતર ગતિમાં હોય છે. જ્યારે તેમને ગરમી આપવામાં આવે છે ત્યારે તેમની ગતિમાં વધારો થાય છે, અને ગતિમાં હોવાથી તેઓ એકબીજા સાથે અથડાય છે અને આમ અથડાવાથી તેમની ગતિની દિશા બદલાય છે.

(૫) ઘન પદાર્થોમાં અણુઓની આ ગતિ સૌથી ઓછી, પ્રવાહીઓમાં તેથી વધારે અને વાયુઓમાં આ ગતિ સૌથી વધારે હોય છે. (બાકીનો ભાગ આવતે અંકે)

એક શેઠનો નોકર એટલો બધો મૂર્ખ હતો કે શેઠ તેને મૂર્ખનો રાજા કહીને જ બોલાવે. આથી એક દિવસ અત્યંત કંટાળી નોકર બોલી ઊઠ્યો:

'તમે મને રોજ કહ્યા જ કરો છો તેમ મને મૂર્ખનો રાજા બનાવો તો ઘણું જ સારું; કારણકે તે પછી દુનિયાના બધા લોકો અને તમે પણ મારી પ્રજા થાઓ!'

×

માનવતાનો જય.

શ્રી 'ભાલચંદ્ર'

જેમ સત્યનુ પારખુ સુખમા નથી થઈ શકતુ તેમ માનવીમા રહેલી માનવતાનુ માપ પણ સારા સજોગોમા નથી નીકળી શકતુ દુ:ખની એક પછી એક પરમ્પરા ખડી હોય, જીરવાનો કોઈ આરો ન હોય, ત્યારે અધમાધમ વાતાવરણમા પણ કોઈ એક ઉજ્જ્વળ આદર્શ માટે માનવી ફના થઈ જાય ત્યારે સહેજે બોલી જવાય 'આમા માનવીનો જય નથી, માનવતાનો જય છે.' ઊગતા જુવાન વાર્તાકારે એક અતિ ઉમદા રહસ્ય આ વાર્તામા ગૂથી લીધુ છે

બે ખેતર દૂર ચાલો અને સાંઢણી સવાર સાથે સમાઈ જાય એવા રેતીના ઢગ રણમાં જામતા ગયા સાંઢણી પગ ઉપાડે કે તુર્ત જ એમા રેતી પુરાઈ જમીન સપાટ થઈ જાય એટલા જોરથી રેતી ફંગોળાવા લાગી રેતીની કણ નાનકડા અંગારનુ સ્વરૂપ ધારણ કરી ઊડવા લાગ્યા વૈશાખ મહિનાના દાઝતા દિવસો હતા, ત્યારે કચ્છના રણમા આંધી ચડવાની શરૂઆત થઈ

સૂરજ ઊગ્યાને એક પહોર પણ નહોતો થયો, તો પણ તાપ સખત હતો ઊની લૂ ઝરઝર કરતી રણની કિનારીએ જ્યાં આકાશ અને જમીન મળતાં હતાં ત્યાં કંઈક જીવોનુ આશાબિંદુ બની વહી રહી હતી

બે-પાંચ પળમા જ વાતાવરણ બદલાઈ ગયુ લૂ ઝરતી અદૃશ્ય થઈ ગઈ, સૂરજના તપતા તાપે, એ તાપે તપેલી રણની રેતીએ ચારે બાજુ હાહાકાર મચાવી દીધો રણના સીમાના ગામડાઓ સુધી તોફાનની અસર પહોંચી ગઈ

આકાશમાં ક્યાંય એકેય વાદળી નહોતી તોફાનનુ એક પણ ચિહ્ન નહોતુ બધે જ વાતાવરણ સપૂર્ણ શાંત અને સ્વસ્થ હતુ ત્યારે કચ્છના નાનકડા ગામમાંથી એક સાંઢણી રણની પેલી પાર જવા પરોઢિયે રવાના થઈ એની પીઠ ઉપર બે માણસો હતાં એક સાંઢણી સવાર જીવણ અને બીજો મુસાફર—માસ્તર પરમાનંદ

વહેલી સવારના ચાર પહોરે, કંઈક ધારણા બાંધી પરમાનંદે સાંઢણી ઉપર બીજે ગામ જવા પ્રયાણ કર્યું, ત્યારે એનુ અંતર થોડી ચિંતા અનુભવતુ હતુ એ પરીક્ષક હતા એક ગામથી બીજે ગામ પરીક્ષા લેવા જવાનુ એમને ઘણી વખત બનતુ આમ તો એ એક ગામડાની શાળાના મુખ્ય શિક્ષક હતા, પણ લાંબા સમયની એમની નોકરી ધ્યાનમાં લઈ કેળવણી ખાતાએ એમને આજુબાજુનાં પંદર-વીસ ગામના પરીક્ષક તરીકે નીમ્યા હતા

પરમાનંદ બહુ ગરીબીમાં ઊછર્યા હતા નાનપણથી જ ઈશ્વરભજનનો એમને શોખ બહુ નાના હતા ત્યારે એ ગામના પાંચ-સાત ગોઠિયાઓને ભેગા કરતા અને એક નાની ભજનમંડળી રચી મંદિરે ધૂન જગાવતા ઈશ્વરની પૂજા કરવી, ધૂપ ચડાવવો, વંદના કરવી એ બધુ કામ યંત્રવત્ થઈ પડ્યુ હતુ

પણ પરમાનંદ મોટા થયા ત્યારે એ સ્થિતિમાં ફેર પડ્યો નાના ગામડામાં પરમાનંદ કંઈક વધુ ભણેલા ગણાતા એટલે વારતહેવારે, લગ્નપ્રસંગે કે ધાર્મિક દિવસોમાં પરમાનંદને કથા-વાર્તા કરવા જવાનુ આમંત્રણ મળતુ પરમાનંદ જતા, અને શ્રદ્ધાથી કથા કહેતા, એમાંથી એમને થોડુ મળી રહેતુ

વખત ગયો અને ગામડામાં શાળા શરૂ

થઈ. પરમાનંદ વધુ ભણેલા એટલે એમને તક મળી અને શિક્ષક તરીકે એમની નિમણૂક થઈ. બાળકોને ભણાવવાની પ્રવૃત્તિ અંગે કથા–વાર્તા કે ભજન કીર્તનમાં જવાનું બહુ ઓછું બનતું.

વળી મંદિરે દર્શનાર્થે આવતા લોકો, કહેવા પૂરતાં દર્શન કરી મંદિરના જ ઓટે પારકાની કુથલી, નિંદા કરવા મંડી જતાં એ પરમાનંદને પસંદ નહોતું. પરમાનંદે એની સામે ઘણી યે વખત અણગમો વ્યક્ત કર્યો હતો, પણ લોકો અટક્યા નહિ, ત્યારે પરમાનંદે મંદિરે જવાનું બંધ કર્યું અને મંદિરે કરવાની ક્રિયા ઘેર પતાવવા માંડી.

એમના ઘરમાં કોઈ મૂર્તિ નહોતી કે કોઈ મઠ પણ નહોતો, મંદિર જેવી કોઈ નાનકડી જગ્યા પણ નહોતી. ભીંત ઉપર એક છબી ટિંગાડેલી હતી. મનમાં એનું ધ્યાન ધરી પોતાની જાતને હરહંમેશ સેવક બનાવવાનું ઈશ્વરને કહેતા.

બહુ વિચારને અંતે પરમાનંદને સમજાયું હતું, કે ઈશ્વરને પામવા માટે, એને ઓળખવા માટે મંદિરે જવું જ જોઈએ એવું કશું નથી. ઘેરબેઠાં પણ એ કામ થઈ શકે છે. મૂર્તિ કે છબી એ તો ધ્યાન ધરતી વખતે લીન થઈ જવા, સામાન્ય કોટિના માણસો માટેનું સાધન છે. જે સમજે છે તે ઈશ્વરના સ્વરૂપને પામવા મંદિરે ગયા સિવાય પણ મથે છે.

ઈશ્વરમાં અચળ શ્રદ્ધા અને ભરોસો રાખનાર પરમાનંદ, રણના આ ઝંઝાવાતથી દિગ્મૂઢ થઈ ગયા.

સાંઢણી સવાર રાજુલ ચોસઠ વરસની ઉંમરનો જૈફ આદમી હતો. એને આંખે પૂરું સૂઝતું નહોતું. વૃદ્ધાવસ્થાને કારણે એને શ્રમ પડતો હતો. તો પણ રાજુલ સાંઢણી–સવાર તરીકે પચાસ ગાઉના ઘેરાવાનાં પડેલ ગામડાંમાં કાબેલ ગણાતો.

રણના આમ એકાએક બદલાતા રંગે રાજુલને વિચારમાં નાખી દીધો. પરમાનંદ તો ગભરાયેલ હતા. તોફાન આગળ ને આગળ વધી રહ્યું. વંટોળિયો પૂર વેગે ધસ્યો આવતો હતો. એની ઝડપ એટલી બધી હતી કે આંખ મીંચીને ઉઘાડો ત્યાં માઈલો સુધી એ આગળ વધી જાય.

બુઢ્ઢા રાજુલે આંખ ઉપર હાથ મૂકી, હાથની પેઢલી કરી દૂરદૂર નજર કરી, એણે સાંઢણીની ગતિ ધીમી કરી. પરમાનંદે પૂછ્યું: 'શું છે રાજુલ? તોફાન છે?'

રાજુલે દૂરદૂર નજર ફરતાં કહ્યું: 'લાગતું નથી. વંટોળિયો લાગે છે. એ તો આડો ફંટાઈ જશે.'

પરમાનંદનો શ્વાસ નીચે બેઠો. સાંઢણી એની ઝડપે આગળ વધતી હતી. થોડીવારે, ઝપાટાબંધ પવન ફૂંકાવા લાગ્યો. ફરી પરમાનંદ બેબાકળા થઈ બોલી ઊઠ્યા: 'રાજુલ તોફાન છે, સાંઢણીને થોભાવ!'

રાજુલે સાંઢણીને થોભાવી. થોડે ઊંચે થઈ એણે ફરી ચારે બાજુ નજર કરી. દૂર-દૂર આંધી ચડતી દેખાઈ. રેતીના લોઢ ઊછળતાં જોયાં. રાજુલ ચિંતામાં પડ્યો. એનું મોઢું, લેવાઈ ગયું.

'તોફાન છે ને?'

'હા બાપ!' રાજુલે ભોંઠપ અનુભવી.

'હવે શું થશે? પરીક્ષા નહિ......'

'સાંઢણી ઝુકાવીએ' કહી સાંઢણી ઝુકાવવામાં આવી. રાજુલ નીચે ઊતર્યો. પરમાનંદને હળવેથી એણે નીચે ઉતાર્યા.

રાજુલ પચાસેક ડગલાં દૂર ગયો. ફરીને એણે બધી બાજુ નજર કરી જોઈ. થોડીવારે એ પાછો ફર્યો: 'રસ્તો ભૂલ્યા છીએ, સાબ!'

પરમાનંદનો જીવ ઊંડો ઊતરી ગયો!

તોફાન તો ત્યારે પૂર ઝડપે ડાબી બાજુ આગળ ને આગળ ધપી રહ્યું હતું, સાંઢણીની

આડમાં પરમાનંદ અને રાજુલ બેસી ગયા

સૂરજ તપતો રહ્યો. રેતીમાંથી જાણે વરાળો નીકળવા લાગી. કુદરતે ભયંકર સ્વરૂપ પકડ્યું હતું અને એમાં ય આજે તો કુદરતે માઝા મૂકવા માંડી હતી. રેતીના ગરમ કણો ઊડીઊડીને પરમાનંદ અને રાજુલના દેહને ત્રાસ આપવા લાગ્યા. રાજુલ તો આવા મુસાફરોથી ટેવાઈ ગયો હતો, જ્યારે પરમાનંદને આવો અનુભવ આ જિંદગીમાં પહેલી જ વખત હતો.

સાથે બાંધેલી મસકમાંથી બન્ને જણા પાણી પી, તોફાન શમવાની રાહ જોતા બેઠા હતા. પરમાનંદને તો કંઈ સૂઝતું નહોતું. રાજુલ ઊંડા વિચારમાં પડી ગયો હતો. સૂરજનો પ્રચંડ તાપ વધુ ને વધુ તપવા લાગ્યો. બન્ને જણા પાણી પીતા બેઠા રહ્યા.

એક કલાક ચાલ્યો ગયો. તોફાન શમવાના કોઈ ચિહ્નો જણાતાં નહોતાં. મસકમાંહેનું પાણી ખૂટી જવા આવ્યું હતું. રાજુલ ચિંતામાં ને ચિંતામાં ઊભો થયો. એણે જમણી બાજુ રસ્તો શોધવા વાટ પકડી.

કુદરત રૂઠે છે ત્યારે માનવી ઉપર એટલા જોરથી ત્રાટકી પડે છે કે માનવીને મારા તમારાનું ભાન રહેતું નથી. એના જ્ઞાનતંતુ ઉશ્કેરાઈને નબળા પડી જાય છે, એની બુદ્ધિ બહેર મારી જાય છે.

તોફાનની કલ્પના, એનું સ્વરૂપ અને પરિણામનો વિચાર કરતાં પરમાનંદ વિચારે ચડ્યા.

'પંદર વરસમાં એકેય દિવસ એવો નથી ગયો, જ્યારે હું સમયસર પહોંચ્યો ન હોઉં, અને આજે જ એ મોડા થવાશે? આજે તો મુખ્ય અધિકારી પરીક્ષાની તપાસ માટે આવવાના છે. સમયસર નહિ પહોંચાય તો? પંદર વરસથી જમાવેલી કીર્તિ ઉપર એક દિવસમાં પાણી ફરી વળશે?'

એને પહેલી ક્ષણે પોતાની જાત ઉપર ગુસ્સો આવ્યો. બીજી ક્ષણે એ રાજૂલ ઉપર ગુસ્સે થયા. રાજૂલે જ રસ્તો ભૂલાવ્યો. એની એક નાનકડી ભૂલ એક માનવીની પંદર વરસની કીર્તિ ઉપર પાણી ફેરવી દેશે, એની ગમાર રાજૂલને કલ્પના હશે?

જેમ જેમ પરમાનંદ વિચારતા ગયા તેમ તેમ ઉગ્ર બનતા ગયા. તરસ વધતી ચાલી. અંતરમાં રહેલું સ્થાનું ઝરણું ધીરેધીરે સુકાતું ચાલ્યું. અને થોડું વધુ જીવી જવાની લાલચે મસકમાં રહેતું બધું પાણી પરમાનંદ પી ગયા, તોપણ એમના જીવને શાંતિ ન થઈ.

રાજૂલ અડધીપોણી કલાક રખડી પાછો આવ્યો ત્યારે પરમાનંદ ગુસ્સામાં હતા. એમની આંખો લાલ થઈ ગઈ હતી. પરમાનંદને ગુસ્સામાં જોઈ રાજૂલનું માથું નીચે નમી ગયું.

'આ બધાં તારાં કામ છે, તારી ભૂલને કારણે, મારે કેટલું સહન કરવું પડશે તેની તને ખબર છે?'

રાજૂલ ચૂપ ઊભો હતો.

'બોલને! કેમ કંઈ બોલતો નથી?'

'શું બોલું સાબ? તોફાન ધીમું પડતું જાય છે. થોડી વધુ વાર ધીરજ રાખશો તો અડધા કલાકમાં રસ્તો મળી આવશે.'

'અડધો કલાક!'

'હા! પણ એટલો સમય તો આમ ચપટીમાં વીતી જશે. રખડી આવ્યો એટલે તરસ ખૂબ લાગી છે, લાવો જરા પાણી લઈ.'

'પાણી તો ક્યારનું ય ખૂટી ગયું!' પરમાનંદ એકી શ્વાસે બોલી ગયા. રાજૂલ ગમ ખાઈ ગયો. એને પરમાનંદ ઉપર ગુસ્સો પણ ન આવ્યો કે ન રોષ પેદા થયો. થાકીને એ નીચે બેઠો ને ઊંડા વિચારમાં પડી ગયો.

ખરો બપોર થઈ ગયો હતો. તોફાન

લગભગ શાંત પડવા આવ્યું હતું. રણમાં ફરીને મૃગજળ-ઝરવું કોઈ કોઈ ઠેકાણે શરૂ થયું હતું. દૂરદૂર મૃગજળને ઝરતું જોઈ પરમાનંદે પૂછ્યું:

'રાજૂલ! ત્યાં પાણી છે?'

ઝાડપાનનું એક તણખલું ય શોધ્યું ન જડે એવા રણમાં પાણીની નદી વહેતી હોવાની વાત કરવી એ ગાંડપણ જ કહેવાય. રાજૂલ એ જાણતો હતો.

પરમાનંદનો કંઠ સુકાવા લાગ્યો. સૂરજનો તાપ એટલો ભયંકર હતો કે બંને જણા પરસેવે તરબોળ બની ગયા હતા. પરમાનંદે એબાકળા થઈ બૂમ પાડી:

'રાજૂલ પાણી! પાણી રાજૂલ!'

'ખૂટી ગયું સા'બ!' રાજૂલની આંખમાં પાણી આવી ગયાં. ભૂતકાળના છ પ્રસંગોનાં દશ્યો એની આંખ સામે ઝડપથી પસાર થઈ ગયાં. પાણીનાં એકએક ટીપાં માટે આમ જ તરફડતાં છ જીવો એને દેખાયાં. અને...અને...એ વધુ કંઈ ન જોઈ શક્યો. એ વધુ કંઈજ વિચારી ન શક્યો. એણે આંખો બંધ કરી દીધી.

'આટલામાં ક્યાંયથી નહિ મળે?' પરમાનંદ તૃષાતૂર બન્યા હતા.

'ના બાપુ, આ વીસ ગાઉના ઘેરાવામાં ઘાસનું એક તણખલું ય ન મળે, ત્યાં પાણીની તો વાત જ ક્યાં રહી?'

'ત્યારે...હવે...શું...?'

'જેવી રામની મરજી બાપજી, દુખિયાનો બેલી જે કરે તે સાચું.' કહી રાજૂલ ચૂપ રહ્યો.

'પણ તરસ ખૂબ લાગી છે, ગળે શોષ પડે છે, જીવ સુકાય છે. પાણી...પાણી...પાણી... ભાઈ...ઈ!' એટલું કહેતાં પરમાનંદ બેભાન થઈ ગયા. પાણી માટેની એની બૂમો વાતાવરણમાં વિલીન થઈ ગઈ.

બુઢ્ઢો રાજૂલ જોઈ રહ્યો. એનું અંતર દ્રવી ઊઠ્યું. એની આંખો પરમાનંદના દેહ ઉપર મંડાઈ. ગફલત એની હતી, વાટ એ ચૂક્યો હતો, એની ભૂલને કારણે જ પરમાનંદની જિંદગીનો અંત આવી રહ્યો હતો. 'શું કરવું?'નો પ્રશ્ન એના મગજ ઉપર હથોડાના ઘા કરતો હતો. એ બહુ ઊંડા વિચારમાં ડૂબી ગયો.

થોડીવારે પરમાનંદ ભાનમાં આવ્યા. એમને મુખે એક જ પ્રશ્ન હતો: 'રાજૂલ, પાણી મળ્યું?'

રાજૂલ વિચારમાંથી એકદમ ઝબકી ગયો.

'હા બાપજી, ઊભા રહો પાણી આપું છું.'

પાણી મળવાની આશાએ પરમાનંદના ચહેરા ઉપર આનંદની રેખા ઝબકી ગઈ. પણ બીજી જ પળે એને થયું, કે આ રણમાં પાણી મળવું શક્ય નથી' ત્યારે એ અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

રાજૂલ એક પળ ઊંડા વિચારમાં ઊતરી ગયો. પરમાનંદ રાજૂલ સામે જોઈ રહ્યા હતા. બીજી જ પળે રાજૂલના ચહેરા ઉપર લોહી ધસી આવ્યું, રેખાઓ તંગ થઈ ગઈ અને ત્રીજી પળે 'ભેઠ'માંહેનું નાનું ધારિયું સૂરજના તાપમાં ચમકી ઊઠ્યું!

'રાજૂલ?' પરમાનંદે ભયભીત થઈ બૂમ પાડી. 'આ શું કરે છે?'

'પાણી જોઈએ છે ને?' બુઢ્ઢાનો ચહેરો કરડો બન્યો.

'હા રાજૂલ.' પરમાનંદે થોથરાતી જીભે જવાબ દીધો.

'તો બસ, આ સાંઢણીને ધારિયાના એક જ ઝાટકે ભગવાનના ઘરભેગી કરું છું. એના ગળામાંહેની પાણીની કોથળી કાઢી લઈશ અને તમને જિવાડીશ.'

પરમાનંદની કુંઠિત બુદ્ધિના તાર હાલી ઊઠ્યા. સૂતેલી માનવતા જાગવા લાગી. રાજૂલને એકલો રાજી જીવી જીવવાની આશાએ

બધુ પાણી પી જનાર પરમાનંદ રાજૂલની પાસે બેઠો પડ્યો રાજૂલની બેહદિલીએ એના માથાને નીચું નમાવી દીધુ

'રાજૂલ એવા અનર્થ ન થાય, બીજો કોઈ રસ્તો કાઢ '

'બીજો કોઈ રસ્તો નથી માસ્તર સા'બ! પાણી મળશે તો બે-ચાર કલાક જીવી જવાશે, અને ત્યાંસુધીમાં ઈશ્વર કરશે ને આપણે પાર ઊતરી જઈશુ, જીવતા હઈશુ તો સાંઢણી બીજી મળી રહેશે પણ ત મે 'એ વધુ બોલી ન શક્યો

'એમ ન થાય રાજૂલ! એક જીવની હત્યાને ભોગે જીવવુ એમા માનવતા નથી '

'ત્યારે ?' માર્ગસૂચક ઉત્સુકતાથી રાજૂલ જોઈ રહ્યો

'જાતને ખપાવી બીજાને જિવાડવામા જ સાચી માનવતા છે આ તો અધમ કહેવાય, અનર્થ કહેવાય એ કરવા કરતાં તો ઈશ્વરનુ નામ લઈને મરવુ બહેતર છે ' કહી પરમાનંદ ચૂપ રહ્યા

'ઈશ્વર તો કેટલેય છેટે રહ્યો! પાણી વિના જીવ જશે તો એ બચાવવા નહિ આવે!' રાજૂલના મુખની રેખાઓ જરા તંગ બની એનુ મન ઈશ્વરચર્ચાની ગૂચમાં પડવા ના પાડતુ હતુ એણે વાત લબાવી 'સા'બ તેર વરસનો હતો ત્યારથી આ ધંધો કરુ છુ ત્રણ વીસુમાં આઠ વરસ ઓછાં આ ધંધો કરતાં થયાં મારા સગા હાથે મે મારી ૭ સાંઢણીને સુવાડીને તરસ્યા મુસાફરોના જાન બચાવ્યા છે જો ખરેખર ઈશ્વર હોત તો આવીને મારી આ સાતમી સાંઢણી અને મુસાફર બન્નેને ન બચાવી હોત ?'

'ભૂલે છે રાજૂલ, એમાં પણ ઈશ્વરનો કંઈક સંકેત હશે '

'એ હું કંઈ ન સમજુ અમારી તો જિંદગી જ એવી બાપુ, જાતે ખુવાર થઈને બીજાને જિવાડવાની !'

'પણ આ સાંઢણીનો શો ગુનો ?'

'ગુનો કંઈ નહિ એની જાત જ આ માટે સર્જાઈ છે એટલે જ સાંઢણીને વગોવ-વામાં જગત પાછુ નથી પડતુ '

'ના રાજૂલ, તુ ગમે તે કહે પણ એમ તો ન થઈ શકે '

'તો જીવ જશે !' રાજૂલની આંખ લાલ થઈ

'ભલે જાય ' પરમાનંદ મક્કમ બન્યા

ફરી પાછો રાજૂલ વિચારમાં પડ્યો ભૂતકાળના પ્રસંગો ફરી ફરીને એની આંખ સામે આવી ગયા એને એની ફરજ યાદ આવી, લોકવાયકા યાદ આવી 'સાંઢણી! તો કહે રાજૂલની ' અને આજે ?

રાજૂલની યાદદાસ્ત આગળ વધી ૭ ૭ સાંઢણીને જાનથી હાર કરવાના પ્રસંગો એને યાદ આવ્યા એ વિચારતો રહ્યો ૭ ૭ સાંઢણીને સુવાડ્યા પછી પણ લોક મને ગોઝારો કહેશે. કહેશે કે 'સાંઢણી જેવા તુચ્છ પ્રાણીના બદલામાં રાજૂલે એક કિંમતી માનવજિંદગીનો ભોગ લીધો ' એ વિચાર આવતાં જ એ વધુ મક્કમ બન્યો

'સા'બ ?'

'બોલ રાજૂલ '

'સા'બ તમારા માટે નહિ તો મારા માટે પણ હું સાંઢણીને જરૂર હાર કરીશ '

'નહિ રાજૂલ, હું એમ નહિ થવા દઉં '

રાજૂલની આંખમાં લાલ લીટીઓ તણાઈ એના અંગેઅંગમાં ગુસ્સાની આગ વ્યાપી ગઈ 'પરમાનંદ, તમારે મરવુ હોય તો સુખેથી મરો પણ મને નથી જીવવા દેવો ?'

પરમાનંદ પાછા પડ્યા એમના હાથ હેઠા પડ્યા 'રાજૂલ, એક વાત માનીશ ?' પરમાનંદે આજીજી કરી

અમેરિકાની સ્ત્રીઓ

શ્રીમતી નીલાંજના મહેતા
એમ. એ. (અમેરિકા)

આપણી પ્રચલિત માન્યતા એવી રૂઢ થઈ ગઈ છે કે અમેરિકાની સ્ત્રીઓ એટલે તો સિનેમામાં દેખા દેતી, હોલીવુડની ગતિકૃતિ જેવી બાહ્ય ટાપટીપથી ભરપૂર, છકાંછળી અને એકવીસમી સદીમાં વસતી, પુરુષ સમોવડી થવા ઇચ્છતી સ્ત્રી. પણ આ માન્યતાને હકીકતની એરણે ચઢાવવાથી કેવી ખોટી ઠરે છે! હા, એવી સ્ત્રીઓ પણ છે ખરી, પરંતુ સામાન્ય રીતે તો બાળમાવજત કરવા ઉપરાંત ત્યાંની સ્ત્રી ઑફિસનાં કામમાં, પુરુષને મદદ કરે છે. હાથે કપડાં ધૂએ છે, હાથે રાંધે છે, વાસણ અજવાળે છે, રાત્રે બાર-એક વાગે સૂઈ ને સવારે વહેલી ઊઠે તોપણ એટલી જ પ્રફુલ્લિત રહી શકે છે. તે હિંમતબાજ છે, ખડતલ છે, આનંદ ભોગવે છે, જીવન માણી જાણે છે. અહીં નિરૂપાયેલ અમેરિકન નારીના ચિત્રમાંથી આપણી બહેનોને કેટલુંક શીખવાનું મળી રહેશે. હિંદી નારીમાં કેટલાક વારસાગત શુભ સંસ્કારો છે, તેની સાથે આજના યુગની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ મર્યાદામાં દાખલ થશે તો લાભ થશે જ. થોડા જ વખત ઉપર અમેરિકાથી, વિદ્યાભ્યાસ કરીને લેખિકા પાછાં ફર્યાં છે.

આખી દુનિયામાં કોઈ પણ દેશની સ્ત્રીઓ કરતાં અમેરિકાની સ્ત્રીઓ કદાચ વધારે સ્વતંત્રતા ભોગવતી હશે. દરેક બાબતમાં—બોલવાચાલવામાં, હરવાફરવામાં, ઘરમાં કે બહાર બધે—અમેરિકાની સ્ત્રીઓ પુરુષોની સમોવડી ગણાય છે. આપણે ત્યાં હજી પણ કોઈ સ્ત્રી છોકરાને જન્મ આપે તો બધા એને ભાગ્યશાળી ગણે પરંતુ પુત્રીના જન્મને ખાસ મહત્ત્વ અપાતું નથી. અમેરિકાના લોકોને કલ્પનામાં પણ આવા ભેદનો ખ્યાલ નથી હોતો. આપણે કહીએ તો એ લોકોને અત્યંત આશ્ચર્ય થાય છે ને હસવું આવે છે. નાનપણથી ત્યાં છોકરાછોકરીઓને એકસાથે એક જ પદ્ધતિથી ને એક જ સરખા લાડથી ઉછેરવામાં આવે છે. કોઈ પણ અમેરિકન બહેનને કદી પણ એમ નહિ લાગ્યું હોય, કે પોતે પોતાના ભાઈ કરતાં કોઈ રીતે ઊતરતી છે, અથવા તો ત્યાંની છોકરીઓ આપણે ત્યાંની છોકરીઓની જેમ પોતે છોકરો થઈને જન્મી હોત તો સારું એવી ઇચ્છા પણ ભાગ્યે જ કરે છે. એનું કારણ એ જ કે અમેરિકામાં સ્ત્રીઓ અને પુરુષો વચ્ચે સંપૂર્ણ સમાનતા હોય છે.

અમેરિકામાં છોકરાં નાનાં હોય ત્યારે માબાપ તેઓની ખૂબ સંભાળ રાખે છે ને ખાવાપીવામાં અને ઊંઘવામાં ખૂબ નિયમિતપણું જાળવે છે. તેઓ છોકરાંઓને દરેક જગ્યાએ સાથે બહાર નથી લઈ જતાં પણ એ લોકો દરેક બાબતમાં સારી ટેવો ને રીતભાત કેળવે તેનો પૂરો પ્રયત્ન કરે છે. છોકરાંઓ ૧૮ વર્ષનાં થાય ત્યારપછી માબાપ પોતાની જવાબદારી પૂરી થઈ એમ સમજે છે ને પોતાનાં બાળકોને દરેક બાબતમાં પૂરતી છૂટ આપે છે. જો આ પ્રમાણે તેઓ ન વર્તે તો અમેરિકન છોકરાછોકરીઓ પોતાનાં માબાપને મુખ પર જ સંભળાવી દે કે તેઓ પોતે પોતાની સંભાળ રાખી શકે એમ છે. ત્યાંની છોકરીઓને છોકરાઓની જેમ પૂરેપૂરી હરવાફરવાની, બોલવાની અને આચારવિચારની સ્વતંત્રતા મળે છે. તેઓ પોતાની પસંદગીથી લગ્ન કરે છે, કોઈ પણ બાબતમાં એ લોકોનાં માબાપ વચ્ચે પડતાં કે ટોકતાં અચકાય છે. ફક્ત છોકરાઓ જ્યારે માબાપની સલાહ પૂછે ત્યારે જ તેઓ સલાહ આપે છે.

કૉલેજમાં ભણતી અમેરિકન છોકરીઓ ઘણી હિંમતવાળી, આનંદી, સ્વતંત્ર, જબરી

અને સ્વાશ્રયી હોય છે પોતાનો ખાધા ખરચ કરી વધારે થતો હોય તો તે તરત માબાપ પાસેથી પૈસા મગાવતી નથી જ્યાંસુધી બને ત્યાંસુધી પોતે જ કમાઈ લે છે ત્યાંની કોલેજોમાં પણ-થોડાઘણા પૈસા કમાવા હોય તો વિદ્યાર્થીઓ માટે ઘણા રસ્તા ખુલ્લા હોય છે પુસ્તકાલય અથવા તો હોટેલ(કે કાફેટેરીઆ)માં નોકરી કરીને, બીજાના નિબંધો વગેરે ટાઈપ કરી આપીને, પ્રોફેસરોને પરીક્ષાના પેપરો તપાસવામાં મદદ કરીને, શાળાનાં છોકરાંઓને ભણાવીને, થોડા કલાક દુકાનદાર તરીકે કામ કરીને-એટલું જ નહિ પણ રસ્તા સાફ કરીને અથવા તો બીજાનાં કપડાં તથા વાસણ ધોઈને પણ અમેરિકામાં વિદ્યાર્થીઓ કમાઈ શકે છે ત્યાંની છોકરીઓ બોલવા ચાલવામાં એટલી છૂટી ને ઓછી શરમાળ હોય છે, કે આપણે તો બેઘડી ચકિત થઈ જઈએ. કોઈ પણ અજાણ્યા સાથે તેઓ તરત દોસ્તી કરી શકે છે જ્યારે નવાઈની વાત તો એ છે, કે અમેરિકાના છોકરાઓ એવું નથી કરી શકતા તેઓ ત્યાંની છોકરીઓ કરતાં એકંદરે વધારે શરમાળ અને ઓછાબોલા હોય છે ઘણીવાર અમેરિકન છોકરીઓ જ છોકરાઓ સાથે બોલવામાં પહેલ કરે છે-છોકરાઓ નહિ આપણા દેશ કરતાં આ તદ્દન ઊંધું જ છે ત્યાંની છોકરીઓ આટલી છૂટથી હરેફરે તેથી પોતાની પૂરી સંભાળ પણ લઈ શકે છે કોઈ પણ સંજોગોમાં ગભરાતી નથી આ વાત એમ પુરવાર કરે છે કે સંપૂર્ણ રીતે શારીરિક તથા માનસિક સ્વાતંત્ર્ય મળવાને લીધે તેઓ આ કક્ષાએ પહોંચ્યા છે

અમેરિકામાં સ્ત્રીઓને આર્થિક સ્વતંત્રતા પણ પૂરેપૂરી હોય છે બાપની મિલકતમાં છોકરા-છોકરીઓનો સરખેસરખો ભાગ હોય છે ને પરણ્યા પછી સ્ત્રી પોતાના પતિની બધી મિલકતની ભાગીદાર બને છે ઘણાં કુટુંબોમાં તો પુરુષ પોતાની બૈરીને બધી સંપત્તિની માલિક બનાવે છે અમેરિકામાં સંખ્યાબંધ સ્ત્રીઓ પુરુષોની માફક નોકરી કરે છે

ત્યાંની નિશાળોમાં સ્ત્રી-શિક્ષકો પુરુષો કરતાં ઘણી વધારે હોય છે આપણા દેશ કરતાં ત્યાં ઘણી વધારે સ્ત્રીઓ પ્રોફેસર ડૉક્ટર, વકીલ, નર્સ વગેરે બને છે ઓફિસોમાં મંત્રીઓ તરીકે તથા સ્ટેનોગ્રાફર (લઘુ લિપિ જાણે ને ટાઈપ કરી શકે તે) અને દુકાનોમાં વસ્તુઓ વેચનાર મોટે ભાગે સ્ત્રીઓ જ હોય છે જો કે મારે એ કહેવું જોઈએ, કે રાજકીય જીવનમાં ભાગ લેવાનો ત્યાંની સ્ત્રીઓને ઝાઝો શોખ નથી હોતો અને તેથી અમેરિકામાં આજે પણ રાજકીય એલચી કે પ્રધાનની હરોળમાં સ્ત્રીઓ ઘણી ઓછી હોય છે પણ ત્યાં સ્ત્રીઓને પુરુષોની સમાન મતાધિકાર હોય છે અને ત્યાંના પ્રમુખની ચૂંટણી વખતે ત્યાંની બહેનો પણ અત્યંત રસ લે છે જો કે ઘણીખરી રાજકીય બાબતોમાં સામાન્યતઃ સ્ત્રીઓ પુરુષોથી જ દોરાય છે

આટલી બધી સ્વતંત્રતા અને છૂટ હોવા છતાં અમેરિકાની ૧૦૦માંથી ૯૦ ટકા જેટલી છોકરીઓને જગતની ઘણીખરી સ્ત્રીઓની જેમ આખરે પરણવાનું ને બાળકોની માતા થવાનું જ મન હોય છે બધી છોકરીઓને, જેઓ નોકરી કરતી હોય કે ભણતી હોય તેઓને પણ જેમ બને તેમ વહેલું પરણવું હોય છે, તેથી તેઓ જ્યારથી સમજણી થાય ત્યારથી પોતાને માટે સારો વર શોધવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યાં છોકરાછોકરીઓમાં ડેટિંગ પદ્ધતિ બહુ પ્રચલિત છે એક છોકરો ને એક છોકરી કોઈ પણ જગ્યાએ બહાર ફરવા,

જમવા, સિનેમામાં કે નૃત્ય કરવા એકલાં સાથે જાય એને 'ડેટિંગ' કહે છે. આવી રીતે છોકરાઓ સાથે મળવા-કરવાનો ને ઘનિષ્ટ પરિચયમાં આવવાનો ત્યાંની છોકરીઓનો મોટો હેતુ તો એ જ છે, કે કોઈ સારો છોકરો ગમી જાય તો એની સાથે વહેલુંમોડું પરણવાનું થાય. ત્યાંની કૉલેજની છોકરીઓ કોઈવાર હસવામાં અમને કહેતી, કે 'તમારા દેશમાં સારું કે વર શોધી આપવાનો ભાર માબાપ પર હોય છે. અહીં તો અમારે જાતે જ વર પસંદ કરવાનો તેથી માથા પર મોટો ભાર રહે છે!' પણ ખરેખરું તો એ લોકોને પોતાનો જીવનસાથી કોઈ બીજું શોધી આપે તે વસ્તુ જ બહુ હાસ્યજનક લાગે છે. ત્યાંની છોકરીઓ, વર મેળવવાની કળામાં અત્યંત પ્રવીણ હોય છે. એ લોકોના દેશમાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા પુરુષો કરતાં ઘણી વધારે હોય છે તેથી તેમને આ બાબતમાં બહુ જ હોશિયારી ને ચેતવણીથી કામ લેવું પડે છે.

અમેરિકાની બહેનો લગભગ આખી જિંદગી પોતાની આકૃતિને-શરીરના ઘાટને, રૂપને શણગારવા પાછળ બહુ જ મહેનત લે છે અને વખત ગાળે છે. એને માટે ખાસ કસરત, ખોરાક ને શણગાર પાછળ ખૂબ કાળજી રાખે છે ને પુષ્કળ પૈસા પણ ખરચે છે. આ બધું કદાચ આખર સુધી પુરુષનું ધ્યાન ખેંચવા ને એનો પ્રેમ પોતા પર કાયમ રાખવા માટે હશે. જો કે હું એમ ન જ કહી શકું કે તેઓ આપણી સ્ત્રીઓ કરતાં દેખાવમાં વધારે સુંદર હોય છે; પણ પોષાક, વાળ, દેહઘાટ ને તંદુરસ્તી તરફ આટલું બધું ધ્યાન રાખવાથી તેઓ આપણી સ્ત્રીઓ કરતાં વધારે આકર્ષક, તેજસ્વી, ટટાર ને હસમુખી લાગે છે. એ લોકોની સરખામણીમાં આપણી, ખાસ કરીને શહેરોની બહેનો તો એટલી નીચી, નિર્માલ્ય ને નિસ્તેજ લાગે છે કે આપણે શરમાઈ મરીએ.

નાનપણથી બહુ કસરત ને પુષ્ટિકારક ખોરાકને લીધે ત્યાંની સ્ત્રીઓનાં શરીર બહુ તંદુરસ્ત ને ખડતલ હોય છે. દેખાવમાં સુકલકડી ને પાતળી લાગતી અમેરિકન છોકરી આપણા કરતાં ઘણું વધારે કામ કરી શકે છે. એ લોકોમાં કામ કરવાની ને થાકી ન જવાની કંઈક અજબ શક્તિ હોય છે. બધી જાતની રમતગમતમાં ત્યાંની છોકરીઓ છોકરાઓ જેટલી છૂટથી ભાગ લે છે. ત્યાંની કૉલેજની છોકરીઓ આખો દિવસ ભણે ને દોડાદોડ કરે. સાંજે કૉલેજની જાતજાતની પ્રવૃત્તિઓમાં અને રમતગમતમાં ભાગ લે, રાત્રે ૧૨-૧ વાગ્યા સુધી જાગે તોપણ જરા યે થાકતી નથી. બીજે દિવસે સવારે વહેલી ઊઠીને એટલાં જ ઉમંગથી મોટી ફલંગો ભરી શાળામાં ભણવા જાય. નવરાં બેસીને ગપ્પાં મારતાં તો ત્યાંની છોકરીઓને આવડતું જ નથી એમ કહીએ તો ચાલે. આખો દિવસ દોડાદોડ અને કંઈ ને કંઈ કામ કરતી જ હોય. આપણને ઘણીવાર થાય કે આટલી બધી ધમાધમ ને દોડાદોડ શું કામ કરતાં હશે? અમારા છાત્રાલયની છોકરીઓને, માત્ર રાત્રે, જ્યારે સૂતાં પહેલાં પોતાનાં કપડાં ધોતી હોય કે ઈસ્ત્રી કરતી હોય કે સીવતી હોય ત્યારે જ એકબીજા સાથે વાતો કરવાની ફૂરસદ મળતી!

અહીં રહ્યે આપણને એવો ખ્યાલ હોય છે, કે અમેરિકાની બધી સ્ત્રીઓ તો હોલીવુડની નટીઓ-આપણે સિનેમામાં જોઈએ છીએ એવી હશે. બસ, પાઉડર-ક્રીમ લગાડે, સારાં કપડાં પહેરે ને આખો વખત મોજમજાહ કરે અને વારંવાર છૂટાછેડા લે, પણ આ ખ્યાલ તદ્દન ખોટો છે. ત્યાંની સામાન્ય સ્ત્રીઓને ગૃહસંસાર માંડી સુખી જીવન ગાળવું ગમે છે. તેઓ ખાસ સંજોગોમાં છૂટાછેડા લે છે. આજે અમેરિકાની વિચારશીલ સ્ત્રીઓ વારંવાર

છૂટાછેડાની વિરુદ્ધ બોલે છે ને ત્યાંની કોલેજોમાં છૂટાછેડાની વિરુદ્ધ આજકાલ ઘણો પ્રચાર કરવામાં આવે છે

અમેરિકાના લોકોને આપણા કરતાં મોજશોખનો અને આનંદ માણવાનો શોખ વધારે હોય છે, પરંતુ ત્યાંની સ્ત્રીઓ ઘરકામમાં પણ એટલી જ પાવરધી હોય છે મુંબઈની ઘણી શ્રીમંત સ્ત્રીઓને રસોઈ કરવાનો કે ઘરકામનો શોખ નથી હોતો ને તેઓ આખો વખત ગુનીહતીને કલબો સિનેમા ને પાર્ટીઓમાં ગુર્થા કરે છે, પણ અમેરિકાની સ્ત્રીઓમાં આવી તો કોઈક જ હોય છે ત્યાંની અત્યંત મોંઘવારીને લીધે લોકો વધારે ભાગે તો એક પણ નોકર રાખી શકતા જ નથી. ત્યાં મોટર, રેડિયો કે ફ્રિજીડેર કરતાં નોકર વધારે મોંઘો પડે છે, તેથી ઘરની સ્ત્રી જ રસોઈ, કપડાં ધોવાં, વાસણ માંજવાં, ઘર સાફસૂફ કરવું, પથારીઓ કરવી, છોકરાંને સંભાળવાં વગેરે બધું કામ પોતાને હાથે જ કરે છે. જો કે ત્યાંની આધુનિક સાધનોની સગવડથી આ બધું કામ બહુ ઝડપથી પતાવી શકાય છે આપણી રસોઈ જેટલી એ લોકોની રસોઈમાં કુટાકૂટ નથી હોતી ને અડધુંપડધું ખાવાનું તો, પતરાના ડબ્બામાં, બજારમાંથી જ તૈયાર મળે છે વળી ત્યાંના પુરુષો પણ પોતાની સ્ત્રીઓને ઘરકામમાં—ફુરસદે, ઘણી જ મદદ કરે છે વાસણ ધોવામાં ને લૂછવામાં, ઘર ચોખ્ખું રાખવામાં છોકરાંને સંભાળવામાં, બજારમાંથી શાકભાજી, ફળ વગેરે ખરીદવામાં પુરુષો દરેક જાતની મદદ કરે છે ઘરનું સમારકામ અથવા તો બગીચો સાચવવાનું કે ફૂલભાજી ઉગાડવાનું કામ તો પુરુષો જ ઘણે ભાગે કરે છે પત્નીને કંઈક કામસર બહાર જવું હોય તો પતિ પોતાની ખુશીથી ઘેર રહી છોકરાં સંભાળે છે પતિઓ આવી રીતે પોતાની પત્નીઓને ઘરકામમાં મદદ કરે તે એક ફરજ છે એમ અમેરિકન સ્ત્રીઓ માને છે જો કે ભણેલી પત્નીઓ પોતાના પતિઓને ઑફિસના કામમાં ટાઈપ કરી આપી અથવા તો આર્થિક મુશ્કેલી હોય તો કમાઈને વગેરે ઘણી રીતે મદદ કરે છે એ લોકો એમ માને જ છે કે પરિણીત જીવનમાં પરસ્પરના દરેક કામમાં રસ લેવાની ને મદદ કરવાની પતિ અને પત્નીની ફરજ છે

ત્યાંની સ્ત્રીઓ આટલું કામ કરવા છતાં પોતાનાં ઘર, બિછાનાં સ્નાનગૃહ ને પોતાનાં બાળકોને હમેશ ઘણાં જ સ્વચ્છ ને સુઘડ રાખે છે નિશાળો ને કોલેજોમાં—ખાસ છોકરીઓ માટે—રાંધણકળા, ઘર સ્વચ્છ ને સુંદર રાખવાની કળા, બાળઉછેર, બાળમાનસ, લગ્ન અને કૌટુંબિક જીવન, વગેરે વિષયો શિખવાય છે પરણેલી સ્ત્રીઓ માટે પણ આ વિષયો પર વખતોવખત ભાષણો તથા ચર્ચાઓ થાય છે અને એવી બાબતમાં સલાહ આપવા માટે દરેક ગામ કે શહેરમાં સ્ત્રીને માટે પુરુષ ડાક્તર ને નિષ્ણાતો હોય છે ત્યાંની સામાન્ય સ્ત્રીઓ પોતાનાં બાળકોને ઉછેરવામાં ને ભણાવવામાં ખૂબ રસ લે છે ને તેઓને દરેક જાતની મદદ કરે છે છોકરાં મોટાં થઈ જાય ત્યારે પણ ત્યાંની સ્ત્રીઓ આળસુની જેમ બેસી રહેતી નથી પોતાના ગામ અથવા શહેરની અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં અને સમાજસેવાનાં કામમાં ભાગ લે છે અથવા તો કોઈ જાતની નોકરી પણ કરે છે

અમેરિકાનાં યુવકયુવતીઓ હમેશ ચેતન ને થનગનાટથી ભરેલાં, તોફાની, મસ્તીખોર ને ચંચળ હોય છે તેમને રમતગમત ને મોજમજાહનો ખૂબ શોખ હોય છે મને એવું લાગેલું કે ત્યાંની ઘણી ખરી કોલેજની છોકરીઓને કોઈ પણ ગંભીર વિષય પર ચર્ચા કરવા કરતાં પોતાની કોલેજની નાનકડી દુનિયા, પોતાના મિત્રો ને પોતાનાં કપડાં વગેરે વિષયો પર જ વાતો

ભગવન્નામ સ્મરણ

શ્રી. નાજુકલાલ નંદલાલ ચોકસી.

મન અને શરીરની અસરો પરસ્પર થયા કરે છે. શરીરને કંઈ ઇજા કે પીડા થાય તો તેની અસર તુરત જ મનને થાય છે. માનસિક દુઃખ, ત્રાસ કે વેદનાની અસર શરીર ઉપર થયા વિના રહેતી નથી. આમ છતાં, શારીરિક રોગોની મુક્તિ માત્ર શરીર પરના ઇલાજો દ્વારા જ મેળવી શકાય એવી આપણી માન્યતા થઈ ગઈ છે. જેમ કોઈ સાત્ત્વિક મનોબળવાળા પુરુષને શરીરપીડા બહુ જ ઓછી અસર કરે છે, તેમ જ ભગવત નામના રટણ દ્વારા મનની શક્તિને વેગથી અમુક જ દિશામાં વાળી હોય તો તે પછી શરીરનો રોગ કેટલી હદ સુધી મટી શકે છે એની પણ શક્યાશક્યતા વિશે માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ વિચારવું જરૂરી છે. અહીં રજૂ થતી પદ્ધતિ વૈજ્ઞાનિક નથી એ સાચું, પરંતુ અમુક હદ પછી વિજ્ઞાન પણ આગળ ડગ ભરી શકતું નથી એ આપણે સૌ જાણીએ છીએ. પૂ. બાપુ સર્વ રોગના નિવારણ માટે કુદરતી ઉપચારમાં રામનામને શ્રેષ્ઠ ગણાવતા હતા. આ લેખની વિગતો કંઈક અંશે એવું જ કહી જાય છે.

મારા વિષયની પસંદગી ઘણાને વિચિત્ર લાગશે. કોઈ કંઈ વિચારવા લાગશે ને કોઈ કંઈ. આજના બહુરંગી જમાનામાં બધે બુદ્ધિની બોલબાલા છે ત્યારે કોઈકને કંઈક કહેવું એ તો પાણીની સપાટી પર લીટીઓ દોરી ચિત્રામણ રચવાને મથવા જેવો મિથ્યા પ્રયત્ન કરવા જેવું છે. વિજ્ઞાનની મહોરછાપ નથી વાગી એવી કોઈ પણ વાત આજકાલ કાને ધરવામાં નથી આવતી. તર્કસંમત ન હોય યાને બુદ્ધિમાં ન ઊતરે એવી કોઈ જ વાત સાંભળવામાં નથી આવતી. દોસ્તો ને સગાસંબંધીઓ તે સાંભળીને છળી ઊઠે છે; ઊલટા હાંસી ઉડાવે છે. મને એ વાતની પૂરી ખબર છે તેથી પહેલેથી જ જણાવી દઉં છું, કે જે વાત હું રજૂ કરવા માગું છું તે વિજ્ઞાનના ધોરણે જ રજૂ કરીશ. તર્કવાદીઓને ભડકાવનારી કોઈ જ વાત એમાં નહિ હોય.

ભગવન્નામસ્મરણ એ શારીરિક રોગમાત્રનો અકસીર ઇલાજ છે, એમ મારું કથન છે. તરત જ કોઈ પ્રશ્ન કરશે અને એવું કોઈ પૂછી શકે ખરું કે 'ભગવન્નામસ્મરણથી શું એવા આદમીનો પણ રોગ મટી શકે છે કે જેના દિલમાં નામસ્મરણ વિષે માત્ર કહેવા પૂરતી જ આસ્થા હોય, ને તેના અભાવમાં જરા ય વિશ્વાસ ન હોય ?' અગર 'શું ભગવન્નામનું મનમાં ને મનમાં કે મોટેથી રટણમાત્ર કર્યા કરવાથી

કરવામાં વધારે રસ પડે છે અમેરિકાના પુરુષોની જેમ ત્યાંની સ્ત્રીઓ આપણી સાથે તરત હળી જાય ને આપણને બનતી મદદ કરે. તેઓ મહેમાનગીરી પણ બહુ સારી રીતે કરી જાણે છે. લોકોને, નાના બાળક પેઠે, બીજા દેશો ને ત્યાંના રીતરિવાજ ને રહેણીકરણી વિષે અત્યંત કુતૂહલ હોય છે ને ઘણીવાર આપણને એ વિષે સવાલો પૂછીને અકળાવી દે છે. આવી ટેવ તો આખી અમેરિકન પ્રજામાં છે; કારણકે અમેરિકન પ્રજા દુનિયાની બીજી પ્રજાઓની સરખામણીમાં હજી તરુણ વયની ગણાય, પણ એકંદરે આપણે એ લોકોની સ્ત્રીઓ પાસેથી ઘણું શીખવાનું છે એમ મને લાગે છે.

☆

રોગી સંપૂર્ણ સાજો થઈ જાય ખરો?'

હું પોતે તેમ જ મારા જેવા વિચાર ધરાવનારાઓ આ પ્રશ્નોના જવાબ હકારમાં જ આપીશું અમારા એ નિર્ણયનું પ્રમાણ માગવામાં આવે તો કહીશું, કે "અનુમાનની વૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયા એ જ અમારું પ્રમાણ છે કેટલાંક ઉદાહરણો એકઠાં કરીને તે પરથી એક સામાન્ય નિયમ ઉપજાવી કાઢવો તેને 'વિજ્ઞાનની પરિભાષામાં અનુમાનપદ્ધતિ' કહે છે એ અનુમાનપદ્ધતિ જ અમારા ઉપરોક્ત નિર્ણયનું પ્રમાણ છે"

મારા કથનની પુષ્ટિ માટે થોડાંક ઉદાહરણો ટાંકવાનું યોગ્ય ગણું છું એમ કરવામાં મારી પોતાની અંગત બાબતો આવી જાય તો તેને માટે વાચકવર્ગ મને ક્ષમા કરે

સન ૧૯૩૫ના એપ્રિલ મહિનાની વાત છે એકાએક હું ગંભીર બીમારીમાં સપડાયો બીમારી અજબ પ્રકારની હતી મારા હૃદયના ધબકારા કઢંગી રીતે વધી ગયા હતા ને આખા શરીરમાં એક અજબ પ્રકારની વેદના થતી હતી આખું શરીર અંદરખાનેથી કંપતું હતું બહારથી તો કંઈ જ અસર જેવું નહોતું થતું કરોડરજ્જુમાં આંટી પડતી ન હોય તેવો વિચિત્ર અનુભવ થતો હતો મગજમાં ઢંગધડા વગરના વિચારો ઊછળતા ને પાછા શમી જતા કરોડના ઉપલા ભાગમાં એક વિચિત્ર ફફડાટ થતો હતો, જેને લઈ એ ભાગ વારાફરતી સંકોચાતો ને ફેલાતો હોવાનો અનુભવ થતો હતો. મારી જીવનદોરી તૂટી રહી છે ને હું આ ચાલ્યો એમ મનમાં થતું હતું મનમાં ને મનમાં અંતિમ કૂચની તૈયારી કરી રહ્યો હતો. નાડીઓમાં લોહી ફરવાની ક્રિયા બહુ વેગથી ચાલતી હતી આમ છતાં નવાઈની વાત એ હતી કે શારીરિક કે માનસિક બેમાંથી એકે પ્રકારની નબળાઈ જણાતી નહોતી મારી આ માંદગીની વાત સરખી યે મેં કોઈને કરી નહોતી મારા ડૉક્ટરમિત્રોને કાને મારી આ માંદગીનો અણસારો સરખો પહોંચવા ન પામે તેની મેં ખાસ ખબરદારી રાખી હતી, કારણકે એ દિવસોમાં બનારસમાં બેરીબેરી રોગનો ઉપદ્રવ પૂરજોસમાં ચાલતો હતો એ જ મહિના પર મારા એક પૂજ્ય, જેમની સાથે કામ કરવાનું સદ્ભાગ્ય પણ મને પાછળથી પ્રાપ્ત થયું હતું, તેઓ આ જ રોગનો શિકાર બન્યા હતા એટલે મારી આ વિચિત્ર બીમારીની ગંધ કોઈને પણ પહોંચે તો તેઓ કંઈનું કંઈ ધારી લે ને ઓઢતું ચોડ વેતરી નાખે એનો મને ડર હતો આપણા ઘણાખરા ડૉક્ટરોની નિયત તો સારી હોય છે, પણ એમાંના કેટલાક વધારે પડતો દેખાડો પણ કરે છે દવા કરાવવા આવેલા પ્રત્યેક રોગીની બાબતમાં, તપાસને નામે તેઓ કંઈ ને કંઈ કરવાનાં તો ખરા જ દરદીને ચત્તો સુવાડશે, ઊંધો ફેરવશે, ભૂંગળીઓ મૂકશે, છાતી પર ને પાંસળીઓ પર ટકોરા મારશે, જીભ કઢાવશે આંખોના પોપચાં ફાડશે વગેરે કંઈ ને કંઈ ધમાલ કરશે અને દરદીની ગુંજાશ હશે તો પિચકારી વાટે દવા પહોંચતી કરવાનું ઠરાવી પિચકારીઓ પણ ઘોંચશે ડૉક્ટરો આવું કંઈ કંઈ કરે છે, પરંતુ માનવીનું જીવન એ કંઈ રમકડું નથી મારી માંદગી ખરેખર કઢંગી હતી મારી કરોડમાં તેમ જ મસ્તકમાં વિકાર થઈ ગયો હતો એ બિલકુલ સાચી વાત હતી પરંતુ મારા લાયકાતવાળા ડૉક્ટર મિત્રો એને કેવી ચૂંથાચૂંથ કરશે, કયો રોગ ઠરાવશે તે તો પ્રભુને જ ખબર આવાઆવા કારણોને લઈને મૂગામૂગા પડી રહી સહન કરવાનું જ મેં યોગ્ય ગણ્યું કોઈને કશી જ વાત કરી નહિ પરંતુ તેની સાથે બીમારીના ખરાબમાં ખરાબ પરિણામ માટે હું મારી

જાતને તૈયાર કરી રહ્યો હતો.

મારી એ તૈયારીમાં 'રામનામ'નો ઉચ્ચાર મારા મુખમાંથી સહજ ભાવે નીસરવા લાગ્યો. કોઈ પણ જાતના ખાસ પ્રયત્ન વગર રામનામનો જાપ ચાલુ રહ્યો. રાત્રે ખાટલા પરની મારી પથારીમાં હું પડ્યો હતો, ત્યારે મારી છાતી એટલા બધા જોરથી ધડકવા લાગી હતી, કે એ ધડકારાને પરિણામે મારો ખાટલો પણ હચમચવા લાગ્યો હતો. એ ધબકારાનો વિચાર કરતાંકરતાં એકાએક એવી ભાવના મારા મનમાં પ્રગટી; કે હૃદયના એ ઉતાવળે ધડકવામાં 'રામ રામ'નું ઉચ્ચારણ થઈ રહ્યું છે—હૃદયમાં રામરટણની ક્રિયા ચાલુ થઈ છે. એવી ભાવના પ્રગટવા સાથે જ મારું દરદ હલકું પડેલું જણાયું. મને કંઈક આરામ લાગવા માંડ્યો. અનાયાસે જ મને એક કિંમતી જડીબુટ્ટી મળી ગઈ; એની સાથે જ મારા હૃદયમાં ઝાંખી પડવા માંડેલી આશાની જ્યોત ફરીને ઝગમગવા લાગી. એક સારા નિશાળિયાની માફક હૃદયરામ એકવાર ફરીને મારા કાબૂમાં આવી ગયો ને તેનું બધું ઉછાંછળાપણું શમી ગયું. અપૂર્વ શાંતિ અને શીતલતાનો અનુભવ હવે મને થવા લાગ્યો. મારા શરીરની બધી જ વેદના નષ્ટ થઈ ગઈ. જૂન મહિનાની આખર સુધીમાં તો મારી તબિયત બિલકુલ સુધરી ગઈ. એક વાત અહીં સ્પષ્ટરૂપે સમજી લેવાની છે અને તે એ કે 'રામનામ'નું ઉચ્ચારણ કરતાં રટણ કરતી વખતે મારા મનમાં રામનામ પ્રતિ ખાસ પ્રેમભાવ નહોતો. મારું ધ્યાન તો હૃદયના ધબકારા ભણી જ હતું. રટણની તમામ ક્રિયા પરીક્ષાના રૂપમાં યંત્રવત્ ચાલતી રહેલી.

એ પછી આ વાત મેં હૃદયરોગથી પીડાતા મારા બીજા મિત્રોને કરીને તેમને એ ઉપાય અજમાવી જોવાની ભલામણ કરી હતી. તેમાંના ઘણાએ એ પ્રયોગ અજમાવી જોવાની હા કહી હતી, છતાં એકે ય વાર તેની અજમાયશ કરી નહોતી. તેમને એ વાત કદાચ કોઈ જાદુઈ પૂતળા જેવી લાગી હશે. પણ કેવળ તેમનો ભ્રમ હતો. ત્યારે વળી બીજા કેટલાક મિત્રોએ મારો બતાવેલો ઇલાજ અજમાવ્યો તો તેમને તરત ફાયદો પડ્યો જણાયો.

મારા મનમાં હવે એ જાણવાની ચટપટી થઈ કે આ પ્રયોગ મારા એકલાના જ રોગમાં કારગત નીવડ્યો છે કે બધાંની જ બાબતમાં એકસરખો ઉપયોગી નીવડી શકે છે? તે માટે મેં એવી જાતના દાખલા જ્યાંત્યાંથી એકઠા કરવા માંડ્યા. એવા તો કેટલા ય દાખલા હું સંઘરી શક્યો છું. તેમાંના વિશેષ પ્રકારના થોડાક દાખલાઓ વાચકવર્ગની ખાતરી માટે આ ઠેકાણે ઉતારું છું. એ ઉદાહરણો–દાખલાઓ એટલા સ્પષ્ટ છે કે એના વિષે મારે કોઈ પણ જાતની વિશેષ ટીકા ઉમેરવાની જરૂર નથી રહેતી.

(૧) એક ગૃહસ્થની વાત છે. તેમને જ્યારે જ્યારે તાવ આવવા માંડતો ને ટાઢ ભરાઈ શરીર કંપવા લાગતું, ત્યારે ત્યારે તેઓ ટાઢની ધ્રુજારીની સાથેસાથે જ રામનામની ધૂન શરૂ કરી દેતા ને પરિણામે થોડી જ વારમાં એમનો તાવ ઊતરી જતો અને કંપારી અદૃશ્ય થઈ જતી. તાવ ભરેલે શરીરે એકવાર તેઓ શાંત, સ્થિર અને નિશ્ચેષ્ટ ભાવે બિછાનામાં પડ્યા હતા. એ વખતે મેં એમને પૂછ્યું કે 'આપ આ શું કરી રહ્યા છો?' તેના જવાબમાં તેમણે પોતાના 'રામરટણ'ના પ્રયોગની બધી વાત કહી સંભળાવી હતી.

(૨) એક સુશિક્ષિત સજ્જન છે. તેમને સખત પ્રકારની ખાંસીનું દરદ લાગું પડ્યું હતું. પ્રતિષ્ઠિત ડૉક્ટરો પાસે ચિકિત્સા કરાવતાં કેટલાક ડૉક્ટરોએ ક્ષય લાગુ પડ્યો હોવાનો મત ઉચ્ચાર્યો. પછી તો પૂછવું જ શું? ક્ષયની ભડકમાં જ એ દરદી દિનપ્રતિદિન ગળાવા લાગ્યો

અને આ ઉપચાર ને પેલો ઉપચાર કરવા લાગ્યો મોટા ગણાતા તમામ ડૉક્ટર, વૈદ્ય અને હકીમો પાસે એ ફરી વળ્યો તેમણે જે જે ઉપાય બતાવ્યા ને જેજે ઓસડો ખવડાવ્યા તેતે તમામનુ સેવન કરતાં એ હેરાનહેરાન થઈ ગયો પૈસા તો એણે પાણીની માફક ખર્ચ્યા ધીરજ અને શાંતિ બન્ને એને છોડી ગયાં, પણ હઠીલા દરદે એનો કેડો ન મૂક્યો તે ન જ મૂક્યો દહાડો ઊગે ને હાલત વધુ બગડેલી જણાવા લાગે બિચારો છેક જ નિરાશ થઈ ગયો છેવટે કટાળીને પોતાનો ચેપ બીજા કોઈને લાગશે એમ માની, કોઈને પણ કહ્યાકારવ્યા વગર, તે ઘરમાંથી ભાગી ગયો, પણ ઘસાએલ શરીરે જઈજઈને ચે કેટલુ જઈ શકે? થોડેક દૂર ગયો ત્યાં તો થાકીને લોથ થઈ માર્ગમાં પડી ગયો એ માર્ગે સાધુઓની એક જમાત જતી હતી જમાતના સાધુઓ ચીપિયાના રણકાર સાથે 'સીતારામ સીતારામ'ની ધૂન ગાતા ચાલતા હતા એ ધૂન પેલા દરદીને કાને અથડાતાં તેણે પણ પોતાની રહીસહી શક્તિ એકઠી કરીને 'સીતારામ સીતારામ'ની ધૂન પકડી લીધી જમાત તો પસાર થઈ ગઈ, પણ પેલા દરદીની ધૂન ચાલુ રહી 'રામરામ', 'સીતા રામ' જપતો એ પડ્યા હતો તે સ્થળે ઘરના માણસો એને ખોળતાખોળતા આવી પહોંચ્યા ને એના અશક્ત દેહને ખાટલામાં નાખીને ઘેર લઈ આવ્યા ઘરભેગા થયા પછી પણ એની રામધૂન ન છૂટી અનેક રીતે સમજાવ્યા છતા પણ એનુ 'સીતારામ'નુ રટણ એકધારુ ચાલુ જ રહ્યુ થોડા જ દિવસમાં એની તબિયત સુધરતી જણાઈ હવે તો એ ગૃહસ્થ બિલકુલ નીરોગી બની ગયા છે ને જીવનભર કોઈ પણ જાતની દવા ન ખાવાના એમણે સોગદ લીધા છે દવામાત્રને એ 'ઝેર' ગણે છે

(૩) એક આદમીના મસ્તકમાં અસહ્ય વેદના ઊપડી હતી એ વેદનાનો માર્યો બિચારો મરી રહ્યો હતો તે જોઈ એક ભલા મિત્રે સલાહ આપી કે 'ગભરા નહિ ભાઈ! માથામાં ચસકો મારે તેની સાથે રામનામનો ઉચ્ચાર તુ કરવા માંડ એથી તને આરામ જણાશે '

એ દરદીએ પોતાના ભલા મિત્રની શિખામણ પ્રમાણે કર્યું કે નહિ તેનો તો મને કઈ ખ્યાલ નથી પરતુ તે પછી મે પોતે માથાના દરદમાં એ ઉપાય અનેક વાર અજમાવ્યો છે ને મને તત્કાળ ફાયદો જણાયો છે આવા સહેલા ઇલાજને એકાદ વાર પણ અજમાવી જેવાની 'વાચકવર્ગ'ને મારી વિનતિ છે ફાયદો નહિ થાય તો ય એથી નુકસાન તો કઈ થવાનુ છે જ નહિ

(૪) પ્રૉફેસર બલદેવ ઉપાધ્યાય નામના મારા એક મિત્ર છે તેમની પાસેથી હું જાણી શકયો છુ કે એક ઘરડા માસ્તરને જુવાનીમા જ દારૂની લત લાગુ પડી હતી એ બૂરી લતમાંથી છૂટવાની ઇચ્છા તો એ માસ્તરની ઘણીય હતી, પરતુ એ છોડી છોડાવી નહોતી બિચારો લાચાર હતો દારૂબાજી એ એના જીવનમા હવાપાણી જેમ સ્વાભાવિક થઈ પડી હતી તેવામાં એકવાર એને એક સાધુરામનો ભેટો થયો સાધુરામે એને રામનામ જપવાની સલાહ આપી માસ્તરના દિલમાં એ વાત વસી જતાં તેણે રામનામનો જાપ શરૂ કરી દીધો તેને પરિણામે દારૂ પ્રત્યેની એની આસક્તિ ધીરેધીરે ઓછી થવા લાગી અને હાલ તો તે એ બૂરી લત માંથી સમૂળગો મુક્ત થઈ ગયો છે અને એવો તો ભગત થઈ ગયો છે, કે પીવાની વાતસરખી એને રુચતી નથી એની ઉમર અત્યારે સિત્તેર વર્ષની થઈ છે, છતાં એની તદુરસ્તીમાં કઈ જ બગાડો થયો નથી

(૫) થોડાક વર્ષો પૂર્વે મારા પોતાના અનુભવમાં પણ એવો જ એક દાખલો મળી

આવ્યો હતો. એક શેઠજી ગાંજાખોરીની બૂરી લતથી હેરાનપરેશાન બની ગયા હતા. એક વાર એ શેઠજીના ગામમાં કોઈ એક મોટા સંન્યાસી ચાતુર્માસ ગાળવા આવી પહોંચ્યા. શેઠજીએ સંન્યાસીને પ્રાર્થના કરી, કે 'મહારાજ, કોઈ એવી તદબીર બતાવો કે જેથી હું ભગવાનને માર્ગે ચડી જાઉં.' વાતવાતમાં સ્વામીજીને ખબર પડી ગઈ, કે શેઠજી તો ભારે ગાંજાખોર છે. રોજ સવા રૂપિયાનો ગાંજો ફૂંકી નાખે છે. સ્વામીજીએ એ જ દિવસે શેઠજી સાથે વિશેષ કંઈ જ વાત ન કરતાં તેને વિદાય કરી દીધા. બીજે દિવસે પાછા શેઠજી સ્વામીજીના દર્શને આવ્યા ને સ્વામીજીના ચરણોમાં પડી કાકલૂદી કરવા લાગ્યા, કે 'મહારાજ, મેં બહુબહુ કોશિષ કરી જોઈ છે; છતાં આ વ્યસનમાંથી છૂટી શકાતું નથી. છૂટવાની ઇચ્છા તો છે પણ શું કરું? લાચાર છું.' શેઠજીની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં હતાં. શેઠજીની એવી લાચાર અવસ્થા જોઈ તે સ્વામીજીએ એને ઉપદેશ આપ્યો, કે 'ઠીક છે, રાત્રે સૂતા પહેલાં રોજ રામનામનો દસહજાર જપ કરવાનો નીમ લેજો.' સ્વામીનો એ ઉપદેશ શેઠજીએ માથે ચડાવ્યો ને પૂરી આસ્થાથી પાળ્યો. તેને પરિણામે મહિનાભરમાં તો તેની ગાંજાખોરીની બૂરી લત સમૂળગી છૂટી ગઈ. સ્વામીજીને પોતાને મોઢે જ આ વાત મેં જાણી છે. સ્વામીજી અમને એ વાત કહી સંભળાવતા હતા ત્યારે શેઠજી પોતે પણ હાજર હતા.

(૬) બીજો એવોય એક પ્રસંગ મને યાદ છે. એક વૃદ્ધ કારકુન હતા. તેઓ સરકારી હોદ્દેદાર હતા. તેમને પીવાની લત હતી. પાકા દારૂડિયા હતા. એક વાર સ્વ. શ્રી. શ્યામાચરણ લાહિરી સાથે એમની મુલાકાત થઈ. વ્યસનમાંથી છૂટવા બાબતની વાતચીતમાં લાહિરીજીએ ટકોર કરી, કે 'ભાઈ, રામનામનું શરણું લ્યો. બીજો કોઈ જ માર્ગ નથી.' એ ભાઈના દિલમાં વાત વસી ગઈ. રામનામને પ્રભાવે તેમની બાટલી કાયમ માટે છૂટી ગઈ.

આવા તો બીજા કેટલાય દાખલાઓ છે, પણ એ બધાને ટાંકી બતાવીને લેખનું કદ વધારવું ઉચિત નથી ગણતો. આજકાલના ભણેલ બુદ્ધિવાળાઓ આવા પ્રસંગોને નવીન 'ભક્તિપ્રકાર' શા ગણી કાઢશે. પરંતુ હું તો શરૂઆતમાં જ કહી ચૂક્યો છું કે મારો અભિપ્રાય એથી જુદો જ છે. ભગવન્નામસ્મરણ બાબતમાં ઊઠતી બધી શંકાઓનું નિવારણ કરવાની મારી ગુંજાશ નથી, એ તો હું કહી દઉં છું. રામસ્મરણ એ તો અધ્યાત્મ ક્ષેત્રની સૌથી શ્રેષ્ઠ વસ્તુ છે. એ ચમત્કારી ચીજના પ્રભાવે મનુષ્યના અંતરમાં રહેલા સર્વશ્રેષ્ઠ ભાવો જાગ્રત થઈ દિવ્ય ચેતનવંતા બને છે. દુ:ખી–આર્ત હૃદયોને એનાથી પૂરી શાંતિ મળતી રહી છે.

જગતના મોટા ભાગના લોકો કોઈ ને કોઈ દૈવી સત્તામાં વિશ્વાસ ધરાવે છે. એ સત્તાને તેઓ પછી ચાહે તે નામથી સંબોધતા હોય, ચાહે તે નામથી ઓળખાવતા હોય પણ એવી કોઈ દૈવી સત્તાના અસ્તિત્વમાં તેઓ માને તો છે જ. મોટામોટા બુદ્ધિમાનો પણ એનો ઇન્કાર નથી કરી શક્યા. એ બધા જ બુદ્ધિમાનો ઘોર મૂર્ખ હતા, જડભરત હતા એવું માની લેવું એ તો નાદાની જ ગણાય. આ દિવ્ય માર્ગ પર ચાલવાવાળાઓ માટે એ મહાપુરુષો ઠેરઠેર દીપસ્તંભો રોપતા ગયા છે. એ મહાપુરુષોનાં માર્ગદર્શન તથા નિશ્ચિત ધોરણને કારણે જ થાકેલા ને માર્ગભૂલેલા મુસાફરોને જરૂરી બળ અને પ્રોત્સાહન મળે છે અને એવો વિશ્વાસ બંધાવા પામે છે કે જે લક્ષ્યને પહોંચવા તેઓ મથી રહ્યા છે તે સત્ય

છે પ્રાપ્ત કરવાનું એ લક્ષ્ય એક જ છે, એનાં નામ તથા એને પામવાના માર્ગ નિરનિરાળા છે એટલે એના વિષેની અનુભૂતિઓ પણ નિરનિરાળી હોય જ છતાં એ લક્ષ્ય પોતે તો સદાય સત્ય, સનાતન, અદ્વિતીય અને નિત્ય પ્રકાશમાન હોય છે

એ સર્વશક્તિમાન, સર્વજ્ઞ અને સર્વવ્યાપક એક પ્રભુની સત્તાનો સ્વીકાર કરવાની સાથે જ એ વાતનો પણ સ્વીકાર કર્યા વગર છૂટકો નથી કે એ સત્તાના ચિંતન-સ્મરણથી માનવી ભીતર તેમ જ બહારથી પવિત્ર બની શકે પરંતુ શબ્દનો આધાર લીધા વગર એનું ચિંતન શી રીતે શક્ય બને? એટલે એ નામહીનનાં નામો પૈકી પ્રભુ પોતે સર્વરૂપે વિલસતા હોવા છતાં નામ તેમ જ રૂપમાત્રથી પર છે અને કેવો છે મહિમા એ નામનો! રોજરોજ આપણે કાને પડે છે 'પાવન રામ! નામ તે।' એનો અર્થ એક જ છે 'ભગવન્! કેવું પવિત્ર છે તારું નામ!' સમજુ અને શાણા જનોને આ મહાન સંગીતમાં કોઈ જાતનો વિસંવાદી સૂર કદી જ નથી સંભળાયો

પ્રભુનામનો પ્રભાવ પારસમણિ સરખો છે પારસમણિના સ્પર્શમાત્રથી લોઢું જેમ કંચન બની જાય છે તેમ પ્રભુના સ્મરણના પ્રભાવે માનવકુળના હીન અને નબળા વિચારોમાં એકાએક પલટો આવી જઈ દિવ્ય ચેતના અને અદમ્ય શક્તિ સ્ફુરવા લાગે છે હૃદયની પ્રયોગશાળામાં ભાવની વિદ્યુતજ્યોત જલાવીને શબ્દલહરીઓની મદદથી એક એવી શક્તિ પ્રગટાવી રહે છે કે જેની આગળ વિજ્ઞાન બિચારું મૂગું બની જાય છે અહીં આગળ તો એ પરાત્પર શક્તિ ખુદ આવિર્ભૂત થાય છે કે જેના વિષે માનવીઓનું તમામ જ્ઞાન સાવ અધૂરું છે, એટલે એનું વર્ણન તો કોઈ પણ માનવી કેમ જ કરી શકે? ભગવાનના અસંખ્ય નામોમાંથી હરકોઈ એકનું ભાવપૂર્વક વારંવાર રટણ કરવાથી અવાજનાં મોજાં ઉત્પન્ન થાય છે નામસ્મરણના પ્રભાવ સંબંધમાં નામરસના અનુભવી સજ્જનોના દિલમાં કોઈ જાતની આશંકા કદાપિ જન્મી નથી- એક પલક માટે પણ નહિ જ સંદેહ કે આશંકાને એવાના હૃદયમાં અવકાશ જ ક્યાંથી મળે? અંતરમાં ઓતપ્રોત રહેલી નામસ્મરણની વૃત્તિ દ્વારા 'નામ'ની સાથે એમનો સંબંધ એટલો તો ગાઢ બની ગયો હોય છે કે તેને પરિણામે નામ વિષેની એમની આસ્થા અવિચળ-દૃઢ બની ગઈ હોય છે એટલે જ નામસાધનામાં પ્રવૃત્ત થયેલા અને નામરસે રંગાયેલા પુરુષના શાંત ગંભીર હૃદયમાં સંદેહના પરપોટા કદાપિ ઊઠતા નથી, એટલું જ નહિ પણ વિપરિત ભાવ પણ કદાપિ પ્રગટવા પામતા નથી શંકા-કુશંકાઓ તો અનાડીઓના માર્ગમાં ઉપસ્થિત થાય છે કે એમને સંદેહનાં મોજાં અને પરપોટાઓને ચીરીને, તરેહવાર સંશયોની અંધારી ગલીઓને વટાવીને એ મધુમય પરમધામમાં પહોંચવું પડ્યું છે એ પરમધામમાં નિરંતર વસંત ઋતુ વિલસે છે, સર્વત્ર લીલાલહેર છે

ભગવાનનું નામ કેવું જાદુઈ અસર નિપજાવે છે તે વાસ્તવિક જ્ઞાનના અભાવવાળા અને આ વિષયના કેવળ બીનઅનુભવી શખ્સને બતાવવાની કે સમજાવવાની ચેષ્ટા કરવી એ બિલકુલ મિથ્યા છે ભગવન્નામ છત્રાત્માની અંતશ્ચેતના તથા સુપ્ત ચેતનાને કેવી જાગૃત કરી આપે છે, એ તો કોઈ મનોવિજ્ઞાનનો નિષ્ણાત જ બતાવી શકે છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોમાં મનોવિજ્ઞાને સારી પ્રગતિ સાધી છે, તોપણ અંતશ્ચેતનાના ક્ષેત્રથી આગળ તો તે વધી શક્યું નથી મનોવિજ્ઞાનના પંડિતો પણ આ

મહમૂદ ગઝનવી

શ્રી. દિનશા કાવસજી સંઘવા

અજંટા-ઈલોરાના કલામંડપોના સર્જકોએ કોઈ પણ સ્થળે પોતાના નામનો કે રેખાંકનોના વર્ષનો ઉલ્લેખ સરખો યે આવવા દીધો નથી, પ્રાચીનકાળના ઋષિમુનિઓએ ક્યાં ય પોતાની જાતને મહત્ત્વ આપ્યું નથી, આપણને થાય છે કે નામ-કીર્તિ માટેનું કેવું ભવ્ય બલિદાન! પણ બીજી દૃષ્ટિએ વિચારતાં એમ થાય છે, કે સંશોધક કે ઇતિહાસકારને માટે આ કેટલી મોટી ખોટ છે? કંઈક આવું જ બન્યું છે આપણા ઈસવી સન પછીના ઇતિહાસ માટે. મૂળ પુરુષો કે બનાવોની આસપાસ આજે ન માની શકાય એવી કેટલીક દંતકથાઓ પણ વણાઈ ચૂકી છે. એવી અનેક વ્યક્તિઓમાંની એક તે કદાચ ગઝનીનો શાહ મહમૂદ હશે. થોડાક ઇતિહાસકારોએ શરૂશરૂમાં વહેતી મૂકેલી પચરંગી વાતોએ મહમૂદ ગઝનવીને કેવો ઘોર અન્યાય કર્યો છે તે લેખકે સપ્રમાણ રજૂ કર્યું છે.

'ચીન હિંદુસ્તાનનાં ઇતિહાસ સાથે, ખાસ કરીને હિંદુસ્તાનના યુદ્ધને લગતા ઇતિહાસ સાથે, સોમનાથ પર સત્તર-સત્તર સવારીઓ કરનાર, ગઝની શહેરનો સુલતાન મહમૂદ વિશેષ પ્રસિદ્ધિ પામ્યો છે. એ સુલતાન ઈ.સ. ૯૯૮થી ૧૦૩૦ સુધી ગઝનીમાં રાજ્ય ભોગવી ગયો છે.

હિંદુસ્તાન પર બધી મળી એણે સત્તર સવારી કરેલી ઇતિહાસે નોંધી છે; પરંતુ કોઈ કોઈ ઇતિહાસમાં થોડી પણ લખાઈ છે. રતનજી ફરામજી શેઠના કૃત 'જ્ઞાનચક્ર' પુસ્તક ૮ માં બાર સવારીઓનું જ વર્ણન છે. એ બધું ગમે તેમ હોવા છતાં સવારી થયેલી છે તો ખરી જ; પરંતુ સવારીનું જે જાતનું વર્ણન મળે છે, તે તદ્દન સંપૂર્ણ રીતે માની શકાય એવું નથી; અને એવો મત અન્ય સુપ્રસિદ્ધ ને વિખ્યાત વિદ્વાન ઇતિહાસકારોનો પણ છે.

આ વિષયમાં અત્યાર અગાઉ ખૂબ સંશોધન થયું છે. સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકાર સુંદરલાલજી-નો એવો અભિપ્રાય છે, કે આ સવારીઓ અને તેને લગતો ઇતિહાસ કંઈક અતિશયોક્તિથી ભરેલો છે.

સ્વતંત્ર ભારત જ્યારે આ સવારીઓના ભોગ બનેલા સોમનાથનો જીર્ણોદ્ધાર કરવા ધારે છે, ત્યારે આ વાત સ્મૃતિપટ પર ફરી સજીવન થાય છે અને એ સાથે સાચે જ શંકા પણ ઉદ્ભવે છે, કે મહમૂદે સત્તર-સત્તર સવારીઓ શા માટે કરી હશે? અમુક વર્ષમાં બબ્બે સવારીઓનું વર્ણન મળે છે. તો શું એ બધી સવારી ગઝની શહેરથી જ શરૂ થઈ હશે? અને બધીમાં એ વિજય પામ્યો હશે! છતાં માની લઈએ કે તેમ થયું પણ હોય, તો હિંદુ ઇતિહાસકારો મહમૂદે કરેલી આ સત્તર-વારની ભયંકર પાયમાલી કેમ કરી યૂ વર્ણવી નથી ગયા? હા, એક બીના મહમૂદની અને તેની સવારીઓ માટે ઘણું જ લખી જનારા-ઓની વિરુદ્ધ પણ છે, કે મહમૂદે સત્તર સવારી કરી તેનું વર્ણન ત્યાર પછી લગભગ ૨૦૦ વર્ષે પ્રથમ વાર આપણને મળે છે. એનું પ્રથમ વર્ણન 'ઇબ્નઅસીરે' ઈ. સ. ૧૨૩૦ માં 'કામિલુ તવારિખ' નામે લખેલા પુસ્તકમાં કર્યું છે. સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રશ્ન થાય છે કે શું મહમૂદની સવારીઓનું વર્ણન કરનાર છેક બસો વર્ષે પાક્યો?

ઇતિહાસકાર સુંદરલાલજી આ સવારીઓ વિશે લખતાં કહે છે: "ઇતિહાસમાં એવાં કેટલાં યે આશ્ચર્યો ભરેલાં છે. કલકત્તાની 'કાળી કોટડી' (અં. બ્લેક હોલ)ના કિસ્સાની

વાત સાવ જૂઠી છે, એવુ કહેવાની આજથી પચાસ વર્ષ પર કોની હિમત હતી? અને આજે ય કેટલાક લોકો જાણે છે, કે અઢારસો સત્તાવનની કાનપૂરમાં થયેલી બીબીગઢવાળી કતલ અને ત્યાંના 'કૂવા'ની વાર્તા બનાવટી નથી? દુનિયાના પ્રચલિત ઇતિહાસમાં તો કોને ખબર એવી કેટલી ય વાતો ચાલ્યા કરતી હશે!'

ખરે જ, આ શબ્દો સાચા જ છે અને આપણુ પૂરતુ લક્ષ માગી લે છે આજના શોધખોળના યુગમાં ઘણા ઇતિહાસ પર વિશ્વાસ મૂકી શકાતો નથી, એટલે ઇતિહાસને ગમે તેમ ઉથલાવવાનો કોઈને કશો ય હક્ક કે અધિકાર નથી ઇતિહાસ તો અમુક યુગનો સાક્ષી છે

સોમનાથ પરની તથા પ્રભાસપાટણ પરની સવારી વિશે મહારાષ્ટ્રના વિદ્વાન ઇતિહાસકાર શ્રી ચિંતામણિ વિનાયક વૈદ્યે વિદ્વત્તાપૂર્ણ એક અંગ્રેજી ગ્રંથ 'હિસ્ટરી ઑફ મિડિવલ હિંદુ ઇન્ડિયા' લખ્યો છે તેમા એઓ લખે છે "આ સોમનાથ પરનો હલ્લો મહમૂદની સૌથી મોટી કામગીરી મનાય છે તોપણ 'ઉતબી'ના લખેલા ઇતિહાસમા એનું વર્ણન જોવા મળતુ નથી આ ઉતબી ઈ સ ૧૦૨૯ સુધી, એટલે જે એ ઘટના બની કહેવાય છે ત્યારપછી, ચાર વર્ષ જીવ્યો હતો 'રશીદુદ્દીને' પોતાનું પુસ્તક ત્યારપછીથી બસો વર્ષ રહીને લખ્યુ છે તેમા પણ સોમનાથ પરના આક્રમણનો કશો જ ઉલ્લેખ નથી 'હમીલ્લામુસ્તફી'નું પુસ્તક પછી વીસ વર્ષે લખાયુ, તેમાં પણ સોમનાથ પરના આક્રમણનો કોઈજ ઉલ્લેખ નથી એ હુમલાનો પહેલવહેલો ઉલ્લેખ ઇબ્ન અસીરના ગ્રંથ (ઈ સ. ૧૨૭૦)મા મળે છે અને ત્યારપછીના ઇતિહાસ લખનારાઓએ અસીરના વર્ણનમા જ વધારે રંગ પૂર્યા છે"

ઈ સ ૯૬૧મા સોલકી વંશનો પ્રથમ રાજા મૂળરાજ અણહીલવાડ પાટણની ગાદીએ આવ્યો ત્યારથી ગુજરાતના અનેક શહેરોનો અને રાજાઓનો ઇતિહાસ ઘણે ઠેકાણે ક્રમબદ્ધ મળે છે કોક ઠેકાણે વળી તૂટકતૂટક પણ ઇતિહાસ તો મળે જ છે જ ત્યારે આ સુદીના અંતથી શરૂ થયેલી મહમૂદની હિંદ પરની સવારીઓનો ઇતિહાસ કેમ ન નોંધાયો? શા માટે હિંદુ ઇતિહાસકારોએ મહમૂદના આવા કૃત્યોને ઉઘાડા પાડી કડક ટીકા ન કરી? શા માટે આવી સવારીઓને ધર્માધ ન ગણાવી? તે ઉપરાંત આ સમયના અનેક શીલાલેખો, તામ્રપત્રો, તાડપત્રો યા કોઈક એવી હસ્તલિખિત શાહદતો શા માટે ન રહેવા પામી? આ અને આવા પ્રશ્નો સહેજે આપણા મનમા ઉદ્ભવે છે

પ્રસિદ્ધ લેખક અને ઇતિહાસકાર કનૈયાલાલ મુનશીએ સોમનાથ પરની મહમૂદની સવારીઓનું વર્ણન 'જય સોમનાથ' નામની એમની નવલકથામાં કર્યું છે એના 'આમુખ'-મા તેઓ લખે છે 'આ આક્રમણના મૂળ સાધનો મુસ્લિમ તવારિખોમા મળે છે, પણ અનેક સામગ્રીઓ જોયા પછી એમા તથ્ય ઓછુ છે, એમ મને લાગે છે' તે માટેનાં કારણો આપતા તેઓ લખે છે

"૧ હિંદી તવારીખોમાં આ આક્રમણ માટે કંઈ પણ ઉલ્લેખ નથી

"૨ મુસ્લિમ ઇતિહાસકાર ફરીસ્તા કહે છે, કે 'નહરવાલ'(અણહીલવાડ)નો રાજા બિરહમદેવ (ભીમદેવ), અજમેરના નરેશ તથા અન્ય રાજાઓના સૈન્યને એકત્રિત કરી તેનો રસ્તો રોકવાની પ્રબળ તૈયારી કરી રહ્યો હતો, એથી સુલતાને સિંધને માર્ગે મુલતાન જવાનો વિચાર કર્યો માર્ગમા અસહ્ય તાપને લીધે સૈન્યનો ઘણો ભાગ પાગલ થઈ મરણ પામ્યો તો ભીમદેવનો આવા મોટા

વિજયનો ઉલ્લેખ કેમ કોઈ પ્રશસ્તિમાં, દ્વયાશ્રયમાં, કીર્તિકૌમુદીમાં કે કોઈ બીજા ઇતિહાસમાં નથી?

"૩. મુસ્લિમ તવારીખો એમ કહે છે, કે મહમૂદે પાટણની ગાદીએ કોઈ દાબિશેલીમને ખંડિયા તરીકે બેસાડ્યો. પણ આ વાતને કોઈ હિંદી સાધનનો આધાર નથી.

"૪. આપણા ઉપલબ્ધ ઐતિહાસિક સાધનો ભીમદેવનો રાજ્યકાળ હમેશાં વણતૂટ્યો ગણે છે. વિક્રમ સંવત ૧૦૮૬ના તામ્રપત્ર પરથી ભીમદેવ કચ્છ પર રાજ્ય કરતા લાગે છે ને વિક્રમ સંવત ૧૦૮૮માં એનો મંત્રી વિમલ આબુ પર મોટું મંદિર બંધાવે છે. આક્રમણ ૧૦૮૨-૮૩માં થયું હોય તો આ સત્તા ને સમૃદ્ધિ જરા અજબ જેવાં લાગે છે.

"૫. સોમનાથનાં આક્રમણનો પહેલો વિગતવાર ઉલ્લેખ મહમૂદના સમય પછી બસે વર્ષે આસરે ઈ. સ. ૧૨૩૦માં ઇબ્ન અસીરની 'કામિલુ તવારિખ'માં મળે છે.

"૬. કેટલાક મુસ્લિમ તવારિખકારો જે સોમનાથની મૂર્તિનું વર્ણન આપે છે એ હિંદુની દૃષ્ટિએ અસંભવિત છે, એટલું જ નહિ પણ અલબરુની—જેણે એ મૂર્તિ બસે જોઈ હતી તે, સાક્ષી પૂરે છે કે સોમનાથનું લિંગ હતું અને તે શિવમંદિરમાં હોય છે તેવું નક્કર હતું. મહમૂદની કીર્તિ ગાનારા કહે છે તેમ એ મૂર્તિ પોલી નહોતી."

મુનશીનાં આ કારણોમાં મુસ્લિમ તવારિખ લખનારાઓ સત્યથી કેટલા વેગળા હતા તે આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

વળી ચિંતામણિ વૈદ્ય કહે છે, કે ખુદ સોમનાથ જેવાં મોટાં મંદિર અને તેના રાજ્ય પર આવડી મોટી આફત વરસી તો શા માટે હિંદુ લેખકોએ તેવું કાંઈ ન લખ્યું? આ ઉપરથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે, કે આ પ્રસંગ શરૂઆતથી જ વધારીને તથા એના ઉપર વધુ પડતો ઓપ ચડાવીને વર્ણવાયો છે.

મહમૂદે મૂર્તિઓ તોડી અને તે કાર્ય એણે 'કુરાનેશરીફ'ના નિયમે કર્યું, એવી પણ વાતો વહેતી મુકાઈ છે. સોમનાથનાં મંદિરમાં સોમનાથની મૂર્તિ અખંડ ન હતી, પણ અંદરથી પોલી હતી; એટલે તેમાં પુષ્કળ ધન, ઝવેરાત વગેરે ભરવામાં આવતું. મહમૂદે એ મૂર્તિને તોડવાનો નિશ્ચય કર્યો ત્યારે હિંદુ બ્રાહ્મણોએ એ મૂર્તિ ન તોડે તો કરોડો રૂપિયા આપવાનું કહ્યું. તેના સેનાપતિઓએ મહમૂદને એ માગણી સ્વીકારી લેવા કહ્યું, ત્યારે મહમૂદે કહ્યું: 'ખુદાની હજુરમાં હું બુતફરોશ (મૂર્તિઓનું સાટું કરનાર) કરતાં બુતશિકન (મૂર્તિઓ ભાંગનાર) તરીકે હાજર થઈશ.' ઉપજાવી કાઢેલો આ એક તુક્કો જ છે. ધર્મઝનૂન પ્રકટાવવાનો આ કથનમાં ઇરાદો છે.

મુસ્લિમો હમેશાં આવી ઘટનાઓ વખતે કુરાનને આગળ ધરે છે. પરંતુ વૈદ્ય એમ લખે છે કે: 'અલ્લા સિવાય જે દેવદેવીઓ (મૂર્તિઓ વગેરે)ની પૂજા કરવામાં આવે છે, તે બધાને બૂરા ન કહેશો' એમ કુરાન કહે છે. હવે મુસ્લિમ તવારીખનવેશો શું કહેશે?

જેટલું સોમનાથ માટે લખાયું અને એને જેટલું મહત્ત્વ અર્પાયું એટલું તેના લિંગને પણ અપાયું. છતાં અલબરુનીએ—જેણે ઘણી વિગતો લખી છે; અને આજે પણ તેણે લખેલાં પુસ્તકોની ગુજરાતી કૃતિઓમાં 'અલબરુનીનું હિંદ' વાંચવા મળે છે. તેણે, આ લિંગ જોયાનું જણાવ્યું છે અને તે નક્કર હતું એમ તે જણાવી ગયો છે. તો પછી લિંગ પોલું ક્યાંથી આવ્યું? અને ખજાનો શાસારે મૂર્તિમાં જ ભરી રખાયો?

આ લિંગના સંબંધમાં ઇતિહાસકાર વિલ્સને લખ્યું છે કે: 'આની પહેલાંના મુસલમાન લેખકોમાંથી, મૂર્તિનાં અંગ તોડી

નાખવામા આવ્યાં હતા, એવો કાંઈ ઉલ્લેખ કર્યો નથી માચી • વાત એવી છે, કે એ મૂર્તિને અગો જ ન હતાં, અને તેની અદર રહેલા ખજાનાનો મુણુ સ્યાય ઉલ્લેખ નથી આનુ કારણુ પણુ સાદુ છે મૂર્તિ નક્કર હતી અને તેમાં ખજાનો ભરવાનુ બની શકે તેવુ જ નહોતું કોઈ પણ જાતના આધાર વિના ફિરસ્તાઓ મોતી ને નીલમથી ભરેલા ખજાનાની વાત ઉપજાવી કાઢે છે,' આથી વધુ પૂરવો શો હોઈ શકે ? આ તો સ્વતત્ર • ઇતિહાસ લખનારા એક તટસ્થનો મત છે

મુસ્લિમ લેખકો પોતે તેમના સુલતાનોની નજરમાં પ્રિય દેખાવાને માટે જ અનેક બાબતો ઉપજાવીને અથવા ઊલટી રીતે બના વીને લખતા આનો પુરાવો એક બીજા પ્રસગે પણુ મળે છે

અપો સ્પિતમ જરથુસ્ત સાથેની લગભગ બધી જ બાબતો ગૂઢ છે એમા એક 'સર્પ કેશમર' ના વૃક્ષની બીના પણુ છે જરથુસ્ત સાહેબ ખુદાના દરબારમાંથી એ વૃક્ષ લાવ્યા હતા એના ઉપર 'ગુસ્તાસ્પ રાજવીને દીન કબૂલ કરવા'ની ચેતવણી જેવુ લખાણુ પાંદડેપાંદડે હતું એવુ અવકાદિક ભાષામાં લખાણુ છે આ એક ઐતિહાસિક બનાવ છે

અપો જરથુસ્ત થઈ ગયા પછી ૧૪૫૦ વર્ષ બાદ 'મુતવકકેલ અબ્બાસી' નામે એક મુસ્લિમ બાદશાહ થઈ ગયો તેને આ ઝાડ વિષે ખબર પડી એટલે એ ઝાડ પોતે જેવાની ખ્વાયેશ દર્શાવી એણે હુકમ કર્યો કે એ ઝાડ કાપી મારી સમક્ષ લાવો જ્યારે આ ઝાડ કાપવા માણુસો ગયા ત્યારે કહે છે કે ત્યાં રહેતા માણસોએ ઝાડ ન કાપે તો (જેમ સોમનાથના લિંગને ન તોડે તો કરોડો રૂપિયા હિંદુ બ્રાહ્મણોએ મહમૂદને આપવા કહ્યા હતા તેમ) માગે એટલો ઝાનો આપવા કહ્યુ, પરતુ રાજાએ હઠ છોડી નહિ અને તે ઝાડ કપાયુ, અને એના માણુસોએ ખેચતાખેચતાં એના દરબારમાં એ વૃક્ષ લઈ જવા માંડ્યુ પરતુ તેવામાં જ એક વિચિત્ર ઘટના બની શહેરથી માત્ર એક જ ગાઉ દૂર આ વૃક્ષ હતું ત્યાં જ રાજા મૃત્યુ પામ્યો-ગુલામોએ રાત્રે એને મારી નાખ્યો હતો

હવે જરથુસ્તને થઈ ગયાને આજથી લગભગ ૯,૦૦૦ વર્ષ થયા જ્યારે મુસ્લિમ શબ્દ જ દોઢ હજાર વર્ષ પૂર્વે મહમદ પયગબરે દીન ફેલાવ્યા બાદ પ્રકાશ પામ્યો તો પછી આ ઝાડ વચ્ચે કેટલા જમાનાનો તફાવત ? છતાં આ એક વિચિત્ર જેમનુ જ પરિણામ છે જે ઝાડ જેવુ જ હતું તો તે ઝાડ આગળ જઈને કોઈ આવત કાપીને લાવવાની વાત જ ઉપજાવી કાઢેલી છે

હવે ધર્મ માટે કુરાનનો મત જેઈએ જે કુરાનની હું અહીં શહાદત ટાંકુ છુ તે પ્રત હકીમ મેમોરિયલ ટ્રસ્ટ તરફથી ૧૯૪૩માં પ્રગટ થયેલી છે 'જેઓ અલ્લાહ સાથેનો કરાર તેના નક્કી થયા પછી તોડી નાખે છે તેઓ નુકસાનમાં રહેનાર છે' (જુઓ કુરાન ભાગ પહેલો-૨૭) અલ્લાહ સાથેનો કરાર ધર્મને લગતો જ હોય છે એટલે તે તોડવાનુ ફરમાન કુરાન આપતુ નથી 'જે પોતાના દીનથી ફરી જશે અને બેઈમાનીની હાલતમાં મરી જશે, તેવા લોકોનાં કર્મો આલોક તેમ જ પરલોકમાં નષ્ટ થઈ જશે' (ભાગ ૨ જો-૨૧૭) દીન ધર્મથી ફરી જઈ, બેઈમાની કરનારને શુ પરિણામ મળે છે તે કુરાને સ્પષ્ટ કર્યું છે પરતુ કુરાન તો આગળ વધીને કહે છે, કે 'ધર્મમાં કોઈ જાતની જખરજસ્તી નથી' (કુરાન ભાગ ૩ જો-૨૫૬) હવે મહમૂદ જેવો મુસલમાન કુરાનના આ મતથી કદી પણ ઊલટો ચાલે જ નહિ કુરાનનુ ફરમાન જ

ધર્મ માટે જબરદસ્તી કરવાનું નથી. આજે ધર્મપલટો બળજબરીથી કરવામાં આવે છે અને તેને ધર્મનું ફરમાન કહેવામાં આવે છે ત્યારે કુરાન તો જુદી જ દિશા બતાવે છે. મુસ્લિમભાઈઓએ પોતાના આત્માની શાંતિ અને ઉદ્ધારાર્થે આ ધર્મપલટાની કહાણીઓથી દૂર રહેવું જોઈએ. વળી કુરાને તો 'કતલ કરવાને પણ હરામ ગણી છે' તો પછી પોતાને કેવો ગંભીર ગુનાનો બોજ ઊચકવો પડશે, તેનો વિચાર કરવો જરૂરી છે. સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકાર સુંદરલાલજી લખે છે, કે 'મહમૂદ સાહેબે કદી પણ મૂર્તિને હાથ સરખો અડાડ્યો નથી, તેમ કદી અપમાન કર્યું નથી; તથા અપમાન કરવાની કોઈ મુસ્લિમને પરવાનગી પણ આપી નથી. બીજી વેળાએ તેર વર્ષ બાદ મહમૂદ સાહેબનું મક્કાની યાત્રાએ જવાનું થયું, ત્યારે કાબામાં ૩૬૦ મૂર્તિઓ હતી, છતાં ખુદ મહમૂદ સાહેબે પોતે અથવા તેમના હજાર સાથીઓમાંથી કોઈ એક પણ એવું ન કર્યું, જેથી મૂર્તિની બેઆબરૂ યા અપમાન થાય.'

મહમૂદ ગઝનવી માટે ઇતિહાસકાર શ્રી. વૈદ્યે લખ્યું છે, કે 'તે એક મહાપુરુષ હતો. તેનામાં બહુ સારા ગુણો હતા. ઘણા ઓછા લોકોમાં જોવામાં આવે એવી કાબેલિયત હતી. કોઈપણ સ્ત્રી પર કે સ્ત્રીની ઇજ્જત પર તેણે હુમલો કર્યાનો કશે યે ઉલ્લેખ નથી. મહમૂદ ન્યાયપ્રિય હતો. જ્યારે એનો સગો દીકરો વ્યભિચારના ગુનામાં પકડાયો ત્યારે તેને પોતે મોતની સજા ફરમાવી હતી. તે પ્રજાનું રક્ષણ કરતો; લૂંટારાઓ અને ધાડપાડુઓનો પીછો પકડતો. લાહોરથી ખોરાસાન સુધીના માર્ગો પર તેની પ્રજા સહીસલામત ફરી શકતી. એ ગરીબોનો સાચો બેલી હતો. દુકાનદારો ખોટાં તોલ ન વાપરે અને ગરીબોને દગો ન દે તે માટે ખાસ અધિકારીઓ નીમતો. લગભગ દર સાલ એક લાખ દીનાર તે દાન-ધર્મમાં આપતો. જંગીસખાન અને તૈમુરને હાથે થઈ હતી તેવી નિરાધાર તેમ જ નિર્દોષ લોકોની હત્યા મહમૂદને હાથે કદી થઈ ન હતી. વિદ્યા ફેલાવવાના હેતુથી દર સાલ તે લાખો રૂપિયા ખર્ચતો, મોટા પગારથી અધ્યાપકો રોકતો અને વિદ્યાર્થીઓ માટે મફત ખાવાનો બંદોબસ્ત કરતો.'

મહાન ઈરાની સલ્તનતના ઈરાની બાદશાહોનો સાચો ઇતિહાસ, લખવાને તેણે 'ફિરદોસી' જેવા એક લાયક કવિ ને લેખકને નાણાંની સહાય કરી હતી.

મહમૂદનાં લશ્કરમાં હિંદુઓ પણ હતા અને તેઓ સર્વે પોતાનો ધર્મ પાળતા.' તેના એક હિંદુ સેનાપતિનું નામ તિલક હતું. તિલકની સહાયથી એણે ઘણા પ્રદેશો પર વિજય મેળવ્યો હતો.

આ છે મહમૂદના જીવનનો ઝાંખો ખ્યાલ! મહમૂદ એક સુલતાનને છાજે એ રીતે જીવન જીવી ગયો છે. પોતે એક હિંમતવાન રાજવી, હોવાથી, વિશેષ વ્યવહારકુશળ હોવાથી, અને પોતાની આણ પોતાના સમયમાં વિશેષ હોવાથી કેટલાક કુરસદીઆ ઇતિહાસકારોએ એની થોડીક ચડાઈઓને વધારીને અને ખૂબ રંગરોગાન આપીને ચડાઈનાં વર્ણન લખ્યાં છે, એનાં કરતાં એમણે જો મહમૂદ ગઝનવીના જીવનના અનેક પ્રસંગોને ઇતિહાસમાં સંપૂર્ણ અને સાચી રીતે સફળતાપૂર્વક ઝળકાવ્યા હોત તો સુલતાન મહમૂદ ગઝનવી માટે કોઈ જુદો જ ઇતિહાસ લખાત અને ગઝનીના મહમૂદને સાચો ન્યાય મળત!

★

પાઘડી, વિના

શ્રી પુરુષોત્તમદાસ છગનલાલ શાહ
એમ એ બી ટી

મુંબઈ શહેરમાં કીડિયારા માફક ઉભરાયેલી વસ્તીને લીધે રહેઠાણનાં મકાનો, બ્લોક કે રૂમો ઓછી જ સહેલાઈથી મળી જાય? સહુ કોઈનો આ અનુભવ છે. સરકાર કાયદા કરે તોપણ તેને નિષ્ફળ બનાવનાર મકાનમાલિકોની કળા આપણે ત્યાં ખોટ છે? એ સંજોગોમાં કામ કઢાવવું હોય તો કાં તો આખો યે કિસ્સો પોલીસને સોંપવો જોઈએ કે કાં તો? પણ વાર્તા જ એનો ઉત્તર આપશે.

સુરેન્દ્ર હવે માસ્તરગીરીથી કંટાળ્યો હતો. સમાજમાં માસ્તર એટલે પંતુજી બિલકુલ કશું જ માન નહિ. બીજી બાજુ ભીષણ મોંઘવારીમાં જમાઉધારનાં પાસાં સરખાં થાય જ નહિ તે ક્યાંસુધી નભે? સ્વધર્મે નિધનં શ્રેય એ ન્યાયે બીજા કોઈ ખાતામાં ન જવા સુરેન્દ્ર મન મનાવી રહ્યો હતો, પણ જ્યારે તેણે પોતાની પછીના શિક્ષકોને રેશનિંગ ઇન્સ્પેક્ટર, ચીફ ઇન્સ્પેક્ટર કે ગોડાઉન મેનેજર થતા જોયા, તેમનો દિદાર ફરી ગયેલો જોયો, ત્યારે તેને પણ એમ થયું કે હવે માસ્તરગીરીમાંથી છુટાય તો સારું.

એક દિવસ તો ખરેખર તેને કંટાળો જ આવી ગયો અને 'ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા'નાં પાનાં ફેરવતાં મુંબઈની એક બેંકમાં ચીફ એકાઉન્ટન્ટની જરૂરિયાત વિષેની જાહેરખબર વાંચી. પોતે ગણિતશાસ્ત્રનો ગ્રેજ્યુએટ હોઈ પત્તો ખાઈ જશે એમ લાગવાથી અરજી લખી અને પાસે પડેલાં બેચાર પ્રમાણપત્રો અરજી સાથે જોડી પોસ્ટમાં કવર નાખી દીધું.

બીજે જ દિવસે પોસ્ટમાં હડતાળ પડી. તેની અરજી બેંકના મેનેજરને મળશે કે કેમ તેની તેને ખાતરી ન હતી, છતાં તે આશાભર્યો દરરોજ પોસ્ટ ઓફિસે ધક્કા ખાતો. એક દિવસ તેની આશા ફળી. 'જયભારત બેંક'ના ચીફ એકાઉન્ટન્ટ તરીકે તેની નિમણૂક થયાનો અને તરત હાજર થઈ જવાનો પત્ર તેને મળ્યો.

હવે સમય ખોવા જેવો ન હતો. સુરેન્દ્ર શાળાના સંચાલકોને મળ્યો. પોતાની સાચી વસ્તુસ્થિતિ તેમને સમજાવી.

કોઈને સારી તક મળતી હોય તો તેને રોકી રાખવા શાળાના સંચાલકો ખુશી ન હતા. તેમણે એક સભા બોલાવી વિચાર કરી જોયો અને બીજે જ દિવસે સુરેન્દ્રને શાળામાંથી છૂટો કરવામાં આવ્યો.

સુરેન્દ્રના ઘરનું સુકાન તેની ધર્મપત્ની જ્યોત્સ્નાના હાથમાં હતું. તે ઘણોખરો વખત મુંબઈમાં તેના કાકાને ત્યાં ઊતરેલી હોઈ મુંબઈમાં રહેવાનું તેને બહુ ગમતું. મુંબઈ જેવું સ્થળ પસંદ કરવામાં સુરેન્દ્રની પત્નીનો આગ્રહ મુખ્યત્વે હતો.

સુરેન્દ્રનો એક બાલમિત્ર મહેન્દ્ર મુંબઈમાં વીમાદલાલનું કામ કરતો. સુરેન્દ્રને જ્યારે જ્યારે મુંબઈ જવાનું થાય ત્યારે ત્યારે તેને મહેન્દ્રને ત્યાં જ ઊતરવાનું હોય, કારણ કે જ્યોત્સ્નાના કાકા તે વખતે દેશમાં આવી ગયેલા હોઈ ત્યાં બીજું કોઈ સગું ન હોતું. આ વખતે પણ પત્ર લખી મહેન્દ્રને આ બાબતની જાણ કરવામાં આવી અને જરૂરી સામાન લઈ સુરેન્દ્ર અને જ્યોત્સ્ના મુંબઈ આવી પહોંચ્યાં.

સુરેન્દ્રને લાગતું હતું, કે અઠવાડિયાની મહેનતે પણ મુંબઈમાં મકાન મળી રહેશે. પરંતુ મહેન્દ્રને ત્યાં એક અઠવાડિયું પસાર થઈ ગયું બીજું પસાર થયું છતાં પણ જ

અક્ષરોમાં મિસ શબ્દ વાંચ્યો ત્યારે તેમને લાગ્યું, કે ચાલો જોઈએ તો ખરા, આ મિસ શા માટે મળવા માગે છે! મિસને ઉપર લાવવા તેમણે ઘાટીને નીચે મોકલ્યો.

મિસ ઇન્દિરા ઉપર આવી. પાતળી એકવડી દહેલતા પર દક્ષિણી ઢબે એણે સાળુ પહેર્યો હતો. શેઠે તેને ખુરશીમાં બેસવાનું કહ્યું, પણ તેમ ન કરતાં ટેબલને અઢેલીને જ તે ઊભી રહી અને પોતાના આગમનનું કારણ જણાવ્યું:

'શેઠ, તમારા બંગલાનો બીજો માળ ખાલી પડ્યાની મને હમણાં જ ખબર મળી. હું ધોબી તલાવ પર એક સંગીતવર્ગ ચલાવું છું. ચાલુ સાલે એટલી બધી છોકરીઓ વધી ગઈ છે, કે આ બાજુની છોકરીઓ માટે આ લત્તામાં 'સંગીતવર્ગ'ની એક શાળા ખોલ્યા વગર ચાલે તેમ નથી. તમારા મકાનનો બીજો માળ મને વધુ અનુકૂળ પડશે. બોલો તમારે શું ભાડું લેવું છે?'

'માફ કરો મિસ, તમે એક જ કલાક [illegible]ાં પડ્યાં. હમણાં કલાક પહેલાં જ આ [illegible]ાળ એક ભાઈને ભાડે અપાઈ ગયો. એક મહિનાનું ભાડું પણ એડવાન્સ તરીકે મળી ચૂક્યું છે પછી તે તમને શી રીતે આપી શકાય?'

'તમે શું ગલત વાત કરો છો શેઠ! હા, હા, હું સમજી, તમારે પાઘડી જોઈએ છે એમ ને? આ બાજુ મારે મકાનની ઘણી જ જરૂર છે. મકાન ન મળે તો મને દસ હજારનું નુકસાન થાય તેમ છે. હું તમને પાઘડીના રૂપિયા પાંચહજાર આપીશ, ઉપરથી તમે જે માગો તે માસિક ભાડું. બોલો શો વિચાર છે?'

મિસની પાંચહજારની રકમ સાંભળી શેઠના પેટમાં ફ્રાસકો પડ્યો. સવારમાં જ ઉતાવળ કરી ન હોત તો પાઘડીની ઘણી સારી રકમ મળત, પણ હવે શું થાય?

'મિસ, હું બહુ જ દિલગીર છું. એડવાન્સ ભાડાની પહોંચ આપી છે એટલે મારાથી કશું બની શકે તેમ નથી. પણ હા, એક રસ્તો છે; કદાચ બેંક તરફથી તેમને માટે જગાની સગવડ થાય તેવી વાત એ ભાઈ કરતા હતા. તેમને મકાન મળે અને જો તે ના પાડે તો જરૂરથી તમને જ ભાડે આપીશ. મારે તો તે ભાડે જ આપવાનું છે ને?'

'હા, તેમ કરો, ગમે તેમ કરો પણ બીજો માળ મને મળવો જ જોઈએ. સાંજ સુધીમાં મને ખબર આપશો તો ચાલશે.. લો. આ મારો ટેલીફોન નંબર.' એમ કહી મિસ સડસડાટ નીચે ઊતરી પડી.

શેઠ જમવા બેઠા પણ તેમને ખાવાનું ભાવ્યું નહિ. આડે પડખે થયા પણ ઊંઘ ન આવી. જરાક ઉતાવળ ન કરી હોત તો પાંચ-હજાર જેવી રકમ અને સારું ભાડું જતું કરવું ન પડત. એ દેસાઈ જો ના કહેવડાવે તો સારું થાય. જો તે હક્ક છોડવા તૈયાર હોય તો તેની પાઘડીની બધી યે રકમ પાછી સોંપી દઉં પણ તે હક્ક છોડે શાનો? એ ક્યાં ઓછો ગરજાઉ છે? વધારામાં ભાઈ બૈરાં સાથે અહીં આવ્યા છે એટલે તો વળી આશા જ શી રાખવી?

આમ વિચારવમળમાં મકનદાસ શેઠ ગોથાં ખાતા હતા તેટલામાં તેમના નસીબે સુરેન્દ્ર દાખલ થયો. બે હાથ જોડી નમસ્કાર કરી પાસેની ખુરશીમાં બેઠો. શેઠને તે બહુ વિનયી લાગ્યો. સુરેન્દ્રે તેની વાત શરૂ કરી:

'શેઠ, મેં તમને કહ્યું હતું ને કે અમારી બેંક તરફથી મકાનની ગોઠવણ થવાની હતી; તે પ્રમાણે ગોઠવણ થઈ ગઈ છે, એટલે મારે હવે મકાનની જરૂર નથી. હવે મેં તમને જે એડવાન્સ ભાડું આપ્યું છે તે ભલે જાય, પરંતુ મારી પાઘડીની રકમ પાછી મળે તો મારો હક્ક ઉઠાવી લેવા તૈયાર છું.'

શેઠને લાગ્યુ કે ભગવાનની અનહદ મહેરબાની થઈ પાઘડીની રકમ ભલે લઈ જાય પણ ભાડુ તો આપણને પચ્યુ ને! '

'જુઓ ભાઈ, આમ તમે ના પાડો તે તો ઠીક નહિ તમારો વિચાર ન હોય તો મારે કંઈ ઓછી જબરદસ્તીથી આપવુ છે? એ તો એમ માનો કે હું સીધો માણસ છુ એટલે પાઘડીની રકમ પાછી સોંપી દઉ છુ બાકી મુબઈમાં બીજા કોઈ પાછી ન આપે, સમજ્યા ને?'

એમ કહી શેઠ ઊઠ્યા અને તિજોરી ઉઘાડી એ હજારની નોટોના થોક સુરેન્દ્રના હાથમા મૂકી દીધા હવે શેઠને એમ લાગ્યુ, કે આ માણસ ક્યારે અહીથી જાય અને ટેલીફોનથી હું મિસને ક્યારે ખબર આપુ અને ક્યારે પાચ હજાર રૂપિયા ગણી લઉ

સુરેન્દ્ર બેહજારની નોટો બરાબર ગણી લીધી સાચવીને ખિસ્સામાં મૂકી અને ઉતાવળે દાદર ઊતરી પડ્યો શેઠને થયુ પાપ ગયુ! સુરેન્દ્રે જે સમય લીધો તે શેઠને એક યુગ જેટલો લાંબો લાગ્યો હતો

સુરેન્દ્રના ગયા પછી શેઠ ઊઠ્યા અને ટેલીફોનનું ભૂગળુ હાથમા લીધુ મિસ ઇંદિરાએ આપેલા નબરના આંકડા ફેરવી બોલવા લાગ્યા 'હેલાવ, હેલાવ, કોણ? ઇંદિરા કે?'

'હાજી, કોણ આપ?'

'જી, હું મકનદાસ શેઠ, ચોપાટી પરથી બોલું છુ '

'હા બોલો શેઠ શા ખબર છે?'

'રૂમ તમને આપવાનુ નક્કી કર્યુ છે, સવારના બાઇવાત આવીને ચોખ્ખી ના કહી ગયા છે, જલદી આવો, મળી જાઓ '

'વારુ, તમે તેમના બેહજાર રૂપિયા પાઘડીના પાછા આપી દીધા ને?'

આ શબ્દો સાંભળતાં જ શેઠને કપારી આવી ગઈ મિસને આ બાબતની કેવી રીતે ખબર પડી તે શેઠને સમજાયુ નહિ તે દરમિયાન સામેથી અવાજ ચાલુ હતો

'શેઠ, મિસ ઇંદિરા તે બીજુ કોઈ નહિ પણ મિસિસ સુરેન્દ્ર સવારે આવનાર દેસાઈની ધર્મપત્ની પાચહજાર લેવાના લોભમાં ને લોભમાં એડવાન્સ ભાડાની પહોંચ પાછી માગતાં ભૂલી ગયા ને? હવે તો અમે તમારા બીજા માળના રીતસરના ભાડુઆત થયાં છીએ રસીદ મોજુદ છે, તકલીફ માફ કરશો કાલે વહેલી સવારે સામાન સાથે આવી પહોંચીએ છીએ!'

શેઠે ધબ્બાક દઈને રીસીવરને ગુસ્સામાં નીચે પછાડ્યુ, પણ એમના હાથ બંધાયેલા હતા

અવાક બની તે બાજુના સોફા પર જ ફસડાઈ પડ્યા!

★

ઇબ્રાહીમ આદમ પહેલા તો રાજા હતા, પણ પાછલી જિંદગીમા એમણે ફકીરી લીધી હતી એક વાર રાજમહેલને ઉપલે માળે તે સૂતા હતા ત્યારે કોઈનો અવાજ થયો

આવનારે કહ્યુ 'હું તમારો દુશ્મન નથી, મિત્ર છુ મારું ઊંટ ખોવાયુ છે તે જોવા અહીં આવ્યો છુ '

ઇબ્રાહીમ બોલ્યા 'મૂર્ખ! આટલે ઊંચે માળે ઊંટ શોધવાનુ હોય?'

આગંતુકે જવાબ આપ્યો 'પણ મૂર્ખ', આટલે ઊંચે રાજમહેલ ઉપર સુવર્ણના સિંહાસન ઉપર બેસીને, મૂલ્યવાન વસ્ત્રોમા સજ્જ થઈ તુ જો ઈશ્વર શોધે તો હું અહીં ઊંટ કેમ ન શોધુ?'

ઇબ્રાહીમ શબ્દોનો મર્મ પારખી ગયા! કહે છે કે તે પછીથી જ જગલમા જઈ તેણે ફકીરી સ્વીકારી

×

કોઈ વૈદ્ય પણ નથી.

આ પ્રમાણે વિચારી, તેમણે સર વિલિયમ જોન્સને સંસ્કૃત શીખવવાનું બીડું ઝડપી લીધું. એક તો માસિક સો રૂપિયાનો પગાર, અને દરરોજ સલકિયાથી ચૌરંગી સુધી પાલખીમાં જવાઆવવા મળતું એ તો નફામાં. એ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે, કે તે વખતે પાલખીનો માસિક ખર્ચ ઓછામાં ઓછો ત્રીસેક રૂપિયા થતો. આમ બધી બાજુનો વિચાર કરી, પોતાને બધી જ રીતે લાભ થવાનો છે એમ ખાતરી થતાં, રામલોચને સર વિલિયમને સંસ્કૃત શીખવવાનો આખરી નિશ્ચય કરી લીધો. કવિ ભૂષણજીએ સર વિલિયમ જોન્સ પાસે કેટલીક આકરી શરતો રજૂ કરી. પરંતુ સર વિલિયમે મોટું મન રાખી પંડિતજીની બધી જ શરતો કબૂલ-મંજૂર રાખી.

તેમના બંગલામાં નીચે એક ખંડ હતો. તે ખંડનો એક ઓરડો શિક્ષણાર્થે પસંદ કરવામાં આવ્યો. તે ઓરડાના ભોંયતળિયે આરસની લાદીઓ મઢવામાં આવી. એક હિંદુ નોકર પણ રાખવામાં આવ્યો. દરરોજ હુગલીથી ગંગાજળ લાવીને ઓરડાની લાદી અને કેટલીક દીવાલોને દૂર સુધી ધોઈ સ્વચ્છ કરવાનું કામ આ નોકરને સોંપવામાં આવ્યું. આ ઓરડામાંથી લાકડાની બે-ચાર ખુરશીઓ અને એકાદ ટેબલ સિવાય બીજી બધી ચીજો દૂર કરવામાં આવી. આ ખુરશીઓ અને ટેબલને પણ હમેશાં ધોવાની શરત હતી. શિક્ષણ માટે સવારનો સમય મુકરર કરવામાં આવ્યો. અધ્યયનગૃહમાં પગ મૂકતાં પહેલાં સર વિલિયમે ચાહના એક પ્યાલા સિવાય બીજું કંઈ ખાવું કે પીવું નહિ એવી ગુરુઆજ્ઞા થઈ. આ આજ્ઞા પણ સર વિલિયમે માન્ય રાખી. વળી કવિ ભૂષણજીએ હુકમ કર્યો, કે હવે પછી ગૌમાંસ, વૃષમાંસ કે ડુક્કરમાંસ વગેરે મકાનની અંદર લાવવું નહિ. આ પ્રસ્તાવ પણ મંજૂર થયો. એક ઓરડો, પંડિતજીને ખાસ કપડાં બદલવા માટે કાઢી આપવામાં આવ્યો. તે કપડાં પણ દરરોજ ધોવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. પંડિત મહાશયે બે જોડ કપડાં રાખ્યાં. તેમાંથી એક જોડ કપડાં આ ઓરડામાં સંભાળપૂર્વક રાખવામાં આવતાં. રોજ સવારે, પંડિતજી જે કપડાં પહેરીને આવતા, તે બધા જ પેલા ઓરડામાં મૂકી દેતા અને તેમાં સાચવી રાખેલી કપડાંની જોડનો ઉપયોગ કરતા.

આટઆટલી માથાકૂટ પછી જ અધ્યયન-કાર્યના શ્રીગણેશ મંડાયા. જતી વેળા પંડિતજી કપડાંની જોડ બદલી નાખતા અને ઘરવાળાં કપડાં પુનઃ પહેરી લેતા. આ રીતે ગાડું ચીલે પડ્યા પછી, સર વિલિયમ 'रामः रामौ रामाः' ની શરૂઆત કરવા ભાગ્યશાળી નીવડ્યા. 'મુસીબત બે ડગલાં આગળ ને આગળ' એ ન્યાયે એક તરફ સર વિલિયમ સંસ્કૃત તો જાણતા નહિ, જ્યારે બીજી તરફ કવિભૂષણ અંગ્રેજી ભાષાનો કક્કો યે જાણતા ન હતા. હવે ગાડું આગળ ચાલે શી રીતે? નસીબજોગે સાહેબ તૂટીફૂટી હિંદી ભાષા બોલી શકતા. એ જ સાધ્ય વડે પાઠારંભ થયો. બંનેએ તેનો આશરો લીધો. સદ્‌ભાગ્યે અધ્યાપક અને અધ્યેતા બંને બુદ્ધિશાળી હતા; નહિ તો આવી તૂટીફૂટી હિંદીથી કોઈ બીજાનું ગાડું ભાગ્યે જ આગળ ચાલ્યું હોત!

સર વિલિયમે તનતોડ મહેનત કરી એક જ વર્ષમાં તો તેઓ સરળ સંસ્કૃતમાં પોતાના અભિપ્રાયો વ્યક્ત કરવામાં ફતેહમંદ થયા. સંસ્કૃતમાં લિંગભેદ અને ક્રિયાઓનાં રૂપ અતિ મુશ્કેલ છે. સંભવ છે કે, પહેલાં તો સર વિલિયમે કેટલીક સંજ્ઞાઓ અને ક્રિયાઓનાં રૂપો કાગળ ઉપર લખી લીધાં હશે. તે પરથી સૂચિપત્ર બનાવી લીધું હશે. આની મદદથી જ તેમણે કામ આગળ ધપાવ્યું હશે. તેઓ

પંડિત રામલોચન પાસેથી કેવી રીતે સંસ્કૃત શીખ્યા તેની માહિતી મળતી નથી જો તેમની પાઠગ્રહણ પ્રણાલિની વિગતો પ્રાપ્ત થઈ હોત તો, તે રીતો જાણીને આપણને અત્યંત કુતૂહલ થયાં વિના રહેત નહિ અરે ! દાંતોમાં આંગળીઓ નાખવી પડત આંગળીઓ

એક દિવસ સર વિલિયમ જોન્સ પંડિત મહાશય સાથે વાર્તાલાપ કરી રહ્યા હતા વાતચીતમાં નાટકની ચર્ચા થઈ ત્યારે જ સર વિલિયમે જાણ્યું કે સંસ્કૃતમાં પણ નાટ્ય વિષયક ગ્રંથો છે તે સમયે કલકત્તાના ધનાઢ્યોના નિવાસસ્થાને નાટકો ભજવાતાં, અંગ્રેજોને આ વાતની ખબર હતી પંડિત રામલોચને કહ્યું કે અસલના વખતમાં પણ રાજાઓ અને અમીર-ઉમરાવોને ત્યાં આ જ જાતનાં નાટકો ભજવાતાં આ સાંભળી સર વિલિયમને નવાઈ લાગી અને પંડિત રામલોચન પાસે તેમણે 'શાકુંતલ' શીખવું શરૂ કર્યું 'શાકુંતલ' ઉપર સર વિલિયમ વારી ગયા અને તેનો ગદ્યપદ્યમય અનુવાદ પણ કરી નાખ્યો જો કે અનુવાદ જોઈએ તેટલો સારો ન હોવા છતાં તેણે યુરોપવાસીઓની આંખો ખોલી નાખી તેના વાચનથી, સંસ્કૃત સાહિત્ય આટલું બધું ઉન્નત છે, તે વસ્તુ લોકોએ પહેલી જ વાર જાણી સર વિલિયમનો અનુવાદ વાંચીને જર્મન કવિ ગેટે અલૌકિક આનંદથી નાચ્યો હોવાનું કહેવાય છે એ જ મસ્તાવસ્થામાં તેણે તો 'શકુંતલા-સ્તુતિ' નામક કાવ્ય પણ રચી નાખ્યું !

કહેવાય છે, કે સર વિલિયમ જોન્સના સંસ્કૃત શિક્ષક બહુ તીખા સ્વભાવના હતા જે વાત સર વિલિયમથી સમજાતી નહિ તે કવિ મહાશયને પૂછવી પડતી. કવિ મહાશય યોગ્ય રીતે શીખવી શકતા પણ નહિ નિશાળોના વિદ્યાર્થીઓને જે રીતે શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, તે જ જૂની પદ્ધતિ પ્રમાણે સર વિલિયમને સંસ્કૃત શીખવવામાં આવતું આથી સર વિલિયમને કોઈ કોઈ વાત વિષે બબ્બે કે ત્રણ ત્રણ વખત પણ ખુલાસો માગવો પડતો. એક જ વાર સમજાવ્યાથી કોઈ પણ વાત તેમના ગળે ઉતરતી નહિ આવા પ્રસંગે ગુરુદેવના ક્રોધનો પાર રહેતો નહીં તેઓ તરત જ રોકડું પરખાવી દેતા, 'આ વિષય અતિ કઠીન છે ગૌમાંસ ખાનારાઓ એને કદી પણ સંપૂર્ણપણે સમજી શકે એ અસંભવિત છે' પરંતુ સર વિલિયમ જોન્સ પંડિત મહાશય પર ખૂબ પ્રેમભાવ રાખી તેમને એવું બધું માન આપતા, કે આ જાતની ટીકાઓ અને કટાક્ષોને તેઓ પ્રસન્નવદને ટાળી દેતા

પંડિત રામલોચન કવિભૂષણ ઇ. સ. ૧૮૧૨ સુધી જીવ્યા તેઓ એક પ્રખર પંડિત હતા કાવ્ય, નાટક, અલંકાર અને વ્યાકરણમાં ખૂબ જ પ્રવીણ હતા પરંતુ ધર્મશાસ્ત્ર અને દર્શનમાં તેમની ચાંચ ઊંડે સુધી બૂડતી નહિ આ કારણથી વ્યાકરણ અને કાવ્યનો યથેષ્ટ અભ્યાસ કરી ચૂક્યા પછી જ્યારે સર વિલિયમે ધર્મશાસ્ત્રનું અધ્યયન શરૂ કર્યું, ત્યારે એક વધુ પંડિત રાખવો પડ્યો

ઇ સ ૧૭૮૩માં ન્યાયાધીશની પદવીએ સર વિલિયમ જોન્સની નિમણૂક કલકત્તા મુકામે થઈ અને ઈ સ ૧૭૯૪માં તેઓનો સ્વર્ગવાસ પણ ત્યાં જ થયો હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા પહેલાં તેમણે ઑક્સફર્ડમાં ફારસી અને અરબી ભાષાનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું તેમણે તૈયાર કરેલો ફારસીનો વ્યાકરણ ગ્રંથ ઉત્તમ મનાય છે હવે તે અપ્રાપ્ય છે બંગાળની એશિયાટીક સોસાયટીનું કાયમી સ્વરૂપ સર વિલિયમ જોન્સને આભારી છે.

અનુવાદક

શ્રી ચંદ્રકાંત ચીમનલાલ બક્ષી

★

રામ : ત્યારે તમે પગ ધોયા વિના અમને નૌકામાં નહિ બેસવા દો, એમ જ છે?

નિષાદરાજ : નહિ બેસાડું મહારાજ!

રામ : (લક્ષ્મણ અને સીતાની તરફ જોઈને હસતાંહસતાં) વારુ, તો તમે પગ ધોઈ લો. પણ જોજો, ઉતાવળ કરજો. અમારે હજુ નદીપાર જવાનું છે.

નિષાદરાજ : (રાજી થઈને) આપ ચિંતા ન કરો. હું હમણાં જ સૌને નદીપાર ઉતારી દઉં છું.

[જાય છે.]

લક્ષ્મણ : નિષાદરાજની ભક્તિભાવનાની પ્રશંસા કોણ કરી શકે તેમ છે?

સીતા : સાચે જ, અપૂર્વ છે.

રામ : તમે એ શું જાણો? નાગરિક વિદ્વાનો પણ શું જાણે! ભક્તિભાવના મર્મને ભક્ત જ જાણે છે.

લક્ષ્મણ : (મસ્તક નમાવી) સાચું કહ્યું, મહારાજ!

[રામ–સીતા અને લક્ષ્મણ ધીરેધીરે ગંગાતટ પર ટહેલે છે.]

દૃશ્ય બીજું

સ્થળ : વનમાં નદીનો કિનારો.

સમય : બપોર.

[રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા ગંગાકાંઠે બેઠાં છે. લાકડાંનાં નાનાંમોટાં વાસણો લઈ નિષાદરાજ, એની સ્ત્રી અને બાળકો એક પછી એક આવે છે. બધાંય જઈને ગંગાજળથી પોતપોતાનાં પાત્રો ભરી લાવે છે.]

નિષાદરાજ : (પોતાની સ્ત્રી તથા બાળકોને) તમે સૌ આ તરફ મારી પાછળ–પાછળ આવો.

[આગળ–આગળ નિષાદરાજ અને પાછળ પાછળ એનો પરિવાર ચાલે છે.]

રામ : (હસતાંહસતાં) બહુ જ જલદી આવી પહોંચ્યા.

નિષાદરાજ : હા, આવી પહોંચ્યો છું મહારાજ! (સ્ત્રીને) લાવ, જળ અહીં લાવ. હું ધોઉં.

[હાથ લંબાવીને જળપાત્ર લે છે અને રામચંદ્રના પગ પકડીને ધોવા બેસે છે. વારાફરતી બધાં પગ ધૂએ છે અને ચરણામૃત પીએ છે.]

રામ : (નિષાદરાજને) ઠીક, હવે તો કોઈ જાતનો ભય રહ્યો નથી ને?

નિષાદરાજ : જરાયે નહિ, મહારાજ! હવે હમણાં જ તમને સૌને પાર ઉતારી દઉં છું.

[કમર કસવાનો અભિનય કરે છે.]

રામ : (સીતાને) ચાલો, નાવમાં બેસી જાઓ!

સીતા : ચાલો. (ઊઠીને ઊભાં થાય છે.)

રામ : ભાઈ લક્ષ્મણ! તારી ભાભીને રસ્તો દેખાડ.

લક્ષ્મણ : આ તરફ, ભાભી! આ તરફ, તમે જે માર્ગે જાઓ છો ત્યાં ઘાસ બહુ છે.

સીતા : (અટકીને માર્ગ બદલતાં) આ તરફ તો ક્યાંય રસ્તો દેખાતો નથી.

લક્ષ્મણ : લ્યો, હું રસ્તો કરી આપું.

[ધનુષ્યથી ઘાસ દૂર કરીને રસ્તો બતાવે છે.]

દૃશ્ય ત્રીજું

સ્થળ : ગંગાનો સામો કિનારો.

સમય : ત્રીજો પહોર.

[નાવ કિનારે આવી પહોંચે છે. લક્ષ્મણ પહેલાં કૂદીને બહાર આવે છે, પછી રામ ઊતરે છે: અને છેવટે હાથનો ટેકો આપીને સીતાને ઉતારે છે.]

રામ : (નાવમાંથી ઊતરીને રેતીમાં ઊભા રહી ચારે બાજુએ જોઈને) આ કાંઠાનું દૃશ્ય તો ખૂબ સોહામણું છે.

લક્ષ્મણ : હા. ભાઈ! આ તરફ વનનું દૃશ્ય પણ અત્યંત રમણીય છે.

નિષાદરાજ : મહારાજ, અહીં નજીકમાં

જ મહર્ષિ ભરદ્વાજનો આશ્રમ છે

રામ : હા, આ. તીર્થરાજ પ્રયાગની પવિત્ર ભૂમિ છે (પૃથ્વીની રજ માથે ચડાવે છે)

સીતા : (ગંગાજીને નમન કરતાં) ગંગા મા! હું તમને પ્રણામ કરું છું માતા! હું મારા પતિ અને દિયરની સાથે કુશળપૂર્વક પાછી ફરીને પુનઃ તમારી પૂજા કરવાનું સૌભાગ્ય મેળવી શકું એવું કરજો!

રામ (સીતા અને લક્ષ્મણ તરફ જોઈને) નિષાદરાજને હવે જવા દેવા જોઈએ.

લક્ષ્મણ : જેવી આપની ઇચ્છા!

[સીતા રામના કથનનો ભાવ સમજીને વીંટી કંકણ કાઢીને આપવા માંડે છે]

રામ (નિષાદને) નિષાદરાજ! આ તમારું મહેનતાણું લઈ લો!

નિષાદરાજ. (ચરણોમાં પડીને) બસ મહારાજ! આજે મને શું નથી મળ્યું? જે ચરણોને માટે દેવતાઓ અને ઋષિઓ પણ તલસી રહે છે એ ચરણોને આજે મેં ખૂબ ખૂબ ઘસીને ધોઈ લીધાં. આજે મારું અને મારા આખા કુટુંબનું જીવન ધન્ય બન્યું છે. મહારાજની કૃપા સિવાય હવે મારે કોઈ વસ્તુની જરૂર નથી

રામ : ભલે જેવી તમારી ઇચ્છા! તો હવે તમે જાઓ અને ઘરબારની સંભાળ લો. હવે અમે આગળ ચાલીશું

નિષાદરાજ. એમ તે કેમ બની શકે, મહારાજ? મને ઓછામાં ઓછા ચાર દિવસની સેવાનો અવસર આપો. હું મહારાજને રહેવા માટે સુંદર પર્ણકુટી બાંધી આપીશ. જે આજ્ઞા કરશો તે પૂરી કરીશ. આપને કોઈ પ્રકારનું કષ્ટ નહિ લાગવા દઉં

[નિષાદરાજની ભક્તિ જોઈને સીતાની આંખમાં આંસુ ઊભરાઈ આવે છે]

રામ નિષાદરાજ! તમારી ભક્તિને ધન્ય છે! તમે મને ભાઈ લક્ષ્મણના જેવા જ પ્રિય છો!

લક્ષ્મણ ભાઈ, નિષાદરાજની ભક્તિ આગળ મારો ભ્રાતૃભાવ સાવ ફીકો પડી જાય છે

રામ : હું એ માનું છું

[નિષાદરાજ વિનયપૂર્વક ચરણોમાં પડી પ્રણામ કરે છે. રામ બન્ને હાથે એને ઉઠાડે છે અને હૈયે ચાંપે છે]

લક્ષ્મણ. નિષાદરાજનો જય!

[લક્ષ્મણનો અવાજ ગંગાના કલકલ નાદમાં ભળી જાય છે]

પડદો

*

કબૂતરની પાછળ પડેલું બાજપક્ષી પારધીના હાથમાં સપડાઈ જતાં બોલ્યું

'ભલા ભાઈ, મેં તારું શું બગાડ્યું છે? મને છોડી દેને!'

'વાત સાચી, પણ પેલા કબૂતરે તારો શો અપરાધ કર્યો હતો? જેમ કબૂતર ને તું, તેમ તું ને હું હવે આજીજી શા કામની?' પારધી બોલ્યો.

×

એક વખત એક માતાએ તેના પુત્રને કહ્યું

'દીકરા, રાજકારણ એ તો મેલી રમત છે, એમાં પડવું યોગ્ય નથી, કારણકે તે ક્ષેત્રમાં તું જો સત્ય બોલશે તો લોકો તને ધિક્કારશે અને અસત્ય બોલશે તો ઈશ્વર ધિક્કારશે'

કૉલેજમાં લોકતંત્રનો વિષય શીખતા પુત્રે જવાબ દીધો

'મા, હું રાજકારણમાં જરૂર પડીશ, કારણકે જો હું સત્ય બોલીશ તો ઈશ્વર મને ચાહશે અને અસત્ય બોલીશ તો લોકો મને ચાહશે'.

×

વિષકન્યા

અધ્યા. મ. હ. મહેન્દળે.
એમ. એ.

વીસમીસદીના પહેલા વિશ્વયુદ્ધમાં જર્મનીએ ને બીજામાં જાપાને યુદ્ધક્ષેત્ર પર ઝેરી ગેસનો ઉપયોગ કર્યો હતો એવો આક્ષેપ છે. સખ્ત મનાઈ છતાં હિંદમાં પણ ભૂતકાળમાં દુશ્મનને મહાત કરવા માટે બાણ પર ઝેર ચોપડવાનાં કે ખોરાક-પાણી વગેરેમાં ઝેર ભેળવવાના બનાવો બન્યા છે, પણ વેરીનો નાશ કરવા માટેની સૌથી અજબની તરકીબ તો છે 'વિષકન્યા'ના ઉપયોગની. 'બૃહત્કથા', 'કથાસરિત્સાગર,' 'બૃહત્કથામંજરી,' 'મુદ્રારાક્ષસ', 'ત્રિવિષ્ટિ શલાકા પુરુષચરિત' તથા 'શુકસપ્તતિ' સમા સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં આ પ્રકારની પ્રથાના ઉલ્લેખો મળી આવે છે એટલું જ નહીં, પણ એરિસ્ટોટલે લખેલો કહેવાતો 'સેક્રેતુમ સેક્રેતોરમ'માં પણ એને વિષે કહેવામાં આવ્યું છે. જિંદગીના પ્રારંભથી થોડુંક થોડુંક ઝેર આપેલી ઊછરેલી આ વિષકન્યાઓને દુશ્મન રાજાના વિનાશનું કેવી રીતે હથિયાર બનાવવી તથા લલિત સંસ્કૃત વાઙ્મયમાં આટલું સ્થાન પામેલી આ વિષકન્યા ખરેખર શું છે, શું હોઈ શકે? અને આંગ્લવિદ્વાન પેંઝર આ રહસ્યનો કેવી તર્કયુક્ત રીતે ઉકેલ લાવે છે તે બધું લેખકે અહીં ઊંડાણપૂર્વક વિચાર્યું છે.

અંગ્રેજીમાં કહેવત છે, કે પ્રેમમાં અને યુદ્ધમાં કંઈ પણ કરવું ન્યાય્ય છે. એકવાર બે પક્ષોની વચ્ચે શત્રુભાવ જામ્યા પછી એક પક્ષે બીજાની સાથે અમુક એક રીતે જ યુદ્ધ કરવું જોઈએ અને અમુક એક જાતનાં જ શસ્ત્રાસ્ત્રો વાપરવાં જોઈએ એવા નિયમો કેમ કરી શંકાય? સામે થનાર પક્ષને કોઈ તરવારનો ઘા કરી કાપી નાખે તો બીજો કોઈ વળી તેને કોઈ પણ પ્રકારના વિષપ્રયોગ દ્વારા હણી નાખે. પણ આવું હોવા છતાં યે ઘણા પ્રાચીન કાળથી યુદ્ધશાસ્ત્રના પણ કેટલાક નિયમો ઠરેલા છે અને તે અનુસાર યુદ્ધમાં કેટલાક ઉપાયો ગ્રાહ્ય તો કેટલાક અગ્રાહ્ય મનાય છે. આવા જે અગ્રાહ્ય ઉપાયો છે તેમાં વિષની ગણના યુરોપના અતિ પ્રાચીન રણશાસ્ત્રકારોએ કરી છે. લડાઈ વખતે કોઈ પણ રીતે વિષનો ઉપયોગ શત્રુ પર કરવો એ દૈવી અગર માનવી નિયમોની વિરુદ્ધ છે એવું એમણે સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું છે.

પણ માનવસ્વભાવ કેવો અજબ છે! વિષપ્રયોગ પરની સખત ટીકા પ્રમાણભૂત માની શકાય એવા લેખકોએ કરી હોવા છતાં આજસુધી યુદ્ધોમાં જરા યે વિષપ્રયોગ થયો જ નથી એમ માનવું મુશ્કેલ છે. પુરાવા માટે ઘણું પાછળ જવાની જરૂર નથી. પહેલા મહાયુદ્ધમાં જર્મનીએ મિત્રરાષ્ટ્રોની સામે ઝેરી વાયુનો ઉપયોગ કર્યે હોવાનો એના પર આરોપ હતો. આ બીજા મહાયુદ્ધમાં પણ તેવો જ પ્રયોગ ચીનમાં જાપાનીઓએ કર્યાનો આરોપ મુકાયો હતો.

દૂરદેશની યુદ્ધનીતિને છોડી દઈ આપણે ભારતીય યુદ્ધનીતિ તરફ જોઈએ તો ત્યાં પણ યુદ્ધમાં વિષનો ઉપયોગ કરવો એ અધર્મ છે એમ કેટલેક ઠેકાણે કહ્યું છે. પ્રાચીન વખતમાં લડવાનાં મુખ્ય સાધન તે ધનુષ ને બાણ. એના ઉપયોગના નિયમો યુધિષ્ઠિરને કહેતી વખતે મહાભારતમાં ભીષ્મ કહે છે, કે શત્રુપર બાણ છોડતી વખતે એ વિષથી અગર તેવા જ બીજા કોઈ ઝેરી પદાર્થથી ભીંજાએલું ન હોવું જોઈએ.÷

પણ બીજે ઠેકાણે યુદ્ધમાં વિષના જેવું

÷ इषुर्लिप्तो न कर्णी स्यादसतामेतदायुधम् ।
शान्तिपर्व १२-९५-११

ઘાતક દ્રવ્ય અપ્રત્યક્ષ રીતે વાપરવાની છૂટ આપ્યા જેવુ લાગે છે પોતાના સ્મૃતિગ્રથમા રાજધર્મ ઉપર લખતાં મનુ કહે છે, કે એક રાજાએ બીજા પર ચઢાઈ કરી હોય ત્યારે એણે એ રાજાના શહેરને ચારે તરફથી ઘેરી નાખવુ અને એના ચારા, પાણી, અન્ન અને બળતણ હમેશ માટે અપદ્રવ્યના પ્રયોગથી બગાડી નાખવા *

આ શ્લોકમા વિષનો ઉલ્લેખ ખુલ્લી રીતે કરવામા આવ્યો નથી, અને ઘણાખરા ટીકાકારોએ 'દૂષયેત્' શબ્દનો અર્થ આપતી વખતે શત્રુના • દાણા-પાણી બગાડવા માટે કોઈ પણ અપદ્રવ્યનો ઉપયોગ કરવો એવુ કહ્યુ છે હવે એ અપદ્રવ્યમાં વિષની પણ ગણના થઈ શકે અને એક ટીકાકારે તેમ ખુલ્લી રીતે લખ્યું પણ છે તેથી જો કે રણાગણ પર નહિ પણ એકાદ શહેરને ઘેરી નાખ્યુ હોય ત્યારે અદર ગોંધાયેલા લોકોને ત્રાસ આપવા માટે વિષનો ઉપયોગ ક્ષમ્ય ગણાયો દેખાય છે

'કથાસરિત્સાગર' નામના સસ્કૃત ગ્રથમા વિષકન્યાનો ઉલ્લેખ એવા જ એક યુદ્ધપ્રસગે વિષપ્રયોગના એક પ્રકાર તરીકે આપ્યો છે આ ગ્રથ અગિયારમા સૈકામાં થઈ ગયેલા સોમદેવ નામના એક કાશ્મીરી પડિતે લખ્યો છે એ પુસ્તકમાં ઉદયન રાજાની કથા ઘણી વિસ્તારથી આપી છે એ રાજાનો પ્રધાન મત્રી યૌગધરાયણ રાજાને એકવાર જુદીજુદી વાર્તાઓ સભળાવી દિગ્વિજય કરવા માટે પ્રવૃત્ત કરે છે ઉદયન પોતાના મત્રીનુ કહેવુ માની લે છે અને શકરની આરાધના કરી તરત જ દિગ્વિજય માટે બહાર નીકળે છે પ્રથમ જ એ કાશીના રાજા બ્રહ્મદત્ત તરફ સૈન્યને દોરે છે બ્રહ્મદત્તને જ્યારે એ વાતની જાણ થાય છે ત્યારે એનો મત્રી યોગકરડક ઉદયનના માર્ગમાં જાતજાતની અડચણો નિર્માણ કરવા મથે છે એના એ પ્રયત્નોમાં વિષપ્રયોગનો પણ ઉપયોગ થયો છે ઉદયનના માર્ગમાં આવેલાં ઝાડો, લતાઓ તેમ જ પાણી અને ચારામા એ વિષ અને એના જેવા જ બીજા ઝેરી પદાર્થો છાંટી રાખે છે એટલુ જ નહી પણ શત્રુસૈન્યમાં એ કેટલીક વિષકન્યાઓને નૃત્યાગનાને મિષે મોકલી આપે છે ઉદ્દેશ એટલો જ કે ઉદયનનું સૈન્ય અને બને તો ઉદયન પોતે જ અથવા તો એના સેનાપતિઓ વિષપ્રયોગોના ભોગ બને પણ યૌગધરાયણ તો એના કરતાંય વધારે દક્ષ હતો એને પોતાના ગુપ્ત જાસૂસો તરફથી એ માહિતી પ્રથમથી જ મળે છે અને તેથી એ રસ્તામા ઠેકઠેકાણે મળતાં દાણાપાણી જુદીજુદી ઔષધિઓ વડે શુદ્ધ કરી લે છે, અને વિષકન્યાથી કોઈ મૃત્યુ ન પામે તેટલા માટે એ પોતાની છાવણીમાં કોઈ પણ અજ્ઞાત સ્ત્રીની સાથે સબધ ન રાખવાનો હુકમ આપે છે ×

વિષકન્યાની બાબતમાં આ કથાસરિત્સાગરમાંના ઉલ્લેખ દ્વારા વધારે માહિતી મળતી નથી તોયે એના ઉપયોગ વિષે જરા યે શક રહેતો નથી વિષકન્યા સાથે જેનો સબધ બધાય તે મૃત્યુ પામવાનો જ એ નિશ્ચિત હતું આ ઉલ્લેખ પરથી એમ પણ દેખાય છે, કે તે વખતના રાજાઓ એવી કેટલીક કન્યાઓ પોતાની પાસે રાખતા અને વિશેષ પ્રસગમા શત્રુને હણવા માટે એમનો ઉપયોગ પણ કરતા

સોમદેવનો આ કથાસરિત્સાગર ગ્રથ મૂળ ગુણાઢ્યના બૃહત્કથા નામના ગ્રથને

* उपरुध्यारिमासीत राष्ट्रं चास्योपपीडयेत् ।
दूषयेच्चास्य सततं यवसान्नोदकेन्धनम् ।
मनुस्मृति ७-१९५

× अपूर्वस्त्रीसमायोग कटके निषिषेध च

આધારે લખાયો છે. તે જ ગ્રંથના આધારે સોમદેવના સમકાલીન ક્ષેમેન્દ્રે બૃહત્કથામંજરી નામનો ગ્રંથ રચ્યો. કથાસરિત્સાગરની સાથે સરખાવતાં બૃહત્કથામંજરી અતિ સંક્ષિપ્ત છે. એ પુસ્તકમાં પણ ઉદયનની કથા તો છે જ. પણ તેમાં યોગકરંડકે યોજેલા જે ઉપાયો કથાસરિત્સાગરમાં આપ્યા છે તે બધા હોવા છતાં એકલો વિષકન્યાનો ઉલ્લેખ નથી; તેથી ક્ષેમેન્દ્રને વિષકન્યાનું વિશેષ મહત્ત્વ ન લાગ્યું હોય એમ દેખાય છે.

એકંદર રીતે જોતાં સંસ્કૃત વાઙ્મયમાં વિષકન્યાના ઉલ્લેખો ઓછા જ છે. પણ જે થોડાઘણા છે તે બધામાં વધારે મહત્ત્વનો ઉલ્લેખ વિશાખદત્તના 'મુદ્રારાક્ષસ' નામના નાટકમાં છે. એ નાટક ઘણે ભાગે ઇસવી સન પછી પાંચમા અગર છઠ્ઠા સૈકામાં લખાયું. પણ તેમાં જે કથાભાગ આપ્યો છે તે ઇસવી સન પહેલા ચોથા સૈકામાં ઘડાયો હોવાનું બતાવવામાં આવે છે. મુદ્રારાક્ષસમાંના ઉલ્લેખ પરથી વિષકન્યાનું ભીષણ સ્વરૂપ તો નજરે આવે જ છે, પણ સાથે સાથે એ સ્ત્રીસંબંધમાં એક ઘણું મહત્ત્વનું વિશિષ્ટ તત્ત્વ પણ જણાઈ આવે છે. તેનું વર્ણન કરતી વખતે રાક્ષસ તેની તુલના કરે છે. કર્ણે અર્જુનના નાશ માટે રાખી મૂકેલી શક્તિ સાથે અને તે બન્નેનો સમાનધર્મ 'એક પુરુષ વ્યાઘાતિની' એ છે. કર્ણની શક્તિ વડે જેમ કોઈ એક જ વીરને હણી શકાય એમ હતું તેમજ એ વિષકન્યાના સંબંધથી કોઈ એક જ વ્યક્તિ જાન ગુમાવે એવું હતું. એક વાર એ સંબંધ થઈ ગયા પછી જાણે એના શરીરમાંનું બધું વિષ નીકળી જવાથી એ તદ્દન નિરુપદ્રવી થઈ જતી એમ સમાતું હતું.

જૈન પંડિત હેમચંદ્રના 'ત્રિષષ્ટિશલાકા પુરુષચરિત' નામના ગ્રંથને જોડેલા 'પરિશિષ્ટ પર્વન' નામના ગ્રંથમાં ચંદ્રગુપ્ત સંબંધી એ જ હકીકત થોડો ફેરફાર કરીને આપવામાં આવી છે. એમાંનું કથાનક કંઈક આવું છે:

નંદનું પતન થયા પછી ચંદ્રગુપ્ત અને એનો મિત્ર રાજા પર્વતક નંદના રાજમહેલમાં પ્રવેશ કરી એની સંપત્તિ અંદરોઅંદર વહેંચી લેવા લાગે છે. ત્યાં જ સુરક્ષિત રીતે રાખેલી એક કન્યા તેમની નજરે ચડે છે. એ કન્યાને નંદરાજાએ એના જન્મથી જ ઝેર પર પોષેલી હોય છે. એને જોતાંની સાથે જ પર્વતક એના પ્રેમમાં સપડાઈ જાય છે અને એ વિષકન્યા છે એમ ખાતરી હોવાથી ચાણક્ય ઘણી ખુશીથી એને પર્વતક માટે જતી કરે છે; તરત જ દ્રવ્યવિભાગનું કામ પડી રહે છે; અને પર્વતક એ કન્યાની સાથે લગ્ન કરવાની તૈયારીમાં પડે છે. પણ એ મંગલવિધિ ચાલુ હતો ત્યારે જ હોમ થતા અગ્નિને લીધે ગરમીથી પર્વતક અને વિષકન્યાને પરસેવો છૂટે છે અને એ પરસેવા દ્વારા વિષકન્યાનું વિષ પણ પર્વતકના શરીરમાં મળી જાય છે; તેથી પર્વતકનાં ગાત્રો ધીરે ધીરે ઢીલાં પડતાં જાય છે અને થોડી વારમાં એ મરી જાય છે.

પરિશિષ્ટ પર્વમાં આપેલી વિષકન્યાની એ વાર્તા ઉપરથી આપણને એ વિચિત્ર છોકરી વિષે બે મહત્ત્વની વસ્તુઓનું જ્ઞાન થાય છે. એમાંની પહેલી વાત છે વિષકન્યાના 'જન્મ' સંબંધમાં. શરીરશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એ કન્યા બીજી કન્યાઓ જેવી જ જન્મે છે, છતાં ત્યારપછી એના નાનપણથી જ એને થોડું-થોડું ઝેર ખવડાવવાથી આગળ જતાં એ એક ઝેરી કન્યા બને છે. અને બીજી વાત એના સંબંધથી આવતા મૃત્યુની બાબતમાં છે. એના સંબંધથી થનારા વિષયોગ માટે એ કન્યાની સાથે પ્રત્યક્ષ શરીરસમાગમની જરૂર રહેતી એવું નથી. એનો પરસેવો પણ જો બીજાના પરસેવામાં મળી જાય તો તેથી

પણ બીજી વ્યક્તિનુ મરણ થતું

સંસ્કૃત વાઙ્મયમાં વિષકન્યાના સંબંધમાં જે મહત્ત્વના ત્રણ ઉલ્લેખો છે તે આપણે જોયા હવે બીજા જે એકાદ બે ઉલ્લેખો છે તે જોવા પહેલાં આપણે યુરોપિયન વાઙ્મયમાં એના સંબંધમાં જે વાર્તાઓ છે તે જોઈ લઈએ એ વાર્તાઓનો પરામર્શ અહીં લેવાનુ કારણ એટલું જ કે એ વાર્તાઓમાં પ્રસિદ્ધ તત્ત્વજ્ઞ ઍરિસ્ટૉટલે મહાન અલેકઝાન્ડરને વિષકન્યાના પંજામાંથી બચાવી લીધાનું જે કથાનક છે તેનુ કૌટિલ્યે ચન્દ્રગુપ્તને બચાવ્યાની સાથે ઘણું સામ્ય છે

ઈસવી સનના બારમા સૈકામાં એટલે જ્યારે આ તરફ સોમદેવે કથાસરિત્સાગર રચ્યુ તે વખતે યુરોપમાં 'સેક્રેતુમ્ સેક્રેતોરમ્' નામના ગ્રંથનો જન્મ થયો એ ગ્રંથમાં ઍરિસ્ટૉટલે એના શિષ્ય અલેકઝાન્ડરને મોકલેલા મહત્ત્વના અને ગુપ્ત ખરીતાઓ એકત્રિત કર્યાનો દાવો છે એ ગુરુશિષ્યની જોડી યુરોપમાં ઘણી જ માન્યતા પામેલી હોવાથી એ પુસ્તકનું લગભગ ત્યાંની બધી જ ભાષાઓમાં ભાષાંતર થયુ, અને એમાંની વાર્તાઓ ઓછાવત્તા ફેરફારથી બધી ભાષાઓમાં પ્રસિદ્ધ થઈ, પણ વિદ્વાન સંશોધકોની માન્યતા પ્રમાણે 'સેક્રેતુમ્ સેક્રેતોરમ્' એ પોતે ઍરિસ્ટૉટલે લખેલા લેખોનો સંગ્રહ નથી જ જે પ્રમાણે આપણા દેશમાં અનેક ગ્રંથો વ્યાસના નહીં તો કાલિદાસને નામે ચાલતા આવ્યા છે તેમ એ ગ્રંથ પણ બીજા કોઈએ લખી આપી ગ્રંથને લોકપ્રિયતા મળે તે માટે ઍરિસ્ટૉટલના નામ સાથે તેને જોડી દીધો છે

એ ગ્રંથમાં એક ઠેકાણે ઍરિસ્ટૉટલ અલેકઝાન્ડર ને પોતાના જીવનું સંરક્ષણ જાળવવા માટે સૂચનાઓ આપે છે એ કહે છે, કે શરીરસેવા માટે સ્ત્રીઓને રાખવી નહીં તેમ જ વિષપ્રયોગ થવાના ઘણા પ્રકારો હોવાથી તે સંબંધમાં સાવચેત રહેવાનું એને કહ્યુ છે એ બધી સૂચનાઓ કેવી રીતે આવશ્યક છે તે બતાવવા માટે પહેલા બની ગયેલા એક પ્રસંગની એને યાદ આપતાં એ કહે છે

'હિંદુસ્તાનના રાજા તરફથી મૂલ્યવાન ભેટો આવી હતી તે તને યાદ છે? તેમાં ઝેર પર પોષેલી પેલી સુંદર છોકરી? મારા વહેમથી અને તેની કરેલી પરીક્ષા પરથી મે જો એનું ખરૂ સ્વરૂપ પારખ્યુ ન હોત તો એ છોકરીએ તારો નક્કી નાશ કર્યો હોત'

આ વાર્તાનાં યુરોપિયન ભાષાંતરોમા થોડા ફેરફારો જણાઈ આવે છે અહીં આપણી દૃષ્ટિએ મુખ્ય ફેર તો વિષની અસર થવાના પ્રકાર સંબંધીનો છે ઉપર આપેલી હકીકતમાં એ વિષનુ પરિણામ આલિંગન અથવા તો પરસેવાથી થઈ આવ્યુ હોત એવુ કહ્યુ છે પણ બીજી કેટલીક વાર્તાઓમાં એ ઓઠને દંશ કરવાથી કે વિષકન્યાની દૃષ્ટિ માત્ર ફરવાથી પણ થઈ આવવાની શક્યતા બતાવી છે

સંસ્કૃત વાઙ્મય તરફ આપણે ફરી એકવાર નજર કરીએ તો 'શુકસપ્તતિ' નામના ગ્રંથમાં એક વિષકન્યા આપણને મળે છે એ ગ્રંથમાં વ્યભિચારી સ્ત્રીઓએ પોતાનુ અનૈતિક વર્તન છુપાવવા માટે કરેલી યુક્તિઓ આપી છે એમાંની ચોથી વાર્તામા સોમશર્મા નામના એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણની મોહિની નામની છોકરી વિષકન્યા તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલી બતાવવામાં આવી છે તેથી એના ગામનુ કોઈ પણ એની સાથે પરણતું નથી પછી તેનાં લગ્ન ગોવિંદ નામના એક દૂર દેશના મૂર્ખ અને ગરીબ બ્રાહ્મણ સાથે થાય છે કેટલાક દિવસ પછી એ બન્ને જણ મોહિનીના પિતા પાસે પૈસા માગવા નીકળે છે રસ્તામાં એમને બીજો એક મુસાફર મળે છે અને મોહિની એની સાથે પ્રેમમા પડે છે આગળ એ વાર્તામાં મોહિનીના

આ નવા પ્રેયકરે એને આલિંગન આપ્યાનું પણ બતાવવામાં આવ્યું છે. પણ તેથી એનો એ પ્રેયકર અથવા એનો પતિ ગોવિંદ કોઈ પણ મૃત્યુ પામ્યાનું બતાવ્યું નથી. એ પરથી એવો નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે મોહિની એ ખરી વિષકન્યા ન હતી પણ એની બાબતમાં આ એક જૂઠી કલ્પના ફેલાઈ હતી. અગર તો જ્યોતિષશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અમુક એક યોગપર જન્મેલી કન્યાને વિષકન્યા કહે છે; તેવી એ મોહિની હોવી જોઈએ.

એ ગમે તેમ હોય પણ આ વાર્તા જ્યારે પ્રથમ કહેવામાં આવી હશે ત્યારે વિષકન્યા બધાને પરિચિત હોવી જોઈએ અને તેનો બધા લોકોને ભય પણ લાગતો હોવો જોઈએ એટલું તો ચોક્કસ છે. 'સુવાબહુકત્તરીકથા' નામના રાજસ્થાની ભાષામાં લખેલા કથા-સંગ્રહમાંની* એક વાત પરથી પણ આવો જ નિષ્કર્ષ નીકળી શકે. આ ગ્રંથનો કર્તા કોઈ દેવદત્ત છે. એ વાર્તામાં કામસુન્દર નામના રાજાની કન્યાની કોઈ ધર્મદત્તે માગણી કરી હતી. કામસુંદરને એ લગ્ન માન્ય ન હતું, પણ ધર્મદત્તને માઠું લાગે તેવું કરવાની પણ એને ઇચ્છા ન હતી. તેથી એના મંત્રીએ એ રાજકન્યા 'વિષકન્યા' છે એમ પ્રસિદ્ધ કરી રાજાને એ કઠણ પ્રસંગમાંથી મુક્તિ અપાવી હતી.

વિષકન્યા વડે અગર બીજા કોઈ પ્રકારથી રાજા પર વિષપ્રયોગ કરવામાં આવે તો તેમાંથી એને બચાવવા માટે કેટલાક કથાકારોએ રાજાને પણ ધીરેધીરે વિષ ખવડાવ્યું છે. આવાં ઉદાહરણો અલબત્ત ઓછાં છે. ઉપર જેનો એક વાર ઉલ્લેખ આવી ગયો છે એ પરિશિષ્ટ પર્વમાં જ એવું બતાવ્યું છે કે ચાણક્યની આજ્ઞાનુસાર ચંદ્રગુપ્તના અન્નમાં રોજ થોડુંથોડું વિષ મેળવવામાં આવતું અને એનું પ્રમાણ ધીરેધીરે વધારવામાં આવતું. તેથી થોડા દિવસ પછી એનામાં એટલી બધી પ્રતિકાર ક્ષમતા આવી કે ગમે તેવા ઝેરની પણ એના પર કંઈ અસર ન થતી. પણ વાતમાં એ યુક્તિ ઉમેરતી વખતે કથાકાર એક વસ્તુ ભૂલ્યો અને તેથી એની કથામાં થોડી વિસંગતિ નિર્માણ થઈ. વિષકન્યાએ વિષ ખાધેલું હોવાથી એના સંબંધ વડે જો કોઈ પુરુષ મરણ પામતો તો તેવી જ રીતે ચંદ્રગુપ્ત જેવા 'વિષપુરુષ'ની સાથે સંબંધમાં આવ્યાથી એની સ્ત્રીઓને કેમ કંઈ ધોકો ઉત્પન્ન ન થયો? એ વિસંગતી ઘણા આગળના કાળમાં ગુજરાતના મહમૂદશાહ વિશેની કથામાં સુધારી લેવામાં આવી છે. એ રાજાના પિતાએ એને વિષપ્રયોગથી બચાવવા નાનપણથી થોડુંથોડું વિષ આપવાનું શરૂ કર્યું. આખરે તેનું શરીર એટલું બધું વિષમય બન્યું, કે તેના શરીર પર જો માખી બેસે તો એ પણ તરત મરી જતી. એ મહમૂદ પાસે એક દૈવી શક્તિવાળી અંગૂઠી હતી અને એ અંગૂઠી જે સ્ત્રીની પાસે હોય તેના પર મહમૂદના વિષની અસર થતી ન હતી!

આમ સંસ્કૃત વાઙ્મયમાં વિષકન્યાબાબ ઉલ્લેખો અલ્પ છે અને જે છે તે બધા કથા-વાઙ્મયમાં છે. એનું વાઙ્મયમાં એકંદર જે સ્વરૂપ દેખાય છે તે પરથી જોતાં એ વિષકન્યા ખરેખરી અસ્તિત્વમાં ન હોઈ, તે કેવળ કથાકારની માનસકન્યા હતી એ તરત ધ્યાનમાં આવે છે. એકાદ વ્યક્તિ થોડુંથોડું વિષ ખાઈ પોતાને વિષના પરિણામથી

* આ ગ્રંથ દેવદત્તે કોઈ સંસ્કૃત ગ્રંથનું ભાષાંતર કરી લખ્યો હોય એવું લાગે છે. એ મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથ અથવા તો એનું રાજ્યધાની ભાષાંતર મને જોવા મળ્યું નથી. પણ જે હર્ટેલે 'Feshschrift für Ernst Windisch'માં એ પુસ્તક પર લખેલો લેખ જોવા મળ્યો છે.

આગળ જતાં બનાવી શકે પણ તેથી તેની સાથે જેનો સબંધ થાય તે વ્યક્તિને વિષ ચઢે એ કલ્પના ચમત્કારિક લાગે છે આપણે અત્યારસુધી જોઈ એ તો કૃત્રિમ વિષકન્યા પણ ખુદ નાગકન્યા આપણા વાઙ્મયમાં ક્યાં આપણને મળતી નથી? એના સૌંદર્યની એટલી ખ્યાતિ કે તેનો રૂપવતી સ્ત્રી માટે ઉપમાન તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે પણ એ નાગકન્યાની સાથે સબંધ બાંધવાથી કોઈનું મૃત્યુ ઊપજ્યાનું ક્યાંય નજરે પડતું નથી. મહાભારતમાં અર્જુન તીર્થયાત્રા કરવા જાય છે ત્યારે ઉલૂપી નામની એક નાગકન્યા એના પર મોહિત થઈ એને પાતાળમાં લઈ જાય છે અને ત્યાં એનાથી એને છોકરો થયાનું પણ પ્રસિદ્ધ છે!

આવી એકાદ કલ્પના વાર્તામાં અદ્ભુત રમ્યતા લાવવા માટે કલાકારને સૂઝી શકે વિષકન્યાથી તદ્દન ઊલટી જાતની કન્યાની એક વાતનો અહીં ઉલ્લેખ કરીએ તો વિષકન્યા એ કેવી કલ્પનામાત્ર છે તે જણાઈ આવશે બૌદ્ધવાઙ્મયમાં આશરે છઠ્ઠા સૈકામાં લખાયેલો તથાગત ગુહ્યક નામનો એક તંત્રગ્રંથ છે તેમાં એક ઠેકાણે એવું વર્ણવ્યું છે કે બોધિસત્ત્વની સાથે સંપર્કમાં આવે તેની બધાંપાતકોમાંથી મુક્તિ થાય છે આ અજબ પ્રકારના દાખલા માટે એક વૈદ્યકન્યાની વાત કહી છે જીવકનામનો એક સર્વશ્રેષ્ઠ વૈદ્ય હતો. તેણે સર્વજાતની ઔષધિ એકઠી કરી તેમાંથી એક છોકરી તૈયાર કરી પછી એને ત્યાં જે રોગીઓ આવતા તેમને એ કન્યા સાથે મેળાપ થતો કે તરત એ બધા સાજા થઈ જતા! આ વાર્તામાં તો એ છોકરીની ઉત્પત્તિ મૂળમાં જ અવિશ્વસનીય છે પણ ધારો કે એ વાર્તામાં એમ બતાવ્યું હોત કે વૈદ્યરાજે પોતાની છોકરીને બધી જાતની દવાઓ ખવડાવી એને 'દવાકન્યા' બનાવી હતી. તો એ કન્યાની સાથે સંબંધમાં આવવાથી રોગીઓ રોગમુક્ત થતા એમ બતાવવું જેટલું હાસ્યાસ્પદ લાગે તેટલું જ વિષકન્યાથી વિષપ્રયોગ થઈ શકે એમ કહેવું હાસ્યાસ્પદ છે

તેથી એ વિષકન્યાની ઉત્પત્તિની ચર્ચા કરતી જે ઉત્પત્તિઓ આંગ્લ પંડિત પેંઝર સાહેબે* બતાવી છે તેનો આપણે હવે વિચાર કરીએ સ્ત્રીની સાથે શરીરસંબંધથી થનારા વિષપ્રયોગનો આપણે વિચાર કરીએ ત્યારે તરત જ એ ધ્યાનમાં આવે છે કે એ કોઈ ગુપ્ત રોગનો પ્રકાર હોવો જોઈએ. પણ એ ઉપપત્તિનો આપણે ત્યાગ કરવો પડે છે, કારણકે આવા ગુપ્તરોગો હિંદુસ્તાનમાં પંદરમા સૈકા સુધી ઉદ્ભવ્યા જ ન હતા એને વિષકન્યાની કલ્પના તો ઘણી જૂની છે તે સિવાય ગુપ્ત રોગથી થતું મૃત્યુ વિષપ્રયોગથી થતા મૃત્યુ જેવું તાત્કાલિક હોવું નથી વળી ગુપ્તરોગ થયેલી સ્ત્રીની સાથે સંબંધમાં આવનાર એક જ નહીં પણ અનેક પુરુષોને હેરાન થવું પડે, પણ વિષકન્યા તો એક જ પુરુષને હણી શકતી તેથી એ વિષકન્યાનું સ્પષ્ટીકરણ જુદી જ રીતે એવું પડશે ઘણા-ખરા દેશોમાં લગ્ન પછીના પહેલા શરીર-સંબંધની બાબતમાં, શંકા રહે છે એને તેનું દુષ્પરિણામ ટાળવા માટે પતિ કોઈ અન્ય રીતનું અવલંબન કરે છે વિષકન્યા–એ શબ્દમાંના 'વિષ' શબ્દનો જો આપણે શબ્દશઃ અર્થ ન લઈએ અને તેનો 'જોખમ ભરેલો' કે 'ભયંકર' એવો અર્થ લઈએ તો આ ઉપપત્તિ અનુસાર વિષકન્યા એટલે,ન પરણેલી કુંવારી કન્યા એટલો જ એનો અર્થ થાય અને એ વિષકન્યાની કલ્પનાનો ઊગમ આ લગ્ન પછીના ડરમાં ખોળી શકાય પણ પેંઝર સાહેબ આ

* 'Ocean of Stories,'(Vol II)માં

ઉપપત્તિને પણ તજી દે છે; કારણકે વિષકન્યાની જે વાર્તાઓ છે તેમાં વિષબાધાના ચોક્કસ ઉલ્લેખો છે અને ઉપર જે ડર વિશે લખાયું છે તેમાં એવા વિષપ્રયોગના બીકની જરાએ કલ્પના નથી.

આથી આ વિષકન્યાના કોયડાનો ઉકેલ લાવવા માટે પેંઝર સાહેબ બતાવે છે તેમ આપણને જુદા જ માર્ગનું અવલંબન કરવું પડશે. અને તે માર્ગે આપણે જઈએ તે પહેલાં આપણે વિષયકન્યા સંબંધી ત્રણ વસ્તુઓ ધ્યાનમાં રાખવાની છે; કારણકે એ વસ્તુઓ સાથે મેળાપ ન થવાથી જ ઉપર આપેલી બે ઉપપત્તિઓ આપણને છોડી દેવી પડી. એ ત્રણ વસ્તુઓ તે આ છે: (૧) એક તો જે વસ્તુમાં આપણે વિષકન્યાનું જન્મસ્થાન શોધીશું તે હિંદુસ્તાનમાં અતિ પ્રાચીન કાળથી અસ્તિત્વમાં હોવી જોઈએ; (૨) બીજી વાત એ કે એનાથી માણસને મૃત્યુ તરત આવવું જોઈએ; (૩) અને છેલ્લી વાત એ કે એ મૂળ ઊગમનો ઝેરની સાથે પ્રત્યક્ષ અને તરત જણાય એવો સંબંધ હોવો જોઈએ.

હવે આ ત્રણ વસ્તુઓ સાથે મેળાપ ધરાવે એવી જે કોઈ એક જ વાત હોય તો તે સર્પદંશની. હિંદુસ્તાનમાં સાપ કે નાગ ઘણા પ્રાચીન સમયથી છે અને એમને વિશે જે એક ભીતિયુક્ત આદર છે તે નાગપૂજાની પ્રથા પરથી દેખાઈ આવે છે. સર્પદંશથીઊપજતું મૃત્યુ તાત્કાલિક સ્વરૂપનું હોય છે એ પણ બધાને પરિચિત છે. સાપના વિષની એને પોતાને બાધા થતી નથી, અને વિષકન્યાને પણ પોતાનું ઝેર ચઢતું નથી. હિંદુસ્તાનમાં સાપની સાથે મદારીઓ પણ પ્રાચીન સમયથી છે જ. એ મદારીઓને સાપના જીવનની પૂર્ણ માહિતી હોય છે અને સાપને પકડતી વખતે કે પછી એમને પાળતી વખતે એ લોકો એ માહિતીનો ઘણો ઉપયોગ કરે છે એ ખરું, પણ મદારી પોતાને સાપથી ભય ન ઊપજે તેથી જે સાવધાની રાખે છે તે પણ આપણે જેવી ઘટે. સર્પદંશથી બાધા ન થાય તેટલા ખાતર દરેક મદારી રોજ થોડું થોડું ઝેર પચવે છે. તે માટે જે કોઈ વિશિષ્ટ જાતના સાપનું ઝેર એ ઉપયોગમાં લે છે તે જાતના સાપથી જ પછી એને ભય રહેતો નથી. પણ બીજી કોઈ જાતનો સાપ જો એને કરડે તો તેની અસર એના પર થાય છે જ. જે પ્રાચીન કથાકારોએ વિષકન્યાને એમના કથાનકમાં સ્થાન આપ્યું તેમને સાપ અને મદારીઓના જીવનની સારી પેઠે જાણ હોવી જોઈએ. તેમણે એ માહિતીનો ખૂબીથી ઉપયોગ કરી અને મદારીની જગ્યાએ એક સુંદર કન્યાને મૂકી એક અદ્ભુત માનસકન્યાને જન્મ આપ્યો. એ માનસકન્યા એ જ વાર્તામાં આવતી વિષકન્યા! મદારીની પેઠે એમણે પોતાની કલ્પિત કન્યાને રોજ થોડું થોડું ઝેર ખવડાવ્યું, પણ એટલાથી વિષકન્યા પૂરી ન થઈ શકી; કારણકે એકલો મદારી પોતે પચાવેલા વિષથી કોઈને વિષપ્રયોગ કરી મારી શકતો નથી. તેથી એમણે વિષકન્યાની કલ્પનાને પૂરી પાડવા માટે સાપને હાથમાં લીધો. સાપ જેમ દંશ કરવાથી પોતાનું ઝેર બીજાના શરીરમાં ફેલાવે છે તેમ વિષકન્યા પણ પોતાની સાથે સંબંધ ધરાવનાર પુરુષના શરીરમાં ઝેર ફેલાવી શકે એમ એમણે કલ્પ્યું. વિષકન્યા એક સ્ત્રી હોવાથી એના વડે થતા વિષપ્રયોગનો સહેજે સૂઝનારો અને વાર્તાઓમાં રસ લાવી શકે એવો માર્ગ તો વિષકન્યા સાથે થનાર શરીરસંબંધનો જ. તેથી એ સંબંધને અથવા તો એનાં કોઈ પર્યાયને કથાકારે વાર્તામાં સ્થાન આપ્યું. ટૂંકમાં આપણે હવે એમ સમજી શકીએ કે કથાકારની વિષકન્યાનો ઊગમ મદારીનું જીવન અને સર્પદંશથી થતું માણસનું મૃત્યુ

એ બે વસ્તુઓમાં રહેલો છે

પેન્ઝર સાહેબનો વિષકન્યાની ઉત્પત્તિ બાબતનો નિષ્કર્ષ આવી જાતનો છે અને એને સ્વીકારી લેવામાં કંઈ અડચણ દેખાતી નથી તેમ છતાં આ બાબતમાં એક વસ્તુ તરફ ધ્યાન ખેંચી એમના નિષ્કર્ષમાં સહેજે સુધારો થઈ શકે તેમ છે વિષકન્યા ફક્ત એક જ માણસને હણી શકે છે અને સાપ તો ઘણા જણને મૃત્યુપથે પહોંચાડી શકે છે, એ આ બન્નેમાંનો ઘણો મહત્ત્વનો ફેર છે વિષકન્યાથી થઈ શકતો ફક્ત એક જ વિષપ્રયોગ અને ઉપર આપેલી ઉપપત્તિઓમાંથી બીજી ઉપપત્તિમાં સ્ત્રીના કેવળ પહેલા જ સંબંધથી વિષનો ડર—એ બે વસ્તુઓમાંની સમાનતા પેન્ઝર સાહેબની નજરમાંથી છટકી ગયા જેવું લાગે છે નહીં તો એ સામ્યનો યોગ્ય ઉપયોગ એ જરૂર કરી લેત. એ સામ્ય વિષકન્યાની ઉત્પત્તિની દૃષ્ટિએ ઘણું મહત્ત્વનું છે અને એની ઉત્પત્તિનો વિચાર કરતી વેળા એ ભૂલી શકાય એમ નથી ઘણાં વરસ સુધી ઝેર ઉપર ઊછરેલી સ્ત્રી કેવળ એક જ સંબંધમાં વિષરહિત થઈ જાય એ કલ્પના વાર્તાઓમાં કંઈ અમસ્તી જ આવી ગઈ હોય એમ નથી એનું કારણ એ વિષકન્યાની કલ્પનાના મૂળ ઊગમમાં જ હોવું જોઈએ વિષકન્યાની કલ્પનાનો, એટલે જ કોઈ સ્ત્રી પોતાની સાથે સંબંધ ધરાવતા પુરુષને ફક્ત એક વાર જ હણી કાઢી શકે એ કલ્પનાનો મૂળ ઊગમ તો એ પ્રથમ શરીર સંબંધ વિષે કેટલીક જગાએ ડર રાખવામાં આવે છે એ ડરમાં જ હોવો જોઈએ એક વાર આવી કલ્પના નીકળ્યા પછી હિંદુસ્તાન જેવા દેશમાં કે જ્યાં સાપ અને મદારીઓનું જીવન બધાને સુપરિચિત છે, ત્યાં એ કલ્પનાનો આગળ વિસ્તાર માત્ર એ બન્નેની મદદથી થયો હોવો જોઈએ એમ કરવાથી વિષકન્યા, એટલે કે અનુપયુક્ત સ્ત્રી સાથેનો સંબંધ, ખાલી કોઈ વહેમના ડરથી જ નહીં પરંતુ એના વડે થતા વિષપ્રયોગથી ચોક્કસ મૃત્યુ ઉપજાવી શકે એમ બતાવવું સહેલું થઈ પડ્યું પણ તેમ છતાં મૂળ કલ્પનાની પકડ ઘણી જોરદાર હોવાને લીધે કથાકારે પોતાની માનસ કન્યાને સાપ જેવી ઝેરી બનાવી તો યે કથામાં અણગમતા માણસોને હણી કાઢવા માટે એકથી વધારે વખત એને એ ઉપયોગમાં લાવી શક્યો નહિ

★

એક વાણિયાના ઘરમાં એક નામચીન ચોરે ખાતર પાડવા માંડ્યું બાકોરામાંથી કેડ સુધીનો ભાગ ચોરે ઘરમાં ઘાલ્યો કે તુરત જ વાણિયાએ તલવારવડે એને ઘા કરી અધમૂઓ કરી નાંખ્યો ને પછી નજીકના પોલીસ સ્ટેશને જઈ જમાદારને વિગત કહી ઉમેર્યું 'હવે તમે આવીને એક ઘા કરો ને જશ લ્યો એને મેં માર્યો છે એ વાત હું કોઈ આગળ કહીશ નહીં'

મફતનો જશ કોને કડવો લાગ? જમાદારે તે પ્રમાણે કર્યું વાત જાહેર થઈ, જમાદારે નામચીન ચોર માર્યો, ચોર માર્યો રાજ તરફથી જમાદારને પોતડી (પાઘડી) બંધાવી આપવામાં આવી ને ઇનામ મળ્યું તે વધારાનું વાણિયણે કહ્યું તમે ચોર મારવાનો જશ લીધો હોત, તો, આ ઇનામ, તમને જ મળતને?' વાણિયાએ જવાબ દીધો 'પોતડીના પોળ આગળ જવાશે'

થોડા દિવસ પછી ચોરના મિત્રોએ આવી જમાદાર સૂતો હતો ત્યારે તેનું ડાસળ કાઢી નાખ્યું જમાદારની પત્ની છેડો વાળી મોટેથી રડતી હતી તે બતાવી વાણિયાએ કહ્યું

'જો, પોતડીના પોળ નવાય છે તે સાંભળ!'

[illegible]

શ્રી. ભદ્ર

શ્રીકૃષ્ણે જેમ મનરૂપી કાળીનાગને નાથ્યો હતો તેમ મનને નાથવાનું મંગળકાર્ય એક વખત થયું કે પછી જોઈ લો એ અનુપમ દુનિયાનો તેજઅંબાર ને ઝગમગાટ! બ્રાહ્મમુહૂર્તે, પ્રોત્સાહજનક વાતાવરણમાં દૂરદૂરની હિમાદ્રિની ગુફાઓમાં પરબ્રહ્મને આરાધતા યોગીમહાત્માઓના કલ્યાણકારી શુભાશિષો દુઃખી જગત પર વર્ષી રહ્યાં હોય અને ૐકારના પ્રણવમંત્રો વાતાવરણમાં સાત્વિક સ્પંદનો પ્રસરી રહ્યાં હોય ત્યારે, સાધના કરવામાં કેવો આનંદ મળે છે તે તો અનુભવ કર્યા સિવાય ક્યાંથી ખબર પડે!

જિજ્ઞાસુ: નરસિંહ મહેતા, મીરાં, સુરદાસ, તેમજ હાલમાં જ થઈ ગયેલા શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ, સ્વામી રામતીર્થ વગેરેએ કાલિકા, શ્રીકૃષ્ણ, શ્રીરામ નજરોનજર જોયા હતા અને કાનોકાન સાંભળ્યા હતા. મહારાજ, મારે ભગવાન જોવા–સાંભળવા છે.

સ્વામીજી: અગાઉ ભક્તોએ જોયા, સાંભળ્યા તેમ તમો પણ શ્રીપ્રભુને જોઈ–સાંભળી શકો.

જિજ્ઞાસુ: ક્યાં છે એ? બહુ શોધું છું: જેને તેને પૂછતો ફરું છું, પણ કોઈ બતાવતું નથી.

સ્વામીજી: શોધ કર્યા કરો અને તે જરૂર મળશે. ભગવાન ઈશુએ કહ્યું છે, કે 'માગો ને તે આપશે.' 'દરવાજો ખખડાવો ને તે ઊઘડશે.' પણ, કોઈને પૂછવા કરતાં, વધુ નહિ તો એક ક્ષણ માત્ર, જ્યાં કંઈ પણ હોતું નથી તેમાં તમે લીન થઈ શકો તો ઈશ્વરને જોઈ–સાંભળી શકો.

જિજ્ઞાસુ: કંઈ પણ હોય નહીં તે સ્થળે જવાનું ય શું? એ કેવું?

સ્વામીજી: ફક્ત થોડીક જ ક્ષણો તમારા સઘળા વિચારો અને મનસૂબાઓને તદ્દન અટકાવો, તો કંઈ પણ જ્યાં નથી એ બિલકુલ દૂર નહીં, પણ તમારા પોતામાં જ જણાશે. ત્યારે ઈશ્વરના શબ્દો તમે સાંભળી શકશો.

જિજ્ઞાસુ: પરંતુ બધા ય વિચારો ને ઇચ્છાઓનો અભાવ એટલે તો મૂઢતા.

સ્વામીજી: મૂઢતા નહીં પણ મૌન. મનની ચંચળતાને વેગ ન આપવો. એનાથી તમામ વિચારો ને આકાંક્ષાઓનો ક્ષય થતાં, તમો શાંત ને સ્વસ્થ બની રહો ત્યારે, ઈશ્વરે સૃષ્ટિ સર્જી તે અગાઉ તે જેવા હતા તેવા તમે હો છો. પ્રકૃતિના સર્જન પહેલાં ઈશ્વર પોતે હતા તેજ તમો બનો છો. ઈશ્વર ત્યારે જે વડે પોતાને જોતા, સાંભળતા તે વડે તમો જોઈ–સાંભળી શકશો. मौनं चास्मि गुह्यानाम्...

જિજ્ઞાસુ: એ તો સર્જનની પેલે પારની વાત થઈ. પરંતુ મારો સવાલ એ છે કે સર્જનની પેલે પાર જવાય કેવી રીતે?

સ્વામીજી: ત્યાં જવામાં અંતરાય તરીકે તમારી મનોકાંક્ષાઓ, તમારી પોતાની સાંભળવા–જોવાની વૃત્તિઓ જ છે. આ વૃત્તિઓ ઈશ્વર જે વડે જુએ અને સાંભળે તેની આડે પડદો ઊભો કરે છે. ઈશ્વરની ઇચ્છાની વચમાં જ તમે તમારી ઇચ્છા દાખલ કરી દો છો; તે જુએ તેમાં વચ્ચે તમારી દૃષ્ટિની દરમ્યાનગીરી કરી મૂકો છો. એથી તે જોવાતા–સંભળાતા નથી.

જિજ્ઞાસુ: હું સાંભળું છું, જોઉં છું, એ કુદરતી રીતે જ બને છે. એમાં હું કોઈ બીજાના સાંભળવામાં કે કોઈ બીજી દૃષ્ટિમાં

દખલ કરતો હોઉં એમ બિલકુલ મને લાગતું નથી

સ્વામીજી: ઈશ્વર અને તમારી વચ્ચે જે પડદો પડે છે તે એ જ છે તમો સાંભળો, જુઓ એ કુદરતી ક્રમ માનો છો એને જ આધ્યાત્મિક કોશમાં માયા કહે છે માયા એટલે ખોટાનું ખરું માનવું તે દાખલા તરીકે દોરડાને સાપ માનવો કે મૃગજળને સાચે જ પાણી માનવું તમે સાંભળો, જુઓ એ કુદરતી નથી, પણ બનાવટી–વિકારી છે

જિજ્ઞાસુ બનાવટી? સ્વામીજી, માણસમાં જોવા, કે સાંભળવાની બનાવટ કરવાની શક્તિ હોય તો દુનિયામાં કોઈ બહેરું ન હોય, કોઈ આંધળું ન હોય!

સ્વામીજી. હા, બનાવટી, અને તેના બનાવનાર પણ તમે જ! જુઓ મારા કથનની પુષ્ટિરૂપે એક દૃષ્ટાંત કહું એક ગામમાં એક સ્વામી કથા કરતા હતા સાંજ પછી વાળુ વગેરેથી પરવારી ગામના ઘણાં સ્ત્રીપુરુષો કથા સાંભળવા આવતાં જે ફળિયામાં કથા થતી તેમાં એક વાણિયાનું મકાન હતું એને ત્યાંથી કોઈ કથા સાંભળવા જતું નહિ એક દિવસ વાણિયાના દસેક વર્ષના એકના એક લાડકા દીકરાએ કથા સાંભળવા જવાની હઠ લીધી, એથી વાણિયાભાઈ પાથરણું લઈ પુત્ર સાથે કથા સાંભળવા ગયા ને પાથરણું પાથરી બાપદીકરો કથા સાંભળવા બેઠા કથામાં શ્રીકૃષ્ણના ગોપાલનનો વિષય હતો વિવેચન દરમ્યાન કથાકારે કહ્યું, કે કદાપિ ગાય કોઈ દાણાના પાત્રમાં મોઢું નાખે તો તેને વારવી જોઈએ નહિ કથા પૂરી થતાં વાણિયાએ પુત્રને પાથરણું બરોબર ખંખેરી નાખવા કહ્યું બીજે દિવસે વાણિયાને દુકાન બહાર જવાનું થયું દુકાન તરફ નજર રાખવા પેલા છોકરાને બેસાડી માતા પણ ઘરના કામમાં રોકાઈ તે વેળા એક ગાય આવીને જુવારના ઢગલામાંથી ખાવા માંડ્યું છોકરાએ રાત્રે કથામાં સાંભળ્યા પ્રમાણે ગાયને વારી નહી ને ગાયે ફડ્ડ સફાચટ કર્યું એવામાં વાણિયો આવી પહોચ્યો. તેણે ગાયને વાળતાં છોકરાને ઠપકો આપ્યો છોકરો બોલવા ગયો, કે 'કાલે કથામાં તો સાંભળ્યું'તું' એટલે તો વાણિયે ઘણા આવેશમાંથી મોટેથી કથાકારને બે સુણાવતાં તડૂક્યો 'કથા પૂરી થતાં પાથરણું ખંખેરી નાખ્યાં હતાં તે ભૂલી ગયો? આપણે રહ્યા વેપારી, આપણને કથા સાંભળવી પોષે? ને કદાચ સંભળાઈ જાય તો સાંભળેલું ખંખેરી નાખવું'

તાત્પર્ય કે ગામમાંના બીજા ઘણાં સ્ત્રી–પુરુષો કથા સાંભળવા દરરોજ આવતાં તે વાણિયો જોતો, પણ તે જોવાથી તેને થતું નહી કે પોતે પણ લાભ લે. એટલે તે જોતો પણ આંધળા જેવો હતો. તેણે કથા કાનોકાન સાંભળી પણ સાંભળેલું ખંખેરી નાખ્યું, એટલે કાન છતાં તે બહેરો જ હતો

બોલો, જોવાનું અને સાંભળવાનું બનાવટી હોય ખરું ને? તમો પણ જે સાંભળો છો અને જુઓ છો તે એ પ્રમાણે, તમારી પોતાની રીતે જ

જિજ્ઞાસુ હું કંઈ બનાવટ કરતો હોઉં એમ મને તો નથી લાગતું

સ્વામીજી વાણિયા માટે 'કથામૃત ખંખેરી નાખવાનું જેમ સાધારણ હતું, તેમ તમને પણ તમે જે સાંભળો અને જુઓ તે સાધારણ થઈ ગયું હોય છે,

જિજ્ઞાસુ: હું જોઉં, સાંભળું એ બનાવટી વિકારી છે તો કુદરતી રીતે સાંભળવા જોવાનો કોઈ જુદો પ્રકાર છે ખરો?

સ્વામીજી તમને જ્યારે થયું, કે હું જોઉં છું તે વડે ઈશ્વર નથી જોઈ શકતો, જે સાંભળું છું તે વડે પ્રભુ નથી સંભળાતો.

એટલે તો તમે જેનીતેની પાસેથી જોવા–સાંભળવાની જિજ્ઞાસા કરી. એ પરથી સાધારણતઃ તમે જુઓ–સાંભળો છો તે કરતાં કંઈક જુદા પ્રકાર તો હોવો જોઈએ ને? સામાન્ય રીતે માનવામાં આવે છે, કે જોવાનું–સાંભળવાનું આપણી બહારની વસ્તુ છે. એથી ઈશ્વર પણ બહાર માની બહાર જ તેને જોવાસાંભળવાનાં ફાંફાં મરાય છે, પણ જોવા–સાંભળવાનું બધું અંદર છે. એથી એ પ્રકાર આપણી અંદર જોવા–સાંભળવાનો છે.

જિજ્ઞાસુ: જોવા–સાંભળવાનું આપણી અંદર, એટલે જોવા–સાંભળવાની ક્રિયા આપણી અંદર થતી હોય, પણ જોવાસાંભળવાના વિષયો તો બહાર જ હોય તેને જોવાના સાંભળવાના હોય ને? મારે રેડિયો સાંભળવો હોય તો રેડિયા નજીક જઈ બેસું; સિનેમા જોવો હોય તો થિએટરમાં જાઉં ને પડદા પર નજર માંડું. એ માટે તમે શું કહો છો?

સ્વામીજી: રેડિયો સાંભળવા જઈ બેસો તે અગાઉ તમને રેડિયો સાંભળવાની ઇચ્છા થઈ હતી. એ ઇચ્છાના ઉદ્ભવ અગાઉ રેડિયોમાં કાનને મધુર લાગે ને બુદ્ધિને ગમે એવું જાણવા જેવું ઘણું સાંભળવાનું હોય છે એવો અનુભવ હતો. એવી અનેક, એક પછી એક આંતરિક ક્રિયાઓ થઈ ગઈ હોય છે, તે એટલી ઝડપી અને સૂક્ષ્મ હોય છે કે તે માલૂમ પડતી નથી, કે આ ક્રિયાઓનું મૂળ ક્ષેત્ર તો આપણી અંદર હૃદયમાં છે. એ ક્ષેત્ર જો બી વાવવાને લાયક ન હોય તો ગમે તેવાં ઉત્તમ જાતનાં બી તેમાં નાખવામાં આવે તો તે નકામાં જ જવાનાં. બહારનું સાંભળવા કે જોવા રૂપી બી, જેને સંઘાતો કે સંસ્કારો કહે છે, તે એ ક્ષેત્રમાં દાખલ જ થઈ શકતા નથી. સારો ય દિવસ અતિ પ્રતાપી સૂર્ય તેજના અંબાર ફેંકતો હોય છે, પણ ઘુવડની આંખો તે જોઈ શકતી નથી. કુ. હેલન કેલર નામની એક અંગ્રેજ વિદુષી બહેન જેઓ ૧૯ મહિનાના હતા ને બહેરાં, આંધળાં ને મૂગાં થયાં હતાં, તેમણે પછી વાચન, શ્રવણ, સંભાષણ શક્તિઓ અદ્ભુત રીતે ખીલવી હતી. તે ચરિત્ર સાખ પૂરે છે, કે જોવા, સાંભળવાનું બધું અંદર જ છે. અર્થાત્ જોવા–સાંભળવાનું પણ મૂળ અંદર હોય છે. આપણી અંદર એ સંસ્કારો ગ્રહણ કરી શકે એવું ક્ષેત્ર પહેલાં તૈયાર હોય તો જ બધું જોવાય–સંભળાય.

જિજ્ઞાસુ: અંદર કેવી રીતે જોવાય?

સ્વામીજી: અંદર જોવા માટે પોતાના સઘળા બાહ્ય અને આંતરિક હલનચલનને અટકાવવાં જોઈએ: એટલે કે શરીર ને મનને સ્થિર કરવાં જોઈએ. મનમાં જે કાંઈ વિચારો આવતા હોય તેને અટકાવી શાંત કરી દેવા જોઈએ.

જિજ્ઞાસુ: સ્વામીજી, મનને શાંત તો મૃત્યુ કરતું હશે! માણસ એટલે મન. મન નહીં એવો માણસ નહીં પણ મૃત્યુ. અર્જુન જેવા મહા સમર્થને પણ એ અશક્ય લાગ્યું:

चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिवसुदुष्करम् ॥

મન એ ચંચળ, તોફાની, બલિષ્ઠ અને દૃઢ છે, એટલે એને વાળવું કઠણ છે. વાયુની ગાંસડી બાંધવાની પેરે એનો નિગ્રહ કરવો અત્યંત દુષ્કર છે.

સ્વામીજી: તેનો જવાબ શ્રીકૃષ્ણ આપે છે ને? કે अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते । અભ્યાસથી અને વૈરાગ્યથી તે શક્ય બનશે. માટે અભ્યાસ રાખો.

જિજ્ઞાસુ: અભ્યાસ તો શું બાકી હોય? અડધી જિંદગી અભ્યાસમાં ગઈ? ગ્રેજ્યુએટ થયા, પણ......

સ્વામીજી: એ અભ્યાસ નથી. અંદર હૃદયમાં ઊતરવાનો અભ્યાસ જોઈએ.

જિજ્ઞાસુ ખરું કહું સ્વામીજી, કે શરીર ને મનને સ્થિર કરવા જાઉ એટલે તો નહી આવતા વિચારો ગભરાવી નાખવા માંડે છે એના કરતા તો તેવું નહી કરવાની સામાન્ય સ્થિતિ જ સારી લાગે છે

સ્વામીજી એક અંધારી ઓરડી હોય ને તેમાં એકાએક એક ઝીણું પ્રકાશ લઈ જવામાં આવે તો અંદરનું અંધારુ બહાર નાસવા બારણાં આગળ સામટો ધસારો કરશે શેરડીના રસની કઢાઈની નીચે ભઠ્ઠાનો તાપ લાગવા માંડે કે મેલ ઉપર આવવા માંડે એ પ્રમાણે આતુરિક પ્રકાશનો પ્રયત્ન થતા જ વિચારોરૂપી અંધારુ બહાર ભાગવા ધસારો કરશે વિચારો એ મેલ છે એમ ખચિત માનો, અને તે જ ઈશ્વરદર્શનની વચ્ચે કાળો પડદો નાખે છે

જિજ્ઞાસુ ઈશ્વરદર્શનનો કોઈ સહેલો માર્ગ નહિ હોય સ્વામીજી?

સ્વામીજી. છે જ દરરોજ વહેલી સવારે ઊઠવાનો નિયમ રાખો, સવારના ચારથી ૭ વાગ્યાના સમયને બ્રાહ્મમુહૂર્ત કહે છે એ સમયે વાતાવરણ શાંત અને પ્રોત્સાહક હોય છે ફૂલો ખીલવાનો એ સમય હોય છે પ્રકૃતિ પોતાની ઉચ્ચ વિકાસકળામાં હોય છે ઉષા તમસને વિદારતી હોય છે, હિમાલય અને એવા ગિરિગુફાઓમાં તપ કરી રહેલા મહાત્માઓ, યોગીઓ એ સમયે જગત પર શુભાશિષો વર્ષાવી રહ્યા હોય છે ઋષિઆશ્રમોમા, મંદિરોમા, મસ્જિદોમાં પ્રાર્થનાઓ, આરતીઓ, બાગ પોકારોના સાત્વિક સ્પંદનો વાતાવરણમાં ફેલાઈ રહેલા હોય છે આપણું શરીર ને મન પણ ઊંઘ લીધા પછી સ્વસ્થ અને શાંત બનેલા હોય છે હજી મનમાં સંસારના વિચારોનો ભારો લદાયો હોતો નથી, એ સમયે શરીર અને મનને સ્વસ્થ કરી ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરવી જોઈએ પ્રભુને પ્રાર્થના કરવાથી, તમો કહો છો તેમ નહી આવતા વિચારોનો ધસારો થઈ શકશે નહી, કારણ મન પ્રાર્થનામા રોકાયું હોય છે બીજી બાજુ બીજા વિચારો પણ મનમાં ઉદ્ભવ પામી શકશે નહીં, કારણ કે મન પ્રભુની પ્રાર્થનામા કામે લાગેલુ હોય છે ઈશ્વરના મહાન ગુણો, દયા, પ્રેમ, શાંતિ, સમભાવ વગેરેનો ખ્યાલ કરો, એ તેજના તણખા છે એનાથી અંદર વધુ ને વધુ ઉજાશ થશે પ્રાર્થના તમારા પોતાના કોઈ સ્વાર્થ માટે કરશો નહી, પણ સમસ્ત વિશ્વના કલ્યાણ, સુખ, ને શાંતિ માટે પ્રાર્થના કરશો. હૃદયથી પ્રાર્થો કે

સર્વનું સર્વ કલ્યાણ હોજો!
સર્વનું મંગલ હોજો!
સર્વને તનમા પૂર્ણ આરોગ્ય હોજો!
સર્વને મનમા પૂર્ણ શાંતિ, પ્રસન્નતા હોજો!
સર્વને પૂર્ણતાનો પરમાનંદ હો જો!
શાંતિ શાંતિ શાંતિ

બીજાનુ શુભ, કલ્યાણ, સુખની સદ્ભાવના એ તમારા પોતાના હૃદયને વિકસાવનારી ચૂકણી છે

સંધ્યાકાળે પણ એ પ્રમાણે પ્રભુની પ્રાર્થના કરો સવાર ને સાંજ પ્રાર્થના કરવાનો નિયમ જ રાખો નિયમ એ અભ્યાસનું મૂળ છે નિયમ વિના અભ્યાસ આગળ વધશે નહી નિયમ-વ્રત વિના અભ્યાસ નથી અભ્યાસ વિના સંયમ નથી અને સંયમ વિના શક્તિ-બળ નથી પૂ ગાંધીજીએ સવારે બ્રાહ્મમુહૂર્તમાં અને સાંજે સંધ્યાકાળે નિયમિત પ્રાર્થના કરવાનું વ્રત લીધુ હતુ એ પ્રાર્થનાએ તેમને અનન્ય શક્તિઓ લાવી આપી હતી માટે વ્રતનો મહિમા ઓછો માનશો નહિ નિયમ-વ્રતરૂપી મૂળમાંથી અભ્યાસરૂપી વૃક્ષ ઊગશે, ખીલશે અને ફાલશે

આ પ્રમાણે થોડા જ દિવસો સવાર ને

ઈતિહાસમાં ગાયનું સ્થાન

અનુ. શ્રી. લલિત પરીખ

માનવીએ જેને ઢોરની જાતિમાં ગણી છે, છતાં જેનાં છાણ–મૂત્રને પણ પવિત્ર ગણ્યાં છે એવી ગાય આર્યોના હિંદમાં આવવા સાથે જ તેમની સાથે સંકળાયેલી છે. જેના શરીરના દરેક ભાગમાં આપણે દેવોનો વાસ કલ્પ્યો છે, જેના પુત્ર નંદીને આપણે ભગવાન શંકરનું વાહન બનાવ્યો છે, જેની પડખે ઊભા રહીને બંસી બજાવતાં ભગવાન કૃષ્ણની આપણે કલ્પના કરી છે, રાજાએ પાળવાના ધર્મમાં-ગૌધર્મપ્રતિપાળ-જેને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે અને પ્રાચીન ઋષિઓ સાથે જ નહિ, આજે ય આપણા ખેતીપ્રધાન દેશ સાથે જે જોડાયેલી છે તે ગાયના પાત્રને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અવલોકવાનો અહીં પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

હિન્દુઓની ગૌપૂજામાં મોટું રહસ્ય છે. ગાયની ઉત્પત્તિ સંબંધમાં ત્રણ પ્રકારના પ્રસંગ આવે છે. બ્રહ્મદેવ એક મુખથી અમૃતપાન કરી રહ્યા હતા અને બીજા મુખમાંથી ફીણ નીકળ્યાં, જેમાંથી સુરભિની ઉત્પત્તિ થઈ. એક બીજા સ્થળ પર એમ કહેવામાં આવે છે, કે આદિ પિતા દક્ષ પ્રજાપતિ હતા. તેમને સોએક પુત્રીઓ હતી, જેમાં સુરભિ તેમને સૌથી વધુ પ્રિય હતી. વળી એમ પણ કહેવાય છે, કે સંસારના કલ્યાણાર્થે જ્યારે દેવદાનવોએ મળીને સમુદ્રમંથન કર્યું ત્યારે સમુદ્રમાંથી જે ચૌદ રત્ન નીકળ્યાં હતાં તેમાં આ સુરભિ પણ છે. સુરભિથી સુવર્ણ રંગની કપિલા ઉત્પન્ન થઈ, એનાં થાનના દૂધમાંથી ક્ષીરસમુદ્ર બન્યો. કપિલાનાં બચ્ચાં કૈલાસ પર ચરતાં અને ધૂમ મચાવતાં. નીચે મહાદેવજી ધ્યાનમગ્ન હતા. આ બચ્ચાઓનાં તોફાન અને હીંહોરાથી મહાદેવજીના ધ્યાનમાં વિઘ્ન પડ્યું અને તેમણે ત્રીજું નેત્ર ખોલી દૃષ્ટિ ફેંકી. એ સમયથી જ ગાયનો સોનાનો રંગ અનેક સુંદર અવનવા રંગોમાં ફેરવાઈ ગયો.

આપણે માનીએ છીએ કે ગાયના શરીરમાં બધા જ દેવોનો વાસ છે. આ પ્રસંગની એક કથા એવી છે કે, પૃથ્વી પર સૌથી છેલ્લે લક્ષ્મીજી આવ્યાં. ગાયે તેમને પોતાના છાણ અને મૂત્રમાં સર્વથી પ્રથમ સ્થાન આપ્યું. કહેવાય છે, કે જ્યારે પૃથ્વી પર ઘોર અન્યાય અને અત્યાચાર થાય છે ત્યારે એ ગૌસ્વરૂપે ભગવાન પાસે જાય છે અને એનું દુઃખ દૂર થાય છે. આને મળતો એક પ્રસંગ પારસીઓના ઇતિહાસમાં પણ છે. વળી ગાયનો મહિમા વધુ મનાય છે, એનું એક કારણ એમ પણ છે કે ગંગા પહેલાં પૃથ્વી પર આવવા કોઈ કરતાં કોઈ વાતે તૈયાર ન હતી; કેમકે એમાં પાપી લોકો સ્નાન કરી એને જ

સાંજ નિયમિત પ્રાર્થના કરશો તો તમારામાં પોતામાં ચમત્કારિક ફેરફારો થયેલા અને થતા જણાશે. મનની સ્પષ્ટતા સાથે જીવનમાં ઉમંગને સ્ફૂર્તિ આવેલાં જણાશે. આ રીતે અંતરમાં જોવાનો મહાવરો પડશે. તેના વિના પછી તમને ગમશે નહિ. એનાથી ઈશ્વરદર્શનની સાધનાના બીજા સાચા માર્ગે, વિવેકવૈરાગ્યની શુદ્ધ સમજો તમારામાં ઊતરવા માંડશે અને એમ કરતાં ઈશ્વરનું દર્શન થશે.

અપવિત્ર બનાવી નાખે તો ? એવી એને બીક હતી પરંતુ જ્યારે એને કહેવામાં આવ્યું કે ફક્ત ગાયની ખરીના સ્પર્શથી જ એની કૈંક અપવિત્રતાઓ ચાલી જશે ત્યારે છેવટે એ પૃથ્વી પર ઊતરી ગોથી જ ગોત્ર શબ્દ ઉત્પન્ન થયો છે પાછળથી આપણા ભિન્નભિન્ન વંશોના પરિચય માટે આ ગોત્રનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો ઋષિગણ ગાયોનાં ઝુંડ રાખતા, આ પરથી ગોત્ર શબ્દ બન્યો છે એવું પણ મનાય છે તે સમયે કન્યાઓનું મુખ્ય કામ ગોસેવા જ હતું એટલે તો એ દુહિતા કહેવાતી પશ્ચિમમાં આ જ પણ ગાયોની પરિચર્યા વિશેષત સ્ત્રીઓને સુપરત છે

કહે છે કે એક દિવસ ભગવાન શંકર બ્રહ્મદેવને ઘેર ગયા પિતામહે તેમનો બહુ આદરસત્કાર કર્યો અને તેમને બહુ ગાયો આપી ગાયો મેળવી શંકર ખૂબ પ્રસન્ન થયા, અને ત્યારથી તેમનું નામ પશુપતિ પડ્યું આજે પણ નેપાલમાં પશુપતિ પ્રથમ આરાધ્ય દેવ ગણાય છે મહાદેવજીએ અન્ય શીઘ્રગામી સવારીઓનો ત્યાગ કરી પોતાની સવારી માટે નંદી નામના બળદને યોગ્ય ગણ્યો શોણિતપુર(વર્તમાન નેપાલ)નો રાજા બાણાસુર શંકરનો મોટો ભક્ત હતો એકવાર મહાદેવજીએ પ્રસન્ન થઈ સારીસારી બારેક ગાયો એને ભેટ આપી એ ગાયોને મેળવી બાણાસુર અત્યંત પ્રતાપી અને શક્તિશાળી બન્યો. બાણાસુરની લાવણ્યવતી પુત્રી સાથે અનિરુદ્ધને ગુપ્ત પ્રેમ થઈ ગયો હતો આ ભેદની ખબર પડતાં જ બાણાસુરે અનિરુદ્ધને કેદ કરી લીધો આ ખબર મળતાં શ્રીકૃષ્ણ પોતાની વિશાળ વિજયી સેના લઈ શોણિતપુર પર ચડી આવ્યા આ સમાચારની જાણ થતાં બાણાસુરે પોતાના મંત્રીઓ સાથે એકાંતમાં મંત્રણા ચલાવી રાજ્ય ચાલ્યું જાય એ બાણાસુર સહન કરી શકે, પણ ગાયો ગુમાવવી તો અસહ્ય જ હતી બધાની સંમતિથી ગાયો કુબેરજીને ત્યાં થાપણ તરીકે મૂકવામાં આવી લડાઈમાં તો બાણાસુર હારી જ ગયો સંધિ થઈ જીત મેળવી ભેગ્સોગાથે સાથે કૃષ્ણ પાછા દ્વારકા જતા હતા, ત્યાં કોઈએ ચાડી ખાધી કે 'ભગવાન, આપને અસલ ચીજ તો હાથ જ નથી લાગી સંસાર આખાની સંપદને લજવે એવી બાર ગાયો તો કુબેરજીને ત્યાં સંતાડવામાં આવી છે' પછી તો કૃષ્ણે કુબેરને ગાયો આપી દેવા કહેણ મોકલ્યું કુબેરજીએ ઇન્કાર કરી નાખ્યો ફરી લડાઈના ડંકા વાગી ઊઠ્યા દેવતાઓ ડરી ગયા શાંતિદૂત દોડવા મંડી પડ્યા અને મહામુશ્કેલીએ,કૃષ્ણને સમજાવી ફરી દ્વારકા પાછા લઈ ગયા

મહારાજે દિલીપે એક દિવસ રસ્તે ચાલી જતી નંદિનીને પ્રણામ ન કર્યા એના શ્રાપથી મહારાજ નિઃસંતાન થઈ ગયા 'મહારાજ ગુરુ વસિષ્ઠના આશ્રમમાં ગયા તેમણે પોતાનાં નિઃસંતાન થવાની આખી યે વાત ગુરુજીને કહી સંભળાવી અને શ્રાપથી મુક્તિ મેળવી આપવાની પ્રાર્થના કરી ગુરુએ તેમને નંદિની ભેટ આપી અને કહ્યું 'આની બધી રીતે પૂજા કરો' ગુરુના આદેશાનુસાર રાજા અને રાણી પ્રેમપૂર્વક એ દિવ્ય ગાયની પરિચર્યા કરવા લાગ્યા મહારાજા પોતે ગાયને ચરાવવા વનોમાં જતા

એક દિવસ મહારાજ વનનાં કુદરતી દશ્યો જોવામાં મસ્ત હતા ત્યાં નંદિનીનો ચિત્કાર સંભળાયો એક સિંહ નંદિની પર ત્રાપ મારી એને દબાવી રહ્યો છે એ જોઈ રાજા નંદિનીની આત્મરક્ષા માટે ધનુષ્ય ઊંચકી લડવા લાગ્યા અંતે રાજાએ પોતાનું શરીર સિંહને સમર્પણ કરી ગાયને બચાવવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી અને ચૂપચાપ માથું નમાવી પડ્યા રહ્યા ઘણીવારે તેમણે મસ્તક ઊંચું

કર્યું તો જોયું, કે નંદિની હસતી હતી. નંદિની રાજાના ખરા પ્રેમથી પ્રસન્ન થઈ અને રાજાને ત્યાં પુત્રજન્મ થયો.

મહર્ષિ વસિષ્ઠની નંદિનીની મહત્તા તો બધા જાણે જ છે. એક દિવસ મહારાજા વિશ્વામિત્ર પોતાની વિશાળ સેના સાથે એમના વનમાં થઈને જતા હતા. વસિષ્ઠના આગ્રહથી રોકાઈ ગયા અને તેમની મહેમાનગીરીનો લાભ લીધો. નંદિનીની કૃપા અને દૂધથી આખી સેનાએ સંતુષ્ટ થઈ ભોજન કર્યું. ગાયનો મહિમા અને ચમત્કાર જોઈ વિશ્વામિત્રને બહુ આશ્ચર્ય થયું. તેમણે એ ગાય માગી. વસિષ્ઠે ઇનકાર કર્યો; આથી વિશ્વામિત્ર નારાજ થયા અને બલપૂર્વક ગાયને લઈ જવા લાગ્યા. બસ, લડાઈ જામી પડી અને છેવટે નંદિનીની કૃપાથી વિશ્વામિત્રને વસિષ્ઠે પરાસ્ત કર્યા.

એકવાર પોતાની વિશાળ સેના સાથે કાર્તવીર્યાર્જુન તપોવનમાં જમદગ્નિ ઋષિના અતિથિ બન્યા. ઋષિએ કામધેનુના દૂધથી રાજાની અને એના સૈનિકોની સારી ખાતર-બરદાસ્ત કરી. રાજા તો ગાયનો ચમત્કાર જોઈ ગાય પર લટ્ટુ જ થઈ ગયો. ઋષિ પાસે ગાય માગી, પણ ઋષિએ એ માગણી નકારી દીધી. રાજાની આજ્ઞાથી રાજાનાં માણસો ગાયને બલપૂર્વક લઈ જવા માંડ્યા. ઋષિએ રોક્યા. રાજાના હુકમથી ઋષિનું મસ્તક કાપી નાખવામાં આવ્યું. ઋષિપત્ની રેણુકા રોઈ રોઈ ચિત્કાર કરવા લાગી. જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામ નિકટના પર્વતપર તપસ્યા કરી રહ્યા હતા. તેમનું આસન ડોલ્યું. તેઓ તુરત ઘેર આવ્યા અને આખું દૃશ્ય જોઈ અત્યંત ગુસ્સામાં આવી ગયા. તેમણે ક્ષત્રિયો સાથે ભયંકર લડાઈ આરંભી દીધી. ત્યારથી આખી પૃથ્વીને નક્ષત્રી બનાવવાની તેમણે પ્રતિજ્ઞા લીધેલી.

ગણેશજન્મ વિશે એક મનોરંજક વાત છે. મહાદેવે તેમનું મસ્તક કાપેલું અને એ અદૃશ્ય સ્થાનમાં ચાલ્યું ગયું. પાર્વતી ખૂબ રોયાં. દેવવૈદ્ય અશ્વિનીકુમારને બોલાવવામાં આવ્યા. પાર્વતીએ મોંમાગ્યું વરદાન આપવાનું વચન આપ્યું. અશ્વિનીકુમારે આ શરતે મસ્તક જોડી દીધું અને વરદાનમાં તેમણે મહાદેવજીને જ માગ્યા. બહુ જટિલ સમસ્યા ઉપસ્થિત થઈ. દેવતાઓ સાથે વિષ્ણુએ ચર્ચા કરી અને છેવટે મહાદેવની કિંમત એક ગાય જેટલી રાખવામાં આવી અને એ ગાય આપીને જ પાર્વતીએ મુક્તિ મેળવી. આથી અશ્વિનીકુમાર ખૂબ પ્રસન્ન થયા.

ભગવાન કૃષ્ણના વિષયમાં પણ અનેક પ્રસંગો છે. બાળપણમાં ગાયો ચરાવવાની, ગાયોને હેરાન કરનારને મારી નાખવાની, ગોવર્ધન ધારણ કરી ગૌરક્ષા કરવાની અને આવી કંઈક વાતો વિસ્તૃત રૂપે વર્ણવવામાં આવી છે. શ્રીકૃષ્ણનું બધું જ્ઞાન ગાયો ચરાવવામાંથી જ પ્રાપ્ત થયું હતું. તેમણે ગીતામાં કહ્યું છે કે: 'પશુઓમાં હું કામધેનુ છું.'

ભગવાન બુદ્ધના જીવનનો પણ એક જાણીતો પ્રસંગ છે. તેમણે ૪૯ દિવસ સુધી ઉપવાસ કર્યા તો ખરા પણ જ્ઞાન કે મુક્તિ ન મળી. ગાયની પાસે બોધિવૃક્ષ નીચે તેઓ ઉદાસચિત્તે ધ્યાનમગ્ન બેઠા હતા. આ ઇલાકાના એક ગામમાં એક સરદારની રૂપાળી પુત્રી સુજાતાએ એક એવું વ્રત લીધું, કે જો એની અમુક અભિલાષા પૂરી થાય તો વટવૃક્ષપર ૧૬૦૦ ગાયોના દૂધની ખીર ચડાવશે. એની અભિલાષા પૂરી થઈ. એણે ૧૬૦૦ ગાયો દોહીને એ દૂધ ૮૦૦ ગાયોને પાયું, પછી તેમને દોહી ચારસો ગાયોને પાયું. આમ કરતાં છેલ્લે ૧૬ ગાયોનું દૂધ દોહી ૮ ગાયોને પાયું અને પછી એ દૂધની પ્રેમપૂર્વક ખીર તૈયાર કરી વટવૃક્ષ સામે ઉપસ્થિત થઈ. ત્યાં બુદ્ધ ભગવાનને બેઠેલા જોયા એટલે એને તો

એમ જ લાગ્યુ કે પોતાનો ઉપહાર સ્વીકારવા વૃક્ષે મનુષ્યસ્વરૂપ ધારણ કરી લીધુ છે એના આનદનો પાર ન રહ્યો ગૌતમે એ ખીર ખાધી અને તુરત તેમને જ્ઞાન થયુ અને મુક્તિનો માર્ગ મળ્યો

પાડવોમાં એક એવો નિયમ હતો, કે જ્યારે દ્રૌપદી કોઈ એક ભાઈ સાથે વાતોચીતો કરતી હોય ત્યારે બીજા કોઈએ ત્યાં ન જવુ આ નિયમનુ ઉલ્લઘન કરનારને બાર વર્ષનો વનવાસ કરવો પડે એકવાર અર્જુન પોતાનુ ગાંડીવ ધનુષ્ય મહેલમા જ ભૂલી ગયેલા ત્યા કોઈએ આવીને કહ્યુ, કે ચડાલો ગાયોને હેરાન કરે છે અને તેમનુ હરણ કરી જાય છે બાર વર્ષના વનવાસની પરવા ન કરતા અર્જુન મહેલમા ઘૂસ્યા અને પોતાનુ ગાંડીવ લઈ ગાયોની રક્ષા માટે નીકળી પડ્યા. કારણકે ગાયની રક્ષાથી વધીને સસારમા બીજુ એકે પુણ્ય નથી

ચ્યવન ઋષિને વિશે પણ એક રોચક કથા કહેવાય છે તેઓ ગગાના ગર્ભમા બેઠાબેઠા એકવાર તપસ્યા કરતા હતા એટલામાં માછીઓ માછલાં પકડવા આવ્યા તેમણે ગગામાં જાળ નાખી અને તેમના આશ્ચર્ય વચ્ચે આ મુનિજી જ જાળમાં આવી ગયા ઋષિની વિનતિથી માછીઓ તેમને વેચવા રાજાને ત્યાં લઈ ગયા રાજાએ કિમતમાં અઢળક ધન આપવા ઇચ્છયુ પણ મુનિ સતુષ્ટ ન થયા અર્ધુ રાજ્ય આપ્યુ તોય મુનિએ તો ડોકુ જ ધુણાવ્યુ છેવટે રાજાએ આખુ ય ગજ આપવાની તૈયારી બતાવી પણ તોય ઋષિને સતોષ ન થયો છેવટે વિનયપૂર્વક રાજાએ પૂછ્યુ 'તો આપની કિમત આપ કેટલી માનો છો?'

'મારી કિમત એક રાજ્યથી તો અનેકગણી વધારે છે મારી સાચી કિમત તો એક ગાય સિવાય કઈ જ નથી આપ એક ગાય જ આપી દોને'

રાજાએ આ જવાબ સાંભળી પ્રસન્ન થઈ એક ગાય આપી દીધી આ વાતથી દેખાઈ આવે છે, કે પ્રાચીન કાળમા ગાયનુ મહત્ત્વ કેટલુ હતું!

તપોવનમાં ઋષિના શિષ્ય ઉપમન્યુ આકડાનુ પાન ખાવાથી અધ થઈ ગયા હતા ગુરુકૃપાથી ગાય ચરાવતાંચરાવતાં જ તેમને દૃષ્ટિલાભ થયો પ્રાચીનકાળમાં બ્રહ્મચારીઓને ગોપાલનનુ શિક્ષણ દેવાતું તે સમયે ગાયોનુ ખૂબ માન હતું જેમ આપણે ગોપૂજામા માનીએ છીએ તેમ પારસીઓ સદીઓની પૂજા કરે છે એવુ કહેવાય છે મિસરમાં વાછરડાની પૂજા થયા કરતી ત્યાંના પ્રાચીન સિક્કાઓ પર પણ આવી જ મૂર્તિઓ અકિત છે આજ પણ કેટલીક જાતિના લોકો ગોપૂજામા માને છે એ સમયે તમામ મુસ્લિમ ક્ષેત્રોમાં ગાયોની પૂજા થતી અને ગોહત્યા કરનાર દડને પાત્ર બનતો

આમ માનવજીવનમા ગાયોનુ સ્થાન ખૂબ મહત્ત્વપૂર્ણ રહ્યુ છે અને ગાયોની સેવા સાથે જ એનુ ઉત્થાન થયુ છે

★

એક ગરાસિયાના ઘરમા મૂછે લગાડવા માટે તેલ નહોતુ એટલે દીવામાથી વધેલુ તેલ ચોપડયુ ચોપડતા દીવાની પાતળી દિવેટ પણ ઠાકોરની મૂછ સાથે ચોપડાઈ ગઈ કોઈ સામે મળ્યો તેણે પૂછ્યુ.

"મૂછમા આ શું છે ઠાકોર?

ઠાકોરે જવાબ દીધો

"આજ શેર ખાધી છે તે તાતણો રહ્યો હશે!

ને આમ વટના માર્યા દીવેટ ખાઈ જવી પડી!

જીવન અને મરણ

શ્રી 'ચંદ્રક'

જીવન અને મરણ! મનુષ્યજીવનને આવરી લેતા આ ગહન ને સનાતન કોયડાઓને આદિકાળથી માનવી વિચારતો આવ્યો છે. જુદાજુદા ધર્મો ને તત્ત્વજ્ઞાને એને જુદીજુદી રીતે ઉકેલવાના પ્રયત્નો કર્યા છે, તથાપિ એનો કોઈ ચોક્કસ અંતિમ નિર્ણય થઈ શક્યો નથી. આ સૌમાં કર્મવાદ–કર્મફળનો સિદ્ધાંત વિશેષ બુદ્ધિગમ્ય લાગે છે. લેખકે આ પ્રશ્નને પોતાની રીતે જોવાનો અહીં પ્રયત્ન કર્યો છે.

શુદ્ધદૃષ્ટિએ જોતાં જીવનમરણનો પ્રશ્ન બિલકુલ સંદિગ્ધ નથી. જન્મ અગાઉ કોઈ જીવનનું અસ્તિત્વ ન હતું. સામાન્ય માનવદૃષ્ટિ નિહાળી શકે તેમ જિવાતું જીવન નષ્ટપ્રાય ન થાય ત્યાંસુધી જીવનનું અસ્તિત્વ કાયમ ગણાય અને મૃત્યુ પછી જીવન સમું કશું જ ન હોય.

મૃત્યુનો ભય અજ્ઞેય તેમ અયોગ્ય છે. જન્મ પહેલાં માનવી જે સ્થિતિમાં હતો તેથી વધુ ખરાબ પરિસ્થિતિ મૃત્યુ પછી ઉત્પન્ન થશે એમ માનવાને કારણ નથી. જન્મ પહેલાં માનવઅસ્તિત્વ ન હોય તો મૃત્યુ પછી ક્યાંથી હોય? જન્મ પહેલાં જ માનવીનું અસ્તિત્વ નિર્માયું હોય તો તેવું નિર્માણ મૃત્યુ પછી પણ સંભવી શકે. ગમે તેમ હોય, પણ જીવનમરણનો સંબંધ અબાધિત રહે છે.

મૃત્યુનો ભય વાસ્તવિક રીતે પ્રાકૃતિક ભય છે. માનવી જાણે છે કે જીવંત જીવનમાંથી ભયાનક રીતે જીવનતત્ત્વ ખેંચી લેવામાં આવે છે. આ તેનું જ્ઞાન ભવિષ્યમાં આવનાર મૃત્યુરૂપી ભયનું કારણ બની જાય છે.

મૃત્યુ પછી સ્વર્ગવાસ કે નર્કવાસના સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન થાય છે, પણ નર્કવાસના કારણથી જ મૃત્યુનો ભય પ્રસરે છે એમ કહી શકાય ખરું? ભાવિ સ્વર્ગવાસના કારણે જ મોતને ભેટનારા કેટલા?

સ્વર્ગ કે નરકના ઉત્પાદન–તત્ત્વથી મૃત્યુ પછીની માનવીની પરિસ્થિતિ સમજાય તોપણ જન્મ પહેલાંની તેની પરિસ્થિતિ કયા પ્રકારની? મૃત્યુ પછી સ્વર્ગવાસ હોય કે નરકવાસ, પણ એ જીવનનું મૂળ તો હોવું જ જોઈએ ને?

મૃત્યુની દહેશત માનવીને કેમ ગભરાવે છે તે સમજવું મુશ્કેલ નથી. જન્મ પછી માનવી જીવનની ગડમથલ આરંભે છે. એ ગડમથલના કડવામીઠા પ્રસંગોમાં તે ઓતપ્રોત બને છે અને પછી તેને જેનો સહજ પણ ખ્યાલ ન હોય તેવા મૃત્યુ–ગર્તમાં ધકેલવામાં આવે છે. આ અસીમ ઊંડા ગર્તમાં ધકેલાવાના પ્રસંગે માનવમન વિહ્વલ બને એ સ્વાભાવિક છે.

છતાંય જીવનમાં મોતની દહેશત ઘણા થોડા માનવીને ગભરાવે છે. જો મૃત્યુનો ભય કાયમ ટકી રહે તો માનવીમાત્ર નિર્બળ તેમ ચેતનવિહીન બની જાય અને જીવન અસહ્ય બને. પરંતુ મોતની બીક ખરી રીતે તો કાલ્પનિક છે. માનવમાત્ર મૃત્યુવશ હોવા છતાં મોતને સદંતર ભૂલીને જ જીવન જિવાય છે.

જગતમાં સર્વથી વિચિત્ર વસ્તુ કઈ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે જણાવેલું કે 'પોતાની નજર તળે સેંકડો માનવીને મૃત્યુવશ થતાં નિહાળ્યા છતાં માનવી પોતે મરનાર નથી એમ માને છે તે.' મહાભારતના સમયની આ વિચિત્રતા અત્યારે

પણ કાયમ છે

મૃત્યુ માટે વખત, કાયદો કે નિયમ કશું જ નથી મૃત્યુનો સમય માત્ર અનિશ્ચિત છે મૃત્યુ પોતે તો નિશ્ચિત છે જીવનનો અસ્તિત્વકાળ અનિશ્ચિત .છતાં ટૂંકા કે લાંબા એ સમયની મીઠાશ મૃત્યુભયથી જરાય ઓછી થતી નથી કોઈક સમયે મૃત્યુની છાયા જીવન ઉપર જણાય તો ભલે, બાકી તો જીવન સદાય મૃત્યુભયથી અલિપ્ત રહી શકે છે અંધારઘેરી નિશાના ગાઢ તિમિસ્રી કલ્પના તેજોમય રવિકિરણને નિહાળવાથી ન ઉદ્દભવે તેમ

મૃત્યુનો ભય શા માટે? વિનાશક વસ્તુઓથી તૈયાર થયેલો પંચભૂતનો દેહ કુદરતી રીતે વિનાશ પામે જ જીવન એટલે શું? ગઈ કાલનું જીવન આજે મૃતપ્રાય મનાય છે આજના જીવનનું અસ્તિત્વ આવતી કાલે કયા પ્રકારનું? સેંકડો વર્ષ પહેલાંનું જીવન અને ગઈ કાલનું જીવન એમાં તફાવત માત્ર વખત—જેનાં નિર્માણ માનવબુદ્ધિએ રચ્યાં છે તે—નો જ ને?

આપણે જાણીએ છીએ કે દેહનું બંધારણ માત્ર આપણા અસ્તિત્વ માટે પૂરતું નથી માનવબુદ્ધિ જ્યાં કુંઠિત થઈ જાય છે એવી કોઈ અમાપ વિભૂતિનું અસ્તિત્વ માનવ શરીરને અમોઘ ચેતના અર્પે છે

જીવનની સર્વમાન્ય કાર્યપ્રણાલી શરીરના અવયવોથી સાધી શકાય છે એ શારીરિક યંત્રની ગતિ અટકી પડે, તોપણ માનવીનું અસ્તિત્વ સંપૂર્ણ નાશ પામતું નથી

વિનાશી વસ્તુઓ વિનાશ બાદ કોઈ તત્ત્વને ટકાવી ન શકે એ દેખીતું છે વિનાશી શરીરમાં અવિનાશી આત્મતત્ત્વ પોતાનું કોઈક સ્થળે છૂપું, કોઈક સ્થળે જ્વલંત—સ્થાન અનોખી રીતે જમાવે છે

સ્પર્શગમ્ય પ્રત્યેક વસ્તુનો વિનાશ અનિવાર્ય છે જગતની પ્રત્યેક વસ્તુ વિનાશી છે તો અતુલ બળધારી મનાતો માનવદેહ માનવીની અપ્રતિમ આકાંક્ષાની આ કાલીઘેલી તરંગમહેલાતો શા હિસાબમાં? મહાન રાજ્યો, અદ્દભુત ગૌરવભરી તેમની મહત્તા, અત્યુત્તમ રાજમહેલો અને ગગનચુંબી પ્રાસાદો અત્યારે દષ્ટિગોચર થાય છે ખરા? પોતાની સપાટી ઉપર વિનાસકાર્યે સર્વને ધારણ કરતી ધૂળ ભરી પૃથ્વી સર્વને ધૂળમય બનાવે છે

વખતના વહેણ અવિરત છે મહાન ગૌરવવંતા રાષ્ટ્રો સમયના વહેણમાં અદૃશ્ય થઈ જાય છે વહી જતી નાનકડી પળ ફરીથી મેળવી શકાય ખરી?

સમયનું અબાધિત વહેણ નથી સ્પર્શી શકતું માત્ર અવિનાશીને અવિનાશી આત્મ ચિંતનના પરિબળ દૂર કરી શકાય? આર્યાવર્તનું રાજકીય સાર્વભૌમત્વ અદૃશ્ય થયું હતું, પણ આર્યભૂમિના વિચારવિનિમય જગતને આશ્ચર્યમુગ્ધ બનાવતા થંભ્યા હતા ખરા? નષ્ટપ્રાય થયેલ ગ્રીસ અને રોમની ભૂતકાલીન સંસ્કૃતિ આજે ય યુરોપમાં પ્રસરેલી છે

કુદરતી કાર્યોની જ્વલંત પ્રતિભામાં કોઈ અમોઘ બળ અવશ્યમેવ સંતાયેલું હોય છે પવનથી કોઈ વધુ શક્તિવાન છે? વીજળી કરતાં કોઈ અધિક વેગવાન તેમ જ ભયાનક શક્તિ છે? છતાં તેમનું ય નિયમન કરનાર અદ્દભુત શક્તિનું અસ્તિત્વ અવશ્ય છે આમ સત્ય, શાશ્વત અને શાંત છતાં જગતની જ્વલંત શક્તિ કરતાં પણ વધુ શક્તિવાન આત્માનાં ઓજસ પંખાય છે

હજારો વર્ષ સુધી માનવવિચારના પડઘા વાતાવરણમાં ઘૂમ્યા કરે છે વિનાશી માનવી અવિનાશી વિચારસમૃદ્ધિથી જગતને ચેતના અર્પે છે નાશવંત શરીરના વિનાશ બાદ

વર્ષો સુધી એ શરીરધારીનું વિસ્મરણ ન થાય તેવા વિચારો મૂકી જવાનું કાર્ય માનવી માટે શક્ય બનાવે છે–આત્મશક્તિ. માનવ-અંતરમાં વિરાજીત તેજપુંજના અંશ સમ આત્માની પ્રતિભા નિરાળી છે.

માનવઅંતરમાં નિવાસ કરનાર આત્મ-ચૈતન્ય અવિનાશી છે; કારણકે ગીતા કહે છે તેમ જૂના વસ્ત્રને સ્થાને નવું વસ્ત્ર પહેરી શકીએ તેટલી જ સરળતાથી તે એક વિનાશી દેહને તજી બીજામાં પ્રવેશ કરે છે.

પુનર્જન્મને માનનાર પ્રજા આ તત્ત્વને આવકારે છે. પુનર્જન્મની વાતો બિલકુલ વાહિયાત પણ નથી જ. બુદ્ધ સમ અદ્‌ભુત તત્ત્વજ્ઞાની પૂર્વજન્મની અનોખી વાતો જગતને સંભળાવે છે, પણ પૂર્વજન્મના પ્રતિભાશાળી મહાત્માને વર્તમાન જન્મમાં પિછાનવાનું સાધન શું?

બુદ્ધના નામસ્મરણ સાથે એ પુણ્યાત્માની ભવ્ય આકૃતિ અંતર સમક્ષ રજૂ થાય છે. ભૂમિનું આધિપત્ય ત્યજી જગતની શાંતિનાં સૂત્રો શોધનાર એ મહાત્માનું શાંત મુખારવિંદ કેટલું અનુપમ હશે?

બુદ્ધની વર્તમાન તસવીરો માત્ર કલ્પના-નાં આલેખન છે. તેમના જીવનકાળમાં એક પણ તસવીર નથી લેવાઈ એટલે એ જ બુદ્ધ ફરીથી નિજસ્વરૂપે જગત સમક્ષ રજૂ થાય તોપણ જગત તેમને કઈ રીતે પિછાને?

માનવી પ્રતિ દૃષ્ટિપાત કરતાં જે માનવ-સ્વરૂપ દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે માત્ર આચ્છાદન છે. ભવ્ય આત્મતત્ત્વ અગોચર છે. માનવી પોતા વિષે સંપૂર્ણ જાણ્યા સિવાય જ પોતાની વાતો જગત સમક્ષ રજૂ કરે છે. બાહ્ય વસ્તુ વિષયક વિગતો પણ પ્રથમ દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ સ્વરૂપે ચર્મચક્ષુ જણાવી શકતાં નથી; એ વસ્તુનાં ઊંડાં નિરૂપણ સધાય તો જ સત્ય તત્ત્વ સમજાય. તે જ પ્રમાણે અંતરમાં ઊંડા ઊતરી નિહાળનારને જ સત્ય આત્મતત્ત્વનું ભાન થાય છે.

તપ્ત રેતીમાં ભ્રમણ કરનાર પંથી મૃગજળ-પ્રભાવે શીતળ વારિ અને ઘટાદાર તરુવરના આભાસથી અથડામણમાં અટવાય છે. આત્માની શોધમાં ભમનાર મહાપુરુષને મૃગજળ સમ માયા સત્યદર્શનથી દૂર રાખી અશાશ્વત પ્રલોભનથી લલચાવે છે. એ પ્રલોભનના આવરણને ભેદી આત્મદર્શનના પ્રયત્નમાં મચ્યો રહેનાર સાધક માયાપાશનાં નિવારણ સાધી શકે છે.

માયા રહસ્યમય છે. માયાજાળના પ્રભાવે ભ્રાંતિની ભૂલવણીમાં માનવી અટવાય છે. તેજછાયાના અવનવા દર્શનથી માનવમન વિચલિત કરવાની અજબ શક્તિ માયા ધરાવે છે. માયાની ભ્રમણાના પ્રતાપે અશક્ય વસ્તુની લાલચમાં લપટાઈ માનવી શાશ્વત સત્યને અવગણવા તૈયાર થાય છે.

જગતની આ માયાજાળ અને આત્માનાં ઊંડાણ જગતના પ્રત્યેક માનવીને એક કે બીજે સમયે અસર કરે છે, પણ આ ઊંડાણનો તાગ મેળવવાની વાંચ્છના કોઈકને જ થાય છે.

માયાજાળને છિન્નભિન્ન કરવા કાં તો માનવી પોતે અંતરના અવાજને માન આપી પ્રયત્ન કરે છે અગર તો સત્સંગપ્રભાવે તેવો વિચાર માનવઅંતરમાં પ્રવેશે છે.

પ્રથમ માર્ગ આત્મપ્રકાશનો છે. અંતરની એકાગ્રતાના પ્રભાવે બાહ્ય જગતને વીસરી માત્ર અંતરજાગૃતિનું અવલોકન સધાય છે, જગપ્રવૃત્તિ અદૃશ્ય થાય છે, ઇંદ્રિયજન્ય પ્રવૃત્તિ બંધ પડે છે અને શાંત તેમ જ શિથિલ જણાય છે. બાહ્યદૃષ્ટિએ આમ શિથિલ જણાતો માનવી અનુપમ વેગથી વિચારપ્રવાહમાં આગળ ધસે છે. અંતરમાં ઊંડો ઊતરતો જતો સાધક છેવટે વિચાર કરવાના સાધનરૂપ મનને પણ બાજુએ મૂકી આત્માની સાથે

તાદાત્મ્ય સાધે છે આપોઆપ અંતરનાં ઊંડા તિમિર ભેદતો મહાન્ પ્રકાશ ફેલાય છે આત્મતેજની શોધનું મંથન કરતો સાધક જાગ્રત થઈ પોકારી ઊઠે છે સોઽહમ્

અભિમાનમાં અક્કડ બની મહાલતો માનવી આત્મતત્ત્વ ભૂલી 'હું'પદમાં ભમે છે માયાને પ્રતાપે સઘળું કાર્ય સ્થૂલ શરીરને પ્રભાવે થતું જણાવાથી માનવી મગરૂર બની વિશ્વપતિને વીસરે છે અંતરના ઊંડાણમાં છુપાયેલા આત્મતત્ત્વને કોઈક જ અનેરો સાધક શોધી શકે છે

બીજાની સરખામણીમાં આગળ વધવાની ઇચ્છા ધરાવનાર માનવી અભિમાન કે ઉચ્ચતાની લાગણીના પ્રલોભનને વશ બને છે, પણ આત્મતત્ત્વને પિછાન્યા બાદ સમગ્ર જગત એક જ તત્ત્વમય જણાય એટલે અભિમાન આપોઆપ અદૃશ્ય થાય છે

'હું'પદ માનવીને એકબીજાની સરખામણી કરવા પ્રેરે છે સરખામણીનું મૂળ જ્ઞાન, શક્તિ કે લક્ષ્મી ગમે તે હોય પણ અન્યથી ઉચ્ચ હોવાની અભિલાષા માનવીને જગતમાં રગદોળવા સમર્થ બને છે આત્મતેજના પ્રભાવે જ્યારે સમજાય કે માનવી સ્વતંત્ર નથી, એક માનવીનો અંતરાત્મા બીજાથી સ્વતંત્ર નથી, પણ એક અમાપ વિશ્વેશ્વરનો અંશમાત્ર છે, માયાબળને પ્રભાવે જણાતું ઊંચનીચ કે સારુંનરસું કશું જ નથી અને સિંધુનીરમાં વિભક્ત જણાતા ચંદ્રકિરણ જેમ એક જ ચંદ્રથી પ્રગટે છે તેમ એક જ વિશ્વેશ્વર જગતના પ્રાણીમાત્રને ચેતના અર્પે છે, ત્યારે સરખામણી, સ્વાર્થ, સંતોષ કે અભિમાન કશું જ ટકી શકતું નથી

સત્યની શોધમાં ડગ ભરવાની શરૂઆત થતાં જ માયા ધીમેધીમે દૂર ખસે છે અને આત્મતેજના પુનિત પ્રભાવે માયાતિમિરનો સમૂળગો નાશ થાય છે સત્ય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પછી મેળવવા જેવું કશું જ નથી રહેતું એટલે અક્ષય શાંતિ અનુભવાય છે

શાંતિપ્રભાવે આત્માનું અવિનાશીપણું સમજાય છે આત્માની ઉત્પત્તિ માનવી શોધી શકે તેમ નથી સ્થળ અને સમયથી પર, આત્મા અજરામર છે સમય આવે કે જાય, આત્માનું સ્થાન અવિચળ છે

પ્રત્યેક જન્મ અને તે અંગેના જીવનમાં પાપપુણ્યની લેવડદેવડ ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં અવશ્ય હોય છે નિષ્કામ કર્મપ્રભાવે પુનિત બનતો ભવ્યાત્મા પુનર્જન્મથી અલિપ્ત રહે છે

જીવનવ્યવસ્થામાં કોઈ પ્રકારના અકસ્માતને સ્થાન નથી. પૂર્વજન્મના સંપૂર્ણ હિસાબ સાથે જ જીવાત્મા નૂતન જન્મમાં પ્રવેશ કરે છે આ લેવડદેવડમાં ઓછુંવધતું કરવાની સત્તા માનવી ધરાવે છે

गहना कर्मणो गतिः । કર્મપ્રભાવ અનુપમ છે કર્મફળનું નિવારણ અસંભવિત છે માનવી સારાંનરસાં કર્મનું નિરૂપણ કરવાની ઈશ્વરદત્ત બુદ્ધિ ધરાવે છે એ બુદ્ધિશક્તિનો યથાયોગ્ય ઉપયોગ ન કરનાર પોતાના કર્મ-પ્રભાવે યાતનાવશ બને એમાં વાંક કોનો ?

★

રેશનિંગના જમાનાની વાત છે મધ્યમ વર્ગના એક કારકુનને ત્યાં અતિથિ આવ્યો કારકુનને થયું 'આ પીડા ક્યાંથી આવી, જાય તો સારું' એટલે પોતે માંદો હોવાનો ઢોંગ કરી, પત્નીને પગ દાબવાનું કહી, મોઢે-માથે ઓઢી પાસું ફેરવી સૂઈ ગયો આ વખતે મહેમાન મૂંગો મૂંગો બેસી રહ્યો હતો ઓચિંતુ જ કંઈ યાદ આવવાથી પત્ની અંદરના રસોડામાં ગઈ, એટલે મહેમાન ધીરે રહીને પગ દાબવા બેસી ગયો પત્ની જ પગ દાબે છે એમ માની કારકુને કહ્યું 'પેલી પીડા ગઈ?'

'પગે જ વળગી છે!' જવાબ મળ્યો

×

કંચન-કથીર

સં. 'સફરીજહાં'

ધાર્મિક જીવનની પરાકાષ્ઠા સંતસાધુઓમાં ને મુનિઓમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે, થવી જોઈએ. પરંતુ આજે તો ધર્મનું જાણે શીર્ષાસન થયું હોય એમ લાગે છે અને સાધુસંતોમાં પણ દંભ ને પાખંડ પ્રવેશી ગયાં છે. આમ છતાં કાદવમાં ક્યાંક ક્યાંક કમળ પણ દેખા દે છે. કાંચન અને કથીરસમા સાધુઓના સાધુત્વ અને અસાધુત્વને લગતા અહીં અપાયેલા થોડાક પ્રસંગો આપણને સાચી પરિસ્થિતિથી વાકેફ કરશે.

કાંચન

[૧]

ગાડીમાં બે મુસાફરો કંઈ કામ ન હોવાથી વાતો કરવા લાગ્યા: એકે કહ્યું, '' 'આ સાધુઓને કદી કંઈ આપવું ન જોઈએ. આ લોકો સમાજનું કશું જ ઉપયોગી કાર્ય કરતા નથી.'

બીજાએ કહ્યું: 'બધા જ સાધુઓ એકસરખા હોતા નથી. અનેક સાધુઓ હરિભજન કરે છે. એમને દાન આપવાથી પુણ્ય થાય છે, અને વળી કેટલાય સાધુઓ જાતજાતના ઉપદેશોથી જનતાનું કલ્યાણ કરે છે. એવા સાધુઓના ભરણપોષણની ચિંતા કરવી એ તો સમાજનો ધર્મ છે.'

આ સારીય ચર્ચા ગાડીમાં બેઠેલા એક સાધુને સંભળાવવા જ થઈ રહી હતી. સાધુ ચૂપચાપ બેઠો હતો. જે ભાઈ સાધુઓને કંઈ પણ આપવાના વિરોધી હતા તે એક સ્ટેશને કોઈ કામને લીધે નીચે ઊતર્યા. પછી જ્યારે ચઢવા ગયા ત્યારે સાધુનો હાથ દરવાજાની અંદર હોવાથી એકાએક દરવાજો બંધ કરતી વખતે સાધુની એક આંગળી અંદર આવી ગઈ. આંગળી દબાઈને એવી તો થઈ ગઈ કે જાણે રેલગાડીનાં પૈડાં નીચે મૂકેલો પૈસો ન હોય! સાધુએ એકવાર આંગળી તરફ જોયું, અને પછી મુઠ્ઠીમાં આંગળી દબાવી, દાંત બંધ કરી ચૂપચાપ બેસી રહ્યો. જે કોઈની નજર સાધુની આંગળી પર પડતી તેના મોમાંથી ચીસ નીકળી જતી. પરંતુ સાધુ તો જાણે કંઈ જ બન્યું ન હોય તેમ બેઠો હતો. થોડી જ વાર પછી મુસાફરોએ જોયું કે એ જ શ્રીમાન્—જે સાધુને કંઈ પણ દેવામાં 'પાપ' સમજતા હતા, તે—થોડું દૂધ, થોડી મીઠાઈ, થોડી પૂરીઓ વગેરે લઈને સાધુની સમક્ષ હાજર થઈ ગયા. સાધુએ કહ્યું: 'ભાઈ, પણ તમે તો કહી રહ્યા હતા કે સાધુને કંઈ પણ ખવડાવવું એ પાપ છે!'

'મહારાજ! હું આપની સાધુતા જોઈ બહુ જ પ્રભાવિત થયો છું. ધન્ય છે તમને!'

'ભાઈ! આમાં સાધુતા ક્યાં છે? તમારી ભૂલથી વાગી ગયું તે વાગ્યું, અને મારી ભૂલથી વાગત તે પણ વાગત. વાગ્યા પછી એને સહન કર્યા સિવાય છૂટકો નથી. તમારી આ મીઠાઈ લઈ લો.'

'નહીં મહારાજ! એને ગ્રહણ કરો. મને સંતોષ થશે.'

'ભાઈ! આવી નાનીનાની વાતોથી પ્રભાવિત થઈ પોતાના વિચારોને બદલવા કરવા એ સારું નહિ.'

સાધુએ મીઠાઈ ન જ ખાધી.

[૨]

શહેરના શેઠસાહેબ પોતાની ધર્મભાવનાને માટે પ્રખ્યાત હતા. જે સાધુ આવતા તેમને તીર્થયાત્રા કરાવી દેતા. એકવાર એક સાધુ

આવી ચઢ્યો અને બોલ્યો 'ટિકિટ લઈ દો, શેઠ સાહેબ! હરદ્વાર જવુ છે'

'નહી બને!'

'મને જ નહિ લઈ દો, કે કોઈને લઈ જ દેતા નથી?'

નહી, લોકો ટિકિટ લઈ ને ખાઈ જાય છે'

'ઠીક વાત છે ત્યારે તો ટિકિટ લઈ ને જ જઈશ.'

સાધુ શેઠના દરવાજા પર જ બેસી ગયો, બેસી રહ્યો પૂરા ચોવીસ કલાક

શેઠસાહેબને પણ થોડી જીદ ચડી હતી

બીજે દિવસે લોકોએ કહ્યુ 'લઈ આપો શેઠજી, કાલથી બેઠો છે'

શેઠ બોલ્યા 'સારુ, લો ચાલો, કહો તો, ત્રીજા વર્ગનુ શુ ભાડુ થાય છે?'

'ત્રીજા વર્ગની ટિકિટ તો હું કાલ લેત, આજ તો હવે ઈન્ટરની લઈશ'

શેઠને ગુસ્સો ચઢ્યો, બોલ્યા 'આટલા નખરાં! પડ્યો રહે!'

સાધુ ચોવીસ કલાક વધુ બેઠો લોકોએ કહ્યું 'શેઠસાહેબ, ઈન્ટરની જ લઈ આપો'

'સારુ, લો ઈન્ટરની લો, વાત મૂકો હવે.'

'ઈન્ટરની તો કાલ લેત, આજ તો હવે સેકડ કલાસની લઈશ' સાધુએ કહ્યુ

શેઠને જ નહિ આસપાસના બધા લોકોને ગુસ્સો ચઢ્યો બોલ્યા 'જુઓ તો આની અવળચડાઈ! રહેવા દો એ બેઈમાનને'

સાધુના ચહેરા પર ગુસ્સો તો શુ ખીજ પણ નહોતી એ તો ખાધાપીધા વગર બેસી રહ્યો બીજે દિવસે કેટલાક ભકતોનાં દિલ દ્રવ્યાં, તેઓએ કહ્યું 'શેઠસાહેબ! મારે હઠયોગી છે નહી ઊઠે, વધારે પૈસા નહિ થાય સેકડની જ ટિકિટ લઈને એને વિદાય કરો'

શેઠ બોલ્યા 'ઊઠો મહાત્મા! સેકડ કલાસની જ ટિકિટ લઈ આપુ છુ'

'શેઠ, ફર્સ્ટ કલાસમાં કદી ગયો નથી જ્યારે ટિકિટ લઈ આપવા ઇચ્છો છો તો ફર્સ્ટ કલાસની જ લઈ આપો'

સાધુને ખાધાપીધા વગરનો ચોથો દિવસ થયો એક દિવસ ઉપર પણ થઈ ગયો શેઠને ડર લાગ્યો કોણ હત્યા માથે લે?

બોલ્યા 'સારુ! મહાત્મા! ક્ષમા કરો! ચાલો, ફર્સ્ટ કલાસની જ ટિકિટ લઈ આપુ છુ'

'નહી, તમારો કઈ વિશ્વાસ નહિ. ઊઠી ગયા પછી અપાવો કે ન અપાવો અહી જ મગાવી આપો'

શેઠે ફર્સ્ટ કલાસની ટિકિટ મગાવી આપી સાધુને આપતા કહ્યુ 'લો ભગવાન લો!'

સાધુએ ટિકિટ લઈને ફેકી દીધી બોલ્યો 'રાખ તારી ટિકિટ આને તુ કહેતો હતો કે સાધુ વેચીને ખાઈ જાય છે!'

સાધુએ કામળી ઉઠાવી ચાલતી પકડી!

[૩]

એક મહાત્મા નદીકિનારે પોતાના આશ્રમમાં રહેતા હતા એક ભક્ત એમને રોજ ચણા આપી આવતો હતો. સાધુનું આજ પ્રાતકાળનુ જળપાન હતું એટલે ભક્ત ચણા લાવ્યો ત્યારે મહાત્મા બોલ્યા 'રહેવા દે, જલેબી બનશે ત્યારે ખાઈશુ'

ભક્ત બેઠો વિચારવા લાગ્યો કે, કોણ જાણે, મહાત્મા છે કોઈ કીમિયો બતાવશે

બહુ સમય પસાર થઈ ગયો બે કલાક બાદ મહાત્મા બોલ્યા 'લાવો, હવે ખાઈ લઈએ'

ભક્ત બોલી ઊઠ્યો મહાત્મન્! આ તો ચણા જ છે જલેબી તો બની જ નહિ'

સાધુએ જવાબ આપ્યો 'અરે ભાઈ, પહેલાં ભૂખ થોડી હતી એ વખતે એ ચણા હતા અને હવે તો ભૂખ કકડીને લાગી છે, હવે એ જલેબી છે'

કોણ જાણે કેમ. પણ આ સાધુની બાબતમાં કોઈએ એવી વાત ફેલાવી દીધેલી કે સાધુ તો ચણાગાંથી જલેબી બનાવી દે છે. વાહ લોકો!

[૪]

એક સાધુ વિષે એવી વાત ચાલતી હતી કે તે મીઠાની ખાંડ બનાવી દે છે. એક દિવસ કોઈએ પૂછયું: 'મહારાજ! લોકો કહે છે. કે આપ મીઠાની ખાંડ બનાવી દો છો, શું એ વાત સાચી છે?'

'શું સાચું ભાઈ! વાત એમ બનેલી, કે એક દિવસ એક ગૃહસ્થને ત્યાં ભોજન કરવા ગયો હતો. એમણે ખીર બનાવી હતી. ભૂલથી ખીરમાં ખાંડને બદલે મીઠું પડી ગયેલું. ખાતાં જ ખબર પડી. પરંતુ વિચાર કર્યો કે, જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું. હવે બોલવાથી શું ફાયદો? ટીકા કરવાથી દાતાનું મન ઓછું થઈ જાય છે. મેં ચૂપચાપ વગર બોલ્યે ખીર ખાઈ લીધી.'

'પરંતુ, પછી ઘરવાળાઓએ તો ખાધી હશે ને?'

'હા, જ્યારે ઘરવાળાઓએ ખાધી ત્યારે તેમને ખબર પડી કે ખીરમાં તો મીઠું પડયું છે. એમણે વિચાર્યું–આવી ખારીખારી ખીર સાધુ મહારાજ કેવી રીતે ખાઈ ગયા? જરૂર મીઠાની ખાંડ બનાવી દીધી હશે. ત્યારથી આ વાત ચાલી આવે છે, કે હું મીઠાની ખાંડ બનાવી દઉં છું. મારો તો આમાં કશોય દોષ નથી.'

કથીર

[૫]

એક સાધુ મહારાજની બાબતમાં એવી વાત ચાલતી હતી, કે તેઓ કદી બાજરું જતા જ નથી. લોકો એ સાધુ મહારાજને બહુ માનતા. સાધુ મહારાજને એમના ભક્તો જેટલો જ શિષ્યસમુદાય હતો.

એકવાર તેઓ પોતાના શિષ્ય સમુદાય સાથે એક નાનાશા શહેરમાં આવી ચઢ્યા. શહેરમાં એક ભક્તને ત્યાં ઉતારો કર્યો. પોતાના ઉપદેશામૃત આપવા શરૂ કર્યા. સાથેસાથે થોડા ઘણા અરચાપરચા પણ બતાવતાં લોકો તો ભારે નવાઈ પામતા.

એ શહેરના યુવકમંડળે જ્યારે આ સાધુ મહારાજના પરચાની વાતો જાણી અને તેમાંય જ્યારે સાંભળ્યું, કે સાધુ બાજરું જતા નથી ત્યારે આશ્ચર્ય થઈ પડયું! પરંતુ તેમને આ બાબતમાં શક ગયો. તેમણે આના સાચાખોટાપણાની સાબિતી શોધવા માંડી.

હવે આ સાધુ મહારાજ થોડુંથોડું જ્ઞાન અને કીમિયાશાસ્ત્ર જાણતા હતા. તેમને પોતાની મહત્તા વધારવાની અને લોકોમાં પૂજાવાની અભિલાષા હતી. તેમની આ અભિલાષા પૂરી કરવા શિષ્યસમુદાય સારી રીતે ફાળો આપતો.

માણસ ખાય એટલે તેને ટટ્ટી તો જવું જ પડે, એ તો કુદરતી વસ્તુ છે. નહિ તો તે માણસ પેટના અનેક રોગોથી પિડાઈને મરણ જ પામે. આ સાધુ મહારાજ બહુ જ વહેલા–અંધારામાં ઊઠીને શહેરના છેડે આવેલા તળાવે નાહવા જતા. સાથેસાથે મહારાજના ભક્તો અને શિષ્યો પણ જતા. આથી મહારાજ, જોકે વહેલા ઊઠીને નહાવા જવાના બહાના હેઠળ તેઓ બાજરું જ જવા ઇચ્છતા છતાં તળાવમાં પોતાના ભક્ત અને શિષ્યસમુદાય સાથે સ્નાન કરવું પડતું. હવે સ્નાન કરતી વખતે તેઓ તળાવના પાણીમાં જ હાજત કરી લેતા; અને પોતે કદી બાજરું જતા નથી એ વાતને સાચી ઠેરવતા.

એકવાર જ્યારે સાધુ મહારાજ આ પ્રમાણે નિત્યકર્મ માટે તળાવે નહાવા જઈ

ગયા હતા, ત્યારે કેટલાક યુવક કાર્યકરો પણ ભક્ત સમુદાયમાં ભળી જઇ સાથેસાથે ગયા તેમણે બારીક અવલોકન કરતા જ ઉપરની વાત ધ્યાનમાં આવી ગઇ

સાધુ મહારાજ જાણી ગયા કે પોલ ઉઘાડી પડી ગઈ છે, તેથી તેમણે એ જ દિવસે વિદાય લીધી જોકે ભક્તસમુદાયે તો રહેવા ઘણો જ આગ્રહ કર્યો

પરંતુ જ્યારે લોકોએ સાચી બીના જાણી ત્યારે તેમને તો ભારે તિરસ્કાર એ ઢોંગી સાધુ માટે વ્યાપ્યો

[૬]

એવા જ એક બીજા સાધુની વાત છે એ સાધુરાજ જ્યાંજ્યાં જતા ત્યાંત્યાં ભક્તો આગળ મનમોજી માગણીઓ કરતા એ માગણી પૂરી કરવામાં ભક્ત આનાકાની કરતો તો તેને ભસ્મ કરી દેવાની ધમકી દેતા પોતાનામાં એવી શક્તિ છે એ દર્શાવવા મહારાજ 'થૂ ' કરીને થૂકતા અને ભક્ત જોતો, કે તરત ત્યાં ભડકા ઉત્પન્ન થઈ જતા

લોકો તો ભારે આશ્ચર્ય પામતા. સાથે સાથે મહારાજથી ડરતા તેમની ગમેતેવી માગણીઓ પણ લોકો ડરને લીધે પૂરી પાડતા

પરંતુ કેટલાકના મનમાં આના વિષે શંકાઓ ઉત્પન્ન થઈ તેમણે જાણ્યું, કે કદાચ મહારાજ પાસે એવી કોઈ દવા અગર જડીબુટ્ટી હોવી જોઈએ, જેને લીધે મહારાજ આ જેનેતેને ભસ્મ કરવાની શક્તિ ધરાવતા હોવા જોઈએ

અને કેટલાક જણા તૈયાર થયા તેમણે એક રાત્રે જ્યારે મહારાજ સૂતા હતા ત્યારે જઈને તેમને ખોખરા કર્યા મહારાજ જો થૂકતા તો લોકો આઘા જતા રહેતા આ પ્રમાણે જ્યારે મહારાજમાં ઊભા થવાની તાકાત ન રહી, ત્યારે તેમણે નિરાંતે તપાસ કરી તપાસ કરતાં તેમને મહારાજ પાસેથી એક ફૉસ્ફરસનું પડીકું મળી આવ્યું આગળ તપાસ કરતાં મહારાજના મોંમાં એક-બે દાંત જ પોલા હતા મહારાજ આ દાંતમાં ફૉસ્ફરસ ભરતા બીનાશને લીધે ફૉસ્ફરસ સળગી ઊઠતો નહિ પરંતુ જ્યારે તેઓ થૂકતા ત્યારે થોડો ફૉસ્ફરસ થૂક સાથે બહાર નીકળતો અને હવાના સંસર્ગમાં આવતાં સુકાઈને સળગી જતો, અને પરિણામે ભડકા ઉત્પન્ન થતા આમ જ્યારે લોકોએ આ બધું જાણ્યું ત્યારે તેમણે મહારાજને ખૂબ મેથીપાક જમાડી પોતાના ગામમાંથી હાંકી કાઢ્યા ×

× આ પાંચ પ્રસંગોમાંથી પ્રથમ ત્રણ હિંદી ઉપરથી છે અને પાછળના બે સાંભળેલા છે --સંપાદક

★

એક સામુદ્રિક શાસ્ત્રીએ જાહેર કર્યું

'જેના પગમાં ઊર્ધ્વરેખા હોય, તેના નસીબમાં ચઢવાને ઘોડું મળે ' શ્રોતાઓમાંથી એક જણે પોતાનો પગ જોયો, તો ઊર્ધ્વરેખા નહોતી એટલે લોઢાનો સળિયો તપાવી જમણા પગને તળિયે રેખા પાડી પથારીવશ રહેવું પડ્યું ને પગને કાયમની ખોડ આવી, આથી ઘોડી વડે ચાલવાનો વખત આવ્યો

એક દિવસ માર્ગમાં પેલા સામુદ્રિક શાસ્ત્રી મળી ગયા એણે પૂછ્યું 'તમારા કથા પ્રમાણે મારા પગમાં ઊર્ધ્વરેખા પાડી પણ કેમ મને ઘોડી બેસવા ન મળી ?'

સામુદ્રિક શાસ્ત્રીએ જણાવ્યું

'અમારું શાસ્ત્ર કદી ખોટું નીવડ્યું જ નથી તમારી ઊર્ધ્વરેખા ખરી હોત તો ખરી ઘોડી મળત, પણ હસ્તકૃત ઊર્ધ્વરેખા પાડી તો તમને હસ્તકૃત લાકડાની ઘોડી મળી '

×

માર્ગશીર્ષમાં આઠમ ઘટા, બીજ સમેતી હોય;
તો શ્રાવણ વરસે ભલો, સાખ સવાઈ જોય.

પોષ

પોષ સુદિની સપ્તમી, ને આઠમે ગાજ;
ગર્ભ હોય તે જાણજો, સરસે સઘળાં કાજ.
પોષ માસની સાતમે, નભે પાણી નવ હોય;
વરસે આર્દ્રા સહી, જળસ્થળ એક જ જોય.
પોષ વદિ જો સાતમે, આભ વીજળી છાય;
શ્રાવણ સુદિ પૂર્ણિમા, નિશ્ચય વર્ષા થાય.
પોષ વદિ દસમી દિને, વાદળ ચમકે વીજ;
પૂનમ અમાસે શ્રાવણે, જળ વરસે ધરી ખીજ.
(તો વરસે ભડ ભદ્રવો, સાધુ ખેલો ત્રીજ).
પોષ વદની તેરસે, ચોદશ વાદળ હોય;
પૂનમ અમાસ શ્રાવણી, જળધારા અતિ જોય.

પોષ અમાસે મૂળથી, સારા ચારે માસ;
નિશ્ચે બાંધો ઝૂંપડાં, વસો સુખેથી વાસ.
શનિ, આદિત્ય ને મંગળે, પોષ અમાસ હોય;
બમણા, ત્રગણા, ચોગણા, ધાન્ય મોંઘાં હોય.
સોમ, શુક્ર ને શુર ગુરુ, પોષ અમાસે હોય;
ઘરઘર હોય વધામણાં, બૂરા ન માને કોય.

મહા

મહા માસમાં ન પડે શીત, મોંઘું જાણો અન્ન ખચિત;
પંચ હોય મહામાં રવિવાર, તો જોશી તું કાળ વિચાર.

અજવાળી છઠ મહાતણી, વાર હોય જો ચંદ્ર;
તેલ, ઘી સોંઘું નહિ, ભાવે સાચો છંદ.
ગાજે નહિ મહા છઠ દિને, મોંઘો હોય કપાસ;
સાતમ પેખો નિરમળી, તો નવ સારી આશ.
મહા સુદિ જો સપ્તમી, સૂર્ય નિર્મળો હોય;
ભડ્ડલી ભાખે એમ જે, જળ વિણ પૃથ્વી હોય.
સપ્તમી મહાની ઊજળી, વાદળ મેઘ કરંત;
આષાઢમાં ભડ્ડલી કહે, ઘણો મેઘ વરસંત.
મહા સુદિ જો સપ્તમી, હેમ વીજળી હોય;
વરસે ચારે માસમાં, સોચ કરો નવ કોય.

મહાની સાતમ વિજળી, આઠમ વાદળ હોય,
અષાઢમા તો ધૂમિયા, વરસા જોપી જોય
ચદ્ર આઠમે નિર્મળ હોય, વાદળમા સૂરજ જો જોય,
તો મારો ગજા ભય છે, એમ કહે જોશી સહદેવ
મહાની નવમી નિર્મળી, તો સૂકો અષાઢ,
કણ વેચી ચોતું કરી, ભડલી કહે દુખ કહાઢ
અથવા નવમી નિર્મળી, વાદળ કરે વિશાળ,
ભાદરવે જળ આવશે, સરોવર ફોડે પાળ
અથવા નવમી નિર્મળી, વાદળ રેખ ન જોય,
તો શ્રાવણ સૂકો જશે, મેહ બુદ નવ હોય
મહા નવમીનો ચદ્રમા, મંડળ સહીતે વાસ,
અષાઢમા તો વરસશે, મૂકીશ નહિ વિશ્વાસ
વાદળ મહા સુદ પુનમે, આગ્ર પહોગ જ હોય,
ચોમાસાના ચાર માસ, ક્રમથી મોઘા જાય.
મહા સુદિ પૂનમ દિને, ચદ્ર નિર્મળો હોય,
પશુ વેચો કણ સંગ્રહો, કાળ હળાહળ સોય
મહા અધારી સાતમે, મેઘ વીજ ચમકત,
માસ ચારે વરસશે, ન કરો કોપણ ચિંત.
અધારી નવમી મહા, મૂળ અર્ક જો વાર,
ભાદરવા નવમી વદિ, વરસે જળ નિરધાર.

ફાગણ

ફાગણ ને પડવે વળી, શતભિષા કઈ હોય,
તો તો કાળ પડે નક્કી, કહે સુકાળ ન કોય
ફાગણ સુદની સપ્તમી, આઠમ નોમ ગાજત,
અમાવાસ્યા ભાદરવી, વરસા તો વરસત

હોળી દિનનો કરો વિચાર, શુભ ને અશુભ ફળ સાર,
પશ્ચિમનો વાયુ જોવાય, સમય એજ સારો કહેવાય.
વાયુ જો પૂરવનો વાય, કોરો ને કઈ ભીનો જાય,
દક્ષિણ વાયુ ધનનો નાશ, એ સમય નવ ઊપજે ઘાસ.
ઉત્તરનો વાયુ બહુ હોય, પૃથ્વી પર પાણી બહુ જોય
જો વટોળો ચારે વાય, પ્રજા દુખમા ઝૂરે રાય
જો વાયુ આકાશે જાય, પૃથ્વી ગણ સગ્રામ બતાય,
ફાગણની પૂનમને દિન, હોળી સમય પારખ કીન

ફાગણ વદિ જો બીજ દિન, વાદળ હોય, ન વીજ;
વરસે શ્રાવણ ભાદરવો, શોધો ખોળા ત્રીજ.
મંગળવારી અમાસને, ફાગણ, ચેતી જોય;
પશુ વેચો કણ સંગ્રહો, પશુ દુકાળો હોય.
શુક્ર અસ્ત જો હોય વળી, કદી પણ ફાગણ માસ;
ભડલી હું કહું છું તને, કણબી ન પીએ છાશ.
પાંચ મંગળો ફાગણો, પોષ પાંચ શનિવાર;
કાળ પડે ભડલી કહે, વિરલા જીવે ધાર.

ચૈત્ર

ચઈતરે દસ નક્ષત્ર જો, વાદળ વીજળી હોય;
ભડલી તો એમ જ ભણે, ગર્ભ ગયા સહુ કોય.
તિથિ વધે તો તૃણ વધે, નક્ષત્રે બહુ ધાન;
યોગ વધે તો રોગ બહુ, પહેલે દિને એ માન.
નેવે પાણી ખરભડે, મૃગશીર વાયુ વાય;
જેટલું આવે પુનર્વસુ, એટલું અન્ન વેચાય.
અજવાળી પણ ચૈત્ર જ ભાખ, આઠ દિવસ વરસતા રાખ.
નવમીને દિને વીજળી હોય, કાળ હળાહળ દેશે જોય.
ચઈત્ર સુદિ રેવતડી જોય, વૈશાખે ભરણી જો હોય.
જેઠ માસ મૃગશિર દીસંત, પુનર્વસુ આષાઢ વરસંત.

જેટલું નક્ષત્ર વર્ત્યું જાય, તેટલા શેરનું અન્ન વેચાય.
ચૈત્રી પહેલી પંચમી, વરખાકી બીજ;
સાતમે શ્રાવણ હરે, નોમે ભાદર બીજ.
પૂનમ દિન પડધા પડે, કોરા ચારે માસ;
ભડલી હું તુજને કહું, શી જીવ્યાની આશ?
પંચમ રોહિણી, સાતમ આદરા, નોમે પુષ, ચિત્રા પુનચંદ્ર;
ચૈત્ર માહી વરસંત દેશ, ગરભ શિયાળે વંઠ્યા પેખ.
સુદિ પડવે ચૈત્ર દિન, મેષ થકી નવ જાય;
હું તુજને ભડલી કહું, કશા થકી ન બીહીવાય,
ચૈત્રી પૂનમ દિને, બુધ, સોમ, ગુરુવાર;

ઘરઘર હોય વધામણાં, ઘરઘર મંગળ ઉચ્ચાર.
ચૈત્ર માસ દસ કૃષ્ણકા, જો કણુ કોરા જાય;
તો ચોમાસે વાદળાં, ભલી ભાત વરતાય.
(જગ મધ્યે સર્વે સુખી, દુઃખ દારિદ્ર હણાય;)
અમાસ વદિ ચૈત્રની, રવિ આથમતો જોય;
બીજે બાળો ઊગશે, સમો કહેશે સોય.

ઉત્તર ઉત્તમ ચાલીઓ, મધ્યે મધ્યમ કાળ,
જો ઊગે કદી દક્ષિણે, પૃથ્વી પડે દુકાળ

વૈશાખ

વૈશાખી પડવા દિને, વાદળ વીજ કરેહ,
દાણા વેચી ધન કરો, પૂરી શાખ ભરેહ

અખાત્રીજ તિથિને દિને, ગુરુ રોહિણી સંયુક્ત,
સહદેવ પણ એ ભણે, નીપજે અન્ન બહુ જુક્ત.
અખાત્રીજ રોહિણી નવ હોય, પોષ અમાસે મૂળ ન જોય,
રાખી શ્રાવણે હિત વિચાર, પૂનમ કાર્તિક કૃતિકા ન ધાર
મહા મહિને ઉત્પાત પ્રકાશ, કહે ભડલી તો થાય વિનાશ

જેઠ

જેષ્ઠ સુદિ પડવાદિને, બુધવાર જો હોય,
મૂળ આષાઢી જો મળે, પૃથ્વી કંપે જોય
જેઠ આગલી પડવા દેખ કોણ વાર છે તે સો પેખ,
રવિવારે બહુ વંટોળ થાય, મંગળવારે વ્યાધિ બતાય
બુધ અનાજને મોંઘુ કરે, પ્રજા શનિવારે થરથરે
ચંદ્ર, શુક્ર, શનિ ને ગુરુવાર, ભરો અન્ન તો સહુ સંસાર

જેઠ બીજે ગરજીઓ, જો અજવાળી પક્ષ,
ગર્ભ ગળ્યા સહુ પાછલા, કહું તુજને પ્રત્યક્ષ.
જેઠ સુદિ ત્રીજને દિને, આદરા વરસંત,
ભડલી ભાખે જોષથી, નક્કી દુર્ભિક્ષ કરંત
જેઠ પક્ષ અજવાળામાં, આર્દ્રાદિક દશ રીછ;
સજળ હોય, નિર્મળ કહો. નિર્જળા મજળ પ્રત્યક્ષ.
જેઠી બીજ અંધારી દિન, આવી ખત ખાવત,
થોડે થોડે દિવસે, ભક્ષણ દૂર કરંત
દશમી જ્યેષ્ઠ માસની, આવે જો રવિવાર,
પાણી ન પડે જન મરે, દુકાળ ભડલી ધાર

જ્યેષ્ઠ વદિ દસમી દિને, શનિવાર જો હોય,
પાણી ન હોય ધરણીમાં, વિરલા જીવે કોય
માસ જેઠમાં રવિ તપે મહા શિયાળો જાય,
ભડલી તો તું જાણજે, પાણી નેવ ન માય
સ્વાતિ, વિશાખા, ચિત્રકા, જ્યેષ્ઠ શું કોર જાય ?
ગર્ભ ગાયા પૂડના સહુ, વણિક શાખ મિટાય

આષાઢ

આષાઢી છઠ બીજળી, નોમે નોરખી જોય;
સોમે, શુક્રે સુર ગુરુ, જળ બંબારણુ હોય.
રવિ તાતો બુધ શીતળો, મંગળ વૃષ્ટિ ન સોય;
વળી સંજોગે શનિ ચડે, વિરલા જીવે કોય.

આષાઢી સુદિ પંચમી, જો ઝબૂકે વીજ;
દાણા સર્વે વેચીને, રાખો બળદ ને બીજ.
સુદિ આષાઢી પંચમી, ગાજત ઘન ઘમઘોર;
ભડલી કહે તો જાણજે, મધુરો મેઘાશોર.
ઘોરી આષાઢી પંચમી, વાદળ હોય ન વીજ;
વેચો હળ બળદને, નીપજે કાંઈ ન ચીજ.
સુદિ આષાઢી સપ્તમી, શશી જો નિર્મળ દેખ;
જા પીયુ તું માળવે, ભીખ માંગવી પેખ.
નવે આષાઢી વાદળે, જો ગાજે ઘનઘોર;
ભડલી ભાખે જોશથી, કાળ તણું ઘણું જોર.
આષાઢ સુદિ નવમી દિને, નિર્મળ ઊગે સૂર;
ભરે બહુ આભા કરે, મેહ હોય ભરપૂર.
આષાઢી સુદિ નવમી દિને, વાદલડાંનો ચંદ્ર;
તો જાણે ભડલી ખરું, ક્ષેમ ઘણો આનંદ.
શનિ, રવિ ને મંગળે, જો પોઢે જદુરાય;
અન્ન બહુ મોઘું સહી, દુ:ખ પ્રજાને થાય.
સુદિ આષાઢે બુધનો, ઉદય થયો જો દેખ;
શુક્ર અસ્ત શ્રાવણ થયો, મહાકાળ અવરેખ.
આષાઢી પૂનમ દિને, ગાજવીજ વરસંત;
હોય ન લક્ષણ કાળનાં, આનંદે સૌ સંત.

આષાઢી પૂનમ કહી, નિર્મળ ચંદ્રા ભાસ;
પિયુ! તું તો જા માળવે, હું દુ:ખમાં કરું વાસ.
આષાઢે બુધ ઊગમે, શુક્ર શ્રાવણે માસ;
ભડલી હું તુજને કહું, છાશ તણી શી આશ?
જેઠ ગયો, આષાઢ ગયો, શ્રાવણિયા તું જા;
ભાદરવે જળ રેલશે, કહે અનુરાધા.
ચિત્રા, સ્વાતિ, વિશાખડી, આષાઢ વરસે માસ;
માલો નરો વિદેશડે, સુકાળની શી આશ?
પૂર્વાષાઢા શું ત્રણે, દિન હોય શુભવાર;
ઘરઘર હોય વધામણાં, ઘરઘર મંગળ ધાર.

આષાઢી પૂનમની સાંજ, દિન વાદળ હોય નભમાય,
પૂર્વદિશા, ઉત્તર ઈશાન, જોરે વહેતો સમયો માન
અગ્નિ નૈઋ઼ત્ય વાયુ કોણ, નાસે સબળો પવન જાણ,
દક્ષિણ પશ્ચિમ આથો એવ, કહે જાણ્યો જોશી સહદેવ

શ્રાવણ

શ્રાવણ પહેલી ચોથમા જો મેઘો વરસાય,
ભડલી ભાખે સુજને, સાકર સવાઈ જાય
શ્રાવણ સુદિની પચમી, પવન ચાલતો વાય,
ભડલી કહે દેશી ભલુ, ગાને પક્ષી વસાય
શ્રાવણ પહેલી પચમી, જોરે ધડુકે મેહ,
ચાર માસ વરસે સહી, સહદેવ નિસદેહ

શ્રાવણ શુકલા સપ્તમી, સ્વાતિનો જો યોગ,
ઓળે નીરને અન્ન઼ ઘણો, ભડ પાયા સજોગ
શ્રાવણ પહેલી પક્ષમા, દસમે રોહિણી હોય,
અનાજ મોઘુ અન્ન જળ, વિરલા જીવે કોઈ
શ્રાવણ વદિ એકાદશી, જેટલી રોહિણી હોય,
સામો નીપજે તેટલો, ચિતા કરો નવ કોય
કરે કૃત્તિકા કરવરૂ, રોહિણી કરે સુકાળ,
જો મૃગશિર આવે કદી, દુકાળ તુ સભાળ
શ્રાવણ વદિ 'એકાદશી, ગર્જે મેઘ અધગત્ત,
જાઓ ઝટ પિયુ માળવે, જઈશ હુ ગુજરાત.

શ્રાવણ વદિ એકાદશી, વાદળ ઊગે સૂર,
ભડળી તો એમજ ભણે, ઘરઘર વાજે તૂર
ચિત્રા, સ્વાતિ, વિશાખડી, શ્રાવણ નવ વરસત,
અન્ન તુરત મહુ સગ્રહો, ખમણુ મૂલ કરત
કર્કજ ભીજે કાકરો, સિહ અભીનો જાય,
ભડલી તો એમજ ભણે, કીડી ફરીફરી ખાય
મીન શનિશ્ચર઼ કર્ક ગુરુ, તોલા મગળ હોય,
ઘઉં ગોરસ ને ગોરડી, વિરલા વિલસે કોય
હોય શનિશ્ચર મીનનો, કે તોલા નો હોય,
વિગ્રહ઼ રાજા, ક્ષય પ્રજા, વિરલા જીવે કોય

• કૃષ્ણપક્ષ શ્રાવણમા દેખ, તોલા મગળ હોય વિશેખ,
કર્ક રાશિએ ગુરુ જો થાય, શુક્ર સિહ ગગી સોહાય
કાળ નહિ નવ વરસા જાણ, કઈ ન ઊપજે ભડલી વાણ,

ભાદરવો

ભાદરવા સુદિ પંચમી, યોગ સ્વાતિનો હોય;
શુભ જોગે એ બે મળે, મંગળ વરતે જોય.
ભાદ્ર માસ અજવાળીઓ, લખો મૂળ રવિવાર;
ભડ્ડલી ભાખે એમ જે, સાખી ભલી નિરધાર.
દિન ઊગતો ભાદરવો, અમાસ ને રવિવાર;
ધનુષ્ય ઊગે પશ્ચિમે, હોય જ હાહાકાર.
સ્વાતિ દીવા જો બળે, વિશાખા ખેલે ગાય;
ઘણાક ભડ્ડલી રણ ચડે, ઊપજી સાખી નસાય.

આસો

આસો વદિ અમાસડી, જો આવે શનિવાર;
સમય આવશે આકરો જોશી જોષ વિચાર.

મૂળ નક્ષત્રે પાણી હોય, શ્રવણ વળી રાખી તું જોય;
જો ચિત્રામાં ખેલે ગાય, તો સાખી નવ ખાલી જાય.
વિજયાદશમ જે વારી હોય, સંવત્સરનો રાજા હોય.

જળચર જળ ઉપર ભમે, ગો નભ ભણી જોવંત;
ભડ્ડલી તો એમજ ભણે, જળધર જળ મેલંત.
પિત્તળ કાંસા લોહને, જે દિન કાળચ કોય;
ભડ્ડલી તો તો જાણજે, જળધર આવે સોય.

હોય પાણી કળશે ગરમ, ચલ્લીઓ ધૂળે ના'ય;
ઇંડાળી કીડી દીસે, તો વરસા બહુ થાય.
બોલે મોર મહા તુરો, હોય ખાટી જો છાશ;
પડે મેઘ મહીં ઉપરે, રાખો રૂડી આશ.
પ્રાતઃસમે ડંબરા, રાત્રી ઊર્જળી હોય;
સૂર્ય તપે બે પહોરમાં, દુકાળ તો તું જોય.
શુક્રવારી જો વાદળી, રહે શનિશ્ચર છાય;
ભડ્ડલી તો એમજ ભણે, વિણ વરસા નવ જાય.
રાત્રે બોલે કાગડા, દહાડે રૂવે શિયાળ;
તો ભડ્ડલી એમજ ભણે, નિશ્ચે પડશે કાળ.

રવિ અંગારો સુરગુરુ, શશી શુક્ર પરિવેશ;
દિન જો ચોથે પાંચમે, રુધિર વહ્યો ગણી લેશ.
ઊગે સૂર્ય પશ્ચિમ દિશે, ધનુષ્ય ઊગતો જાણ;
તો દિન ચોથે પાંચમે, રૂડા મૂળ મહિ માણ.

ઉત્તરા ઉત્તર આપીઓ, હસ્ત મોડી મુખ જાય,
બીજે ચિત્રા જો કહી, પ્રજા સુખી તો થાય
ધનનો સુરજ હોય તો, મૂળાદિક વરસંત,
ગરભ સહિત જો જોઈએ, વરસાની નહિ ચંત.

વીત્યા વરસંત. ત્રિગણા વાટ, ધરતી માહી ગયા જો અઘાટ
ભાગ સાતનો લેતા હોય, લક્ષણ તો વરસાદના જોય

સોધું શૂન્ય વધે કે ચાર, પાચ વધે ત્રણ કાળ ધાર,
ખટ, બે, એક છે સમભાવ, એવી જોષી શાખ બતાવ.

જે વારે રવિ સંક્રમે, અમાવાસ્યા હોય,
ખપર માથે જમ ભમે, વિખ ન ઘોળે કોય
જે વારે રવિ સંક્રમે, સાતે, ચોથે વાર,
અશુભ ટાળી શુભ કરે, જોશી જોષ વિચાર.
બીજે ત્રીજે કરવરુ, કુસુમ રસ મોઘાય,
પહેલે છઠે આઠમે, પૃથ્વી પ્રલે થાય
શિયાળે સૂતી ભલી, બેઠી વરસા કાળ,
ઉનાળે ઊભી ભલી, ચોખો કરે સુકાળ.

જ્યેષ્ઠા આદરા શતભિષા, સ્વાતિ શ્લેષા માહી,
સંક્રાતિને જાણજો, મોઘુ અન્ન વેચાહી.

કર્ક સંક્રાતિ મંગળવાર, મકર સંક્રાતિ શનિજ વિચાર,
પંદર મુહૂર્ત વારી હોય, દેશ ઉજ્જડ કરે તું જોય
પુનર્વસુ ને રોહિણી, વિશાખા ત્રણ ભાળ,
ઉત્તગમા જો સંક્રમે, કથે મૂર્તિ એ પિસ્તાળ

ભરણી, આદ્રા, અશ્લેષ, સ્વાતિ, શતભિષા ગણી લેશ,
સંક્રમે જો જ્યેષ્ઠા માય, મૂર્તિ એ દશ પંચક થાય

શેષ નક્ષત્રો જે રહ્યા, મૂર્તિ ત્રીસે જાણ
સંક્રાતિ મૂર્તિ કહે, બાર તણુ જ પ્રમાણ

સુક્તાવાર એકે કહો, લાભ તિથિમા જાણ,
ઘટિ આદિ દશ પંચશું, મંક્રાતિ મન આણ
નક્ષત્રો એ રીતશુ, આંક મેહના એહ.
એ રીતે ગણતા કહુ, નક્ષત્ર રવિનુ જેહ
વેદ ચારમા દીજીએ, તિથિમા સાત મુકાય,
સાઠે સંવત્સર થશે, ચૌદ ઘડી જોડાય
સંવતાંશ શશી ન્યૂન છે, વરસ પાત્રીસે જાણ,
શેષ રહ્યા તે શાકય છે, નિશ્ચે કહુ છુ વાણ

શકમાં ત્રણને ભેળીએ, ભાગ્ય પદારથ કામ;
દોષ કહે તે સાંભળો, કહીએ મેઘનું નામ.

અવર્તિકા એકે લહો, સવર્તિકા બીજે જ;
ત્રણ વધતા તે પુષ્કરા, વેદે દ્રોણજ બીજે જ.
બારગણો સહુ કહો, ઓગણીસે લો ભાગ;
શેષ રહે તે સાંભળો, અધિક માસની લાગ.
કૃષ્ણ પક્ષ જે માસમાં, પાંચમદિન સંક્રાન્ત;
અધિક માસ તે આવશે, પંચાંગે નહિ શાન્ત;
વરસ રાજ ગુરુ શશીનો, દોનું મેલો અંક;
નેત્ર ગણા તેને કરો, ધરો પાંચ નિશંક.
અંક સર્વે ભેગા કરી, પંદર ભાગે લે જ;
શેષ રહે તે સૂણજે, સર્વ આયપત એ જ.

અંક ભાગ લેતા રહ્યા, શેષ આંકડા હોય,
નેત્ર ગણા તેને કરો, પંચ મેળવો સોય.
લેતાં પંદર ભાગથી, વરો વધેથી જાણ;
પરકાર એથી કીજીએ, બારે રાશી પ્રમાણ.
સુદ પડવે જે ચૈત્રનો, જે વારી તે રાય;
મેષે મંત્રી જાણજે, કર્ક અનેરો થાય.
આર્દ્રી જે વાર છે, મેઘાધિપતિ એહ;
પરભવે સંક્રાન્તિ તુલે, રસાધિપતિ તેહ.
ધન ધાને પશ્ચાતમાં, મકર ફળાધિપતિ જાણ;
ગણ કર્ક પતિ જાણવો, દંડપતિ મન આણ.

દિવાળી જે વારમાં, ધનાધિપતિ થાય.
કાર્તિક સુદિની પંચમી, કોટવાળ કહેવાય;
પડવો સુદિ આસો તણી, સેનાનાયક સોય.
મિન દુરગે શો કીજીએ, કાળી રોહણી હોય;

☆

એક સુતારે પોતાની પત્નીને ખરે બપોરે દીવો કરવાનું કહ્યું. આથી બાજૂમાં બેઠેલાને આશ્ચર્ય થયું. તેણે પૂછ્યું: 'ભાઈ, ખરે બપોરે દીવો શા ?'

સુતારે જવાબ દીધો: 'એ તો અત્યારે કહીશ ત્યારે મારી પત્ની માંડ રાત્રે દીવો કરશે!'

×

યુગપ્રવાહ

શ્રી સોપાન

નવા વર્ષે

આપણા દેશમાં દિવાળી એ સૌથી મોટું પર્વ મનાય છે દરેક માણસ નિત્ય જીવનનાં સુખદુઃખ ભૂલી જઈ તે દિવસે આનંદ માણવા ઇચ્છે છે જેઓ સમજુ અને સંસ્કારી છે તેઓ નવા વર્ષે કેટલાક સંકલ્પો પણ કરે છે વર્ષ પૂરું થાય છે ત્યારે કોઈને એમ નથી લાગતું કે જિંદગીનું એક વર્ષ ઓછું થયું, પરંતુ એમ લાગે છે કે ગયા વર્ષની ભૂલો ને ખામીઓ ભૂલી જઈ નવેસર જિંદગી જીવવા માટે નવા વર્ષનો મંગળ પ્રારંભ થયો દિવાળીએ વેપારીઓ સરવૈયું કાઢે છે તે નવા વર્ષના કાર્યક્રમને ગોઠવવા માટે જાગૃત વેપારી પોતાના નફા-નુકસાનનો હિસાબ હમેશાં રાખતો હોય છે, છતાં વર્ષને અંતે એ બધાના સરવાળા તે મૂકે છે અને તે ઉપર એક સળંગ દૃષ્ટિ નાખીને જોઈ લે છે કે ક્યાં ભૂલ ખાધી, ક્યાં ઠોકર ખાવી પડી, ક્યાં સફળતા મળી, ને ક્યાં આશા નિરાશામાં પલટાઈ ગઈ માનવીની જિંદગી પણ એક વેપાર જ છે આપણે સહુ જાણીએ છીએ કે કેવળ આપણી હોશિયારી જ જિંદગીમાં કે વેપારમાં કામ આવતી નથી બહારના સંયોગોને, આપણે કિસ્મત કહીએ કે ઈશ્વરની ઇચ્છા કહીએ, તે મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે આમ છતાં આપણે માટે તો હોશિયાર રહેવું અને કામ કરવું એ જ નિર્માણ થયેલું છે, કારણકે બહારના સંયોગો આપણે જાણી શકતા નથી, ઈશ્વરની ઇચ્છા કે આપણા નસીબની આપણને મુદ્દલ ખબર પડતી નથી આવી સ્થિતિમાં ઈશ્વરે આપણને શ્રમ કરવાની, બુદ્ધિ વાપરવાની, દૃઢ રહેવાની વગેરે જે શક્તિઓ આપેલી છે તેનો ઉપયોગ કરી જીવનનો આનંદ માણવો એ જ સાચો માર્ગ છે

દિવાળી દર વર્ષે આવે છે અને નવું વર્ષ પણ દર વર્ષે શરૂ થાય છે આપણે નવા વર્ષના પ્રારંભે પાછલા વર્ષનું અવલોકન કરવું જોઈએ ગયું વર્ષ જ્યારે શરૂ થયું ત્યારે આપણે *જ્યાં હતા ત્યાં જ છીએ*, પાછા હઠ્યા છીએ કે આગળ વધ્યા છીએ તેનો હિસાબ માંડવો જોઈએ. ગયા વર્ષના પ્રારંભે આપણે આગળ વધવાના સંકલ્પો કર્યા હતા? પ્રગતિનો કોઈ કાર્યક્રમ ઘડ્યો હતો? પાછલા અનુભવોને આધારે જીવન પંથમાં ફેરફાર કર્યો હતો? આ બધું આપણે યાદ કરવું જોઈએ સહેજ નિરીક્ષણ કરતાં આપણને ખાતરી થશે કે આપણે સંકલ્પ કર્યો નહોતો, કાર્યક્રમ ઘડ્યો નહોતો, જીવનની ચોક્કસ દિશા નક્કી કરી નહોતી અને પવનને આધારે ચાલતા જહાજની માફક આપણું જીવન આપણે વિતાવ્યું હતું આવા જીવનમાં જો સફળતા સાંપડે તો તેને ઈશ્વરની કૃપા જ સમજવી જોઈએ, અને નિષ્ફળતા મળે તો તે માટે આપણને પોતાને જ દોષ દેવો જોઈએ સફળતાની બાબતમાં એટલું જાણવું જરૂરી છે, કે જો આપણે જાગૃત અને પ્રયત્નશીલ રહ્યા હોત તો ઈશ્વરની કૃપાનો વિશેષ ઉપયોગ કરી શક્યા હોત, આપણી સફળતા વધુ ઉજ્જ્વળ બની હોત જેમ પવનની દિશામાં હોડી મૂકવાથી ઓછા યત્ને આગળ વધી શકાય છે, તેમ બન્યું હોત. એ જ રીતે જો આપણે જીવનનો કાર્યક્રમ ઘડી રાખ્યો હોત અને

દૃઢતાથી તેને વળગી રહ્યા હોત તો નિષ્ફળતાનું પ્રમાણ અવશ્ય ઘટાડી શકાત. વિરુદ્ધ પ્રવાહમાં તરતી વખતે માણસ પોતાની જાતને બચાવવા જેવો પ્રયત્ન કરે છે તેવો પ્રયત્ન આપણે કર્યો હોત તો કદાચ નિષ્ફળતામાંથી ઊગરી જઈ શકત.

ગમે તે દૃષ્ટિએ વિચારીએ, સંકલ્પને, ચોક્કસ કાર્યક્રમને અને પુરુષાર્થને અવકાશ છે જ. ઈશ્વરી શક્તિમાં માનનારાએ સમજી લેવું જોઈએ કે ઈશ્વરે આપણને વિચારવાની અને કાર્ય કરવાની, શક્તિ આપણા વિકાસ માટે જ આપી છે. તેનો જે ઉપયોગ ન કરે તે ઈશ્વર પ્રત્યે આસ્તિક છે એમ કેમ કહી શકાય? દીપોત્સવી ઊજવવા જેવું આજે વાતાવરણ નથી. આપણે સ્વતંત્ર છીએ છતાં અનેક દુ:ખોમાં ડૂબેલા છીએ. દુનિયાની હાલત પણ સારી નથી. માનવજાતનો મોટો ભાગ એક જ પ્રકારના સંકટમાં સપડાયેલો છે. જે દેશો સમૃદ્ધ છે તે દેશો સમૃદ્ધિએ સર્જેલાં સાધનોથી પીડાય છે. આ બધી વેદનાઓ સાથે આપણે નવા વર્ષમાં પગલાં માંડીએ ત્યારે આપણે વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ ભૂલી જઈ તરંગી ન બનવું જોઈએ. આપણે જ્યાં છીએ ત્યાંથી કંઈક આગળ વધીએ, આપણો દેશ છે તે કરતાં વધુ સમૃદ્ધ અને શક્તિશાળી બને એવી આશા રાખીએ અને એવો જ સંકલ્પ કરીએ તો તે વાસ્તવિક ગણાશે. આ જગતમાં બધું જ નિયમપૂર્વક થાય છે. આપણે જેને ચમત્કાર કે અકસ્માત ગણીએ છીએ તે પણ કુદરતના કોઈ ગૂઢ નિયમનું જ પરિણામ હોય છે. કુદરતનું અવલોકન કરતાં એમ દેખાય છે કે બધું ધીમેધીમે અને વ્યવસ્થિત જ બને છે. આપણે આ નવા વર્ષે ધીમે પગલે છતાં વ્યવસ્થિત રીતે ચોક્કસ દિશામાં આગળ વધવાનો નિશ્ચય કરીએ.

ગાંધી જયંતી

પૂ. પૂ. પિતાના મૃત્યુ પછી આખા દેશે હમણાં એમની બીજી જન્મજયંતી ઊજવી. દેશનું સુકાન જેમના હાથમાં છે અને રાષ્ટ્રની સેવામાં જેમણે પોતાનાં જીવન અર્પણ કર્યાં છે તેવા નેતાઓએ ફરીને આપણને યાદ આપ્યું કે પૂ. ગાંધીજીએ પ્રબોધેલા સિદ્ધાંતો અનુસાર ચાલવામાં જ વ્યક્તિનું, રાષ્ટ્રનું અને વિશ્વનું કલ્યાણ છે. પૂ. બાપુ આપણી વચ્ચે નથી, પરંતુ એમણે લગભગ પચાસ વર્ષ સુધી જે ઉપદેશ આપ્યો છે અને પોતાના જીવન દ્વારા જે ઉપદેશને ચરિતાર્થ કરી બતાવ્યો છે તે આપણી સાથે છે. ગાંધીજીનો જય પોકારતી વખતે આપણે એમના આદર્શોનો વિજય થાય એવું કશું ન કરીએ તો એમના જયનો કશો અર્થ નથી. દેશની સામે જે સવાલો ઉગ્રરૂપે ઊભા થયા છે, તેમાં એકેય સવાલ એવો નથી, જેનો ઉકેલ ગાંધીજીએ આપણને બતાવ્યો ન હોય. આપણો દેશ આજે આર્થિક વિટંબણાઓમાં પડેલો છે વડાપ્રધાન કહે છે કે દેશનો સૌથી ગંભીર સવાલ, એ જ છે. આ સવાલ ઉકેલવા માટે આપણે સૌથી પહેલું ધ્યાન જીવનની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો ઉપર આપવું જોઈએ. અનાજની બાબતમાં આપણે પરાધીન છીએ. વડાપ્રધાન દ્વારા આપણા રાષ્ટ્રે પ્રતિજ્ઞા કરી છે, કે ૧૯૫૧ના અંત પહેલાં અનાજની બાબતમાં સ્વાવલંબી બની જવું. આ પ્રતિજ્ઞા જાહેર થયા પછી આર્થિક પરિસ્થિતિ વધુ બગડી છે માટે એ પ્રતિજ્ઞા વહેલી પૂરી કર્યા સિવાય આપણો છૂટકો નથી. વડાપ્રધાને ગાંધીજયંતીને દિવસે પ્રત્યેક ભારતવાસી પાસે જે અપેક્ષા વ્યક્ત કરી છે તે આપણે પૂરી કરવી જોઈએ. અનાજનું ઉત્પાદન

વધારવું, બગાડ થતો અટકાવવો, અનાજની જગ્યાએ અન્ય ખાદ્ય પદાર્થોથી ચલાવવું વગેરે કરવાનું અઘરું નથી આપણી અનાજની ખોટ બહુ થોડી છે. આપણે નિશ્ચય કરીએ તો માત્ર એક વર્ષમાં જ આ ખોટ પૂરી કરી શકીએ, એમાં શંકા નથી ગાંધીજયંતીની ઉજવણી આવી કોઈ પ્રતિજ્ઞાના પાલનથી જ સાર્થક થાય

કાશ્મીર પ્રકરણ

કાશ્મીરની પરિસ્થિતિ છેલ્લા મહિનામાં વધુ બગડી છે કાશ્મીરપંચ નિષ્ફળતાનો એકરાર કરી અહીંથી ચાલ્યું ગયું છે છેલ્લા નવ મહિનાની કાશ્મીરપંચની કામગીરી આપણા મનમાં જે વહેમો ઉત્પન્ન કરતી હતી તેમાંનું ઘણું સાચું પડ્યું છે કાશ્મીરપંચે હિંદ-પાકિસ્તાનમાં આવીને ખરેખર પ્રપંચ ખેલ્યો છે કાશ્મીરપંચનો પાકિસ્તાન અને હિંદ સાથેનો પત્રવ્યવહાર હમણાં જ પ્રગટ થયો પંચની છેલ્લી લવાદીની દરખાસ્ત અને તેનો હિંદ-પાકિસ્તાને આપેલો જવાબ પણ હમણાં જ પ્રગટ થયા આ બધાંનું વાંચન એમ બતાવે છે, કે પંચે પાકિસ્તાન તરફ ભારે મોટો પક્ષપાત કર્યો છે એટલું જ નહીં, પણ હિંદને અપાયેલી ખાતરીઓ પણ ભૂલી જવામાં આવી છે મુખ્ય ઝઘડો કાશ્મીરના પાકિસ્તાની પ્રદેશમાં આઝાદ કાશ્મીર દળો અને ઉત્તર પ્રદેશના વહીવટ અંગે હતો તે ઝઘડો કાયમ રહ્યો છે આ અને આવી બીજી બાબતો અંગે પંચે લવાદીનું સૂચન કર્યું તે ભારે વિચિત્ર છે આવા પ્રાણપ્રશ્નમાં હિંદ લવાદી સ્વીકારી શકે નહિ. જે સવાલ એકવાર નક્કી થયો છે તે સવાલ કોઈ લવાદને સોંપી શકાય નહિ કાશ્મીરની ભૂમિ ઉપર આઝાદ કાશ્મીર દળો, એટલે કે વેશપલટો કરેલી પાકિસ્તાની સેના, કાયમ હોય ત્યાંસુધી એ પ્રદેશમાં નિષ્પક્ષ લોકમતની આશા જ ન રાખી શકાય આ બાબતમાં હિંદ સરકારે જે મક્કમ વલણ દાખવ્યું છે તેને સમગ્ર પ્રજાનો ટેકો છે કાશ્મીરની રાષ્ટ્રીય પરિષદે પણ આ બાબતમાં એ જ વલણ અખત્યાર કર્યું છે

હુંડિયામણનો ફેરફાર

ડોલરની સરખામણીમાં ઇંગ્લેંડે પાઉન્ડની કિંમત ઘટાડી તે સાથે હિંદ સહિત ઘણા દેશોએ પોતાના ચલણની ડોલર સાથેની કિંમતમાં પણ ઘટાડો કર્યો ડોલરની સરખામણીમાં રૂપિયાની કિંમત ઘટવાથી આપણને લાભ કેટલો થશે તે શંકાસ્પદ છે, નુકસાન તો ચોક્કસ થશે જ પરંતુ હિંદ સરકાર પાસે આમ કર્યા સિવાય છૂટકો જ નહોતો પાઉંડની કિંમત ઘટે અને રૂપિયાની કિંમત ન ઘટે તો આપણા વેપાર ઉપર મોટો ફટકો પડે આપણા વેપારના લગભગ ૭૫% જે દેશોએ ચલણ ઘટાડ્યું છે તે દેશો સાથે છે એટલે ચલણ ઘટાડ્યા સિવાય બીજો માર્ગ જ નહોતો હવે આપણને અમેરિકાનો માલ મોંઘો પડશે આપણો માલ અમેરિકાને સસ્તો પડશે આપણી અમેરિકાથી આયાત ઓછી કરીએ અને આપણી નિકાસ વધે તો જ આ ભાવઘટાડાના મારમાંથી આપણે બચી જઈએ; આ સંકટ એક રીતે આપણને સ્વાવલંબન તરફ પરાણે ખેંચી જનારું છે અને તે શુભ ચિહ્ન ગણાય આપણે આપણી જરૂરિયાતો આપણા દેશમાંથી જ ઉત્પન્ન કરી લેવી જોઈએ જ્યાં એ શક્ય ન હોય ત્યાં જે દેશોએ ભાવ ઘટાડ્યો છે તે દેશોમાંથી એ જરૂરિયાતો મેળવવી જોઈએ. અને અત્યંત આવશ્યક હોય તેટલી વસ્તુઓ જ દાખલા તરીકે ખેતી અને ઉદ્યોગો માટેની યંત્ર સામગ્રી, અને આવશ્યક દવાઓ પૂરતો

આધાર અમેરિકા ઉપર રાખવો જોઈએ. આપણે અનાજની બાબતમાં સ્વાવલંબી બનીએ અને બીજી બાબતો વિશે પણ કરકસર તથા વિશેષ ઉત્પાદનમાં સફળ થઈએ તો આ અનિષ્ટમાંથી ઇષ્ટ સર્જવાની આશા છે જ.

પાકિસ્તાનનો અવળો રાહ

સ્ટર્લિંગ વિસ્તારના બધા જ દેશોએ પોતાના ચલણના ભાવમાં ઘટાડો કર્યો, પણ પાકિસ્તાને બે દિવસ રાહ જોયા પછી પોતાનો રૂપિયો સ્થિર રાખવાનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો. હિંદ અને પાકિસ્તાન વચ્ચે છેલ્લા એક વર્ષમાં સંબંધો બગડતા જ રહ્યા છે. કાશ્મીર, નિર્વાસિતોની મિલકત, નહેરોનું પાણી વગેરે ઉગ્ર સવાલોમાં પાકિસ્તાનના રૂપિયાએ એક મોટો ઉમેરો કરી દીધો છે. પાકિસ્તાનનો હેતુ ગમે તે હોય, પણ તેનું સીધું અને તાત્કાલિક પરિણામ હિંદ માટે નુકસાનકારક જ આવે એમાં શંકા નથી. પાકિસ્તાન પોતાનું ચલણ ટકાવી શકે એમ કોઈ માનતું નથી; કારણકે પાકિસ્તાન અમેરિકા જેવું સમૃદ્ધ અને સ્વાવલંબી રાષ્ટ્ર નથી. પાકિસ્તાનનું વેપારપાસું સારું છે, કારણકે તેની પાસે શણ, રૂ અને અનાજ નિકાસ કરવા માટે છે, પરંતુ દુનિયાના આર્થિક ઝંઝાવાતમાં એની તાકાત નહિવત્ ગણાય. અને વેપારપાસાંનું સારાપણું મુખ્યત્વે હિંદ ઉપર જ આધાર રાખે છે. હિંદુસ્તાને પાકિસ્તાનને ઠેકાણે લાવવા માટે તત્કાળ યોગ્ય પગલાં ભર્યાં છે બ્રિટન અને સ્ટર્લિંગ વિસ્તારના બીજા દેશો પણ યોગ્ય પગલાંની વિચારણા કરી રહ્યા છે. પાકિસ્તાનના અનાજની આપણને જરૂર નથી. રૂ વગર પણ આપણે ચલાવી શકીએ, એમ છીએ ઇજિપ્ત, પૂર્વ આફ્રિકા વગેરે દેશોમાંથી આપણા રૂની જરૂરિયાત પૂરી પડી શકે એમ છે. આપણું પોતાનું ઉત્પાદન પણ વધતું જાય છે. પાકિસ્તાનના શણની આપણને જરૂર છે, પણ આ બાબતમાં આપણા કરતાં પાકિસ્તાનની સ્થિતિ વધારે નાજુક છે. તેનું સાઠ-સિત્તેર ટકા શણ આપણે ન લઈએ તો દુનિયામાં ઘરાક મળી શકે તેમ નથી, ઉપરાંત શણની નિકાસ માટે પણ કલકત્તાના બંદર ઉપર આધાર રાખવો પડે એમ છે. આપણી શણની મિલો છ મહિના ચાલે તેટલો જથ્થો તો આપણી પાસે છે જ. આ સ્થિતિમાં પાકિસ્તાન ટકી શકે એમ કોઈ માનતું નથી નાક કાપીને અપશુકન કર્યા જેવું પાકિસ્તાનનું આ પગલું એણે પાછું વાળવું જ પડશે.

સામ્યવાદીઓ

હિંદ સરકારે આ દેશના સામ્યવાદીઓ સામે ગંભીર તહોમતનામું પ્રગટ કર્યું છે. આ તહોમતનામાનું વાંચન ઉશ્કેરાટ પ્રેરનારું છે. સામ્યવાદી પક્ષે જે માર્ગ સ્વીકાર્યો છે તે માર્ગ ખૂન, લૂંટ, આગ ને અત્યાચારનો માર્ગ છે. હિંદની સ્વતંત્રતા આપણે જાળવવી હોય તો સામ્યવાદીઓને આ માર્ગેથી પાછા વાળવા જોઈએ અથવા તો તેમની શક્તિ હણી નાખવી જોઈએ. પ્રાંતિક સરકારો તથા હિંદ સરકારનાં ગૃહખાતાંઓ આ વિશે પૂરેપૂરાં સાવધ છે તે આપણા દેશનું સદ્ભાગ્ય છે.

પ્રજાએ સામ્યવાદી પક્ષને કદી ટેકો આપ્યો નથી, પણ આજની સ્થિતિમાં એટલું જ પૂરતું ન ગણાય. સામ્યવાદી કાવતરાંઓને ઉઘાડાં પાડવાથી માંડીને બધા પ્રકારની મદદ પ્રજાએ કરવી જોઈએ, સામ્યવાદીઓના વિનાશક કાર્યક્રમને આ દેશમાં સ્થાન હોઈ શકે નહિ.

૩-૧૦-'૪૯

☆

સંસ્થા-સમાચાર

'અખંડ આનંદ'ના ગ્રાહકબંધુઓને

'અખંડ આનંદ'(માસિક)નું આ ત્રીજું વર્ષ તા ૧લી નવેમ્બરથી શરૂ થાય છે ત્રીજા વર્ષનો આ પહેલો અંક '**દીપોત્સવી અંક**' રૂપે પ્રસિદ્ધ થાય છે અને તે દિવાળી ઉપર ગ્રાહકોને મળે તે માટે **ઑક્ટોબરની ૧૭મી તારીખે મોકલી આપવામાં આવ્યો છે.** હવે પછી ડિસેમ્બર માસથી નિયમ મુજબ દર માસની પહેલી તારીખે અંકો ગ્રાહકોને મોકલાશે.

જે ગ્રાહકોનું નવા વરસનું લવાજમ મળ્યું નથી તેમને આ અંક તા ૨૫મી ઑક્ટોબરથી વી પી થી મોકલાશે દરરોજ મર્યાદિત સંખ્યામાં વી પી મોકલી શકાતા હોવાથી અનુક્રમ નંબર પ્રમાણે વી પી રવાના થાય છે એટલે એ રીતે જેમનું લવાજમ વી પી મોકલીને વસૂલ કરવાનું છે, તેમને અંક થોડો મોડો મળે તે માટે અમે નિરુપાય છીએ

છેલ્લાં નવાં પ્રકાશનો

શ્રીશાંકર ભાષ્ય સહિત ભગવદ્‌ગીતા · અનુ વામનરાવ પ્રા પટેલ બી એ એલએલ બી સર્વ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ ગીતાશાસ્ત્રનો યોગ્ય અર્થ જાણ્યાથી થાય છે, એના ઉપર ભગવાન શંકરાચાર્યે કરેલા ભાષ્યના સરળ ગુજરાતી અનુવાદ સાથેનો કેટલાય વરસોથી અપ્રાપ્ય ગ્રંથ.
પાન ૪૪૮ કિં ૪-૦

શામળના છપ્પા સં કેશવરામ કા શાસ્ત્રી શામળના ઉપલબ્ધ થતા લગભગ બધા ગ્રંથોમાંથી છપ્પા ઉપરાંત બીજી ચૂંટેલી બોધક કવિતાઓનો ઉપયોગી સંગ્રહ પાન ૧૬૦ કિં ૦-૧૦

ખોળાનો ખૂંદનાર· લે૦ પીતાંબર પટેલ આપણા ગ્રામ્યજીવનને સ્પર્શતી અને વહેમ તથા અજ્ઞાનનો ભોગ બનતી સ્ત્રીઓનો તાદૃશ ચિતાર રજૂ કરતી સામાજિક વાર્તાઓ પાન ૧૨૮ કિં ૦-૧૦

કહેવતો : સંપાદક : શાંતિલાલ ઠાકર બી. એ. : ભાષાનું જ્ઞાન કહેવતોના જ્ઞાન વિના અધૂરું જ ગણાય; તેથી દરેકે ભાષાનું સાચું જ્ઞાન અને અમૂલ્ય દુન્યવી ડહાપણ મેળવવા, કહેવતો જાણી તેનું તાત્પર્ય સમજવું જરૂરી છે. જીવનરહસ્યને માર્મિકતાથી દર્શાવતી અને જ્ઞાનના સર્વદેશીય અર્કવાળી લગભગ ૨૫૦૦ ઉપરાંત કહેવતોનો સંગ્રહ. પાન ૧૫૬ : કિં. ૧–૪

[illegible]

કિસા ગોતમી અને બીજાં સ્ત્રીરત્નો : બૌદ્ધકાલીન ભારતની ૯૩ સન્નારીઓનાં રહસ્યમય ચરિત્રો. પાન ૨૦૬ : કિં. ૧–૪

રૂપસુંદરી અને બીજાં સ્ત્રીરત્નો : રજપૂત યુગની ૭૪ શ્રેષ્ઠ સન્નારીઓનાં પ્રેરક ચરિત્રો. પાન ૨૪૦ : કિં. ૧–૪

સુલતાના ચાંદબીબી અને બીજાં સ્ત્રીરત્નો : મોગલ યુગની ૮૨ સન્નારીઓનાં બોધક ચરિત્રો. પાન ૨૯૪ : કિં. ૧–૪

રાજમાતા જીજાબાઈ અને બીજાં સ્ત્રીરત્નો : જૈન–મરાઠા યુગની ૬૨ સન્નારીઓનાં પ્રેરક ચરિત્રો. પાન ૨૭૪ : કિં. ૧–૪

મહારાણી લક્ષ્મીબાઈ અને બીજાં સ્ત્રીરત્નો : પ્રાચીન–અર્વાચીન યુગની ૬૩ સન્નારીઓનાં સુંદર ચરિત્રો. પાન ૨૭૪ : કિં. ૧–૪

ભગિની નિવેદિતા અને બીજાં સ્ત્રીરત્નો : વર્તમાનકાલીન ૪૧ સન્નારીઓનાં શ્રેષ્ઠ ચરિત્રો. પાન ૨૬૦ : કિં. ૧–૪

દોહારત્નાવલી : શ્રીતુલસીદાસજીનાં ધર્મપત્ની શ્રીરત્નાવલિકૃત ખાસ સ્ત્રીઓ માટે બોધક દોહાઓ, સરળ ભાષાંતર સાથે. પાન ૬૪ : કિં. ૦–૩

નરસિંહ મહેતાનાં ભજનો : ન્યાયમૂર્તિ શ્રી. હરસિદ્ધભાઈ દિવેટિયાના આમુખ સાથે, પસંદ કરી ચૂંટેલાં ૧૮૮ ભજનોનો સંગ્રહ.
કદ પા”×ટા”, પાન ૮૦ : કિં. ૦–૧૦

મીરાંબાઈનાં ભજનો : સં. ન્યાયમૂર્તિ હરસિદ્ધભાઈ દિવેટિયા. પસંદ કરી ચૂંટેલાં ૨૨૭ ભજનોનો સૌથી મોટો અદ્યતન સંગ્રહ.
પાન ૮૦ : કિં. ૦–૧૦

ગીતાંજલિ: (ટાગોરકૃત) અનુ૦ સ્વ૦ મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ (કાન્ત) સરળ ગુજરાતી ભાષાંતર પાન ૧૦૪ કિ ૦-૬

શ્રીસત્યનારાયણની કથા મૂળ શ્લોકો સાથે સરળ ભાષાંતર વિષ્ણુસહસ્ર નામના પાઠ સહિત પાન ૧૨૮ કિ ૦-૧૦

સો ભજનો: મુનિશ્રી નાનચંદ્રજીએ ચૂંટીને પસંદ કરેલાં સો ભજનોનો કંઠે કરવા જેવો ઉપયોગી સંગ્રહ પાન ૬૪ કિ. ૦-૬

બાળકોનો આનંદ: લે૦ શ્રી. સોમાભાઈ ભાવસાર બાળકોને સદ્‌વિચારો અને સારી ભાવનાઓની જ્ઞાનસામગ્રી પૂરી પાડતું પુસ્તક પાન ૯૬ કિ ૦-૬

પંચાંગ-શુદ્ધ ગ્રહલાઘવીય (સં. ૨૦૦૬નું):
ધાર્મિક વ્રતો, વ્રતનિર્ણયો, ચમત્કારિક વ્યાપારી ભવિષ્ય, રાશિવાર ભવિષ્ય, શુદ્ધતા ને શાસ્ત્રીયતામાં અજોડ છતાં સૌથી સસ્તું પંચાંગ તમારી નકલ આજે જ મેળવી લો કદ ૬॥"×૧૦", પાન ૧૧૨ કિ ૦-૯

ગુલાબસિંહ: (સ્વ૦ મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી કૃત) જીવનના અતિગૂઢ તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારોથી ભરપૂર છતાં ઉન્નત જીવન જીવવાની ભાવના પ્રેરતી નવલકથા સામાન્ય વાચકોને પણ લીન કરી દે તેવી આકર્ષક છે પાન ૪૪૦ કિ ૪-૦

પુનરાવૃત્તિઓ

દયાળુ માતા ગરીબાઈ અને સંકટમાં યે ક્ષુધાપીડિત માનવીઓને સહાય કરતી દયાળુ માતાની બોધક અને ભાવનાસ્પર્શી વાર્તા પાન ૮૦ કિ ૦-૪

સદ્‌ગુણી પુત્રી કુટુંબના સંસ્કારધનની પ્રેરણા પામીને શ્વશુરગૃહને નંદનવન સમું બનાવનાર સદ્‌ગુણી પુત્રીની પ્રેરક અને રસભરી વાર્તા પાન ૯૬ કિ ૦-૪

શિવમહિમ્નઃ સ્તોત્રમ્: મૂળ સહિત સરળ ગુજરાતી અનુવાદ પૂર્વાપર સંબંધયુક્ત વિવરણ અને સમશ્લોકી અનુવાદ સાથે પાન ૧૨૦ કિ ૦-૬

હવે પછી પ્રગટ થશે

શ્રી તુલસીકૃત રામાયણ: નવી ૧૦મી આવૃત્તિ છપાય છે. તે લગભગ માગશર માસમાં બહાર પડશે.

દેશ અને કાળ: લે૦ સ્વામી માધવતીર્થજી : છપાય છે. પ્રો. આઇન્સ્ટાઈનના સાપેક્ષવાદનો વેદાંતના વિવર્તવાદ સાથે એકતા કરતા આ પુસ્તકમાં, ગીતા અને ઉપનિષદોમાં દેશકાળ સંબંધે જે હકીકતો મળી શકતી નથી, તેનું વિસ્તૃત વર્ણન ને સમજૂતી આપવામાં આવી છે.

વનરાજ ચાવડો: મહીપતરામ નીલકંઠકૃત નવી આવૃત્તિ છપાય છે.

વિવિધ ગ્રંથમાળા

આ માળાનાં ચાલુ વરસના પહેલા હપ્તાનાં પુસ્તકો ઑગસ્ટ માસમાં નીચે પ્રમાણે મોકલાઈ ગયાં છે.

૧ પંચાંગ (સં. ૨૦૦૬નું) **૪ પરમપૂજ્ય બાપુ**
૨ કહેવતો **૫ પ્રેમપંથ (ભા. ૨જો)**
૩ ગીતાંજલિ

હવે પછીના બીજા હપ્તામાં : **(૧) શામળના છપ્પા, (૨) પ્રભુમય જીવનનું રહસ્ય, (૩) ઝેર ઉતારવાના તાત્કાલિક ઉપાયો, (૪) દોહારત્નાવલિ, (૫) નળાખ્યાન અને (૬) શારદામણિદેવી, (૭) પાકશાસ્ત્ર, (૮) દેશ અને કાળ** તેમજ બીજાં પુસ્તકોમાંથી પસંદ કરીને અપાશે.

આ માળામાં દર વરસે ૧૬૦૦ પાનનું વાચન ૬ થી ૮ પુસ્તકરૂપે ઘેરબેઠાં માત્ર રૂા. ૬-૮-૦ અપાય છે. આજે જ ગ્રાહક બનીને ઉત્તમ વાચન સસ્તામાં સસ્તું મેળવવાનો લાભ મેળવો.

લેખકોને

★ 'અખંડ આનંદ'ની લેખ-પસંદગીનું ધોરણ પાછલા બે વર્ષમાં લગભગ નિશ્ચિત થઈ ચૂક્યું છે 'અખંડ આનંદ' કોઈ ચોક્કસ વિષય કે વર્ગનું માસિક નથી, એ સર્વદેશીય અને સર્વોપયોગી થાય એવો અમારો પ્રયત્ન છે

★ સાહિત્યના કોઈ પણ પ્રકારને-વાર્તા, નાટક, જીવનચરિત્ર, ધર્મકથા, પ્રસંગકથા, રેખાચિત્ર, પત્ર, નિબંધ, પરિચય, પ્રવાસ-વર્ણન વગેરે કોઈ પણ રૂપમાં માનવજીવનને ઊંચે લાવનારા, પ્રેરણા આપનારા ઉપયોગી વિચારો ગૂંથાયા હોય તેવા તમામ પ્રકારનાં લખાણો 'અખંડ આનંદ' માટે સ્વીકારવામાં આવે છે એ સાદી ભાષામાં ને સરળ શૈલીમાં આલેખાયેલાં હોવાં જોઈએ ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, સમાજશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, શિક્ષણશાસ્ત્ર, રાજકારણ, અર્થકારણ, સાંસારિક પ્રશ્ન, નિર્દોષ આનંદ કે જ્ઞાન આપતા પરિચયો વગેરેને સ્થાન છે

★ 'અખંડ આનંદ' પ્રત્યે ગુજરાતના લેખકો, વિદ્વાનો, વિજ્ઞાનીઓ કેળવણીકારો, અભ્યાસીઓ, લોકસેવકો, સાધકો અને ધર્મજ્ઞો મમતા રાખે છે અને તેથી લેખો પુષ્કળ પ્રમાણમાં આવે છે તંત્રી તરફથી સામાન્ય રીતે લેખના સ્વીકાર–અસ્વીકારનો જવાબ એક અઠવાડિયામાં આપવામાં આવે છે, પરંતુ લેખ ચોક્કસ કયા માસમાં પ્રસિદ્ધ થશે તે કહેવાનું મુશ્કેલ હોય છે લખાણોની પસંદગીમાં મૌલિક કૃતિને પ્રથમ સ્થાન આપવામાં આવે છે, પરંતુ સારી વસ્તુના સારા અનુવાદો પણ સ્વીકારાય છે કોઈ પણ કૃતિની જવાબદારી તો લેખકની જ રહે છે

★ લખાણ પ્રસિદ્ધ થતાં જ લેખકને અંક, યોગ્ય પુરસ્કાર અને લખાણની છૂટી પાંચ પ્રતો મોકલી આપવામાં આવે છે આ બાબતમાં 'અખંડ આનંદ' ખૂબ નિયમિત છે

★ અસ્વીકાર પામેલા લેખની સાથે તેનાં કારણો આપવાનું અતિ મુશ્કેલ છે એથી ચર્ચામાં ઊતરવું પડે છે કેટલાક લેખકોને માઠું પણ લાગે છે એટલે બે વર્ષના અનુભવ પછી 'અસ્વીકાર્ય' એવી નોંધ સાથે લખાણ પાછું મોકલવાનું નક્કી કરવું પડ્યું છે લેખકો આ બાબતમાં ગેરસમજ ન કરે એવી વિનંતિ છે લખાણના અસ્વીકારનાં અનેક કારણો હોઈ શકે છે

★ લેખકની કૃતિ શાહીથી, કાગળની એક જ બાજુએ, સારા અક્ષરે લખેલી હોવી જરૂરી છે અંગ્રેજી, સંસ્કૃત કે બીજી કોઈ ભાષાનાં અવતરણો મૂકવાં હોય તો તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર આવશ્યક છે સ્વીકાર-અસ્વીકારના જવાબ માટે અને અસ્વીકાર પામેલું લખાણ પાછું મેળવવા માટે ટપાલ-ખર્ચ મોકલવું આવશ્યક છે જેનું ટપાલખર્ચ ન મળ્યું હોય તો લખાણને એક માસ પછી રદ કરવામાં આવે છે

★ તંત્રી સાથેનો તમામ પત્રવ્યવહાર કરવાનું, લખાણો મોકલવાનું, બદલાના પત્રો માટેનું સરનામું નીચે પ્રમાણે છે

તંત્રી 'અખંડ આનંદ'
ગુલબહાર, મેટ્રો પાછળ,
બેરેક રોડ, મુંબઈ-૧

: અ નુ ક્ર મ :

***

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી તંત્રી: સોપાન
મુદ્રક ને પ્રકાશક: ત્રિભુવનદાસ લ૦ ઠક્કર
મુદ્રણ અને પ્રકાશન સ્થાન: સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ-અમદાવાદ

અખંડ આનંદ

વર્ષ ૩, અંક ૨] તંત્રી : સોપાન [ડિસેમ્બર ૧૯૪૯

મનની સ્વસ્થતા

માણસની પ્રગતિનો મોટો આધાર મનની સ્વસ્થતા ઉપર છે. આપણે ધ્યેય નક્કી કરી લઈએ, રસ્તો પસંદ કરી લઈએ એટલું જ બસ નથી, એ માર્ગે ચાલવા માટે મનની સ્વસ્થતાની જરૂર પડે જ છે એટલું ખાતરીપૂર્વક માની લો કે ગમે તેવા સીધા દેખાતા માર્ગમાં પણ લોભામણા આડા રસ્તાઓ આવવાના છે અને ચૂંટેલાં ફૂલોની પથારી કરી હશે તોયે માર્ગમાં કાંટા રહી જવાના છે. આ સંસારમાં એક પણ પ્રવાસ એવો નોંધાયો નથી કે જ્યાં માર્ગમાં અંતરાયો ને અણધારી મુસીબતો ન આવ્યાં હોય. ડાહ્યો ગણાતો માણસ પણ આવે વખતે હારી જતો, થાકી જતો, શ્રદ્ધા ગુમાવતો માલૂમ પડે છે. સાચે માર્ગે હોય તોયે વચ્ચે અટકી જવાનું અને છેવટે પાછા ફરવાનું પસંદ કરે છે.

મનની સ્વસ્થતા જે સાચવી શકે તે અંતરાયોથી ડગે નહિ, ડરે નહિ, હારે નહિ. શક્તિ હોય તો આગળ વધે, શક્તિ ન હોય તો સ્થિર રહી શક્તિ પ્રાપ્ત કરે ને પછી આગળ વધે. પાણીનો આ સ્વભાવ આપણે સૌ જાણીએ છીએ. હિમગિરિથી ઊતરતી ગંગાનો માર્ગ સરળ હતો? જ્યાં અંતરાય આવે ત્યાં નદીનાં નીર થંભી જાય ને નવું બળ એકત્ર કરે, છેવટે એ અંતરાયને પાર કરી જાય ને આગળ વધે. જ્યાં પાર કરવું શક્ય ન હોય ત્યાં બાજુમાંથી તરી જાય, પણ પાછા વળવાનું કોઈ સંયોગોમાં વિચારે જ નહિ. એ નદી પાછી ફરે તો તેનું પ્રગટ થવું જ મિથ્યા ને નિરર્થક ગણાય ને?

સંકટો આવશે જ એમ સમજી લો. ગમે તેટલા વિચારપૂર્વક જીવનનો નકશો દોર્યો હશે તોયે વચ્ચે પહાડો ઊભા થશે. લોકોની નિંદા-ટીકા તો ઠીક, પણ ડાહ્યા ગણાતા લોકોની સલાહ પણ મળશે કે નિરર્થક મહેનત છોડી દો. આવે વખતે જે પોતાનું મન સ્વસ્થ રાખશે તે સત્યાસત્યની પરીક્ષા કરી શકશે ને આગળ વધી જશે. મનની સ્વસ્થતા એક પ્રકારનો દીવો છે. એ જ્યાંસુધી જલતો હોય ત્યાંસુધી સૂર્યચંદ્ર ડૂબી જાય તોય આપણે માર્ગ શોધી આગળ વધી શકીએ. એ દીવો બુઝાઈ ગયા પછી આપણે પરાધીન બની જઈએ. આપણે તો સ્વસ્થ ચિત્તે, ધીમે પણ મક્કમ પગલે આગળ વધવું જ જોઈએ.

દુનિયાના વ્યવહારમાં આપણા મનને ડોલાવનારા બનાવો હમેશાં બન્યા કરે છે ને બનતા જ રહેશે. એ બનાવો ઉપર આપણો કાબૂ નથી. પરંતુ પરમાત્માએ આપણને એવી ચિત્તશક્તિ આપી છે, જેના વડે એ બનાવોની અસરથી આપણે મુક્ત રહી શકીએ. ઈશ્વરની આ કૃપાનો ઉપયોગ કરી આગળ ધપીએ.

શ્રી

જીવન કલા

જીવન શા માટે છે એ વિચારવું જોઈએ. આવતી કાલે એ જીવનનો શો ખપ છે એ દરેક જણે પોતાને માટે નક્કી કરવું જોઈએ. શરીરની સુખ–સગવડ એ જ જીવનનું ધ્યેય હોય તો ઘણા માણસો તે મેળવ્યા પછી પણ દુઃખી કે દુષ્ટ રહે છે. તેમના મનમાં ઘણી બાબતનો અસંતોષ હોય છે. તેમના જીવનમાં ઉમંગ કે ઉલ્લાસ દેખાતો નથી; કારણકે તેઓ તેમના મન કે આત્માને પ્રસન્ન રાખી શકતા નથી. એવા માણસને જો ચિત્ર, સંગીત, શિલ્પ, નૃત્ય કે નાટ્ય જેવી કલાઓમાં રસ પડે તો તે દુઃખ કે અસંતોષ ભૂલી શકે છે ને જિંદગીમાં નવો રસ અનુભવી શકે છે. આ રસ કલાથી જ ઉત્પન્ન થઈ શકે. જેમનામાં ઉમળકો હોય છે તેઓ તેને પોતાની કોઈ ને કોઈ સાધના દ્વારા પ્રગટ કરે છે. તેમાં ભાવ, વિચાર અને સુંદર યોજનાનો મેળ થાય ત્યારે તે કલાસ્વરૂપ પામે છે.

મધુર વચનો, શોભાયમાન ઘર, આનંદ દર્શાવવા પહેરેલાં વસ્ત્રાલંકારો, પૂજા, અર્ચા, સત્કાર એ બધા કલાના સાદા પ્રકારો છે. કલા આનંદ અને ઉલ્લાસનું વાહન છે. તે નેત્રને, કાનને તથા સ્પર્શને વિવિધ પ્રકારના સૌંદર્યનો અનુભવ કરાવી શોકનું નિવારણ કરે છે અને આપણી આસપાસ ચારિત્ર્યમાં અને જીવનમાં સુંદર વાતાવરણ દેખાડે છે. દયા, પ્રેમ, બંધુભાવ, શુચિતા જેવા સદ્‌ગુણોના સાથમાં કલાનું સ્થાન છે. કલાનો પરિચય જેમને થાય છે તેમને સમજાય છે કે સત્તા, પદવી કે સંપત્તિ કરતાં વધુ પવિત્ર, દિવ્ય અને અમર તત્ત્વ છે ખરું.

ઘણા મોટા રાજ્યવિસ્તારો પલટાઈ ગયા. મહાન પુરુષો અને ધનાઢ્યો ચાલ્યા ગયા, પણ રામાયણ, મહાભારત સમા ઉત્તમ કાવ્યગ્રંથો અને અજંતી, ઈલોરા અને આબુની ઉત્તમ શિલ્પકૃતિઓ આજે પણ સન્માન અને પૂજા પામે છે. આ વિશ્વમાં દૃષ્ટિ કે શ્રુતિને જે કંઈ અનુભવવાં જેવું, હંમેશાં આનંદ આપે એવું લાગે છે તે નૃત્યકાર, કવિ, શિલ્પી કે ચિત્રકાર પોતાની કલાકૃતિમાં સંઘરી લે છે. જે લોકો તેનો અભ્યાસ કે સમાગમ પામે છે, તેઓ તેમાંથી થનકાર કરતી ઊર્મિઓ અને મનોમંથનનો રસાસ્વાદ મેળવે છે.

કલાના પ્રત્યેક સર્જનમાં તેના સ્રષ્ટાની અભિરુચિ, ઊર્મિ અને કૌશલનું સમગ્ર રૂપ સંચિત થયું હોય છે. તે અનુભવવાને આપણે તેની કૃતિઓ સહૃદયતાથી જોવી જોઈએ.

કોઈ નવી ભાષા ઘણો વખત સાંભળ્યા કરીએ, થોડીથોડી બોલતાં શીખીએ, તેનો શબ્દભંડાર અને રચના સમજીએ ત્યારે જ તેની કથા અને કાવ્યો સમજવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, તેવી જ રીતે કલાનાં સ્વરૂપોમાં રહેલાં રૂપરંગ, આકાર, કદ, માપ અને પ્રમાણો પારખવાની શક્તિ પરિચયથી મળે છે અને પછી તેમાં ઉતારેલી વિચાર અને ભાવની સૃષ્ટિ સમજવા વધુ નિરીક્ષણ અને ચિંતન કરવું જોઈએ. એથી કલાકારે જે જે ભાવ, અંગો અને અભિનયો રેખામાં, રૂપ કે રંગમાં પ્રતિબિંબિત કર્યાં હોય તેનો અર્થ સમજાશે, અને તેમાંથી ચિત્ર કે પ્રતિમાના સાચા સૌંદર્યનું દર્શન થશે. પરિણામે આત્મા કે મનને આનંદ તથા પરમ શાંતિનો અનુભવ થશે.

શ્રી. રવિશંકર મ. રાવળ

ધર્મગ્રંથની ઉપયોગિતા

શ્રી કિશોરલાલ મશરૂવાળા

દરેક ધર્મગ્રંથની રચના પાછળનો મૂળભૂત હેતુ શુભ મંગળ, આત્મિક ને સમાજ-ઉન્નતિનો જ હોય છે, તેમ છતાં કેટલીક વાર વિરોધી વિચારસરણી ધરાવતી વ્યક્તિઓ એમાંથી ભિન્નભિન્ન તત્ત્વજ્ઞાન કાઢી જનતા સમક્ષ મૂકે છે ગીતા, કુરાન, બાઈબલ તથા અન્ય ધર્મગ્રંથોમાંથી આવા પરસ્પર ઊલટા અર્થ કાઢવામાં આવે છે, ત્યારે સામાન્ય માનવીએ શું કરવું જોઈએ? કોને માનવા? શાસ્ત્રોને, શાસ્ત્રાર્થ કરનારાઓને કે પોતાનામાં રહેલા સદ્‌ગુણો ને સંસ્કારને? શ્રી રમણીકલાલ મોદી દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલ આ લેખમાં શ્રી કિશોરલાલભાઈએ આ પ્રશ્નની સ્વતંત્ર, ક્રાંતિકારી ને તર્કયુક્ત વિચારણા કરી છે

'ઉચિત કર્મ શું અને અનુચિત કર્મ શું તેનો નિર્ણય કરવામાં જ્ઞાનીઓની બુદ્ધિ પણ ગોટાળામાં પડી જાય છે, માટે હું તને ઉચિત કર્મ બતાવું છું, જેથી તું અશુભમાંથી બચી જઈશ।' ૪–૧૬ એવી પ્રતિજ્ઞા ગીતાકારે કરી છે પરંતુ જ્યારે આખી ગીતાનું જીવન પર્યંત વાચન અને મનન કરતાં છતાંયે જ્ઞાનીઓની બુદ્ધિયે જેમ ને તેમ ચક્કરમાં પડેલી જણાઈ આવે છે ત્યારે ગીતાને નામે કોઈ સિદ્ધાન્તનું સમર્થન કરવામાં ભય માલૂમ પડે છે

આ જ ગીતાને આધારે ગાંધીજી સત્યમય જીવન અને સર્વોદયના સિદ્ધાન્તો નિશ્ચિત કરતા રહ્યા અને કહેવાય છે કે એનું જ નામ પોકારીને તેમના ખૂનીએ તેમના પર ગોળીઓ ચલાવી

આ વિચાર ફક્ત નાથૂરામ ગોડસેનો છે એવું નથી સંસ્કૃત અને તત્ત્વજ્ઞાનના મોટા મોટા આચાર્યો પણ ગંભીરતાપૂર્વક કહે છે કે ગીતાનો ઉદ્દેશ અર્જુનને યુદ્ધ માટે તૈયાર કરવાનો હતો ગીતાને અહિંસાનું પ્રતિપાદન કરનારો ગ્રંથ ન માની શકાય 'मामनुस्मर युद्ध्य च' ૮–૭ (મારું સ્મરણ કર અને લડાઈ કર) એવી આજ્ઞા 'ભગવાન' આપે છે અને છેવટે અર્જુન 'ભગવાન'ની પાસે 'करिष्ये वचनं तव'–૧૮–૭૨ (હું તમારી આજ્ઞાનું પાલન કરીશ), એવી પ્રતિજ્ઞા કરે છે ગીતાનું તાત્પર્ય કાઢવા માટે આનાથી વધારે પ્રમાણ શું જોઈએ? હવે ગાંધી અને વિનોબા ગીતાને નામે હિંસાનો નિષેધ કરે તોપણ તે કેવી રીતે માન્ય કરી શકાય?

આ પ્રમાણે પરસ્પર વિરોધી અર્થો કેવળ ગીતામાંથી જ કાઢવામાં આવે છે એવું નથી બાઈબલ, કુરાન અને બીજા બધા ધર્મગ્રંથોમાંથી આવા એકબીજાથી ઊલટા અર્થો કાઢવામાં આવે છે અને જે ગ્રંથો માણસોને ધર્મ અને અધર્મમાં વિવેક શિખવાડનારાં શાસ્ત્ર માનવામાં આવેલા છે, તે જ ગ્રંથો વિદ્વાનોના હાથમાં પડીને તેમને વધારે ગૂંચવણમાં નાખનારા બની ગયા છે

ખરી વાત એ છે કે ઘણુંખરું માણસ શું કરવા કે મેળવવાની ઇચ્છા રાખે છે તેનો નિર્ણય તે પહેલેથી પોતાની મેળે કરી લે છે અને પછી તેના નૈતિક સમર્થન માટે ધર્મ અને નીતિમાં શ્રેષ્ઠ માનેલા લોકોનાં વચનોને શોધે છે એ તેમાંથી થોડો પણ અનુકૂળ આધાર મળી જાય તો તેને પકડી લે છે અને તેનો ઢંઢેરો પિટાવે છે

ગાંધીજીએ પોતાની આત્મકથામાં આનું એક ઘણું સરસ ઉદાહરણ આપ્યું છે નાનપણમાં તેમને એક નાટક જોવાની ઇચ્છા થઈ પિતાની આજ્ઞા માગી તેમણે અનુમતિ ન આપી પોતે હઠ પકડી અને બેચાર વાર આજીજી કરતાં ત્યાં છેવટે પિતાજીએ ગુસ્સે થઈને કહ્યું 'જા, જા!' બસ, આજ્ઞા મળી ગઈ! કયા ભાવથી 'જા' એમ કહ્યું એ

જોવાની શી જરૂર? 'જ' કહ્યું એટલું. પોતાના આજ્ઞાધારક થવા માટે બસ હતું!

૧૯૪૨ના આંદોલનમાં બધા નેતાઓના પકડાઈ ગયા પછી, 'ભાંગફોડ'નો કાર્યક્રમ શરૂ થયો. એ કરવો છે એવું તો એના પ્રચારકોએ પહેલેથી જ મનમાં નક્કી કરી રાખ્યું હતું. પરંતુ તેમાં વધારે પ્રાણ નાખવા માટે અને વધારે પ્રતિષ્ઠા મેળવવા માટે કોઈ અહિંસાવાદીનો આધાર લેવો એ સારું હતું. મશરૂવાળાએ કહી દીધું કે 'અમુક અમુક શરતોથી તાર કાપવા અને રેલના પાટા ઉખાડવા એ અહિંસાપૂર્વક કરી શકાય છે.' બસ! કામ થઈ ગયું! શરતોની વાત તો અંતે ડાહ્યા લોકો કહેતા જ રહે છે! તેમનું કશું મહત્ત્વ નથી હોતું. મહત્ત્વની વાત તો આ કામ કરી શકાય છે એટલી જ માનવામાં આવી. આ અભિપ્રાયની લાખો પત્રિકાઓ વહેંચવામાં આવી અને મશરૂવાળાની 'ગીતા'ને આધારે આ કાર્યક્રમ ચાલુ થયો!

મતલબ એ કે માણસ ધર્મગ્રંથને ઘણુંખરું ધર્મ સમજવા માટે નથી શોધતો, બલકે પોતાના વિચાર પ્રમાણે કામ કરવા માટે શાસ્ત્રનો આધાર શોધે છે.

જો તેને અહિંસા વિષે ઘૃણા હોય અને હિંસાને તે વાજબી ઠરાવવા ઇચ્છતો હોય તો ગીતામાંથી જ નહીં, બુદ્ધ, મહાવીર અને ગાંધીજીનાં વચનોના બળ પર પણ તે હિંસાનું સમર્થન કરે છે. જો તેની પહેલેથી જ અહિંસામાં રુચિ જામી ગઈ હોય અને હિંસા માટે ઘૃણા પેદા થઈ હોય તો તે અહિંસાનાં અનુકૂળ પ્રમાણ આઈસેનહોવર, લિંડબર્ગ, હિટલર આદિ યુદ્ધનેતાઓના શબ્દોમાંથી પણ મેળવી શકે છે.

આપણો પોતાની સ્વાભાવિક શ્રદ્ધા, સંસ્કાર, મનોરચના અને વૃત્તિઓ એ જ મૂળ વસ્તુ છે; નહીં કે શાસ્ત્ર. દરેક શાસ્ત્રમાંથી આપણે પોતાના વિચારોને અનુકૂળ અર્થ કાઢી શકીએ છીએ. યોગ્ય ભાવના અને ગુણોના પોષણ વગર ધર્મ-અધર્મ ઠરાવવા માટે શાસ્ત્ર નકામાં છે, જોખમકારક છે.

ગીતાના સોળમા અધ્યાયના અંતે અર્જુનને કહેવામાં આવ્યું છે: 'શાસ્ત્રને પ્રમાણ સમજીને તું કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનો નિર્ણય કર.' પરંતુ આ અધૂરી વાત છે. શાસ્ત્રનું પ્રમાણ કોણ લે? કેવી રીતે લે? એનો અર્થ કેવી રીતે બેસાડે? એક વિદ્વાનના અર્થનું બીજો એટલો જ મોટો (જબરદસ્ત) વિદ્વાન ખંડન કરે છે.

ત્યારે શાસ્ત્રથી વધારે મહત્ત્વની વાત છે શાસ્ત્ર વાંચનારની શ્રદ્ધા, રુચિ, ગુણ, સંસ્કાર વગેરે. જે પ્રમાણે ભૂમિ અને ખાતરથી બીજ સ્વતંત્ર અને અસલ વસ્તુ છે, જે પ્રમાણે ભૂમિ અને ખાતરમાંથી બીજ પોતાની પ્રકૃતિને અનુકૂળ તત્ત્વો ખેંચી લે છે અને તેમાં ફેરફાર કરે છે તે પ્રમાણે, શાસ્ત્રવિધિ અને શાસ્ત્રપ્રમાણથી વધારે અસલ વસ્તુ છે શાસ્ત્રનો અર્થ કરનાર.

શાસ્ત્રવિધિને છોડીને કામ કરનારા બે જાતના હોય છે: 'यो वर्तते कामकारतः' ૧૬–૨૩ (પોતાના રાગદ્વેષાદિથી ચાલનાર) અને 'यो यजते श्रद्धयान्वितः' ૧૭–૧ (શ્રદ્ધાથી ચાલનાર). રાગદ્વેષથી ચાલનાર શાસ્ત્રનું પ્રમાણ બતાવે તો યે મિથ્યા છે, ન બતાવે તો સારું જ છે. પરંતુ જે શ્રદ્ધામય છે, અને સાત્ત્વિક શ્રદ્ધાયુક્ત છે તે શાસ્ત્રવિધિને છોડીને ચાલે તોપણ સલામત થઈ શકે છે, શાસ્ત્રવિધિથી તે કુશળકર્તા થાય છે. આપણે શાસ્ત્રો કરતાં સુસંસ્કાર, સદ્‌ગુણો અને સદ્‌ભાવનાઓ પર વધારે જોર આપવું જોઈએ. તેની પછી જ શાસ્ત્રની ઉપયોગિતા વિચારી શકાય છે.*

* સર્વોદય—ઓગસ્ટ ૧૯૪૯માંથી.

★

ધર્મમય જીવન

શ્રી રવિશંકર મહારાજ

જ્ઞાનના ગમે તેટલા વિપુલ ભંડારો ભર્યા હોય પણ પાછળ પરિશ્રમનું તપ ન હોય, આચરણ ન હોય, સત્ય, ધર્મ, સંયમ ને પવિત્રતાના ગુણોનો પાશ ન લાગ્યો હોય તો ધર્મમય જીવન ક્યાંથી જીવી શકાય? માનવીમાં વધારે શક્તિ હોય છતાં મન અને ઇન્દ્રિયોને બહેકાવવા માટે શક્તિનો વ્યય થતો હોય તો એના જેવું મોટું પાપ બીજું એકે નથી. જેને પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરવાનું ભાન આત્માની સૂઝમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તેનું આચરણ કેવું વિશુદ્ધ ને પ્રેરક હોય છે તે અહીં સચોટ દાખલાઓ દ્વારા જોવા મળે છે

તુલસીકૃત રામાયણમાં એક પ્રસંગ છે. એમાં એવું વર્ણવવામાં આવ્યું છે, કે કાગભુશુંડીની સભામાં જુદાજુદા દેવો પોતાનાં રૂપ બદલીને હંસના શરીરરૂપે સાંભળવા માટે આવતા હતા એટલે કે આપણે ભાષણો સાંભળવા માટે નીરક્ષીર-રૂપ વિવેકની દૃષ્ટિથી જવું જોઈએ. એવાં બધાં જ ભાષણો કે બધું જ જ્ઞાન બધી રીતે વ્યક્તિને ફાયદો કરે છે એવું નથી, તે ક્યારેક નુકસાન પણ કરે છે. જીવનમાં અતિ જ્ઞાન હરકતરૂપ બને છે, જેમ અતિ સ્વચ્છતા પણ ક્યારેક આડે આવે છે. તેમ ગીતાકારે કહ્યું છે

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते
तत् स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति

જ્ઞાનના જેવી પવિત્ર ચીજ બીજી એકે નથી, પણ જે કર્મ કરવામાં કુશળતા મેળવે છે તે વખત જતાં અંદરથી–આત્મામાંથી મળે છે, ભાષણો દ્વારા કે બહારથી નહિ.

ગાંધીજી બૅરિસ્ટર થઈને આવ્યા ત્યારે જ્ઞાન મળ્યું હતું. એટલે જ જ્યારે એમણે પ્રથમ કેસ હાથમાં લીધો ત્યારે ન્યાયાધીશ, આરોપી, વકીલ ને આખી કોર્ટ તેમને ફરતી લાગી. એમને વકીલાતની શરૂઆત અરજી લખવાથી કરવી પડી પણ જ્યારે પાછળથી તે જ્ઞાન આત્મામાંથી ઊગ્યું ત્યારે આખાયે જગતની વકીલાત એમણે કરી.

મુનિ સંતબાલજીનું નામ તો ઘણાએ સાંભળ્યું હશે. ધર્મદૃષ્ટિએ સમાજરચના કેવી હોવી જોઈએ તેની ચર્ચા તેઓ ચાતુર્માસનાં પ્રવચનોમાં કરે છે.

વખતોવખત હું ત્યાં જઈ શકતો નથી, પરંતુ બેત્રણ પ્રવચનોમાં હું હાજરી આપી શકું છું. ચોડ જાતનો એક માણસ ત્યાં રહે. રોજ મહારાજ (સંતબાલ)ને આવીને કહે

'મહારાજ તમે દરરોજ વહોરવા નીકળો છો, તો કોક દા'ડો મારું ઘર પણ સંભારજો.'

નક્કી થયું. ત્યાં ગયા. ગામની ભાગોળે, સુંદર ને સ્વચ્છ એક ખોરડું હતું. ગંદકી નહીં, બેસણું અમાસ પણ સ્વચ્છ, આસપાસનું વાતાવરણ પણ નિર્મળ. ક્યાંયે અસ્વચ્છતા નહીં. એના ઘરની સ્ત્રીએ અડધો શેર જેટલા રોટલા કર્યા–ખાસ્સા મોટા ને સુઘડ. પણ પછીથી અમને ખબર પડી, કે રોટલા ઘડનાર આ બાઈને પગ નહોતા. છતાં પોતે મણ દળે, ભેંસ દોહે ને રસોઈ કરીને પતિને જમાડે. ઘરનું આંગણું ને ઘરની ઓસરી–પરસાળ બિલકુલ સ્વચ્છ રાખે.

બાઈ કહે, 'હું એમને કશું દુઃખ પડવા દેતી નથી. દળું છું, ખાંડું છું, ઢોરનું કામ કરું છું. ફક્ત પાણી એમને આપવું પડે અને મને તો માત્ર પતિએ ખભે બેસાડીને જાત્રા કરાવી છે.' એટલે એના પતિએ કહ્યું, 'ગાડી મોટર વગેરે મળ્યાં ત્યાં એમનો ઉપયોગ કર્યો

ન મળ્યાં ત્યાં માથે બેસાડીને જાત્રા કરાવી છે.'

મુસાફરી ને જાત્રામાં ભેદ હોય છે. જાત્રા માનવી ધર્મદૃષ્ટિએ કરે છે. જાત્રાળુના દિલમાં એમ હોય છે, કે હું પરમેશ્વરનાં દર્શન માટે જાઉં છું. મારાથી જૂઠું ન બોલાય, કોઈને દુઃખ ન દઈ શકાય. ઘસાઈ છૂટવાની વૃત્તિથી માનવી જાત્રા કરે છે. મુસાફરી કરનારમાં આ વૃત્તિ હોતી નથી. એ તો દેશ જોવાના, સ્ટેશનો પર ફરવાના, ગમેતેમ અગવડ વેઠી મોજ મેળવવાના. ન મળે તો ધમકાવવાના ને લડાઈ–તકરાર કરવાના. હોટલો ને લૉજ–વીશીઓમાં ગમે તેવું ખાઈ, ગમે ત્યાં સૂઈ રહેવાનાં. કોઈ જાહેર સ્થળે કોલસાથી આત્મ–જાહેરાતો કરવાના. ને આમ કરી પાછા આવવાના. આ રીતે નહિ પણ જાત્રાના સાચા અર્થમાં એ ભાઈએ પોતાની અપંગ પત્નીને જાત્રા કરાવી.

અમે તે બાઈના પતિને પૂછ્યું:

'ભાઈ, આ સ્ત્રી આવી છે તે લગ્ન પછીથી થઈ કે પહેલેથી જ એવી હતી? આવી ખોડવાળી જાણીને પરણેલો કે પછી...'

'મહારાજ, હું પહેલેથી એ સ્ત્રીને જાણતો તો. એને પગવિનાની જોઈને મને થયું: અરર! આ બિચારીને કોણ પરણશે? લાવ હું જ પરણું!' અને હું પરણ્યો.'

અન્યોન્યના સહવાસમાં જીવને કેમ દુઃખ ન થાય તે રીતે એકબીજાની ગરજ જોઈ ને પરણવું, ને તે પ્રમાણે ભાવ ટકાવી રાખવો એનું નામ ધર્મ. આપણે ત્યાં 'આ મારું, આ તારું, આમાં મારો ભાગ, તારો મુદ્દલે નહિ'ની કુટુંબમાં જે રોજની હજારો તકરારો ઊઠે છે તેમાંનું ત્યાં કશું નથી. અત્યારના જમાનામાં સ્ત્રીપુરુષો પોતાના અધિકારો માટે જે પડાપડી કરે છે ને ઝઘડા કરે છે તે ત્યાં નહોતું. સાચા ધર્મમાં તો એકબીજાની ફરજ વિના કશું હોતું નથી; કારણકે ફરજ પૂરી થાય ત્યાં અધિકાર એની મેળે દોડતો આવે છે. આ દંપતીમાં આવું હતું. પુરુષની ઉંમર પચાસ વર્ષની છે, સ્ત્રી છે ચાલીસ વર્ષની. બંને જ્ઞાનવૃક્ષનું ફળ ખાવા બેઠાં છે. પોતે જ વાવેલા વૃક્ષનું ફળ ખાવું એ બહુ જ અઘરી વસ્તુ છે. બાઈબલમાં જ્ઞાનવૃક્ષનાં ફળ ચાખવાની આદમ ને ઈવની વાત આવે છે. એ જ્ઞાન-વૃક્ષનાં ફળ તોડવાની ઈશ્વરે આદમને ને ઈવને મનાઈ ફરમાવી હતી. આદમને ના પાડેલી છતાં શયતાને એને જ્ઞાનવૃક્ષનાં ફળ ખાવાની પ્રેરણા આપી ને આદમે એ ફળ ખાધાં; એટલે પોતાના જ્ઞાનનો ઉપયોગ સામાને માટે ન કરતાં પોતાને જ માટે કરવો, એટલે નર્કમાં જવું, આ એનો ભાવ છે. આ ખોડભાઈ તો પોતે જ પોતાના જ્ઞાનવૃક્ષનાં ફળ ચાખે છે. ગાંધીજીના શબ્દોમાં કહીએ તો એણે પાયાની કેળવણી લીધી છે.

એક બીજો દાખલો આપું.

રાધનપુરમાં હું હમણાં કામ કરું છું, ત્યાં પાણીની પુષ્કળ તંગીના દિવસોમાં મેં કલેક્ટરને અરજી કરી ને રાધાસર તળાવ ખોદવાનું નક્કી થયું. ત્યારપછી એક દહાડો એક રબારી મને મળ્યો અને કહે:

'મહારાજ, રાધાસરનું તળાવ તમે ખોદાવાના છો?'

'હું તો શું ખોદાવું ભાઈ, પણ સરકાર એ કામ કરવાની છે.'

'તો જૂનું આ સેધાસરનું તળાવ બંધાવો ને?' ને પછી એના કારણમાં એણે મને વાત કરી. એની ભાષા તો નહીં જાળવી શકું, પણ વિચાર થોડાઘણા મૂકીશ.

'લાખો નામે એક વણજારો રહે. એની પાસે લાખ પોઠો હતી. મોટો જબરદસ્ત વેપાર કરે; પણ એક વેળા નસીબનું કરવું તે પૈસા ખૂટ્યા...એક વાણિયાને ઘેર ગયો. કહ્યું, 'શેઠ, રૂપિયા ધીરો.'

'પણ રૂપિયાની સલામતી માટે તારે કંઈક આપવું જોઈએ શું આપીશ?'

'મારી પાસે તમારે ઘેર સાટામાં મૂકવા જેવું તો હવે કશું જ રહ્યું નથી'

'ત્યારે એ રૂપિયા ધીરવાની વાત ન બને, પણ એક વસ્તુ છે ઉંવટ તારે જો રૂપિયા લેવા જ હોય, તો આ તારો કૂતરો મારે ઘેર મૂકી જા'

તે પછી અમુક મુદત નક્કી કરવામાં આવી આ મુદત દરમિયાન જો વણઝારો શેઠના રૂપિયા ન આપે તો શેઠના પૈસા લેણા રહે, પણ પેલો કૂતરો વણઝારાને પાછો ન મળે અને સોદો નક્કી થયો

વખત પસાર થવા લાગ્યો મુદતને થોડાક જ દિવસ બાકી રહ્યા વણઝારાને ત્યારે વિચાર આવ્યો 'હું મુદતે શેઠના પૈસા આપું તો એમાં ધર્મ શો? માટે લાવ, એ મુદત વીતી જાય તે પહેલાં જ દેવું ચૂકવી દઉં' ને આમ વિચારી તે પૈસા ભેગા કરવાની તેવડમાં પડ્યો

હવે આ બાજુ થયું એવું કે વાણિયાને ઘેર ખાતર પડ્યું બીજે દિવસે સવારે જ ચોકીદારોને બોલાવી પગલાં જોવડાવવામાં આવ્યાં, પણ પથરિયું ગામ, ક્યાંથી પગલું પારખી શકાય? પણ પેલો કૂતરો અમુક સુધી જાય અને પાછો આવે, જાય ને પાછો આવે કોઈએ કહ્યું 'ભાઈ, આ કૂતરો વણઝારાનો છે નક્કી કંઈ ભેદ હશે, નહીં તો આમતેમ આવજા ન કરે!' ને પછી કૂતરાની પાછળપાછળ જતાં કૂતરો એને ચોરો યે જ્યાં આગળ ધન દાટ્યું હતું ત્યાં લઈ ગયો એટલું તો વાણિયાની બધી યે મિલકત હાથ લાગી રાત્રે જ્યારે બધા સૂતા હતા, ત્યારે આ કૂતરો પેલા ડાકુઓની પાછળપાછળ ગયેલો હવે આ રૂપિયા મળવાથી વાણિયાને શો વિચાર આવ્યો? એને થયું

'મારું જે લેણું હતું, તેના કરતાં ઘણા વધારે રૂપિયા આ જ કૂતરા દ્વારા મને મળ્યા છે, માટે મારે હવે એને છોડી દેવો જોઈએ!'

એણે તો કૂતરાના ગળામાં ચિઠ્ઠી બાંધીને લખ્યું 'તમારા કૂતરાએ વ્યાજના ય વ્યાજ સાથે બધા રૂપિયા મને પાછા કર્યા છે, માટે એના ઉપર મારો હવે કશો ય હક્ક-દાવો નથી'

કૂતરો આ ચિઠ્ઠી લઈને જતો હતો, એટલામાં રસ્તામાં રૂપિયા આપવા માટે આવતો પેલો વણઝારો મળ્યો એના દિલમાં થયું

'શા માટે મુદત પહેલાં એને છોડી દીધો હશે? નક્કી કૂતરાએ શેઠજીને ભારે ત્રાસ આપ્યો હશે' ને એણે કૂતરાનું ગળું ઝાલી કહ્યું 'કાળું કર, મારા આગળથી જા, જતો રહે' કૂતરાને સખત આઘાત થયો એ માથું પછાડીને મરી ગયો પછીથી પેલા વણઝારાએ ગળે બાંધેલી ચિઠ્ઠી જોઈ એ રૂપિયા મેઘા વણઝારાએ તળાવ બંધાવવામાં વાપર્યા, ત્યારથી આ તળાવનું નામ મેઘા-તળાવ પડ્યું છે'

અહીં આપણી આર્યસંસ્કૃતિ પડી છે આ કથાનાં ત્રણે ય પાત્રો જુઓ. વણઝારો, વાણિયો ને કૂતરો—ત્રણે યે પોતપોતાનો ધર્મ પાળ્યો છે તેને બદલે અત્યારનો કોઈ વાણિયો હોય તો? પેલા વાણિયાના દિલમાં કેટલા સંસ્કાર ભર્યા હશે? નાનપણથી એને તાલીમ મળી હશે વણઝારાને થયું, મુદતે રૂપિયા આપવા તેનો અર્થ શો? ને ગમે તેમ કરીને એણે એ રૂપિયા એકઠા કર્યો હશે કૂતરાને થયું જે ધણીએ મને પાળ્યો-પોષ્યો છે, જેનું મેં લૂણ ખાધું છે તેનો તિરસ્કાર કેમ વેઠી શકાય? હવે જિવાય જ કેમ? હવે જીવવાનો અધિકાર શો છે?

આમ જે ક્રિયા કરવાથી સમાજ ટકે તે ધર્મ શાળામાં, દેખાવમાં, સભા, સરઘસો કે મંદિરોમાં જવાથી ધર્મ નથી આવતો, એ આચારમાંથી આવે છે નાનપણથી કેળવ્યો હોય તો આવે છે આ આખના

એકડા જેવી છે ને બીજી બધી ય વસ્તુઓ મીંડા સમાન છે.

આપણે ક્યારેય ચિંતન કર્યું છે—વિચાર કર્યો છે? સભામાં જઈ આવીએ છીએ, તે તો કોણે ભાષણ કેવું કર્યું તે જોવા, જાણવા ને સાંભળવા માટે. છટાદાર બોલનારની આપણે વાહવાહ બોલાવીએ છીએ, પણ આપણું શું?

એંજિનિયરને કશું પણ બનાવવું હોય તો તે પ્રથમથી પોતાની યોજના નક્કી કરે છે. નકશા દોરે છે. હું સાબાપોને પૂછું છું, તમારાં બાળકો માટે આવો વિચાર કદી યે કર્યો છે ખરો? નિશ્ચિંતતાથી ને દીર્ઘદૃષ્ટિથી તમે કેમ એમનો વિચાર ન કરો?

ચિત્રકાર, સંગીતકાર, સાહિત્યકાર, વેપારી, વિજ્ઞાની, દેશનેતા, કોઈ પણ આદર્શ નજર સમક્ષ કેમ ન રાખો? તમે મોઢેથી કહો છો, ગાંધીજી બહુ સારા, પણ સંતાનોને એમના જેવાં બનાવવાં નથી. કોઈ સાધુને સારા કહેશો, પણ તમારા બાળકને એના જેવા બનાવવાની વાત આવે તો કહેશોઃ 'આપણાથી આવા ન થવાય!' ને આમ આપણે બધે ઊંધે ઘડે પાણી ભરીએ છીએ. વિચાર તો કરો. આજે આટલી બધી સગવડો મળી શકે છે, વિજ્ઞાન આટલું બધું આગળ વધ્યું છે, છતાં સરવૈયું કાઢીએ તો શું જણાય છે? આપણે આગળ વધ્યા છીએ કે પાછળ? આપણે પાછળ જ પડ્યા છીએ!

ધર્મદૃષ્ટિએ આપણે જીવીશું નહિ તો જિવાશે નહિ. આપણા દિલમાંથી નમ્રતા, આર્દ્રતા, કોમળપણું જતાં રહ્યાં છે. આપણે માનવી રહ્યા છીએ ખરા, આપણે નર રહ્યા છીએ ખરા, પણ નરસિંહરૂપ ધારણ કર્યું છે—આપણે માણસ હઈશું પણ આપણું મસ્તક તો સિંહનું હશે.

આજે વધારે શક્તિ મેળવવા માટે સાલપાક ને વસંતમાલતી ખાઈએ છીએ, પણ એ મેળવેલી વધારાની શક્તિનો શો ઉપયોગ કરીએ છીએ? એનો જો ઉપયોગ ન લેવાય તો વધારાની શક્તિ બિલકુલ નિરુપયોગી છે. તેમ જ્ઞાન પણ વધારે પડતું હોય તેનો આચરણમાં ઉપયોગ ન કરી શકીએ તો મૂર્ખ બનીએ, અક્કલહીન બનીએ ને એમાં વાંક જ્ઞાનના વધારાનો છે. વિશેષ જ્ઞાન મેળવવાની આશા કરતાં એનું આચરણ કરીએ તો જ એ અંદરથી, આત્મામાંથી ઊગી આવશે. મેં આગળ દાખલો આપ્યો છે તે લંગડી સ્ત્રીને સ્ત્રી—સ્વાતંત્ર્ય આપવાની શી જરૂર છે?

આપણે બીજાનું જ પઢાવેલું પઢીએ છીએ. છાપાવાળાઓ ચર્ચા કરે છેઃ રામ હતા કે નહિ? સીતાનું વાલ્મીકિને ત્યાં શું થયું? સીતા જેવી કોઈ વ્યક્તિ હતી ખરી? એમને તો આવું બધું લોકોમાં રસ જગાડવા માટે જરૂરી છે. પણ આપણે એ વાંચીએ છીએ, ભાષણો પર ભાષણો સાંભળીએ છીએ, છતાં કેટલા પોતાની બુદ્ધિનો, પોતાના શરીરનો, ને પોતાના અંતઃકરણનો ઉપયોગ કરતા હશે? દરરોજ વિચારવું જોઈએ, શું હું લોકોને બોજારૂપ થવા માટે સરજાયો છું? એને બદલે સમાજને હું ટેકારૂપ ક્યારે બનું? કયા કાર્યથી બની શકું?

રોમન કેથોલિક ને પ્રૉટેસ્ટંટો વચ્ચે તકરાર થાય છે. શું છે એનું મૂળ? 'ક્રાઈસ્ટને હું માનું છું. પણ સામો નથી માનતો તો તેને માનતો કરી અને વધ કરીને પણ મારા પંથમાં ભેળવવાનો હું પ્રયત્ન કરું!' આનું નામ ધર્મ?

પણ આજની સમાજરચના જ એવી દુષ્ટ છે. જો પેલા ઓડભાઈની બહેન પાસે મોટર હોત, એમણે ભાષણો કર્યાં હોત, એ બોલ્યાં હોત તો એનો ભાવ સમાજ પૂછત,

પણ એક વસ્તુનું મૂલ્યાંકન કરવાની દૃષ્ટિ આપણને હજી મળી નથી

ગાંધીજી કહેતા, 'ગામડામાં જાઈએ' પણ આજે તો 'આવા લોકો ગામડામાં આવીને ઊલટા ગામને ભારે પડે છે આપણે મહેનતની—શ્રમની કિંમત બોલવામાં માનીએ છીએ, પણ આચરણમાં એને મૂકતા નથી આપણે મકાન, ચીજ-વસ્તુ વગેરે ઘણું બધું વાપરીએ છીએ, પણ એમની મહેનતની કદર કરતા નથી

આજે તો ભણેલીગણેલી બહેન પોતાના છોકરાને ભણાવવા માટે માસ્તર રાખે છે શા માટે તે જાતે જ છોકરાને ન ભણાવે? મધ્યમ વર્ગ આપણામાંથી જ ઉત્પન્ન થયો છે શરીરશ્રમ એ ધર્મનો માર્ગ છે અપરિગ્રહી કોણ થાય? જેને શ્રમ કરવો પડે તે શ્રમ વિના સમાજ ટકવાનો નથી શ્રમ જ શ્રેષ્ઠ છે એમ કહીએ-ઇચ્છીએ, પણ તે પ્રમાણે વર્તીએ નહી તો એનો શો અર્થ? કામ નથી કરતો ને ખાય છે ત્યારે માણસ બહુ બગાડે છે ને કહે છે, 'હું કરકસર કરું છું!'

ગરીબાઈ શ્રમ વિના ટકવાની નથી લોકો પાસે રૂપિયા વધારે ભેગા થાય છે, કારણ એટલું પાપ એમને વધારે કરવું પડ્યું છે લોકોની એટલી વધારે ઉતરપિંડી કરી છે, છતાં આપણને આત્માને મનાવવાની ટેવ પડી ગઈ છે

મને એક દાખલો યાદ આવે છે એક ઠાકરડો હતો એના ખેતરની તકરાર મેં જાતે લખાણ કરીને મિટાવી હતી પછી હું તો જેલમાં ગયો બહાર રહી એણે જેનું ખેતર હતું તેની પાસે પોતાના હિસ્સાની માગણી કરી ને કોર્ટે ગયો સામાવાળાએ કોર્ટમાં કહ્યું કે 'આ તો રવિશંકર મહારાજના હાથનું લખાણ છે ને ત્યારની અડધી જમીન મને મળેલી છે,' પણ એણે તો કોર્ટમાં મહી (મહીસાગર નદી)ના સમ ખાધા ને કહ્યું, 'આ બધી વાતો સાવ જૂઠી છે'

ત્રણ વર્ષ પછી જેલમાંથી છૂટ્યા બાદ જેને અન્યાય થયો હતો તે મારી પાસે આવ્યો વાત કરી મેં પેલાને પૂછ્યું ત્યારે કહે

'તે મહારાજ હું કંઈ સમજતો નથી એમ? મહીના ખોટા સમ ખાધા તે થોડા બ્રાહ્મણોને જમાડી દઈશું!'

આવી છે આત્માની છેતરામણી એની એકની નહી આપણું સર્વની જેટલું 'ખર્ચ' ઘટ્યું તેટલું પાપ ઘટ્યું, જેટલી કરકસર થઈ તેટલો ધર્મ થયો જેટલી જરૂરત વધી તેટલું પાપ વધ્યું માનજો

આપણે પરિશ્રમ, સદાચાર, સત્ય અને પવિત્રતાનું મૂલ્ય આંકતાં શીખીશું નહિ, તો હિંદુ ધર્મ હતો ન હતો થઈ જશે.

*

ચૂપો એક ગરીબ સ્થિતિનો માણસ હતો તેને કોઈએ પૂછ્યું 'ભાઈ અમુક વખતે ક્યાં મળશો?' પોતાનો રોજ દેખાડવા વાપો કહે 'કાં તો વાપો વાડીએ, કાં તો રાજદ્વાર!'

પ્રાટમોગ નામ સાંભળી પૂછનાર તો અંજાઈ જ ગયો તેને ખબર નહી કે વાપો વાડીમાં પાણી પાવાનું કામ કરતો હતો અને રાજદ્વારમાં વાસીદું વાળતો હતો'

જૈન ધર્મ

મુનિશ્રી સંતબાલજી

દરેક રાષ્ટ્રને પોતાની આગવી સંસ્કૃતિ હોય છે. પર-રાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિ સામે કે પોતાના જ દેશમાં થયેલા સંસ્કૃતિસંઘર્ષ સામે એ ત્યારે જ ટકી રહે જ્યારે એનામાં એનાપણું હોય. હિંદુ-બ્રાહ્મણ-સંસ્કૃતિના અધઃપતનના કાળે જન્મેલી જૈન-શ્રમણ-સંસ્કૃતિ આજ પર્યંત ટકી રહી છે. પૂ. બાપુની જીવન-ફિલસૂફીમાં એ સંસ્કૃતિના તાણાવાણા આપણે જોઈ શકીએ છીએ. જૈન-સંસ્કૃતિના અભ્યાસી જ નહિ, પણ તેને જીવનમાં ઉતારનાર જે તત્ત્વજ્ઞો માટે આપણે અભિમાન લઈ શકીએ એમ છીએ તેમાં આજન્મ લોકસેવક મુનિશ્રી સંતબાલજીનું નામ પણ શોભે છે. સાચા શ્રમણે અહીં શ્રમણ-સંસ્કૃતિનો આછો પરિચય આપ્યો છે.

આપણે પહેલાં જ વિચારી ગયા કે ભારતીય પ્રજામાં બે પ્રકારની સંસ્કૃતિએ પ્રાણ સિંચ્યા છે. એક બ્રાહ્મણ-સંસ્કૃતિ અને બીજી શ્રમણ-સંસ્કૃતિ. આપણે પહેલીનો વિચાર કરી ગયા. બીજી શ્રમણ-સંસ્કૃતિના શ્રમણો વિશેષે કરીને જંગલમાં રહેતા અને એકાંતે તત્ત્વચિંતન કરતા. તેથી શ્રમણ-સંસ્કૃતિનો ઝોક વિશેષે કરીને નિવૃત્તિ તરફ રહ્યો છે. જૈન ધર્મ અને બૌદ્ધ ધર્મ એ આ શ્રમણ-સંસ્કૃતિના પુરસ્કર્તા હતા. તે પૈકી અહીં જૈન ધર્મનો વિચાર કરીશું.

'જિ' એટલે જીતવું, જેણે જીત્યું તે જિન. અને તેમના અનુયાયીઓ તે જૈનો. વિદ્ એટલે જાણવું, એના પરથી, વેદ શબ્દ થયેલો છે. હમેશાં પહેલાં જ્ઞાન થાય છે, પછી તે વસ્તુ પર જીત મેળવાય છે. એટલે આ બે સંસ્કૃતિઓ ભિન્ન નથી, પણ એકબીજાની પૂરક છે. વૈદિક ધર્મને જો આપણે શાળાનું શિક્ષણ કહીએ તો જૈન ધર્મ એ મહાવિદ્યાલયનો અભ્યાસક્રમ છે. જીત મેળવતા પહેલાં જાણવાની ક્રિયા એટલી જ અગત્યની છે. બંનેમાં કંઈ ફેર નથી, માત્ર ભૂમિકામાં ભેદ છે. જે જાણે છે તે જીતે છે. મહાવીરના મોટા ભાગના શિષ્યો બ્રાહ્મણો જ હતા.

જૈન લોકો ચોવીસ તીર્થંકરોને માને છે. તીર્થ એટલે જ્યાંથી ઘાટ ઉતરાય તે સ્થાન-ઓવારો. સંસારરૂપી સરિતાને પાર કરવાને જૈન ધર્મ એ ઘાટ છે; અને જે એ ઘાટને બાંધનારા છે તે તીર્થંકરો કહેવાય છે. આવી તો અનેક ચોવીસીઓ થઈ ગઈ છે, એમ તેઓ માને છે. આ ચોવીસીમાં પહેલા તીર્થંકર ઋષભદેવ છે. તેઓ અત્યંત પ્રાચીન કાળમાં થઈ ગયા.

જૈન ધર્મમાં કાળના બે ભાગ કર્યા છે: એક ઉત્સર્પિણી અને બીજો અવસર્પિણી. ઉત્ એટલે ઊંચે લઈ જનાર વાતાવરણ હોય તે ઉત્સર્પિણી અને નીચે લઈ જનાર વાતાવરણ જે કાળમાં હોય તેને અવસર્પિણી કાળ કહે છે. અત્યારે અવસર્પિણી કાળ ચાલે છે. હવે જે છ આરા મનાય છે તે દૃષ્ટિએ અત્યારે પાંચમો આરો ચાલે છે. ઋષભદેવ ત્રીજા આરાના અંતમાં થઈ ગયા. એટલે ઘણો સમય પહેલાં, છેલ્લી ચોવીસીના તેઓ પ્રથમ તીર્થંકર હતા એમ સહેજ કલ્પી શકાય. વેદમાં પણ એમનો કોઈ કોઈ સ્થળે ઉલ્લેખ આવે છે. વિષ્ણુના ચોવીસ અવતારોમાં પણ એમનું નામ ગણવામાં આવે છે. એમનું જીવન ખૂબ અગત્યનું છે. એવી દંતકથા છે કે પહેલાં લોકો વૃક્ષ નીચે બેસતા અને એવી કલ્પના કરતા કે મારે અમુક ખાવું છે, અમુક પીવું છે તો તે મળી જતું. 'અમુક પ્રકારનું મકાન જોઈએ છે તો તે તરત બની જતું. આવે વખતે ઋષભદેવે કહ્યું કે 'નહીં,

આ વસ્તુ બરાબર નથી આપણે આપણા શ્રમથી મેળવવુ જોઈએ ' એ દૃષ્ટિએ એમણે તે વખતના લોકોને ત્રણ વસ્તુ આપી અસિ, મસિ અને કૃષિ અસિ એટલે રક્ષણ કરવાને માટે શસ્ત્રો મસિ એટલે લખવા વગેરે માટે શાહી અને કૃષિ એટલે ખેતીનુ શાસ્ત્ર આ વસ્તુ જ્યારે તેઓ રાજા હતા ત્યારે આપી હતી તે વખતે પણ તેઓ સમ્યક્ આત્મજ્ઞાની તો હતા જ આ ઉપરાંત તેમણે ચોસઠ અને બોતેર કળાઓનું જ્ઞાન આપ્યુ એટલે સમાજના ઘડતરમાં અને સસ્કૃતિના ઘડતરમાં પણ એમનો મોટો ફાળો છે ત્યારપછી તેમણે ગૃહત્યાગ કર્યો અને સાધનાની પરાકાષ્ઠા સાધી વીતરાગ થયા

ઋષભદેવ અને મહાવીર સ્વામીના જીવન કાળ દરમ્યાન વચ્ચે બીજા બાવીસ તીર્થંકરો પણ થઈ ગયા એમાં ઓગણીસમા તીર્થંકર મલ્લિનાથ થયા તેઓ સ્ત્રી હતા જો કે નામ પાછળ નાથ લગાડેલુ છે એટલે દિગંબરો કહે છે કે તેઓ પુરુષ હતા, જ્યારે શ્વેતાંબરો એમને સ્ત્રી માને છે અને વર્ણન પણ એ જાતનુ જ આવે છે ટૂકમાં જૈન ધર્મે સ્ત્રી જાતિને પણ મોક્ષ અને તીર્થંકરપદની અધિકારીણી માની છે ત્યારપછી તેવીસમા પાર્શ્વનાથ આવે છે તેઓ મહાવીર સ્વામીના જીવનકાળ પહેલા લગભગ ૨૫૦ વર્ષ ઉપર થઈ ગયા

જૈન-સસ્કૃતિ ક્યારથી શરૂ થઈ, એ પહેલી કે વૈદિક-સસ્કૃતિ પહેલી એનો ઉકેલ લાવવો એ બહુ કઠિન છે પણ જે વાતો શાસ્ત્રોમાં આવે છે તે પરથી એમ લાગે છે કે સસ્કૃતિ ખૂબ પ્રાચીન છે સાહિત્યની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો વૈદિક સાહિત્ય જૈન સાહિત્ય કરતાં પ્રાચીન છે એટલે તે સાહિત્ય જૂનુ છે, પરતુ તેમાં પણ આપણે જોઈએ છે કે ઋષભદેવનું વર્ણન આવે છે ઉપરાંત જૈનાચાર્યોએ કહ્યુ છે, કે આવી તો અનેક ચોવીસીઓ થઈ ગઈ છે આ બધા ઉપરથી આપણે એટલું જરૂર કહી શકીએ કે વૈદિક અને જૈન બને વિચારધારાઓ જૂની છે કઈ પહેલી અને કઈ પછી એ કહેવુ કઠિન છે તથા એ વિગત જાણવાથી ખાસ અર્થ સરે તેમ પણ નથી અલબત્ત, આજે દરેક ધર્મ પોતાના ધર્મને જૂનો અને સનાતન માનવાનો પ્રયત્ન કરે છે, પણ એક વસ્તુ ભૂલવી ન જોઈએ કે જે જૂનું છે તે જ સારુ છે એમ નથી આમ તો અસત્ય પણ જૂનું છે અને સત્ય પણ જૂનું છે અધારુ જૂનું છે અને અજવાળુ પણ જૂનુ છે એટલે નવુ અને જૂનું એ કાંઈ બહુ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન નથી, છતાં ઋષભદેવે અસિ, મસિ, કૃષિ તથા ચોસઠ અને બોતેર કળાનું જ્ઞાન સમાજને આપ્યું તે ઉપરથી આપણે સમાજજીવનની શરૂઆતના સમયને જ એમના કાળ તરીકે આંકી શકીએ

લાંબે ગાળે ધર્મમાં શિથિલતા આવી જાય છે પરાપૂર્વથી ચાલતા આવેલા ધર્મમાં પણ એવી શિથિલતા પેઠી યજ્ઞને સ્થળે પશુયજ્ઞનું જોર વધવા લાગ્યું એ શિથિલતા મહાવીર સ્વામીએ દૂર કરી અને સસ્કૃતિને નવો ઓપ આપ્યો એટલે આજે આપણે જૈન ધર્મને જે હાલનમાં જોઈએ છીએ તે મહાવીર સ્વામીના જીવનકાળ પછી જ શરૂ થયો છે

મહાવીર સ્વામીનુ મૂળ નામ તો વર્ધમાન હતુ તેમણે માતાના આગ્રહને વશ થઈ ત્રીસ વર્ષ સુધી વ્યવહાર ચલાવ્યો અને માતાના અવસાન પછી તરત જ ત્રીસમે વર્ષે દીક્ષા લીધી પછી ઘોર તપશ્ચર્યા શરૂ કરી અને પાંચ મહાવ્રતોનો અગીકાર કર્યો જ્યાં મ્લેચ્છો રહેતા હતા એવા પ્રદેશમાં તેઓ વિચરવા લાગ્યા ત્રણ ભયકર દુખોને સમભાવે સહન કર્યા અને સાડાબાર વર્ષ અને પદર

દિવસ સુધી ઉગ્ર તપસ્યા કરી; તેથી તેઓ મહાતપસ્વી અથવા તો દીર્ઘતપસ્વી કહેવાય છે. આ સમય દરમ્યાન છ માસના, ચાર, માસના, બે માસના, પંદર દિવસના આમ જાતજાતના લાંબા ઉપવાસો એમણે કર્યા. આ ઉપવાસની વિશેષતા એ હતી કે તે સહજ આત્મતલ્લીનતામાંથી ઉદ્‌ભવ્યા હતા. તેમણે શુદ્ધ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં લોકોને બોધ આપ્યો. એમણે પોતે બુદ્ધભગવાનની જેમ કંઈ જાતે લખ્યું નથી પણ એમના શિષ્યોએ એમના વિચારો ખૂબ સુંદર અને રોચક રીતે આગમોમાં રજૂ કર્યાં છે.

આપણે તીર્થંકરની એક વ્યાખ્યા તો જોઈ ગયા કે જે તરે અને તારે તે તીર્થંકર. એટલે કે લોકોને તારવા માટે સંઘ સ્થાપે તે તીર્થંકર કહેવાય. મહાવીરે ચાર અંગોને સંઘ તરીકે સ્થાપ્યાં. તે ચાર અંગ આ મુજબ છે: (૧) સાધુ, (૨) સાધ્વી, (૩) શ્રાવક અને (૪) શ્રાવિકા. વૈદિકધર્મમાં સંન્યાસી સંસ્થા છે, પણ સ્ત્રી-સંન્યાસીનીઓને માટે તેમાં કોઈ વ્યવસ્થા નથી. જ્યારે મહાવીર સ્વામીએ તો સ્ત્રીઓ માટે પણ સંઘ સ્થાપ્યો અને તે પણ તદ્દન સ્વતંત્ર. જરૂર પડે તેને સાધુઓ મદદ કરતા પણ એની બધી વ્યવસ્થા સ્ત્રીઓ જ કરતી.

મહાવીર સ્વામીના સમય પછી કેટલોક કાળ તો એક જ ધર્મ ચાલ્યો; પણ પાછળથી એમાં મુખ્ય બે પંથો પડી ગયા: (૧) દિગંબર અને (૨) શ્વેતાંબર. દિગંબરો એમ માને છે કે મહાવીર નગ્ન જ રહેતા હતા. જ્યાંસુધી વસ્ત્ર છે ત્યાંસુધી પરિગ્રહ છે અને જ્યાં પરિગ્રહ હોય ત્યાં મોક્ષ કેમ હોઈ શકે? એટલે દિગંબરો મોક્ષ માટે નગ્નતાને આવશ્યક માને છે. જ્યારે શ્વેતાંબરોની માન્યતા જુદી છે મોક્ષ એ તો અંતરની વસ્તુ છે. જો આસક્તિ ન હોય તો કર્મ બંધન કરતું નથી. સમાજમાં રહેવું હોય તો સફેદ વસ્ત્રો પહેરવાં જોઈએ. વસ્ત્રો કાંઈ મોક્ષમાં આડાં આવતાં નથી. નગ્નત્વ અને અનગ્નત્વ એ જ આ બે પંથોના વિરોધનું મૂળ છે. એમાંથી જ સ્ત્રીમુક્તિનો પ્રશ્ન સહેજે ઊભો થાય છે. સ્ત્રી તો સમાજમાં નગ્ન રહી ન શકે; એટલે એણે તો પછી વસ્ત્રો પહેરવાં જ રહ્યાં અને વસ્ત્ર પહેરે તો પછી મોક્ષ નહીં. એટલે દિગંબરો માનવા લાગ્યા કે સ્ત્રીને મોક્ષ નથી. જ્યારે શ્વેતાંબરો કહેવા લાગ્યા કે સ્ત્રીને પણ મોક્ષ હોઈ શકે છે. એમાંથી મલ્લિનાથ સ્ત્રી હતાં કે પુરુષ એ પ્રશ્ન ઊભો થયો. પછી તો ભેદ વધતા ગયા અને પૂજા, શણગાર વગેરેમાં પણ એ ભેદો પ્રવેશ્યા. દિગંબરો મૂર્તિને કાંઈ જ ચડાવતા નથી, જ્યારે શ્વેતાંબરો આંગી ચઢાવે છે. આવા ગૌણ ભેદો ઘણા પ્રકારના છે. જો એક મૂળ પ્રશ્નનો નિકાલ આવી જાય તો બીજાનો ઉકેલ તો આપોઆપ જ આવી જાય. શ્વેતાંબર પંથના પણ બે ફાંટા છે: શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક અને શ્વેતાંબર સ્થાનકવાસી (અમૂર્તિપૂજક).

શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજકો મંદિરમાં જાય છે, પૂજા કરે છે; જ્યારે સ્થાનકવાસીઓનું માનવું છે કે ચૈત્યપૂજા એ જૈન ધર્મનું અગત્યનું અંગ નથી, પણ મનુષ્ય જૈન કુટુંબમાં જન્મવા માત્રથી જૈન થઈ જતો નથી. એટલે એને માટે આલંબનરૂપે શરૂઆતમાં મૂર્તિ હોય તો ભલે; પણ એ અગત્યનું અંગ છે એવું કાંઈ નથી. મૂળ ભેદ તો આ જ છે, ધીમેધીમે એમાંથી બીજા ભેદો ય ઊભા થયા.

જૈન ધર્મનાં કુલ ચોર્યાસી અંગો છે પણ તેમાંથી ફક્ત પિસ્તાલીસ મળે છે. મૂર્તિપૂજકો બધાને માને છે. જ્યારે સ્થાનકવાસીઓ ચૈત્યપૂજા, ઉલ્લેખો તથા પાછલા આચાર્યો દ્વારા રચાયેલા આગમોને સ્વીકારતા નથી. એટલે કે તેઓ બત્રીસ અંગોને જ

માને છે દિગંબરો પાછળથી થયેલા આચાર્યોના પુસ્તકોને પ્રમાણભૂત માને છે અને તેમાં સમયસાર, જ્ઞાનાર્ણવ વગેરે પુસ્તકો મુખ્ય છે દિગંબરોના પણ વીસાપંથી, તેરાપંથી, તારણપંથી એવા ફાંટા છે તારણપંથીઓ ધર્મગ્રંથોની પૂજા કરે છે સ્થાનકવાસીમાં પણ અનેક પંથો અને સંપ્રદાયો છે હમણાં સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયમાંથી તેરાપંથી નામની એક શાખા નીકળી છે તે આજે દયા અને દાન વિષે જે ખ્યાલો ધરાવે છે તે ખ્યાલો કોઈ પણ તટસ્થ વિચારકને વિચિત્ર લાગે એવા છે બાકી તેઓનું સંગઠન ધ્યાન ખેંચે તેવું છે બીજો ઘી બડી સંપ્રદાય છે તેમાંય વળી નાનો ને મોટો મૂર્તિપૂજકોના પણ નાનામોટા અનેક ફિરકાઓ છે હિંદુસ્તાનમાં બધી મળીને જૈનોની વસ્તી બારતેર લાખની મનાય છે જ્યારે એમના સંપ્રદાયો અને ઉપસંપ્રદાયોની સંખ્યા ઘણી છે

શાસ્ત્રો જૈન ધર્મના પ્રાચીન ગ્રંથો 'પૂર્વ' અને 'અંગ' છે પૂર્વ ચૌદ છે અને અંગ બાર છે એ બાર અંગમાંનું એક દૃષ્ટિવાદ નામનું અંગ મળતું નથી, એટલે અત્યારે અગિયાર છે એ અંગોની રચના મહાવીરના પછી એમના શિષ્યોએ (ગણધરોએ) કરી છે અંગોની રચના પહેલાં જે પરંપરાથી આવેલું શ્રુત તે પૂર્વ એમ કહી શકાય અંગોને સમજવામાં મદદ કરવા માટે ઉપાંગ લખાયાં છે તે અંગ, ઉપાંગ અને બીજા મળીને કુલ્લે પિસ્તાલીસ મોજૂદ છે મૂર્તિપૂજકો એ બધાને માને છે, જ્યારે સ્થાનકવાસી બત્રીસને જ માને છે એ વાત આપણે ઉપર જોઈ ગયા દિગંબર લોકો દિગંબર આચાર્યોના ગ્રંથો સિવાય બીજાને નથી માનતા 'સમયસાર' એ સમુદાયમાં ભારે પ્રમાણભૂત ગણાય છે તેમાં નિશ્ચયનય પર ખૂબ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે તેઓ વ્યવહાર એ વ્યવહાર છે એમ માને છે અને દરેક વસ્તુ નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ ઘટાવે છે તેઓ કહેશે, 'ભાઈ, કર્મ' અને જીવ બંધાયા એ વાત સાચી, પણ જડ ચેતન ન થાય. આત્મા શુદ્ધ સ્વરૂપ છે, એટલો બોધ થાય એટલે બસ' આ વિચારસરણી સુંદર છે, પણ જો એ માત્ર વાણીમાં રહી જાય તો ઘણા અનર્થો થાય આ આચાર્યના સમયે લોકો રૂઢ કર્મકાંડમાં રચ્યાપચ્યા રહી એમાં જ પ્રતિકર્તવ્યતા માનતા હશે. ત્યારે શંકરાચાર્યની જેમ તેમણે જ્ઞાનતત્ત્વને વધુ વેગ આપ્યો હોય એ બનવાજોગ છે પણ વાચકે ભૂમિકા અને ભાવ જોયા વિના વસ્તુ પકડવી ન ઘટે આ સિવાય ઘણા ગ્રંથો દિગંબર સંપ્રદાયમાં પાછળથી લખાયા છે 'હરિવંશ' તથા બીજા પુરાણો વગેરેને પણ તેઓ માને છે

આચાર્યો " મહાવીરસ્વામીના નિર્વાણ પછી ત્રણ કેવળી, એટલે કે જેમને પૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે એવા આચાર્યો. થઈ ગયા ઇંદ્રભૂતિ ગૌતમ, સુધર્મા અને જંબુસ્વામી આ ગૌતમ ઇંદ્રભૂતિ અને ગૌતમ બુદ્ધને કેટલાક એક માને છે, પણ એમ નથી, *દિગંબરોના મુખ્ય આચાર્યોમાં કુંદકુંદાચાર્યનું* નામ મોખરે છે એમને તેઓ પૂર્ણ જ્ઞાની માને છે પરંતુ આ આરામાં તો કોઈને પૂર્ણ જ્ઞાન થાય નહિ મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં એ થાય એવી છૂટ રાખવામાં આવી છે એટલે તેઓ ત્યાં ગયા અને સીમંધર સ્વામી નામના એક તીર્થંકર પાસેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી આવ્યા જૈન ધર્મની માન્યતા મુજબ અત્યારે કોઈને મોક્ષ નથી. મોક્ષનાં દ્વાર આ આરામાં બંધ છે એનો અર્થ એટલો કે સામાન્ય વાતાવરણ એવું હશે કે મોક્ષ મેળવવો કઠિન થઈ પડે અને જ્યાંસુધી

દેહભાવના નષ્ટ ન થાય ત્યાંસુધી મોક્ષ ન થાય. એટલે કે જનક વિદેહીના જેટલી ઉત્કૃષ્ટ કોટિની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય તો જ મોક્ષ મળે. એનો આવો ભાવ હોવાય કે 'મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં જ મોક્ષનાં દ્વાર ખુલ્લાં છે' તો મોક્ષનાં દ્વાર બંધ છે એમ કહેવાનો આશય સમજાશે.

શ્વેતાંબર આચાર્યોમાં ભદ્રબાહુનું નામ જાણીતું છે. આ આચાર્યને તો દિગંબર પણ સ્વીકારે છે. સંસ્કૃત યુગમાં શ્રીહરિભદ્રસૂરીનું નામ ઉલ્લેખને પાત્ર છે. એમણે છ દર્શનોનો અભ્યાસ કરી સમન્વયવાદ શું છે તે સુંદર રીતે રજૂ કર્યું છે. આઠ દૃષ્ટિ પર પણ લખ્યું છે, ત્યારપછી સમર્થ જ્યોતિર્ધર આચાર્ય હેમચંદ્રાચાર્ય થઈ ગયા. એમની અસર આખા ગુજરાત પર છે અને ગુજરાતની સાંસ્કૃતિક અસ્મિતામાં એમનો મોટો ફાળો છે. એમણે જૈન સાધુ હોવા છતાં રાજકારણમાં ભાગ લીધો હતો અને સુંદર માર્ગદર્શન આપ્યું હતું. આજે એવી જડ માન્યતા ઘૂસી ગઈ છે કે જૈન સાધુ માટે એવું ન કલ્પાય; પણ જૈન ધર્મ એ તો વિશ્વધર્મ છે. એણે તો બધા પ્રશ્નોમાં યોગ્ય માર્ગદર્શન આપવું જ જોઈએ: અને જ્યાં વિશ્વધર્મને માનનારા હોય ત્યાં રાષ્ટ્રધર્મને અવગણી જ શી રીતે શકાય? સિદ્ધરાજ ને કુમારપાળના દરબારમાં એમની ભારે અસર હતી. પાછળથી તો જૈન સંઘે તેમને કલિકાળસર્વજ્ઞ તરીકે પણ સ્વીકારી લીધા છે. ગુજરાતી ભાષા અને ગુજરાતના આચાર–વિચાર પર તેમની ઊંડી છાપ છે. તેમણે લગભગ સાહિત્યનાં બધાં ક્ષેત્રો પર કલમ ચલાવી છે. તેમનું 'સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ' ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે. તે ઉપરાંત યોગ પર પણ તેમણે લખ્યું છે.

ત્યારબાદ યશોવિજયજી નામના એક આચાર્ય થઈ ગયા. તેમનો પણ યોગ અને સાહિત્યમાં સારો ફાળો છે. જે પુરુષને ઉલ્લેખી શકીએ તે પુરુષનું નામ છે: ધર્મપ્રાણ લોકાશાહ. તે એક ગૃહસ્થાશ્રમી હતા; છતાં એમના જીવનની અને ક્રાંતિકારક વિચારની આખા સમાજ પર ભારે અસર પહોંચી.

વિ. સં. ૧૫૩૦ના અરસામાં સ્થાનકવાસી સમાજની સ્થાપના થઈ. આના મૂળમાં બે કારણો હતાં: એક મૂર્તિનો આ રીતે આડંબર કરવો, પૂજા કરવી એ જૈન ધર્મનું અંગ નથી. જૈન ધર્મ એ તો ગુણપૂજક ધર્મ છે. પછી એમાં મૂર્તિપૂજા હોય જ ક્યાંથી? બીજું જૈન સાધુઓ મંદિરમાં રહેવા લાગ્યા અને ધીમેધીમે ધર્મમાં શિથિલતા આવવા લાગી. સાધુઓ ધન વગેરે રાખવા લાગ્યા અને ધર્મમાં પરિગ્રહવાદને સ્થાન મળવા લાગ્યું ત્યારે આ મહાપુરુષે એ બધાના મૂળ કારણરૂપ મૂર્તિપૂજાનો વિરોધ પોકાર્યો અને આજે જૈન ધર્મના ફિરકાઓમાં એની સંખ્યા લગભગ દિગંબર અને શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જેટલી જ થાય છે.

ઉમાસ્વાતિને કેટલાક ઉમાસ્વામી પણ કહે છે. તેઓ એક એવા સમર્થ આચાર્ય થઈ ગયા કે તેમણે બંને પંથોનો સુંદર સમન્વય કર્યો અને બંનેને માન્ય એવું સાહિત્ય સર્જ્યું. 'તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર' નામનો ગ્રંથ (જૈન ધર્મનો પ્રામાણિક ગ્રંથ) એમણે લખ્યો. તે ગ્રંથ બંને સંપ્રદાયને માન્ય છે.

એવા જ બીજા પુરુષ આનંદઘનજી થઈ ગયા. તેઓ યોગી હતા. સાચા સમન્વયવાદી હતા. પરિગ્રહવાદની પૂજા અને સંપ્રદાયવાદનો પ્રચાર એ બંને એમને ગમતાં નહોતાં તે સંબંધી નીચેનો પ્રસંગ એનો પુરાવો આપશે.

એક વખત તેઓ એક ગામમાં ગયા. ત્યાં એમનું પ્રવચન હતું. સમય થયો એટલે એમણે તો શરૂ કરી દીધું. લોકો બોલી ઊઠ્યા: 'મહા-

રાજ હજુ તો વાર છે' તેમણે જવાબ આપ્યો 'ભલા, સમય તો થઈ ગયો ને?' 'સમય તો થઈ ગયો, પણ પ્રવચનનો સમય નથી થયો ને?' લોકોએ કહ્યુ છતાં તેમણે તો શરૂ કર્યું તે ગામમાં એવો રિવાજ હતો કે બધી સભા નગરશેઠ આવે પછી જ શરૂ થાય, પણ આ પુરુષ એવા ન હતા પ્રવચન શરૂ થયા પછી નગરશેઠે આવ્યા જોઈને આશ્ચર્ય પામ્યા અને પ્રવચન પૂરુ થયા પછી ઊઠીને આનંદઘનજી પાસે પહોંચ્યા ને બોલ્યા

'મહારાજ, તમને ખબર નહી હોય'

'શાની?' મહારાજે પૂછ્યુ

'અહીંના રિવાજની હું અહીં તો નગરશેઠ છું'

આનંદઘનજીએ કહ્યુ 'નગરના શેઠ અને શુ મારા ય શેઠ!'

શેઠને તો ગુસ્સો ચઢ્યો, બોલ્યા

'મહારાજ, હજુ આ મારુ અન્ન તો તમારી દાઢીમાં છે અને આ કામળી'

તરત જ તેમણે કામળી ત્યાં જ આપી દીધી અને ચાલી નીકળ્યા તેમણે યોગ સાધના કરી અને એક ઊંચા પ્રકારના યોગી થઈ ગયા તેમણે 'આનંદઘન બહુતેરી' અને 'આનંદઘન ચોવીસી' નામક ગ્રંથો લખ્યા વિશ્વની ધર્મમાત્રની એકતા પર ખૂબ ભાર આપ્યો તેઓ જૈનધર્મને એક ભૂમિકા માને છે એમનો સમન્વયવાદ કેટલો અસરકારક નીવડ્યો હતો તે એમણે પોતાના જીવતાં જ આચરણથી સિદ્ધ કર્યો છે

• સાધ્વીમાં ચંદનબાળાનું નામ મુખ્ય છે તે જ આખા સંઘનુ સંચાલન કરતી હતી, પણ આજે એવી માન્યતા રૂઢ થઈ ગઈ છે કે સાધ્વી ગમે તેટલાં દીક્ષિત હોય છતાં પણ તેણે સાધુને નમસ્કાર કરવા જોઈએ. આ રૂઢિ પાછળથી ઘૂસી ગઈ છે પરંતુ એને કાઢવી જોઈએ સાધ્વીમાં પણ સાધુ સમાન શક્તિ પડેલી હોય છે

આચરણ ધર્મ : આ ધર્મ આચારપ્રધાન ધર્મ છે અને આચાર પર ખૂબ ભાર અપાયો છે સાધુ અને સાધ્વીના આચારમાં ફેર નથી પાંચ મહાવ્રત (અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય ને અપરિગ્રહ) પાંચ સમિતિ (ઈર્યા, ભાષા, એષણા, આદાન નિક્ષેપ ને પરિષ્ઠાપના) અને ત્રણ ગુપ્તિ (મન, વચન અને કાયાનુ ગોપન તે ગુપ્તિ–મનને સાચવવુ તે–વાક્‌ગુપ્તિ અને કાયગુપ્તિ એટલે વાણી તથા શરીરની સાચવણી) તથા ચાર ભાવના (મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય, માધ્યસ્થ)–આ બધાં વ્રતોનુ સાધુ અને સાધ્વી બન્ને કડક રીતે પાલન કરે છે

શ્રાવક અને શ્રાવિકાના આચારમાં સાધુ અને સાધ્વીની અપેક્ષાએ ફેર છે તેમનાં ક્ષેત્ર અને સ્થાન નિરાળાં છે, તેઓ મહાવ્રતોને બદલે અણુવ્રત સ્વીકારે છે અને તે પણ મર્યાદામાં રહીને સ્વીકારે છે દાખલા તરીકે બ્રહ્મચર્યમાં શ્રાવક, શ્રાવિકા મર્યાદિત બ્રહ્મચર્ય સ્વીકારે છે અહિંસાવ્રતની બાબતમાં પ્રસંગવશાત્ અન્યાયી વિરોધ કરવાને શસ્ત્ર પણ લે છે અને પછી પ્રાયશ્ચિત્ત કરી નાખે છે તેમના આ અણુવ્રતને મદદ કરવાને ત્રણ ગુણવ્રત હોય છે

(૧) દિગ્વ્રત–એટલે કે દિશાઓમાં સંયમ રાખવો એનો હેતુ એ કે જ્યાં રહેતાં હોય, જ્યાં જન્મ્યાં હોય તે ભાગમાંથી જ પેટ, પહેરણ અને પથારી મેળવી લેવાં જોઈએ ધન ઉપાર્જન માટે દૂર દેશાવર ખેડવાં ન જોઈએ છતાં એમાં જ્ઞાન અને સેવા માટે પરદેશ ખેડવાની છૂટ રાખી છે

(૨) ભોગોપભોગ–નિયમન વ્રત એટલે કે શ્રાવકે પોતાના ભોગઉપભોગની વસ્તુઓનુ અમુક મર્યાદામાં નિયમન કરવુ જોઈએ મતલબ કે મહારંભ ન કરવો અહિંસાની સાધના માટે આ જરૂરી છે ધંધાની

મર્યાદા પણ બાંધવી જોઈએ. યંત્રો એ મહારંભ છે અને તેથી જ જૈનધર્મમાં તેનો વિરોધ કર્યો છે. યંત્રવાદની સાથે મહારંભ આવી જ જાય છે. મહાયંત્ર આપણી શક્તિને હણે છે. આપણે જ્યારે મહાયંત્રોથી કામ કરીએ છીએ, ત્યારે આપણે યંત્રોની પાછળ દોડવું પડે છે અને તેથી હૃદય, બુદ્ધિ ને મનની તાલીમ અટકી પડે છે. જ્યારે રેંટિયા જેવાં સાદાં યંત્રો માનવીની પાછળ ગતિ કરે છે. શ્રાવકો માટે કૃષિ, વાણિજ્ય અને ગોપાલનની છૂટ છે. એ મર્યાદામાં રહીને શ્રાવકોએ પોતાની આજીવિકા મેળવી લેવી જોઈએ. જૈન-સંસ્કૃતિમાં ગાયને તો ખૂબ જ પ્રાધાન્ય અપાયું છે. આપણે જો તેવા મતના શ્રાવકોનાં જીવન તપાસીએ તો માલૂમ પડે છે કે તેઓ હજારો ગાયો રાખતા હતા. એટલે જગતના ધારણ અને પોષણને માટે જે કાંઈ જરૂરી છે તે તો કરવું જ જોઈએ, અને તેમાંયે ખાસ કરીને અહિંસક સંસ્કૃતિના બુનિયાદ કૃષિ અને ગોપાલન છે. જો એ ન સ્વીકારવામાં આવે તો અહિંસક સમાજ ટકી જ ન શકે. એટલે જ પહેલા તીર્થંકર ઋષભદેવે અસિ, મસિ અને કૃષિનો ઉપદેશ આપી સમાજને અહિંસા તરફ વાળ્યો.

(૩) અનર્થદંડ વિરોધ વ્રતઃ કોઈ પણ નકામી ક્રિયા ન કરવી. ત્યારપછી ચાર શિક્ષાવ્રતો આવે છેઃ

સામાયિક : બે ઘડી માટે જગતનાં પ્રાણી-માત્ર પ્રતિ સમત્વભાવ ધારણ કરી એકાંતમાં તત્ત્વચિંતન કરવું–આત્મભાવમાં રહેવું.

દેશાવકાશિક : તેથી વિશેષ અર્થમાં.

પૌષધ : ચોવીસ કલાક પૂરતું સાધુવ્રત લેવું અને તે પ્રમાણે જીવનચર્યા કરવી. ઉપરાંત અન્નપાણી પણ ન લેવાં.

અતિથિ સંવિભાગ : અતિથિને ભોજન આપ્યા વિના જમવું નહીં.

સ્યાદ્વાદ અને અહિંસા : કોઈ આપણને કહે કે ભાઈ આખા જૈન ધર્મનો સાર ફક્ત બે જ શબ્દોમાં કહો, તો આપણે કહીશું કે 'વિચારમાં સ્યાદ્વાદ અને આચારમાં અહિંસા.'

સ્યાદ્વાદ : જ્યારે આપણે કોઈ પણ વસ્તુને જોઈએ છીએ ત્યારે આપણી દૃષ્ટિ અપેક્ષાવાળી હોય છે. સ્યાદ્વાદને દૃષ્ટિવાદ, સાપેક્ષવાદ, ને અનેકાંતવાદ પણ કહે છે. સ્યાદ્વાદને માનનારો કોઈ પણ વસ્તુની એકાંતિક રજૂઆત નહીં કરે. તે કહેશે મને આમ લાગે છે, આમ હોઈ શકે છે, આવું હોય; પણ કોઈ દિવસ એકાંતિક નિશ્ચયનું પ્રતિપાદન તે નહીં કરે. દરેક વસ્તુને અનેક દૃષ્ટિ હોય છે, અને પ્રત્યેક વસ્તુ અપૂર્ણ હોય છે. તેથી આપણે એક દૃષ્ટિ સંપૂર્ણ માનીને ચાલીએ તો તેમાં અભિમાન અને દુરાગ્રહનો સંભવ છે. આ ઉપર એક નાનું દૃષ્ટાંત લઈએ તો તે વાત બરાબર સમજાશે. દાખલા તરીકે આપણે કોઈને પૂછીએ કે તમે દાડમ જોયું છે? તો તે હા કહેશે; પણ ખરેખર એણે તો તેનો રંગ જ જોયો છે. એના સ્વાદ, સુગંધ વગેરે નથી અનુભવ્યાં. જ્યાંસુધી દાડમનાં આ બધાં અંગોનું જ્ઞાન ન થાય ત્યાંસુધી તે જ્ઞાન અપૂર્ણ જ ગણાય. મનુષ્ય દરેક વસ્તુને પોતાની દૃષ્ટિથી જુએ છે, એટલે જ જૈનદર્શન કહે છે કે કોઈ પણ ધર્મ પૂર્ણ નથી અને બધા ધર્મો પોતપોતાની મર્યાદામાં જ સાચા છે.

કોઈ એક મકાનને ત્રણ મજલાઓ છે. એમાંથી કોઈ કહેશે ખરા કે ત્રીજો મજલો જ સાચો છે? જો ત્રીજો સાચો છે તો શું પહેલો ને બીજો સાચો નથી? ના. સ્યાદ્વાદ તો કહેશે કે પહેલો ય સાચો અને બીજો ય સાચો. પહેલો છે તો બીજો છે અને બીજો છે તો ત્રીજો છે. માત્ર ભૂમિકાભેદ છે. એટલે સ્યાદ્વાદ એક સુંદર વિચારસરણી મૂકે છે, જેથી બધા ધર્મોનો સમન્વય થઈ શકે. આને શંકરાચાર્ય કૂદડીવાદ કહે છે, પણ એમ

નથી. બધું જ સાચું છે અમુક દૃષ્ટિથી આ વાદને નયવાદ પણ કહે છે કોઈનું પણ પ્રમાણ નક્કી કરવું હોય તો તે પહેલાં તેના અનેક વિચાર આવે છે એટલે જે આપણને પ્રમાણ તરફ લઈ જાય તે નય આ પ્રમાણ જ્યાંસુધી ન મળે ત્યાંસુધી તે અપૂર્ણ રહે છે તેમ જ આત્માનુભૂતિ એ જ સાચું પ્રમાણ છે તેથી જ કોઈ પણ દર્શન પૂર્ણ નથી કારણકે આત્માનુભૂતિનો વિષય એ વાણીગમ્ય વિષય નથી તેથી જૈન શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે જે ભગવાન અનુભવે છે તે તેઓ વાણીમાં રજૂ કરી શકતા નથી અને જે ગણધરો સાંભળે છે તે ગૂંથી શકતા નથી એટલે કે ભાષામાં અનુભવજ્ઞાન ઊતરી શકતું જ નથી અને જે કાંઈ ઊતરે છે તે પણ વાચકો બરાબર સમજી શકતા નથી એટલે કે શાસ્ત્રો પૂર્ણ છે એમ માનીને ન ચાલવું જોઈએ સદ્બુદ્ધિ, અનુભવ અને શાસ્ત્ર એ ત્રણેનો સુમેળ સાધવો જોઈએ સ્યાદ્વાદ આપણને અનેક દૃષ્ટિએ જોવાની દૃષ્ટિ આપે છે

વ્યવહારમાં અહિંસા : અહિંસા એટલે ન મારવું એટલું જ નહીં, પણ બચાવવું અહિંસાનો સામાન્ય અર્થ ન મારવું એટલો જ સમજીએ છીએ, પણ અહીં ખૂબ ઊંડાણથી વિચાર કરવામાં આવ્યો છે ન મારવું એટલું જ નહીં પણ વાત્સલ્યભાવે રક્ષણ કરવું અને તેથી જ મહાવીરને જગવત્સલ કહેવામાં આવે છે સાધુઓ અને સાધ્વીઓ માટે પણ કહેવાય છે કે તેઓ 'કાય જીવનાં પિયર' છે એટલે કે જગતમાં જીવમાત્ર તેમનાં બાળકો છે એમના અતિ પ્રેમ વહાવવો એ જ અહિંસાનું સાચું સ્વરૂપ છે

સિદ્ધાંતો : જૈનો ઈશ્વરમાં માનતા નથી, તેઓ નાસ્તિકો છે, એવો જ સામાન્ય ખ્યાલ છે, અને વાત પણ એક દૃષ્ટિએ સાચી છે તેઓ ઈશ્વરને જગતનો કર્તા કે ન્યાયાધીશ તરીકે નથી માનતા, પણ જો આપણે એમનો કર્મવાદનો સિદ્ધાંત વિચારીએ તો સ્પષ્ટ સમજાશે કે એમની માન્યતા નિરીશ્વરવાદી નથી, પણ ગીતાના પાંચમા અધ્યાયના ૧૪-૧૫મા શ્લોક જેવી છે સાચો કર્મવાદ અને સાચો ઈશ્વરવાદ બંને પરસ્પર વિરોધી છે જ નહીં દાખલા તરીકે કર્મવાદ-કર્મનો નિયમ અચલ છે આખું જગત એ કર્મના નિયમથી જ ચાલે છે-એમ કહે છે ત્યારે ઈશ્વરવાદ-ઈશ્વર જ સર્વશક્તિમાન છે, એ જ જગતનો સંચાલક છે-એમ પ્રબોધે છે.

આ પરથી જાણી શકીશું કે જૈનો ઈશ્વરમાં માને છે, પણ તે આત્માની પર શક્તિને ઈશ્વર માને છે અને તેવા ઈશ્વરને જગતની જંજાળમાં પડવાની જરૂર નથી

તત્ત્વો : જગતમાં મૂળ તો બે જ તત્ત્વો છે, જીવ અને અજીવ પણ જીવ અને અજીવના સંબંધથી બીજાં પાંચ અથવા તો સાત તત્ત્વો કરવામાં આવ્યાં છે

જીવની સાથે પુદ્ગલ કર્મનો સંબંધ એ બંધ છે આ બંધ ક્યારે થયો એ પ્રશ્ન પર એ લોકો મૌન રહે છે અને કહે છે કે ભાઈ, એ અનાદિ છે પણ જો આમ જ માને તો પછી પુરુષાર્થને સ્થાન જ ક્યાં રહ્યું? એટલે કહે છે કે અનાદિ છે, પણ સાંત છે એટલે કે જીવ એ કર્મપુદ્ગલના બંધનમાંથી મુક્ત થઈ શકે છે

આ બંધનનું જે કારણ તે આસક્તિ છે જે શુભ હોય તે પુણ્ય અને અશુભ હોય તે પાપ

સામાન્ય રીતે ધન મેળવવું, સુખ મેળવવું અને આપણે પુણ્યમાં ગણીએ છીએ પણ અહીં ખૂબ ઊંડાણથી વિચાર કરતાં જણાય છે કે કર્મ શુભ હોય કે અશુભ હોય તે બંને બંધન કરનાર છે

નિર્જરા : કર્મપુદ્ગલના ખરી પડવાને નિર્જરા કહે છે. આના બે પ્રકાર છે: એક સકામ અને બીજું નિષ્કામ. પ્રત્યેક ક્ષણે આપણાં કર્મો તો ખરે જ છે. એટલે ખરવાની ક્રિયા તો સતત ચાલુ હોય છે; પણ તેની સાથેસાથે બંધનની ક્રિયા પણ ચાલુ જ હોય છે. એટલે સકામ નિર્જરા જ મોક્ષમાં પરિણમે છે.

સંવર : આશ્રવને નિર્જરા પ્રત્યે લઈ જનારું તત્ત્વ તે સંવર.

મોક્ષ : મોક્ષને પણ તત્ત્વ માનવામાં આવ્યું છે. મોક્ષનો અર્થ કર્મપુદ્ગલોમાંથી જીવની સંપૂર્ણ મુક્તિ છે.

જીવ બંધાયેલો છે. મોક્ષ એ જીવનનો હેતુ છે. એને માટેનો જે માર્ગ તે મોક્ષમાર્ગ કહેવાય છે

सम्यगदर्शन ज्ञान चारित्राणि मोक्षमागः ।

દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર એ મોક્ષમાર્ગ છે.

ઉપર જે તત્ત્વો જણાવ્યાં તેમાં શ્રદ્ધા એ જ દર્શન છે. એથી વિપરીત શ્રદ્ધાને મિથ્યા દર્શન કહે છે. સમ્યક્ દર્શન બે રીતે થાય છે: (૧) કુદરતી રીતે, એટલે કે આવરણવાળાં કર્મો નાશ પામતાં આપોઆપ ઉદય થાય છે અને (૨) કોઈ નિમિત્તથી, જેમકે ગુરુ, પુસ્તક, પ્રસંગ વગેરે.

દર્શન પછી જ્ઞાન આવે છે. જ્ઞાનના પાંચ પ્રકાર છે. મતિ, શ્રુતિ, અવધિ, મન, પર્યાય અને કેવળ જ્ઞાન. આ બધાં જ જ્ઞાન છે અને આ સંબંધી તેમાં ખૂબ ઊંડો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. આ બધાં ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મ થતાં જાય છે. અને છેવટે કેવળ જ્ઞાન એટલે કે માત્ર જ્ઞાન માત્રઆત્માનું જ જ્ઞાન એ જ સાચું જ્ઞાન છે, તે સર્વ છે.

જ્ઞાન પછી ચારિત્ર્ય. જ્ઞાન અને દર્શન હોય પણ જો ચારિત્ર્ય ન હોય તો બધું જ નકામું છે; કારણકે ચારિત્ર્ય એ મુખ્ય વસ્તુ છે. પણ જ્યાં સમ્યક્ ચારિત્ર્ય હોય ત્યાં ત્રણે હોવાનાં જ.

ધર્મનું લક્ષણ શું? ત્યારે કહે છે अहिंसा संयमो तवो धर्म। અહિંસા, સંયમ અને તપ. અહિંસાના આચરણ માટે સંયમ અનિવાર્ય છે; કારણકે સંયમ ન હોય તો પરિગ્રહ રહેવાનો જ: અને પરિગ્રહ હોય એટલે હિંસા થવાની જ. એટલે સંયમ પર ખૂબ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

અને તપ–तपसा च निर्जरा તપથી જ કર્મો ખરી પડે છે, એટલે એ મોક્ષમાર્ગનું અગત્યનું સાધન છે. અને જૈન ધર્મમાં આ તપ ઉપર જેટલો ભાર અપાયો છે એટલો બીજા ધર્મોમાં અપાયો નથી. એક નાનું જૈન બાળક પણ બાહ્ય તપ–ઉપવાસ–એટલે શું તે સમજતું હશે અને કરતું હશે. આ તપના બે પ્રકાર છે: અંતર અને બાહ્ય. મુખ્ય વસ્તુ તો આંતર તપ છે. અનશન, ઊણોદરી, રસપરિત્યાગ વગેરે બાહ્ય તપ છે. બાહ્ય તપની જરૂર છે, પણ તે આંતરિક તપની મદદ માટે જ. એટલે આંતરિક તપ એ જ મુખ્ય વસ્તુ છે.

દ્રવ્યો : જૈન ધર્મમાં છ દ્રવ્યો માનવામાં આવ્યાં છે: જીવ, અજીવ. અજીવના બે ભાગ છે. રૂપી અને અરૂપી. પુદ્ગલ એ રૂપી છે. બાકીના ચાર અરૂપી છે: તે ધર્મ, અધર્મ, આકાશ ને કાળ.

જગતમાં બધા પુદ્ગલ સ્કંધો ગતિ કરે છે. એ ગતિમાં મદદ કરનાર તત્ત્વને ધર્મ કહે છે.

અધર્મ : આપણે જોઈએ છીએ કે વસ્તુ સ્થિર રહી શકે છે. જો એને સ્થિર રહેવામાં મદદ કરનાર કોઈ તત્ત્વ ન હોય તો સહેજ ગતિ મળત તો તે પણ ગતિમય જ રહેત. એટલે જે સ્થિર કરે છે તે જ અધર્મ તત્ત્વ.

. આકાશ ખાલી જગ્યા

કાળ કાળને પણ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય માનવામાં આવ્યુ છે કેટલાક એને સ્વતંત્ર દ્રવ્ય તરીકે માનતા નથી. સૂર્ય અને ચંદ્રના ફરવાથી જે મપાય તે કાળ

જૈન ધર્મમાં આપણું ધ્યાન ખેંચે એવી ત્રણ વસ્તુ છે

(૧) જૈન ધર્મ એકાઈ ધર્મ નથી, પણ દર્શન છે અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો તે ભૂમિકા છે એ ગુણપૂજક ધર્મ છે આપણે જોઈશું તો કોઈ ઠેકાણે नमो महावीराय, नमो वर्धमानाय, નજરે નહીં પડે બીજા ધર્મમાં बुद्धम् शरणम् गच्छामि । कृष्णम् शरणम् गच्छामि । વગેરે હશે જ્યારે અહીં તો અરિહંતને નમસ્કાર હો, અરિહંત કે જેણે પોતાના દુશ્મનોને હણ્યા છે તે તે ગમે તે વ્યક્તિ હોય. આગળ આવતાં તેઓ કહે છે કે સિદ્ધોને નમસ્કાર હો આચાર્યોને નમસ્કાર હો. ઉપાધ્યાયને નમસ્કાર હો જગતના સર્વ સાધુ પુરુષને નમસ્કાર હો

એટલે જૈનો વ્યક્તિને પૂજતા નથી, પણ ગુણપૂજાએ જ જૈન ધર્મની મુખ્ય વસ્તુ છે ત્યારે આપણને સહેજે એમ થઈ જાય કે, 'ભાઈ જો આમ જ હોય તો પછી મૂર્તિપૂજા તો જૈનોમાં ખૂબ જ છે' પણ અહીં યાદ રાખવાનું છે કે એ મુખ્ય અંગ નથી જૈન કુળમાં જન્મવાથી જ જૈનને યોગ્ય લાયકાતો આવી નથી જતી તેમને હાથે લાવવામાં શરૂઆતમાં એ મદદગાર થાય એટલા માટે મૂર્તિ એ પ્રાથમિક સાધન છે

(૨) સ્ત્રીઓને જૈન ધર્મમાં ખૂબ ઊંચુ સ્થાન અપાયુ છે જૈન ધર્મે આવી પહેલાંની રૂઢિમાં ફટકો માર્યો ત્યાર પહેલાં સ્ત્રીઓને સંન્યાસની મનાઈ હતી અને તેમને મોક્ષનો અધિકાર નહોતો જૈન ધર્મમાં સ્ત્રીઓને પણ મોક્ષ અને ત્યાગનો અધિકાર છે અને ૨૪ તીર્થંકરોમાં એક સ્ત્રી તીર્થંકર પણ છે

(૩) વર્ણાશ્રમ વૈદિક ધર્મની વર્ણાશ્રમની રૂઢ થયેલી માન્યતા પર એણે પ્રહાર કર્યો અને કહ્યું કે જન્મથી માત્ર બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર થવાતુ નથી

कम्मुणा होभी धम्मणो, खउतीयो होभी कम्मुणा ।
कम्मुणा वओसो होभी, शूद्रो हवओ कम्मुणा ॥

મનુષ્ય બ્રાહ્મણ છે કે ક્ષત્રિય છે તે માત્ર જન્મથી નહીં પણ કર્મથી—એ વસ્તુ પર ખૂબ ભાર આપ્યો અને અતિવાદનાં રૂઢ બંધનો તોડ્યાં આશ્રમ વ્યવસ્થામાં પણ વૈદિક ધર્મની માન્યતા તો એ જ હતી કે વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ પહેલાં ગૃહસ્થ થવુ જ જોઈએ મહાવીરે કહ્યું 'ના એવુ કાંઈ નથી એ અનિવાર્ય નથી માણસ ધારે તો સીધો પણ સંન્યાસ ગ્રહણ કરી શકે—' આથી અગત્યની વાત એ હતી કે ત્યાર સુધીનાં ધર્મપુસ્તકો પ્રાય સંસ્કૃતમાં જ લખાયાં હતાં તેથી આબાલવૃદ્ધને સીધુ શાસ્ત્રવાચન ભાગ્યે જ મળતું મહાવીરે લોકભાષામાં—તે વિભાગની પ્રચલિત ભાષામાં જ ઉપદેશ આપવાનુ શરૂ કર્યું આની ખૂબ અસર થઈ અને ધર્મમાં ઊંચામાં ઊંચાં તત્ત્વો સામાન્ય સમુદાય સુધી પહોંચ્યાં તેથી આપણે એને લોકધર્મ પણ કહી શકીએ

ઉપરની કેટલીક બાબતોમાં બૌદ્ધ ધર્મ પણ એનો સાથી હતો તે આપણે આગળ ઉપર જોઈશુ

★

સુધારો નવેમ્બર ૧૯૪૯ (૩-૧)ના અંકમાં ૭૩મા પાને પહેલા ખંડની ઊંધી લીટીમાં 'વાર'ને બદલે 'પાટ' વાંચવું

એક નૃત્યાભિનય

મહાભિનિષ્ક્રમણ

અ. મનઃસુખલાલ ઝવેરી.

મહાપુરુષોના જીવનમાં અમુક પ્રસંગો એવા ઉદાત્ત, પ્રેરણાદાયી ને ચિત્તાકર્ષક બને છે કે વખતોવખત એનું મનન-ચિંતન કરતાં આપણે ધરાતા નથી. વૃદ્ધત્વ, દુઃખ ને મૃત્યુ આપણે દરરોજ જોઈએ-અનુભવીએ છીએ તેમ છતાં કોઈ ગૌતમ જ સદાયની એ યાતનામાંથી જગતને મુક્તિ અપાવવાનો સફળ પ્રયાસ કરે. સામાન્ય માનવી નહિ, પણ રાજકુમાર-લક્ષ્મી ને વૈભવ જાતે જેના ચરણોની સેવા કરતાં હતાં, જેને સૌંદર્યવંતી સુલક્ષણી યશોધરા રાણી હતી, સુકુમાર પુત્ર હતો-ગૌતમને આમ જોઈએ તો શું દુઃખ હતું? પણ પોતાનો નહિ, સંતપ્ત જગતનો દાવાનળ બુઝાવવા માટે-સમષ્ટિ માટે એમણે વ્યષ્ટિનો ભોગ આપ્યો ને જાહોજલાલીના-મહેકતા બાગને છોડી એ જંગલના કાંટા ને કાંકરા, ટાઢ ને તડકો વેઠવા ઉઘાડે પગે ચાલી નીકળ્યા. આને મહાભિનિષ્ક્રમણ કહે છે. આવો પ્રસંગ કોને પ્રેરણા ન આપે? દુનિયાની માયામમતા હજી પૂરાં ત્યજ્યાં નથી એવા રાજકુમાર ગૌતમના હૃદયમંથનના ભાવો લેખકે નૃત્ય-નાટ્યરૂપમાં સુંદર રીતે અહીં આલેખ્યા છે.

[પ્રેક્ષાગૃહનો પ્રકાશ ધીમેધીમે ઓછો થતો જાય છે. પ્રસન્ન, મધુર, ઉલ્લાસપ્રેરક સંગીતના સૂર નેપથ્યમાંથી જાગે છે.]

પ્રવક્તા : વર્ષો પહેલાંની વાત છે.

ભારતવર્ષ તે દિવસે સ્વાધીન હતું. એની ગંગા અને યમુના, એની બ્રહ્મપુત્રા અને સિંધુને કિનારે સામ્રાજ્યો સ્થપાતાં હતાં ને સ્થિર થતાં હતાં. એનાં તપોવનોમાંથી વેદોનો મંત્રોચ્ચાર ગાજતો ને યજ્ઞધૂમ્રની ધૂમ્ર રેખાઓ વનરાજિનાં પલ્લવોમાંથી ચળાઈગળાઈ ને આકાશે પહોંચતી. તે દિવસે ભારતવર્ષ સમૃદ્ધ હતું, સ્વાધીન હતું; સુખ અને શાંતિ, સંતોષ અને પ્રસન્નતાનું ધામ હતું. એના રાજાઓ ગાયો અને બ્રાહ્મણોનું પ્રતિપાલન કરતા. એના બ્રાહ્મણો તપ અને ત્યાગથી, જ્ઞાન અને અભ્યાસથી, શીલ અને સંતોષથી શોભતા ને જગદ્‌ગુરુ બનતા. એના વૈશ્યો દરિયો ખેડતા, પૃથ્વીની લક્ષ્મી અને રત્નરાશિઓ ભારતવર્ષને કિનારે લાવતા ને એનો ખોળો છલકાવતા. એના શ્રમજીવીઓને પરસેવો પાડવાની શરમ નહોતી, ને એમના પરિશ્રમે કઠોર દેખાતી ધરતી યે હસી ઊઠતી ને એનો પાલવ રસકસથી હર્યોભર્યો થઈ જતો.

[પડદો ધીમેધીમે ઊપડે છે. નર્તકવૃંદ પ્રવેશ કરે છે. રંગભૂમિ પર પૂરો પ્રકાશ હોય છે.]

તે દિવસે શાંતિ હતી, આરામ હતો, સ્વસ્થતા ને સરળતા હતાં. તે દિવસે નાનામોટાં સૌ પોતપોતાનાં કામ કરતાં નિષ્ઠાથી, પ્રેમથી અને અનિવાર્ય કર્તવ્યબુદ્ધિથી. તે દિવસે ઋતુએઋતુએ ફૂલો પમરતાં, ફળોથી વૃક્ષો લચી પડતાં, પક્ષીઓ કૂજતાં ને કલ્લોલતાં અને પશુઓ નાચતાં. યથાકાળે મેહ વરસતા ને ભગવતી વસુંધરા સુજલા, સુફલા, શસ્યશ્યામલા બની જતી.

તે દિવસે-

[લોકનૃત્યની રમઝટ મચે છે. નૃત્ય પૂરું થતાં પ્રકાશ ધીમેધીમે ઓછો થતો આવે છે.]

-પણ એ દિવસ એમ ને એમ નહોતો ઊગ્યો. એ દિવસના ઉદય પાછળ તો સમસ્ત માનવજાતિનો આર્તનાદ હતો, એક મહામાનવીનો પુરુષાર્થ હતો, તપસ્વીનું તપ હતું, અભિજાત આર્યચિત્તની મંગલ ને મનોહર પ્રેમપરિણતિ હતી.

એ દિવસ ઊગ્યો તે પહેલાં-આજથી અઢી હજાર વર્ષ પૂર્વે આકાશમાં અંધારું

હતું, સૂર્ય-ચંદ્ર તપતા ને તારા ટમટમતા છતાં આકાશનું નૂર ઊડી ગયું હતું ને પૃથ્વીનું પદ્મ કરમાઈને ઢળી ગયું હતું

ગાયકવૃંદ:

નભ વરસે ઘન અંધાર,
જરા મૃત્યુ ને વ્યાધિકેરા દાવાનળની લાય,
પ્રજળી-પ્રજળી, પૃથ્વીપટે
શી ભૂખાળવી લહેરાય?
દ્વેષ અસૂયા ભય હિંસાના ઘન ગગને ઘેરાય,
રંક જગત આ તલસી-
તલસી આકુલ શું અકળાય!
નભ વરસે ઘન અંધાર

પ્રવક્તા : એ દિવસે વસુંધરા અકળાતી હતી, માનવતા મુરઝાતી હતી, માનવજીવન-ની કળીઓ આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિના ક્લેશમાં કરમાતી હતી આખી પૃથ્વી આકુળ-હૃદયે અને આર્તકંઠે યુગરાજને પોકારી રહી હતી

ગાયકવૃંદ

જાગો! જાગો!
યુગરાજ! આજ અબ જાગો!
આ વસુંધરા અકળાતી,
આ માનવતા મુરઝાતી,
આ જીવનતણી કળીઓ પ્રતિપળ
શી ક્લેશ વિશે કરમાતી?
આ જલથલ ધરણી ગગન પરે શી
શોકની છાય છવાતી?
યુગરાજ! આજ અબ જાગો!
જાગો! જાગો!

[પડદો પડે છે ફરીથી પડદો ઊપડે છે ત્યારે રંગભૂમિ પર સિદ્ધાર્થ અને યશોધરા હોય છે]

પ્રવક્તા માનવજાતિનો આ પુકાર સંભળાય છે એના પૂર્વના પુણ્યોનો ઉદય થાય છે યુગરાજ જાગે છે

કપિલવસ્તુનો રાજકુમાર શાક્યસિંહ ગૌતમ એ યુગનો અવતાર બને છે એના હૃદયમાં સ્નેહ અને સમભાવ છે, કાવ્ય અને કરુણા છે, એટલે જ માનવજાતિનાં જરા, મૃત્યુ અને વ્યાધિના દુઃખો માટે અજંપો અને અકળામણ છે

રાત જામી છે જગત જંપી ગયું છે, પવન પોઢી ગયો છે નદીઓનાં નીર નીંદરી રહ્યાં છે, પૃથ્વીને પોપચે મક્ષિકા મેલાઈ ગયા છે કપિલવસ્તુના રાજ્યમહાલયમાં પણ નીરવ શાંતિ ફેલાઈ ગઈ છે એના આંગણાના મયૂરો ડોક ઢાળીને જંપી ગયા છે, એનાં કપોતો વલભીઓમાં લપાઈને ઢળી ગયાં છે એના દીપકોની જ્યોતિ પણ જાણે ઘેનમાં ઘેરાઈ ન ગઈ હોય!

અહીં યશોધરા સૂતી છે ને આ પેલો બાલ રાહુલ! જનેતાની સોડમાં એ કેવો નિરાંતે નીંદરી રહ્યો છે!

સૌ સૂતાં છે નથી સૂતો એક સિદ્ધાર્થ ગૌતમ એની નીંદર ઊડી ગઈ છે. એનું હૃદય અધીરું બની ગયું છે શોકની કોઈ મધુર વેદના એના ઉરને વલોવી રહી છે

અરેરે! માનવીના હૃદય! જાગવું એટલે જ શું જળવું ને? વિચારવું એટલે જ શું વલોવાવું ને? નહિ નીંદર, નહિ જંપ!

[ગૌતમ બારી પાસે જાય છે]

આ સ્વચ્છ, નિરભ્ર ને ભૂરું, અગાધ ને અનંત આકાશ, ને આકાશમાં તપતો આ મયંકનો મનોહર મણિ! અહીં શાંતિ છે, શીતલતા છે, સ્વચ્છતા છે, પ્રસન્નતા છે અહીં હૃદયને હરી લે એવી મનોહરતા છે, અને મનને સભર ભરી દે એવી મધુરતા છે નીચે પૃથ્વી મલકતે મોંએ પડી છે, ઉપર અગાધ સ્નેહનું અમીવર્ષણ કરતું આકાશ ઝૂકી રહ્યું છે તારાઓ ચમકતાં નયને આ ધન્ય દૃશ્ય જોઈ રહ્યા છે

આજે જાણે શાક્યસિંહ ગૌતમના હૃદયની જન્મજન્માંતરની સ્મૃતિઓની શરણાઈ બજી ઊઠી છે એના હૃદયનાં દ્વાર આજે ઊઘડી

રહ્યો છે. ને તેમાંથી વિશ્વસ્નેહ અને મહાકારુણ્યનો પરિમલ પમરી રહ્યો છે. આજે સિદ્ધાર્થના જ જીવનની નહિ, સમગ્ર માનવજાતિના મહાભાગ્યની ઐતિહાસિક પળ ઊગી છે.

ગૌતમ: ચંદ્ર! ને આ બુધ, શુક્ર, ને મંગળ! આજે એ બધા એ ક્રમમાં ગોઠવાઈ ગયા છે, જે ક્રમ પૂર્વે યોગીઓએ અને સિદ્ધોએ ભાખ્યો હતો!

[યશોધરા પાસે આવે છે.]

આકાશનો એ ચંદ્ર ને પૃથ્વી પરની મારી યશોધરાનો આ મુખચંદ્ર! આકાશનો ચંદ્ર મને બોલાવે છે. આવ! કુમાર! આવ! બહાવરી ને બેબાકળી માનવજાત તારી રાહ જોઈ રહી છે. આવ, ગૌતમ! આવ. કુમાર! તેની પ્યાસ બુઝાવ! તેને જીવનની જડીબુટ્ટી બતાવ! આવ, મારા લાલ! મારા પ્રાણ!

...મારી યશોધરા! એને કેમ છોડાય? કેવી નિરાંતે એ પોઢી ગઈ છે! જાણે માનસસરોવરનું સુભગસુંદર પદ્મ! ક્યાં ય દેખાય છે એના મુખ પર ચિંતા, અજંપો કે ભય? એના મોંના મલકાટમાં કેવી ઝળકી રહી છે વિશ્વાસની ને નિશ્ચિંતતાની રેખાઓ!

સૂઈ રહે, મારી લાડકડી! સૂઈ રહે! તારી નીંદર કોઈ ન ઉડાડજો. તારી સ્વપ્નસૃષ્ટિ અમર ને અખંડ રહેજો. ગૌતમ તારો જ છે; તારો જ રહેવાનો છે.

[સંગીતના સૂર]

પણ...પણ...જગતનાં આ દુઃખ ને ડૂસકાં! આ વરવી વૃદ્ધાવસ્થા, આ નિષ્ઠુર મૃત્યુ ને આ નિત્યનવીન વ્યાધિ...ઉપાધિની જંજાળ! એને મારાથી કેમ ઉવેખાય? કેમ ઉવેખાય એને? જગતે આ દેહ આપ્યો ને આ પ્રાણને પોષ્યો સ્નેહથી, સૌન્દર્યથી, મમતાથી ને માર્દવથી. આજે એ મને બોલાવી રહ્યું છે, એની યાતનાઓમાંથી એને ઉગારવા, એને શાંતિનો ને સત્યનો રાહ બતાવવા. એને હું કેમ છેહ દઈ શકું? કેમ છેહ દઈ શકું?

[સંગીતના સૂર]

પણ છેહ તો આ યશોધરાને ય શેં દઈ શકાય? જગતને ગૌતમ બીજો મળશે, યશોધરાને નહિ.

આ રાહુલ, મારા દેહનો દેહ, મારા પ્રાણનો પ્રાણ! મારા હૃદયની કવિતા, મારા પ્રાણનો પરિમલ, મારા જીવનની અલૌકિક અમૃતવર્ષા! ના...ના...એને ન છોડાય, એને ન તરછોડાય.

[સંગીતના સૂર],

ત્યારે જગતને છોડાય? જગતના દિલના દાવાનળ! થંભો! થંભો! સિદ્ધાર્થ રંક ભલે હોય, નિર્મળ નથી. એના અણુએ અણુમાં ભરી છે ભાવના આતમજળને વરસી જવાની. તમારા દાહ શમે તો ભલે, ન શમે તો યે ભલે, મારો ધર્મ તો વરસાવવાનો, વરસી-વરસીને હળવા ફૂલ જેવા થઈ જવાનો. યશોધરા-રાહુલ તમારાથી જુદાં નથી. એમનું ને તમારું કલ્યાણ જુદું જુદું કેમ હોઈ શકે? હું આવું છું...'દુઃખડૂબ્યાં ઓ જગજન!'... હું આવું છું...આ હું આવ્યો રે...

[બારણાં સુધી જાય છે.]

યશોધરા! રાહુલ! મારા જીવનપ્રવાસનાં સાથી! મારાં...મારાં...મારાં...

[યશોધરા પાસે જાય છે.]

મારી યશોધરા...મારો રાહુલ...મારા પ્રાણ! મારાં જીવન! તમારી મમતા શેં છૂટે? (સંગીતના સૂર: 'આવ! આ...વ! આ...વ!')

આવું છું...આવું છું...જગતના માનવી! આ હું આવું છું...યશોધરા મને પ્રિય છે, તું મને ઓછું પ્રિય નથી.

[ફરી બારણાં સુધી જાય છે.]

એકવાર! ફરી પાછું એ મલકતું વદન, એ નેહનમણી આંખો અને એ પાવનકારી-

પ્રેમ ક્યારે એવા મળશે ? એકવાર

[પાછા આવે છે]

હૃદયના સ્નેહ ! કેવી વિચિત્ર છે તારી લીલા ! માનવીનું તું જ મોટામાં મોટું બળ ! ને તું જ મોટામાં મોટી નિર્બળતા ! જીવનની તું જ પ્રેરણા ને તું જ જંજીર ! અરેરે ! માનવીની મમતા ! કેવી છે તારી ઘટના !

[સંગીત]

મને કોઈ બોલાવે છે મારા હૃદયને ડોલાવે છે મારા પોઢી ગયેલા મનોરથોને જગાડે છે સ્વસ્થતાની, સંતોષની, સ્નેહની, ને બન્ધુત્વની કોઈ નવીન સૃષ્ટિનાં સ્વપ્નો મારાં નેત્ર પાસે ખડાં કરી દે છે મારા પ્રાણનાં બંધન તૂટતાં જણાય છે મારા ચરણમાં નવું બળ ઊભરાય છે મારાં નયનમાં નવી શ્રદ્ધા ને નવાં સ્વપ્નો રોપાય છે મને કોઈક બોલાવે છે દુર્દમ ને દુર્નિવાર સાદે મને કોઈ ફરીફરીને બોલાવી રહ્યું છે : આવ ! આ વ ! આ વ !

ના, હું નહિ ઉવેખું આ સાદને જગતના સેંકડો રાહુલોની નિરાધારતા કરતાં, હજારો યશોધરાઓનાં આંસુના સમુદ્ર કરતાં, લાખો અને કરોડો ગૌતમોના વ્યક્તિગત જીવનના સુખના વિલય કરતાં વધારે મોંઘો ને મૂલ્યવાન આ સાદ છે એ જીવશે તો કોઈ નહિ મરે. એ મરશે તો જીવવામાં કોને રસ રહેશે ?

છૂટો, છૂટો, છૂટી જાઓ બધી મમતા ને માયા ! છૂટો, સંસારનાં બંધન ! મારી યશોધરાની સ્નેહચન્દ્રિકા ને મારા રાહુલના મનમોહક સ્મિત ! મને ક્ષમા કરો ક્ષમા કરો આજે ગૌતમને નવું સ્વપ્ન લાધ્યું છે એના હૃદયમાં કોઈ નવા સમુદ્રની રટણા જાગી ઊઠી છે મને ક્ષમા કરો મને જવા દો તમે બધાં મને પ્રિય છો મારા અંતરને નિકટતમ છો અને તેથી જ, હા, તેથી જ હું તમને આજે તજું છું મને ક્ષમા કરો હું આવું છું, આવું છું ભૂતકાળ મને પ્રેરે છે, ભવિષ્ય પુકારે છે, વસુધરાના રોમેરોમમાંથી કોઈ અકળ ગહન સાદ ઊઠે છે, ને મારા અણુ મે અણુ એમાં વિલીન થઈ જાય છે

[ચાલ્યો જાય છે ને પડદો પડે છે]

દશ્ય બીજું

[પડદો ઊપડે છે રંગભૂમિ પર બુદ્ધની ધ્યાનસ્થ મૂર્તિ તેની પાછળ તેજોવર્તુલ વાતાવરણ પ્રસન્ન અને ઉલ્લાસમય છે]

સમૂહનૃત્ય

મંગળ દિન, મંગળ અતિ મંગળ પળ આજે !
ધન ધન ધન મનુજજાત ! મહિમા તવ ગાજે !
આજ પૂર્વના સમસ્ત પુણ્ય પાંગર્યાં,
આજ આણુ પૃથ્વીએ ધર્યાં વસંતનાં,
આજ વાયુ મન્દમન્દ મલપતા વહો,
આજ ઝરણું કલરવેથી ગીત નિર્ઝરો !
આજ નયન બુદ્ધનાં દયાર્દ્ર ઊઘડ્યાં,
આજ આધિવ્યાધિતાપ જગતના શમ્યા,
આજ શરણ સાંપડ્યાં અનાથ વિશ્વને,
બુદ્ધ-ધમ્મ-સંઘની શી ચંદિશ જમે !
જય જય જય મનુજજાત ! જય જય તવ ગાજે !
મંગળ દિન, મંગળ અતિ, મંગળ પળ આજે !

बुद्ध सरणं गच्छामि ।
संघं सरणं गच्छामि ।
धम्मं सरणं गच्छामि* ।

[પડદો]

* પહેલીવાર ભજવાયું સંસ્કાર મંડળના વાર્ષિક રસોત્સવમાં, તા. ૧૨ સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૮ને દિવસે

ગાંધીજી સાથે વાર્તાલાપ

ત્રણ ધર્મો

નોંધનાર: શ્રી. ચંદ્રશંકર પ્રા. શુક્લ

ગાંધીજી જન્મે હિંદુ હતા, હિંદુ ધર્મ એમનાં રગેરગમાં આત્મસાત્ થઈ ગયો હતો, છતાં અન્ય ધર્મોના સિદ્ધાંતો પ્રત્યે ઉપેક્ષાવૃત્તિથી કદી ય એમણે જોયું નથી. શું ઇસ્લામ કે શું ખ્રિસ્તીધર્મ એમને મન હિંદુ-ધર્મ જેટલા જ પવિત્ર હતા. ડૉ. ક્રૉજર સાથેના વર્ધા મુકામે ૧૯૩૩ના નવેંબરની ત્રીજી તારીખે થયેલા વાર્તાલાપમાં હિંદુધર્મ, ઇસ્લામ ને ખ્રિસ્તીધર્મ વિશે કરેલી ચર્ચા આ જ પણ એટલી જ માર્ગદર્શક, એટલી જ પ્રેરક ને એટલી જ ઉપયોગી બની રહી છે. આ વાર્તાલાપ આજસુધી ક્યાંય પ્રસિદ્ધ થયો નથી.

સ૦–સ્વદેશપ્રેમ એ શું હિંદુ-મુસ્લિમ ઐક્યનો પાયો છે?

જ૦–સ્વદેશપ્રેમ એ હિંદુ-મુસ્લિમ ઐક્યનો એકમાત્ર આધાર નથી. એ સિવાય બીજા પણ આધાર છે. દાખલા તરીકે ઈશ્વરનું એકત્વ લો. હિંદુઓ પણ એ માને છે. ઈશ્વર એક નથી પણ અનેક છે, એમ માનનારો એક પણ માણસ હિંદુ ધર્મમાં નથી. ઈશ્વર એક જ છે. તે સર્વવ્યાપી છે. ઈશ્વરના આવિર્ભાવ અપરિમિત છે. ઈશ્વર અગણિત રૂપે પ્રગટ થાય છે. કોઈ પણ હિંદુ અનેક ઈશ્વરને માનતો નથી; પણ એને એમ કહેવામાં આવશે કે 'તમારો ધર્મ તે એકેશ્વરવાદ (અં. મોનોથીઇઝમ) નથી પણ વિશ્વરૂપબ્રહ્મવાદ (અં. પેન્થેઇઝમ) છે.' મારે મન આ બે પર્યાય શબ્દો છે. અલ્લા ફક્ત સાતમા આસમાનમાં જ છે ને બીજે ક્યાંય નથી, એવું કોઈ પણ મુસ્લિમ માનતો નથી. એકેશ્વરવાદ અને વિશ્વરૂપબ્રહ્મવાદ વચ્ચે હું પોતે ભેદ પાડી શક્યો નથી. પણ આ કંઈ બે કોમ વચ્ચે કજિયાનું કારણ નથી. ધરમૂળનો ભેદ મૂર્તિપૂજા પરત્વે છે. હિંદુઓ પાષાણને ઈશ્વરના પ્રતીકરૂપે પૂજે છે. પ્રત્યેક હિંદુ-ઘરમાં પૂજા માટે આવું પ્રતીક રાખેલું હોય છે. ઈશ્વર તેમાં વાસ કરે છે એમ મનાય છે. હિંદુ માનસ ઈશ્વર અને તેના પ્રતીક વચ્ચે એકતા જુએ છે. મુસ્લિમ માનસને તે રુચતું નથી. મુસલમાન કહે છે: 'આ પથ્થર ખુદા ન હોઈ શકે.' 'એના પોતાના દૃષ્ટિબિંદુથી એની વાત સાચી છે. પણ હિંદુ કહે છે: 'આ પાષાણમાં ઈશ્વર વાસ કરે છે, અને હું તો એ ઈશ્વરની પૂજા કરું છું.' આ દલીલ મારી બુદ્ધિને ગ્રાહ્ય લાગે છે; પણ એ અર્થમાં તો ગમે તે વસ્તુને ઈશ્વરરૂપે પૂજી શકાય. વળી ઇસ્લામ ઈશ્વરની ચિત્રાકૃતિની મનાઈ કરે છે. એ વચ્ચેનો ખરો મહત્ત્વનો ભેદ આ વાતમાં છે. હિંદુને મન ચિત્ર યા મૂર્તિ તે પવિત્ર પદાર્થ છે. એનો નાશ થાય છે ત્યારે હિંદુનું મન દુભાય છે. બે કોમમાં જે વિદ્વાન ને સુશિક્ષિત માણસો કહેવાય છે તેમણે હિંદુ અને મુસ્લિમ આમવર્ગોને લડાવી માર્યા છે. માણસમાત્ર તે ઈશ્વરની સંતતિ છે એમ જો સામાન્ય લોકોને સમજાવવામાં આવે, તો એથી ઝઘડા બંધ પડવામાં મદદ થાય. એ ઉપરાંત, આ બે કોમ વચ્ચે ઘણી વસ્તુઓ સમાન છે. હિંદુ અને મુસ્લિમ બંનેની સંખ્યા દેશમાં ઘણી મોટી છે. એમાંની એક કોમથી બીજીનો નાશ કરવાનું કે તેને દેશ બહાર કાઢી મૂકવાનું બની શકે એમ નથી, અથવા તો તેને ધર્માંતર કે તલવાર વચ્ચે પસંદગી કરવાની ફરજ પાડી શકાય એમ નથી. હિંદુ જનસમૂહના માનસને ધર્માંતરની વાત સહેજે રુચે એમ નથી. હું

જો મુસ્લિમો યા હિંદુઓ પાસે ધર્માંતરની ભૂતભરેલી વાત છોડાવી શકુ, તો તેઓ કદાચ એ છોડે બાકી તો તેઓ પોતપોતાના ધર્મોનો ઉપદેશ ભલે કરે, પણ તેમણે શસ્ત્રબળથી લોકોનુ ધર્માંતર ન કરાવવુ જોઈએ

સ૦–ઐક્યની વિનવણી પાછળ સ્વદેશપ્રેમ કરતાં ધાર્મિક હેતુ વધારે પ્રબળ છે, એમ કહી શકાય ખરુ ?

જ૦–એવો મારો મત છે પણ કદાચ એને ટેકો ન આપે. અમે રાજકીય કારણોસર લડ્યા છીએ હુ હિંદુ ધર્મને સાચો ધર્મ માનું છુ, પણ ઇસ્લામ અને ખ્રિસ્તી ધર્મ પણ સાચા ધર્મો છે તમારા દૃષ્ટિબિંદુથી ખ્રિસ્તી ધર્મ સાચો છે, મારા દૃષ્ટિબિંદુથી હિંદુ ધર્મ

સ૦–મૂર્તિપૂજા વિષે શુ ?

જ૦–મૂર્તિપૂજા માનવહૃદયમાં જન્મથી જડાયેલી છે કુરાનમાં મૂર્તિપૂજા છે મસ્જિદ એ શુ છે ? એ એક પ્રકારની મૂર્તિપૂજા છે 'મૂર્તિ' શબ્દ કેવળ મનુષ્યાકૃતિને લાગુ નથી પડતો આંખ જે કઈ જોઈ શકે તે મૂર્તિ છે અલ્લા મસ્જિદમાં વસે છે એ માન્યતા, અને નમાજ વખતે મક્કા તરફ મો ફેરવવાનો રિવાજ, એ એક પ્રકારની મૂર્તિપૂજા છે પણ મુસ્લિમો સામો જવાબ વાળશે, 'એ ભલે મૂર્તિપૂજા કે બૂતપરસ્તી છે, પણ તમારી બૂતપરસ્તી સાવ જુદી જ જાતની છે ' સાચી, ધરમૂળની વાત એ છે કે આપણે બધા જ મૂર્તિપૂજક છીએ

સ૦–ખ્રિસ્તી ધર્મ અને હિંદુ ધર્મ વચ્ચે આદર્શ સબધ કેવો હોય એમ આપ માનો છો ?

જ૦–ઇસ્લામ અને હિંદુ ધર્મ વચ્ચે હોય એવો જ સર્વ ધર્મોનો સાર એક જ છે, માત્ર ત્યાં પહોચવા માટેના એમના રસ્તા જુદાજુદા છે

સ૦–પશ્ચિમમાં કહેવાય છે કે 'ગાંધી તે ઈસુનો ઉપદેશ આચરણમાં ઊતર્યાનુ એક અતિ ઉજ્જ્વલ ઉદાહરણ છે '

જ૦–સત્યના પૂજારી તરીકે હુ સત્ય છુ કે મને મહમ્મદ કરતાં ઈસુ પાસેથી વધારે મળ્યું છે હુ ઘણીવાર, અગાઉથી ધારી રાખ્યા વિના જ, ઇસ્લામ અને ખ્રિસ્તી ધર્મોમાંથી સમાન વચનો ને વિચારો ટાંકી બતાવુ છુ પણ હુ એટલુ કહુ કે બાઈબલના નવા કરારમાંથી હુ અહિંસા કાઢી શકુ છુ, પણ કુરાનમાંથી અહિંસા કાઢવી મને અઘરી લાગે છે ઈસુના ગિરિપ્રવચને મારા મન પર ઊંડી છાપ પાડી છે હુ ગિરિપ્રવચન પર આવ્યો ત્યાંસુધી બાઈબલ મને શુષ્ક અને નીરસ લાગેલુ એ વખતે મારી જે મર્યાદિત બુદ્ધિ હતી અને સત્ય વિષેની જે મર્યાદિત કલ્પના હતી, તે અનુસાર મે મારા મનને મનાવેલુ કે મે બાઈબલ વાંચ્યુ આજે હુ બાઈબલનો જૂનો કરાર જ આદ્યાંથી વાંચુ છુ, ને તેમાંથી લાભ મેળવુ છુ જૂના કરારથી ઘણી વાતોમાં હવે મને ગૂઢ અર્થ ભરેલો લાગે તેમ દેખાય છે

સ૦–ઇસ્લામની ખૂબી શામાં રહેલી આપને લાગે છે ?

જ૦–ભ્રાતૃત્વની ભાવના ઇસ્લામના જેટલી કોઈ પણ ધર્મમાં પ્રગટ થયેલી નથી બેશક એ ભાવના મુસ્લિમો પૂરતી મર્યાદિત છે પણ ઇસ્લામે સમાનતા સ્થાપવાનું કામ કર્યું છે તેટલુ બીજા કોઈ ધર્મે કર્યું નથી 'આખી દુનિયા એ એક બિરાદરી છે,' એમ જો ઇસ્લામના અનુયાયીઓ કહે, તો તે ઘણું બહેતર ગણાય

*

નિદ્રાના પ્રકારો

*

શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે

નિદ્રા મેળવતાં પહેલાં ને તે દરમિયાન માનવી વિવશ થઈ જાય છે એ સાચું છે. નિદ્રા લેનારાના પ્રકારો પણ ભિન્નભિન્ન છે. એના આરાધકોની આસિયતોનો પાર નથી. આ અજાગૃત અવસ્થામાં થતી કેટલીક ચેષ્ટાઓ માનસશાસ્ત્ર માટેનો અટપટો કોયડો બની રહે છે. આવા કેટલાક વિચિત્ર ને રહસ્યમય લાગતા કિસ્સાઓ લેખકે જીવનની કિતાબમાંથી ઉપાડી અહીં લાક્ષણિકતાથી રજૂ કર્યા છે.

કેટલાક દેવો આશુતોષ એટલે તરત પ્રસન્ન થનારા હોય છે; કેટલાક દેવોને રીઝવવા માટે ભારે તપશ્ચર્યા કરવી પડે છે. નિદ્રાદેવીને એમાંથી કયા વર્ગમાં મૂકવી એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. એની કૃપા કોના પર ને ક્યારે ઊતરશે એ કલ્પવું કઠિન છે. મારા જેવા કેટલાયે એને પ્રસન્ન કરવા ખૂબ કષ્ટ વેઠે છે, તો યે એ તરત રિઝાતી નથી, ત્યારે કેટલાકને તો માત્ર સ્મરણ કરવાથી એની કૃપા સાંપડી જાય છે.

'પિકવિક પેપર્સ'માં એક જાડા છોકરાની વાત આવે છે. એ કામ કરતાંકરતાં ઊંઘી જતો. કોઈક એને કંઈ કામ કરવાનું સોંપે તો એ કામ કરવા જતાં વચ્ચે જ ઊંઘી જતો. આ વર્ણન પહેલવહેલું મેં વાંચ્યું ત્યારે ખૂબ અતિશયોક્તિ ભરેલું લાગ્યું હતું; પણ કેટલાંક વર્ષ પર મારા નિકટના સગાના લગ્નપ્રસંગે બહારગામથી એક તરુણ આવ્યો હતો અને એક અઠવાડિયું અમારા ભેગો રહ્યો હતો. એને જોઈને ડિકન્સે જાડા છોકરાના વર્ણનમાં જરા ય અતિશયોક્તિ નથી કરી એમ મને લાગ્યું હતું.

પહેલે દિવસે અમે એને શહેરમાં ફરવા લઈ ગયા, પણ શહેરમાં એને કંઈ પણ જોવા જેવું ન લાગ્યું. એ તો ગાડીમાં બેઠો હોય તેટલી વાર ઊંઘતો, ગાડી ઊભી રહેતાં અમે એને જગાડતા, એ આંખો ચોળતો આળસ મરડીને ગાડીમાંથી નીચે ઊતરતો. અમે એને કોઈક જોવા જેવી જગા બતાવવા લઈ જતા, પણ રસ્તામાં એકાદ ઘરનો ખુલ્લો ઓટલો આવતો તો તેના પર એ લંબાવતો. 'તમે જોઈ આવો, હું અહીં સૂતો છું' એમ કહીને એ ત્યાં સૂઈ જતો. 'કદાચ આગલી રાતે મુસાફરીને કારણે ઉજાગરો થયો હશે' એમ ધારી અમે આગળ જવાનું માંડી વાળી એને લઈને ઘેર પાછા ફર્યા. પણ આ તો એ જેટલા દિવસ રહ્યો તેટલા દિવસ આમ જ ચાલ્યું. વેવાઈને ઘેરથી જમવા માટેનું તેડું આવે ને અમે અબોટિયું બદલી તૈયાર થઈએ ત્યારે એ ભાઈ દેખાય નહિ. હમણાં અબોટિયું બદલીને આવશે. એમ ધારી વાટ જોઈએ, પણ લાંબા વખત સુધી એમનાં દર્શન ન થાય. એટલે એમની શોધ કરવા નીકળીએ, અને ન ધારીએ એવે ઠેકાણે એક હાથમાં અબોટિયું ઝાલીને ઊંઘી ગયેલી એમની મૂર્તિ દેખાઈ આવે! એમને મહામહેનતે જગાડીને તૈયાર કરીએ ને વેવાઈને ઘેર પહોંચીએ ત્યાં પાછા એ ગૂમ થઈ ગયેલા દેખાય. 'એ ક્યાંક ભૂલા પડી ગયા હશે' એવી ચિંતા કરતા બેચાર જણ પાછા ફરી એમની શોધ કરે ત્યારે કોઈકના ઓટલા પર ઘસઘસાટ ઊંઘતા એ જણાઈ આવે. જમવા બેઠા પછી પાણી લેવાનું રહી ગયું હોય ને કોઈ એમને કહે: 'જરા આ

લોટો નળ પરથી ભરતા આવોની' અને એ લોટો લઈને જાય. તે જમવાનું પૂરું થાય ત્યાંસુધી એમનાં દર્શન જ ન થાય. જંમી રહ્યા પછી 'એ કેમ હજી આવ્યા નહિ' કહીને નળ આગળ જઈને જોઈએ તો લોટો નળની નીચે મૂકીને બાજુમાં જ ટૂંટિયું વાળીને એ પોઢી ગયેલા દેખાય!

'તમે અફીણબફીણ લો છો?' એકવાર મે એમને પૂછ્યું

'અફીણ? અફીણ શું કરવા લઉં?' એમણે સામો પ્રશ્ન પૂછ્યો

'આ તમે જરાજરામાં ઢળી પડો છો, આખો દહાડો તમને ઊંઘ જ આવ્યા કરતી દેખાય છે એટલે કદાચ અફીણ લેતા હશો એમ મે ધારી લીધું ' મે જવાબ દીધો

'હું અફીણ-બફીણ કંઈ લેતો નથી પણ મને ઊંઘ બરાબર આવતી નથી, તેથી આમ લાગે છે ' એમણે જવાબ દીધો

કુંભકર્ણની વાત આપણને કવિની કલ્પના જેવી લાગે છે બાજુમાં ઢોલત્રાસાં વગડાવે, નસકોરામાં સળી ચલાવે, તોપણ ન જાગે એવા ઊંઘનાર કોઈ હોય જ નહિ, પરંતુ 'કુંભકર્ણની નાની આવૃત્તિ જેવા એક યુવાનનો અનુભવ મને થોડા જ વખત પર થયો હતો. અમારી સામેના 'બ્લોક'માં રહેતા એક સદ્‌ગૃહસ્થ પોતાના કુટુંબ સાથે નાટક જોવા ગયા હતા કોલેજમાં અભ્યાસ કરતો એમનો જુવાન પુત્ર પરીક્ષાને કારણે એમની સાથે ન જતાં ઘેર જ રહ્યો હતો માતાપિતા તથા ભાઈ-બહેનો નાટક જોવા ગયા પછી એ કોલેજિયને થોડીવાર ચોપડીમાં ચોઢું ખોસી રાખ્યું, પણ પછી ચોપડી અને બારણાં બંધ કરી પથારીમાં જઈને એ પડ્યો ને પડ્યો તેવો જ ઊંઘી ગયો., સરસ્વતીની આરાધના કરવા જતાં નિદ્રાદેવી એના પર પ્રસન્ન થયાં મોડી રાતે નાટક જોઈને એમના પિતા સહકુટુંબ પાછા ફર્યા ને બારણાં ધીમેધીમે ખખડાવ્યાં. થોડીવાર વાટ જોઈને પછી જવાબ ન મળ્યો એટલે જરા જોરમાં ખખડાવ્યાં તો યે ઘરની અંદરની શાંતિમાં જરા ય ભંગ થવાનાં ચિહ્ન ન જણાયાં એટલે વધારે જોરથી બારણાં ઠોક્યાં છતાં યે અંદરથી કંઈ અણસાર મળ્યો નહિ એટલે મોટે અવાજે બૂમ પાડી

'તરવાડી બારણાં ખોલો,' (એ પોતાના પુત્રને લાડમાં તરવાડી કહીને બોલાવતા) છતાં પરિણામ કંઈ ન આવ્યું એટલે નાટકમાં બધાં પાત્રો એકસાથે ગાતાં હોય એવી ઢબે ઘરનાં બધાં માણસોએ ભેગા બળથી બૂમ મારી 'એ તરવાડી' બારણાં ખોલો!' પણ તરવાડીની સમાધિમાં જરા ય ભંગ ન પડ્યો આખરે બધાંએ મળીને બારણાં ધમધમાવી નાખ્યાં અમે આ અવાજથી જાગી ઊઠીને બહાર શું થયું તેની તપાસ કરવા આવ્યાં અમારી માફક નીચેના તેમ જ બાજુના બ્લોકમાં રહેનારાઓ પણ આ અવાજથી જાગી જઈને ત્યાં આવી પહોંચ્યા હતા

'શું થયું?'

'ચોર ભરાયો છે?'

'કૂંચી જડતી નથી?' એમ વિવિધ પ્રશ્નો આવનારાઓ એકબીજાને પૂછતા હતા, પણ જવાબ મળતો ન હતો આખરે સાચી. વસ્તુસ્થિતિનો ખ્યાલ આવતાં દરેક જણે બંધબારણાં પર બને તેટલા બળથી પ્રહાર કરવા માંડ્યા અને સાથેસાથે 'તરવાડી! તરવાડી!' 'બારણાં ખોલો' એવી ટીપના સૂરે બૂમો પાડવી ચાલુ રાખી પણ ધ્યાનસ્થ બુદ્ધના તપનો ભંગ કરાવવા આવેલી અપ્સરાઓની પેઠે અમારા સૌના પ્રયાસો વ્યર્થ નીવડ્યા. આખરે એક જણે ઘરમાંથી લોખંડનો મોટો ગજિયો લઈ આવી તે

ઊંઘમાં બોલતા એક બાળકને મેં સાંભળ્યો હતો. પહેલાં તો મને થયું કે એ જાગતો હશે. પણ પછી એને પૂછ્યું: 'અલ્યા, શું છે?' ત્યારે એણે જવાબ ન દીધો ને મેં એનાં સામું જોયું તો એ નિરાંતે ઊંઘતો હતો. 'કંઈ સ્વપ્નું આવ્યું'તું?' મેં એને જરા ઢંઢોળીને પૂછ્યું. ઊંઘમાં ને ઊંઘમાં એ ફરી બોલ્યો, 'સાચું કહું છું, જા અહીંથી ખસ!' કેટલાક જાણે શત્રુનો સમૂળ સંહાર કરવા તૈયારી કરતા હોય તેમ ઊંઘમાં ખૂબ જોરથી દાંત કચકચાવે છે.

એકવાર ટ્રેનમાં મારા જ ડબ્બામાં એક બહુ જાણીતા સમાજસેવક મુસાફરી કરતા હતા. બારેક વાગ્યા સુધી અમારા બધા સાથે ગપ્પાં માર્યાં પછી એ સૂઈ ગયા. અમે બધાએ પણ દીવા હોલવી બેડીંગ પાથર્યાં હતાં, તે પર લંબાવ્યું. થોડીવાર થઈ ને એ સમાજસેવક સૂતા હતા ત્યાંથી કોઈક વિચિત્ર જંતુનો અવાજ આવતો મને સંભળાયો; 'કચચચચ–કચચચચ–કચકચ કચકચ–' એવો કંઈક એ અવાજ હતો. હું ગભરાયો. કદાચ એ જંતુ સમાજસેવકને કરડે કે કંઈ ઈજા કરી બેસે તો? મેં સ્વીચ ઉઘાડી ને બત્તી કરી ને જોયું તો એ નિરાંતે સૂતા હતા ને ત્યાં કોઈ જંતુ કે જીવડું કશું નહોતું. કંઈ નથી, એ તો બહાર કોઈ જીવડું બોલતું હશે એમ ધારી બત્તી બંધ કરી હું સૂઈ ગયો. થોડીવાર થઈ ને પાછો એ અવાજ આવવા માંડ્યો. 'હશે જે હશે તે' કરીને હું પડી રહ્યો. થોડીવાર સુધી એ અવાજ ચાલુ રહ્યો ને પછી બધું શાંત થઈ ગયું. દશેક મિનિટ પછી વળી પાછો એ અવાજ શરૂ થયો. આ છે શું તે જાણવાનું કુતૂહલ મને થયું, પણ એ કુતૂહલવૃત્તિને દબાવીને હું પડી રહ્યો. થોડીવાર પછી એ અવાજ અટકી ગયો. હવે ઝાઝી પંચાત કર્યા વિના સૂઈ જાઉં એમ મન સાથે નક્કી કરી મેં ઊંઘી જવા માટે તૈયારી કરી. પાછો અવાજ આવ્યો. આ શેનો અવાજ આવે છે તે જાણ્યા વિના મારાથી ઊંઘી નહિ જ શકાય એમ મને લાગ્યું. મેં દીવો સળગાવ્યો. સમાજસેવક સૂતા હતા ત્યાં આગળ જઈ ને હું ઊભો રહ્યો. જંતુ જેવું કંઈ પણ જણાયું નહિ. છતાં થોડીવાર અહીં ઊભા રહેવું જોઈએ. અવાજ ક્યાંથી આવે છે એમ નક્કી કરી હું ત્યાં ઊભો રહ્યો. પાંચેક મિનિટ પછી પાછો અવાજ સંભળાયો ને મારી નજર સમાજસેવકના મુખ તરફ ગઈ. એ જોરમાં દાંત પીસીને કચકચાવતા હતા ને તેનો એ અવાજ આવતો હતો. બીજે દિવસે સવારે એ ઊઠ્યા ત્યારે મેં એમને પૂછ્યું, 'આપ તો માનસશાસ્ત્રના સારા જાણકાર છો. એક ખુલાસો આપને પૂછવો છે.'

'બેશક, પૂછો.' એમણે કહ્યું.

'ઊંઘમાં કેટલાક માણસો દાંત પીસે છે ને કચકચ કચકચ એવો અવાજ કરે છે તેનું શું કારણ?' મેં પૂછ્યું.

'એ તો બહુ સહેલું છે. સમાજે પોતાને અન્યાય કર્યો છે એમ જેને લાગતું હોય ને બદલો લઈ શકાતો ન હોય તે ઊંઘમાં દાંત પીસીને સમાજ પરતું પોતાનું વેર બહાર કાઢે છે.' એમણે કહ્યું.

એમની વાત સાચી હોય તો જાગૃત અવસ્થામાં એ સમાજની સેવા કરતા હતા ને નિદ્રાવસ્થામાં સમાજ સામે વેર વ્યક્ત કરતા હતા!

પણ મુખ ને દાંત દ્વારા આવતા આ બધા અવાજ નસકોરાંમાંથી નીકળતા અવાજ આગળ ઝાંખા પડી જાય છે. ઘણા ઊંઘનારાઓ નાકથી ધમણ ચલાવતા હોય એવો અવાજ કાઢે છે. જાગ્રત દશામાં એવો અવાજ કાઢવાનો મેં ઘણો પ્રયત્ન કર્યો છે, પરંતુ મારાથી એવો અવાજ નીકળી જ શકતો નથી. ઊંઘમાં ઘોર બોલાવનારાઓ બીજાને કેટલા હેરાન કરી શકે છે તેની–એનો

જેને અનુભવ ન હોય તેને-કલ્પના પણ આવવી કઠિન છે નાસિકાના અવાજ દ્વારા આરોહ-અવરોહ, તાન, ગમક, મીંડ એ બધાનો ખ્યાલ ઘોર બોલાવનારા આપી શકે છે શરૂઆતમાં ધીમેધીમેથી • શ્વાસ કોઈ પહાડ પર ચડતો હોય એમ ઊંચે ને ઊંચે ચડવા માંડે છે પછી• એની ગતિમાં વેગ આવે છે ખૂબ જોરમાં એ ઊંચે ને ઊંચે ચડતો જાય છે શિખરે આવીને એ જરાક થોભે છે, ને પછી અવરોહણ આરંભે છે કોઈક વાર ભૂસકો મારીને એક સપાટે એ નીચે આવી જાય છે, તો કોઈક વાર ધીમેધીમે ગૌરવ-સભર ડગલાં ભરતાં હોય તેમ એક પછી એક પગથિયાં ઊતરતો ખીણ સુધી આવી પહોંચે છે ત્યાં આવી જરાક આરામ લઈ એ ફરી આરોહણ કરવા માંડે છે

આ વખતે એ પહેલે જ સપાટે શીઘ્ર-ગતિથી ચડવા માંડે છે અધવચ આવીને થાકી જવાથી થોડો આરામ લેવા થોભે છે પછી ફરી મજલ શરૂ કરે છે, આ વખતે શિખરે પહોંચતાં એને જરા વિલંબ થાય છે, પરંતુ આ વિલંબનો બદલો એ શિખરે પહોંચી ગયા પછી નીચે ઊતરતી વેળા વાળી લે છે પર્વત પરથી મોટો હાથી ગબડી પડતો હોય એમ ધસારાબંધ એ નીચે ઊતરી આવે છે આટલા શ્રમ પછી ઊંઘનાર જરાક હાલીને 'ખુક-ખુક' એવો અવાજ કરી પાસું ફેરવીને સૂઈ જાય છે ને થોડીવાર સુધી એની ઘોર બોલતી બંધ થાય છે

અર્ધોએક કલાક શાંતિમાં પસાર થયા પછી ફરી એમની ઘોરનો અવાજ આવવા લાગે છે આ વખતનું એનું સ્વરૂપ જુદું જ હોય છે થોડો વખત આરામ મળવાથી એ અવાજ વધારે પરિપુષ્ટ થયો હોય એમ લાગે છે પહેલાંની ઘોરનો અવાજ જનાની ઢાળનો, જરા નાજુક પ્રકારનો હતો આ વખતનો મર્દાની ઢાળનો, ઘેરો ને ગંભીર હોય છે પહેલાનો અવાજ ગળામાં થી આવતો હોય એવો લાગતો હતો તો આ અવાજ છેક ડૂંટીમાંથી આવતો હોય એવો લાગે છે એકસામટા કાઉભરેલા પાંચ-સાત કાપડના તાકા કોઈ ફાડતું હોય એમ એ સાંભળીને આપણને લાગે છે જરાકવાર પછી બારેક કઠિયારાઓ એકસાથે લાકડાની ગાંઠો કરવત વડે વહેરતા હોય એવો અવાજ આવવા માંડે છે થોડીવાર એમ ચાલ્યા પછી અવાજનું સ્વરૂપ એકદમ મંદ થઈ જાય છે નળમાંથી પાણી આવતું બંધ થતાં પહેલાં જેવો અવાજ આવે છે એવો ધ્વનિ નાસિકા-માંથી કાઢી પછી એકદમ મોં ઉઘાડી તે વડે રહેસાઈ જતા બકરા જેવો દયામણો અવાજ કરી ઊંઘનાર વ્યક્તિ આંખો ખોલી નાખે છે ને ઘેનભરી નજર આસપાસ ફેંકી પાસું ફેરવી ફરી પાછી સૂઈ જાય છે

ખૂબીની વાત એ છે કે જેની ઘોર બોલતી હોય તેને એ વાતની ખબર પડતી નથી કોઈ કહે કે 'તમારી ઘોર બોલે છે' તો એને ખોટું લાગે છે, એટલું જ નહિ એ ઊંઘવા સૂતી હોય ને બીજા ઊંઘતા માણસની ઘોર બોલતી હોય તો તે સામે એ વાંધો પણ ઉઠાવે છે

થોડા જ સમય પર ઈંગ્લેંડમાં બનેલા એક પ્રસંગનું વર્ણન વર્તમાનપત્રોમાં આવ્યું હતું એક હોટલના માલિકની પુત્રી લગ્ન પછી, ચાર જ દિવસમાં કંટાળી ગઈ એના પતિ ઊંઘમાં એવી ઘોર બોલાવતા કે એનાથી ઊંઘી શકાતું નહિ ત્રણેક રાતના ઉજાગરા થયા પછી કંટાળીને ચોથી રાતે એ પતિને સૂતો રહેવા દઈને પોતાના પિતાની હોટલમાં ગઈ 'મારે માટે સૂવાની વ્યવસ્થા તમારે અહીં કરી આપવી પડશે' એમ કહીને એણે પોતાના પિતાને બધી હકીકત કહી. ઓરડા બધા રોકાઈ ગયેલા હતા, એટલે એના પિતાએ

મોંઘીબહેને મને કહ્યું, જો તમારી ઇચ્છા હોય તો તમે લઈ જજો. એટલે આપણે લૂંટ કરનાર પાસેથી પણ લેવાનો નથી.'

વિનુભાઈએ તરત કહ્યું : 'લૂંટનો માલ મફત મળતો હોય તોપણ ન લેવાય.' સરલાબહેન મોં કટાણું કરી નાખી પતિ આગળ દલીલ ન કરતાં ચાલ્યાં ગયાં. પતિને એ સમજતાં હતાં એટલે એમને ઘડીભર થયું કે એ ધર્મરાજાનો અવતાર છે, ક્યારે ય નરો વા કુંજરો વા પણ એમને મોઢે નહિ કહેવાના. એમને પૂછ્યા વગર મોંઘીબહેન પાસેથી બધું શાંત પડી ગયા પછી ઘરમાં લાવીને મૂકી દઈશ.

રેડિયો, ઘડિયાળ, સાયકલ, પેન વગેરે જુદીજુદી ચીજો પાડોસીઓએ લૂંટનારાઓ પાસેથી પાણીને મૂલે ખરીદી લીધી. સરલાબહેન સાયકલની ખરીદી વખતે સંયમ ન રાખી શક્યાં. એમનો મોટો પુત્ર સુરેશ, બે વર્ષથી સાયકલ માટે ટળવળતો હતો. એના બધા મિત્રો પાસે સાયકલ હતી એટલે એ સરલાબહેન પાસે માગણી કર્યા કરતો હતો. વિનુભાઈ તો સાધુ પુરુષ જેવા હતા. પગાર આવે તે પત્નીના હાથમાં મૂકી દેતા. પછી એનું જે કરવું હોય તે પત્નીને છૂટ હતી; પરંતુ આજની મોંઘવારીમાં સરલાબહેન એ રકમમાંથી ઘરખરચ પરાણે પૂરું કરતાં ત્યાં પોતાના હાથમાં પગાર આવતો હોવા છતાં બીજી કોઈ વસ્તુ વસાવી શકતાં નહિ. વહીવટ એમની પાસે હતો એટલે બાળકો માગણી–હઠ પણ એમની આગળ જ કરતાં. પિતા હોવા છતાં વિનુભાઈનું બાળકો નામ ન દેતાં એટલે સરલાબહેનને માતા તરીકે બાળકોને પ્રેમભરી હૂંફ આપવાની અને પિતા તરીકે એમનાં સ્વપ્નાં પણ સંતોષવાનાં રહેતાં હતાં. એ સંજોગોમાં દીકરા માટે સાયકલ ખરીદવાની વૃત્તિ એ ન રોકી શક્યાં. વીસ રૂપિયામાં એમણે સાયકલ ખરીદી.

વિનુભાઈએ એનો વિરોધ કરતાં કહ્યું : 'સરલા! આ તને શું થઈ ગયું છે? આમ લૂંટનો માલ લેતાં તારો જીવ કેમ ચાલ્યો?'

સરલાબહેને મનથી પતિના વિરોધને પહોંચી વળવાનો નિશ્ચય કરીને જ પગલું ભર્યું હતું એટલે એમણે જવાબ આપ્યો : 'હું ગાંડી થઈ ગઈ છું, તમારી સાથે રહેવા છતાં આટલી મોડી હું ગાંડી કેમ થઈ એ જ મને નવાઈ લાગે છે! તમે વૈરાગી થઈને બેસી ગયા છો, પણ મારાથી વૈરાગી થવાય એમ નથી. છોકરાં મારો જીવ ખાય છે. સુરેશને પૂછો, એ કેટલા વખતથી સાયકલ ઝંખે છે? અને આ સાયકલ જોઈ એ કેટલો ખુશ થઈ ગયો તે તમારે ક્યાં જોવું છે? બસ, તમારે તો ધર્મને નામે ઊંચે હવામાં ઊડવું છે.'

ઊંડો નિસાસો નાખતાં વિનુભાઈએ કહ્યું : 'સરલા! આટલાં વર્ષ મારી સાથે રહીને તેં ધર્મની આટલી જ કિંમત કરી?'

સરલાબહેન : 'આમાં અધર્મ ક્યાં છે એ મને સમજાતું નથી. કોઈને નુકસાન થઈ રહ્યું છે તે સાચું, પણ એ આપણે કરતાં નથી, આપણે એ માલ ન લઈએ તેથી એ નુકસાન અટકાવાનું નથી, તો પછી સાયકલ મેં ખરીદી તેમાં અનીતિ ક્યાં?'

વિનુભાઈએ આગળ દલીલ ન કરતાં કહ્યું : 'સરલા, તું નીતિ–અનીતિ ન સમજે એવી અબુધ નથી તે હું જાણું છું. આ દલીલ કરીને કેવળ તું દિલમાં જાગેલી આસક્તિને છુપાવે છે એટલું જ.!'

સરલાબહેન : 'સંસારમાં બેઠાં એટલે આસક્તિ કેમ ના જન્મે? વ્યાવહારિક થવું એને જો તમે આસક્તિ કહેતા હો તો એવી આસક્તિ છોડવી નથી.'

વિનુભાઈ ઘડીભર અવાક થઈ ગયા–

આઈએ માણસનુ અનેકગણું નૈતિક પતન આણ્યું હતું એ એમણે સગી આંખે જોયું હતુ પરંતુ પૈસાદાર માણસો પણ તોફાનનો લાભ લઈ જે લૂટનો માલ સંઘરી રહ્યા હતા, તેથી વિનુભાઈ હતાશ થઈ ગયા હતા છેવટ એ સળગતું પોતાના પગ નીચે આવી પહોંચ્યું !

વિનુભાઈ જીવન હારી ગયા હોય તેમ તદ્દન નિરાશ થઈ જતાં છેવટ બોલ્યા 'સરલા ! આવી બેપાંચ ચીજો લેવાથી આપણી જિંદગીનો ઉદ્ધાર નથી થઈ જવાનો. ખાલી મોંઘામૂલા જીવને કાદવમાં શું કામ રગદોળો છો ?"

સરલાબહેને કહ્યું: 'હવામાં બાચકા ભરવા જેવી તમારી વાતો સાંભળીસાંભળીને હું થાકી ગઈ છું આખા માળાનાં એમાં કંઈ ખોટું જોતાં નથી પછી તમને શો વાંધો છે ? તમે એ ખરીદી નથી, મેં લીધી છે પછી તો તમને પાપ નહિ લાગી જાય ને !'

વિનુભાઈ 'તું અને હું જુદાં છીએ શું ?'

સરલાબહેન 'આ વાત પૂરતાં જુદાં માની લ્યો !'

વિનુભાઈ ફરી અવાક બની ગયા બાર વર્ષથી સાથે રહેતી જાણે આ સરલા જ ન હોય તેમ એમને લાગ્યું સુશીલ, નમ્ર, શાંત અને દલીલમાં ન ઊતરવાના સ્વભાવવાળી સાત્ત્વિક સરલાને સ્થાને આજે જે મલા જ્વાળા આવી રહી હતી ને રાજસ અને તામસના મિશ્રણની બનેલી મૂર્તિ દેખાતી હતી.

સરલાને શી રીતે સમજાવવી, કાદવમાં રગદોળાતી બચાવવી અને કઈ રીતે પોતાનો 'ધર્મ' બજાવવો એની શોધમાં વિનુભાઈ પડી ગયા સરલાબહેન એ સ્થિતિનો લાભ લઈ એમના મોં આગળથી ખસી ગયાં અને એ વખતે બૂમ પડી કે બાજુમાં આવેલી લોટિયા વાડામાં આગ ચંપાઈ ગઈ છે !

શહેરનું વાતાવરણ તંગ થયું ત્યારથી સાલસ અને પોચા લોટિયા લોકો પોતાનાં ભર્યાંભાર્યાં મકાનોને એમ ને એમ મૂકીને પહેર્યે લૂગડે ચાલી નીકળ્યા હતા લાખોપતિ લોકોના ઘરમાં શું ન હોય ? છેલ્લા બે દિવસથી શહેરનું એકતરફી જ વાતાવરણ હતું મકાનોમાં આગ ચંપાતી છતાં સામેથી કોઈ સામનો કરનાર ન હતું લૂટનારને કોઈ રોકનાર ન હતું એટલે લોટિયાવાડ સળગી એમ જાણતાં વિનુભાઈ રહેતા એ માળાના સજ્જનો એ તરફ દોડ્યા એક ખૂણે આગ લાગી હતી, ત્યારે બીજે ખૂણેથી બારણાં તોડી લૂટ શરૂ થઈ હતી. મનુભાઈ અને નટવરલાલ જેવા સજ્જનોને લૂટનો થોડી રકમોથી ખરીદેલો માલ સંઘર્યાથી વધુ ભૂખ જાગ્રત થઈ હતી આમાં સાહસ જેવું ન હતું એટલે શું કામ આવેલો મોકો જતો કરવો જોઈએ, માની એ સદ્‌ગૃહસ્થો સાથે જ પરાયાં લોકોનાં મકાનોમાં ઘૂસ્યા

વિનુભાઈની આંખમાં દેખી પરિસ્થિતિ ઉપર વિચાર કરતાં પાણી આવી ગયું હતું કંઠ રૂંધાઈ ગયો હતો નાકમાં પણ પાણી આવી ગયુ હતુ એટલે સ્વસ્થ થતાં એમણે બારીએ ડોકું કાઢી નાક સાફ કર્યું એ સાથે એમણે નટવરલાલ અને મનુભાઈને માથે મોટી ટ્રંકો ઉપાડીને આવતા જોયા ! વિનુભાઈને ચક્કર આવ્યા એ બારી પાસે જ ખુરસી હતી તેમાં બેસી ગયા, બજારમાંથી દસ શેર વસ્તુ ખરીદી હોય તો મજૂર પાસે ઉંચકાવી લાવનાર સજ્જનો મોટાં ટ્રંકો માથે મૂકીને આવતા હતા ! જેમ પરમાત્માના જ્ઞાનને ન પહોંચી શકનાર વેદ છેવટ 'નેતિ, નેતિ' કહીને આગળ અટકી ગયા છે, તેમ નૈતિક પતનની પરાકાષ્ઠા જોઈ વિનુભાઈના મોમાંથી એક જ શબ્દ નીકળ્યો 'પ્રભુ ! પ્રભુ !'

અને એ પેટીઓ ઘેર લાવીને ખોલી ત્યાં આખા માળાનાં સ્ત્રીપુરુષો જોવા ભરાઈ ગયાં. આંખને આંજી નાખે તેવાં રેશમી કપડાં એમાં ભરેલાં હતાં. એક ટ્રંકમાંથી સોનાના દાગીના પણ નીકળ્યા. એ ટ્રંક ભાગનાર કુટુંબે સાથે લઈ જવા તૈયાર કરી હોય તેમ એ ઘરેણાં જોતાં ચોખ્ખું લાગતું હતું; પરંતુ છેલ્લી ઘડીએ તે લઈ શકાઈ નહિ હોય એટલે રહી ગયેલી. બાકી ટ્રંકમાં કિંમતી ઘરેણાં તિજોરીઓ રાખનાર બંગલામાં હોય નહિ. જેના ટ્રંકમાં કેવળ રેશમી કપડાં નીકળ્યાં તેને એથી અસંતોષ થયો એ તરત પોતાને ભાગ પણ ઘરેણાંની ટ્રંક હાથ લાગી જાય માની વિદાય થયો. જે પુરુષો મનમાં સંકોચ અનુભવી નહોતા જતા તે પણ આ વખતે પાછળપાછળ ચાલ્યા. એક ભાઈ મર્ફી રેડિયો ઉપાડી લાવ્યા. બીજા લૂંટનારના હાથમાં એક એવો રેડિયો હતો, તે વેચવા નીચે આવી પહોંચ્યો. મોંઘીબહેને સરલાબહેનને બૂમ પાડી કહ્યું: 'તમે જો ફિલિપ્સ રેડિયો લઈ જવાનાં હો તો ચોક્કસ કહો, હું આ બીજો ખરીદી લઉં. મારો મનહર કહે છે કે મારે પોતાને આગવો એક રેડિયો જોઈશે.'

સરલાબહેને મર્ફી રેડિયો સામે જોયું. બહુ મઝાનો એનો દેખાવ હતો. લેવો હોય તો આજ શું કામ ન લેવો એમ વિચારી એમણે પૂછ્યું: 'કેટલે રૂપિયે આપવો છે?'

લૂટારો: 'તમે આપો એટલા.'

સરલાબહેન: 'માલ તારો છે, તું કહે.'

મોંઘીબહેનને થયું કે મેં વળી ભલાઈ બતાવી મારો રેડિયો આપવાની વાત કરી હતી ત્યારે આ તો મારો મર્ફી રેડિયો જ પચાવી પાડવા માગે છે! એમણે દ્વેષભાવે કહ્યું: 'સરલાબહેન, આ રેડિયો તમને નહિ પોષાય. મોંઘો છે. તમે ફિલિપ્સ લેજો ને. ઓછા અમારે તમારી પાસેથી વધારે રૂપિયા લેવા છે?'

સરલાબહેને પૂછ્યું: 'આ કેટલામાં આને એમ છે એ તો મને જોઈ લેવા દો. મોંઘો પડશે તો પછી એ લઈશ.'

મોંઘીબહેને ભાવ પૂછ્યો: 'બોલ શું લેવું છે?'

પેલાએ કહ્યું: 'ત્રીસ રૂપિયા.'

સરલાબહેને કહ્યું: 'ત્યારે તો હું આ જ લઉં.' અને મોંઘીબહેન તરાપ ન મારે એ બીકે એમણે પેલાના માથેથી રેડિયો ઉઠાવી લઈ ઘરમાં જઈને મૂકી દીધો અને રૂપિયા આપી દીધા.

મોંઘીબહેને પાડોશણને કહ્યું: 'આપણે આ માસ્તરને ધરમરાજાનો અવતાર માનતાં હતાં, પણ કંચન દેખી મુનિવર ચળે તેમ એણે બાયડી પાસે લૂંટનો માલ ખરીદાવીને સંઘરવા માંડ્યો છે!'

પાડોશણ કનકબહેન વિનુભાઈને વધુ ઓળખતાં હતાં એટલે એમણે કહ્યું: 'માસ્તર જાણતા નહિ હોય અને સરલાબહેન ભલાં હશે તો ખરીદતાં હશે.'

મોંઘીબહેન: 'એવું અંધેર તે કંઈ કોઈના ઘરમાં હોતું હશે? ધણીની મરજી વગર કઈ સ્ત્રીની મજાલ છે કે વસ્તુ ખરીદે? ને તેમાંય લૂંટની!'

કનકબહેન: 'આપણા પુરુષો જાતે લૂંટ કરવા જાય છે પછી આપણે એમને શું કહેવાનું હોય?'

મોંઘીબહેન: 'આપણે કે દહાડે ધરમનો ઝંડો લઈને ફરીએ છીએ? કાળાબજારનો ધંધો કરી કમાઈએ છીએ એમ બધાંને ચોખ્ખું કહીએ છીએ. પણ એ માસ્તર ધરમરાજાનો ડોળ રાખે છે એટલે કહેવાનું.'

ત્યાં બંનેના ધણી માલ લૂંટીને આવ્યા એટલે વાત ત્યાં અટકી.

મર્ફી રેડિયો પોતાના ઘરમાં જોતાં વિનુભાઈની ધીરજનો અંત આવ્યો. એમના

સ્વભાવમાં નહોતો એ ગુસ્સો કરતાં એમણે પત્નીને કહ્યું 'હવે હદ થાય છે મારાથી આ સહ્યું જતું નથી '

સરલાબહેન બીજાના ઘરમાં લૂટનો માલ ખડકાતો હતો તેથી બળી રહ્યાં હતાં એટલે એ પણ તપી જતાં બોલ્યાં 'આમાં શાની હદ થાય છે? લોકોના ઘરમાં કેટલો માલ ખડકાયો છે તે તો જરા જુઓ '

વિનુભાઈ 'લોકો શું કરે છે તે જોઈને મારે શું કામ છે? હું તો મારી રીતે જીવવા માગું છું '

સરલાબહેન 'તે તમને તમારી રીતે જીવવાનું કોણ ના કહે છે? કંઈ તમારી જેમ ઘરનાં યે બધાંએ જીવવું એમ ઓછું છે?'

વિનુભાઈ 'એટલે તમે અધર્મ આચરો અને મારે જોઈ રહેવું?'

સરલાબહેન 'ન જોવું હોય તો આંખો મીચી જાઓ '

સાચે જ વિનુભાઈ આંખો મીચી ગયા એમને સમજાતું નહોતું કે કયો ઝેરી પવન ઓચિંતો વાયો હતો કે બીજા તો ઠીક, પણ ખુદ સરલા પણ બદલાઈ ગઈ હતી? ને ભલે બદલાઈ ગઈ પણ પોતાનાથી કેમ બદલાવાય? પોતે એ ચીજ ઘરમાં કેમ સંઘરી શકે? બીજો કોઈ રસ્તો ન હોય તો એ ચીજો બહાર ફેંકી દેવા એ ઊભા થયા ત્યાં બારીએથી લાઉડસ્પીકરથી બોલાતો અવાજ આવ્યો–માલમત્તાનું રક્ષણ કરવા નાગરિકોએ મદદે આવવું

એક બાજુ આગને ઓલવવા બધાઓ પ્રયત્ન કરતા હતા, પરંતુ રંગરોગાનવાળાં મકાનો ભડકે બળતાં હતાં એને બચાવી શકાશે કે કેમ એ પણ શંકા હતી એટલે સત્તાવાળાઓએ મિલકતને બચાવવા નાગરિકોની મદદ માગી જે પુરુષો કંઈ સંકોચ રાખી રહ્યા હતા તે પણ આ હાકલથી દોડી ગયા તેમાં વિનુભાઈ જેવા નિઃસ્વાર્થી પણ દોડી ગયા હતા આગમાંથી બચવા છતાં લૂટમાંથી કેટલું બચશે તે સવાલ હતો, છતાં કંઈક ફાયદો થશે માની સત્તાવાળાઓએ આ પ્રયોગ કર્યો હતો જે પૂર્ણ આગનો ભય ન હતો તે બાજુએ પુરુષોની ગરદમાં સ્ત્રીઓએ જવાની હિંમત બતાવી હતી એ પાછળ મદદની ભાવના કરતાં સ્વાર્થ તાકવાની યુક્તિ હતી કુદરતે એવી માયા શરૂ કરી હતી કે બધાં એમના નગ્ન સ્વરૂપમાં દેખાવા લાગ્યાં હતાં વિનુભાઈ જેવા થોડા સ્થિર રહી શક્યા હતા, ત્યારે સરલાબહેન જેવાં એમને પણ રંગાળી રહ્યાં હતા. પ્રભુ જાણે એમની કસોટી કરી રહ્યો હોય તેમ સરલાબહેનના હાથમાં હીરામોતીનો દાબડો આવ્યો !

સરલાબહેન હવે કંઈ કાચાં ન હતાં કે એ વાત પતિને કહીને મુશ્કેલી ઊભી કરે, એમણે એ દાબડો મળતાં ઘર તરફ પ્રયાણ કર્યું હતું કોઈને જાણવા પણ ન દીધું ઘેર આવીને એમણે ગોદડાંના કબાટના નીચેના ભાગમાં એને મૂકી દીધો

રાત્રે ઊંઘમાંથી વિનુભાઈ જાગી ગયા સરલાબહેન તે વખતે સ્વપ્નમાં તૂટકતૂટક બોલતાં હતાં 'એમાં મેં શું ખોટું કર્યું છે? એ દાબડો મારા હાથમાં ન આવ્યો હોત તો બીજાના હાથમાં જાત એમાં એટલાં પાણીદાર હીરામોતી છે કે એવી મિલકત આખા મહાલમાં કોઈની પાસે આવી નથી પ્રભુને આપવું હોય તો અનેક રીતે આપે છે પ્રભુ! હવે તું એમને થોડા વ્યાવહારિક બનાવ એ આજે નહિ તો ક્યારેય અપ્યા વગર જોના રહેવાના છે? ભગવાને સીધા ચાલવાના ફળરૂપે આપ્યું છે તે સ્વીકારી લે એટલા આ વખત એ વ્યાવહારિક બને તો બસ!'

વિનુભાઈ પથારીમાં બેઠા થઈ મન સાથે વિચારી રહ્યા 'પ્રભુએ મારી આ શું કસોટી

માંડી છે? સાયકલ અને રેડિયો તો એવી નજીવી ચીજો હતી કે હું કદાચ સરલાને એનો ત્યાગ કરવા સમજાવી શકત. પરંતુ હીરામોતી એના હાથમાં મૂક્યા પછી પ્રભુએ સાચે જ મારી કસોટી માંડી છે.' અને એ સાથે જ એમના મોંએથી ભજન નીકળી ગયું :

ત્યાગ ન ટકે રે વૈરાગ વિના,
કરીએ કોટિ ઉપાય જી,
અંતર ઊંડી ઇચ્છા રહે,
તે કેમ કરીને તજાય જી?
ઉષ્ણ રતે અવની વિષે,
બીજ નવ દીસે બહાર જી,
ઘન વરસે વન પાંગરે,
ઇંદ્રિય વિષય સંયોગ જી.

એ સ્થિતિનો આબેહૂબ ચિતાર છેલ્લા ત્રણ દિવસથી નગ્ન સ્વરૂપમાં વિનુભાઈ અનુભવી રહ્યા હતા. ઘન વરસે અને વન પાંગરે એ સ્થિતિ ખુદ એમના ઘરમાં થઈ રહી હતી. સરલાબહેનમાં દબાઈ રહેલી ઊંડી ઇચ્છા એવી પ્રબળ જાગ્રત થઈ હતી કે વિનુભાઈનું એમાં કેટલું ઊપજે તે એમને હવે શંકાસ્પદ લાગી હતી. અનુકૂળ વાતાવરણની રાહ જોઈ પોતે એ વસ્તુનો ત્યાગ કરાવશે એમ હાલ પૂરતો એમણે સંતોષ માન્યો હતો.

બીજે દિવસે વિનુભાઈએ પોતે જાણેલી ખાનગી વાત ન સંભારી, એટલું જ નહિ પણ સાયકલ કે રેડિયાની વાત પણ ન કાઢી એટલે સરલાબહેનને થયું કે જરૂર પ્રભુએ પોતાની વહારે ધાઈને પતિને વ્યાવહારિક બનાવ્યા ખરા!

સરલાબહેન આમ મનમાં મલકાતાં હતાં. બે દિવસ વહી ગયા હતા. મુસલમાન લત્તાઓમાં આગ બુઝાતી જતી હતી. આ બધા ભૂતકાળ ઉપર થોડા વખતમાં પડદો પડી જશે અને પોતાનું દળદર કાયમ નીકળી ગયું, એ પાછળ પતિની નિષ્ઠા પણ હોય તેમ એ ઊંડેઊંડે માનતાં થયાં હતાં.

"પાંચમે દહાડે રાતે બધાં ઊંઘતાં હતાં અને એમના માળાથી આગ શરૂ થઈ. 'દોડો, ભાગો, નાસો'ની બૂમાબૂમ શરૂ થઈ. કોઈ કશું લેવા જેટલો વખત મેળવી શક્યાં નહિ. ઊંઘમાંથી જાગનાર ઓ.ચિંતુ જીવ બચાવવાની લાલચમાં બહાર નીકળી જવા લાગ્યું. વિનુભાઈ પાસે એવું લેવા જેવું, કિંમતી ઘરેણું ન હતું. સરસામાનમાંથી તો કોઈ વસ્તુ લેવાય તેવો અવકાશ જ ન'હતો. બાળકો સાથે એ અને સરલાબહેન બહાર નીકળી ગયાં. માળામાંથી નટવરલાલ, મનુભાઈ, મોંઘીબહેન અને કનકબહેન નીકળી ગયાં હતાં.

કોઈ યાદ આવે તેમ તેમ કહેતું હતું. મારું અમુક રહી ગયું. કોઈ કહે, મારું અમુક રહી ગયું.

સરલાબહેનને એકાએક યાદ આવ્યું. બોલી જવાયું : 'મારો હીરામોતીનો દાબડો રહી ગયો!'

વિનુભાઈએ માળા ઉપર આગ સળગી રહી હતી તે તરફ આંગળી કરતાં ખિન્ન સ્વરે સરલાબહેનને ઉદ્દેશી ગાયું :

'ચાંદો સળગ્યો સૂરજ સળગ્યો,
સળગી આભ અટારી,
ના સળગી એક સગડી મારી,
વાત વિપતની ભારી.'

આ ભજન સરલાબહેન પણ કેટલી યે વખત ગાતાં હતાં. એટલે ખરે વખતે વિનુભાઈની એક ચિનગારીથી એમની હૈયા-સગડી, સ્પિરિટમાં દીવાસળી ચંપાતાં ભડકો થાય તેમ, તરત સળગી ઊઠી. એમના મોં ઉપર લજ્જા આવીને વસી ગઈ. લજ્જાનાં માર્યાં એ નીચું જોઈ ગયાં!

★

ગુજરાતીઓનું આરોગ્ય

શ્રી હરરાય મ. દેસાઈ
બી. એ., એસ. ટી. સી.

પૂરું છ ફૂટનું સ્નાયુબદ્ધ સુદૃઢ શરીર, વિશાળ વક્ષસ્થળ, ભરાવદાર મુખ, તેજસ્વી આંખો અને પ્રથમદર્શને જ આકર્ષક વ્યક્તિત્વની છાપ પાડતા આપણા આર્યો ભૂતકાળમાં ભલે હશે; આજે ય અન્ય પ્રાંતોમાં ભલે મળી આવતા હશે, પણ એવા ગુજરાતીની તો કલ્પના જ કરવી રહી! આપણા ખોરાકમાં જ એવી વિકૃતિ પ્રવેશી ગઈ છે કે આપણું પેટ ભરાય છે ખરું, પણ શરીર તો ભૂખ્યું જ રહે છે—એને જરૂરી સારતત્ત્વો પૂરતા પ્રમાણમાં મળી શકતાં નથી. ખોરાકમાં હાલને તબક્કે કેવા ફેરફારો જરૂરી છે તેની યોગ્ય વિચારણા અહીં કરવામાં આવી છે. ગુજરાતના સમજુ વર્ગનું આ પરિસ્થિતિ તરફ ધ્યાન ખેંચાયું છે, પણ તેને પહોંચી વળવાના પુરુષાર્થનો તો હજી અભાવ જ છે. આ લેખ એ દિશામાં કંઈક કરવાની પ્રેરણા આપે એમ ઇચ્છીએ.

હમણાં ગુજરાતી પ્રજાની નજર પોતાના નિર્માલ્ય થતાં શરીર તરફ દોરાવા માંડી છે, પણ તેમાંનો મોટો ભાગ તેની જવાબદારી હાલના માપબંધીમાં મળતા અનાજ ઉપર ઢોળવા પ્રયત્ન કરે છે. ગુજરાતી પ્રજા ધીમેધીમે આપઘાતની ખીણ તરફ ઘસડાતી હોય તેમ લાગે છે. આજથી ચાલીસ-પિસ્તાલીસ વર્ષ પર પ્રજાજનોનાં શરીર તંદુરસ્ત, ઊંચાં, કદાવર અને સ્ફૂર્તિથી ભરેલાં હતાં. તેમનાં મુખ ઉપર સુંદર લાલી હતી. પણ ત્યારપછીનાં વર્ષોમાં તે બધું ધીમેધીમે નષ્ટ પામતું ગયું છે. આ બધાનો દોષ આપણી રાંધવાની રીત ઉપર જ મૂકીએ તો તેમાં લેશ પણ અતિશયોક્તિ નથી. ગુજરાતીઓ પોતાના સીવમ દ્વારા પ્રજા-જીવન નષ્ટ થઈ રહ્યું છે તે જોઈ શકતા જ નથી. ઘણા ભાગના ગુજરાતીઓ નીચેના આહારના વર્ગની ચીજો ખાઈ શકે છે.

૧ દૂધ અને દૂધની વાનીઓ.

૨ ઘઉં, ચોખા, બાજરી, જુવાર, મકાઈ વગેરે ધાન્યો જેવાં હમણાં ખવાય છે. કોદરી પહેલાં ખવાતી તે હવે ખવાતી બંધ થવા માંડી છે. બાવટો અને બંટી, જેમાં ઉત્તમ ક્ષારો છે, તે હલકી વર્ણને ખાવાનાં ધાન્યો ગણાય છે અને ચીણો કોઈક જ સ્થળે ખવાય છે.

૩ તુવેર, ચણા, મગ, મઠ, વાલ, વટાણા, અડદ વગેરે કઠોળો. મસુરની દાળ ઘણા ગુજરાતી ખાતા નથી, કારણ કે તેને ખાવામાં બાધ ગણ્યો છે. તે દાળ ખાવામાં ઘણી સારી છે, તેમાં લોહનાં તત્ત્વો સારા પ્રમાણમાં છે તે તેમને ખબર નથી.

૪ કોચલાંવાળાં ફળોમાં ભોંયશિંગ તથા નાળિયેર. બદામ, કાજુ, અખરોટ તો પૈસાદાર જ ખાઈ શકે છે.

૫. ઘી અને માખણ જેવી પ્રાણિજ ચરબી, અને જુદીજુદી જાતનાં તેલો દ્વારા સારા વનસ્પતિની ચરબી.

૬ ખાંડ અને ગોળ.

૭ જુદાં જુદાં શાકો.

(ક) બટાકા, સૂરણ, રતાળુ, શકરિયાં, ગાજર, અળવી, કાંદા, લસણ વગેરે કંદમૂળો.

(ખ) વેંગણ અથવા વંતાક, ભીંડા, કારેલાં, દૂધી, ચિયોડાં, પરવળ, ટમેટાં, કાકડી, ચીભડાં, આરિયાં, કોળું, ભૂરું કોળું, કાશીફળ,

વીણીને પૂરાવાળી દાળ કાઢી લઈ તેને પછીથી સાફ કરવામાં આવતી; પણ હવે હાથઘંટીને બદલે દાળ ભરડવાના સંચા થયા છે, જેમાં તે કઠોળની દાળનાં છોડાં ન નીકળે તો તેમને છોલીને કાઢી નાખે છે. આમ છોલતી વખતે તેમના ઉપલા પડની અંદર રહેલા કેટલાક ક્ષારો અને જીવનસત્ત્વો ઝીણા ભૂસામાં જતાં રહે છે અને તે ઢોરના જ ઉપયોગમાં આવે છે. મગ, મઠ, અડદ વગેરેની દાળોને પહેલાં છોડાં સાથે ખાતા, પણ હવે તો બધી દાળો મોગર જ જોઈએ છે. તેવી મોગર દાળ કરતી વખતે તેમાંના ક્ષારો અને જીવનસત્ત્વો ઘણેભાગે જતાં રહે છે. ઘણે ઠેકાણે આખા કઠોળો ખવાય છે અને વારતહેવારે ફણગાવેલા કઠોળો પણ રંધાય છે, પણ તે દાળ કે ઠોળ એકદમ ચડીને સુંવાળાં થઈ જાય તે હેતુથી તેમાં ગુજરાતી સ્ત્રીઓ અને તે સ્ત્રીઓના હાથે કેળવાયેલા બ્રાહ્મણો ખારો અથવા ખાવાનો સોડા નાખે છે. આ ખારાને લીધે ઉગાડેલા કઠોળોનાં ક જીવનસત્ત્વો નાશ પામે છે. એ ખારો હોજરીમાં જાય છે ત્યારે તે ત્યાં ઝરતા પાચનરસમાંના મીઠાના તેજાબની સાથે મળે છે અને તેમાંના થોડાને નિરુપયોગી બનાવે છે. આથી પાચનક્રિયામાં ખલેલ પડે છે.

આ ઉપરાંત વળી ગુજરાતીઓ દાળકઠોળ ઓછાં ખાય છે. તેમને માંસદ તત્ત્વ એટલે પ્રોટિન અથવા નત્રલ તત્ત્વો ખાસ કરીને કઠોળમાંથી જ મળે એમ છે. ઈંડાં, માંસ કે મચ્છી તો ધર્મના બહાના હેઠળ આપણે ખાઈ શકતા નથી ને વળી દૂધથી હંમેશ દૂર જ રહીએ છીએ. ભાજી ઓછી ભાવે છે અને સોયાબિંગ અને કોપરું તો રોજિંદા ખોરાકમાં આવતાં જ નથી એટલે આ બધામાંથી મળતા પ્રોટિનો આપણે મેળવી શકતા નથી. પછી દાળકઠોળ ઓછાં ખાવાથી તેમનાં શરીર પ્રોટિનભૂખ્યાં રહે છે. આ પ્રોટિનો હાડકાં બાંધવાના કામમાં આવે છે તેથી તેમનાં અને તેમનાં બાળકોનાં હાડકાંનો બરાબર વિકાસ નથી થતો. દરેક પુખ્ત ઉંમરના માણસે ૮ થી ૧૦ તોલા એટલે ત્રણથી ચાર અધોળ દાળકઠોળ રોજ ખાવાં જોઈએ; આ પ્રમાણે ગુજરાતીઓ નથી કરતા બાડી દાળ તેમને ભાવતી બંધ થઈ છે. તેઓ ફક્ત તુવેરની જ દાળ ખાય છે ને ખીચડીમાં મગની દાળ અને કઢી-ભજિયાંમાં ક્યારેક થોડોક ચણાનો લોટ ખાય છે. અડદની દાળ તેમને ભારે લાગવા માંડી છે. તેઓ ભૂલી જાય છે કે જુદાંજુદાં કઠોળોમાં જુદાંજુદાં તત્ત્વો છે, તેથી બધી જાતની દાળો અને કઠોળો ખાઈએ તો જ બધાં તત્ત્વોનો લાભ શરીરને મળે.

હવે શાકભાજી લઈએ. ધીમેધીમે ગુજરાતી પ્રજા સુગાળવી થતી જાય છે. સૂરણ, રતાળુ વગેરેનાં કઠણ અને નકામાં છોડાં કાઢી નાખવાં જોઈએ, પણ જેમની ચામડી સુંવાળી છે તેવાં વેંગણ કે પરવળ જેવાં શાકને છોલવાં ન જોઈએ, એ વાત ગુજરાતીઓને ઓછી માન્ય છે. તેમનાં છોડાંની તરત જ નીચે તે શાકોના ક્ષારો ને જીવનસત્ત્વો રહે છે, તે છોડાં કાઢી નાખવાથી તેનો લાભ તેઓ ગુમાવે છે. વેંગણને અને પરવળને છોલનારાઓની સંખ્યા દેખાદેખીથી વધતી ચાલી છે દૂધીને સોરવાને બદલે તેની છાલનાં જાડાં ગાભરાં કાઢનારનો આંક પણ વધ્યો છે. દૂધીને છીણી તેને નીચોવી પાણી કાઢનાર ઘણાં થયાં છે કારેલાંને છોલી તેમાં મીઠું ચોળી તેને નીચોવનાર તથા મોરસ, મેથી વગેરે ભાજીઓને પણ ચોળી નીચોવી તેમનાં પાણી કાઢી ફેંકી દેનારની સંખ્યા વધતી જાય છે. આ પાણીની સાથે તેમાંના ઉત્તમ ક્ષારો, જીવનસત્ત્વો વગેરે મોરીમાં જાય છે. બટાકાને ઉકાળી તેનું પાણી પણ મોરીમાં નખાય છે. ગમે તે શાક હોય તેને સુંવાળું કરવા તેમાં

ખાતે નખાય છે આ ખાતાને લીધે તેમાંનાં ક જીવનસત્ત્વ બધાં નાશ પામે છે ખિલોડાં, કારેલાં, ભીંડા વગેરે શાકોને ખરાં કહાય છે તેમને ખરાં કરવાથી તેમના ઉપરના તત્ત્વો બળી જાય અને તે નકામાં જાય એ સાદી વાત છે તેથી તેમાંની ખરી સોડમ અને સ્વાદ બધાં હવામાં ઊડી જાય છે કેળાનાં ખાખડિયાં જ્યારે થાય ત્યારે તેમાંની મીઠાશ ઊડી જાય ને તે મરોડી જેવા લાગે તેમાં મરીમસાલો નાખે તો તેનો સ્વાદ આવે

ગુજરાતીઓને ભાજી પ્રસદ નથી તેઓ પાલક, મેથી મોરસના મૂઠિયાં કરે, બીજી ભાજીઓ તેમને મન કૂચકા શાક છે, અને તે ઢોરને ખાવા લાયક ચીજો છે કૃષ્ણ પરમાત્માએ વિદુરજીની ભાજીને પકવાનો કરતાં સારી ગણેલી તે તેઓ ભૂલી જાય છે તેમને ભાજીની કિંમત નથી તેમ ન હોય તો આપણે મૂળાનાં લીલાંછમ જેવાં પાન અને કોબીજની ઉપરનાં લીલાં પાન કેમ ફેંકી દઈએ ? કોબીજનાં ઉપલાં લીલાં પાનમાં અંદરના સફેદ પાન કરતાં ત્રણગણા ક્ષારો છે તે વાત જાણીએ તો આમ કરવાથી શું ગુમાવવું પડે છે તેનો ખ્યાલ આવી શકે વળી ભાજીમાં ઉત્તમ પ્રોટિનો છે તેમાં સારાં સારાં અ, ઘ ને ક જીવનસત્ત્વો પણ છે અને તેમાં વળી નકામો ન પચે એવો પદાર્થ છે, જેને બહાર કાઢવાનો પ્રયત્ન આંતરડાં કરે ત્યારે સાથે-સાથે આંતરડાનો મળ પણ નીકળી જાય છે, એટલે ભાજી ખાવાથી બંધકોશ ટળે છે

ફળોની બાબતમાં ઋતુનાં ફળો પૈકી બોર, સીતાફળ, રાતુ જેવાંની સાથે તાવ અને ઉધરસ આપણે જોડ્યાં છે, તેથી તે ઓછાં ખવાય છે પૂરીયાં ગરમ પડે છે બાકીનાં ફળો ગુજરાતીઓ ઠીક પ્રમાણમાં ખાય છે અને તેથી તેમને કેટલાક ક્ષારો અને જીવનસત્ત્વો મળે છે

દરેકના ખોરાકમાં શું જોઈએ તેની વાત કરીએ શક્તિ અને ગરમી આપનાર કાર્બોદિત પદાર્થો તેમાં જોઈએ તેમાં કાંજીનાં તત્ત્વો અને શર્કરા આવ્યાં તેની સાથે હાડકાં અને માંસ બાંધનાર પ્રોટિનો એટલે માંસલ પદાર્થો સારુ લોહી બનાવનાર અનેક ક્ષારો અને શરીરની તંદુરસ્તીનું રક્ષણ કરનાર જીવનસત્ત્વો જોઈએ આ બધુ શું ખાવાથી મળે ?

આપણે ઘોટ, ચોખા, બટાકા વગેરે ખાઈએ છીએ એકોએક ગોળ અને ખાંડ પણ લઈએ છીએ એટલે આપણા શરીરમાં ગરમી અને શક્તિ આપનાર ચીજો તો જાય છે જ. વધારાની ગરમી આપણને ઘી અને તેલથી મળે છે પણ તે ઘીતેલ વધારે પ્રમાણમાં લેવાતાં હોવાથી ઘોટ વગેરે પૂરતા જથ્થામાં શરીરમાં જતા નથી આ કારણથી ગુજરાતીઓનો આહાર ઓછો છે આપણને ઉત્તમ પ્રોટિનો અથવા માંસલ પદાર્થો નથી મળતા; કારણકે આપણે દૂધ ઓછું લઈએ છીએ અને ધર્મને કારણે ઈંડાં, માંસ, મચ્છી ખાઈ શકતા નથી અને સમજને લીધે પાંદડાંવાળી ભાજી પસંદ નથી કરતા વળી જે ધૂલું અને કુશકી ફેંકી દઈએ છીએ તેમાં પણ સારાં પ્રોટિનો ગુમાવીએ છીએ સોયબિંગ અને કોપરું ઓછાં ખાઈએ છીએ, એટલે તેમાંનાં ઉત્તમ પ્રોટિનો આપણને મળતાં નથી જે થોડાંક પ્રોટિનો મળે છે તે દાળ અને કઠોળમાંથી જ મળે છે, પણ તે ચીજો ઘણી ઓછી ખાઈએ છીએ પરિણામે ખોરાકમાં હાડકાં બાંધનાર તત્ત્વો ઓછાં જાય છે, જેથી આપણાં હાડકાં બરાબર ખીલી નથી શકતાં આમ આપણા શરીરનો પાયો જ ઢીલો બંધાય છે

સારી ચરબીનાં તત્ત્વો દૂધ, માખણ ઘી, ઈંડાંની દાળ, જનાવરોની ચરબી અને માછલીના કલેજાંનાં તેલમાંથી મળે છે આ પૈકી

સામાન્ય પુરુષને નીચે પ્રમાણે ખોરાક મળે તો તેને બધાં તત્ત્વો મળી રહે:

૧	૨	૩	૪
ક્રમ	ખોરાકનો જથ્થો	કેલોરી. ઉષ્ણતા	ક્યાં તત્ત્વો મળે છે?
૧	ચોખ્ખું દૂધ ૦ાા રતલ	૨૪૦	શરીરનો બાંધો બાંધનાર અને તેની વૃદ્ધિ કરનાર ઉત્તમ પ્રાણિજ પ્રોટિન અથવા નત્રલ ચૂનાના ક્ષારો અને ब જીવનસત્ત્વો.
૨	મલાઈ કાઢી લીધેલું દૂધ ૦ાા રતલ	૧૧૦	ઉપર પ્રમાણે.
૩	ચોખા, કણકી, ઘઉં વગેરે ધાન્યો ૧ રતલ	૧૬૦૦	ગરમી અને શક્તિ. થૂલા સાથેનો લોટ હોય અને ચોખા એકવડી છડના હોય કે કરડ હોય તો તેમાંથી ब જીવનસત્ત્વો મળે. તેમાંનો કાષ્ટવિભાગ શરીરમાંથી મળ સાફ કરવાના કામમાં આવે.
૪	મધ, ગોળ, ખાંડ ૧ાા અધોળ	૧૫૦	ગરમી અને શક્તિ. મધ અને ગોળમાં ક્ષારો છે પણ ખાંડમાં ક્ષારો નથી, તેથી તે બહુ ન ખાવી જોઈએ.
૫	જુદીજુદી દાળો (છડ્યાવગરની) અને કઠોળો ચાર અધોળ (સાદાં અને ફણગાવેલાં) ૪ અધોળ	૪૦૦	ગરમી અને શક્તિ. મધ્યમ પ્રકારનું પ્રોટિન કે નત્રલ તત્ત્વ, જુદાજુદા ક્ષારો અને ब જીવનસત્ત્વ ઉગાડેલાં કઠોળો ખવાય તો સારું. તેમાંથી क જીવનસત્ત્વો મળે. જુદાંજુદાં બધાં કઠોળો અને દાળો વારાફરતી ખાવાં. દૂધ ઓછું મળે તો દાળ વધારે લેવી જોઈએ.
૬	ઘી, માખણ ૧ અધોળ	૨૫૨	ગરમી અને શક્તિ. अ ને ड જીવનસત્ત્વો અને ઉત્તમ પ્રાણિજ ચરબી.
૭	વનસ્પતિનાં તેલ ૧ાા અધોળ	૬૭૮	ગરમી અને શક્તિ. ઘી–માખણ ઓછાં મળે અને તેલ વધારે ખાવું પડે તો થોડુંક માછલીના લીવરનું તેલ લેવું; કારણકે તેમાં ड જીવનસત્ત્વ ખૂબ છે અને अ જીવનસત્ત્વ પણ છે.
૮	ભોંયશિંગ કે કોપરું ૨ાા તોલા અથવા ૨૬ અધોળ.	૧૫૪	ગરમી અને શક્તિ. પ્રોટિન કે નત્રલ તત્ત્વ.
૯	કંદમૂળ ને ફળ–શાકો ૬ અધોળ અથવા દોઢ પાશેર કું	૧૯	ક્ષારો, अ, ब ને क જીવનસત્ત્વો. કચુંબરો ખાવાથી क જીવનસત્ત્વ તેમાંથી મળે.

૧	૨	૩	૪
૧૦	લીની ભાજી• દોઢ પાશેર	૭	ઉપર પ્રમાણે-અને ફોલિક ઍસિડ (લોહી સુધારનાર) ક્રમ ૯ ને ૧૦ની વસ્તુઓ તાજી લેવી લીલા, પીળા અને લાલ રંગના શાકમા જીવનસત્ત્વો બહુ હોય. લીલી ભાજીઓમા તે ખૂબ હોય જે જે ચીજો કાચી ખવાય તે કાચી કચુંબર તરીકે ખાવી અને જેમને રાંધવામાં આવે તેમા ખારો કે સચોરો ન નાખવો, કારણકે તેથી ક જીવનસત્ત્વ મરી જાય.

કુલ કેલેરી	૩૩૧૦
બગાડ ૧૦ ટકા	૩૩૧
ચોખ્ખી કેલેરી	૨૯૭૯

નોંધ -માસ, મચ્છી, ઈંડા ખાય તેને થોડાક કઠોળ અને દૂધ ઓછા કરવાં જોઈએ

આ માપમાં તેલને બદલે વધુ ઘી વાપરી શકાય સચાદુ દૂધ ન લેતાં બધુ ચોખ્ખુ દૂધ લઈ શકાય થોડાક વધારે પ્રમાણમા ધાન્યો લઈ શકાય

ઉપર પ્રમાણે ખોરાક ન મળે અને અપૂર્ણ ખોરાક મળે તો શરીર ઉપર શી માઠી અસર થાય તે દેખાડનારો કોઠો

ક્રમ	શરીરના ભાગો	માઠી અસર	ખોરાકમાં શેની ખામી છે?
૧	સામાન્ય દેખાવ	થાક લાગે, ખભા ઢળી જાય, પેટ આગળ આવે, સ્નાયુઓ નાના અને પોચા પડે મંદ અને નિસ્તેજ ચહેરો, કામમા આળસ, ચીડિયો સ્વભાવ અને કોઈક વખતે વધારે કામ કરવાની ધગશ અને પછી થાક	પ્રમાણમા અનાજ ઓછુ ખાતા હોય અને તેમા પ્રોટિન અથવા નત્રલ કે માસલ તત્ત્વો ઓછા હોય તો
૨	વાળ	સૂકા, બરછટ, તૂટી જાય તેવા, ઝાંખા	અ જીવનસત્વ
૩	આંખ	ઝીણી. કેશવાહિનીઓ લોહીથી ભરાઈને તસતસે, જેથી આંખના ખૂણા આગળથી તે કીકી સુધી લાલ લીટીઓ દેખાય.	બ ૨ અથવા ગ જીવનસત્ત્વની ખામી. બ જીવનસત્ત્વોવાળી ચીજોમાં તે સત્ત્વ હોય.
૪	પોપચાં	કોરેથી સૂજેલા અને પોપડી પોપડીવાળા	ઉપર પ્રમાણે અને અ જીવન-સત્ત્વની ખામી.
૫	દાતના પારા	સૂજેલા, અકુદરતી રંગના, પોચા વાદળી જેવા અને તેમાથી લોહી નીકળે	ક જીવનસત્ત્વની ખામી.

૬	જીભ	ઘણા ઘેરા લાલ રંગની.	બધી જાતનાં બ જીવનસત્ત્વોની ખામી. ફોલિક એસિડની ખામી.
૭	મોં	હોઠના ખૂણા ફાટેલા કે ત્યાં ચાંદા કે ચાઠાં.	બ ૨ અથવા ગ જીવનસત્ત્વની ખામી.
૮	ચામડી	ભીંગડાં થાય. ઝીણી ફોડલીઓ થાય.	અ જીવનસત્ત્વની ખામી.
૯	છાતી,	વચ્ચેથી આગળ પડતી.	ચૂનાના ક્ષારો અને ડ જીવનસત્ત્વની ખામી.
	ઘૂંટણ,	ચાલતાં અફળાય એવા.	
	પગ,	વાંકા વળેલા.	
	પાટલી.	વચ્ચેની કમાન વગરની ચપટી.	

સૂચના: જે તત્ત્વોની ખામી લાગે તે તત્ત્વો ખોરાકમાં આવી રહે, એ પ્રમાણે પોતાના હમેશના ખોરાકમાં ફેરફાર કરવો જોઈએ.

ગુજરાતી પ્રજા આ પ્રમાણે આત્મનિરીક્ષણ કરી પોતાને શિરે ચોંટેલું કંગાળ શરીર-દેખાવનું મહેણું ટાળવા પ્રયત્ન નહિ જ કરે?

✻

એક જંગલમાં એક શિયાળને ચાર મિત્રો હતા: વાઘ, વરુ, ઉંદર ને નોળિયો. એક હૃષ્ટપુષ્ટ હરણ રોજ નદીએ પાણી પીવા આવે. ચપળ હરણનો કેમ શિકાર કરવો તે માટે શિયાળે યુક્તિ લડાવી. રાત્રે સૂતેલા હરણના ઉંદરે ધીમેધીમે ફૂંક મારીને પગ કરડી ખાધા. સવારે અશક્ત હરણને વાઘે પૂરું કર્યું.

પછી શિયાળે કહ્યું:

'આપણે જ્યાફત ઉડાવીએ તે અગાઉ તમે બધા નાહવા-કરવા જવું હોય તો પતાવી આવો. હું ધ્યાન રાખતો બેઠો છું!'

નાહીને પહેલા આવનાર વાઘે શિયાળ સામે જોયું તો અચંબો થયો. પૂછ્યું:

'આવા શુભ અવસરે તારું મોઢું કેમ પડી ગયું છે?'

'બીજું કંઈ નહીં, મને ઉંદરે કહેલાં વચન દુઃખ આપે છે. તમારી પ્રતિષ્ઠાનો એમાં તો સવાલ છે. એ કહે આજ તો સહુ મારા પુરુષાર્થનું ફળ પામવાના છે, કારણ હરણ તો મારા બળથી મર્યું છે.'

'સાચી વાત?' ક્રોધમાં વાઘે પૂછ્યું: 'તો તો એ ઉંદરે મારેલા હરણને હું અડવાનોય નથી. ગમે ત્યાંથી બીજો શિકાર મળી રહેશે.'

વાઘના ગયા પછી વરુ આવ્યું કે ગભરાઈ ગભરાઈ શિયાળ બોલ્યું:

'રે, રે તમે ક્યાં અત્યારે અહીં આવ્યા? વાઘ તો તમારા પર પુષ્કળ ખીજે ભરાયો છે ને વાઘણ સાથે હમણાં જ આવે છે. નાસી જાઓ નહીં...તો...' શબ્દો પૂરા સાંભળ્યા વિના જ વરુ ભાગ્યું.

પછી આવ્યો ઉંદર. તેને સમજ પાડતું હોય તે રીતે શિયાળ કહેવા લાગ્યું:

'મિત્ર! તું ખાવાનો છે તો તારા મારેલા હરણનું માંસ, પણ નોળિયો કહેતો હતો કે એને હરણના કરતાં ઉંદરનું માંસ વધુ પ્રિય છે, વધુ ભાવે છે. માટે જીવવું હોય તો ઘરભેગો થઈ જજે.'

નોળિયો આવ્યો કે કરડાકી કરી શિયાળ ઘૂરક્યું:

'અલ્યા એય, હરણની આશા રાખી અહીં આવ્યો હોય તો નાસી જ છૂટજે. વાઘ, વરુ ને ઉંદરને મેં હાંકી મૂક્યા છે. તારે જીવતા રહેવું હોય તો નાસી છૂટજે હા...!'

આમ શામ, દામ, ભેદ ને દંડની યુક્તિ વાપરી શિયાળે આખું ય હરણ મિત્રો પાસેથી પડાવી લીધું.

માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ

કેટલીક વૃત્તિઓ

અધ્યા. શશિનૂ ઓઝા
એમ એ

આ જગતમાં માનવી પારકાનું હોય કે તેના અંતરંગનો સ્વભાવ બરાબર સમજી શકે તો કેટલી ગેરસમજ ને કેટલાં દુઃખ ઓછાં થઈ જાય. વિધિની વિચિત્રતા એવી છે કે સામાનો-પારકાનો સ્વભાવ તો શું આપણે આપણી પોતાની જ વૃત્તિઓ બરાબર સમજી-ઓળખી શકતા નથી. સંરક્ષણવૃત્તિ, સહવાસવૃત્તિ, સમૂહમાં રહેવાની વૃત્તિ, સમૂહમાં ફરવાની વૃત્તિ, જિજ્ઞાસા, શોધખોળ ને ક્રૂરતાવૃત્તિ તથા અનેક સમય અનેક રીતે એ પરસ્પર વિરોધી વૃત્તિઓ વચ્ચે ઊઠતા સંઘર્ષો ને તેમાંથી ઊભરતાંનો ખ્યાલ અહીં માત્ર દર્શાવ્યો છે.

સંરક્ષણવૃત્તિ : સામાન્યતઃ પ્રત્યેક સ્ત્રી પુરુષમાં અન્યની સંભાળ રાખવાની, નિરાધાર કે નિર્બળ હોય તેનું રક્ષણ કરવાની વૃત્તિ રહેલી જ છે. સ્ત્રીમાં માતૃત્વની વૃત્તિ સાથે જ ગૂંથાઈ ગઈ હોય છે. પોતાના બાળકને સાચવવાની ને રક્ષવાની વૃત્તિ મનુષ્યમાં પ્રથમતઃ પોતાની સગાંવહાલાંને સાચવવાની વૃત્તિ બીજરૂપે હોય એમ લાગે છે. જ્યારે સ્ત્રીમાં તો સ્વાભાવિક રીતે જ પતિ તેમ જ બાળકોની સંભાળ રાખવાની ને આસક્તિની વૃત્તિ હોય છે.

સ્ત્રી અને પુરુષના પ્રેમમાં આ એક મહત્ત્વનું તત્ત્વ છે. કેટલાક માણસોમાં આ વૃત્તિ બહુ પ્રબળ હોય ત્યારે પોતાની રક્ષણવૃત્તિને સંતોષે એવી, ને પોતાને જ વળગી રહે તેવી આશ્રિત પત્ની ઉપર તે એકાગ્ર થાય છે. જ્યારે કેટલીક સ્ત્રીઓમાં એ જ પ્રમાણે પુરુષને, માતા જેમ બાળકને ચાહે તેમ ચાહવાની ભૂખ દેખાય છે. આપણા સ્મૃતિકારે સ્ત્રીને 'મંત્રપુ માતા' એ શું અમસ્તું જ કહ્યું હશે?

બીજી બધી વૃત્તિઓની જેમ, કોઈને રક્ષવાની આ વૃત્તિ પણ સંતોષાવી જોઈએ જ ને તેથી જ નાની છોકરીને ઢીંગલી, નાના છોકરાને તેનું પાળેલું કોઈ પ્રાણી-જેમ કે કૂતરો, બિલાડી કે કોઈ રમકડું ગમે તે, પ્રેમી પતિ અને તેની પત્નીને બાળકો, પ્રેમાળ પત્ની અને તેનાં બાળકો ને પતિ-આ બધાં રક્ષણવૃત્તિની જ લાગણી પ્રગટ કરે છે. જગતની અંદર જે સામાજિક અને જનહિતકારી પ્રવૃત્તિઓ થાય છે ને તેમાં માનવો દીન, દુઃખી ને પીડિતોનાં દુઃખ દૂર કરવા પ્રયત્ન કરે છે, તે પણ આ જ વૃત્તિની પ્રેરણાથી હોય છે. આ વૃત્તિના સંતોષ વિના કોઈ જિંદગી સંપૂર્ણ સુખી બનતી નથી. આપણા જીવનમાં એ કઈ રીતે સંતોષાય છે તેનું નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ.

સહવાસવૃત્તિ : તમને જ્યારે ને ત્યારે કોઈના સહવાસની, કોઈની સોબતની ભૂખ જાગ્યા કરે છે? તમે વિદ્યાર્થી હો અને શાળામાં અભ્યાસ કરતા હો તો તમને કેટલીયે વાર એમ નથી થઈ આવતું કે તમારો કોઈ માનીતો મિત્ર આવી ચડે તો કેવું સારું?

કોઈનો પણ સહવાસ ચાહવાની આ વૃત્તિ આપણા સ્વભાવમાં જ છે. પશુઓમાં પણ તમે આ વૃત્તિ જોશો. શ્વાન, વરુ, હાથી વગેરેમાં આ વૃત્તિ હોય છે. તેઓ બધા સમૂહમાં ફરનારા હોય છે. બિલાડી અને વાઘમાં એ નથી, કારણ કે એ બધા એકાકી શિકારીઓ છે. વ્યક્તિવાદી છે. માણસ બહુ અંશે સમૂહવાદી છે, પણ વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ આ વૃત્તિના અંશો વધતાઓછા હોય છે.

જેનામાં આ સહવાસભૂખ પ્રબળ હોય છે એ માણસ ગમે તે બીજા માણસને પણ

પોતાની સંવેદનામાં ભાગ લેવડાવવા ઇચ્છે છે. સામો માણસ જો એવો જ સામો ભાવ પ્રગટ કરે તો એને એ ખૂબ જ ગમે છે. મેકડુગલ નામક માનસશાસ્ત્રી આવા માણસ માટે કહે છે, કે 'આવી વૃત્તિવાળા માણસને બે-ચાર જણાની વચ્ચે હોય ત્યારે જેટલો આનંદ પડે છે, તેટલો આનંદ એકલો હોય ત્યારે પડતો નથી. કદાચ એ પ્રકૃતિનો પરમ પ્રશંસક હોય, છતાં ય જો એ પ્રકૃતિની રમ્યતાઓ વચ્ચેથી એકલો જ પસાર થતો હશે તો તેનો આનંદ એ નહિ લઈ શકે!' કોઈ માણસમાં આ વૃત્તિ ન્યૂન છે કે અધિક એ જોવા માટે આ રીત પણ એક સરસ પારાશીશી સમાન છે.

અને આ સહવાસની ભૂખ તો ઈશ્વરના સર્જન જેટલી જૂની છે. ઉપનિષદમાં પણ કહ્યું છે, કે 'स एकाकी न रमते,' 'स द्वितीयं ऐच्छत।' ઈશ્વરને પણ એકલા ન ગમ્યું ને તેણે આ વિવિધરંગી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કરી. જ્યારે ઈશ્વરને પણ એકલતા સાલી તો આપણા જેવા સામાન્ય માનવનું તો પૂછવું જ શું? માનવને પણ ભાગ્યે જ એકલું ગમે છે, ને તેથી જ આપણે વારતહેવારે ભેગા મળીએ છીએ, મિજલસો ગોઠવીએ છીએ, વનભોજનો અને પર્યટનો કરીએ છીએ; સાથે જ સિનેમા, નાટક વગેરે જોવા જઈએ છીએ. અને ખરેખર એકલા કરેલ આનંદ કરતાં સહભોગનો આનંદ, 'इष्टैः सह भुज्यताम्'નો આનંદ અનેકગણો ચડિયાતો છે તેની કોણ ના પાડશે?

પણ ઘણીવાર માત્ર અમુક વ્યક્તિની હાજરીથી જ આ વૃત્તિ સંતોષ પામે છે. અલબત્ત, જ્યારે ઘણીવાર આપણે લાંબા સમયથી એકલા પડી ગયા હોઈએ એવું લાગતું હોય ત્યારે તો ગમે તે માણસનો સહવાસ આ સતત એકાંતમાં પ્રિયકર થઈ પડે છે. જ્યાં કેવળ અંગ્રેજી ભાષા જ બોલાતી હોય એવા વિદેશમાં ગયેલ કોઈ હિંદવાસી વરસોને વચલે દી કોઈ પોતાના જ દેશબંધુને જોતાં કે તેને મુખે પોતાની જ માતૃભાષા સાંભળતાં કેટલો આનંદિત બની જાય છે? અથવા તો ચારેકોર મહારાષ્ટ્રી પહેરવેશ અને મરાઠી જ વાણી સંભળાતી હોય એવા મહારાષ્ટ્રના પ્રદેશમાં કોઈ 'ગુજરાતી'ની આંખ અને હૃદયને ગુજરાતી પહેરવેશમાં સજ્જ યુવતી—ગુજરાતીનું દર્શન, તે વ્યક્તિ ગમે તેટલી અજાણી હોય છતાં ય કેવી પ્રસન્નતા જન્માવે છે, અને જ્યારે ગુજરાતી વાણી સાંભળીએ છીએ, ત્યારે તો આપણા આનંદનો પાર જ નથી રહેતો!

છતાં ય સાધારણ રીતે ગમે તેના સહવાસથી આપણું મન સંપૂર્ણ રીતે સંતુષ્ટ નથી થતું. આપણને પણ 'સમાન શીલ અને વ્યસન'વાળું જ સખ્ય વધારે ગમે છે. બાકી તો ટોળાની વચ્ચે પણ આપણે એકલા જ હોઈએ છીએ. અનંત જળરાશિની વચ્ચે પણ આપણે તૃષાર્ત રહીએ છીએ! ચોપાસ વિસ્તરેલ રસનિધિ પણ યોગ્ય સહવાસના અભાવે આપણે મન રણ, રેતી ને કાંકરા સમાન જ હોય છે; ખરેખર 'सहना ववतु, सहनौ भुनक्तु, सह वीर्यं करवावहै' વગેરેનાં ઉચ્ચારણો નિરર્થક નથી.

ઘણા માનસશાસ્ત્રીઓએ અનુકરણની વૃત્તિ સાથે સહવાસશીલ-વૃત્તિને પણ સમૂહવૃત્તિની જ એક અંગ તરીકે ગણી છે.

આપણને મનમાં એમ લાગે કે આપણે અમુક સમૂહ અથવા ટોળાના માણસો છીએ, તો તેને આપણે માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ 'સમૂહ' કહી શકીએ—પછી એ રાષ્ટ્ર હોય, વર્ગ હોય, કોઈ મંડળ હોય, સંપ્રદાય હોય, સામાજિક વર્તુલ હોય, કુટુંબ કે પછી ગમે તે હોય.

આ 'સમૂહ'નું વ્યાવર્તક લક્ષણ બહુ સમજી લેવું જરૂરનું છે એ કોઈ સમૂહનું અંગ બન્યા વિના પણ માણસ કોઈ પણ મંડળ કે સંપ્રદાયનો સભ્ય હોઈ શકે આ માગેની ખરી કસોટી માણસની પ્રતીતિ છે પોતે અમુક સમૂહનું અંગ છે એમ તેને 'લાગે' તો જ તેને તે સમૂહનો ગણી શકાય. ખરેખર જ તેને એમ લાગે કે તેની સફળતા કે નિષ્ફળતા એ પોતાની જ સફળતા કે નિષ્ફળતા છે, તો જ એ તેનો 'સમૂહ' છે એમ કહી શકાય.

જો કોઈ પણ માણસને આપણે અમુક ટોળામાંથી છૂટો પાડવો હોય તો એને બીજા ટોળામાં જોડવાથી જ એમ બની શકશે કોઈ પણ ટોળીના ન હોવું એટલે માનવભાવની એક આદિવૃત્તિને અસંતુષ્ટ રાખવી તેનો અર્થ એ જ કે દુખી થવું કોઈ પણ બાળક, માણસ કે વ્યક્તિને એની મંડળીમાંથી છૂટું પાડવાનું કાર્ય કઠિન છે, સિવાય કે બીજા ટોળામાં એને આસક્તિ ને પ્રતીતિ ઊભી કરાવી શકાય

અનુકરણવૃત્તિ: એમ કહેવામાં આવે છે કે માનવ-પ્રકૃતિ એ વધારેમાં વધારે અનુકરણશીલ પ્રાણી છે કદાચ આમાં અતિશયોક્તિ હોય પણ એ તો સાચું છે કે અનુકરણ એ પણ પ્રકૃતિની એક બળવાન વૃત્તિ છે આપણા પોતાના જ વિચાર અને લાગણી પાસે આપણાં વર્તન અને સ્વભાવની વિલક્ષણતાઓનું નિરીક્ષણ કરો આપણને પ્રતીતિ થશે કે વસ્તુત જેને આપણે આપણું પોતાનું કહીએ છીએ એમાંનો મોટો ભાગ આપણે બીજામાંથી ઉદ્ધૃત કરેલો છે !

આપણા પ્રાથમિક જીવનની અંદર આ અનુકરણવૃત્તિએ કેવો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો હોય છે, તેની આપણે સાવેસાવ ઉપેક્ષા કરી શકીએ એમ નથી અલબત્ત, પ્રૌઢ વયમાં પણ આપણે આ વૃત્તિનો એક ત્યાગ કરી દઈએ છીએ એવું પણ નથી પણ મોટી વયે આપણને એટલી બધી કામની ટેવ બંધાઈ જાય છે કે અનુકરણશીલતા તેની સાથે ઘર્ષણમાં આવતાં સંયમિત બને છે બાળકમાં તો એવી કશી ટેવો બંધાયેલી હોતી નથી, એ તો કાચી માટી જેવું હોય છે જેવો ઘાટ આપવો ધારીએ એવો આપી શકાય ને એટલે જ બાળકમાં અનુકરણશીલતા છે તે આટલા સ્પષ્ટ સ્વરૂપે જોઈ શકાય છે દાખલા તરીકે શરૂઆતમાં બાળક સામે આપણે સ્મિત કરીએ છીએ અને બાળક પણ આપણી સામે હસે છે બીજાના ઉચ્ચારોનું અનુકરણ કરતું-કરતું એ બોલતાં પણ કેવું શીખી જાય છે.! એ ઘોડાને ઘોડો ને ગાયને ગાય તરીકે ઓળખી શકે છે, બોલાવે છે, એ પણ આપણા અનુકરણથી જ, ને પછી તેમાંથી ટેવ બંધાય છે પણ એ ટેવ સામાન્ય અનુકરણમાંથી જ આવેલ હોય છે, કારણકે જ્યારે અમુક વસ્તુ વારવાર બોલાય ત્યારે એ ટેવનું રૂપ લે છે

ચતુર પિતા આમાંથી જ પોતાના પુત્ર કે પુત્રીનાં લક્ષણોનું પ્રભવસ્થાન શોધી કાઢશે કેવી નાનીનાની વસ્તુઓ ! વિચારશીલ મનોદશામાં નીચલો હોઠ કરડવાની ટેવ-કદાચ એના પિતા પાસેથી બાળકે મેળવી હોય, ઉંદરડાંથી ડરવાની ટેવ મા પાસેથી મળી હોય ઓચિંતાથી ભડકવાની ટેવ સંગાથી-ગોઠિયાઓ પાસેથી પ્રાપ્ત કરી હોય ને ટેબલ ઉપરથી ચમચાથી સંગીત વગાડવા યત્ન કરવાની ટેવ ચા પીવા આવી ચડેલ મહેમાન પાસેથી મળી હોય વાણીની બોલવાની ટેવો જેમ કે ભાર દઈને બોલવું, ચીપીચીપીને બોલવું, અમુક સ્વરમાં બોલવું, ધીમેથી કે તાણીને બોલવું, બડબડવું વગેરે માબાપ, શિક્ષક કે કોઈ બાલસંગાથીના અનુકરણમાં સભાન કે અસભાનપણે આવી હોય છે.

પણ આટલું જ નહિ, બીજી કેટલી યે વસ્તુઓ બાળકની આ અનુકરણશીલતાને આભારી હોય છે. કોને ચાહવું ને કોને તિરસ્કારવું એ પણ બાળક અજાગૃત અનુકરણ દ્વારા જ શીખે છે. કાયરતા માટે તિરસ્કાર, ખંત ને ઉદ્યમ પ્રત્યે માનવૃત્તિ, નિર્બળો માટે દયાનુકંપા, હિંમત અને વીરતા માટે પ્રશંસાભાવ, છેતરપિંડી સામે નફરત—આ બધું અનુકરણથી આવેલ હોય છે બાલમાનસનો ઝીણવટથી અભ્યાસ કરનારને મોટી વયે ગુણ કે દુર્ગુણરૂપે વિકસી આવતા કેટલાં યે દૃષ્ટાંતો જડી આવશે. નાનીનાની વિલક્ષણતાઓમાં, મહત્ત્વના નૈતિક ને માનસિક લક્ષણબંધારણમાં, લોકો સામેના સામાન્ય વલણમાં, જીવન પ્રત્યેના દૃષ્ટિબિંદુ વગેરેમાં બાળક ખૂબ જ અનુકરણશીલ હોય છે. કેટલીક વાર આ અનુકરણ જાગૃત અને ઇરાદાપૂર્વકનું હોય છે. ખાસ કરીને જેનીજેની સામે તે અહોભાવ ને સન્માનની દૃષ્ટિથી જુએ છે તે સૌનાં વાણી, વિચાર, લાગણી અને વર્તનનું બાળક અજાણપણે અનુકરણ કરતું રહે છે.

માત્ર જીવતાજાગતા મનુષ્યોની જ વાત શું કામ કરવી? પણ તેમને કહેવામાં આવેલ વાર્તા, બોધ, વાર્તામાં આવતાં પાત્રો, પાત્રોમાં વિચારો ને કાર્યોનું પણ બાળકો અનુકરણ કરે છે, અને તેમના વાસ્તવિક જીવનમાં એ બધાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે.

આમ વૈયક્તિક ચારિત્ર્યઘડતરનો આ પણ એક માર્ગ બની રહે છે; એટલે માબાપોને મન જો આ અનુકરણશીલતા બાળકના ભાવિજીવનમાં કેવો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે એની અગત્ય વસે, તો તેઓ જરૂર પોતાનાં બાળકોને ખરાબ અસર કે દાખલો બેસાડે એવાં વર્તો, ચિત્રો, માણસો ને વાતાવરણથી દૂર રાખે. ને આમ આખી નવી પેઢી સુધારી સમાજને સમૃદ્ધ ને નીરોગી તન અને મનથી બનાવી શકે ને સમાજકલ્યાણનાં પ્રણેતા બની શકે. 'માત્ર ભાગ્યમાં હોય તેમ જ થાય, જેવા એના સંસ્કાર' વગેરે વાક્યો ઉપર જ બેસી રહે નહિ પાલવે. જડ એવા પૃથ્વીના પાટલા ઉપરનાં આ 'ચેતનના ફુવારાઓ' 'નવજલભરવસ્ત્રોની વાદળીઓ સમા' આ પ્રભુના પયગંબરો આપણી આંખ નીચે ઊછરી રહ્યા છે ત્યારે તેમના પયગંબરી સંદેશ અને પ્રસુનાને પોષણ અને વિકાસ મળે એવું જ વર્તન માબાપોએ તેમની દૃષ્ટિ સમક્ષ કરવું રહ્યું! ભવિષ્યના આ નાગરિકો અને રાષ્ટ્રવિધાતાઓની સામે દુર્લક્ષ કરવું એ કુટુંબ, સમાજ અને છેલ્લે સ્વદેશ અને દુનિયાનો દ્રોહ જ કર્યો ગણાય!

સમૂહ-દાસ્ય-વૃત્તિ: બીજા પ્રત્યે આપણામાં સહાનુકંપા અને મૈત્રીની લાગણી હોવી જરૂરી છે. એટલે કાં તો એમને આપણા જેવા કરવા અગર તો આપણે તેમના જેવા થવું. ઇતર જનો સાથે આપણે જે સંબંધ ધરાવીએ છીએ તેના મોટા ભાગનો ખુલાસો આમાં નથી આવી જતો? તેઓ આપણા વિચાર, લાગણી અને વર્તનને અનુસરે એ માટે આપણે પ્રયાસ નથી કરતા? અથવા તો અજાણપણે એમનાં વાણી વિચાર ને વર્તનને આપણે અપનાવવા લાગીએ છીએ.

સમૂહવૃત્તિમાં અનુકરણની વૃત્તિની સાથોસાથ સહવાસ અને મૈત્રીની ઝંખનાવૃત્તિનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ સોબતની ભૂખ આપણને કોઈ મંડળ કે ટોળી સાથે જોડાવા પ્રેરે છે. એ પછી અજ્ઞાન અનુકરણવૃત્તિ સક્રિય બને છે ને તેથી આપણે સમૂહ કે મંડળની વ્યક્તિઓને વિચાર, લાગણી અને વર્તનમાં અનુસરવા માંડીએ છીએ. અને પછી તો આ સમૂહપ્રેરણા આપણને અનેક રીતે અસર કરે છે: પોષાક, વાણી, નીતિ, સૌન્દર્યાભિરુચિ, માનવોનું મૂલ્યાંકન

કરવાનું આપણું પીરસણું વગેરેવગેરે આ અસરમાં આવી જાય છે

છતાં કદાચ કોઈ શેખી કરે કે હું તદ્દન મુક્ત સ્વતંત્ર માણસ છું કોઈ પણ મંડળ, સમૂહ કે સંપ્રદાય સાથે મારે કશી લેવા દેવા નથી, તો આપણે એ માનવાના જ નહિ આપણે એને એટલું જ કહીશું કે 'જો તમો ખરેખર જ સમૂહથી પર હો તો બપોરે બાર વાગ્યે બજારની વચ્ચેથી નિર્વસ્ત્ર દશામાં નીકળો ' માત્ર આટલી નાનકડી વસ્તુ કરીને તમારી સમૂહપરતા અમને બતાવી દો !

પણ એ ના જ પાડશે કારણ !

કારણ એને સમૂહ દ્વારા હાસ્યાસ્પદ બનવાની બીક છે લોકો તેને હસશે એવી ભીતિ છે ને સમૂહની રૂઢિમાંથી નીકળી જે બીજે રસ્તે જતો હોય તેને ફરી મૂળ રસ્તે લાવવા માટેનાં હાસ્ય, ઠેકડી, મશ્કરી એ બધાં હળવાં શાસ્ત્રો છે

માણસ હાસ્યાસ્પદ બનવાની બીકે અમુક વસ્તુ કરે કે અમુક ન કરે એ જ બતાવે છે કે એ સમૂહનું પ્રાણી છે

રાષ્ટ્રે રાષ્ટ્રે આ સમૂહરૂઢિઓ જુદીજુદી હોય છે એકને બીજાની રૂઢિ કે રિવાજ વિચિત્ર લાગે આપણામાં રસ્તે કોઈ (સલામ કરવાને કે નમસ્તે કરવાને બદલે) સામસામા આલિંગન ની આપલે કરે તો એ કેવું હાસ્યાસ્પદ લાગે ? કારણ આપણા અમુક લોકોની એ રૂઢિ નથી એટલે જ ! અમુક સમૂહમાં એ નથી થતું એટલે આપણને એ પ્રથા વિચિત્ર લાગે છે

અમુક વસ્તુ સાચી છે અને કરવા જેવી છે એટલે જ માણસો એ પ્રમાણે આચરણ કરે છે એવું નથી બનતું, પણ સમાજની રૂઢિ એમને યોગ્ય માનવા પ્રેરે છે ઘણીવાર ગતાનુગતિકતાની વૃત્તિ ખૂબ જ પ્રબળ હોય છે પરિણામે આપણા માનસને ચાલુ ચીલે ચાલવાની ટેવ પડી ગઈ હોય છે લગ્ન, મરણ વગેરેના ખર્ચ નકામા છે, એમ ઘણા શિક્ષિત માણસો સમજે છે વિધુરને પુનર્લગ્નની છૂટ હોય તો વિધવાને પણ હોવી જોઈએ કે જ્ઞાતિનાં સંકુચિત વર્તુલો તોડી આંતરજાતીય લગ્નો કરી વર્તુલ વિશાળ બનાવવું જોઈએ એમ ઘણા સુજ્ઞો માને છે, છતાં વિચાર પ્રમાણે આચરણ કરનારા આદર્શને વાસ્તવિક ભૂમિ ઉપર પણ ચરિતાર્થ કરનારા બહુ ઓછા નીકળે છે, કારણકે પેલી 'महाजनो येन गत स पंथा'ની જુગજૂની વૃત્તિ તેમના નવા વિચારોની સાથે સંઘર્ષમાં આવે છે કહેવાની જરૂર નથી કે ઘણીવાર એ વૃત્તિ જીતી જાય છે ને 'આપણે શું કરીએ ભાઈ, ચાલી આવ્યું છે ને ?' વગેરે વાક્યોમાં આપણે આશ્વાસન શોધતા હોઈએ છીએ !

જિજ્ઞાસા—શોધખોળ કુતૂહલ વગેરે સંતોષાયેલી વાસનાઓ આ વૃત્તિ પણ મનુષ્યસ્વભાવનું પ્રબળવાન અંગ છે ઇતર વૃત્તિની જેમ આ વૃત્તિ પણ અનેક માર્ગો દ્વારા પ્રાગટ્ય શોધે છે ઘણીવાર કેવળ અર્થરહિત જિજ્ઞાસા વૃત્તિ માણસની શક્તિનો વ્યય કરાવે છે, પણ એની એ જ વૃત્તિ સાચા રહસ્યશોધનમાં વળે તો ફળદાયી નીવડે છે માનવજાતને આગળ ધપાવવામાં અનેક વૈજ્ઞાનિક શોધોમાં આ વૃત્તિએ આગળપડતો ભાગ ભજવ્યો છે

નવલકથા સિનેમા, નાટક વગેરેમાં આપણે આનંદિત બની રસોપભોગ કરીએ છીએ તેમાં પણ આ વૃત્તિ સંતોષાયેલી છે 'હવે પછી શું આવશે ?' અને 'કેવો અંત આવશે ?' એ બે પ્રશ્નોનો ઉત્તર આ વૃત્તિને તુષ્ટ કરે છે

આપણે જોઈએ છીએ કે રોજ હજારો માણસો સિનેમા અને નાટકો જોવા જાય છે, હજારો માણસો નવલકથા વાંચે છે, શા માટે ? તેમને આનંદ આવે છે માટે, એમાં જ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આવી જતો નથી ? એમને આનંદ શા માટે પડે છે ? તેમના આનંદનું

કારણ શું છે? વળી એક માણસને મુનશી, રમણલાલ કે ગુણવંતરાય આચાર્યની નવલકથાઓ જ ગમે છે, જ્યારે બીજાને ધૂમકેતુ અને પ્રેમચંદજીની કરુણ નવલિકાઓ જ ગમે છે. એકને અમુક ચિત્ર તદ્દન બેવકૂ, અશ્લીલ ને હીન લાગે, ત્યારે બીજાને તેમાં જ અનહદ આનંદ પડે-આ બધા વિરોધ માટે શું કારણ છે?

ઘણી વખત આપણે કોઈ પણ વાચકને મુનશીના 'ગુજરાતનો નાથ'માં તલ્લીન થઈ ગયેલો જોઈએ છીએ, ને કાકનાં પરાક્રમોની સાથેસાથ જ પોતાનો કલ્પના-અશ્વ ઊડતો હોય એમ તેને જણાય છે. કાકનાં પરાક્રમોને એ પોતાનાં જ કાર્યો ગણી એમાં તદાકાર બને છે; જાણે પોતે જ તેમાં સજીવ ન બન્યો હોય!

—બસ, તેની તલ્લીનતાનું કારણ જ આ. તેને આનંદ આવે છે તે આને લીધે જ. કારણ પોતાનો જ આત્મા એમાં બિમ્બિત બન્યો હોય છે ને જાણે કે અજાણપણે એ રસપ્રવાહમાં અવશપણે તણાતો જ જાય છે!

ને આમ વાચકના વાસ્તવિક જીવનમાં ન સંતોષાયેલી પણ માનસિક જીવનમાં તો હજી યે સળગ્યા કરતી એ વૃત્તિ આ નવલકથાના વાંચન દ્વારા સંતોષાય છે. વાસ્તવિક સૃષ્ટિ ઉપર તો એ વાચકનું મૂલ્ય કશું ન હોય પણ કલ્પનાની ભૂમિ ઉપર તો એ કાકના જેટલો જ સાહસવીર હોય છે.

આપણે બધા વિવિધ વાસનાઓથી ભરેલા માનવી છીએ ને તેથી વાસ્તવિક જીવનમાં ઘણીવાર આપણી આ સૌ નૈસર્ગિક વૃત્તિઓ વણસંતોષાયેલી રહી જાય છે. ઘણી વૃત્તિઓ પરસ્પર વિસંગત હોય છે કે તેથી એકને સંતોષવા જઈએ તો બીજી જરૂર અસંતુષ્ટ રહી જાય છે. આપણે બધા જ સલામતી અને વ્યવસ્થાપ્રિય માણસો છીએ પણ સાથેસાથ આપણને સાહસ અને વીરતા પણ જોઈએ છે. આ બન્ને વૃત્તિઓને કઈ રીતે પોષવી? એ માટે સૌથી સરસ રસ્તો એ છે કે વ્યવસ્થા માટે વાસ્તવિક જીવનમાં રહેવું અને સાહસ માટે સાહસકથાઓ વાંચવી!

સરકસમાં 'ફારસિયા'ને જોઈને આપણે કેમ હસીએ છીએ? કારણકે શિક્ષણ અને સમાજ આપણા વર્તનને એ પ્રમાણે રૂઢિબદ્ધ કરવામાં ફળીભૂત બન્યાં છે એટલે. એ જવાબ બરાબર છે. પણ એ સિવાય પણ આપણામાં ઊંડેઊંડે કેટલાક પુરાણા પ્રવાહો વહી રહ્યા છે ને એ આપણને પૂરેપૂરી કુદરતી રીતે વર્તવા દબાણ કરે છે. એ વહનથી આપણને ખૂબ જ હળવાશ મળે છે. સમાજે અમુક રૂઢિનિયમો વગેરે ઘડીને આપણને પાળેલાં, સુધરેલાં ને યાંત્રિક પ્રાણી બનાવી દીધાં છે: રૂઢિ અને સંસ્કૃતિના આપણે દાસ બન્યા છીએ ને અલબત્ત તેથી આપણી વૃત્તિનો ઉપલો થર સંતોષાય છે; પણ નીચે જે પરાજિત દબાયેલી વૃત્તિ રહેલી છે તેનું શું? આપણામાં જે બાળવૃત્તિ, બેજવાબદાર જંગાલિયત ભરી છે તેનું શું? એટલે જ્યારે સરકસ, સિનેમા કે નાટકમાં આપણે આવા 'ફારસિયા'ને જોઈએ છીએ ત્યારે એ નીચલી વૃત્તિને આવિષ્કાર મળે છે. એ હાસ્યરસિક નટ, જે આપણી વણસુધરી અણઘડ વૃત્તિ કરત-તે બધી જ વસ્તુ કરે છે. એ ડોળી ને ધનિક માણસોની રેવડી ઉડાવે છે. સારીસારી છોકરીઓ પાસે જઈ કંઈક ચેનચાળા કરે છે. ઉપરીઓને પણ ઉડાવે છે ને આમ એ આપણા સંસ્કાર ને સંસ્કૃતિને પરિણામે આપણામાં જે વૃત્તિ દબાઈ ગયેલી પડી છે, એ બધી જ વૃત્તિનો એ આવિષ્કાર કરે છે.

વાસ્તવિક જીવનની અપૂર્ણતાઓ નિવારવા લોકો નવલકથાઓ વાંચે છે અને સિનેમાઓ જુએ છે. જે વાસ્તવિક જીવનમાં વ્યક્તિની

શી શી તૃષ્ણા અસંતુષ્ટ છે એ બાબત કેઈ પણ વ્યક્તિની પ્રિય નવલ અને ચિત્રો સારો પ્રકાશ પાડી શકે.

સાહસ માટેની વૃત્તિ ઘણા પુરુષો અને સ્ત્રીઓમાં પ્રબળ હોય છે. નિત્યના નીરસ વ્યવહારુ જીવનથી માણસ કંટાળી જાય છે ને તેથી તે સિનેમા ને નવલકથા માગે છે. ઘણા માણસોને સમાજમાં ચમકવાની-જરા નામના મેળવવાના અભળખા હોય છે ને તેઓ જેમાં લાખોપતિઓ, મિલમાલિકો ને ધનિકો જેવા ઉચ્ચ થરના માણસોનું જીવન આલેખાયેલું હોય એવી નવલકથા પસંદ કરે છે. કેટલાયે સ્ત્રીપુરુષો પ્રણય સહચાર માટે ઝંખે છે પણ વાસ્તવમાં એ નથી મળતો. એ સ્ત્રી હોય તો એને જેમાં નાયિકાને પોતાનો મનમાન્યો પ્રેમી ચાહતો હોય એવી નવલકથા કે નાટક ગમે છે. કદાચ વાસ્તવ જીવનમાં એ કોઈ સ્ત્રીને નીરસ, ચોખલિયો કે માંદલો પતિ મળ્યો હોય, પણ એનો સ્વભાવ તો શક્તિમંત નર-પુરુષ (અ હી-મૅન) માટે ઝંખતો હોય છે. તેથી તેને જે વાસ્તવમાં નથી મળ્યું એ કલ્પનાસૃષ્ટિમાં મળી રહે એવી વાર્તાઓમાં આનંદ આવે છે. એકવાર એક સફળ નવલકથાકારે વાર્તાઓની માળા ગૂંથી ને તેમાં ૪૦ કે ૫૦ વર્ષની સ્ત્રી સાથે ૨૦ કે ૨૨ વર્ષનો સુંદર યુવક પ્રણય કરતો હોય એવી વસ્તુ ચીતરી ત્યારે વરસ બેવરસ સન્માન્ય મધ્યમવર્ગની પ્રૌઢ સ્ત્રીઓમાં એ નવલકથા ખૂબ જ વંચાઈ!

જીવનમાં ન સંતોષી શકાતી હોય એવી વૃત્તિઓ ચાર છે.

(૧) પ્રેમમાં રોમાન્સ

(૨) ધન અને સત્તા માટેની આકાંક્ષા

(૩) 'કંઈક' થવાની ઇચ્છા, નામનો મોહ

(૪) સાહસ ને પરાક્રમ.

તમે કહેશો કે મોટા ભાગની નવલકથા અને ચિત્રોમાં આ બધી ઝંખનાઓ પ્રતિબિંબિત થાય છે ને અમુક માણસને કઈ નવલકથા અને ચિત્ર વધારે ગમે છે, એ ઉપરથી તેની વાસનાઓ શોધી શકાય છે. આમ જીવનમાં આપણને જે ન મળ્યું તે આપણે કલ્પનાના પ્રદેશમાં શોધીએ છીએ.

આપણા આંતરિક સંઘર્ષો આપણી વિવિધ ઇચ્છાઓ અને વાસનાઓ વચ્ચે ઘણી વાર અંદરઅંદર સંઘર્ષ જાગે છે. આપણને ઘણીવાર અમુક કાર્ય કરવાની પ્રેરણા થઈ આવે છે. એ જ વખતે વળી એથી ભિન્ન સ્વભાવની ક્રિયા કરવાની પણ વૃત્તિ આગળ ધસી આવે છે. આ બંને ક્રિયાઓ પરસ્પર વિસંવાદી હોય છે. આપણે આમ ઘસડાઈએ છીએ ને આપણને તેમથી ધક્કો મળે છે. આમ બંને રસ્તે આપણે કૂચ કરી શકતા નથી. આનું નામ સંઘર્ષ. આવા સંઘર્ષો વ્યક્તિના અંતઃકરણમાં ભયાજ કૂરે છે ને એ અઠવાડિયું, મહિનો કે વર્ષો સુધી શમતા નથી અને આપણાં સુખ, આરોગ્ય ને ઐશ્વર્યનો નાશ કરી નાખે છે.

આપણે નિત્યજીવનનાં જ દષ્ટાંતો લઈએ. પ્રામાણિકતાની આપણી ટેવ ઘણીવાર અપ્રામાણિક રીતે પોષાતી અમુક વાસનાઓની આડે આવે છે. ઘણીવાર અમુક માણસોને અમુક વસ્તુ ચોખ્ખીચટ કહી દેવાની આપણને ઇચ્છા થાય છે ને વળી થાય છે 'કોણ હવે દેખાવ કરે, જવા દોને' કહી આપણે વાત પડતી મૂકીએ છીએ.

પણ આ ઉપરાંત પણ કંઈક મહત્ત્વના સંઘર્ષો માનવજીવનમાં ઘણીવાર જાગે છે. ઘણીવાર લગ્નમાં વણઇચ્છી સહચરી સાથે લગ્ન કરે તો જ પોતાની કારકિર્દી સુધારી શકાય એમ હોય છે, ને આમ ઘણીવાર કારકિર્દી ને પ્રેમ-એ બે વચ્ચે સંઘર્ષ આવીને ઊભો

રહે છે. કોઈના જીવનમાં બહેરજીવન અને ગૃહજીવનનો સંઘર્ષ ઊભો થાય છે, તો બીજાના જીવનમાં સાંસ્કારિક ઉન્નતિ અને સંપત્તિ વચ્ચે સંઘર્ષ ઉપસ્થિત થાય છે.

આવા આંતરિક સંઘર્ષોનું એક દુષ્પરિણામ એ આવે છે કે આપણી ઘણી શક્તિઓ એમાં એળે જાય છે વિચાર અને ક્રિયામાં જે શક્તિનો ઉપયોગ થવો જોઈએ તેને બદલે વિચાર અને ક્રિયાને હણી નાખવામાં એ શક્તિ ખરચાઈ જાય છે. વિક્ષુબ્ધ મનોદશામાં આપણે નથી વિચારી શકતા કે નથી કામ કરી શકતા.

વિચાર અને ક્રિયા માટેની બધી જ શક્તિ આ આંતરસંઘર્ષમાં ખપી જાય છે. એક વૃત્તિ બીજી વૃત્તિને હતપ્રાણ કરી નાખે છે; અને તેથી બાહ્ય દુનિયાને આપણે નિર્જીવ ને લાગણીશૂન્ય લાગીએ છીએ.

ઘણી વખત મારામારી કરતી આ વૃત્તિઓ ગુપ્ત પણ હોય છે, ને તેથી કેટલીકવાર તો આપણને ખબર પણ નથી પડતી કે સંઘર્ષ છે શો! માત્ર આંતરિક અશાંતિ જ આપણે અનુભવીએ છીએ અને બીજા માણસોને એમ લાગે છે, કે 'આ માણસમાં શક્તિ કે પ્રાણ જ નથી.'

ત્યારે આનો ઉપાય શો? ઉપાય એક જ કે આપણે આ સંઘર્ષનો સ્વભાવ જાણી લઈ તેનું આકલન કરવું જોઈએ.

આ કરવામાં એક વસ્તુ ઘણીવાર આપણને મૂંઝવે છે, ને તે છે 'શરમ.' પણ આ ખોટી શરમ છે આપણે એકવાર જોઈ ગયા છીએ કે આપણી વૃત્તિઓ સ્વતઃ સારી કે ખરાબ છે જ નહિ તેમાંય હરખાવા જેવું કે શરમાવા જેવું અંતરતત્ત્વે કશું છે જ નહિ. માત્ર એ વૃત્તિ ક્યા ચોક્કસ સ્વરૂપમાં પ્રગટ થાય છે, અને કઈ રીતે પોતાની તૃપ્તિ શોધે છે એ રીત અને રૂપમાં જ એની ઉત્તમતા કે અધમતા સમાયેલી છે.

પણ એ સંઘર્ષ કેમ ટાળવો?

આપણે આગળ જોઈ ગયા કે પ્રત્યેક પ્રાથમિક વૃત્તિ કોઈ ને કોઈ માર્ગે આવિષ્કાર શોધે છે. એટલે એ વૃત્તિ પ્રગટ થઈ ને તૃપ્તિ માણી શકે એવો સન્માર્ગ આપણે શોધીને એ માર્ગે આ વૃત્તિને વાળી આ સંઘર્ષ ટાળી શકાશે.

*

પરિક્ષીતરાજા આગળ જઈને કલિએ કહ્યું:

'મને તમારા રાજ્યમાં આશ્રય આપો.'

'મારા રાજ્યમાં તો કદી કોઈ કાળે પણ તારે માટે જગ્યા નથી.' જવાબ મળ્યો. આથી કલિ ખૂબખૂબ કરગર્યો, ત્યારે એને રહેવા માટે ચાર જગ્યાઓ બતાવવામાં આવી:

'જુગારખાનું, કતલખાનું, અનીતિમય સ્ત્રીઓના રહેઠાણ ને પીઠું.'

'પણ મહારાજ, આ ચારેય સ્થળોએ એકસાથે હું કેવી રીતે નિવાસ કરી શકું? કૃપા કરી મને એક જ સ્થળ આપો.'

ત્રણચાર દિવસ પછી ખૂબ વિચાર કરી રાજાએ ઉત્તર દીધો:

'તને ગમે તેવું સ્થળ શોધી કાઢ્યું છે. તારે લક્ષ્મીમાં વાસ કરવો, આથી મેં કહેલાં ચારેય તો એકસાથે મળી જ રહેશે. ઉપરાંત 'દ્વેષ' નામક નવું તત્ત્વ પણ ઉમેરાશે!'

×

તેજીને ટુંકારો

શ્રી તારાચંદ્ર અડાલજા
એલ ટી એમ

મુસીબતો તો સહુ કોઈને આવે છે પરિસ્થિતિએ ઊભી કરેલી આધીનતાના અનડામણોમાં કેટલાક વૃક્ષો પવન અનુસાર દિશા ફેરવે છે, કેટલાક ટટ્ટાર ઊભા રહી સામનો કરે છે ને કેટલાક અસહ્ય ભારથી ઢળી પડે છે મનની નિષ્ઠા નિયતિમાં, અધઃપતનની ઘડીએ માનવીને કોઈ સહેજ અણસાર કરે તો તેજીને મન એ મોટા આશ્વાસન ને આશીર્વાદરૂપ થઈ પડે છે—જાણે પડુ પડુ થતા રૂપને સહારો મળ્યો હોય! 'ટેક તેર ગયા પ્રતાપના' એમ આજે ય કહેવાય છે મેવાડની ભૂમિના એ સીસોદિયાકુળભૂષણ દુશ્મની આધીનતા અકબરને નમવા તૈયાર તો થયા પણ અકબરના દરબારમાંથી જ ખરે વખતે અણસાર મળતા એ પોતાની ટેક કેવી રીતે સાચવી શક્યા, અકબરના પુત્ર જહાંગીર સામે પ્રતાપના પુત્ર અમરસિંહે પણ પ્રતિજ્ઞાની કેવી રીતે જાળવણી કરી તે લેખકે અહીં બતાવ્યું છે 'વીરની વાતો'ના લેખક તરીકે શ્રી અડાલજાની ખ્યાતિ ગુજરાતમાં છે

માનવીનું માનસ ભારે ચંચળ છે દૃઢ મનોબળ પણ સંજોગવશાત્ નિર્બળ બને છે છતાંય કો' ધન્ય પળે તેજીને ટુંકારો મળે તો એ નિર્બળતા કમળપત્ર ઉપરના જળબિંદુની માફક સરી જાય છે અને વિવેકપ્રિય માનવી સર્પ કાંચળી ઉતારી નાખે તેમ, એ નબળાઈને ખંખેરી નાખીને પુનઃ દૃઢતારૂપી કવચ ધારણ કરી લે છે ઇતિહાસના અમર પૃષ્ઠોમાંથી આવા અનેક પ્રેરણાદાયી પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં પણ કવિત દુહા, સોરઠા કે છંદ રૂપે ટકોર કરવામાં આવી હોય એ તો જનતાની જબાને ચડી જઈ એવા પ્રસંગોને ચિરસ્મરણીય બનાવી મૂકે છે.

સીસોદિયાકુળભૂષણ મહારાણા પ્રતાપસિંહ સ્વતંત્રતા તથા માતૃભૂમિના સંરક્ષણ માટે મોગલ બાદશાહ અકબર સામે બાથ ભીડતા અને રણસંગ્રામ ખેલતા રાનેરાન રખડી રહ્યા હતા વનવગડાંમાં ઘાસનાં બીજની રોટલી ખાવાની વેળા આવી, તેમાં વળી પોતાની એક કન્યા માટે અર્ધી રોટલી ઢાંકી રાખી હતી તે પણ જંગલી બિલાડો ઉપાડી ગયો ત્યારે એ બાળાના આક્રંદથી વ્યથા પામી મહારાણાની મનોવૃત્તિ ચંચળ બની તેમણે સંધિ કરવા માટે અકબરને પત્ર લખી મોકલ્યો

હર્ષના આવેશમાં અકબરે એ પત્ર પૃથ્વીસિંહને બતાવ્યો

પૃથ્વીસિંહ બિકાનેરના રાજાના નાના ભાઈ હતા અને તેમના સામંત તરીકે અકબરના દરબારમાં બિરાજતા હતા તે જેવા શૂરવીર હતા તેવા જ બુદ્ધિમાન પણ હતા કાવ્ય રચવામાં તો એવા કુશળ કે રાજસ્થાનના ભાટકવિઓ ઉપર પણ એ કળામાં તેઓ સરસાઈ ભોગવતા મહારાણા પ્રતાપસિંહની વીરતા ઉદારતા અને મહત્તા જોઈને તેઓ નાનપણથી જ તેમને પરમપૂજ્ય ગણતા તેમણે ખાતરીપૂર્વક માની લીધું કે આ પત્ર બનાવટી હોવો જોઈએ અથવા મહારાણા સાથે કંઈ છળકપટ કરવામાં આવ્યું હશે

પૃથ્વીસિંહે પડકાર કર્યો

'અસંભવિત! અટંકી વીર પ્રતાપ કદી આપની આધીનતા ન સ્વીકારે!'

'જગતમાં એવું ઘણું બને છે જે માની ન શકાય છતાં સાચું નીકળે છે આ પત્ર એનો જીવતોજાગતો પુરાવો છે'

'પ્રપંચ દ્વારા પણ આવા પત્રો પ્રાપ્ત કરી

શકાય છે, નામવર!' પૃથ્વીસિંહે શંકા ઉઠાવી.

'કવિરાજ છો ને! તમે જેમ રજનું ગજ કરી શકો તેમ પાણીમાંથી પોગ પણ કાઢી શકો! વારુ, આ પત્રની સત્યતા વિષે તમારા મનનું સમાધાન શી રીતે થાય?'

'હું તેમને પત્ર લખી પુછાવી જોઉં. એ પત્રનો જે ઉત્તર આવે તેને સાચો સમજું!'

'રાણાને એટલી વાર વધુ રખડતા રાખવા હોય તો તમારી મરજી. તમારી હોંસ પૂરી કરી લો.' અકબરે વ્યંગભર્યું વેણ ઉચ્ચાર્યું.

પૃથ્વીસિંહે રાણા પ્રતાપને પત્ર લખ્યો ટૂંકો ને ટચ—માત્ર બે જ દુહામાં.

પાતલ જો પતસાહ, બોલે મુખહુંતા બયણ;
મિહર પછમ દિસ માંહ, ઊગે કાસપ રાવઉત–૧
પટકું મૂછાં પાણ, કે પટકું નિજ તન કરદ
દિજે લિખ દીવાણ, ઈણ દો મહલી બાત ઈક–૨

મહારાણા પ્રતાપ જો પોતાને મોઢે અકબરને પાદશાહ કહે તો કશ્યપનો પુત્ર–સૂર્ય પશ્ચિમમાં ઊગી જાય (જે અસંભવ છે): હે દીવાણ (મહારાણા) મારી મૂછ ઉપર તાવ દઉં કે મારી તરવારનો મારા શરીર ઉપર પ્રહાર કરું? એ મને લખી જણાવજો.

મેવાડના મહારાણા શ્રીએકલિંગજીના ઉપાસક છે અને પોતાને એકલિંગજીના દીવાન તરીકે માને છે. કવિઓએ કાવ્યોમાં તેમને દીવાણ–દીવાન તરીકે સંબોધ્યા છે.

તેજીને ટુંકારા સમો આ પત્ર મહારાણાને મળ્યો અને તેની આંખ ઊઘડી એણે વિચાર્યું: 'ધન્ય એકલિંગજી! આપે મારી આબરૂની રક્ષા કરી, પૃથ્વીસિંહને નિમિત્ત બનાવીને આપે મને કલંકિત બનતાં બચાવ્યો. ક્ષણભરની નબળાઈ મારી ટેક છોડાવત. જગતની નજરમાં મને હલકો પાડત અને મને સદાયને માટે પરતંત્રતાની બેડીમાં જકડી લેત. નાક કપાયા પછી મુખની શી શોભા? સ્વાધીનતા ગુમાવ્યા પછી સિંહાસનનું સુખ પણ શા કામનું?'

તેનું અંતર પોકારી ઊઠ્યું: 'ભલે આથી પણ વધારે ઘનઘોર વિપદવાદળો તૂટી પડે, પરંતુ અકબરની આધીનતા તો નહિ સ્વીકારું તે નહિ જ સ્વીકારું.'

અને મહારાણાએ પૃથ્વીસિંહના પત્રનો ઉત્તર વાળ્યો:

તુરક કહાસી મુખ પતૌ, ઈણ તન સું ઈકલિંગ;
ઊગૈ જાહીં ઊગસી, પ્રાચી બીચ પતંગ–૧
ખુશી હુંત પીથલ કમધ, પટકો મૂછાં પાણ;
પછટણ હૈ જેતે પતો. કલમા સિર કેવાણ–૨
સાંગ મૂંડ સહસી સકૌ, સમજસ જહર સવાદ;
ભડ પીથલ જીતો ભલાં, વૈણ તુરક સું બાદ–૩.

ભગવાન એકલિંગજી આ શરીરથી (પ્રતાપના મુખથી) તો બાદશાહને તુર્ક જ કહેવડાવશે, અને સૂર્યનો ઉદય તો જ્યાં થાય છે ત્યાંથી–પૂર્વમાંથી જ થશે: હે વીર રાઠોડ પૃથ્વીસિંહ! જ્યાંસુધી પ્રતાપસિંહની તરવાર યવનોનાં શિર ઉપર છે ત્યાં સુધી આપ આપની મૂછ ઉપર ખુશીથી તાવ દેતા રહો. પ્રતાપ શિર ઉપર સાંગનો પ્રહાર સહન કરશે, કારણકે પોતાના સમોવડિયા–પોતાના બરોબરિયા–નો યશ ઝેર સમાન કડવો થઈ પડે છે. હે વીર પૃથ્વીસિંહ! તુર્ક બાદશાહની સાથે વચનરૂપી વિવાદમાં આપ ભલી રીતે વિજયી છો.

રાણા પ્રતાપનો પત્ર વાંચતા પૃથ્વીસિંહને પોરસ ચડ્યો: 'વાહ રાજપૂત! રંગ છે રાજપૂત!' તેણે રાણાને બિરદાવ્યો અને અકબરને એ પત્ર બતાવતાં મૂછે તાવ દીધો.

અકબરનો આનંદ ઓસરી ગયો. પ્રતાપને પોતાને ચરણે નમાવવાનાં એનાં સ્વપ્ન ઊડી ગયાં. એના મુખમાંથી અનાયાસે ઉદ્ગારો નીકળી પડ્યા: 'વાહ મર્દ કા બચ્ચા!'

અને તેજીને ટુંકારાએ રંગ રાખ્યો. પ્રતાપની નેક–ટેક અખંડ રહેવા પામી; પૃથ્વીસિંહે રાણાને બિરદાવતું કાવ્ય લખી મોકલ્યું. ભાટકવિઓએ પ્રશસ્તિ–કવિતા રચ્યાં. મેવાડીઓએ અનેક રીતે મહારાણાનાં ગુણગાન ગાયાં. 'મહારાણા યશપ્રકાશ,'

'મેવાડ કા ઇતિહાસ' વગેરે ગ્રંથોમાં આ પ્રસંગને અમર બનાવવામાં આવ્યો છે

*

એ જ પ્રતાપી રાણા પ્રતાપનો પુત્ર અમરસિંહ, અને એ જ અકબરનો પુત્ર જહાંગીર! મોગલ બાદશાહોને રાજપૂતોની સ્વાધીનતા રુચતી નહોતી અમરસિંહને નમાવવા માટે અઢાર વખત બાદશાહી ફોજ ચિતોડ ઉપર ચઢી આવી હતી, પણ હરેક વેળા ફોજ પાછી જ પડી હતી હેરાનપરેશાન બનેલા અમરને પણ એક વખત વિચાર થઈ આવ્યો કે પાદશાહની સર્વોપરિતા સ્વીકારી લઉં પરંતુ તેમ કરતાં પહેલાં તેણે પોતાના મિત્ર-કવિ મિર્ઝાંખાં અબ્દુર્રહીમને પુછાવી જોવાનો નિર્ધાર કર્યો

માર્મિક ભાષામાં તેણે પુછાવ્યું

ગોડ કછાવા રાઠવડ, ગોખાં જોખ કરન્ત,
કહજો ખાનાખાનને, વનચર હુઆ ફિરન્ત

ચતુર ખાનખાનાન સમસ્યામાં સમજી ગયો કે રાણો અમર માર્યોમાર્યો ફરે છે તેથી હવે શું કરવું તેની સલાહ માગી રહ્યો છે

કવિ મિર્ઝાંખાંએ ઉત્તર વાળ્યો

ધર રહસી રહસી ધરમ, ખપ જાસી ખુરસાણ;
અમર વિશંભર ઉપરાં, રાખો નહચો રાણ

ધરતી અને ધર્મ અમર રહેશે, મુગલ (ખુરસાણ) નાશ પામશે ઈશ્વર ઉપર વિશ્વાસ રાખો, રાજ્ય તો આવે ને જાય

તેજીને ટુંકારા સમા પોતાના મિત્રના આ વચનોએ વચનબાણની ગરજ સારી તે સમજી ગયો કે વિશ્વંભરમાં અટલ વિશ્વાસ હોય તો તે જરૂર આપણી ટેક જાળવે ક્ષણભર એણે આવેલી નિર્બળતાને ખંખેરી નાખી ને પુનઃ દ્રઢતા ધારણ કરી લીધી

તેજીને ટુંકારો આમ વેળાસર ચેતવણી આપીને કોઈને વિપરીત સંજોગોમાં વિચલિત બનતાં બચાવી લેવામાં કે ખોટો માર્ગ ગ્રહણ કરતાં અટકાવવામાં રામબાણ નીવડે છે

★

સંત તુકારામને કીર્તન કરતી વખતે વિઠોબાના દર્શન થતા એમ કહેવાતું તે વખતે તેઓ એટલા બધા પ્રભુલીન થઈ જતા ને સમયભાન ભૂલી જતા કે ઘણી વખત રાત્રે શરૂ કરેલ કીર્તન ઠેઠ પ્રાતઃકાળ સુધી ચાલતું

એવા એક સમયે રાત્ર આઠ વાગે કીર્તન શરૂ થયું જેમજેમ મોડું થતું ગયું તેમતેમ શ્રોતાજનો ઊઠીને જાવવા માંડ્યા તુકારામે તો વિઠોબા સાથે ઠેઠ વહેલા પરોઢ સુધી નૃત્ય કર્યું ને પછી વિઠોબા અદ્રશ્ય થઈ જતા તુકારામે આંખ ખોલી તો સામે ખૂણામાં એક માણસને બેઠેલો જોઈ કહ્યું

'ભાઈ, કેટલા નસીબદાર છો તમે! પંઢરપુરના વિઠોબાને મારી સાથે ગાતા ને નૃત્ય કરતા શું ન દીઠા તમે?'

માણસે પાધરી વાત કરી દીધી

'તમે પૂછ્યું છે તો સાચી વાત કહું છું કે હે સંત તુકારામ, મને તો આખી રાત ઝોકાં આવ્યા કર્યાં છે, જે શેતરંજી ઉપર તમે નૃત્ય કરતા હતા તે મારી છે મેં વિઠોબાને નથી જોયા કે નથી જોયું-સાંભળ્યું તમારું કીર્તન મનમાં મને એક જ વિચાર ઘોળાયા કરતો હતો આ તુકારામ ક્યારે આ બધું બંધ કરી દે ને ક્યારે હું શેતરંજી લઈને ઘેર જઈ શકું?'

મનની ગતિ ગહન છે ને!

×

ભીલ સંસ્કૃતિ

શ્રી રમણલાલ ધીરજલાલ શાહ

સ્વસ્થ ચિત્તે વિચારીએ છીએ ત્યારે લાગે છે કે આ દેશમાં વસતા અનાર્યો સાથે આર્યોએ સગવડ પ્રમાણે લગ્ન કરવાની છૂટછાટો લીધી પરંતુ સાચી રીતે એ જાતિને અપનાવી નહિ. આપણે એ જાતિને અવગણી, એના પ્રત્યે બેદરકાર રહ્યા. પણ પૂ. બાપુએ આપણી દૃષ્ટિ ફેરવી. આદિવાસી પ્રજા પ્રત્યે આપણે જાગૃત બન્યા. હિંદભરની આ પ્રજાઓનાં નામ ભલે જુદાંજુદાં હોય પરંતુ એમની સંસ્કૃતિ તો એક જ છે. મુંબઈ ઈલાકામાં પણ એમની લગભગ ત્રીસ જાતો છે. આમાની એક તે ભીલ જાતિ. જે જાતિએ આદ્ય કવિ વાલ્મીકિ, રામચંદ્રજીને એઠાં બોર ખવડાવનાર શબરી, બાણાવલિ એકલવ્ય ને વનરાજ ચાવડાનો સાગરીત ચાંપો—તલાળ જાણી આવતાં આ શુભ નામોને જન્મ આપ્યો છે, તેની સંસ્કૃતિનાં વિવિધ પાસાંનું અહીં દર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે.

વર્તમાન જગતના માનવીઓ સુખ અને વૈભવ પાછળ મચ્યા છે. માનવી સુખ મેળવવા સર્વ શક્તિનો ઉપયોગ કરી રહ્યો છે. મોટાથી તે છેક સામાન્ય માણસ સુધીના માનવો વ્યક્તિગત સુખ મેળવવા બુદ્ધિપૂર્વકનું સ્વાર્થમય સંગઠન તથા અનેક યુક્તિપ્રયુક્તિઓ અને પ્રપંચથી મહેનત કરે છે. ને એવી સિદ્ધિ અર્થે પોતાની દરેક પ્રવૃત્તિ- મનુષ્યોના કલ્યાણની પોકળ વાતો બતાવી- એકબીજાને ઠગવાની પોતાની સ્વાર્થી જાળ જમાવી રહ્યો છે.

શક્તિશાળીઓ વધુ શક્તિ મેળવી, ધનવાનો વધુ ધન પ્રાપ્ત કરી, સત્તાધીશો વધુ સત્તા જમાવી, ભણેલાઓ વધુ ઝીણવટથી બુદ્ધિવાદનું જોર ફેલાવી અને વૈજ્ઞાનિકો પોતાના વિજ્ઞાનબળે દુનિયામાં જોર જમાવી જનતાને ભયભીત કરી રહ્યા છે. આમ ભિન્નભિન્ન શક્તિશાળી લોકો ભિન્નભિન્ન રીતે જનતા પર સત્તા જમાવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. આવા સમયમાં બુદ્ધિમાન જનસમાજે જેને નિરુપયોગી માની ફેંકી દીધેલો છે તેવો એક માનવસમાજ અહર્નિશ પગતળે છુંદાતો નજરે પડે છે. આકૃતિ માનવીની હોવા છતાં જેને મનુષ્ય હોવાનું પણ ભાન નથી, જે હજી યે મોટાભાગે જંગલમાં જ વસે છે, સૈકાઓથી અજ્ઞાનના અંધકારમાં જે અથડાયા કરે છે તે દુખિયારી ભીલ કોમથી હિંદુ સમાજ હવે ભાગ્યે જ અજાણ હશે.

ભિખારી કે કૂતરાને જેમ, જમી રહ્યા પછી વધેલામાંથી, ટુકડો નાખી ધર્મ અદા કર્યો માની સ્વર્ગેચ્છા સેવી માનવી આનંદ માણે છે; એરણની ચોરી કરી સોયનું દાન કરનાર સ્વર્ગમાં પહોંચવા સ્વર્ગના વિમાનની વાટ જુએ છે અને દાન કર્યાનો સંતોષ માને છે; તેમ હાલનો કેટલોક વર્ગ આવા દુખી વૈતરિયા, મજૂરો, ખેડૂતો માટે બેચાર મીઠી વાતો કરી, મોટરમાં આવી લાંબુંલાંબું ભાષણ કરી, તેમનાં દુખનાં આંસુ લોહવાની વાતો કરે છે; એથી કાંઈ એ દરિદ્રનારાયણોનાં દુઃખ કમી થતાં નથી. આવી સેવા અને સુધારાઓથી હજી આવી દુઃખી જાતિઓમાં જીવન આવેલું દેખાતું નથી.

જંગલમાં વસતી આવી જાતો ભીલ, વસાવા, નાયક, દુબળા, ગામેતી, ધોડિયા, ચોધરા, ધાણકા, વારલી, તડવી, તલાવિયા, રાઠવા, રાઠોડિયા, બાવચા, બાવળા, કોકણા, ગોંડ, કીરાત, સંતાલ વગેરે અનેક જુદાંજુદાં

નામોથી ઓળખાય છે, અને તે મુંબઈ ઇલાકામાં અને આખા દેશમાં વ્યાપક રૂપે વસેલી છે એક આવી જાતિઓ અનેક નામથી વહેંચાઈ ગયેલી છે, છતાં તેમના માનસ જીવન, સ્વભાવ અને ગુણકર્મથી તે જાતિઓ એકસરખી જ છે

નીચે બતાવેલા આવી જાતિના આંકડાઓ પરથી જણાશે કે દોઢ કરોડ જેટલી વસતીવાળા બીજા ઘણા મુલકો પોતાનાં રાજ્યો ચલાવે છે

આ તો દોઢ કરોડ જેટલું હિંદુઓનું અજીત લશ્કર છે, જેના તરફ હિંદુઓ હજી બેદરકાર છે.

વસતીના આંકડા (હિન્દના જુદાજુદા ભાગોમાં) [૧૯૩૧ ૩૦]

ગોંડ	(મધ્યપ્રાંત–મધ્યહિંદ, બિહાર, ઓરીસા)	૨૯ ૦૭,૫ ૨
સંતાલ	(મધ્યહિંદ બિહાર, ઓરીસા, મદ્રાસ)	૨૨,૬૫ ૨૬૫
ભીલ	(મુંબઈ ઇલાકો, મધ્યપ્રાંત, વડોદરા, રાજપૂતાના)	૧૬,૫, ૦૮
કોંધી	(કુર્ગ, મદ્રાસ, મ્હૈસુર, હૈદ્રાબાદ)	૮ ૫૫ ૭૭૯
ઓરાઓ	(બિહાર, ઓરીસા, આસામ, મધ્યપ્રાંત)	૭ ૬૫,૬૮૦
વણઝારા	(મુંબઈ ઇલાકો, મધ્યપ્રાંત પંજાબ હૈદ્રાબાદ, મ્હૈસુર)	૬,૫૧,૯૯૨
મુંડા	(બિહાર, ઓરીસા, બંગાલ આસામ)	૫, ૩૮૭૯
શવરે	(બિહાર ઓરીસા, મદ્રાસ, મધ્યહિં॰)	૪ ૭૧ ૮૬૮
હો	(બિહાર, ઓરીસા)	૪,૪૦ ૧૭૪
નાગ	(આસામ)	૨,૨૦,૬૧૯
દુચારી		૨,૦૬,૨૬૬
નાયક, ગામીત, બાવચા, બાવળા ચોધરા, રાઠવા, રાઠોડિયા, તલાવિયા, દુબળા.		૫૦,૦૦,૦૦૦
		૧,૬૧,૬૮,૩૬૨

મુંબઈ ઇલાકો

ભીલ		૭,૨૭,૪૦૦
વારલી	(મહારાષ્ટ્ર)	૧,૯૬,૩ ૧
ઠાકુર	(,,)	૧,૪૮ ૪૯૧
દુબળા તલાવિયા	(દક્ષિણ ગુજરાત, વડોદરા રાજ્ય)	૧,૩૨,૫૦૯
ધોડિયા		૧,૦૮,૯૬૬
વાઘરી	(ખેડા, અમદાવાદ)	૮૬,૧૧૮
નાયકા	(દક્ષિણ ગુજરાત અને પંચમહાલ)	૮૭,૯૬૯
કાતકરી	(મહારાષ્ટ્ર)	૮૦,૮૩૦
કોકણા	(,,)	૭૧,૦૬૭
ચોધરા	(વડોદરા રાજ્ય)	૪૬ ૨૬૭
ગામીત	(,,)	૧૨ ૫૯૯
કોલચા	(,,)	૧ ૩૬૪
		૧૬,૦૮,૦૧૭

મુંબઈ ઇલાકામાં ભીલોની વસતિ

પશ્ચિમ ખાનદેશ	૨,૧૧,૩૦૦
રેવાકાંઠા એજન્સી	૧,૮૪,૦૦૦
રાજપીપળા સંસ્થાન	૧,૪૦,૦૦૦
પંચમહાલ	૯૮,૫૦૦
નાશિક	૪૬,૦૦૦
પૂર્વ ખાનદેશ	૩૮,૨૦૦
થરપારકર	૩૩,૯૦૦
હૈદ્રાબાદ (સિન્ધ)	૧૩,૫૦૦
પરચૂરણ–છૂટાછવાયા	૧,૦૪,૦૦૦
વડોદરા રાજ્યમાં વસતી રાનીપરજ, ગામીત, ભીલ, તલાવિયા, ચોધરા, ધોડિયા, તડવી, વસાવા, ભીલ, દુબળા, નાયકા, કોકણા, ધાણકા, કોટવાલીઆ, બાવચા, કોલધા, માવચી, કઠોડિયા, વારલી, વાલપી, પરચૂરણ.	૩,૬૨,૦૫૧
	૧૧,૮૧,૪૫૧

મુંબઈ ઇલાકાની કુલ નાનીમોટી રાનીપરજ કોમો: (૧) પારધી, (૨) બરડા, (૩) બાવચા, (૪) વસાવા, (૫) ભીલ, (૬) ચોધરા, (૭) ધાણકા, (૮) ધોડિયા, (૯) દુબળા, (૧૦) ગામીત અથવા ગામટા, (૧૧) ગોંડ, (૧૨) કાતકરી અથવા કથોડી, (૧૩) કોકણા, (૧૪) કોલીમહાદેવ, (૧૫) માવચી, (૧૬) નાયકા, (૧૭) પટેલિયા, (૧૮) પોમલા, (૧૯) રાઠવા, (૨૦) રાઠોડિયા, (૨૧) ઠાકુર, (૨૨) તડવી, (૨૩) તલાવિયા, (૨૪) વાલવી (૨૫) વારલી, (૨૬) કોટવાલી, (૨૭) કોલધા, (૨૮) બાવળા. આ બધી જાતોનો ઇતિહાસ અંધારામાં દટાયો છે.

મુંબઈ ઇલાકામાં વડોદરા સહિત રાનીપરજોની કુલ વસતી આશરે એકવીસ લાખ (૨૧,૦૦,૦૦૦)ની છે.

આટલી મોટી વસતીવાળી પ્રજા માટે બેદરકારી હવે કેમ પાલવે? આ કોમો બીજાને નથી ભારરૂપ કે બોજારૂપ; તેમ જ નથી બીજાને ચૂસીને વૈભવ ભોગવવાવાળી પણ એમના પર બીજાઓના મોજશોખ ને વૈભવ નિર્ભર છે. તેમની મહેનતનાં ફળ બીજાઓ ખાય છે. એ મહેનતુ, ઉપયોગી, ઉત્પત્તિકારક અને વીર જાતિ છે. દેશમાં દોઢ કરોડ છે. મુંબઈ ઇલાકામાં એકવીસ લાખ છે. અભણ અને અસંગઠિત હોવાથી એમનો અવાજ કોઈ સાંભળતું નથી. વિજાતીય લોકો વ્યવસ્થિત ખૂમરાણ–તોફાન કરે છે, અશાન્તિ પેદા કરવાની ધમકી આપે છે, ત્યારે તેમને જે તે આપી સંતોષવા પ્રયત્ન કરાય છે. પણ આ મૂગી જાતિનું કોઈ સાંભળતું નથી.

આ જાતિનો ઉપયોગ સૌ કોઈ પોતાના સુખના સાધન તરીકે કરી રહ્યા છે. આખા દેશની ખેતી અને ખેતી અંગેની મજૂરી આ જાતિ જ કરે છે, એમ કહીએ તો તે અતિશયોક્તિભર્યું નથી. ચાકર અને મજૂર એટલે ભીલ. ભીલો હિંદુ છે, આપણા જ ભાઈઓ છે. અને આપણી ભોગ્ય વસ્તુ માનીને જ આજ સુધી એમને ચૂસવાનું જ વર્તન રાખ્યું છે.

એ વીરજાતિમાં માણસાઈ અને મર્દાનગી લાવવા હવે ધ્યાન આપવું જોઈએ. એ જાતિને

નવજીવન અર્પવાના કાર્યમાં પૂજ્ય ઠક્કર બાપા અને મરોલી ,કસ્તૂરબા આશ્રમના સંચાલક શ્રી કલ્યાણજી વિઠ્ઠલભાઈ મહેતાએ અને પૂજ્ય રવિશંકરમહારાજે ઘણા પ્રયાસો કર્યા છે

પ્રાચીન જમાનાના કીર્તિસ્તંભ સમા સંસ્કૃતભાષાના આદિકવિ વીર વાલ્મીકિ, વનમાં રામચંદ્રજીનું આતિથ્ય કરી અમર થનાર શબરી, અપ્રુત્તમ ગુરુભક્તિ અને પ્રચંડ બાણવિદ્યાથી પ્રસિદ્ધિમાં આવેલા એકલવ્ય —એ આ જાતિનાં જ મહામૂલાં રત્નો હતાં

આવી જાતિઓની સેવા, સુધારણા અને કેળવણી માટે આપણે શું કરવું જોઈએ? શું શું કરવાની જરૂર છે? આ બિના પ્રત્યે હવે આપણે દુર્લક્ષ્ય આપ્યે નહિ ચાલે

સુધારણા અને સેવાને નામે દેશમાં અનેક રીતે કાર્ય ચાલી રહેલું છે છતાં આવી સૈમ્રિનિયાના જંગલોની માફક સદીઓથી ભારતના જંગલોમાં પથરાયેલી સડતી-રિબાતી જાતિઓ તરફ આપણું હજી જોઈએ તેવું લક્ષ્ય એ ચાયુ નથી

ધરાયેલાઓને જાડા-પુષ્ટ કરવા જતાં રોગી બને છે અને અર્ધભૂખ્યાં, અર્ધનગ્ન રોગીઓ રિબાય છે અજ્ઞાન, વહેમ, વ્યસન, ભૂખ, દુઃખ, રોગ અને જુલમોથી રિબાઈ જીવતા છતાં મૃત સમાન, બીજાઓ માટે જીવી રહેલા, અને દુઃખી થતા ભીલોનો નાશ થતો આપણે અટકાવવો જ જોઈએ

. ભીલોનું ગૃહજીવન, રહેઠાણ અને વસ્ત્ર. ઘાસ કે તાડછાંથી છાયેલી નાની એમની ઝૂંપડી, એમાં જો નીચા વળીને બારણામાં ન પેસીએ તો માથાને તરત ખબર પડે એટલી તો એની ઊંચાઈ, આઠદસ હાથ લાંબીપહોળી હોય છે નાનકડા" ઝૂંપડામાં પણ ઢોર, બકરાં, મરઘાં પણ સાથે હોય જ આવી નાની સાંકડી ગંદી જગ્યામાં રહેવા છતાં પ્રભુ તેઓ પ્રત્યે પ્રસન્ન હોય તેમ તેમને દુઃખ જણાતું નથી તેઓ ફાટ્યાંતૂટ્યાં, અધૂરાં કપડાં પહેરે છે ટાઢતડકો અને વરસાદથી બચવા માટે તેમની પાસે કાંઈ જ નથી પ્રભુ, જમીન અને આકાશ તેમનાં આશાનાં રહેઠાણ છે જાણીતા સંસ્કૃત સુભાષિતમાં યોગી માટે કહ્યું છે તેમ-પૃથ્વી તેમની પથારી અને આકાશ ઓઢણું છે, શય્યા ભૂમિતળ છે પરંતુ યોગીની માફક જ્ઞાનામૃત ભોજનમ્ નથી

આભૂષણ " સ્ત્રીઓની ડોકમાં પથ્થરિયા કાચ, કોડિયાં ઇમલાબંધ હોય છે હાથમાં પિત્તળનાં કાતરિયાં હોય છે ખરેખર આ કાતરિયું જો દુશ્મન પર વાપરે તો દુશ્મનને પૂરો જ કરી નાખે પગમાં પિત્તળનાં કલ્લાં-વજનદાર બબ્બે કલ્લાં પહેરે છે પહેરતી વખતે લુહારની જરૂર પડે છે અને કાઢતી વખતે પણ લુહારની જરૂર પડે છે છીણીહથોડા વિના એ નથી પહેરી શકાતાં કે નથી કાઢી શકાતાં આ કલ્લાંનો રિવાજ ઘણો જ અનિષ્ટકર્તા અને કઢંગો છે સ્ત્રીઓની દશા આજીવનકેદી સમાન બને છે હાલતાંચાલતાં, બેસતાંઊઠતાં, દોડતાં, કામ કરતાં, કાદવકીચ્ચડમાં ખેતીનું કામ કરતાં અને સૂતાં આ કલ્લાં ઘણાં હાનિકારક થઈ પડે છે કલ્લાંના વજનથી પગની ઘૂંટી ઉપર પાંચીની ઘાણીના બળદની માફક ખાંધ પડે છે, પગમાં ગૂમડું અગર સડો થયો હોય તોપણ ચીથરાં વીંટીને પણ તેઓ આ પહેરી રાખે છે।

આ કલ્લાંથી જ નાચવાની પ્રથા ચાલુ થઈ લાગે છે અને નાચવા માટે દારૂના નશાની જરૂર પડે છે આ કલ્લાં એકબીજા પગ સાથે અફાળી તેઓ તાલ મેળવે છે એટલે કલ્લાંને નાચ વળગ્યો છે અને નાચને દારૂ વળગ્યો છે, એમ કહીએ તો ખોટું નથી

આ કલ્લાંને વેચતાં ફૂટી બદામ પણ મળતી નથી એને બીરો મૂકનાં કોઈ પાઈ

સરખી પણ ધીન્તું નથી; છતાં આ કલ્લાંને એ લોકો મહામૂલું ઘરેણું કેમ માની બેઠા છે એ વિચારવા જેવી વાત છે.

એ કલ્લાં સંબંધી ભીલસ્ત્રીઓને પૂછતાં તેઓ કહે છેઃ 'અમે મરીએ ત્યારે અમારી સાથે કલ્લાં સિવાય બીજું શું આવવાનું છે? કલ્લાં તો અમારાં મરતાંજીવતાંનાં છે.' આ મનોવૃત્તિ એ સ્ત્રીઓમાં ઘર કરી બેઠી લાગે છે. કલ્લાંનો નાશ થતાં દારૂ-હિંસાનો નાશ થાય-જો આ કલ્લાંનો નાશ થાય તો ભીલસ્ત્રીઓ તો શું પરંતુ આખી ભીલ જાતિમાંથી દારૂ, તાડી અને જીવહિંસા જેવા સૈકાઓથી થાણું જમાવી બેઠેલા દુર્ગુણોનો નાશ થાય તેમ છે એ માટે સામાન્ય અખતરો શરૂ કર્યો હતો. એ પિત્તળનાં ભારે કલ્લાં કઢાવી નાખી નિકલનાં હલકાં કલ્લાં પહેરાવવામાં આવ્યાં. અને આ એક જ અતિ સામાન્ય પ્રયોગથી-એ લોકોમાંના નાચ અને દારૂના દૈત્યનો ઘણો નાશ થયેલો જણાયો.

મુંબઈની જીવદયા મંડળીએ પણ આ કામમાં સારો સાથ આપ્યાનું જાણવામાં છે.

દારૂ: ભાગ્યે જ એવું કોઈ વ્યસન હશે કે જે આ જાતિને ન સ્પર્શ્યું હોય, કે જે આ જાતિમાં ન પ્રવેશ્યું હોય. રોજ દારૂ-તાડીમાં ચકચૂર રહેવું એ આ જાતિ માટે જાણે નિત્યના ધાર્મિક કર્તવ્ય જેવું થઈ પડ્યું છે.

આ વ્યસને જ આ વીર જાતિનો નાશ કર્યો. ઘર, જમીન-ખેતીવાડીનો નાશ કર્યો અને અંતે કાળમુખી ગુલામીમાં આ પ્રજા સપડાઈ.

તંબાકુનું વ્યસન: તંબાકુ અને બીડીના વ્યસને આ જાત ઉપર બેવડા જોરથી હુમલો કરેલો છે. આ જાતિ એટલી બધી તંબાકુનો ઉપયોગ કરે છે, કે દેશમાં ઉત્પન્ન થતી તમાકુનો ૪૫% ટકા ભાગ આ જાતિ જ વાપરે છે. તબાકુની જકાતમાં સરકારને મળતા કરોડો રૂપિયાનો-કુલ તંબાકુની જકાતનો ૪૫% ટકા હિસ્સો આ જાતિ જ ભરે છે.

દારૂ કરતાં આ વ્યસન ઓછું ખર્ચાળ છે, ત્યારે તે અનહદ પ્રમાણમાં છે. એટલે તે દારૂ કરતાં પણ વધારે ભયંકર ને-નાશકારક છે. ભીલકુટુંબમાં દરેક સ્ત્રી-પુરુષ-બાળક બધાં જ આ વ્યસનના ભોગ બનેલાં છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં અને જ્યારે જુઓ ત્યારે દરેકના મોંમાં ચૂગી (માટીની વસ્તુમાં તંબાકુ ભરી સ્ત્રીઓ પીએ છે તે) કે બીડી હોય જ. તેમાં સ્ત્રીઓ તો હદ જ કરે છે. સવારે પથારીમાંથી ઊઠતાં જ પથારીના ઓસીકેથી કે ઘાઘરામાંથી કે કબજાના ગજવામાંથી લૂખિયું કાઢી પીવા માંડે છે. ઝાડે ફરવા જતાં પણ મોંમાં લૂખિયું હોય જ. ઘરમાં વાળતાં-ઝૂડતાં, સાફ કરતાં-પાણી ભરતાં કે છેવટે ખાવાનું કરતાં પણ મોંમાં લૂખિયું (ચૂગી) હોય જ. જ્યારે જુઓ ત્યારે ઊઠતાં-બેસતાં, વાત કરતાં કે કામ કરતાં લૂખિયું ખરું જ. નવીનવી જાતની તંબાકુ અને નવીનવી જાતનાં લૂખિયાં-ચૂંગીની જાણે પરિષદ જ. એક બીજાનાં થૂંકવાળાં-વારાફરતી પીએ છે. એવી રોગ વધે છે. બાળકો પણ પીએ છે. કેટલાક બાળકો તો રસ્તામાં પડેલાં બીડીઓનાં ઠૂંઠાં વીણીને પીએ છે.

મદ્રાસ સરકારે બાળકોમાંથી બીડીનું વ્યસન નાબૂદ કરવા કાયદો કર્યો છે. મુંબઈ સરકારનું પણ આ બાબતમાં ધ્યાન ખેંચવા જેવું ખરું.

બાપ બીડી પીતાંપીતાં છોકરાને બીડી પીવા આપે છે. મા લૂખિયું પીતાંપીતાં છોકરીને તે પીવા આપે છે.

ખોરાક કરતાં તંબાકુને આ જાતિએ વધુ મહત્ત્વ આપેલું છે એમ કહેવામાં લગીરે અતિશયોક્તિ નથી.

કોઈ મહેમાન આવે તો બીડી કે ચૂંગીથી જ પહેલું સ્વાગત કરાય છે રસ્તામાં-બજારોમાં, ઘરમાં કે સીમમાં જ્યાં એકબીજા મળે છે ત્યાં તમાકુથી જ સ્વાગત કરાય છે ભલેને સરિયામ રસ્તો હોય, અવરજવરની ભીડ હોય, તડકો હોય, વરસાદ વરસતો હોય પણ બીડી અને ચૂંગીથી જ સ્વાગત થવાનું! આટલી હદ સુધી આ જાતિમાં તમાકુનું વ્યસન વ્યાપેલું છે

ભીલ સ્ત્રીઓમાં પણ તમાકુનું ભયંકર વ્યસન છે એથી જ તેમનાં શરીર, મોં, હોઠ કાળાં, બેડોળ ને ગંધાતાં રહે છે ફેફસાં બગડે છે, ગર્ભાશય ખરાબ થાય છે અને સંસ્કારની દૃષ્ટિએ પણ બાળક ગર્ભાશયમાંથી જ બીડીના સંસ્કાર પામે છે એટલે બેત્રણ વર્ષનું બાળક થતાં જ બીડીનાં ઠૂંઠાં-ચૂંગી પીએ છે આ જાતિમાં કદાચ આને જ લઈને મરણ-પ્રમાણ વધુ હશે

ખોરાક : મુખ્યત્વે જુવારના રોટલા, છાશ, બંટી, બાવટો, માછલાં, મરઘાં, બકરાં, ઘેટાં અને માંસ

સારાનરસા પ્રસંગે, ઉજાણી વખતે, લગ્ન અને મરણના વરામાં પાડા, ભેંસો તેઓ મારી ખાય છે પરોણાગતમાં માંસ-દારૂ જ વાપરે છે ભીલ સ્ત્રીઓને ખોરાક રાંધતાં જ આવડતો નથી, તો સારી વાનીઓ બનાવવાની વાત જ ક્યાં રહી? એ શીખે પણ ક્યાંથી? શીખવે પણ કોણ? માંસ ખાવા સંબંધી ભીલોને પૂછતાં તેઓ કહે છે

'તમે દૂધ, ઘી, ઘઉં, ચોખા ખાઈ મજબૂત બનો છો તો અમે માંસ ખાઈ મજબૂત બનીએ છીએ!'. કેવો વિચિત્ર જવાબ! આવી છે એમની માંસ માટેની ખોટી માન્યતા!

અનાજમાં જુવારના રોટલા ખાવાનો મુખ્ય રિવાજ છે ચોખા ઘણા જ થોડા પ્રમાણમાં ખાય છે પરંતુ ચોખાને ઊંચા પ્રકારના ભોજન તરીકે માને છે લગ્નપ્રસંગે ચોખા ભોજનમાં વાપરે છે અને આનંદ માણે છે રોજના ખોરાકમાં મુખ્યત્વે જુવાર અને મકાઈ હોય છે

છાશ પણ દુર્લભ છે ડાંગર, કોદરા, બંટી, બાવટો ને મકાઈ ભરડી રોટલા કે ઘડકું (ભરડેલું, પાણીમાં ઉકાળી ઘટ્ટ થવા દીધેલું) કરે છે અને તે મીઠું નાખી ખાય છે ઘી-દૂધ ખાવા મળતાં જ નથી છાશ પણ જવલ્લે જ મળે છે, કારણ કે એ લોકો પાસે પશુ તો હોતાં નથી ઉજળિયાત કોમને પૈસા આપીને કે એમને ત્યાં કામકાજ કરીને કે ઘાસ-બળતણ આપીને જ તેઓ છાશ મેળવી શકે છે એટલે છૂટથી બધાને છાશ પણ મળતી નથી છાશ એ ભીલો માટે અમૃત છે, પરંતુ એ અમૃત દુર્લભ થઈ પડયું છે

ચાનું વ્યસન આ લગભગ સર્વવ્યાપક છે મજૂરો, ચાકરો, હાળીઓ વગેરેને સવારમાં રોટલાને બદલે ચાનો નાસ્તો આપવામાં આવે છે ભલેને એક ટંક ખાવાનું ન મળે તો ચાલે, પરંતુ ચા વિના તો ન જ ચાલે, એવું માનનારા અને તે પ્રમાણે વર્તનારા એમનામાં છે ખાવાની વસ્તુ વેચીને પણ તેઓ ચા પીએ છે

એમના ઘરમાં જોઈએ તો ધાતુનું પાત્ર ન મળે! ખાવાનાં, પીવાનાં, વપરાશનાં વાસણો માટીનાં જ હોય છે કદાચ કોઈ ધાતુનું ત્રાંબા-પિત્તળનું વાસણ લઈ આવે છે તો તે પાછું દારૂ-તાડીમાં વેચાઈ જાય છે

પાણીનાં વાસણ અને પીવાની રીત: પાણી પીવામાં તેઓ શુદ્ધ રહે છે બીજાનું પીધેલું પાણી પીતા નથી માટીનું વાસણ મોંએ લગાડી પાણી કદી પીતા નથી તેઓ ઊંચેથી જ પાણી પીએ છે

ખાસ કરી પાણીનાં વાસણ-પાણીનાં માટલાં ખુલ્લી જગ્યામાં માંચા બાંધીને જ મૂકે છે

ઘડા કે ગાગર વડે ઊંચેથી પાણી પીએ છે. લોટો કે બીજું વાસણ રાખવાનો રિવાજ નથી. વળી ઝાડે-જંગલ જાય ત્યારે ખાસ કરી પાણી સાથે લેતા જાય નહિ; પરંતુ નદી-તળાવ હોય ત્યાં જ જાય. એ લોકો ખાસ કરીને ખાડી હોય ત્યાં જ ગામ વસાવે. હમણાંહમણાં ઝાડે-જંગલ જતાં માટીના ચડવામાં પાણી સાથે લઈ જાય છે. આ ઉપરાંત નાહવા-ધોવામાં તદ્દન બેદરકાર રહે છે. ચોખ્ખાઈનું જ્ઞાન નથી. હાથ શું તેનું ય ભાન નથી. કપડું નવું શરીર પર પહેરે તે ફાટે, તેનાં ચીથરાં ઊડે ત્યારે જ શરીરપરથી તે અળગું થાય છે. અઠવાડિયે-દશપંદર ,દિવસે કદાચ નહાય તો ભાગ્ય!

વહેમ: ઘરમાં કોઈ માંદું પડે તો તેઓ દવા કરતા નથી. ભૂત, ચેટક, ડાકણ, કરતૂક માને છે. માતાને મરઘાં, બકરાં, પાડા વગેરે ચઢાવવાની બાધા રાખે છે. માંદો માણસ સારો થાય તો માનેલી વસ્તુ મારી ખાય છે. દારૂ પણ માતાને નૈવેદ્યમાં ધરાવીને પીએ છે!

આ અજ્ઞાનનો લાભ ઘણા ઠગારાઓ-ભૂવા-જાગરીઆઓ વગેરે લે છે અને દરદી કમોતે મરે છે.

આસો સુદિ આઠમને તેઓ માતાની આઠમ માને છે અને એ રાત્રે ભૂવા-જાગરીઆઓ માતાને અવશ્ય ભોગ આપે છે. બકરાં ને પાડા માતાને નામે વધેરી ખાય છે. એ દિવસની જીવહિંસાની જો ગણતરી કરવામાં આવે તો આંકડો લાખો ઉપર જાય.

સ્ત્રીપુરુષનો પ્રેમ: ભીલ સ્ત્રીપુરુષો બહુ જ પ્રેમપૂર્વક રહે છે આનંદથી દિવસો કાઢે છે. ગામપરગામ સાથે જ જાય છે. કામ-કાજે ખાસ કરીને સાથે જ જાય છે. ઘર-કામમાં બન્ને સાથે જ કામ કરે છે. જેને ત્યાં પુરુષ ચાકર હોય તેને ત્યાં જ ચાકરની સ્ત્રી ઘરનું બીજું કામ કરવા રહે છે. એકબીજામાં-પતિ-પત્નીમાં પ્રેમ જોવામાં આવે છે.

છૂટાછેડા: ભીલોમાં છૂટાછેડાનો રિવાજ છે. પરણ્યા પછી સ્ત્રીને પતિ સાથે અગર ધણીને સ્ત્રી સાથે ન બને તો અમુક રકમ આપીને છૂટાછેડા કરવામાં ,આવે છે પુરુષને સ્ત્રી ન ગમે તો તે બીજી પરણે-સ્ત્રીને પતિ ન ગમે તો તે છૂટાછેડા કરી બીજાને જાય. આમ છૂટાછેડાનો રિવાજ છે.

લગ્ન: લગ્નમાં ચોરી કરવાનો રિવાજ નથી. હાલમાં કેટલાક લોકો ચોરી કરે છે, તે પણ એમની જ્ઞાતિમાં આગેવાન ગણાતો હોય તેના હાથે કાં'તો ગામના વસવાયાના હાથે ચોરી કરાવે છે અને તે જ બધી લગ્ન-વિધિ પણ કરાવે છે લગ્નની ઢબ બધી જ હિંદુઓને મળતી છે. લગ્નનો દિવસ યાદ રાખવા માટે એક દોરડા ઉપર ગાંઠો પાડી રાખે છે અને દરરોજ એકએક ગાંઠ છોડે છે જ્યારે એક ગાંઠ બાકી રહે ત્યારે વર કન્યાને ત્યાં પરણવા આવે છે.

હિંદુઓમાં લગ્ન ઓવડાવવા જવાનો ચાલ છે, તેવો જ આ ચાલ છે. પરંતુ એમની ભાષામાં એને-'ગાંઠો લેવા જઈએ છીએ' કહે છે.

લગ્ન ખાસ કરીને સવારમાં જ થાય છે. કન્યાપક્ષના માણસો વરને ખભા ઉપર લે છે અને વરપક્ષના માણસો કન્યાને ખભા ઉપર લે છે કન્યા વરના ઉપર ચોખા ફેંકે છે. વર કન્યા ઉપર ચોખા ફેંકે છે. અત્યારે પણ લગ્નવખતે વર તલવાર અને ઢાલ રાખે છે. બન્ને પક્ષના માણસો ઢોલ-પિપૂડીના તાલ-બદ્ધ સ્વર સાથે નાચે છે આખી રાત નાચ કર્યા પછી સવારમાં સૂર્યોદય સમયે લગ્ન થાય છે.

(આવતે અંકે પૂરો થશે.)

અપહૃતા

શ્રી ઊર્મિલ

દેશકાળની પરિસ્થિતિની અસર સમસ્ત પ્રજા ઉપર થાય છે ભારતની હાલની સ્થિતિમાં વધુમાં વધુ કોઈને શોષવું પડ્યું હોય તો તે ગુજરાતને સામી હુતાશનનો ભોગ અનેકોને ગ્રીસ, બેલ્જીઅમ, કે તાર્તાર દેશોમાં પૂર્વે થયેલા કોઈ પણ યુદ્ધમાં હિંદના ભાગલા પછીથી થયેલા વિશાળ પાયાપરના અપહરણ જેવા કિસ્સાઓ નોંધાયા નથી હિંદના ઇતિહાસ । એક કલંકરૂપ રહેવા સર્જાયેલા આ બનાવને લેખકે વાર્તામાં વણ્યો છે સામાન્ય માનવીની લાગણીઓ લેખકે યથાર્થ રીતે વાર્તામાં ઉતારી છે ને ઉચ્ચ માનવતાનું પણ દર્શન કરાવ્યું છે

પોતાના ઠાકોરજીને ચાંદીની કટોરીમાં મિસરીનો ભોગ ધરાવી માળા ફેરવવાનું શરૂ કરતાં મહાલક્ષ્મીએ કહ્યું 'અલી કમળાવહુ! તારા સસરા હવે સ્નાન કરી રહ્યા હશે ને, એમને પૂજાની સામગ્રી તૈયાર કરી આપ' સસરાની પૂજા માટે સાસુની આજ્ઞા પ્રમાણે વચેટ વહુ કમળા ઓરસિયો લઈ ચંદન ઘસવા બેસી ગઈ તેની નાની બારે'ક વર્ષની નણંદ શાંતા એટલામાં ત્યાં આવી અને તેને પૂછવા લાગી 'ભાભી! હું તુલસી દલ લેતી આવું?'

'ના ના, બા વઢશે તમને તે લેતાં ના આવડે'

'કેમ ના આવડે? જુઓ, સાતવાર તુલસીજીની પરિક્રમા ફરીશ. સાત તાળીઓ બજાવી તુલસીમાને જગાડીશ માંજરોને નહિ અડકું અને 'હરિ જૂડી પ્યારી તુલસી' ગાતી જઈશ'

કમળા ચૂપ રહી

'બોલો ને ભાભી! ઉતારી લાવું ને?'

'ના! બા મને વઢે'

'નહિ વઢે, એને શી ખબર પડવાની છે?'

કમળાને હજુ ચંદન ઘસવાનું હતું, દીવા તૈયાર કરવાના હતા, તરભાણું આચમની આદિ ઊટકવાનાં હતાં એટલે અંતે તેણે કહ્યું 'ભલે બાર ઉતારી લાવો, પણ જુઓ, હાથ બરાબર ધોજો અને 'હરિ જૂડી પ્યારી તુલસી' જોરથી ન ગાશો, નહિ તો બા '

પણ પૂરું સાંભળવા ન રહેતાં રજા મળતાં જ શાંતા ઉત્સાહભરી ત્યાંથી દોડી ગઈ અને તુલસીદલ ઉતારવા લાગી પરંતુ આ બાજુ કમળાએ ઓરસિયા પરથી ઘસેલું ચંદન આંગળીઓ વતી કટોરીમાં ભેગું કરવા માંડ્યું, ત્યાં જ સાસુની કઠોર વાણી સંભળાઈ 'અરે ભગવાન! સેવા-પૂજામાંય આટલી આળસુ હાડકી! ચાર તુલસીદલેય પોતાના હાથથી ન ઉતારાય અને આમ આવ ખસી શાંતા! આખા ગામમાં ભટકી આવીને તું શા માટે તુલસીજીને અડકી?'

કમળા હવે કેવું બધું શું શું ય સાંભળવું પડશે એ વિચારે વ્યથિત બની સાસુ સામે જોઈ રહી શાંતા પણ બીતીબીતી પોતાની માતા પાસે આવવા લાગી, પણ એવામાં નીચેથી કોઈએ તેના મોટાભાઈના નામની બૂમ પાડતાં જ તે બારીએ ગઈ અને નીચે જોતાં જ આનંદથી બૂમ પાડી બોલી ઊઠી. 'બા, બા! મોટાં ભાભી આવ્યાં!'

એ સાંભળતાં જ મહાલક્ષ્મીના આનંદની સીમા ન રહી તેમની ડાહી, કહ્યાગરી તેમ ભક્તિભાવવાળી મોટા પુત્ર રાજેન્દ્રની વહુ યમુના ત્રણેક માસથી તેને પિયેર ગઈ હતી પણ તેના પિયરને ગામે પંદરે'ક દિવસ પર થયેલા ઉગ્ર હુલ્લડમાં ખબર આવી હતી કે પોતાની વહુ સુદ્ધાં વેવાઈનો સઘળો પરિવાર

આવીને તે જમવા બેઠો, તે વખતે મહાલક્ષ્મીએ તેને યમુનાના આગમનની ખબર આપી. રાજેન્દ્રને તે ક્યાં છે એ પૂછવાની ઇચ્છા તો થઈ પણ સંકોચથી તે ન પૂછી શક્યો. તેમાંય આજ તો વળી માતા ય કોણ જાણે, કેમ સહેજ ચિઢાયેલી લાગી! સાંજે આવીને નિરાંતે સૌ થઈ રહેશે વિચારી તેણે જમી લીધું.

જમી ઊઠી તેણે પોતાના ખંડમાં જઈ કપડાં પહેરવા માંડ્યાં, તે વખતે તેની બહેન શાંતા પાન આપવા માટે આવી. પાન લેતાંલેતાં તેણે શાંતાને પૂછ્યું : 'તારાં ભાભી આવ્યાં છે ખરું કે શાંતા?'

'હા!'

'ક્યાં છે?'

'સાથેના વાડામાં બેઠાં છે.'

'હજુ નાહ્યાં નથી?'

'ના!'

'બા આજે ચિઢાયલાં કેમ લાગે છે? બાને તેં પજવી હતી કે બાપા સાથે બોલવું થયું હતું?'

''એ તો મોટાભાઈ! એવું છે કે આ ભાભી આવ્યાં છે ને, તેમને મુસલમાનો ઉઠાવી ગયા હતા. તેમને...'

'શું કહે છે?'

'હા! તેમની પાસેથી છોડાવી જિલ્લા સમિતિવાળા આજે એમને આપણે ત્યાં મૂકી ગયા છે. આ રીતે એ અહીં આવ્યાથી બા ચિઢાઈ છે.'

'પણ એમાં ચિઢાયે શું વળે? ઠીક, પણ તેમણે તેનો સ્વીકાર તો કર્યો છે ને?'

'હા! બાએ મને જ ભાભીને ઘરમાં લાવવાનું કહ્યું હતું પણ...'

'બસ, એટલું બહુ છે. બા પાછી એમ તો સમજે એવી છે. છતાં મનમાં કૈંક હશે તો સાંજે મારા આવ્યા પછી એનો સૌ ખુલાસો થઈ જશે.' કહી રાજેન્દ્ર મોડું થયું હોવાથી ઝડપથી દુકાનને પંથે પડી ગયો.

આ બાજુ વાડામાં બેઠેલી યમુના પતિને જમવા આવેલા જાણી તેને મળવા અધીરી બની રહી. પણ જ્યારે તેણે જાણ્યું કે પતિ તો જમીને દુકાને પણ જતા રહ્યા, ત્યારે તેની નિરાશાનો પાર ન રહ્યો. તે માની જ બેઠી કે પોતાની પતિતાવસ્થાને કારણે પતિ પણ પોતાનું મોઢું જોવા નહિ ઇચ્છતા હોય. પોતે પતિતા હતી, દુર્ભાગિની હતી, શિયળભંગ પછી તે મૃત્યુ જ ઇચ્છતી હતી. પરંતુ તેણે તો જાણ્યું હતું કે પોતાનાં જેવી અનેક દુર્ભાગિનીઓ પોતાના પતિઓને ત્યાં પુનઃ સાદર સ્થાન પામી રહી છે, તે પ્રમાણે પોતાના પર અગાધ પ્રેમ ધરાવતા પોતાના પતિ પણ તેને સ્વીકારશે જ એવી શ્રદ્ધાથી જ પતિગૃહે પાછી આવવા તેણે હિંમત ધરી હતી. પણ પરિસ્થિતિની જાણ થતાં સાસુનું બદલાયેલું વર્તન તેમ જ પતિએ મળવા પણ ન રોકાઈને કરેલી અવગણનાથી તો તે જાણે નિષ્પ્રાણ બની રહી. જતા પતિને નિહાળવાની ઉત્કટ ઇચ્છા થતાં તે ઊઠીને બહાર જવા લાગી પણ ત્યાં જ સામેથી પડોશમાં રહેતી પોતાની બહેનપણી ચંપાને પોતાના ઘર તરફ આવતી જોઈ હૈયે જાણે શોય સંકોચ થતાં તે ઝડપથી સ્વસ્થાને જતી રહી.

ઘરમાં પ્રવેશેલી ચંપાએ મહાલક્ષ્મીને પૂછ્યું: 'લક્ષ્મીકાકી! યમુનાવહુ આવી કે શું? ક્યાં સંતાઈ ગઈ? મને તો મળી પણ નહિ!'

'હા! આવી તો છે, બહેન, પણ ખૂબ બીમાર પડી ગઈ છે, તેની તબિયત જરા સુધરશે કે જરૂર તને મળવા આવશે.'

'પણ હમણાં જરા જોઉં તો ખરી.'

'જોવાશે હવે, હમણાં જરા ઊંઘી ગઈ છે.

ઉઠાડીને શું કામ છે ?'

ઘરમાં પ્રવેશતાં વાડા તરફ ઝડપથી જતી રહેલી યમુનાને ચંપાએ જોઈ જ હતી મહા' લક્ષ્મીને જૂઠું બોલતી જોઈ તે સમજી ગઈ કે કાંકી યમુનાને કોઈ મળે એમ ઇચ્છતાં નથી સાંભળેલી લોકવાયકાનો આ વાતથી તાળો બેસાડીને ચંપા ચાલી ગઈ

ચંપા પોતાને ઘેર પહોંચી ન પહોંચી ત્યાં તો ફળિયામાંની, આસપાસની બેચાર પાડોશણો તેને ઘેરી વળી

તેમાંની એક સુભદ્રાએ પૂછ્યું

'કેમ બહેનપણીને મળી આવ્યાં ?'

'અરે બાપ ! મને તો મળવા ય ન દીધી, મેં અતે તેને વાડામાં જતી જોઈ છતાં કહે છે કે બીમાર છે અને ઊંઘી ગઈ છે !'

'ત્યારે એમ વાત છે જેને ને ચૂપચાપ ઘરમાં રાખી લેશે પણ એમ ઢાંકી રાખ્યે ઓછું છૂપું રહેવાનું છે ? યમુનાને મુસલમાનો ઉપાડી ગયા હતા તે ન ઉપાડી ગયા થવાતું છે ?'

'ત્યાં તો અલી બા ! તે વટલાઈ પણ હશે ને ! અને તેના પર ત્યાં શું શું નહિ વીત્યું હોય ?'

'બધું ય વળી નહિ તો શું તેની પૂજા કરવા તેને ઉપાડી ગયા હશે ! તું ય શું મારી બઈ પૂછે છે !' સુભદ્રા બોલી

—એ એક જાણવા જેવું છે કે વીરજનની એવી શ્રીકૃષ્ણની બહેનનું નામ સુભદ્રા હતું ધન્ય છે એ સુભદ્રાને, પણ આપણા હિંદુ સમાજમાં તો એવી સ્ત્રીઓને પણ 'સુભદ્રા' નામથી નવાજવામાં આવે છે કે જે સો ઉંદર મારીને પાટે બેઠેલ બિલાડી જેવી હોય- નારી બારેના સર્વ અવગુણોથી પોતે સંપન્ન હોવા છતાં બહાર મોટી સિદ્ધ થઈને ફરતી હોય ! એવી સ્ત્રીની પીઠ પાછળ લાંબા હાથ કરીને બેરકમ રળ જરૂર બોલવાનું જ કે 'આ સુભદ્રા તો જુઓ !'

ચંપાની પાડોશણ સુભદ્રા પણ એવી જ એક 'સુભદ્રા' હતી ચંપાથી તેના શબ્દ સખાયા નહિ તે બચાવ કરવા ગઈ 'સુભદ્રાબહેન ! આમ શું બોલો છો ? યમુનાને એ બધું શું સારું લાગ્યું હશે ? એ બિચારી અબળા જાત ! શું કરી શકે ? એની જગ્યાએ મારો કે હું અગર તમે હોઈએ તોપણ આપણે બીજું શું કરી શકીએ ?'

'જો, ચંપા ! આ તો ધરમનો મામલો કહેવાય, એ તો જે જેનાં કરમ તારા કે મારા શા ભોગ લાગ્યા હોય કે આપણને એવું થાય ? આવું થયા પછી તો જિવાય જ કેમ ? કૂવો-હવાડો ય રાંડને ન મળ્યો કે '

બિચારી ચંપા નક્કી ન કરી શકી કે પોતાનો મત તે યમુનાના પક્ષમાં આપે કે તેની વિરુદ્ધમાં !

આ બાજુ યમુનાએ ચંપા સાથેની સાસુની વાતચીત સાંભળી હતી પોતે બીમાર હોવાની વાતે તે લગભગ બીમાર જ બની ગઈ.

અર્ધાએક કલાક પછી તેણે રસોડામાં સાસુને બોલતી સાંભળી 'અલી કમળાવહુ ! લે આ ખાવાનું આપી આવ પેલીને વાડામાં જોજે, થાળી-વાડકો મૂકી દેતી પતરાળા-પડિયામાં આપજે '

કમળા યમુનાને સાસુના કહ્યા પ્રમાણે પતરાળા-પડિયામાં ખાવાનું પીરસી ગઈ અને પછી રસોડામાં જઈ સાસુને પૂછ્યું

'પાણી માટે એમને પ્યાલો આપું કે લોટો ?'

'શું કહ્યું ? ભાનવગરની ! મ્લેચ્છને તે વળી વાસણ અપાતું હશે ? ધરમ-કરમ કાંઈ સમજે છે કે નહિ ? તારી મા તો મરજાદણ હતી, પત્તારામાં નાહતી હતી અને તું આવી ક્યાંથી નીકળી ! મ્લેચ્છને આપેલું વાસણ

આપણા ઉપયોગમાં આવે ખરું કે? શી આજની મજા થઈ ગઈ છે!'

કમળા બિચારી સાંભળી જ રહી. વાડામાં યમુનાએ પણ સાસુનાં એ વચનો આખાં સાંભળ્યાં. એટલે એના માટે સામે પડેલું પતરાળાનું અન્ન જાણે વિષમય બની રહ્યું. સેને ડૂમો ભરાઈ આવ્યો; પણ આ સ્થિતિમાં તે ખુલ્લે મોએ રડી પણ ન શકી. પરિણામે ગભરામણ વધતાં-વેદના અસહ્ય બની રહેતાં, અઢેલીને બેઠી હતી તે દીવાલ સાથે જોરથી તેણે માથું કૂટયું કે તુરત જ તેના મુખમાંથી ચીસ નીકળી ગઈ.

મહાલક્ષ્મી, જયસુખલાલ વગેરે દોડી આવ્યાં. વહુને એ સ્થિતિમાં જોઈને તો મહાલક્ષ્મીનો ક્રોધ ઊલટો વધી પડ્યો: 'આવું બધું કરવું હતું તો પછી અહીં શું કરવા આવી? આમે ય ધરમ તો ગુમાવ્યો જ છે તો પછી હતી ત્યાં જ શું ખોટી હતી? ...વતાં એટલો તો વિચાર કરવો તો કે પછી ...રીવાળાં નાતજાતમાં મોં શું બતાવશે? ...ય ઢોંગ-ફિતૂર કર્યા. બેના ખાઈ લે ...વું હોય તે. અને પડી રહે ચૂપચાપ એક બાજુ ખૂણામાં. સાંજે રાજેન્દ્રના આવ્યા પછી જે તે રસ્તો સંભાળી લેજો તમારો.'

'હા! પણ મને જરા સ્નાન તો કરાવો. સવારનું મેં તો મોઢું સરખું ય ધોયું નથી.'

'હા! એ બરાબર નાહીને જરા કપડાં બદલવાં હોય તો ભલે...' જયસુખલાલ બોલવા ગયા.

'જો પાછા બોલ્યા ખરું? મુસલમાનના ઘરમાં રહી હશે ત્યાં રોજ તે નાતીધોતી હશે ખરું ને? સમજ્યા કર્યા વિના વચ્ચે બોલી ઊઠવાની શી ટેવ? જાવ, છાનામાના ઘરમાં.'

જયસુખલાલ જવાબની રાહ જોયા વિના જ ચૂપચાપ ઘરમાં જતા રહ્યા. અને પત્નીની સાંસારિક બુદ્ધિ પર અટલ શ્રદ્ધા ધરાવી તેમણે પોતાની માળા સંભાળી લીધી!

મહાલક્ષ્મી યમુના સામે જેમજેમ વધુ જોતી તેમતેમ તેનું લોહી વધુ ઊકળી આવતું. બબડતી-ફફડતી તે પણ યમુના સામે ભયંકર નજર નાખી ઘરમાં જતી રહી. વચેટ વહુ કમળાએ પણ સાસુની પાછળ જવામાં સાર જોયો.

નણંદ શાંતાએ ત્યાંથી ન જતાં ભાભીને કહ્યું: 'ખાઈ લો ને ભાભી.'

'ખાઈ લઈશ હોં બહેન, જાવ ઘરમાં. બા પાછાં વઢશે તમને.'

યમુના ખાઈ શકે એમ તો હતું જ નહિ. શાંતાના ગયા પછી અન્ન તેણે વાડા બહાર નીકળી કૂતરાંની આટમાં નાખી દીધું. ગઈ રાતનું તેણે પાણીનું ટીપું સરખું મોંમાં નાખ્યું ન હતું. તરસ ખૂબ જ લાગી હતી. કમળાએ મૂકેલા પડિયામાંનું જળ પીવા તેની ઇચ્છા થઈ; પણ તે માટે ચે હદયે ના પાડી. 'કશું નક્કી થયા વિના આ ઘરનું જળ પણ હવે શાને પીવું?' તે વિચારી રહી: 'અને નક્કી પણ બીજું શું થવાનું હતું! સાંજે એ આવીને પણ બીજું શું કરી શકવાના છે? માતાથી વિરુદ્ધ થવું જ હોત તો મળ્યા વિના દુકાને જતા રહ્યા એના કરતાં અત્યારે જ મને મળીને જરા સાંત્વન ન આપત? આ રીતે સ્થાનભ્રષ્ટ થઈ અપમાન સહેવું, મહેણાં-ટોણાં સાંભળવાં એના કરતાં તો બહેતર છે કે અહીં ન જ રહેવું. સાંજે આવીને તેઓ સ્વીકાર કરશે તો ઠીક છે, નહિ તો દુનિયા વિશાળ છે. અને દુનિયા પણ મોઢું ફેરવી લેશે તો પછી મા મહીસાગર ક્યાં દૂર છે?'

આવો મરણિયો નિશ્ચય કરનાર બેઠાબેઠ રહેલી યમુનાનું અશક્ત શરીર તૂટી પડતું હતું. આથી ત્યાં આડી પડી અને વિવિધ વિચારો કરતાંકરતાં ત્રણચાર વાગ્યા ત્યાં

તો નિદ્રાદેવીએ પણ તેના પર કૃપા દર્શાવી પોતાને અંકે તેને પોઢાડી લીધી.

સાંજ પડી, રાજેન્દ્રને ઘેર આવવાનો સમય થયો, પણ આજ તો તે ય ન આવ્યો ઊલટું પેઢીનો ગુમાસ્તો ખબર આપી ગયો કે તાલુકા કાપડ એસોસિયેશનની મિટિંગ હોવાથી રાજેન્દ્ર રાતના ૧૧-૧૨ વાગે ઘેર આવશે એને વાળુ કરવુ નથી માટે એની રાહ ન જોતાં સવ' પરવારી જાય

થાકીપાકી યમુના તો હજુ ય ઊંઘતી હતી. તેને જગાડવાની જરૂર મહાલક્ષ્મીને ન લાગી. સર્વને વાળુ કરાવી સાસુએ પણ વાળુ કરી લીધુ

નણંદ શાંતાએ ચૂપચાપ વાડામાં આવી ભાભીને જગાડી અંધારુ થઈ ગયેલુ જોઈ યમુના ચમકીને બેઠી થઈ ગઈ ને શાંતાને પૂછ્યુ 'કેટલા વાગ્યા બહેન ?'

'નવ સાડા નવ થયા હશે ભાભી!'

'તમારા ભાઈ આવી ગયા ?'

'ના! એ તો મોડા ૧૧-૧૨ વાગે આવવાના છે તેમના વેપારીઓની કશી મિટિંગ છે'

એટલામાં તો કમળા પણ ત્યાં આવી અને બોલી કે 'હમણાં જાગ્યાં ભાભીજી ?'

'હા! આ શાંતાબહેને જગાડી ત્યારે.'

'મારા જેઠ તો મોડા આવવાના છે ખાવાનુ જરા લાવુ ?'

'ના!'

યમુનાને ખાવુ તો રુચતુ જ નહિ, પણ ગઈ રાતનુ પાણી સરખુ યે પીધુ ન હોવાથી તેને ગળે ખૂબ શોષ પડવા માંડ્યો હતો પાણી માગવુ કે નહિ એનો વિચાર કરતી હતી ત્યાં ઘરમાં મહાલક્ષ્મીને ઉદ્દેશીને સસરાને બોલતાં તેણે સાંભળ્યા

'એમાં રાજેન્દ્ર આવીને શુ કરવાનો છે! જે કાંઈ વિચાર કરવાનો છે તે તો મારે ને તારે જ કરવાનો છે ને ?'

સાસુ બોલતી સંભળાઈ 'હા' એ તો છે જ, પણ ધર્મભ્રષ્ટ થયેલીનો સ્વીકાર થાય જ કેમ ? વાણિયાનો-વૈષ્ણવનો અવતાર કાંઈ વારેવારે મળતો નથી અને ન્યાતજાતમાં પણ પછી મોઢુ શુ રહે ?'

'બસ ત્યારે,' સસરા બોલ્યા 'થઈ જા મક્કમ'

'હા' પણ રાજેન્દ્ર આડો થશે તો ?'

'તો તો પછી થઈ જ રહ્યુ આપણાથી પછી કશુ જ નહિ બોલાય'

'તમારાથી તો શેનુ બોલાય' જ્યાં ત્યાં મને જ ધાડને મોઢે ધરજો ચાલો, સૂઈ જાવ હવે તે વખતની વાત તે વખતે ક્યાં ગઈ શાંતા અને પેલી કમળા ? ત્યાં જ રખડ્યાં હશે' તેમણે બૂમ પાડી 'અલી શાંતા' ચાલો સૂઈ જાવ હવે'

વાડામાંથી શાંતા અને કમળા ઝડપથી ઘરમાં જતાં રહ્યાં

સાસુ-સસરાની પૂરેપૂરી વાતચીત યમુનાએ સાંભળી હવે તો તેણે માની લીધુ કે પોતાને હવે આ ઘરમાં સ્થાન નહિ જ મળે ઘરમાંથી બહાર નીકળી જવાના વિચારે એકદમ તે ઊભી થઈ ગઈ પણ પાછો વળી વિચાર આવ્યો 'જતાં પહેલાં એમને મળવુ તો ખરુ જ એમને ય કોણ જાણે આજે જ ક્યાંથી મિટિંગમાં જવાનું થયું!'

તે મૂંઝાઈ રહી અને તેમાં ય લાગેલી તરસે તો હવે માઝા જ મૂકી. વાડામાં એક બાજુ કૂવો હતો તેના પરથાળે ડોલ-દોરડુ તેમ જ લોટો પણ પડ્યાં હતાં તરસ ન સહેવાતાં તે કૂવાની નિકટ ગઈ પણ ત્યાં વિષથી અંકિત થયેલા ચણની જેમ સાસુના 'ધર્મભ્રષ્ટ થયેલીનો સ્વીકાર થાય જ કેમ ?'

શબ્દો હૃદયમાં ખટક્યા. પાછી તે સક્રમ બની ગઈ: 'નહિ, પ્રાણ જાય તો ભલે જાય પરંતુ આ ઘરના કૂવાનું અપમાનિત જળ હવે મને ન જ ખપે.' ઝડપથી તે કૂવા પાસેથી ખસી ગઈ.

પણ તરસે તેનાથી રહેવાય એમ હતું જ નહિ. શ્વાસ લેતાં પણ તેને અડચણ થવા લાગી તેનો પ્રાણ પાણીપાણી ઝંખી રહ્યો. પોતે જો અહીં રહેશે તો કૂવામાંથી પાણી કાઢીને પી લેવાશે એમ થતાં જ તે દોડીને બારણું ઉઘાડી ઘર બહાર નીકળી નાઠી.

પણ તેને માટે હવે તો ચાલવું ય અશક્ય હતું. અંધારું તો હતું જ અને તેમાં આંખે ય અંધારાં આવ્યાં, ચકરી ચઢી. ટેકા માટે આમતેમ હાથ પ્રસાર્યા. પણ કશો જ આધાર ન મળ્યો. અંતે ઘરથી સહેજ જ દૂર મૂળથી કપાયેલા વૃક્ષની જેમ ડગમગીને ધબ દઈને તે નીચે પડી અને બેભાન થઈ ગઈ.

*

બારેક વાગતાં રાજેન્દ્ર ઘર તરફ આવી રહ્યો છે. યમુના સિવાય અન્ય કશો જ વિચાર તેના દિલમાં નથી. ચાલતાંચાલતાં તે વિચારી રહ્યો હતો: 'બાએ તેનો સ્વીકાર કર્યો હશે કે નહિ? ઘણુંખરું તો તે સમજી હશે જ. જે કાંઈ થયું હોય એમાં બિચારી યમુનાનો શો વાંક? તે તો વિવશ અબળા જાત, તેને ભ્રષ્ટ મનાય જ કેમ? બહુ થશે તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરી લેવાશે. અરે પ્રભુ! આ સમયે બિચારી યમુનાને શુંશું નહિ વીત્યું હોય? માતા ભારતીને નસીબે ક્યાંથી આ કોમવાદ પાક્યો કે દેશની આ દશા થઈ? થાકીપાકી બિચારી ઊંઘી ગઈ હશે, તેને જગાડવી તો ખરી જ. સવારેય જરા મળી લેવા જેવું તો હતું. મારા આશ્વાસનનો તો ફેર પડે જ. ઓહ! કેટલા દિવસે મળીશું...!'

આવા ને આવા વિચારોમાં મગ્ન થઈ ઝડપથી તે ચાલતો હતો પણ ઘરની નિકટ આવતાં જ કશી કોમળ વસ્તુથી તે ઠોકરાયો. ચમકીને તેણે નીચા નમીને જોયું તો કોઈ નારીનું શરીર હતું. નીચે બેસી જઈ તેણે તેની નાડી જોઈ તો તે ચાલતી હતી. કશાક કારણસર માત્ર બેશુદ્ધ થઈ ગઈ હશે વિચારી તેણે તેને ઊંચકી લીધી અને બારણું ઉઘાડી વાડામાં લઈ જઈ કૂવા નજીક સુવાડી. પછી ઝડપથી ડોલને કૂવામાં નાખી પાણી કાઢ્યું અને લોટામાં લઈ તે સ્ત્રીની આંખો પર છાંટવા માંડ્યું. પરિણામે નારી જાગી; પણ ઓહ! તેણે તો ઝડપ મારી રાજેન્દ્રના હાથમાંથી લોટો લઈ લીધો અને મોઢે માંડી પાણી પીવા માંડ્યું!

રાજેન્દ્ર જોઈ જ રહ્યો: 'કેટલી બધી તરસ! જેને પાણી પણ નથી મળ્યું એવી આ અભાગિની કોણ હશે?'

પાણી પીને તે સ્ત્રી પાછી પાસું ફરી ગઈ, ધીરેધીરે તેના શરીરમાં ચેતન પ્રવેશતું હતુ.

બેત્રણ મિનિટ પછી રાજેન્દ્રે કહ્યું: 'હવે કશી જ ચિંતા કરવા જેવું નથી. જરાક સ્વસ્થ થાવ એટલે હું આપને ઘરમાં લઈ જાઉં.'

યમુના હવે પૂરી હોશમાં આવી ગઈ હતી. ઝડપથી તે ઊઠીને ઊભી થઈ ગઈ અને પતિ સામે નિહાળી રહી. અંધકારમાં કશું સ્પષ્ટ દેખાય એમ તો હતું જ નહિ.

રાજેન્દ્રે પુનઃ પૂછ્યું: 'જો તમારે મારે ત્યાં ન રહેવું હોય તો તમારે ત્યાં હું તમને મૂકી આવું. તમારું ઘર ક્યાં છે?'

જવાબમાં યમુનાથી આછી ચીસ પડાઈ ગઈ: 'ઓ ભગવાન!'

અવાજ સાંભળતાં અને તેને ઓળખી.

રોતાં જ રાજેન્દ્ર ચમકી ઊઠ્યો 'અરે ! કોણ યમુના ! તું ?'

'હા ! હું જ છું ગભરાશો નહિ કેવળ તમારાં દર્શન હવે હું જઈશ '

'અરે પણ ક્યાં ? ક્યાં જાય છે તું ?'

'ગમે ત્યાં, પણ લઈ જશે ત્યાં તમને બારરૂપ નહિ થઈ પડું '

કહી યમુના જવા લાગી, પણ તેનાથી ચલાયું નહિ તે ડગમગીને નીચે પડી જ જાત, જો રાજેન્દ્રે ધસીને તેને ન સભાળી લીધી હોત. તો રાજેન્દ્રે ફૂલની જેમ તેને હાથમાં લઈ લીધી તેનાથી છૂટા થવાની આછી ચેષ્ટા કરતાં યમુનાએ પૂછ્યું 'તમે મને ઘરમાં સ્થાન આપશો ? સ્પષ્ટ કહો માત્ર તમારા ઉત્તર માટે જ હું રોકાઈ રહી હતી '

'એમાં પૂછવાનું જ શું હોય ? શું આ ઘર તારું નથી ? શું તું મને પરણીને આ ઘરમાં આવી નથી ?'

'હા ! પણ તમે બધી વાત જાણી ? તમારી બા એથી મારો સ્વીકાર કરવા નથી ઈચ્છતાં '

'ભલે ન ઇચ્છે પણ યમુના ! મારા પ્રેમ પ્રત્યે તારી આટલી જ શ્રદ્ધા કે ? બા કદાચ આપણને આ ઘરમાં સ્થાન નહિ આપે તો આપણો ભારત બહુ મોટો દેશ છે બધા જ ખોટા વિચારો મનમાંથી કાઢી નાખ અને નિશ્ચિંત બની રહે '

આશ્વાસનના આ શબ્દો સાંભળતાં જ વેલની જેમ યમુના પતિની કોટે બાઝી પડી.

*

બીજે દિવસે સવારમાં યમુનાને રાજેન્દ્રના ખંડમાંથી નીકળતી જોઈ જયસુખલાલ અને મહાલક્ષ્મી પરસ્પર સામુ જોઈ રહ્યાં તેમની ચાર આંખોએ પરસ્પર કોણ જાણે શીય વાતો કરી લીધી અને મહાલક્ષ્મી બોલી 'મારો રાજેન્દ્ર તો વીર બાળક છે '

જયસુખલાલ 'જરૂર પ્રવર્તમાન આઝાદ હિંદ રાજેન્દ્ર સરખા યુવાનોથી જ જ્વલંત બની રહેશે એના જેવા પુત્રના પિતા તરીકે હું ખૂબ ગૌરવ લઉં છું '

મહાલક્ષ્મી 'પણ તેની જનેતા તો હું છું ને ?'

જયસુખલાલે હસીને પત્નીનો એ દાવો સ્વીકારી લીધો

*

ઠીક ઠીક સ્થિતિના એક માણસને બે દીકરી એક માળીને ત્યા પરણાવેલી ને એક કુંભારને ત્યાં. બન્ને જણ પોતાની જ ન્યાતના હતા, ધધો જુદો કરતા હતા એટલુ જ બને સુખી હતા

એક દિવસ તે માળીનું કામ કરતા જમાઈને ઘેર ગયો પુછ્યો ખબરઅંતરના જવાબમા પુત્રીએ કહ્યુ

'બાપુ, અમે તો તમારા આશીર્વાદથી સુખી છીએ પણ બને તો ભગવાનને પ્રાર્થના કરો કે વરસાદ ખૂબ આવે ને અમારા બાગમાના છોડને સારુ પાણી મળી જાય '

કુભારને ત્યા આપેલી પુત્રીએ પણ સુખી હોવાનું જણાવી ઉમેર્યુ

'બાપુ, પ્રભુને અમારાવતી અરજ ગુજારો કે વરસાદ ન મોકલે તો સારુ જેથી સળગાવેલી ભઠ્ઠી તૈયાર થઈ જાય ને વરઘીનુ કામ આપી શકીએ '

આમ જોવા જતા બને પ્રસંગો હતો તો નાના જ, પણ પિતાને સચોટ જ્ઞાન થયુ 'દુનિયા કેટલી સ્વાર્થી છે!'

x

ગતાંકથી સંપૂર્ણ

પદાર્થનું બંધારણ

શ્રી. શા. મ. સુથાર
બી. એ. બી. એસસી. બી. ટી.

આજની આપણી પ્રગતિ મોટેભાગે વિજ્ઞાનને આભારી છે. નરી આંખથી કે સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રોથી જે વસ્તુઓ દેખી શકાય એવી નથી હોતી તેને વિજ્ઞાને છતી કરી બતાવી છે. વિજ્ઞાન એટલે જાણે માનવબુદ્ધિની પારાશીશી. નહિ તો દુનિયાની ઉત્પત્તિનાં કારણભૂત બાણું કે છન્નું જ મૂળભૂત તત્ત્વો છે એની ખબર આપણને કેવી રીતે પડી શકત? જેમ કોઈ પણ વસ્તુના અસ્તિત્વ માટે તેની અમુક વિશિષ્ટ રચના-બંધારણ જરૂરી છે, તેમ આ મૂળભૂત તત્ત્વોને-પદાર્થોને પણ નિજનિજનાં અલગઅલગ બંધારણસ્વરૂપો છે. એ બધાંની લેખકે આ છેલ્લા હપ્તામાં ઊંડાણથી છતાં સરળતાથી કરેલી વિચારણા પરથી વિશ્વની રચના કેટલી ગહન છે, તેની પ્રતીતિ થશે અને જગન્નિયંતા પાસે મસ્તક નમી પડશે.

આમ આપણે જોયું કે પદાર્થના બંધારણમાં વપરાતી સૌથી નાની ઈંટ તે પરમાણુ. અને પરમાણુ કરતાં મોટી ઈંટ કે જે બેથી વધુ પરમાણુઓની બનેલી હોય છે તે અણુ. અત્યાર સુધી આપણે જોયું કે પરમાણુના કોઈ પણ સંજોગોમાં ભાગ પડી શકે નહીં. પરંતુ પહેલા વિશ્વયુદ્ધના અરસામાં વૈજ્ઞાનિકોને માલૂમ પડ્યું, કે આ માન્યતા ભૂલભરેલી છે. તેમણે જોયું કે પરમાણુના પણ ભાગ પડી શકે. પરમાણુ પણ પોતાનાથી નાના એવા અતિ-સૂક્ષ્મ કણોનું બનેલું છે. પરમાણુના પણ ભાગ શકે છે એવું જ્ઞાન થતાં જ વૈજ્ઞાનિકો માણુના બંધારણનો અભ્યાસ કરવા મંડી ડ્યા. તેમને તેમાંથી ઘણું જાણવાનું મળ્યું. તેમને માલૂમ પડ્યું, કે આ પરમાણુમાં તો અફાટ શક્તિ ભરી પડી છે. એ શક્તિને જો છૂટી કરી શકાય તો થોડાએક પદાર્થમાંથી ઘણી યાંત્રિક શક્તિ મેળવી શકાય. હાલમાં વૈજ્ઞાનિકોએ પરમાણુમાંની શક્તિ છૂટી પાડી છે. પરંતુ મનુષ્યના સ્વભાવમાં રહેલા સેતાને એ શક્તિને અણુબોમ્બ બનાવવામાં વાપરી માનવજાતિનો વિનાશ નોતર્યો છે. હવે આપણે અણુબોમ્બ જેવા ભયંકર અસ્ત્રને જન્મ આપવા જેવી અફાટ શક્તિથી ભરેલા આ પરમાણુના બંધારણને તપાસીએ.

પહેલા વિશ્વયુદ્ધના સમય સુધી એમ માનવામાં આવતું હતું, કે પદાર્થના બંધારણમાં વપરાતી નાનામાં નાની ઈંટ તે પરમાણુ છે. પરંતુ પાછળથી એ માન્યતા વૈજ્ઞાનિકોને અધૂરી લાગી. પરમાણુ પણ પોતાનાથી અતિ ઘણા નાના કણોનું બનેલું છે એ માનવાને વૈજ્ઞાનિકોને કારણ મળ્યાં. આપણે જોયું કે પરમાણુનો આકાર એક ગોળ દડા જેવો છે. આ પરમાણુના મધ્યભાગમાં પરમાણુથી પણ સૂક્ષ્મ એવા કણો રહેલા છે અને એ મધ્યમાં રહેલા કણોની આસપાસ તેમનાથી લગભગ ૨૦૦૦ ગણા નાના બીજા કણો નિરંતર ફર્યા કરે છે. પરમાણુના મધ્યમાં રહેલા આ કણો તથા મધ્યમાં રહેલા તે કણોની આસપાસ ફરનારા તેથી નાના કણો એ જ પરમાણુના બંધારણમાં વપરાતી ઈંટો. આ ઈંટોને વૈજ્ઞાનિકોએ પ્રોટોન (Proton), ન્યૂટ્રોન (Neutron) અને ઈલેક્ટ્રોન (Electron) એવાં નામ આપ્યાં છે.

આ ત્રણમાંના એક ઈલેક્ટ્રોન પર ઋણ વિદ્યુતભાર હોય છે, પ્રોટોન પર ધન વિદ્યુત-ભાર હોય છે અને ન્યૂટ્રોન પર કોઈ પણ જાતનો વિદ્યુતભાર હોતો નથી. એક ન્યૂટ્રોન તે એક ઈલેક્ટ્રોન તથા એક પ્રોટોનનો બનેલો છે એમ કહી શકાય. પ્રોટોન અને ન્યૂટ્રોન એ પરમાણુના મધ્યમાં રહેલા કણ અને ઈલેક્ટ્રોન એ આ પ્રોટોન અને ન્યૂટ્રોનની આસપાસ ફરનારા કણ છે. આપણે આગળ જોઈ ગયા કે મૂળતત્ત્વો બાણું છે. તે દરેકનાં પરમાણુ પણ જુદીજુદી જાતનાં હોય છે. દરેક તત્ત્વના પરમાણુના ઘડતરમાં આ ત્રણ પ્રકારની ઈંટો વપરાય છે. પરંતુ

જુદાંજુદાં પરમાણુઓના બંધારણમાં વપરાતા ઈલેક્ટ્રોન, પ્રોટોન અને ન્યૂટ્રોનની સંખ્યા જુદીજુદી હોય છે ઈલેક્ટ્રોન એ કદમાં પ્રોટોન કરતાં ઘણું જ નાનું હોય છે–૧૮૪૪ ગણું નાનું જો કે તેના પરનો વિદ્યુતભાર પ્રોટોન પરના વિદ્યુતભાર જેટલો જ હોય છે ન્યૂટ્રોનનાં કદ અને વજન લગભગ પ્રોટોનના કદ અને વજન જેટલાં જ થાય, અને કોઈ પણ પરમાણુનું વજન તેના બંધારણમાં વપરાતા ઈલેક્ટ્રોન, પ્રોટોન અને ન્યૂટ્રોનના વજન બરાબર થાય

હવે પરમાણુઓની રચના સમજવા માટે આપણે હાઈડ્રોજન નામના મૂળતત્ત્વના પરમાણુની રચના તપાસીએ આ તત્ત્વના પરમાણુના બંધારણમાં એક પ્રોટોન અને એક ઈલેક્ટ્રોન વપરાયા છે પ્રોટોન પરમાણુની મધ્યમાં હોય છે અને ઈલેક્ટ્રોન તેની આસપાસ ફર્યા કરે છે આ ઈલેક્ટ્રોન ઘાણીના બળદની માફક પ્રોટોનની આસપાસ ફર્યા જ કરે છે તેનાથી છૂટા થઈ નાસી જવાતું નથી પરમાણુમાં રહેલી શક્તિ તેને તેમ કરવા દેતી નથી

• પરમાણુના મધ્યભાગમાં પ્રોટોન હોય છે, અને તેની આસપાસ ઈલેક્ટ્રોન ફર્યા જ કરે છે તે આપણે જોયું આ ઈલેક્ટ્રોન અને પ્રોટોનનાં કદ આખા પરમાણુના કદની સરખામણીમાં ઘણાં જ નાનાં હોય છે એક ઈલેક્ટ્રોન તથા એક પ્રોટોન—એ બંને મળી આખા પરમાણુનો લગભગ એક લાખમો ભાગ રોકે ધારો કે એક પરમાણુના કદને વધારીને તે એક મોટા ગોળ ઓરડા જેટલું કરવામાં આવે તો તેમાંના પ્રોટોનને ઓરડાની મધ્યમાં રહેલા એક પિંગપોંગના દડા વડે દર્શાવી શકાય. અને ઈલેક્ટ્રોનને એક સોયના માથા જેવડી નાની ગોળીથી દર્શાવી શકાય એ આમ જ હોય તો પરમાણુનો ઘણો ભાગ ખાલી રહે ત્યારે તે ખાલી જગ્યામાં શું હોય? તે બધી જગ્યા ખાલી જ છે આ પ્રમાણે બધાં જ તત્ત્વોનાં પરમાણુઓમાં ખાલી જગ્યા છે આપણે આગળ ઉપર જોયું કે કોઈ પણ પદાર્થ અણુઓ તથા પરમાણુઓનો બનેલો હોય છે આપણે જોઈ ગયા કે અણુઓ પણ પરમાણુઓના બનેલા હોય છે તેથી એમ કહી શકાય કે કોઈ પણ પદાર્થ સંમિશ્રિત અથવા સંયોજિત અથવા સંયોજિત અને સંમિશ્રિત પરમાણુઓનો બનેલો હોય છે આપણે એ પણ જોયું કે દરેક પરમાણુમાં ઘણી જગ્યા ખાલી જ હોય છે હવે ધારો કે કોઈ પણ પદાર્થમાંના પરમાણુઓમાંની ખાલી જગ્યાને તે પરમાણુઓનાં પ્રોટોન તથા ઈલેક્ટ્રોન ભેગાં લાવી આપણે પૂરી શકીએ તો? તો તે આપણી નરી આંખે ઘણા જ મોટા દેખાતા એવા કોઈ પણ પદાર્થનું કદ એકદમ નાનું થઈ જાય. આ રીતે તો એક મોટા મકાનમાંના બધા પદાર્થને આપણે એક સોયના માથા કરતાં પણ નાની જગામાં સમાવી શકીએ અને સુરત શહેર જેવા કોઈ શહેરનાં બધાં મકાનોના પદાર્થને આપણે એક નાની સરખી દાબડીમાં પૂરી શકીએ

હવે આપણે બીજા તત્ત્વોનાં પરમાણુઓનાં બંધારણ તપાસીએ નાઈટ્રોજનનું પરમાણુ લો તેમાં મધ્યમાં ૭ પ્રોટોન, ૭ ન્યૂટ્રોન અને આજુબાજુ ફરતા ૭ ઈલેક્ટ્રોન હોય છે. સોનાનું પરમાણુ, મધ્યમાં ૭૯ પ્રોટોન, ૧૧૮ ન્યૂટ્રોન, અને ૭૯ ફરતા ઈલેક્ટ્રોનનું બનેલું છે તે જ પ્રમાણે સીસાનું પરમાણુ ૮૨ પ્રોટોન, ૧૨૫ ન્યૂટ્રોન અને ૮૨ ઈલેક્ટ્રોનનું બનેલું હોય છે આ જ પ્રમાણે યુરેનિયમ તત્ત્વનું પરમાણુ ૯૨ પ્રોટોન, ૧૪૬ ન્યૂટ્રોન તથા ૯૨ ઈલેક્ટ્રોનનું બનેલું છે

આ આંકડાઓ જોઈને આપણને એક વિચાર સહજ આવે, કે એક તત્ત્વનાં

પરમાણુઓમાંથી બીજા તત્ત્વનાં પરમાણુઓ બનાવી ન શકાય? આખરે તો ગમે તે તત્ત્વનું પરમાણુ ઈલેક્ટ્રોન, પ્રોટોન અને ન્યૂટ્રોનનું જ બનેલું છે ને? એક તત્ત્વના પરમાણુમાં થોડાક ઈલેક્ટ્રોન, પ્રોટોન અને ન્યૂટ્રોન ઉમેરીએ તો તેમાંથી બીજા તત્ત્વનું પરમાણુ મળી જાય. આ રીતે જોતાં જો સીસાના પરમાણુમાંથી સોનાનું પરમાણુ મેળવવું હોય તો સીસાના પરમાણુમાંથી ૩ પ્રોટોન, ૭ ન્યૂટ્રોન અને ૩ ઈલેક્ટ્રોન કાઢી લઈએ તો સોનાનું પરમાણુ મળી જાય. આમ સીસામાંથી સોનું બનાવી શકાય. પરંતુ તે ક્યારે? જ્યારે આ ઈલેક્ટ્રોન, પ્રોટોન અને ન્યુટ્રોનને કોઈપણ તત્ત્વના પરમાણુમાંથી કાઢી લેતાં અથવા તેમાં ઉમેરતાં આવડે ત્યારે. પરંતુ આ કંઈ સહેલી બાબત નથી.

સામાન્ય રીતે તો પરમાણુ અવિભાજ્ય છે. તેમાં અગાધ શક્તિ ભરેલી પડી છે એ વાત પણ ખરી. પરંતુ એને ભાંગી તેમાંથી એ શક્તિ છૂટી પાડવાનું કાર્ય સહેલ નથી. પણ કાર્ય અઘરું હોય તેથી વૈજ્ઞાનિકો હાથ જોડી બેસી રહે? રૂથરફોર્ડ (Rutherford) નામના એક વૈજ્ઞાનિકે પરમાણુને ભાંગી બતાવ્યું. એને ભાંગવા માટે તેણે એક મોટા અને અતિશય શક્તિશાળી યંત્રનો ઉપયોગ કર્યો. એ યંત્રનું નામ છે સાઈક્લોટ્રોન. આ કેટલું વિચિત્ર કહેવાય! પરમાણુ નાનું સરખું અને તેને ભાંગવા જોઈએ આવું મોટું યંત્ર! આ તો મચ્છર મારવા માટે તોપ ફોડવા જેવું થયું; પરંતુ આ ઉપરથી એક વાત સમજી શકાય એમ છે. જે પરમાણુને ભાંગવા માટે આવા શક્તિશાળી યંત્રની જરૂર પડે તે પરમાણુમાં ઘણી જ શક્તિ ભરી પડેલી હોવી જોઈએ.

ધારો કે કોઈ, પરમાણુઓમાંથી એ શક્તિને છૂટી પાડવાની સસ્તી અને સહેલી રીત શોધે તો? તો તો એક ભારે ઔદ્યોગિક પરિવર્તન થઈ જાય. જ્યારે જ્યારે આપણને યાંત્રિક શક્તિની જરૂર પડે ત્યારે ત્યારે પરમાણુઓમાંથી તે શક્તિ મેળવી શકીએ. પછી તો આપણે આપણાં કારખાનાં, મોટરો તથા ગાડીઓ ચલાવવા કોલસા કે પેટ્રોલની જરૂર ન પડે પછી તો પેટ્રોલના કૂવા બંધ કરવા પડે અને કોલસાની ખાણોમાં કામ કરતા અને પશુ કરતાં પણ અધમ જીવન ગાળતા એ ખાણોના મજૂરો છૂટકારાનો દમ ખેંચે. આમ જો આપણને કોઈ પણ પદાર્થના પરમાણુઓમાંથી 'શક્તિ છૂટી પાડવાનો' સહેલો અને સસ્તો ઉપાય હાથ લાગી જાય તો પછી યાંત્રિક શક્તિ ખૂબ સસ્તી બની જાય, આપણું ઉત્પાદન પણ ઘણું વધી જાય તથા બધી વસ્તુઓ પણ ઘણી સસ્તી થઈ જાય; અને દરેક માણસને પોતાને માટે જોઈતી વસ્તુઓ મળી રહે. પરંતુ એ સુખદ સ્વપ્ન સિદ્ધ થવાનાં હાલમાં તો કોઈ ચિહ્ન દેખાતાં નથી.

હવે ગમે તે પદાર્થના પરમાણુઓની શક્તિ છૂટી પાડવાની વાત બાજુ પર મૂકીએ. પરંતુ ધારો, કે સીસાના પરમાણુઓમાંથી પરમાણુશક્તિ છૂટી પાડી તેમાંથી સોનું બનાવવાની સસ્તી અને સહેલી રીત હાથ લાગી જાય તો? તો પછી પૂછવું જ શું? લોકો કંઈ થોડા જ નિર્લોભી છે? સીસામાંથી સોનું બનાવનારી મોટીમોટી કંપનીઓ ઊભી થાય. સીસાનો ભાવ ખૂબ વધી જાય અને સોનું એકદમ સસ્તું થઈ જાય. સીસાના પરમાણુઓને તેમાંથી સોનું બનાવવા માટે ભાંગે એટલે તેમાંથી પરમાણુશક્તિ મળે અને તે શક્તિનો ઉપયોગ કારખાનાં, મિલો વગેરે ચલાવવામાં થાય. આમ થાય તો "સીસામાંથી સોનું બનાવવામાં જે ખર્ચ થયો હોય તેનો બદલો મળી રહે; અને સોનું એ તો એક

જાતનો માતમાં પેદા થતો પદાર્થ બની જાય કોલસા બાળી નાખ્યા પછી જેમ રાખ મફતમાં મળે છે તેમ સોનુ ઘણુ જ સસ્તું થવાથી, લોકો જ્યાંત્યાં સોનાનો જ ઉપયોગ કરે છે બધાયને ત્યાં સોનાની વાડકી, અને સોનાની થાળીઓ જોવા મળે, બધાંય સોનાની થાળીઓમાં જમે પરતુ આ બને ક્યારે? જ્યારે સીસામાંથી સોનુ બનાવવાની સસ્તી અને સહેલી રીત જડે ત્યારે જો કે સીસામાંથી સોનુ બનાવવાની રીત માનવજાતિ નજીકના ભવિષ્યમાં મેળવશે એવી શક્યતાઓ હાલ ઊભી તો થઈ છે, પરતુ એ રીત આપણને હજી પ્રાપ્ત થઈ નથી ત્યાંસુધી સોનાની થાળીઓમાં જમવાનાં સ્વપ્ન સેવવાં નકામાં ઊલટાનુ હાલ તો મોંઘવારી એટલી બધી વધતી જાય છે અને સોનાના ભાવ એવા આસમાને ચડતા જાય છે કે આપણને લાગ્યા વગર રહેતુ નથી, કે આમ જો ચાલ્યા કરશે તો થોડાં વર્ષ પછી સામાન્ય માણસને ત્યાં તો સોનાનાં દર્શન પણ દુર્લભ થઈ પડશે

આ તો આપણે આડી વાત પર ઊતરી પડ્યા સૌથી પહેલાં પરમાણુને ભાંગવાનુ માન રૂથ ફોર્ડને ફાળે જાય છે, એ આપણે જોયું તેણે સીસાના પરમાણુને ભાંગી બતાવ્યું અને સીસામાંથી સોનુ પેદા કરવાની શક્યતા પણ વિચારી જોઈ પરતુ સાઈક્લોટ્રોનની મદદથી સીસાના પરમાણુઓને ભાંગી તેમાંથી સોનુ બનાવવાની રીત તો એટલી બધી ખર્ચાળ બને કે વૈજ્ઞાનિક રીતે સીસામાંથી બનાવેલુ સોનુ બજારુ સોના કરતાં અનેકગણુ મોઘુ પડી જાય, અને તેથી આ રીતે સીસાના પરમાણુઓને ભાંગી ખાસ લાભ ઉઠાવી શકાય નહી આમ સીસામાથી સોનુ બનાવવાની વાત તો હાલ વિસારે પાડવી પડી છે પરતુ વૈજ્ઞાનિકો કાંઈ એમ હતાશ થાય એવા માનવીઓ નથી પરમાણુશક્તિને છૂટી પાડવાની રીત શોધવા પાછળ કેટલાય દેશના વૈજ્ઞાનિકો મહેનત કર્યા જ કરે છે તેમાં તેમને કેટલે અશે સફળતા પ્રાપ્ત થઈ હશે તે તો ચોક્કસ કહી શકાય નહી, પરતુ તાજેતરના બીજા વિશ્વયુદ્ધે એટલુ તો બતાવી આપ્યુ છે, કે પરમાણુશક્તિને છૂટી પાડવાની કોઈક ચાવી વૈજ્ઞાનિકોને હાથ લાગી છે તે શક્તિ તેમણે યુરેનિયમમાંથી છૂટી પાડી છે કે રેડિયમમાંથી કે પછી બીજા કોઈ તત્ત્વમાંથી તે ચોક્કસ રીતે કહી શકાય નહી અને તે શક્તિને તેમણે કેવી રીતે છૂટી પાડી છે તે પણ જાણી શકાય એમ નથી, કારણકે એ બાબતો લશ્કરી રહસ્ય બની ગઈ છે અમેરિકા કે જ્યાં પરમાણુશક્તિને છૂટી પાડવાની રીત શોધાઈ છે તે આ રહસ્ય બહાર પાડવા તૈયાર નથી, કારણકે તેથી તો તેનુ મહત્ત્વ લશ્કરી બળની દૃષ્ટિએ ઘટી જાય.

મિથ્યા દેશાભિમાને મદમસ્ત બનેલા અમેરિકાના વૈજ્ઞાનિકોએ અથાગ પરિશ્રમે પરમાણુશક્તિને છૂટી પાડવાનું રહસ્ય પ્રાપ્ત કર્યું પરતુ એ રીતે છૂટી પાડેલી પરમાણુશક્તિનો ઉપયોગ કેવી રીતે થયો? શુ તે શક્તિનો ઉપયોગ માનવજાતિના કલ્યાણ માટે થયો? ના, ના, માણસમાં રહેલો સેતાન હજી મરી પરવાર્યો નથી એ સેતાન તો માણસ જેમ વધુ ને વધુ સુધરતો ગયો તેમ વધુ ને વધુ બળવાન બનતો ગયો છે આવા પોતાની જાતને સસ્કૃતિમા ખૂબ આગળ વધેલા કહેવડાવનારા લોકોએ એ પરમાણુશક્તિનો ઉપયોગ પરમાણુબોમ્બ બનાવવામાં કર્યો, અને એ બોમ્બનો ઉપયોગ કોના પર થયો? તેને કોઈ લશ્કરી થાણા પર નાખવામા આવ્યો? કોઈ નૌકાદળ પર તેનો ઉપયોગ થયો? ના, ના તેને તો નાખવામાં આવ્યો

જાપાનના હિરોશીમા શહેર પર લશ્કરના માણસો જ નહીં; પરંતુ નિર્દોષ પ્રજાજનો–સ્ત્રી, પુરુષ, બાળક સર્વની–ઉપર તેનો ઉપયોગ થયો. શહેર પરના એક જ બોમ્બે તેનું સત્યાનાશ વાળી નાખ્યું.

પરમાણુબોમ્બની એ વિનાશકતાએ આપણને વિચાર કરતા કરી મૂક્યા છે–માનવજાતિના ભાવિને માટે આપણને ચિંતાતુર બનાવી મૂક્યા છે. હવે પછી ત્રીજું વિશ્વયુદ્ધ નહીં થાય એમ કોણ કહી શકે એમ છે? અને એ વિશ્વયુદ્ધમાં આ પરમાણુબોમ્બનો ઉપયોગ શું નહીં થાય? જરૂર થવાનો. અરે! આથી પણ વધુ શક્તિશાળી બોમ્બની શોધ થવાની અને તેનો ઉપયોગ એ વિશ્વયુદ્ધમાં થવાનો; અને આ એક પરમાણુબોમ્બ આખા શહેરનો નાશ કરી શક્યો તો એથી અનેકગણો શક્તિશાળી બોમ્બ શું ન કરે? કદાચ એક જિલ્લા માટે એવો એક જ બોમ્બ બસ થઈ પડશે. આ હિસાબે લડાઈમાં સંડોવાયેલા દેશોમાં કેટલો માનવસંહાર થશે, અને કેટલો વિનાશ ઊભો થશે તેની કલ્પના જ આપણને કંપાવી મૂકે છે. હજુ પણ પ્રભુ માનવજાતને સદ્બુદ્ધિ સમર્પે તો સારું. ન કરે નારાયણ અને જો ત્રીજું વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળે તો તે યુદ્ધમાં હારેલા અને જીતેલા દેશોની સ્થિતિ પથારીમાં પડ્યા-પડ્યા તરફડિયાં મારતા, ઊઠવાને અશક્ત માણસ જેવી હશે; અને હારેલા દેશોની સ્થિતિ કદાચ પથારીમાં પડ્યાપડ્યા હાલવા-ચાલવાને પણ અશક્ત માણસ જેવી હશે.

માનવસ્વભાવમાંની સુબુદ્ધિ તદ્દન મરી પરવારી છે એમ માનવાને હજી આપણી પાસે ચોક્કસ કારણો નથી. ધારો કે ત્રીજું વિશ્વયુદ્ધ ન થાય, અથવા તો થાય તો તેમાં પરમાણુબોમ્બનો ઉપયોગ ન થાય; અને બધા દેશો યુદ્ધમાં એ શક્તિનો ઉપયોગ ન કરવામાં સહમત થાય, અને એ શક્તિનો બીજી રીતે ઉપયોગ કરવામાં સફળ નીવડે તો? ધારો કે એક એરોપ્લેન ચલાવવામાં આ શક્તિનો ઉપયોગ કરવાની ચાવી કોઈ વૈજ્ઞાનિક શોધી કાઢે તો? તો તે એરોપ્લેનને સહેજે કલાકના લાખ માઈલની ગતિએ ઊડતું કરી શકાય! તો, તો પછી ચંદ્રમાં પહોંચવું એ સહેલી વાત બની જાય! ચંદ્ર આપણાથી આશરે બેલાખ ચાલીસહજાર માઈલ જેટલો દૂર છે. એટલે અઢીએક કલાકમાં ચંદ્રમાં પહોંચી જવાય. સવારે ઉજાણી માટે ચંદ્રમાં જઈને સાંજે તો પાછાં સુગમતાથી આવી શકાય! મંગળ આપણાથી ત્રણેક કરોડ માઈલ દૂર ખરો; એટલે ત્યાં પહોંચતાં આપણા પરમાણુસંચાલિત વિમાનને થોડાક દિવસ લાગે.

કહે છે કે મંગળમાં માણસો રહે છે, તેમની પાસે સમૃદ્ધિ પણ હશે. એટલે એ સમૃદ્ધિની લાલચે હીટલર જેવો કોઈ પાકે તો મંગળ પર ચઢાઈ પણ કરે અને મંગળના પ્રદેશને જીતવા પૃથ્વી પરથી લશ્કર જાય. આમ દેશો દેશો વચ્ચે નહિ; પરંતુ ગ્રહો ગ્રહો વચ્ચે લડાઈ થાય. કદાચ લડાઈ ન થાય તો મંગળ સાથે વેપાર કરવા માટે તો જરૂર જુદાજુદા દેશો હરીફાઈમાં ઊતરે અને આપણી પૃથ્વીમાં મંગળ સાથે વેપાર કરનારી જુદીજુદી કંપનીઓ ઊભી થાય. પરંતુ આ બધાની શક્યતા વધે ક્યારે? જ્યારે પરમાણુશક્તિનો ધારેલી રીતે ઉપયોગ થઈ શકે ત્યારે. નજીકના ભવિષ્યમાં વધારે તો કંઈ નહીં પરંતુ આપણી પૃથ્વીનું પરમાણુ-સંચાલિત વિમાન, ચંદ્રમાં પહોંચ્યાના સમાચાર આપણે જાણીશું એવી આશા રાખવી હાલને તબક્કે તો વધુપડતી નહિ જ ગણાય.

*

હરિજન ગીતા

શ્રી ઇંદ્રવદન ન દેસાઈ

ઢેડ, ભંગી વગેરે સમાજ-આરોગ્યનું કાર્ય કરનાર અછૂતોને હરિજનનું બિરુદ આપ્યું તે તો ગાંધીજીએ હિંદુસમાજમાં ગુમેથી ભદ્રસમાજની કુરીતિનીતિનો ભોગ બનેલ આ કોમને થયેલા અન્યાયોનો ઇતિહાસ એ હિંદુધર્મના કલંકનો ઇતિહાસ છે જન્મથી નહિ પણ કર્તવ્યથી માનવીનું પૌરુષ મપાય, એની પ્રતિષ્ઠા બંધાય આ હરિજનો ગમે તેટલા શુદ્ધ થઈને આવે, ધર્મ પાળે, ગીતાપાઠ કરે, અન્ય કોઈ લોકોપયોગી કાર્ય કરે તોયણ તે અસ્પૃશ્ય જ રહેવાના—માત્ર જન્મભેદને જ કારણે ! દુનિયાના કોઈ દેશમાં આવી આભડછેટ નથી, તો સર્વધર્મસમભાવની ઉત્કૃષ્ટ ભાવના સેવનાર હિંદુધર્મમાં શા માટે? હરિજનોને કેંદ્રમાં રાખી લેખકે અહીં આ પ્રશ્નનું મૂળ જોવા પ્રયત્ન કર્યો છે

વેદકાળ પહેલાં વર્ણાશ્રમ ધર્મ કે વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થા નહોતી વેદકાળમાં જ ભગવાન મનુ થયા તેમણે ઉત્તમ બ્રાહ્મણોની સલાહ લઈ વેદની રચના કરાવી અવ્યવસ્થિત રીતે જીવતી આર્યજાતિને પોતાના પ્રભાવથી એક નેજા નીચે આણી અને વર્ણવ્યવસ્થાનો આદેશ આપ્યો લગભગ ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં ફેલાવા આવેલા આર્યલોકો ભગવાન મનુના આદેશને આધીન થયા, અને તેમણે સ્થાપેલી વર્ણવ્યવસ્થામાં સામેલ થવાનું કબૂલ કર્યું બ્રાહ્મણોએ ચાર વેદ રચ્યા ને પોતાની વિદ્વત્તાને આધારે તેઓ બ્રાહ્મણો કહેવાયા, તેમણે ઉપદેશ આપવાનું કામ માથે લીધું બળવાન અને લડાયક પ્રકૃતિના આર્યો ક્ષત્રિય કહેવાયા અને તેમણે રાજકારણ અને લશ્કરમાં જોડાઈ આર્યજાતિનું રક્ષણ કરવાનું માથે લીધું ખેતી તથા વહેવાર અને લેવડદેવડમાં પાવરધા માણસો વૈશ્યો કહેવાયા, ને જે આર્યો જરા ઓછી બુદ્ધિના, કમતાકાત અને બીજાની આજ્ઞામાં રહી શકે એવા હતા, તેમણે સેવાનો આદર્શ સ્વીકાર્યો અને તેઓ શૂદ્રો કહેવાયા

આ ચારે ય વર્ણો આર્યધર્મ અને આર્યસંસ્કૃતિના મહત્ત્વનાં અંગો હતા અને આજે પણ અવ્યવસ્થિત રીતે તેમ જ કટાઈ ગયેલી રીતે પણ હજુ આ જમાનામાં જીવી રહ્યા છે પહેલાં આર્યલોકો એકબીજા સાથે ખાતાપીતા તથા બેટીવહેવાર પણ રાખતા વર્ણાશ્રમધર્મના સ્થાપન પછી પણ આ રોટીબેટીનો વ્યવહાર ચારે વર્ણમાં ક્યાંયે સુધી કાયમ રહ્યો હતો ક્ષત્રિયકુમાર કૌશિક, જે પાછળથી વિશ્વામિત્ર કહેવાયા, તેમણે બ્રાહ્મણ કન્યા રોહિણી સાથે લગ્ન કર્યાં હતાં. એ જ વિશ્વામિત્ર અનાર્ય રાજકુમારી ઉગ્રા સાથે લગ્ન કરવા તૈયાર થયા હતા વિશ્વામિત્રે સૂર્યની આરાધના કરીને અનાર્ય ઉગ્રા સાથે પરણવાની આજ્ઞા મેળવી હતી એ જ ઉગ્રાને બ્રાહ્મણોએ દગાથી મારી નાખી, છતાં બ્રાહ્મણો, ઊંચ બ્રાહ્મણો ગણાયા આર્ય-અનાર્યને કૌશિકે જોડ્યા તેથી જ તેઓ વિશ્વામિત્રનું મહામૂલું બિરુદ પામ્યા હતા

સત્યવાદી હરિશ્ચંદ્ર રાજા ભંગીને ત્યાં વેચાયા હતા, ને ભંગીનું કામ કરતા હતા તથા સ્મશાનમાં મરેલાનાં કફન ઉઘરાવતા હતા એ જ હકીકત બતાવે છે, કે ભંગીઓ આર્યધર્મનું અને જાતિનું ઉત્તમ અંગ હતાં, તથા તેમને બધા અડકી શકતા હતા ભંગીઓ શૂદ્રમાં ખપતા હતા, તેથી બેટી-વહેવાર કે ખાણાવહેવારથી અલગ નહોતા જો ખાણાવહેવારથી અલગ હોત તો ક્ષત્રિય રાજા હરિશ્ચંદ્ર ભંગીને ઘેર કદાપિ રહેત નહિ, તથા તેનો ધંધો સ્વીકારત નહિ

પુણ્યશ્લોક નળરાજા વનવાસ પછી રથ હાંકવાનું કામ કરતા હતા, ને અશ્વપાળની નોકરી ઋતુપર્ણ રાજાને ત્યાં સ્વીકારી હતી. એ બતાવે છે, કે ક્ષત્રિયો શૂદ્ર બની શકતા ને ફરીથી પાછા ક્ષત્રિય પણ બની શકતા.

બ્રાહ્મણો પણ શૂદ્ર જાતિ સાથે લગ્ન કરી શકતા હતા. મહામુનિ કશ્યપે માછીમારની પુત્રી મત્સ્યગંધા સાથે લગ્ન કર્યાં હતાં ને તેનાથી ભગવાન વેદવ્યાસનો જન્મ થયો. એ જ ભગવાન વ્યાસમુનિ મહાજ્ઞાની બ્રાહ્મણ ગણાયા. તે માછીની કન્યાથી ઉત્પન્ન થયેલા હતા. એ વેદવ્યાસ એટલા માટે કહેવાયા, કે એમણે વેદનો પુનરુદ્ધાર કર્યો, ને મહાભારત તથા બીજાં પુરાણો રચ્યાં. સંહિતાઓ અને ઉપનિષદો રચ્યાં ને આર્યધર્મને વ્યવસ્થિત કરવાનું કામ કર્યું.

એ જ માછીમારની પુત્રી મત્સ્યગંધા ક્ષત્રિય રાજા શાંતનુ સાથે પરણી, અને હસ્તિનાપુરની રાજગાદીએ બેઠી. મોહને વશ થયેલ વૃદ્ધ ને કામાંધ શાંતનુ રાજાને ત્યાં એનાથી પુત્રોનો જન્મ થયો. એ બે પુત્રો રાજાની વૃદ્ધાવસ્થાનું ફળ હતા, તેથી નિર્વીર્ય પાક્યા અને તેથી જ ગંગાપુત્ર ભીષ્મને કાશીરાજાને ત્યાં સ્વયંવરમાં ભાઈઓ માટે કન્યા લેવા જવું પડ્યું. કન્યાઓ આવી પણ બન્ને રાજકુમારો અકાળે મૃત્યુ પામ્યા. આખરે હસ્તિનાપુરની ગાદીના વારસ માટે મત્સ્યગંધાને પહેલા લગ્નના પુત્ર વેદવ્યાસને બોલાવવા પડ્યા. વ્યાસમુનિએ આ રાજકુમારીઓથી ધૃતરાષ્ટ્ર, પાંડુ અને વિદુરને જન્માવ્યા.

શ્રીરામચંદ્રે ભીલકુમારી શબરીનાં એઠાં બોર ખાધાં. શ્રીરામ ક્ષત્રિય હતા, શબરી શૂદ્ર હતી. એ પ્રેમનાં બોર ભલે હતાં; પણ ત્યાં વર્ણાશ્રમ ધર્મ હોવા છતાં રોટીવહેવાર ચાલુ હતો, પછી અડકવાની તો વાત જ શી?

રાવણ બ્રાહ્મણ હતો, છતાં ક્ષત્રિય બની લંકાનું રાજ્ય કરતો હતો. સુગ્રીવ અને હનુમાન વગેરે અનાર્યો હતા, છતાં ક્ષત્રિયનું કામ કરતા હતા માટે ક્ષત્રિય હતા. હનુમાન અનાર્ય હોવા છતાં આર્યોના પૂજનીય દેવ ગણાયા છે, મહાન રામભક્ત ગણાયા છે, અને આર્યોની વ્યાયામ પદ્ધતિના સંસ્થાપક અને ઉદ્ધારક પણ ગણાયા છે.

શ્રીકૃષ્ણ ક્ષત્રિય હતા, છતાં શૂદ્ર રાજા નંદને ત્યાં રહ્યા, ઊછર્યા અને જમ્યા. શૂદ્ર ગણાતા ગોવાળો ને ગોપીઓ સાથે જમ્યા, રમ્યા ને ભમ્યા, તેથી કંઈ ક્ષત્રિય મટી ગયા? શ્રીકૃષ્ણે કાલીનાગને નાથી સમસ્ત નાગપ્રજાને જીતી લીધી ને આર્યો સાથે ભેળવી દેવા પ્રયત્ન કર્યો. નાગપ્રજા મહાગાઢ જંગલોમાં વસતી હતી, આર્યોને કનડતી હતી અને આર્યોનું વર્ચસ્ સ્વીકારતી નહોતી એવી મહાપ્રાચીન હિંદુસ્તાનની જંગલી જાતિને ઉદ્ધારવાનું કામ શ્રીકૃષ્ણે કર્યું. આખરે અર્જુન પાસે ખાંડવવન બળાવી શ્રીકૃષ્ણે બાકી રહેલા નાગોને આર્યો સાથે ભેળવી દીધા.

ઠેઠ શ્રીકૃષ્ણ અને પાંડવો સુધી આપણા હિંદુસ્તાનમાં અસ્પૃશ્યતા નહોતી, તો તે આવી ક્યાંથી?

અર્જુન અનાર્ય જાતિની નાગકન્યા ઉલૂપી અને ચિત્રાંગદાને પરણ્યો, ભીમ પણ નાગકન્યાને પાતાળમાં એટલે અમેરિકામાં જઈ પરણ્યો. વળી ભીમ તો શૂદ્ર જાતિની છતાં રાક્ષસવૃત્તિની જંગલી હેડંબાને પણ પરણ્યો. એ બધા ક્ષત્રિય મટી શું શૂદ્ર ગણાયા? શું આ બધો રોટી ને બેટી વહેવાર એક હતો એમ સૂચન નથી મળતું?

મહાભારતકાળ સુધી હિન્દુધર્મમાં અસ્પૃશ્યતા નહોતી. હિન્દુધર્મના કોઈ પણ શાસ્ત્રમાં અસ્પૃશ્યતાનું નામનિશાન નથી.

આજે હિન્દુસ્તાન સિવાય દુનિયાના કોઈ ભાગમાં કે કોઈ ધર્મમાં અસ્પૃશ્યતા નથી, તો આ ગોઝારી અસ્પૃશ્યતા એકમાત્ર હિંદુધર્મમાં જ ક્યાંથી આવી? આવી અસ્પૃશ્યતા ક્યાં માણસો લાવ્યા?

ઢેડ-ભંગી આપણાં આંગણાં સાફ કરે, આપણા પગના પગરખાં બનાવે, આપણાં મંદિરના નગારાં બનાવે, આપણાં બજાર ને આંગણાં સાફ કરી આપણને નીરોગી ને સ્વચ્છ રાખે તે અસ્પૃશ્ય!

મહાભારત યુદ્ધ પછી અને પાંડવોના હિમાલયના મહાભિનિષ્ક્રમણ પછી એવો ત્રણ હજાર વર્ષનો અંધારપટ હિન્દુસ્તાનના કમનસીબે ઢોળાયો કે તેમાં આ વર્ણાશ્રમ-ધર્મમાં અનેક ફાંટાઓ પડી ગયા અનેક જાતિઓ ને જ્ઞાતિઓ ઉત્પન્ન થઈ વાડાઓ બંધાયા માનસ વધુ ને વધુ સંકુચિત બનતું ગયું, વિશાળતાનો નાશ થયો સર્વધર્મ સેવાભાવ અદશ્ય થયો સંપ્રદાયો વધી પડ્યા, ધર્મનો નાશ થવા લાગ્યો, થોડા ગમે તેમ વર્તવા લાગ્યા, જેને જેમ ફાવે તેમ જુલમો કરવા લાગ્યા

અસ્પૃશ્યતાએ આ અંધકાર યુગમાં શેતરંતે અંશે પગપેસારો કર્યો હતો, અને પોતાનું ખરું કાયમ રાખવા બ્રાહ્મણોએ અનેક પુરાણો રચી તેમાં મરજી ફાવે તેમ સ્વર્ગ અને નર્કની ઘાલમેલો કરી હતી ઠેરઠેર આ અંધકાર યુગમાં જ મંદિરોની સ્થાપના થઈ હતી તેમાં અનેક દેવદેવીઓ વધી ગયાં હતાં વહેમ અને ત્રાસે પોતાનું સામ્રાજ્ય જમાવી દીધું હતું અનેક વીરોને મહાભારત યુદ્ધે ભરખી લીધા હતા, એટલે હિંદુજાતિ પર વર્ચસ્વ જમાવનારા માત્ર સ્વાર્થી ધર્મ ગુરુઓનું જોર વધી ગયું હતું તેમણે પૂજા, મહાપૂજા, યજ્ઞયાગ, બલિ અને મહાબલિ વગેરેનું સ્થાપન કરવા માંડ્યું હતું બૌદ્ધ અને જૈનધર્મે તેમાં સાફસૂફી કરવા માંડી ત્યાં ભગવાન શંકરાચાર્યનો ઉદય થયો.

શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યે પોતાની આર્યદૃષ્ટિ સારા હિંદુસ્તાન પર ફેંકી બ્રાહ્મણધર્મનો નાશ થતો એયો સનાતન ધર્મનો નાશ તો કદી થતો જ નથી. માત્ર બ્રાહ્મણધર્મનો નાશ થઈ રહ્યો હતો અને પ્રજા બૌદ્ધધર્મ અને જૈનધર્મનો સ્વીકાર કરતી હતી ઠેરઠેર બૌદ્ધ અને જૈન મંદિરોનું સ્થાપન થવા લાગ્યું હતું બંને સંપ્રદાયોએ દેશ અને પરદેશમાં પોતાની નવીન અહિંસક, પાવન અને કલ્યાણકારી સંસ્કૃતિ ફેલાવવા ચારેય દિશાઓમાં પોતાના પરિવ્રાજકો મોકલી દીધા હતા આર્યધર્મના સત્ય, શિવ અને સુંદરમાં તેઓ માનતા હતા. તેઓ આર્યધર્મના જ સુધરેલા અંગ હતા

શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યની નજરમાં બધી સ્થિતિનો ખ્યાલ આવી ગયો બ્રાહ્મણો ઊંધે રસ્તે જતા હતા, તેમને પડકારી વ્યવસ્થિત કરવાનું કામ તેમણે શરૂ કર્યું ઉપદેશો આપી વેદધર્મ નહિ છોડવા માટે પડકાર કર્યો એમની વાણીની અને પ્રતિભાની સારી અસર થઈ ધીમેધીમે બૌદ્ધધર્મ હિંદુસ્તાનમાંથી અલોપ થતો ગયો અને તિબેટ, બ્રહ્મદેશ, ચીન અને જાપાનમાં ફેલાયો જૈન ધર્મ બહુ જ થોડા પ્રમાણમાં હિંદુસ્તાનમાં રહ્યો બ્રાહ્મણો ફરી યજ્ઞયાગ નવીન રૂપે કરવા લાગ્યા, પણ તેમના માનસ પરથી અંધકારયુગની પ્રબળ અસર ગઈ નહોતી અંધકાર યુગમાં તેમણે ભોગવેલા એશઆરામ, નિર્બળતા અને નિર્વીર્યતા તેમની સાથે જ હતાં. એટલે શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યે આદરેલો સુધારો બ્રાહ્મણોને બહુ પ્રમાણમાં ગમ્યો નહિ બહુ જ નાની વયમાં શંકરાચાર્યનું મૃત્યુ થયું

એક બાજુ મહાન તત્ત્વચિંતક સોક્રેટિસને

ઝેર દેવામાં આવ્યું હતું. ભગવાન ઈસુને ખીલા ઠોકવામાં આવ્યા હતા; ત્યારે હિંદુસ્તાનમાં ભગવાન શંકરાચાર્યને બત્રીસ વર્ષની વયે ઝેર આપી મારી નાખવામાં આવ્યા હતા; ત્યારેય અસ્પૃશ્યતા નહોતી. અંધકાર યુગમાં બ્રાહ્મણોએ ફેલાવેલી અસ્પૃશ્યતાને બૌદ્ધધર્મે અને જૈનધર્મે દફનાવી દીધી હતી.

ભગવાન શંકરાચાર્યના મૃત્યુ પછી ચાર ધામોમાં શારદાપીઠોનું સ્થાપન થયું અને બ્રાહ્મણો એ પીઠના તેજ નીચે આવ્યા

પછી શ્રીમદ્ રામાનુજાચાર્ય વગેરે થયા. તેમણે વૈષ્ણવધર્મનું સ્થાપન કર્યું ને શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિને રૂપક આપી નવીન મંદિરોનું સ્થાપન કર્યું. વૈષ્ણવ ધર્મ ધીમેધીમે મરજાદી બનતો ગયો અને તેમાં આભડછેટે ઉગ્ર સ્વરૂપ પકડયું. સ્નાન કર્યા વગરના ખુદ વૈષ્ણવોને પણ મંદિરમાં આવવા દેવામાં નહોતા આવતા તો પછી શૂદ્રોની તો વાત જ શી? અહીં અસ્પૃશ્યતાએ જોરશોરથી પગપેસારો કર્યો લાગે છે. જે બ્રાહ્મણધર્મે નહોતું કર્યું, તે વૈષ્ણવધર્મે કરી બતાવ્યું. વધી પોલી વર્ણાશ્રમની જાતોએ વધવામાં જ પોતાનું શ્રેયસ માન્યું હોય એમ લાગે છે બ્રાહ્મણોમાં અનેક પેટા જ્ઞાતિઓ શરૂ થઈ. વૈશ્યોમાં પેટા જ્ઞાતિઓનો રાફડો ફાટ્યો. શૂદ્રો પોતે પોતાના જુદા વાડાઓ સ્થાપવા લાગ્યા. વૈષ્ણવ સંપ્રદાયે અડકવા બાબતમાં જબરી મર્યાદા મૂકી ધર્મને અને ધર્મના સ્વરૂપને સંકુચિત બનાવી દીધું. રોટીવ્યવહાર પણ બંધ કર્યો. ધીમેધીમે બેટીવ્યવહાર પણ બંધ થયો, ત્યાં હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાનોનાં પગરણ શરૂ થયાં.

જુલમી મુસલમાનોના ત્રાસથી વટલાવાની બીકે, પોતાની દીકરીઓ ઉપાડી જવાની બીકે કન્યાઓનો આપલેવહેવાર બહુ સંકુચિત વર્તુળમાં આવી ગયો. પોતાનાં જ ગામોના એકડાને ગોળ બનાવી લોકો પોતાની જ્ઞાતિમાં અને પેટાજ્ઞાતિમાં જ કન્યા આપવા લાગ્યા. જ્યાં જે નાડી ને જ્યાં જ્યાં રહ્યા ત્યાં તેમણે તેમણે પોતપોતાનો વ્યવહાર શરૂ કર્યો. તેમાંથી અસ્પૃશ્યોની જમાત બાકી રહી શકી નહિ. અજ્ઞાને અને અભણતાએ બધાને આવરી લીધા હતા. મુસલમાનોના હુમલાથી શાસ્ત્રોના અભ્યાસ અને ભણવાગણવાનું બંધ થયું હતું. પોતપોતાની મરજી ફાવે તેમ વાડાઓ બાંધી સમાજ રહેવા લાગ્યો. શૂદ્રોમાંનો ઢેડ, ભંગી ખાલપા ને ચમારવર્ગ ભૂખે મરવા લાગ્યો. તેમણે ચામડાં ચૂથવામાં શ્રેય માન્યું અને હિન્દુઓથી ત્રાસી જઈને પોતપોતાની અલગ જમાતો ભેગી કરી હિંદુઓનાં મંદિરોમાં જવાનું બંધ કરી દીધું.

આ તો વૈષ્ણવોને ભાવતું હતું, એટલે તેમણે ધીમેધીમે તેમના અસહકારને ઉગ્ર સ્વરૂપ આપ્યું. અભણ અને અજ્ઞાનાવસ્થામાં જીવતો, ભૂખે મરતો બ્રાહ્મણ, વાણિયાના એઠાજૂઠા પર જીવતો આ વર્ગ પોતે આદરેલો અસહકાર ભૂલી ગયો. ગામથી દૂરદૂર રહેવા લાગ્યો, અતડો બની રહેવા લાગ્યો. મંદિરોમાં જવાનું તો બંધ કર્યું હતું. હવે તેણે કૂવે પાણી લેવાનું પણ બંધ કર્યું, અને પોતે અસ્પૃશ્ય અને અંત્યજ બનીને જીવવા લાગ્યો, ગંદો રહેવા લાગ્યો. તેણે પોતાનું ભાન અને પોતાપણું પણ ખોયું.

ગીતગોવિંદના કવિ જયદેવે આ અસ્પૃશ્યોની દશા જોઈ આંખમાં આંસુ આણ્યાં. તેણે તેમને મંદિરોમાં આવવા અને હિંદુઓ સાથે ભળાવી દેવા પ્રયત્નો કર્યા, પણ અજ્ઞાની અસ્પૃશ્યો આ સમજ્યા નહિ; અને સમજ્યા તેમને ઉગ્ર બ્રાહ્મણો અને મરજાદી વૈષ્ણવોએ ધક્કા માર્યા.

આ અસ્પૃશ્યતાની આગ ઠેઠ કાશ્મીરથી કન્યાકુમારી સુધી ફેલાઈ ગઈ હતી અસ્પૃશ્યોના છેટે અને છેટે રહેવાના ઇરાદાથી ગામના લોક છછેડાઈ પડ્યા હતા, તેથી તેમને વધારે દમવા લાગ્યા, અને ગામમાં ઝાડુ કાઢવા આવે ત્યારે રસ્તામાં થૂકવાની પણ મનાઈ કરી, તેથી આ અસ્પૃશ્યો ગાંજ્યા જાય એવા નહોતા તેમણે મોઢા આગળ હાંડલા બાંધ્યા અને વધારામાં જો અમારાથી અભડાતા હો. તો અમે ચાલીએ તે રસ્તો પણ સાફ કરી આપીએ એમ કહેવાતા ઉચ્ચ હિન્દુ લોકને પોકાર કર્યો

આમ અસ્પૃશ્યોના વરસવારસોમાં આવી પ્રથાઓ ઘર કરી ગઈ ઉચ્ચ હિન્દુઓને જોઈતું હતું ને વૈદે કહ્યા જેવુ થયુ

અસ્પૃશ્યો પર પછી અમાનુષી જુલમોએ હદ કરી ત્યારે કેટલાક મહાનુભાવોએ તેમના પર અમીદૃષ્ટિ નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો મહાત્મા એકનાથ, ભક્તકવિ નરસિંહ મહેતા, સ્વામી રામદાસ વગેરેએ તેમને અપનાવી લેવા સનાતની હિન્દુઓને વિનતિ કરી, પણ આ જડ એવી પેસી ગઈ હતી, કે તે એકદમ નીકળવી મુશ્કેલ હતી

પણ ઈશ્વરને અન્યાય સામે ટકીક કહેવાનું હતું હિન્દુસ્તાન અને હિન્દુ સંસ્કૃતિ ભયમાં હતાં, ત્યારે મહાત્મા ગાંધીજી નક્કર સિદ્ધાંતો સાથે આ અવની પર પધાર્યા તેમણે અન્યાય, અત્યાચાર, જુલમ અને અસત્ય સામે પોકાર પાડ્યો ગાંધીજીએ બુદ્ધ, મહાવીર, ઈસુને સભામાં ભગવાન મનુ, શ્રીરામ, અને શ્રીકૃષ્ણને નમન કર્યું, જયદેવ, મહાત્મા એકનાથ અને નરસિંહ મહેતા તથા એવા અનેક અસ્પૃશ્યો અને દબાયેલી જાતિના હિતચિંતકોને યાદ કર્યા અંત્યજોમાં થઈ ગયેલા અનેક ભક્તોને સાદ કર્યો 'આ અન્યાય–આ જુલમ હવે નહિ સહન થાય. હું વૈષ્ણવ, ચુસ્ત સનાતની હિન્દુ અસ્પૃશ્ય બનીને પણ અસ્પૃશ્યોનો ઉદ્ધાર કરીશ આ જાતિઓએ ઘણુ સહન કર્યું છે હિન્દુ ધર્મ અને હિન્દુ સંસ્કૃતિ ભયમાં છે. અસ્પૃશ્યતા સ્વરાજ લેવામાં અંતરાયરૂપ છે. દુનિયાની દૃષ્ટિએ, બીજા દેશોની દૃષ્ટિએ અસ્પૃશ્યતા પાપ છે, હિન્દુધર્મનું કલંક છે એ ધોયે જ છૂટકો ' એમણે કહ્યુ

અસ્પૃશ્યોને મહાત્માજીએ હરિજનોનુ વહાલસોયુ નામ આપ્યુ. તેમને ઉદ્ધારવાનુ બીડુ ઝડપ્યુ સૂતેલી, નિંદરમાં ઘેન અનુભવતી આર્યસંસ્કૃતિ જાગી ઊઠી જો અસ્પૃશ્યોને અલગ મતાધિકાર મળે તો મુસલમાનોનું અને ખ્રિસ્તીઓનુ જોર વધી પડે હિંદુ મત ગણતરીમાં ઓછા ટકા ઊતરે ત્રાસથી અસ્પૃશ્યોએ ખ્રિસ્તી ધર્મનો અંગીકાર કરવા માંડ્યો હતો બ્રાહ્મણો ને વૈષ્ણવો આ સમજતા નહોતા હિંદુઓ જાતે કરીને પોતાના પગ પર કુહાડો મારી હિંદુજાતિના ઉપયોગી અંગરૂપ અંત્યજોને ખ્રિસ્તી બનતા જોઈ રહ્યા હતા

હિંદુજાતિનો ને હિંદુધર્મનો આ નાશ ગાંધીજીથી કેમ સહન થાય ! મહાત્માજીએ હરિજનોને અપનાવી લેવા તેમની સાથે ફરીથી રોટી અને બેટી વહેવાર કરવા હિંદુ જનતાને વિનતિ કરી આપણે અસલ આર્ય રીતિનીતિથી જેમ જીવતા હતા તેમ જીવવાનુ પ્રજાને આહ્વાન કર્યું અજ્ઞાનમાં ડૂબેલા અસ્પૃશ્યોને હરિના જન બનાવી તેમને મંદિરમાં દાખલ કરવા, ગામમાં રહેવા, કૂવે પાણી ભરવા સમજાવવામાં આવ્યા, પોતે શી રીતે અસ્પૃશ્ય બની ગયા છે તે ન સમજતા હરિજનો આભા બની આ સંસ્કૃતિનો સમન્વય જોઈ રહ્યા બાપુએ નોંધ્યું

'આભડછેટ જ્યાત્યા ધર્મમાં ધર્મને નામે કે બહાને પેસી ગઈ નાખ્યા જ કરે છે અને ધર્મને કલુષિત

કરે છે. જો આત્મા એક જ છે, ઈશ્વર એક જ છે તો અસ્પૃશ્ય કોઈ જ નથી. જે રીતે ઢેડભંગીને અસ્પૃશ્ય ગણવામાં આવે છે પણ અસ્પૃશ્ય નથી તે રીતે મૃતદેહ પણ અસ્પૃશ્ય નથી. એ માન અને કરુણાને પાત્ર છે.......પણ જે તિરસ્કારરૂપે ભંગી, ઢેડ, ચમાર ઇત્યાદિ નામે ઓળખાય છે એ તો જન્મે અસ્પૃશ્ય ગણાય છે. ભલે તેણે સેંકડો સાબુથી વર્ષો લગી શરીર ચોળ્યું હોય, ભલે તે વૈષ્ણવનો પોશાક પહેરે, માળા-કંઠી રાખે, ભલે તે ગીતાપાઠ રોજ કરે ને ધંધો લેખકનો કરે તો યે અસ્પૃશ્ય છે. આમ જે ધર્મમાં મનાય કે આચરાય તે ધર્મ નથી, અધર્મ છે ને નાશને યોગ્ય છે. આપણે અસ્પૃશ્યતાનિવારણને અલતું સ્થાન આપીને એમ માનીએ છીએ, કે અસ્પૃશ્યતા હિંદુધર્મનું અંગ નથી, એટલું જ નહિ પણ એ હિંદુધર્મમાં પેસી ગયેલો સડો છે, વહેમ છે, પાપ છે, ને એનું નિવારણ કરવું. પ્રત્યેક હિંદુનો ધર્મ છે. તેનું પરમ કર્તવ્ય છે. તેથી જે તેને પાપ માને છે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરે અને કંઈ નહિ તો પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે પણ ધર્મ સમજીને સમજદાર હિંદુ પ્રત્યેક અસ્પૃશ્ય ગણાતા ભાઈબહેનને અપનાવે. તેનો હેતે, સેવાભાવે સ્પર્શ કરે, સ્પર્શ કરી પોતાને પાવન થયેલ માને. ..પૃશ્યનાં દુઃખો દૂર કરે, વર્ષો થયાં તેમને કચડી ખવામાં આવેલ છે તેથી તેમનામાં જે અજ્ઞાનાદિ દોષો પેસી ગયા છે તે ધીરજપૂર્વક દૂર કરવામાં તેમને મદદ કરે, અને આમ બીજા હિંદુઓને કરવા મનાવે-પ્રેરે.' મં. અ.

અજ્ઞાનતાના કૂપમાં ગોથાં ખાતા બ્રાહ્મણો અને વૈષ્ણવોએ અસ્પૃશ્યતા સામે વિરોધ કરવાની જરૂર નથી. હિન્દુસ્તાન અને હિન્દુ સંસ્કૃતિ, હિન્દુધર્મ અને વેદશાસ્ત્રો, કોઈ એકલાનાં નથી. એમાં આ હરિજનોનો ફાળો પણ નાનોસૂનો નથી. આ મંદિરો અને કૂવાઓની ઈંટો અને માટીચૂનામાં હરિજનોનાં રુધિર ને હાડમાંસ પુરાયાં છે. તે હિન્દુઓ ન ભૂલે. અસ્પૃશ્યતાના નિવારણ માટે જ મહાત્માજીનો અવતાર થયો હતો. જો અસ્પૃશ્યોનો ઉદ્ધાર થયો ન હોત તો આઝાદી મળત નહિ, અને હજુ પણ જો હરિજનોને અપનાવવામાં નહિ આવે તો આર્યસંસ્કૃતિ ને હિન્દુધર્મ બન્ને જોખમમાં જ અટવાયા કરશે.

આભડછેટ અને જુલમ શા માટે? દુનિયાના દરેક ભાગમાં ઝાડુ કાઢનારા અને બજરૂ સાફ કરનારા માણસો છે જ. તેઓ ખ્રિસ્તીધર્મ, મુસ્લિમધર્મ કે બૌદ્ધધર્મ પાળતા હશે તેને તે તે ધર્મમાં અડકવામાં આવે છે, સાથે ખાવાપીવામાં ત્યાં બિલકુલ બાધ નથી, તેઓ તેમનાં દેવળ અને મંદિરોમાં પ્રાર્થના માટે જઈ શકે છે, બધાને અડકી શકે છે, સિદ્ધ પછી આપણે ત્યાં આ ભેદ શા માટે?

✲

એક ખાં સાહેબ કોઈ સરદારને ત્યાં નોકરી પર રહ્યા. ખાં સાહેબ ફૂવડ ઘણા. દરરોજ સવારે હાંલ્લીમાં ખીચડી બનાવી નોકરી પર જાય. હાંલ્લીમાં કંઈ વધ્યુંઘટ્યું હોય તે એક કાળી કૂતરી નખથી ખોતરી-કરીને બરાબર સાફ કરી જાય. એટલે ચોખ્ખી થયેલી હાંલ્લીમાં રાત્રે તે બીજી ખીચડી રાંધે. તે પણ વધીઘટી હોય તે કૂતરી ખાઈ જાય ને હાંલ્લી સાફની સાફ!

વખત જતાં કૂતરી મરી ગઈ. હાંલ્લીનું વધેલું સાફ કોણ કરે? ધોવાની તો ટેવ હતી નહિ. એટલે બે-ત્રણ દિવસ આમ ઉપરાઉપરી હાંલ્લીમાં ખીચડી રંધાતાં એમાંથી દુર્ગંધ આવવા લાગી, ને ખીચડી બગડી ગઈ ત્યારે ખાં સાહેબે કહ્યું:

'ક્યા ખુદાકી કુદરત હૈ, કાલી કૂતરી મરનેસે મેરી ખીચડીમેંસે ભી સ્વાદ ગયા!'

×

'કૉંગ્રેસ અને મજૂરો

શ્રી 'અભ્યાસી'

કોઈ પણ રાષ્ટ્રની આર્થિક તાકાત તેના ઉદ્યોગકેન્દ્રો, ને તેની સાથે સંકળાયેલી સંસ્થાઓ પર નભે છે કારખાનામાં ને ઉદ્યોગકેન્દ્રોમાં કામ કરતા મજૂરો એ રાષ્ટ્રના હાથપગ છે હાથ-પગ જેટલા મજબૂત તેટલું જ શરીરનું સ્વાસ્થ્ય સારું આપણી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ ને એના સૂત્રધારોને આ વાતની પ્રતીતિ ક્યારનીયે થઈ ગઈ છે એ બંને પરસ્પર કેવા સંકળાયેલા છે તેનો આવશ્યક ખ્યાલ આપવાનો અહીં પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે

જ્યારે ૧૯૧૫-૧૬ના જમાનામાં શ્રી મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી હિંદમાં આવ્યા અને અહીં આવ્યા બાદ પોતાના રાજકીય ગુરુ શ્રી ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલેની સલાહ મુજબ તેમણે દેશભરનો પ્રવાસ કરી બધી પરિસ્થિતિ જાતે નિહાળી, તેનો અભ્યાસ કર્યો જનતાને નજરોનજર નિહાળી, એ પછી તેઓ અમદાવાદમાં આશ્રમ સ્થાપી વસ્યા

હિંદના કૉંગ્રેસવાદી રાજકારણમાં તેઓ દાખલ થયા ત્યારે તેઓ માત્ર અજાણ્યા માનવી ન હતા, તેઓ તો એક સફળ સરદાર અને કુશળ નેતા તરીકે ક્યારનાયે જાણીતા થઈ ચૂક્યા હતા હિંદમાંથી દક્ષિણ આફ્રિકામાં મજૂરો તરીકે ગયેલા ગીરમીટ મજૂરોના હક્કોની લડત ચલાવનાર અણનમ સેનાની તરીકેની, ગોરા બગીચાવાળાઓ સામે ગરીબ ખેડૂતોની ચંપારણમાં સફળ લડત ચલાવનાર કિસાન-નેતા તરીકેની અને સને ૧૯૧૮માં સત્ય અને અહિંસાને માર્ગે હિંદુસ્તાનમાં સૌથી પ્રથમ ઔદ્યોગિક લડત ચલાવી અમદાવાદમાં મજૂર ચળવળનું સાચું મંડાણ કરનાર તરીકેની તેમની કીર્તિ દેશભરમાં ફેલાઈ ચૂકી હતી. દેશનો સમજદાર વર્ગ તેમની તરફ આશા સાથે મીટ માંડી રહ્યો હતો અને જાણકાર માણસો સમજી ગયા હતા કે ગાંધીજી એ યુગપુરુષ છે અને દેશનું ભાવિ હવે તેઓ જ ઘડનાર છે

આવા ગાંધીજી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના નેજા નીચે આવી ઊભા રહ્યા અને મહાસભાની નેતાગીરી તેમના હાથમાં સહેજે સરી પડી. અને તેમ થતાંની સાથે જ મહાસભા ચર્ચા-પરિષદ મટી ગઈ અને પરદેશી ગુલામી સામે લડતી બંડખોર સંસ્થા જ નહિ, પણ સર્વ પ્રકારના અન્યાયો-પછી ભલે તે આર્થિક હોય, સામાજિક હોય કે ગમે તે હોય-સામે અણનમ રીતે લડનારી ક્રાંતિકારી સંસ્થા બની જે સંસ્થા તે દિવસ સુધી વકીલો, દાક્તરો અને મોટા ચળવળખોરોની બની હતી તે હવે જનતાની બની

સને ૧૯૧૪ની મહાભારત લડાઈ પૂરી થઈ ત્યાંસુધી આજના અર્થમાં મજૂર ચળવળની કોઈ શરૂઆત હિંદભરમાં ક્યાંયે થઈ ન હતી. કોઈકોઈ સ્થળે મજૂર મિત્ર-મંડળો કે એવી નાનીમોટી મંડળીઓ ઊભી થઈ મજૂરોનું દુઃખ હળવું કરવા કામ કરતી હતી

પણ લડાઈના જમાનામાં પગારો એના એ રહ્યા, નફાઓ વધ્યા, ચીજ-વસ્તુઓના ભાવોમાં વધારો થયો, જીવન મુશ્કેલ બન્યું અને તે સ્થિતિમાં મજૂરોમાં પણ અસંતોષ પેદા થવા માંડ્યો આ અસંતોષે દેશમાં સને ૧૯૧૯-૨૦માં હડતાળોનો પવન ફેલાવ્યો હતો આ અરસામાં સને ૧૯૧૮માં અમદાવાદમાં ગાંધીજીની રાહબરી નીચે લડાયેલી

મજૂરોની લડત હિંદની મજૂર ચળવળના ઇતિહાસમાં એક સીમાસ્તંભ તરીકે કાયમ યાદ રહી જવાની છે. આ સફળ લડતને પરિણામે જ સને ૧૯૧૯માં અમૃતસરમાં ભરાયેલી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની વાર્ષિક બેઠકમાં પહેલી જ વાર મજૂર વર્ગની સ્થિતિ સુધારવાનું કામ હાથ ધરવા, મજૂરોની આર્થિક અને રાજકીય સ્થિતિ સુધારવા અને મજૂરોને તેમનું સાચું સ્થાન મળે તે માટે મજૂરમંડળો સ્થાપવા અને તેને આગળ ધપાવવા મહાસભાવાદીઓને વિનતિ કરતો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો.

પ્રજામાં અને ખાસ કરીને મજૂર અને કિસાન વર્ગમાં જે જાગૃતિ આવી રહી હતી, તેને કચડી નાખવા સરકારે પણ દમનનો દોર છૂટો મૂક્યો હતો. તેનો મહાસભાએ સખત વિરોધ પોકાર્યો અને ખેડૂતો ને મજૂરોની વહાર મહાસભાએ કરવા માંડી.

પણ સૌથી પ્રથમ સક્રિય પગલું તો સને ૧૯૨૧ના જાન્યુઆરીમાં લેવાયું. તે મહિનામાં મહાસભા સમિતિએ મજૂરોને સંગઠિત કરવા અને તેમનું કામ વ્યવસ્થિત ધોરણે મૂકવા એક સમિતિ નીમી, તે સમિતિમાં દેશબંધુ ચિત્તરંજનદાસ, પંજાબકેસરી લાલા લજપતરાય વગેરે પીઢ નેતાઓને કામની સોંપણી કરવામાં આવી. આ સમિતિએ મજૂર ચળવળ આગળ ધપાવવાની દિશામાં ઠીકઠીક કામ કર્યું; પણ ટૂંક સમયમાં જ એ જણાઈ આવ્યું કે મહાસભા મજૂર ચળવળને ટેકો ભલે આપે પણ જો મજૂરોનું કામ સાચેસાચ આગળ ધપાવવું હોય તો તે માટે સ્વતંત્ર ને નોખી સંસ્થાઓ ઊભી કરવી જોઈએ.

આને પરિણામે જ સને ૧૯૨૦માં અખિલ હિંદ ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસની સ્થાપના થઈ. તેને મહાસભાએ વધાવી લીધી એટલું જ નહિ, પણ તેને પોતાનો સાથ અને સહકાર આપવા માટે છ પીઢ માણસોની એક સમિતિ પણ નીમી. સને ૧૯૨૨માં ગયા મુકામે મળેલી મહાસભાની બેઠકે તો દેશમાં ઔદ્યોગિક અને ખેડૂતમજૂરોને સંગઠિત કરવાના કામમાં અખિલ હિંદ ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસની કારોબારીને મદદ કરવા એક સમિતિ પણ નીમી. દીનબંધુ એન્ડ્રુઝ આ સમિતિના એક સભ્ય હતા.

આ અગાઉ ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસની સ્થાપનામાં અને તેના વિકાસમાં મહાસભાવાદીઓનો સાથ હતો. મહાસભાના કેટલાયે પ્રમુખો અને મંત્રીઓએ આ સંસ્થાના પ્રમુખ અને મંત્રીઓનું પદ સ્વીકારી એ સંસ્થાના કાર્યમાં સક્રિય સહકાર પૂર્યો હતો. એના પહેલા જ પ્રમુખ લાલા લજપતરાય હતા, જેઓ તે સમયે મહાસભાના પણ પ્રમુખ હતા. દેશબંધુ ચિત્તરંજનદાસ, પંડિત જવાહરલાલ નહેરુ અને શ્રી. સુભાષચંદ્ર બોઝે પણ આ સંસ્થાનું પ્રમુખપદ શોભાવ્યું હતું.

રાષ્ટ્રીય મહાસભા પરદેશી સરકાર સામે આઝાદી જંગ ખેલી રહી હતી અને તે અંગે મહાસભાવાદી આગેવાનો તથા સંસ્થાને અવારનવાર લડતો ખેલવી પડતી તેમ જ જેલવાસ પણ ભોગવવો પડતો. એ સતત કામગીરીને પરિણામે મજૂર ચળવળમાં તેમ જ મજૂર–સંસ્થાના કામમાં મહાસભા જોઈએ એટલો રસ લઈ શકતી ન હતી, તેમ તેના કામમાં સક્રિય સહકાર તથા સાથ પણ આપી શકતી ન હતી.

આ અરસામાં જ્યારે દેશની મજૂર ચળવળ અને મજૂર સંગઠનો, જુદા જુદા વાદો અને બદલાતી નેતાગીરીનાં વમળોમાં આમથી તેમ અથડાતાં હતાં, ત્યારે અમદાવાદમાં પૂજ્ય ગાંધીજીની પ્રેરણા અને દોરવણી હેઠળ સ્થપાયેલ મજૂર મહાજન સંઘ વધુ ને વધુ શક્તિશાળી બનતો જતો હતો અને રોજ–બરોજ તેની

પ્રગતિ થયા કરતી હતી

સને ૧૯૩૧માં કરાચી અધિવેશનમાં મહાસભાએ મજૂરો અંગે સ્પષ્ટ કાર્યનીતિ અને કાર્યક્રમ અપનાવ્યો તે વખતે પહેલી જ વખત મહાસભાએ ઔદ્યોગિક મજૂરોને જીવનનિર્વાહ પૂરતું વેતન જોઈએ (અ લીવિંગ વેજ્સ), કામનાં કલાકોમાં ઘટાડો થવો જોઈએ, કામગીરીની સ્થિતિ તંદુરસ્ત હોવી જોઈએ, ઘડપણ, માંદગી અને બેકારીમાં રક્ષણ મળે તે માટેની વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ, સ્ત્રી કારીગરોને જરૂરી રક્ષણ મળવું જોઈએ, બાળ મજૂરોને કામે રાખવા સામે નિયંત્રણો હોવાં જોઈએ, મજૂરોને સંગઠનો બાંધવાની તેમજ સમૂહગત કરારો કરવાની છૂટ હોવી જોઈએ વગેરે મતલબનો વિસ્તૃત ઠરાવ કરાંચી મહાસભામાં કરવામાં આવ્યો હતો

મહાસભાએ મજૂરો માટે ઉપરનો કાર્યક્રમ તો ઘડી કાઢ્યો, તે અંગે પોતાની કાર્યનીતિ પણ નક્કી કરી, પરંતુ એ કાર્યને આગળ ધપાવવા અંગે, તેને અમલમાં મૂકવા અંગે કોઈ સક્રિય પગલું લેવામાં આવે તે પહેલાં મહાસભાને ગેરકાયદેસર સંસ્થા તરીકે જાહેર કરવામાં આવી, પણ જ્યાં ફરી સંજોગો અનુકૂળ થયા અને મહાસભા પોતાનું કામ કરતી થઈ ત્યારે —એટલે કે સને ૧૯૩૪માં—મહાસભાની કારોબારી સમિતિએ ઠરાવ કરી મહાસભાવાદીઓને મજૂર-સંગઠનો રચવા અને તેનું કામ કરવાની ભલામણ કરી હતી

ગાંધીજીના સત્ય અને અહિંસાના સિદ્ધાંતો, જે અમદાવાદ મજૂર મહાજન સંઘ મારફત મજૂરકાર્યમાં અપનાવાઈ રહ્યા હતા તેને, દેશભરની મજૂર ચળવળમાં સ્થાન મળે અને મજૂરોનું કામ સાચા રાહે ચાલે તે માટે સને ૧૯૩૪માં 'ગાંધી સેવા સંઘે' એક મજૂર સમિતિની સ્થાપના કરી આ સમિતિએ સને ૧૯૩૮માં 'હિંદુસ્તાન મજદૂર સેવક સંઘ' નામની સંસ્થા સ્થાપી પૂજ્ય ગાંધીજીએ મજૂર-માલિકોના સંબંધમાં જે સત્ય અને અહિંસાના સિદ્ધાંતો યોજ્યા હતા તે સિદ્ધાંતો દેશભરની મજૂર ચળવળમાં અપનાવવા અને તેમ કરી ન્યાયી ઔદ્યોગિક સંબંધો સ્થાપવા અને દરેક પ્રકારનું શોષણ નાબૂદ કરવાનું કામ દેશભરમાં શરૂ થઈ આગળ વધે તેમ કરવાની જવાબદારી આ સંઘને સોંપાઈ

આ સંઘ કંઈ કોઈ મધ્યસ્થ મજૂર સંસ્થા ન હતી તેનું કામ તો સાચા સેવાભાવી અને તાલીમબદ્ધ મજૂરસેવકો ઊભા કરવાનું હતું અને તેણે અમદાવાદ મથકે જુદા-જુદા પ્રાંતોના કાર્યકરોને મજૂરકાર્ય અંગે જરૂરી તાલીમ આપી તૈયાર કરવાનું કામ શરૂ કર્યું આ રીતે તાલીમ પામેલા કાર્યકરો પોતપોતાના પ્રાંતમાં પાછા ફરી મજૂરકાર્યમાં જોડાતા હતા આ સંઘને બીજી પણ એક જવાબદારી સોંપાઈ હતી, અને તે મજૂર-કાર્યમાં જોડાયેલા મહાસભાવાદીઓને જરૂરી દોરવણી અને સલાહસૂચન આપવાની વખત જતા સંઘનું કાર્યક્ષેત્ર વિસ્તારવામાં આવ્યું અને તેના સભ્યો માટે ગાંધીજીના સિદ્ધાંતોનું પાલન ફરજિયાત ગણવામાં આવ્યું

સને ૧૯૩૭માં દેશના અગિયાર પ્રાંતોમાંથી આઠ પ્રાંતોમાં મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં મહાસભાએ ચૂંટણીના ઢંઢેરામાં એ સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું હતું કે મહાસભા મજૂરોનો સંગઠન કરવાનો હક સ્વીકારે છે અને તેમનાં હિતો આગળ ધપાવવામાં તે બધી જ મદદ કરશે મજૂરવર્ગ પર આ વખતે મહાસભાની ભારે અસર હતી અને આ અસર ૧૯૩૬-૩૭માં જ્યારે ધારાસભાઓની ચૂંટણી થઈ ત્યારે સ્પષ્ટપણે જણાઈ આવી હતી. મજૂર-બેઠકોમાંથી ૯૦ ટકા બેઠકો મહાસભાવાદીઓને મળી હતી

મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળોની સત્તા

ખૂબ જ સહૃદય હતી. તેમની સામે અનેકવિધ દેશોના તેનાં કામો પડેલાં હતાં. તેમના માર્ગમાં અનેક ભારે અંતરાયો હતા, તેમ છતાં મજૂર વર્ગના હિત માટે જરૂરી પ્રવૃત્તિ હાથ ધરવામાં તેઓ અચકાયા ન હતા. સને ૧૯૩૭માં મહાસભાની કારોબારીએ શ્રી જયરામદાસ દોલતરામ, શ્રી એમ. આર. મસાણી, આચાર્ય કૃપાલાની, શ્રી. વી. વી. ગીરી, (પાછળથી આ જગ્યાએ શ્રી. જયપ્રકાશ નારાયણને નીમવામાં આવ્યા હતા)ની એક મજૂરસમિતિ નીમી હતી. આ સમિતિએ ઠીકઠીક પ્રગતિ સાધી. આ સમિતિએ સને ૧૯૩૭ના ઑકટોબરમાં પ્રાંતોના મજૂરપ્રધાનો અને મજૂરમંત્રીઓની એક પરિષદ બોલાવી હતી અને તેમાં બધા પ્રાંતોમાં એકધારી મજૂરનીતિ, કાયદાઓ અને મજૂરકલ્યાણની પ્રવૃત્તિ હાથ ધરવા અંગે નિર્ણયો કરવામાં આવ્યા હતા.

આ પરિષદે કારખાનાંના કાયદામાં સુધારો કરવા, મજૂરકાયદાઓનો ચીવટાઈથી અમલ કરવા માટે પગાર, ભરતી, વસવાટ, દેવાદારી, વીમો વગેરે પ્રશ્નોની તપાસ વગેરેનો કાર્યક્રમ ઘડી કાઢ્યો. આ કાર્યક્રમમાં ખેતમજૂરો અને બગીચાના મજૂરોની સ્થિતિ સુધારવાના, નિરક્ષરતા-નાબૂદીના, ઔદ્યોગિક મથકોમાં દારૂબંધી કરવાના વગેરે કાર્યક્રમ અનુસાર મુંબઈ, સંયુક્ત પ્રાંત, બિહાર વગેરે પ્રાંતોમાં મજૂરોની સર્વદેશીય સ્થિતિની તપાસ માટે મજૂર-તપાસ સમિતિઓ નિમાઈ હતી અને આ સમિતિઓએ તલસ્પર્શી તપાસ કરી વિગતવાર ભલામણો સાથેના અહેવાલ તૈયાર કર્યા હતા.

આ મજૂર-તપાસસમિતિઓએ તૈયાર કરેલા અહેવાલોમાં કરવામાં આવેલી ભલામણો, તે વખતે તો પોથીમાં જ રહી, કારણ મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળોએ કોંગ્રેસના આદેશ મુજબ રાજીનામાં આપ્યાં. પણ એ તલસ્પર્શી તપાસમાં લીધેલો શ્રમ નકામો નથી ગયો. એ તપાસે જ ભવિષ્યમાં કરવાનાં કામો અંગેની ભૂમિકા તૈયાર કરવાનું મહત્ત્વનું કામ કર્યું.

મુંબઈના મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળે સને ૧૯૩૭માં ઔદ્યોગિક ઝઘડા અંગેનો કાયદો પસાર કર્યો હતો. આ કાયદામાં ઔદ્યોગિક ઝઘડાઓના શાંતિમય ઉકેલ માટે સમાધાન અને લવાદીની જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી. આ ઉપરાંત મજૂરોની સ્થિતિ સુધારવા અંગે મહાસભાવાદી પ્રાંતોમાં કાયદાથી અને વહીવટી હુકમોથી કેટલીક સરળતાઓ કરવામાં આવી હતી.

એટલું ખરું કે શરૂઆતના કોંગ્રેસી પ્રધાનમંડળો સત્તાના સ્થાન ઉપર લાંબો સમય રહ્યાં નહિ, તેમ છતાં તેમણે જે સુંદર અને અસરકારક કાર્યક્રમ ઘડી કાઢ્યો તેને લીધે ભવિષ્યમાં કઈ દિશામાં, કઈ રીતે કામ કરવું તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ મળી ગયો; અને આજે આપણે જોઈએ છીએ કે એ કાર્યક્રમો વધુ વિગતે અને ચોકસાઈથી અમલમાં મુકાઈ રહ્યા છે. ટૂંકમાં એ વખતમાં પ્રધાનમંડળોએ મજૂરોની પરિસ્થિતિ સુધારવામાં મૂળભૂત જરૂરી એવું તપાસનું અને વિગતવાર ભલામણોનું-પાયાનું કામ કર્યું હતું.

આ પછી આવી 'હિંદ છોડો'ની ઐતિહાસિક લડત. એ લડતમાં હિંદના મજૂરોએ અને તેમાંયે ખાસ કરીને અમદાવાદના મજૂરોએ ૧૦૫ દિવસની લાંબી સળંગ રાજકીય હડતાળ શાંતિથી અને સંપૂર્ણ શિસ્ત સાથે પાળી, ઔદ્યોગિક ઇતિહાસમાં એક અનોખું અને જ્વલંત ઉદાહરણ પૂરું પાડ્યું.

૧૯૪૨ની આ લડત પૂરી થઈ અને મહાસભાએ પોતાનું રોજબરોજનું કામ શરૂ

કર્યું ત્યારે તેણે સૌથી પ્રથમ દેશદ્રોહી પુરવાર થયેલા અને મહાસભાની વિચારસરણીથી જુદી વિચારસરણી, નીતિરીતિ અને સિદ્ધાંતો ધરાવતા સામ્યવાદીઓને પોતાની હરોળમાંથી બરતરફ કર્યા, બહાર કાઢ્યા, કારણ તેમની બધી જ કામગીરી મહાસભાના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોથી વિરોધી હતી અને ૧૯૪૨ની આખી યે લડત દરમિયાન તેમણે સરકારના હાથા તરીકે પ્રજા અને દેશને દગો દેવાનું જ કામ કર્યું હતું

આ પ્રસંગે એ વધુ સ્પષ્ટ બન્યું કે મહાસભાએ હવે મજૂરોનું કાર્ય વધુ વેગથી હાથ ધરવું રહ્યું મજૂર વર્ગને તેણે જે વચનો આપ્યાં તે તેણે હવે પૂરાં કરી આપવાં જોઈએ, તેનો અમલ કરવો જોઈએ, આ તેની પ્રાથમિક ફરજ થઈ પડી હતી આ તકે દેશનાં બધાં મજૂરમંડળોને એક તાંતણે બાંધવા હિંદુસ્તાન મજદૂર સંઘે થઈ શકે તે બધા પ્રયાસો કર્યા

પણ સામ્યવાદીઓનાં કરતૂકોને પરિણામે એ જણાઈ આવ્યું કે બધાંને એક સંસ્થાના નેજા નીચે એકઠા કરવા અશક્ય છે, મુશ્કેલ છે સંઘે ૧૯૪૭ના મે માસમાં દેશના આગેવાન મજૂર કાર્યકરોની એક સભા નવી દિલ્હી ખાતે બોલાવી હતી બધી જ પ્રાંતિક સમિતિઓના અગ્રણીઓને પણ તેમાં આમંત્રણ આપવામાં આવ્યાં હતાં સંઘના પ્રમુખ સરદાર શ્રી વલ્લભભાઈએ આ પરિષદનું પ્રમુખસ્થાન લીધું આ પરિષદમાં સંપૂર્ણ પણે ચર્ચા અને વિચારણા કર્યા બાદ એક પાકો નિર્ણય કરેલો નીચેનો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો

'શાંત અને અહિંસક માર્ગના વિરોધીઓ તરફથી દેશની મજૂર ચળવળ જે દિશા તરફ દોરાઈ રહી છે, તેથી દેશના મજૂરોના મજબૂત અને અસરકારક તંદુરસ્ત મહાજનો ઊભા થવા અશક્ય બન્યા છે, અને એ જાતની પ્રવૃત્તિને પરિણામે દેશની જનતાનું પારાવાર અહિત થઈ રહ્યું છે, અને મજૂર વર્ગનું હિત કરવાની જેમની જવાબદારી છે તેમની એ આવશ્યક પવિત્ર ફરજ થઈ પડે છે કે તેમણે બધાએ એકત્ર થઈ મજૂરોના હિતોના રક્ષણ માટે તેમ જ તેના વિકાસ માટે તુરત જ પૂરી દૃઢતાથી પગલાં ભરવાં જોઈએ અને તેથી આ નિર્ણયને અમલમાં મૂકવા હિંદી રાષ્ટ્રીય મજદૂર કોંગ્રેસ નામની સંસ્થા સ્થાપવાનું ઠરાવવામાં આવે છે'

આમ બહુ જ સ્પષ્ટ નેમ નજર સામે રાખી રાષ્ટ્રીય મજદૂર કોંગ્રેસની સ્થાપના થઈ આ સ્થાપનાએ ઘણાં મહાજનોનું કાર્ય સરળ બનાવ્યું છે સેંકડો મહાજનો અખિલ હિંદ ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસથી અલગ પડી આ સાચા રાષ્ટ્રીય સંઘમાં આવી જોડાયાં અનુભવે એ જણાયું છે કે થોડા જ સમયમાં દેશનાં સાતસો જેટલાં મજૂરમંડળો તેમની દશથી અગિયાર લાખની સભ્યસંખ્યા સાથે આ રાષ્ટ્રીય મજદૂર કોંગ્રેસમાં જોડાઈ ગયાં છે આ વસ્તુએ પુરવાર કર્યું છે કે દેશમાં સ્પષ્ટ નીતિરીતિવાળી આવી મધ્યસ્થ રાષ્ટ્રીય સંસ્થાની ખૂબ જ આવશ્યકતા હતી.

આજે હિંદુસ્તાનભરના મજૂરોમાં આ સંસ્થા વધુમાં વધુ અસર ધરાવે છે અને તેની સભ્યસંખ્યા કોઈ પણ મંડળ કરતાં વધારે છે આ હકીકત મધ્યસ્થ અને પ્રાંતિક સરકારોની ઝીણવટભરી તપાસને અંતે પુરવાર થઈ છે, અને આ સંસ્થા જ દેશના ઔદ્યોગિક મજૂરોનું વધુમાં વધુ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી હોઈ આંતરરાષ્ટ્રીય મજૂર પરિષદની બેઠકોમાં તેના જ પ્રતિનિધિઓને હિંદના મજૂરોવતી સ્થાન મળે છે

આજે હવે પૂજ્ય ગાંધીજીની તપશ્ચર્યા અને અનેક અનામીઓના ભોગ અને બલિદાનોને પરિણામે આપણો દેશ આઝાદ થયો છે દેશના વહીવટની બાગડોર પ્રજાના માનીતા નેતાઓના હાથમાં આવી છે હવે

એ સમય આવી પૂગ્યો છે, જ્યારે દેશની કરોડોની જનતાને—કાળી મજૂરી કરી દેશને જિવાડનાર શ્રમજીવી વર્ગને આપવામાં આવેલાં વચનો કોંગ્રેસે ચરિતાર્થ કરી આપવાં જોઈએ. મજૂરોનું સમગ્રપણે હિત થાય અને તેમના યોગ્ય વિકાસ સાથે તેમનાં બધાં હિતોનું સંરક્ષણ થાય એવો કાર્યક્રમ હિંદી સરકારે તૈયાર કર્યો છે; એટલું જ નહિ પણ તેઓ ઉદ્યોગના સહભાગીદારો બને અને ઉદ્યોગના સંચાલનમાં તેઓ પૂરો હિસ્સો લઈ શકે એવી વ્યવસ્થા કાયદા મારફત તેણે કરવા માંડી છે—કરી છે. ઔદ્યોગિક લોકશાહીને માર્ગે સરકાર મજૂર વર્ગને વાળી રહી છે અને એ અંગે એક મહાન અખતરો સંયુક્ત સમિતિઓની સ્થાપના મારફત તે કરી રહી છે.

આજ સુધી માલિકો મજૂરો સાથે મરજી-મુજબ વર્તાવ કરી શકતા. તેમને બધી છૂટ હતી. તેમને માથે કશો અંકુશ—મર્યાદા કશું જ ન હતું. હવે એ વસ્તુ પુરાણી બની ચૂકી છે. એ સિદ્ધાંત સ્વીકારવામાં આવ્યો છે કે મજૂરોને પણ માલિકો જેટલા જ હક્કો અને જવાબદારી છે. તેઓ પણ માલિકોની જેમ સમાજના સેવકો છે અને આ સેવકોને કોઈની દયા પર છોડવા એ બિલકુલ વાજબી નથી; એટલું જ નહિ પણ આ સેવકોની પૂરી ભાળસંભાળ રાખવી એ સરકારની ફરજ મનાઈ છે.

આજે દેશની સાચી સરકાર એ દેશની કરોડોની જનતા છે. તે પ્રસંગે દેશના મજૂરોનું શોષણ ચાલુ રહે એ સ્થિતિ ચાલી શકે નહિ, ચાલુ રાખી શકાય નહિ સરકાર અને તેમાં યે કોંગ્રેસી સરકાર એ સ્થિતિ દૂર કરવા માટે તેનાં અનેક વચનોથી બંધાઈ ચૂકી છે. તેથી મજૂર વર્ગની સ્થિતિ સુધારવા માટેનો આખો યે કાર્યક્રમ વિચારાયો છે, અને તે મુજબ જરૂરી કાયદાઓ પણ ધારાસભાની એરણ પર ઘડાઈ ચૂક્યા છે, તેમ જ ઘડાઈ રહ્યા છે. આ કાર્યક્રમ જે વેગથી હાથ ધરાઈ રહ્યો છે અને છેલ્લાં દોઢ વર્ષમાં તેણે જે પ્રગતિ કરી છે તેથી હિંદમાં જ નહિ પણ આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રોમાં પણ સૌ આશ્ચર્યચકિત થયા છે અને હિંદે મોડીમોડી પણ કરેલી પ્રગતિ પર પ્રશંસાનાં પુષ્પો વરસી રહ્યાં છે. આ રીતે કામ થાય એ જરૂરનું પણ હતું, કારણ આજ સુધી મજૂર વર્ગની જરૂરિયાતો પર કશું જ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું ન હતું. આ દૃષ્ટિથી હજુ જે થયું છે તે તો માત્ર શરૂઆત છે અને હજુ ઘણું કરવાનું બાકી છે. હિંદે તો આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં આ કાર્ય અંગે પ્રથમ હરોળનું સ્થાન મેળવવાનું છે એટલું જ નહિ પણ પૂજ્ય ગાંધીજીના સર્વોદયને માર્ગે ચાલી જગતને ઔદ્યોગિક શાંતિનો જ નહિ પણ સંપૂર્ણ શાંતિનો માર્ગ બતાવી આપવાનો છે.

કોઈ પણ પ્રજાકીય સરકાર પ્રજાને, પ્રજાના મોટા વર્ગને આજસુધી કરવામાં આવેલો અન્યાય ચાલુ રાખી શકે નહિ, અને તે અનુસાર મજૂર વર્ગ તરફ આજ સુધી રાખવામાં આવેલી બેદરકારી દૂર કરી જે કાર્ય કરવું જોઈએ તે વેગથી પ્રજાકીય સરકારે હાથ ધર્યું છે. દેશના ઔદ્યોગિક ઇતિહાસમાં મજૂર ક્ષેત્રમાં આથી નવું પાનું ખૂલ્યું છે. આ કાર્યની સંતોષકારક રીતે પ્રગતિ થાય તે માટે જનતાનો તેને પૂરો સાથ મળે એ અત્યંત જરૂરી છે. આ માટે દેશભરના કોંગ્રેસ કાર્યકરોએ કમર કસી કામ કરવું જોઈએ.

રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ જ્યારેજ્યારે મજૂર વર્ગની વાત કરી છે, મજૂર વર્ગની સ્થિતિ સુધારવા માટેનાં વચનો આપ્યાં છે ત્યારે તેણે, મજૂર વર્ગમાં માત્ર ઉદ્યોગમાં કામ કરતા

મજૂરોનો જ નથી વિચાર કર્યો, તેણે તો દેશના અમાપ ખેતરોમાં કામ કરતા ખેત-મજૂરોનો પણ વિચાર કર્યો છે તેણે તો બધા જ શ્રમજીવીઓને નજર સામે રાખી તેમની સ્થિતિ સુધારવાની પોતાની ફરજ અને જવાબદારીનો જાહેર રીતે સ્વીકાર કર્યો છે પણ શરમ અને દુખ સાથે કહેવું રહ્યું કે મજૂર વર્ગનો જે મોટામાં મોટો ભાગ ખેત-મજૂર તે પ્રત્યે જેટલું ધ્યાન આપવુ જોઈએ તે અપાયુ નથી, એટલું જ નહિ, પણ તે પ્રત્યે મોટા ભાગે બેદરકારી સેવાઈ છે એ સાચુ છે કે તેમના કામમાં ભારે મુશ્કેલીઓ અને અંતરાયો પડેલા છે, પણ એ ભુલાવુ ન જોઈએ કે એ વર્ગ તો 'જગતનો તાત' છે દેશની કરોડોની જનતાને તે ખવડાવે છે, પોષે છે ગમેતેટલી મુશ્કેલીઓ અને અડચણો હોવા છતાં કોંગ્રેસે અને સરકારે તેમની સ્થિતિ સુધારવા માટે—તેમનું શોષણ અટકાવવા માટે જરૂરી બધાં જ પગલાં લેવાં જોઈએ અને તે તુરત જ લેવાં જોઈએ તેથી સૌથી પ્રથમ તો ગરીબોની સેવાને વરેલા બધા જ કોંગ્રેસીઓએ આ વર્ગની સેવા પાછળ તેમને સંગઠિત અને જાગૃત કરવા પાછળ મંડી પડવુ જોઈએ પોતાની બધી શક્તિ તેમાં રોકવી જોઈએ એ વાત ભુલાવી ન જોઈએ કે ભારતની કાયા આ શ્રમજીવીઓની છે એ નજર સામે રાખીને જ પૂ ગાંધીજીએ દેશને-જગતને સર્વોદયનો માર્ગ ચીધ્યો હતો એ માર્ગે આગળ ધપવુ હોય, સાચો સર્વોદય કરવો હોય તો લાખો અને કરોડોની ખેત-મજાને અવગણી ચાલવાનુ નથી, તેમ કર્યે કદી જ પ્રગતિ થઈ શકવાની નથી '

ઔદ્યોગિક મજૂરોની સ્થિતિ સુધારવા તરફ ધ્યાન અપાઈ રહ્યું છે એ ધ્યાન આપવુ જ જોઈએ અને તેમ થઈ રહ્યુ છે તેથી વધુ પણ એ દિશામાં કરવાનુ છે. છતાં એ કામને સફળ બનાવવુ હોય, તેને અસરકારક બનાવવુ હોય તો ખેતમજૂરોની સ્થિતિ પણ સુધારવી રહી અને બન્નેને એક હરોળમાં લાવવા રહ્યા. જ્યાંસુધી તેમ નહિ થાય ત્યાંસુધી એ દેશી પ્રગતિનુ ધાર્યું પરિણામ કે લાભ મળવાનો નથી

આપણો ભારત દેશ હજારો વર્ષ બાદ સાચા અર્થમાં આઝાદ અને એક થયો છે એ સ્થિતિમાં મહાસભાવાદી ભાઈબહેનોની જવાબદારી અનેકગણી વધી છે આપણે માથે રાષ્ટ્રપિતાએ આરંભેલા સ્વરાજની સ્થાપનાની જવાબદારી છે સાચુ સ્વરાજ દેશના એકેએક માનવીને શોષણમાંથી મુક્ત કરી, વર્ગવિહીન સમાજની સ્થાપના કરવામાં છે, ત્યારે જ સાચો સર્વોદય થશે પરમકૃપાળુ પરમાત્માની અને પૂ ગાંધીજીની યજ્ઞમાં આપણે સૌ એ કામમાં લાગી જઈએ અને જ્યાંસુધી આપણે આપણા એ ઉન્નત ધ્યેયે ન પહોંચીએ ત્યાંસુધી આરામ કરવાનો ને થાક ખાવાનો વિચાર માંડી વાળીએ ગાંધી-સેવકોને, મહાસભાવાદીઓને સાચા સ્વરાજની સ્થાપના થયા પહેલાં થાક ખાવાનો કોઈ અધિકાર નથી થાક ખાવા બેસવામાં ઊલટું આદર્શનો દ્રોહ રહેલો છે સૌ આટલું સમજી લઈ કર્તવ્યમાર્ગે આગળ વધે તે ઇષ્ટ છે.

★

ઇંદ્રિયોના સુખ ક્ષણિક હોય છે, મનના સુખ બદલાઈને દુખ પણ બની જાય છે, પરંતુ ચિંતનપૂર્ણ સુખ જીવનભર સાથ આપે છે

વિદ્યાપતિનું પદલાલિત્ય

શ્રી 'ભૂપેંદ્રનાથ'
બી. એસસી. ડી. એસ. ઈ.

થોડાંક વર્ષ પૂર્વે, 'વિદ્યાપતિ' નામના ચલચિત્રને લીધે, શહેરોમાં આ નામ ગવાતું હતું. વિદ્યાપતિ સાચે જ નામ પ્રમાણે વિદ્યા-પતિ ઉપરાંત પરમભક્ત પણ હતા. કૃષ્ણભક્તિનાં એમનાં ગીતોનું માધુર્ય અદ્ભુત હતું. વર્ણસગાઈ, ભાવોર્મિની ઉદાત્તતા ને નાજુકતા તથા ઈશ્વર પ્રાપ્ત કરવાની હૃદયની આર્જવતા એમને શ્રેષ્ઠ ભક્ત-કવિઓમાં સ્થાન અપાવે છે. અન્ય ભક્તકવિઓના પ્રસંગોમાં બન્યું છે તેમ વિદ્યાપતિની કવિતામાં પણ પરમાત્મૈક્યભાવથી રસેલો શૃંગાર મળે છે. નરસિંહ મહેતા ને દયારામમાં પણ એ ક્યાં નથી મળતો ? સિંધના પ્રખ્યાત સૂફીવાદી કવિ શાહ અબ્દુલ લતીફને સિંધનાં ગામડાંઓનાં ને શહેરોનાં હજારો માનવીઓ આજે પણ જે તન્મયતાથી સાંભળે છે તે જ તન્મયતાથી આજે વિદ્યાપતિનાં ગીતો બંગાલમાં ને ઉત્તર–મધ્ય હિંદમાં જનતા સાંભળે છે. એવાં થોડાંક ગીતોના પદલાલિત્યની ફોરમ લેખકે અહીં વેરી છે.

હિંદુ સંસ્કૃતિના આદ્ય સ્થાપક ઋષિઓની તેજસ્વી બુદ્ધિની પરાકાષ્ઠાનો આપણને વારંવાર પરિચય થાય છે. આપણે જોઈએ છીએ, કે કર્મકાંડની પ્રબળતા હતી ત્યારે ગોમેધ, અશ્વમેધ, નરમેધ આદિ યજ્ઞો થતા અને વૈદિક સાહિત્યની રચના થઈ. જ્યારે વૈરાગ્યની મહત્તા વધી ત્યારે જ્ઞાનકાંડની રચના થઈ. એ રચનામાં દર્શનશાસ્ત્રનો સમાવેશ થાય છે. દર્શનશાસ્ત્રના માનસિક શક્તિના દર્શને આપણાં મસ્તક નમી પડે છે. જ્યારે ભક્તિ તરફ પ્રજા વળી ત્યારે ભક્તિમાર્ગમાં એક ગહન સાહિત્ય–સૃષ્ટિ ખડી થઈ ગઈ.

ભક્તિમાં નિશ્ચિત નિયમ કે સ્વરૂપ નક્કી કરવામાં આવ્યું નહોતું. પરબ્રહ્મ પરમાત્મા માતાપિતા, સખાબંધુ, સ્ત્રીપુરુષ આદિ કોઈ પણ સ્વરૂપમાં પૂજવામાં આવે તે તે સ્વરૂપે ભગવાનનાં દર્શન ભક્તને થતાં. ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ॥–ગીતા.

ભક્તિસાહિત્યના ગ્રંથોમાં મહાભારત, રામાયણ, ભાગવત, વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. કૃષ્ણચરિત્રની, ભક્તિસાહિત્યમાં જે વાર્તા નજરે પડે છે તે ઉપરથી કૃષ્ણના ચારિત્ર્ય માટે પ્રથમ દૃષ્ટિએ આશંકા થાય; કારણકે કૃષ્ણભક્તોએ કૃષ્ણને પુરુષ અને પોતાને સ્ત્રી તરીકેની કલ્પના કરી. એ કલ્પના સાકાર કરવા જે સાહિત્યરચના થઈ તેથી ઉદાત્ત અને વીર ચરિત્રવાળા કૃષ્ણને હિંદબહારના સાહિત્યકારોની નજરોમાં લંપટ અને ચારિત્ર્ય-હીન તરીકે રજૂ કરાયો–એનું કારણ રાધા કૃષ્ણભક્તિ હતું. રાધાનો ઉલ્લેખ મહાભારતમાં કૃષ્ણની સાથે આવતો નથી, તેમ જ કૃષ્ણ-ચરિત્ર માટે લખાયેલા મહાભારતના પરિશિષ્ટ–૧૮ હજાર શ્લોકોવાળા હરિવંશમાં પણ રાધા નજરે પડતી નથી. ભાસના 'બાલચરિત્ર' નામના નાટકમાં પણ તે દેખાતી નથી. વિષ્ણુપુરાણ, વાયુપુરાણ અને બ્રહ્મપુરાણમાં પણ રાધા દૃષ્ટિગોચર થતી નથી. બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણ જ એક એવું છે, જેમાં રાધા પ્રથમવાર શ્રીકૃષ્ણની સાથે જોવામાં આવે છે, તેથી રાધા ભક્તકવિઓની કલ્પના લાગે છે.

જે યુગમાં જયદેવ વગેરે થયા તેમાં રાધાકૃષ્ણની ભક્તિનું જોર હતું. કવિ જયદેવ પ્રસ્તાવનામાં જ લખે છે કે 'વિલાસ, કલા અને મધુર કોમલકાન્ત પદાવલિવાળાં મન-મનોહર હરિસ્મરણો સાંભળવા હોય, તો જયદેવની સરસ્વતી અર્થાત્ ગીતગોવિંદ સાંભળો.'

મિથિલાના રાજા કર્ણાંકુળસંભવ ન્યાયદેવના મંત્રી કર્ણાદિત્ય પણ વિદ્યાપતિના જ કુળના હતા કર્ણાદિત્યના પુત્ર શિવાદિત્ય અને શિવાદિત્યના સાત પુત્રોમાંના ૭ દોગ પદ્ધતિના રચનાર વિરેશ્વર ઠાકુરના વિદ્યાપતિ પૌત્ર હતા આથી વિદ્યાપતિને બાળપણથી દર્શનશાસ્ત્ર, પુરાણ અને અન્ય ગ્રંથોનો અભ્યાસ થયો હતો. મિથિલામાં તે દિવસોમાં રાધાકૃષ્ણ ભક્તિ વ્યાપક હતી. એની અસર નીચે આવતાં તેમણે કાવ્યરચનાઓ કરી એમના સો વર્ષના આયુષ્ય દરમિયાન અનેક રાજાઓ થઈ ગયા અને અનેક રાજાઓના તે રાજકવિ હતા આ રાજાઓમાં વિશેષ પ્રેમ શિવસિંહજી અને તેમની રાણી લક્ષ્મણદેવી ઉપર હતો. લક્ષ્મણદેવીએ એમને કાવ્ય રચનામાં વેગ પણ આપ્યો હતો

અનેક વાર્તાકારોએ એમના સબંધને વિકૃત સ્વરૂપ આપ્યું હતું પણ લક્ષ્મણદેવી પતિવ્રતા અને વિદુષી સ્ત્રી હતી તેના પુરાવા રૂપે એક વાત જાણવા જેવી છે એક સમયે વિદ્યાના ઘમંડવાળો બ્રહ્મચારી પંડિત નગરમાં આવ્યો તેને વિશેની અનેક લોક વાયકાથી પ્રેરાઈ લક્ષ્મણદેવી વેશપરિવર્તન કરી નદીકિનારે, જ્યાં તેનો વાસ હતો ત્યાં, પાણી ભરવા ગઈ બેડું ભરીને પાછા ફરતાં તે પંડિત તરફ એકીનજરે જોઈ રહી, ત્યાં પેલા પંડિતે કહ્યું

* किं मा निरीक्षसि घटेन कटिस्थितेन, वक्त्रेण चारुपरिमीलितलोचनेन। *अन्य निरीक्ष पुरुष तव भाग्ययोग्य नाहं घटाङ्कितकटिप्रमदा भजामि॥

હે સુંદરી! કમર પર ઘડો રાખી સુંદર અર્ધસ્ફુટ નેત્રોથી મને કેમ જોઈ રહી છે? તારા લાયક કોઈ બીજા પુરુષને જો કમર પર ઘડો રાખવાવાળી (સ્ત્રી) અને પસંદ નથી

લક્ષ્મણદેવીએ ઉત્તર આપ્યો

सत्य ब्रवीमि मकरध्वजबाणपीड
नाहत्वदर्पितबद्यापरिचिन्तयामि।
योसोऽद्यामे विघटितस्तवतुल्यरूपी (५)
सोऽयम्मवेन्नहि भवेदिति मे वितर्क॥

હે મકરધ્વજ! બાણપીડિત, હું સાચું કહું છું કે તારા તરફ જેવામા મને તે હશે તેવો ભાવ નો'તો આજે મારો ચાકર નાસી ગયો છે જે જેવામાં તારા જેવા હતો તેથી હને જેઈને વિચાર આવ્યો કે તુ જ એ છે કે નહિ?

વિદ્યાપતિનો વિવાહ ચંચળાદેવી સાથે થયો હતો અને પુત્ર હરપતિ પ્રસિદ્ધ કવિ નીવડ્યો તેમણે 'દૈવજ્ઞ બાન્ધવ' નામે ગ્રંથ લખ્યો છે

કવિની રચનાઓનુ કેન્દ્ર કેવળ એક જ દેવતા નથી મિથિલીસમાજમાં આ જ વિશિષ્ઠતા છે આજે પણ મૈથિલી પૂજા કરવા બેસે છે ત્યારે તેની સામે એક સિંહાસન હોય છે, જેના ઉપર શાલિગ્રામ, નર્મદેશ્વર, ગણેશ, લક્ષ્મી આદિની મૂર્તિઓ હોય છે નર્મદેશ્વરની પૂજા માટે નજીકમાં ચાંદીનો ગૌરપટ્ટ પડેલો હોય છે માટીના પાર્થેશ્વર અને ગૌરી બનાવી સમાન શ્રદ્ધાથી પૂજા કરે છે એ મૈથિલીસમાજની ઉદાર ભાવના છે કવિના કાવ્યોમાં આવી ભાવના નજરે પડે છે

કવિએ પોતાની રચના અવહટ્ટ ભાષામાં કરી છે 'કીર્તિલતા'માં કવિ કહે છે 'સંસ્કૃત ભાષા બુદ્ધિમાનોને સારી લાગે, પ્રાકૃતમાં સરસ તાન આવે, જ્યારે દેશી બોલી સૌને મીઠી લાગે માટે મારી રચના અવહટ્ટ ભાષામાં કરું છું' આથી કવિનો હેતુ સ્પષ્ટ લાગે છે કે જનતાના મનોરંજન માટે કવિત્વશક્તિ દ્વારા પોતે સમાજસેવા કરવા માગતા હતા

પોતાની વિશુદ્ધ ભાષા, લોકપ્રિયતા અને ચતુર બુદ્ધિથી કવિની શૈલી કોઈ અનેરા

બળનું વર્ણન તુલસીદાસ પણ કરે છે. तपबल-स्यै तपश्च विधाता तपबल विष्णु सकल जगत्राता। સારાંશ એ કે મહેશ જ તપનું સ્વરૂપ છે. અહીં કવિ રાધાકૃષ્ણ, મહેશ, કૃષ્ણ, રાધા કે પાર્વતીમાં કોઈ ભેદ જોતા નથી તે સ્પષ્ટ દેખાડે છે. મહેશનું વર્ણન કરતાં પોતે રાધા-કૃષ્ણ સન્નિવેશ કરે છે. બ્રહ્માનંદનું વર્ણન કરતા ભાવમાં કવિ એવા લીન થઈ જાય છે કે મહેશ સાથે ગૌરીનું નામ મૂકવાનું બિલકુલ ભૂલી જાય છે.

હમ સન હે સખિ રૂસલ મહેસ,
ગૌરી વિકલ મન કરથિ ઉદેસ.
તન આભરન બસન ભેલ ભાર,
નયન બહે જલ નિર્મલ ધાર.
પુછૈછિ પંથુક જન હમ તોહિ,
એહિ બાટે દેખલ બૂઢબરોહિ.
કવિ વિદ્યાપતિ યહ પદ ભાન,
શિવજી પ્રગટ ભેલા ગૌરિક ધ્યાન.

ગૌરી (જીવાત્મા)ના મનમાં એવી આશંકા થઈ કે મારાથી શું કોઈ અપરાધ થયો છે એટલે મહેશ મારાથી રિસાઈને ચાલ્યા ગયા છે? વિકળતા અનુભવતી ગૌરી મહેશને ખોળવા ભટકે છે. વિયોગ અને ઉદ્વેગના કારણે શરીર પરનાં વસ્ત્રાભૂષણ ભારરૂપ લાગે છે. નિર્મળ જળની ધારા આંખોમાંથી વહી રહી છે. રસ્તાના જે તે પંથીને પૂછે છે, કે વૃદ્ધ જટાધારીને જોયા છે? વિદ્યાપતિ કહે છે કે શિવજી ગૌરીના ધ્યાનમાં પ્રગટ થયા.

માયાનું આવરણ દૂર કરતાં શરીરમાં આત્મદર્શન થાય છે. આ ભાવ માટે વિદ્યાપતિ કહે છે:

'તોહર બદન સમ ચાંદ, હો અથિ નહિ,
જૈસો જતન બિહદેલા.
કૈવેરિ કાટિ બનાઓલ નવકએ,
તૈઓ તુલિત નહિ ભેલા.'

ચંદ્ર તમારા મુખ સમાન ન હોઈ શકે. વિધિએ અનેકવાર પ્રયત્ન કર્યાં, કેટલીયે વાર કાપકૂપ કરીને ઘાટ ઘડ્યો તોપણ તમારા મુખ સમાન ન બન્યો. ચંદ્ર આત્માના જેવો સુંદર કેવી રીતે થઈ શકે? આત્માના વિધિ નિર્માતા છે. એ આદર્શને પોતાના સમક્ષ રાખીને સંસારી સૌંદર્યના આદર્શ ચાંદને ન ઘડી શક્યો. ઊલટા નાના થવાના અને લુપ્ત થઈ જવાના અવગુણ તેનામાં મૂક્યા. આટલાઆટલા ઘાટ ઘડાવવા માટે હથોડી-છીણીનો માર ખાઈને પણ સુંદર ન થઈ શક્યો. તુચ્છ સંસારનો માયા-વૈભવ તેજપુંજ સમાન છે.

'લોચન તરુ કમ નહિ લૂએ,
સકસે જગકે નહિ જાને,
સે ફેરી જાયનુ કૈલાહ જલ,
ભયે પંકજ નિજ અપમાને.'

સંસારમાં કોઈને ખબર નથી કે કમળ તમારા નેત્ર સમાન સુંદર ન હોઈ શકે, પણ એ તમારા નેત્રસૌંદર્યથી અપમાનિત થઈને પાણીમાં છુપાઈ ગયું છે!

'ભન હિ વિદ્યાપહિ સુનુ નર જૌમતિ,
ઇસમ લછમી સમાને,
રાજા શિવસિંહ રૂપનારાયન,
લખિમા દેઈ પ્રતિભાને.'

વિદ્યાપતિ કહે છે, કે 'હે સુંદરી, સર્વે લક્ષ્મી સમાન છે. ચંદ્રમુખ અને કમલનેત્ર, ધન-ઐશ્વર્ય બધાં સરખાં ચિત્તાકર્ષક હોવા છતાં નિઃસાર અને ચંચળ છે. હું આ શિવસિંહ અને લક્ષ્મણાદેવી સમક્ષ કહું છું.'

નાદાન્ત નૃત્યને નટરાજનું નૃત્ય કહેવામાં આવે છે, જે નૃત્ય બ્રહ્માંડને કેન્દ્ર, ચિતાંબરને કેન્દ્ર કરી તિલ્લાઈના સ્વર્ણસંડપની સભામાં કરવામાં આવે છે. તારકવનમાં ઋષિઓએ પ્રાર્થના કરી ત્યારે તેનું તેમને રહસ્ય જાણવા મળ્યું. તારકવનમાં મીમાંસામાં માનનાવાળા નાસ્તિક ઋષિઓ રહેતા હતા. એમનો સિદ્ધાંત જુઠ્ઠો પાડવા વિષ્ણુને સ્ત્રીરૂપ અને બીજા

દેવતાઓને સહનૃત્યકારો બનાવી શિવ તેમને વનમાં લઈ ગયા પ્રથમ તો નૃત્યદર્શનથી ઋષિઓ પરસ્પર વાદવિવાદ કરવા લાગ્યા શિવના વધુ ચલાયમાન નૃત્યપ્રયોગોથી શિવપર જ તેમનો ક્રોધ ઊતર્યો મંત્ર દ્વારા તેમનો નાશ કરવા યજ્ઞાગ્નિમાંથી વાઘ ઉત્પન્ન કરી શિવ પર છોડી મૂક્યો શંકરે તેને પકડી તેનુ નખથી ચામડુ ઉતારી રેશમી વસ્ત્ર માફક શરીરે ધારણ કરી લીધુ આથી હતોત્સાહ થઈ ઋષિઓએ સર્પ ઉત્પન્ન કર્યો ત્યારે શંકરે તેને માળારૂપે ધારણ કરી લીધો છેવટે મયુલક નામનો દૈત્ય ઉત્પન્ન કર્યો તો તેને તેમણે પકડીને અંગૂઠા નીચે દાબી દીધો અને નૃત્ય કરવા લાગ્યા ત્યારે ઋષિઓ નમી પડ્યા અને રહસ્ય સમજાવવા પ્રાર્થના કરી એ નટરાજની મૂર્તિમાં શંકરની ચાર ભુજાઓ, કેશપાસ બાંધતાં રત્નોના મુગટમાંથી જટા બહાર નીકળી આવી છે અને કપાળ પર વાળ વિખરાયેલા છે ગળામાં કૃષ્ણ સર્પ અને જટામાં ગંગા છે, અને ચંદ્રમા અને પાનાઓની માળા દૃષ્ટિમાન થાય છે જમણા હાથમાં પુરુષ અને ડાબા હાથે સ્ત્રીના કંકણો ધારણ કર્યાં છે હાર, કંકણ અને રત્નોરચિત કંદોરો અને વીંટીઓથી અલંકૃત થયેલા ભગવાન નટરાજની સૌમ્ય મૂર્તિ પર દૃષ્ટિ કરતાં કસીને બાંધેલુ ઊડતુંઊડતુ અંગ, વસ્ત્ર અને જનોઈ, જમણા હાથે ડમરુ અને બીજા હાથે અભય મુદ્રા, એક ડાબા હાથમાં અગ્નિ અને બીજો સંકેતથી નીચો નમેલો હાથ, તેમનો પગ દૈત્ય ઉપર અને ડાબો પગ હવામાં ઉચકાયેલા છે આ મનોહર મૂર્તિ આંખને મધુર હાસ્યથી ભરી દે છે અને વિદ્યાપતિના હૃદયમાંથી કવિતા વહી આવે છે

આજુનાથ એક બહી 'મહાસુખ લાગત હૈ,
અહા શિવ ધરૂ નટ ભેસ કિ ડમરૂ' બજાએબ હૈ

પાર્વતી કહે છે 'હે પ્રભો, આજે એક વ્રતનો આરંભ છે, એમાં મહાઆનંદ થશે. આપ નર્તકવેષ ધારણ કરો અને ડમરુ વગાડો તો' ડમરુના શબ્દમાત્રથી સૃષ્ટિનો આરંભ થાય છે પ્રકૃતિ નૃત્ય માટે નિમંત્રવાનો આ શુભ સંકેત છે આ શબ્દથી આકૃષ્ટ થઈ પ્રકૃતિ પુરુષ સાથે નાચવા લાગે છે અને સૃષ્ટિનો આરંભ થાય છે પરંતુ આજે તે શંકર સાથે નૃત્ય કરવા નથી ઇચ્છતાં પણ શંકરના નૃત્યનુ દર્શન ઇચ્છે છે શંકર કહે છે

અહીં જે કહાછી ગૌરી નાચથ હમ,
કોના નાચ બહે એક સોચ મોરા હોઈ યચાર હૈ
'કોના બાજત હૈ.'

'દેવી, આપ તો નાચવા કહો છો પણ આપ જાણો છો કે વિષ, અમૃત, શત્રુમિત્ર, ભલાબૂરા સર્વનો નિવાસ મારી સાથે છે અગર હું નૃત્ય કરીશ તો આ બધામાં આંદોલન ઊભુ થશે અને મહાવિપત્તિ થશે મને ચિંતા થાય છે, કે જે મને પરિવાર માફક વિંટળાયેલા છે તેનો બચાવ કેવી રીતે થાય? કારણકે

અમિઅ સુવિઅ ભૂમિ ખસત બધ બર જાગતહે,
હોએ બધ બર બાઘ અસહા ધરિ આએ તંહે

નાચતી વખતે (ચંદ્રમાંથી) અમૃત ઝરીને પૃથ્વી પર પડશે અને તેનો સ્પર્શ વાઘાંબરને થતાં વાઘ સજીવ થશે અને મારા નંદીને પકડીને ખાઈ જશે

જટાસે છિલકત ગંગધાર બહી જાએતહે,
હોએત સહસ્ત્ર મૂશળધાર સમેટલો ન જાણતહે

જટામાંથી છલકાઈને ગંગા વહી જતાં તેની સહસ્ત્ર ધારાઓ ચારે બાજુ વહેવા લાગશે તો સંભાળવી મુશ્કેલ પડશે

સિરસે સસરત સાપ ધરનિ મહે લોટતહે,
કાર્તિક પોસ્લ મયુર સે હા ધરી આએતહે

મસ્તક પરથી સાપ નીચે પડતાં સળવળતો દેખાશે તો કાર્તિકનો પાળેલો મોર એને પકડીને ખાઈ જશે

રુંડ માલ ટુટિ ખસત મસાન જગાવતહે,
આહો ગૌરી બ્રઓખ પરાય જાચ કે દેખતહે.

રુંડમાળ તૂટી પડી ચારેબાજુ વિખરાઈ જશે અને બધું સ્મશાન જાગી ઊઠશે. ભૂત, પ્રેત ડાકિની વગેરે જે શાંત પડ્યા છે તે કોલાહલ મચાવી ઉપદ્રવ પેદા કરશે. આ ભયંકર દૃશ્ય તમારાથી જોવાશે નહીં. તમે નાસી જશો તો પછી કોણ નૃત્ય જોશે ?'

ભનહિં વિદ્યાપતિ ગાએલ, ગાબિ સુના ઓલ હે
રાખલ ગૌરી કે માન સદાશિવ નાચલ હે.

વિદ્યાપતિ કહે છે કે મેં ગાયું અને ગાઈને લોકોને સંભળાવ્યુ છે, કે ભગવાન શંકરે ગૌરીના અનુરોધની રક્ષા કરી અને નૃત્ય બતાવ્યું. પોતાની સૃષ્ટિમાં શાંતિ અને ઉપદ્રવ એમની લીલાઓ છે. એમની ઇચ્છાથી શિવ-અશિવ બે પ્રકારનાં નૃત્ય થાય છે. સદાશિવ કલ્યાણકારી છે. ગૌરી સામે ઘોર રૂપનું વર્ણન કરી પછી પ્રસન્નતા માટે એમણે મંગલ નૃત્ય કર્યું.

શંકરનું નૃત્ય આપણી આંખો સમક્ષ થાય છે. આંખો અને હૃદય એક નહિ હોવાને કારણે અમે તે જોઈ શકતા નથી કે અનુભવી શકતા નથી. આ નૃત્ય અર્જુને કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં જોયું, દુર્યોધને પોતાની સભામાં જોયું, ગોપીઓએ વૃંદાવનમાં જોયું, કૌશલ્યાએ પ્રસૂતિગૃહમાં જોયું, દેવકીએ કારાગૃહમાં જોયું અને આજે પણ એ જાગૃત નૃત્ય જોવા આહ્વાન થાય છે, પોતાના હૃદયની સુપ્ત તંત્રીઓને જગાડી એના તાન અને લયનો અનુભવ કરે છે.

શંકરના નૃત્યનો જે સિદ્ધાંત છે તે જ રાસનો છે. શંકરના ડમરુથી બ્રહ્મ યોગમાયારૂપે જાગ્રત થાય છે. કૃષ્ણના રૂપમાં બંસીનાદથી યોગમાયા આકૃષ્ટ થઈ હજારો ગોપીઓના સમૂહમાં નાચે છે. શંકરના નૃત્યમાં વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, ઇંદ્ર વગેરે સાથ દે છે. કૃષ્ણના નૃત્યમાં ગોપીઓ જ સર્વ સંભાળ કરે છે. શંકરના મંગલમય નૃત્યમાં વિશાળતા છે.

શરદઋતુની રાત ભગવાનને સુંદર લાગી. દૃષ્ટિ કરી તો મલ્લિકાનાં ફૂલ ખીલ્યાં છે. એમના મનમાં યોગમાયા સાથે વિલાસ કરવાની ભાવના થઈ. આજ ભાવ શંકર-નૃત્યમાં નજરે પડે છે એની સાકારતા બ્રહ્મદર્શને થાય છે.

કવિ વિદ્યાપતિનાં નાચારી પદોથી શંકર તેમના દાસરૂપે એક શરતે રહ્યા હતા કે કોઈને તેની ઓળખ આપવી નહીં અને તેમ થશે તો તે જતા રહેશે. એક સમયે વિદ્યાપતિની સ્ત્રી ઉગના નારાજ થઈ (શંકર)ને પ્રહાર કરી રહી હતી. વિદ્યાપતિથી આ સહન ન થયું અને સહસા આ શબ્દો નીકળી ગયા: 'હાં, હાં, શું કરે છે ? સાક્ષાત્ શિવના અંગો પર...' ત્યાં તો તે અદૃશ્ય થઈ ગયા. આ વિરહમાં વિદ્યાપતિએ 'ઉગના હે મોર કથ ગેલા' પદ બનાવ્યું. પછી વૈરાગ્યભાવ આવી ગયો અને એક પદ બનાવ્યું. તેમાં કવિનો ભાવ છે, કે તનરૂપી બારી બંધ કરીને મનના દરવાજા ખોલી નાખો.

આ પદ પછી કારતક સુદ તેરસે વિદ્યાપતિનું અવસાન થયું.

☆

કહેવત એટલે કર્તા વગરનું વાક્ય. કહેવત એટલે એક માણસની સમયસૂચકતા અને ઘણાનું ડહાપણ.

ઠક્કરબાપાનાં સંસ્મરણો

શ્રી કરસનદાસ જે. ચીતલિયા

આજીવન માનવતાના ઉપાસક, અખંડ સેવાના વ્રતધારી પૂ. ઠક્કરબાપા એટલે હિંદભરના દીન, પીડિત ને દુખીઓ પ્રત્યે અનહદ અનુકંપાનો અવતાર. દલિતોદ્ધાર કાજે ચાલીસચાલીસ વર્ષોથી એમણે આત્મસમર્પણ કર્યું છે. નથી રાખ્યો ધનનો લોભ, નથી સેવી સત્તાની આકાંક્ષા કે પ્રતિષ્ઠા કે કીર્તિના મોહનો તો પડછાયો સરખોયે પોતાની સમીપ એમણે આવવા દીધો નથી. આવા ઠક્કરબાપાની ૮૧મી જન્મજયંતી ગયા મહિનાની ૨૯મી તારીખે ઉજવાઈ ગઈ. બાપાના નિકટના સાથી રહેવાનું માન ભારત સેવક સમાજના સભ્ય શ્રી ચીતલિયાને મળ્યું છે. ઠક્કરબાપાની જન્મજયંતી પ્રસંગે અર્પણ થનાર જયંતી ગ્રંથ માટે તેના સંપાદક શ્રી જગદીશનની માગણીને માન આપી, શ્રી ચીતલિયાએ મૂળ ગુજરાતીમાં લખી મોકલેલાં 'સંસ્મરણો' અહીં રજૂ કર્યાં છે. બાપાની ૮૧મી જન્મજયંતી પ્રસંગે 'અખંડ આનંદ' દ્વારા અમે પરમકૃપાળુને પ્રાર્થીએ છીએ કે એમની સેવાની સુવાસ દિગંતપ્રસરી રહો.

ભારત સેવક ગોખલેની 'ભારત સેવક સમાજ'ની મુંબઈની શાખા સને ૧૯૧૨માં કાંદાવાડીના શ્રી કિશોરલાલ મશરૂવાળાના પિતાશ્રીના ભાડાના મકાનમાં હતી. શ્રી દેવધર, જોષી અને દેવલે ત્યાં રહેતા. તેમની મુલાકાતે સાંજને સમયે એક પ્રૌઢ ગૃહસ્થ માથે દક્ષિણીના જેવો ફેંટો બાંધીને આવતા. અસ્પૃશ્યોના ઉદ્ધારની વાતો થતી. કામ પણ હાથ ધરવામાં આવેલું. મરાઠીમાં કે અંગ્રેજીમાં વાતો થતી. હું તેમને જોયા કરતો અને માનતો કે દેવધરદાદાના કોઈ પછાતવર્ગના હિતચિંતક મહારાષ્ટ્રી મિત્ર હશે. એક દિવસે દેવધરદાદાએ મને એક પત્ર લખીને આપ્યો, અને તે જરૂરનો હોવાથી તે ગૃહસ્થનું ઠેકાણું ખોળી કાઢી હાથોહાથ પહોંચાડવા મને કહ્યું. મારાથી તેમ તુરતમાં કેમ બનશે કે કેમ તે પૂછીને ખાતરી પણ કરી લીધી. હું પત્ર લઈ તરત જ રવાના થયો. પરબિડિયા પર અંગ્રેજીમાં નામ હતું 'શ્રી અમૃતલાલ વિઠ્ઠલદાસ ઠક્કર, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, વિઠ્ઠલદાસ રોડ, ઘર નં. ' ઘર શોધી નામવાળા ગૃહસ્થને શોધવા લાગ્યો. એટલામાં એક દીવાનખાનામાં દેવધરને મળવા આવતા ગૃહસ્થ (જેમને હું તેમનાં મહારાષ્ટ્રી મિત્ર માનતો હતો તે) દેખાયા. તેમને જ મેં પૂછ્યું 'શ્રીમાન અમૃતલાલ ઠક્કરની હું શોધમાં છું. તેમને મારે પત્ર આપવાનો છે, મહેરબાની કરી મને તેમની પાસે લઈ જશો?' એમણે તો ખડખડાટ હસીને કહ્યું કે 'હું જ અમૃતલાલ ઠક્કર છું. લાવો એ પત્ર.' વધારે વાતચીત પછી મને સમજાયું કે દેવધર પાસે વખતોવખત આવનાર અને શુદ્ધ મરાઠી બોલનાર ગૃહસ્થ એ પોતે જ હતા. આ પ્રસંગ પછી અમારો સ્નેહસંબંધ વધતો જ ગયો—વૃદ્ધિ પામતો ગયો. ઠક્કર કુટુંબના પ્રત્યેક કુટુંબી સાથેનો પરિચય વૃદ્ધિ પામતો ગયો.

ઠક્કરબાપા તે વખતે મુંબઈ મ્યુનિસિપાલિટીના રોડ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ તરીકે કામ કરતા. ઘોડાગાડી રાખતા, સવારના વહેલા ફરજ પર જતા, બપોરે જમીને પાછા જતા અને સાંજે છૂટા થયા બાદ પછાત વર્ગના હિતના કામમાં દેવધરને સાથ આપતા. તેમને સારો પગાર મળતો. તેમના પિતા હયાત હતા. તેમનું બહોળું કુટુંબ હતું. તેમના ઉપર આર્થિક જવાબદારી સારા પ્રમાણમાં હતી. એટલે 'સર્વન્ટ્સ ઓફ ઇન્ડિયા સોસા-

યટી' (ભારત સેવક સમાજ) પ્રતિ તેમને પૂરો ચાહ અને વલણ છતાં તે તેમાં રીતસર દાખલ થઈ જાય તેવી સ્થિતિ ન હતી. તો પણ માસિક અમુક રકમ બચાવીને તે સોસાયટીને ચરણે નિયમિત ધરે જ જતા. તેમના એક અંગત મિત્ર ડૉક્ટર દેવ પણ તે પ્રમાણે કરતા. આમ બેએક વર્ષ વીત્યા બાદ ૧૯૧૪માં બન્ને મિત્રોએ સારી આવક જતી કરીને સોસાયટીમાં જોડાવા નિશ્ચય કર્યો. તે માટે ઉમેદવાર તરીકે અરજી કરી. ઠક્કરબાપાની ઇચ્છા હતી કે નોકરીમાંથી અમુક મુદતની રજા મેળવવી. સોસાયટીમાં ઉમેદવાર તરીકે જોડાવાથી તેમનો પગાર ચાલુ રહે, અને કદાચ ઉમેદવારીની મુદત પૂરી થયા બાદ સોસાયટીના સભ્ય તરીકે તેમનો સ્વીકાર ન થાય તો કાયમની પેન્શનવાળી નોકરી ચાલુ રહે અને સોસાયટીને આર્થિક લાભ થાય.

ઠક્કરબાપાની આ દરખાસ્ત ગોખલેજીએ નામંજૂર કરી. તેમણે તો કહ્યું :

'મ્યુ. નોકરીમાંથી રાજીનામું આપી ત્યાંથી તદ્દન મુક્ત થાઓ અને સોસાયટીમાં જોડાવા માટે ઉમેદવાર તરીકે અરજી કરો.' એટલે કે જો ઉમેદવારીની મુદત પૂરી થયે સભ્યપદ માટેની અરજીનો અસ્વીકાર થાય તો ઠક્કરબાપાની સ્થિતિ અતોભ્રષ્ટ તતોભ્રષ્ટ જેવી થઈ જાય! ભારત સેવક સમાજમાં પ્રવેશવા માટે આવી આકરી કસોટી હોય છે તેનો આથી સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે.

ઠક્કરબાપા સોસાયટીમાં જોડાવાથી મારા મનને એટલું સમાધાન થયું કે મારી સાથે બોલનારામાં એક જણ તો ગુજરાતી બોલનાર અને સમજનાર ભારત સેવક સમાજમાં છે. મને તે વેળા 'જોડિયા' તરીકે સોસાયટીમાં લીધેલો, પછી સભ્ય થયો. આજે એને, પાંત્રીસ વર્ષ વીતી ગયા છતાં એની એ જ સ્થિતિ છે. આજે પણ ગુજરાતી સભ્યોમાં વધારો થયો નથી.

અમૃતલાલભાઈના સોસાયટીમાં જોડાવા પછી પછાત વર્ગના હિતનું કામ આગળ ધપ્યું. મુંબઈના મોટા ભાગનાં સફાઈ કામ કરનાર ગુજરાત કાઠિયાવાડના ઢેડ ભંગી હતા. બધા દસ્તૂરી (અઢીસો–ત્રણસો રૂપિયાની લાંચ) દઈને પઠાણ કે મારવાડીના દેવાદાર બનીને ઝાડુ કાઢવાની અને સંડાસ સાફ કરવાની નોકરી મેળવી શકેલા. તેમને તે મોટા વ્યાજના દેવામાંથી મુક્ત કરવાનું કામ હાથ ધરવાનું હતું. સર લલ્લુભાઈ, સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી અને સર વિઠ્ઠલદાસનો સાથ શોધી, સહાય મેળવી ઋણમુક્તિ માટેની સહકારી મંડળીઓ ભારતસેવા સમાજે સ્થાપી તે દિશામાં ખૂબ પ્રયત્ન કરેલો.

ડૉક્ટર દેવ અને ઠક્કરબાપા બંને જૂના મિત્રો—દેવ મહારાષ્ટ્રી અને ઠક્કરબાપા કાઠિયાવાડી. બંનેએ ગાંધીબાપુની જન્મભૂમિ પોરબંદરમાં પાંચ વર્ષ નોકરી કરેલી. તે દરમિયાન ડૉ. દેવે ગુજરાતી શીખી લીધું. સાંગલીમાં પણ બંને એક વર્ષ સાથે રહેલા—દરમિયાન ઠક્કર બાપા મરાઠી શીખ્યા. બંને સ્વભાવના દયાળુ અને માયાળુ. એકસાથે ગોખલેના સમાગમમાં આવ્યા અને બંનેએ ૧૯૧૪માં ભારત સેવક સમાજની સાથે દીક્ષા લીધી. ડૉ. દેવ સોસાયટીના મંત્રી નિમાયા અને ગોખલે જે પૂનામાં માંદગીને બિછાને હતા તેમની, કાળજીભરી સંભાળ લેતા.

આ જ સાલમાં અતિવૃષ્ટિ અને કરા પડવાથી યુ. પી. ની વ્રજભૂમિમાં—ગોકુળ, મથુરામાં—ઘાસચારાનો સખ્ત દુષ્કાળ હતો. હું આ કાર્યમાં જોડાયો હતો—મારે માટે આ કામ તદ્દન નવું હતું. બાપા માર્ગદર્શક બન્યા. તેમની કામ લેવાની આકરી રીતનો મીઠો અનુભવ લીધો. કામમાં વ્યવસ્થા, ચોખ્ખાઈ, નિયમિતતા, પૂરેપૂરી કરકસરના

પ્રત્યક્ષ પાઠ બાપા આપતા મારી સુવાળી ટેવોને આ બધું આકરું લાગતું

ગોખલેના આદેશ અનુસાર આફ્રિકાની લડતમાં જીત મેળવી ૧૯૧૪ની આખરમાં ગાંધીજી હિંદ આવ્યા ગાંધીજીના નિમંત્રણને માન આપી ગોખલેએ દક્ષિણ આફ્રિકાની મુલાકાત લીધી હતી તે દરમિયાન ગાંધીજી પાસેથી ગોખલેએ વચન લીધેલું કે એ લડત બાદ તેઓ હિંદમાં આવીને વસશે અને પોતાની સેવા હિંદને અર્પણ કરશે એ વચનનું ગાંધીજીએ અક્ષરશઃ પાલન કર્યું એમણે હિંદ આવી ગોખલેના છત્ર નીચે કામ કરવાનો નિર્ધાર કરેલો

ગોખલે માંદગીને બિછાનેથી ઊઠીને ગાંધીજીને અત્યારના હિંદના દરવાજે (અ ગેટ વે ઑફ ઇંડિયા)-એપોલો બંદર પર આવકાર આપવા પૂનાથી ખાસ મુંબઈ આવેલા પેડર રોડ ઉપર શાંતિભુવનમાં નરોત્તમ શેઠને ત્યાં ઊતરેલા ગાંધીજીનો ઉતારો પણ ત્યાં જ ઠરેલો ગાંધીજીને આવકાર આપવા પાલવા બંદર ઉપર માનવમેદની જામેલી સરઘસની યોજના હતી ઠામઠામ ફૂલહાર-તિલક થતાં, ઉતારે પહોંચતાં ત્રણેક કલાક થયા

ગોખલેની સૂચના મુજબ અમારી સોસાયટીની મુંબઈની શાખાના સભ્યો શાન્તિભુવનમાં ગાંધીજીને મળવા એકત્ર થયેલા તેમાં શ્રી દેવધર, શ્રી જોષી, ઠક્કરબાપા અને આ લેખક હતા. ઉપરાંત શેઠ પુરુષોત્તમદાસ અને ગોખલે તથા ગાંધીજીના યજમાન શેઠ નરોત્તમ મોરારજી પણ હતા

ગાંધીજી પાલવા બંદરથી ત્રણ કલાકે ઉતારે પહોંચ્યા તેમને આવકાર આપ્યો અને ગોળાકારે બધા ઊભા રહ્યા ગાંધીજીનો વેશ તે વખતે કાઠિયાવાડી દરજીને મળતો હતો ધોતિયું, અંગરખું અને કાઠિયાવાડી ફેંટો, કપાળ ઉપર ચન્દન-કુમકુમનાં તિલક શોભતાં હતાં

મેં ઠક્કરબાપાને ધીમેથી પૂછ્યું 'પણ ગાંધીજી ક્યાં?' બાપાએ પોકારીને કહ્યું 'શીતલિયા પૂછે છે કે આમાં ગાંધી કેમ દેખાતા નથી?' ગાંધીજીએ કહ્યું 'કેમ હું ગાંધી નથી લાગતો?' પછી ગોખલેએ ગાંધીજીને સૌનો, સૌના કામનો પરિચય આપ્યો મારી ઓળખાણ આપતાં ગોખલેએ કહ્યું કે 'ડૉક્ટર મહેતાના એ પરમમિત્ર છે' બાપુએ પૂછ્યું 'રંગૂનવાળા ડૉ પ્રાણજીવન મહેતાના?' ગોખલેજીએ કહ્યું, 'ના, ડૉ જીવરાજ મહેતાના!'

ગાંધીજીના હિંદમાં આગમન પછી તુરત હિંદ સેવક સમાજના મુખ્ય મથક પૂનામાં ગોખલેના સાન્નિધ્યમાં સમાજના સભ્યોની ખાસ સભા મળી, જેમાં ઠક્કરબાપા પણ હાજર હતા. લગભગ એક સપ્તાહ લગી સોસાયટીના સભ્યો અને ગાંધીજી વચ્ચે વિચારવિનિમય ચાલ્યો સોસાયટીમાં રહીને, સોસાયટીના થઈને, ગોખલેના છત્ર તળે, હિંદની સેવા સોસાયટીની કાર્યપ્રણાલિ પ્રમાણે કાર્ય કરવા સંબંધી વિચારવિનિમય ચાલતો હતો ગાંધીજી પોતાની વિચારશ્રેણી અને કાર્યપદ્ધતિ સોસાયટીના સભ્યોને ગળે ઉતારવા મથતા હતા અઠવાડિયા સુધી ખુલ્લા દિલે સતત વિચારોની આપ-લે થયા બાદ, ન ગાંધીજી પોતાના વિચારો સોસાયટીના સભ્યોને ગળે ઉતારી શક્યા, કે ન પોતે સોસાયટીની કાર્યપદ્ધતિ સર્વાંગે સ્વીકારી શક્યા આ સમય દરમિયાન ગોખલે પોતે તદ્દન તટસ્થ-અલિપ્ત રહ્યા હતા. છેવટે આ બધી ચર્ચાનો સાર ગોખલે સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યો અને પૂનાથી વિદાય લેતી વેળાએ ગાંધીજીએ ગોખલેનો આદેશ માગ્યો. આદેશ મળ્યો 'એક વર્ષ તમારે દેશ સમસ્તમાં ફરી નિરીક્ષણ કરવું, પ્રત્યક્ષ

અનુભવ લેવો ને તે દરમિયાન રાજદ્વારી બાબત ઉપર અભિપ્રાય ન ઉચ્ચારવો.'

ગોખલેને ગાંધીજીએ પોતાના રાજદ્વારી ગુરુ માન્યા છે. ગોખલે સ્વર્ગવાસ પામ્યા–૧૯૧૫ના ફેબ્રુઆરીની ૧૯મી તારીખે. એને આજે ચોત્રીસ વર્ષ વીતી ગયાં છે. હિંદી સમાજનું, રાજ્યનું અજબ પરિવર્તન થયું છે. પૂર્ણ સ્વરાજ પ્રાપ્ત થયું છે. તે સમયે જે પોતાની સરકારનું રાજદ્વારી ધ્યેય હતું તે સિદ્ધ થયું છે, અને તે સિદ્ધિ ગાંધીજીની પ્રણાલિકા અનુસાર થઈ છે. છતાં ૧૯૪૭માં શ્રી જગદીશને પ્રકાશિત કરેલ ગ્રંથ–નામદાર શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી કૃત My Master Gokhale (મારા ગુરુ ગોખલે) પુસ્તકની પ્રસ્તાવનાના 'આમુખ'માં મહાત્મા ગાંધીજી આપણા આશ્ચર્ય વચ્ચે નીચે પ્રમાણે લખે છે:

*જેમને હું 'સારા ગોખલે' કહું તેમના ઉપર નનીય શ્રી શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીએ આપેલા પ્રવચનને લેખોના આવકારદાયક સંગ્રહનું પ્રકાશન શ્રી જગદીશને કર્યું છે. તેની પ્રસ્તાવના કે આમુખ રૂપે બે શબ્દો લખવાના શ્રી જગદીશને આપેલા આમંત્રણની હું કદર કરું છું; છતાં તેમ કરતાં મને મૂંઝવણ થાય છે. વાચકને મારો દાવો ગમે તેટલો વિચિત્ર લાગે તોપણ મેં તો ગોખલેને મારા રાજકીય ગુરુ કહ્યા છે, એટલે શ્રી શાસ્ત્રી મારા સહ-શિષ્ય થાય. અને ગોખલેના અનુગામી ગણવાનું માન મેળવનાર હું એમનો શિષ્ય ને છતાં મમતાળુ સ્વભાવવાળો એમનું સ્થાન સાચવનાર તરીકે હતો ખરો; પણ મેં શ્રી શાસ્ત્રીમાં એ સ્થાન વધારે સારી રીતે શોભાવી શકે એવા શિષ્યનાં દર્શન કર્યાં છે. ને એટલે ગોખલેના શિષ્ય તરીકે મારો દાવો મેં રાજીખુશીથી જતો કર્યો. ઈ. સોસાયટીના સુંદર રીતે ચૂંટાઈ આવેલા થોડા સભ્યોને જરૂર હું સંતોષ ન જ આપી શક્યો હોત. જે અતિવિશાળ શક્તિ ગોખલે પાસે હતી અને શ્રી શાસ્ત્રી પાસે છે તે મારામાં હતી નહીં, છે નહીં. મારે કબૂલવું જોઈએ કે તટસ્થ રહેવાને ગમે તેટલો હું પ્રયત્ન કરું તો યે માર્મિક ટીકાકારને સંતોષવામાં હું નિષ્ફળ જ નીવડવાનો. આથી પ્રશંસકોને મારા પ્રમાણપત્રની જરૂર રહેતી નથી. મારે કોને માટે લખવાનું હતું? જેમજેમ હું શ્રી જગદીશનનો સંગ્રહ વાંચતો ગયો તેમતેમ મને ખબર પણ ન પડી કે ગોખલેમાં હું ધ્યાનમગ્ન થઈ ગયો કે શ્રી શાસ્ત્રીમાં.

એટલે આ ઉતાવળી ને રસળતી ટીકા બંધ કરીને બારીકાઈથી વાચનાર ભાઈ–બહેનને હું ચેતવણી આપી દઉં. આગળ આવતાં પાનાંઓમાં તમારાં પોતાનાં મંતવ્યોનો પડઘો શોધવાનું દુસ્સાધ્ય કાર્ય કરશો મા. એટલું પૂરતું થશે કે લેખક અથવા કહો કે જીવનચરિત્રકારની અને ગુરુની પારદર્શક સહૃદયતા અને દેશભક્તિ આ પાનાંઓ પર અંકિત થયેલી તમે જોઈ શકશો.

મદ્રાસના ટ્રેન માર્ગે
૨૦મી જાન્યુ. ૧૯૪૬ મો. ક. ગાંધી.

---

* 'Whilst I appreciate Shri Jagdisan's invitation to contribute a few words, by way of preface or forword to his admirable collection of the Rt. Hon. Shastri's writings and speeches on Gokhale the Good, as I would call him, it embarasses me. However strange my claim may appear to the reader, I have called Gokhale my political Guru Therefore Shastriar is a fellow disciple. And what a disciple and yet an amiable usurper I was to have the honour of being Gokhale's successor but I found in Shastriar a worthy usurper to whom I made a willing surrender. I could have given no satisfaction to the few well chosen members of the Society. I had and have no gifts

'આ અરસામાં (૧૯૧૫) મુંબઈમાં લત્તે-લત્તે સ્ત્રીશિક્ષણ વર્ગો સ્થપાતા સેવાસદન દ્વારા દેવધરદાદાએ મહારાષ્ટ્રી સ્ત્રીશિક્ષણ વર્ગો શરૂ કરેલા મેં તેમને પગલે ગુજરાતી સ્ત્રીઓ સારુ શિક્ષણ વર્ગો શરૂ કર્યા તેમાં મને દેવધરદાદાનું તેમજ ઠક્કરબાપાનું પ્રોત્સાહન હતું

બાપાને મૂળથી જ પછાત વર્ગો પ્રતિ અનેરો પ્રેમ, એટલે સોસાયટીમાં જોડાઈને

---

which Gokhale had and Shastriar has in luxurious abundance

'I confess that however great may be my attempt at impartiality, I must fail to satisfy the critical reader Fellow admirers need no passport from me And of whom was I to write ? As I began to read Jagdisan's selection, I did not know whether Gokhale absorbed my attention or Sastriar

'Therefore I would close these hasty and rambling remarks by warning the critical reader against his or her trying the questionable task of discovering in these pages an echo of his or her own views It should be enough to find in them the transparent sincerity and patriotism of the writer or, shall I say, the biographer and the master'.

On the train to Madras,

20th, January, 1946

M K Gandhi

ત્રણેક વર્ષમાં એમણે પંચમહાલના ભીલ પ્રદેશને પોતાના કાર્યક્ષેત્ર તરીકે પસંદ કર્યો દાહોદ મથક રાખ્યું આસપાસનાં ગામડાંમાં ભીલ બાળકો–બાલિકાઓ માટે શાળાઓ-આશ્રમો સ્થાપ્યાં સદ્‌ભાગ્યે શ્રી કાન્તભાઈ અને સુખદેવભાઈ જેવા સરસ કાર્યકરો સાંપડ્યા પ્રતિદિન પ્રગતિ થતી ગઈ

ભીલસેવા મંડળ સ્થપાયા પછી એક પ્રસંગે હું તેની પ્રવૃત્તિ જોવા દાહોદ ગયો બાપા સાથે મકાઈના રોટલા ખાધા, આશ્રમ જોયો, શાળા જોઈ અને બીજે દિવસે ગામડાંના આશ્રમો શાળાઓ જોવા નીકળ્યા કેટલીક જગ્યાએ પ્રવાસ પગપાળો હતો બપોરનો સમય હતો બાપા અને હું એક ગામથી બીજે ગામ જતા હતા રસ્તામાં મને તરસ લાગી ગામ હજી ઠીકઠીક દૂર હતું રસ્તામાં મોટા ખાબોચિયા જેવી તલાવડી આવી ભેંસો વગેરે જનાવરો તેમાંથી પાણી પીને તૃપ્ત થતાં બાપાએ મારી તરસ છિપાવવા મને તેમાંથી પાણી પીવા સૂચવ્યું મને તેની સૂગ ચડી મેં ના કહી બાપાએ ખોબો ભરીને આનંદથી તે પીધું આ શરીર પ્રતિ વૈરાગ્યની પરાકાષ્ઠા!

સને ૧૯૧૯માં કાઠિયાવાડમાં સખત દુષ્કાળ હતો, મુંબઈના ભગિનીસમાજની દસ બહેનો સૌરાષ્ટ્રનાં સ્ત્રી–બાળકોને દુષ્કાળ સંકટમાં સહાય કરવા સંગઠિત બનીને રાજકોટ આવ્યાં હું તેમને મદદ કરવા તેમની સાથે હતો તેમની બધી જ વ્યવસ્થા કરવાની જવાબદારી મારી હતી મેં મારો પડાવ કવિ નાનાલાલને ત્યાં નાખ્યો કવિ અમને સંપૂર્ણ સાથ આપતા મેં માર્ગદર્શન માટે પૂ. ઠક્કરબાપાને બોલાવ્યા તેઓએ આવી નકશો દોરી કામના વિભાગ પાડી પ્રાથમિક તૈયારી કરાવી આપી પોલિટિકલ એજન્ટ કર્નલ હુક, મદદનીશ પો. એજન્ટ શ્રી હરિલાલ

ગોસલિયા વગેરેએ તેમ જ રાજ્યોના તમામ અમલદારોએ અમને અમારા કામમાં દરેક પ્રકારે મદદ કરી ને સરળતા કરી આપી હતી. મુંબઈના મહેલોમાં મહાલતી આ સહૃદય બહેનોએ ગામડેગામડે ફરીને પરદાનશીન ગરીબ બહેનોનાં દુઃખ દૂર કરવામાં તત્પરતા દેખાડી હતી, જેમાં શ્રી અમૃતલાલ ઠક્કર તેમ જ સ્વ. અમૃતલાલ પઢિયાર પણ સામેલ હતા.

૧૯૨૭માં ગુજરાતમાં મહાપૂર આવેલું. વડોદરામાં રેલસંકટ નિવારણનું કામ કરવા હું ગયેલો. હરિજનનું કામ હાથ ધરતાં બાપા મદદે આવ્યા. પરીક્ષિતલાલ જેવા અને મદદનીશ મળ્યા. જાતે જઈને ૩૦ જેટલા હરિજનવાસની સરવે કરી, નુકસાનની નોંધ કરી, ખર્ચનો અંદાજ કાઢ્યો, રાજ્યનો સહકાર સાધ્યો. દીવાન શ્રી. કૃષ્ણમાચારીએ સંપૂર્ણ સાથ આપ્યો. પરિણામે હરિજનવાસ જે હમેશાં નીચાણવાળા ભાગોમાં જ વસેલા હોય છે તેનાં સ્થળો બદલીને ઉપરવાસમાં બાંધવામાં આવ્યાં. રેલ તેમને માટે આશીર્વાદરૂપ નીવડી!

અમારા એક સાક્ષર મિત્રનું કુલીન કુટુંબ દુઃખમાં આવી પડેલું. સ્ત્રીકેળવણીને સહાય કરવી એ ધર્મ હતો. બાપાને મેં તેની જાણ કરી. બાપાનો ઉત્તર મળ્યો કેઃ '...ને મદદની જરૂર ખરી. જો આપવી પડે તો ત્રણ ભાગ તમારા અને એક ભાગ મારો. મારાથી વધારે આપી શકાય નહિ, કારણ મારી પાસે વધારો પડે તે બધો હરિજનો અને આદિનિવાસી માટેજ જવો જોઈએ. એ મારો નિયમ છે. હું ઊંચ કહેવાતી કોમો માટે ન આપી શકું.'

તોતેર વર્ષની વયે જ્યારે બાપા દિલ્હીમાં હતા ત્યારે તેમને હરસનું દર્દ ઊપડ્યું. સખત દુખાવો અને રક્ત પડે. જિંદગીમાં કોઈ દિવસ આવાં દુઃખ–દર્દની કલ્પના પણ નહીં! તેમને ભીતિ લાગી કે હવે પોતે બચશે નહિ. તેમના ભાઈ ડૉક્ટર કેશવલાલ ઠક્કરને મળી લેવાની વૃત્તિ થઈ. કેશવલાલ તે વેળા રાજદ્વારી કેદી તરીકે ભાવનગરની જેલમાં હતા. બાપાએ દીવાન સાહેબ પટ્ટણીને તાર કરી તેમના ભાઈને મુક્ત કરવા વિનવ્યા. ડૉક્ટર કુટુંબ સાથે દિલ્હી પહોંચ્યા.

બાપાએ મધરાતે ઊઠીને દીવો કરીને મારી પાસે એક લાંબો પત્ર લખાવ્યો. પત્રનો સાર એવો હતો કેઃ 'મેં તને તારી નાદુરસ્ત તબિયતમાં ઘણીયે વેળા અજ્ઞાનપણે હેરાન કર્યો છે. તેનું ભાન મને હવે મારા હરસના દર્દથી થાય છે. હું તે પાપ માટે દુખી થાઉં છું. ક્ષમા ચાહું છું. વગેરે...' કેવી ને કેટલી સરળતા અને નિર્દોષતા!

મારી જાણ મુજબ બાપાના જૂના મિત્રોમાં શ્રી મોતીભાઈ અમીન, સ્વામી અખંડાનંદ, ડૉ. સુમંત મહેતા અને પૂનાવાળા જે. પી. ત્રિવેદી વગેરે હતા. તેમના અનન્ય ભક્ત હરખચંદ મોતીચંદ શાહ (ચોરવાડવાળા શેઠ) અને લક્ષ્મીદાસ શ્રીકાન્ત કહી શકાય. શેઠ જીવણભાઈ, રામજીભાઈ, હરકીશનદાસ ઈસ્પિતાલના પ્રાણ સમા સારા મિત્ર ગોરધનદાસ ભગવાનદાસ વગેરે સમય આવ્યે તેમના શબ્દને ઉપાડી લે છે.

મંગળવાર તા. ૨૯મી નવેંબર, ૧૯૪૯ને દિને ઠક્કરબાપા એક્યાસીમા વર્ષમાં પ્રવેશ કરશે. પૂજ્ય બાપુના પરમ મિત્ર અને સાથી ઠક્કરબાપાને આ અવસરે સમગ્ર ભારતના દીન, દુઃખી, દલિત લાખો લોકો, ભાષણો વગર, પ્રશંસા વગર, લેખો લખ્યા વગર, હારતોરા અને માનપત્રો વગર, બાપા માટે પોતાના અંતરની દુવા મૂકપણે ગુજારશે અને આપણે સૌ પ્લેટફોર્મ ગજાવી, પ્રશંસાના પોકારો કરી, દૂરદૂરના દેશોના સેંકડો સંદે-

શારુ વાચન કરી આપણને કૃતકૃત્ય થયેલા માનીશું પણ ગોખલેએ તો જગતમાંથી વિદાય લેતાં જે આખરી સંદેશો આપેલો તે આ છે 'મારાં જીવનચરિત્રો લખવામાં કે સ્મારકો અને બાવલાં ઊભાં કરવામાં સમય ન ગાળશો, પણ હિંદની સેવામાં સમગ્ર જીવન રેડજો '

ઠક્કરબાપાએ દેશની પરિસ્થિતિનો પૂરતો અભ્યાસ કરી, અનુભવ લઈ, પોતાની ખાસિયતને બંધબેસતું પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર નક્કી કરી, તેમાં ધીમે પગલે ઝુકાવ્યું, કામ વિકસાવ્યું અને વિસ્તાર્યું ૪૦ વર્ષથી ભારતના દીન, દુઃખી, દલિત, વનવાસી અને પછાત ગણાતા તમામની સેવા એ એમના જીવનનો શ્વાસોચ્છ્વાસ છે, પ્રાણ છે એમાંથી એમને એ ચી લો તો એ જીવી નહિ શકે એવા પોતાના કામમાં એ એકતાર છે ભગવાં કપડાં નહીં પહેરવા છતાં એ સાધુ છે સત્તા પાછળ તેઓ કદી પડ્યા નથી. પ્રશંસા તેમને પ્રિય નથી પૈસાના એ પૂજારી નથી કોઈ વેળા ચિડાઈ જઈ પાછો પ્રેમ વરસાવે છે થયેલી ભૂલની ક્ષમા ચાહે છે એ અત્યારે કોંગ્રેસ સભ્ય નથી એ બિનાથી ઘણા આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થાય છે ૧૯૨૮માં ભગિની સમાજને ઉદ્દેશીને બાપુએ કહેલું કે 'સ્વરાજ્યના ઉચ્ચારણ વગર પણ સ્વરાજ્યની ભારે સેવા થઈ શકે, તેમ કોંગ્રેસમાં જોડાયા વગર પણ દેશની શુદ્ધ સેવા શક્ય છે ' એ હકીકત ઠક્કરબાપાના જીવનથી સ્પષ્ટ થાય છે

આ શુભ અવસરે મારો આનંદ બેવડાય છે કારણ ૨૯મી નવેંબર(૧૯૦૪)ના મંગળ પ્રભાતે મને પુનિત પુનર્જીવન મળેલું થોડીક ક્ષણમાં ગોખલેએ મારા સુષુપ્ત આત્માને જાગૃત કર્યો મારા અંતરમાં જ્યોત જગાડી એ પ્રસંગના ઉદ્ગાર આ હતા–' Let me be what I am I don't want to show myself better હું જેવો છું તેવો મારે દેખાવું છે વધારે સારા હોવાનો દેખાવ નથી કરવો ' એટલે કે ગાંધીજીના શબ્દોમાં –કૃત્રિમતાનો ત્યાગ–અને ૧૯૦૪મા દેશની પરિસ્થિતિનું દર્શન કરાવતાં તેમણે કહ્યું 'જગતના પટ ઉપર ભરતખંડ મનુષ્યસંખ્યાના પ્રમાણમાં બીજે નંબર છે પહેલો નંબર ચીનનો છે આમ હોવા છતાં બીજા દેશના મૂઠીભર માણસો કરોડોની ઉપર રાજતંત્ર ચલાવે છે એમ કેમ ? આનો ઉકેલ શોધવો જોઈએ તેના સંશોધન માટે ઊંડો અભ્યાસ, બારીક અવલોકન અને ચિંતન આવશ્યક છે તે વગરનું બધું વૃથા છે હિંદના સરેરાશ પ્રજાજનની દુનિયાના દરકોઈ પ્રગતિશીલ પ્રજાજનની સરખામણીમાં સ્થિતિ શી છે ? સ્થાન શું છે ? ચારિત્ર્યમાં, આરોગ્યમાં, હુન્નર–ઉદ્યોગમાં, વિદ્યાકળામાં, બુદ્ધિશક્તિમાં, નિયમનમાં, ત્યાગમાં કે તપશ્ચર્યામાં બધી બાબતમાં આપણું સ્થાન શોધી કાઢી, દોષોનું નિવારણ કરવાના પ્રયત્નો હાથ ધરવા માટે સંખ્યાબંધ બુદ્ધિશાળી, ચારિત્ર્યવાન યુવાન–યુવતીના સર્વસ્વ સમર્પણની દેશને જરૂર છે. પોતાપણાનો, અહંતાનો, કીર્તિનો લોભ તજવો જોઈએ. કેવળ કર્તવ્યમાં મચ્યા રહેવાની ધૂન જોઈએ. અને આ બધું ઘડી બે ઘડી નહીં પરંતુ જીવન પર્યંત, અને છતાં યશની અપેક્ષા આ જગતમાં આપણે ન રાખી શકીએ, ન રાખવી જોઈએ '

પૂજ્ય બાપા ગુરુજી ગોખલેના આદેશને અક્ષરશઃ અનુસર્યા છે એમના ઉપર ઈશ્વરના આશીર્વાદ ઊતરો ગુજરાત આવા હાથ પર લીધેલા–એક કાર્યમાં એકનિષ્ઠાથી ઓતપ્રોત થનાર અનેક ઠક્કરબાપા ઉત્પન્ન કરો !

તા ૪–૧૩–'૪૯–

☆

માંગલિક ઉપકરણો

*

શ્રી. નર્મદ ટી. પંચોળી.

૧૯૪૮ના સપ્ટેંબરના 'અખંડ આનંદ' ના અંકમાં 'લગ્નનાં ઉપકરણો' નામક પ્રસિદ્ધ થયેલ આ જ લેખકના લેખમાં રહી ગયેલી કેટલીક વિધિઓનું રહસ્ય આ લેખમાં આપવામાં આવ્યું છે. લગ્ન કરવા ઉત્સુક વરકન્યા, એમાં ભાગ લેનાર જાનૈયાઓ ને અન્ય સગાંઓ લગ્નોત્સવ ઉમળકે ઊજવે છે તો ખરાં પણ તે વિધિ પાછળના શુભાશયને પિછાનતાં નથી, એનાથી વિશેષ બીજી શી કરુણા હોઈ શકે? લગ્નના ક્રિયાકાંડ પાછળનો સમજપૂર્વકનો ભાવ જાણવા માટે આ લેખ વાચવો જ રહ્યો.

(૧) મીંઢળ' આ ફળ માણેકસ્તંભને તથા વરકન્યાના કાંડે લગ્નપ્રસંગે બાંધવાનો રિવાજ છે. તેનો વાસ્તવિક હેતુ નીચે પ્રમાણે સંભવિત છે.

લગ્નનો પ્રધાન ઉદ્દેશ પ્રજાવૃદ્ધિ છે. 'મીંઢળ' એ એક ચમત્કારિક ઔષધિરૂપ ફળ છે, જેને સંસ્કૃતમાં 'મદનફળ' એટલે કામદેવનું ફળ પણ કહે છે. એ જૂના કાળથી પ્રચલિત છે. જે સ્ત્રીને સંતાનપ્રાપ્તિ ન થતી હોય તે ઘરગથ્થુ ઉપાય તરીકે મીંઢળ વાપરવાથી સગર્ભા થયાની વાત સાંભળવામાં આવે છે.

લગ્નના ઉમેદવારોમાં ધર્મવિહિત સ્વાભાવિક કામનાનો ઉદય થઈ પ્રજોત્પત્તિની આશામાં ઉજ્જ્વળ પરિણામ આવે અને બેઉ શરીરમાંથી પ્રતિરોધ કરનારાં પરમાણુઓ આ ફળના સંસર્ગથી નાશ પામે એવી ભાવના નાડાછડીમાં પરોવીને બાંધવાથી સેવાય છે.

આ પ્રસંગમાં કોઈ સંયોગવશાત્ વર કે કન્યાને કોઈ ઝેરી જંતુનો દંશ થયો હોય અગર ભૂલથાપથી કોઈ વિષમય વસ્તુ ખવડાવવામાં આવી હોય, ત્યારે તાત્કાલિક ઉપાય તરીકે મીંઢળને ઘસીને પાવાથી જલદી ફાયદો થાય છે.

લગ્નના આનંદથી ઊભરાતા પ્રસંગમાં કેટલાક છૂપા વિઘ્નસંતોષીઓ પોતાની ચોટ, મૂઠ વગેરે મલિન વિદ્યાનો ઉપયોગ કરી રસમાં ભંગ કરવા સાહસ કરે છે, ત્યારે વરકન્યાને બાંધેલ મીંઢળફળ તેમની રક્ષા કરે છે.

તદુપરાંત આયુર્વેદની દૃષ્ટિએ પણ આ ફળ સિવાય પ્રજાવૃદ્ધિનો કે ગર્ભધારણનો વિચાર કરીએ. નિષ્ણાત વૈદ્યો કે હકીમો અગાઉ 'લક્ષ્મણા'* નામક કંદનો સંતાનપ્રાપ્તિ માટે ઉપયોગ કરતા અને સારું પરિણામ લાવતા હતા. પણ તે અપ્રાપ્ય હોવાથી તેને ઠેકાણે સફેદ ભોંરિંગણીના× મૂળનો આજે ઉપયોગ થાય છે. એટલે આ હિસાબે મીંઢળનો ઔષધ તરીકે ઉપયોગ થાય ને નવયુગલને બાંધી સારી આશાનાં સ્વપ્ન સેવાય તો તે જરા ય અયોગ્ય કે નિરર્થક નથી.

(૨) માણેકસ્તંભ: ઘરનાં બારણાંના મુખે તથા લગ્નના મંડપમાં માણેકસ્તંભ

* લક્ષ્મણા હિમાલય પહાડ ઉપર થાય છે. રાત્રિની શરૂઆતમાં તેને પાન આવે છે ને દિવસે તે ખરી પડે છે. રાત્રે પાન ચમકતા દીવાની પેઠે પ્રકાશ આપે છે ને તેના ઉપર લાલ ટપકાં હોય છે. તેના મૂળમાં બકરીના મૂત્ર જેવી વાસ આવે છે. આ કંદ પુત્રપ્રાપ્તિ માટે અકસીર છે. જો તેને ઘસીને ઋતુમતી સ્ત્રીને પિવડાવવામાં આવે તો સોએ સો ટકા સંતાનપ્રાપ્તિ થાય છે.

× ઋતુમતી સ્ત્રીને સૂર્યોદયસમયે એ અની ક્ષાર એ ફળ દૂધ સાથે ઘસીને પાવાથી ૮ દિવસમાં ગર્ભ ધારણ થાય છે.

ખોદવાની પ્રથા છે આ સંસ્કાર દ્વારા સુસંતાન પ્રાપ્ત થઈ વંશવૃક્ષ દીપે એવી ભાવના સૌમાં ઊછળતી હોય છે, તેથી આદરેલો પ્રસંગ નિર્વિઘ્ને ઉકેલાય એવા ઉદ્દેશથી પ્રજા પતિ-બ્રહ્માના પ્રતીકરૂપે સ્તંભને પસંદ કરવામાં આવેલ છે લગ્નની સફળતા યના વિજયનો આગામી સ્તંભ માની લઈએ તો પણ કંઈ ખોટું નથી

(૩) શ્રીફળ આ ફળનો ઉપયોગ દરેક કાર્યમાં થાય છે, પણ બીજા કોઈ ફળને પસંદ કરવામાં આવેલ નથી, તેનાં કેટલાંક કારણો છે

શ્રીફળને દરેક ભાવિક કે હિતૈષીના મસ્તકનું પ્રતીક માનવામાં આવે છે શ્રીફળ અર્પણ કરવું એટલે પોતાનું ઉત્તમાંગ સામાના જીવનમાં ધરી દેવું આ ચેષ્ટામાં મૂગો ભાવ એ છે કે 'તમો અમને અમારા અમૂલ્ય મસ્તક જેટલા પ્રિય છો, માટે આ ફળ એ જ આપના પ્રતિ ઉદ્ભવતા પ્રેમની કિંમત આંકનારું અમારું લાગણીનું સ્વરૂપ સમજશો!' શ્રીફળના સમર્પણમાં જીવનનું સર્વોત્કૃષ્ટ આત્મવંદન, જીગરની અકથ્ય લાગણી, પ્રેમની પરાકાષ્ઠા અને અંતરના ઊંડાણમાંથી છૂટેલા આશીર્વાદોની અનુપમ છોળનું દર્શન છે

દેવ, પતિ, આચાર્ય, ગુરુ કે મહાત્માને ચરણે શ્રીફળ રેલવવાનો હેતુ ઉપર પ્રમાણે જીવનના સર્વથી શ્રેષ્ઠ ભાવનો આસ્વાદનમૂનો છે

શ્રી-કલ્યાણ+ ફળ-પરિણામ=જેના પરિણામમાં કલ્યાણ જ ઊભરાઈ રહ્યું છે તેનું નામ શ્રીફળ છે તદુપરાંત તેમાં અન્ય ફળથી વિરલ રચના છે તેમાં રહેલો ગર-કોપરાનો ભાગ ઉપરના આચ્છાદન કાચલી વગેરેથી ઢંકાયલો છે સંસર્ગ હોવા છતાં એ ભાગ નિર્લેપ છે માટે ભેટ ધરનાર માણસ વર, કન્યા કે અન્ય આદરણીય પાત્રને સંબોધન કરે છે કે 'માયાવી વિકારોથી જીવાત્માને સદાસર્વદા અલગ રાખી નિજસ્વરૂપમાં તલ્લીન રહેવું એ જ ખરું મનુષ્યજીવનની સાર્થકતા છે'

(૪) વડી મૂંથી, પાપડ વણવા વગેરે: આ ક્રિયાઓ પણ કંઈ નિરર્થક નથી કઠોળમાં ગણાતા મગ અડદ વગેરેનું તેમાં પ્રાધાન્ય છે મગમાં એક એવું સુંદર પૌષ્ટિક તત્ત્વ છે કે જે નિરોગી માણસને પુષ્ટિ આપે છે અને માંદા માણસને નવું જીવન બક્ષે છે સંસારને આંગણેથી લપસી પડેલા બીમારને રસ્તા ઉપર લાવવા મગનું ઓસામણ રામબાણ ઉપાય થઈ પડે છે વળી અડદમાં ધાતુવર્ધક ગુણ છે તે તો સૌ કોઈ જાણે છે તેથી લગ્નના પ્રસંગમાં સર્વ આત્મજનોના જીવનની આબાદી માટે આપણી હર્ષઘેલી બહેનો ઉપરોક્ત કઠોળની વિવિધ વાનગીઓ તૈયાર કરી પીરસવામાં ગૌરવ માને છે

(૫) માંડવા પર ઢઙ્ગના પૂળા નાખવા મંડપારોપણ વખતે પૂળા નાંખવાનો રિવાજ મૂળથી જ ચાલ્યો આવે છે અગાઉ આપણો મુખ્ય ધંધો કૃષિકારનો હોવાથી પશુધન, ખડ અને ધાન્યની સારી છૂટ હતી સૌનું જીવન સાદું સરળ, નિરર્થક આડંબર વિનાનું હતું, તેથી સારામાઠા પ્રસંગે ઘરગથ્થુ ધંધામાં ઉપાર્જન થયેલી સામગ્રીનો છૂટથી વપરાશ થતો આમ હોવાથી મંડપના ઢાંકણ તરીકે પૂળાનો વપરાશ રૂઢ થઈ ગયો હોય એ બનવાજોગ છે આ પ્રથા આપણી અસલ સ્થિતિનું ઉદ્દિપન કરે છે એમ કહેવામાં જરા ય બાધ નથી

(૬) બૈરાઓ ગીત ગાતાગાતા માટલી અને માટી લેવા જાય છે. આ માટલીઓને ગણેશની માટલી કહે છે આ દિવસે વિઘ્નહર્તા દેવ ગણેશનું સ્થાપન અને પૂજન કરવામાં આવે છે. માટલીઓ અને માટી લાવવાનો આશય એ છે કે આપણું શરીર પંચ મહાભૂતોનું બનેલું છે, તેમાં પૃથ્વી-

તત્ત્વ એટલે કે માટીનો ભાગ વિશેષ પ્રમાણમાં છે. માટીથી બનેલ શરીરધારી જીવ માટી અને માટીમાંથી બનેલ વસ્તુઓની સાથે કુંભાર કે જેને પ્રજાપતિ તરીકે સંબોધાય છે તેનું ય આ પ્રસંગે પ્રેમથી સ્વાગત કરે તો તે ઇષ્ટ જ ગણાય.

(૭) જાન ઊઘલ્યે, વખતે ગાડાના ચાકનું પૂજા-અર્ચન વગેરે: વર અને કન્યાનાં બંને ચક્રોથી પેદા થએલો આખો જીવનરથ હવે સંસારના રાજમાર્ગે પ્રયાણ કરવા સુસજ્જ થઈ રહ્યો છે. જાન પ્રસ્થાન પામતી વખતે વરકન્યાને બેસવાનો રથ એ તેમના ચૈતન્યરથનું પ્રતીક છે; માટે કન્યાપક્ષની મુખ્ય બહેનોની સાથે કન્યાની માતા એ બેઠેલા રથના ચાકને પૂજી એવી ભાવના વ્યક્ત કરે છે કે: 'તમારો જીવનરથ નિર્વિઘ્ને આ વિકટ સંસારમાં ચલાવો અને સુખી થાઓ!' આ પૂજામાં માતાની આશીર્વાદયુક્ત મૂંગી ભાવનાજ કળાય છે.

(૮) ઊકરડી ઉઠાડવી: લગ્નના દિવસ સમાપ્ત થયે બૈરાંઓ ટોળે મળી ગાણાં ગાતાંગાતાં આ ચેષ્ટા કરે છે. તેની મતલબ એ જણાય છે કે: ઉકરડો એ ખેતરના પાકનો જનક છે. અનાજના કણોને પોષણ તે જ આપે છે. જો તેનો અભાવ હોય તો એકલી વર્ષા સારું પરિણામ આપતી નથી. એટલે ઉકરડાની ઉપાસના કરનાર અત્રે સ્રીસમુદાય હોવાથી એને ઉકરડી કહી. સૌની આજીવિકાના આધાર તરીકે એની પૂજા થાય અને પ્રેમપૂર્વક યોગ્ય સ્થળે જવા પ્રેરણા કરાય એ સ્તુતિપાત્ર છે.

(૯) 'પહ' ભરાવવો: 'પહ' શબ્દ એ 'પસ'નું અપભ્રંશ છે. નિરક્ષર માણસો 'સ'ને બદલે 'હ' ઉચ્ચારે છે, જેમ આપણા તહેવારમાં 'વીરપહલી' બોલીએ છીએ પણ ખરો શબ્દ વીરપસલી છે. વીર=ભાઈ+પસલી—ભેટ=ભાઈ તરફથી બહેનને મળતી ભેટ. એવો અર્થ વીરપસલીનો છે. તે જ પ્રમાણે મંગલ પ્રસંગમાં 'પસ' ભરાવવો એટલે ભેટ આપવી. ભેટ પણ તુચ્છ વસ્તુની નહીં! શરીરના ઉત્તમાંગ મસ્તક તરીકે કલ્પાયલા શ્રીફળની. સારાંશમાં 'પસ' એ શુભાશા વ્યક્ત કરવાનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ છે.

(૧૦) કન્યાને ભાણે બેસાડવાની ચેષ્ટા: આ રિવાજમાં સ્રીઓ બહુ આગ્રહપૂર્વક ભાગ લે છે. સૌ સાથે જમવામાં હૃદયમાં રહેલી ભિન્નતા ભૂલી જવાય છે. નૈસર્ગિક પ્રેમનો ઉદય થઈ આત્મભાવ જાગૃત થાય છે. ખાસ કરીને પૂજનીયા લેખાતી સાસુ વગેરેને ભાણે નવવધૂને બેસાડી સંગઠન અને એકાત્મભાવ પેદા કરવાની આ ગડમથલ છે. કારણકે પાણિગ્રહણ થયા બાદ અમુક કાળ સાસુ, જેઠાણી વગેરેના સંપર્કમાં તેને જીવન ચલાવવું પડે છે.

(૧૧) ગોરવ નોતરવો: ગોરવનું મૂળ ગૌરવ એટલે કુલીનતા. કુલીનતાને સત્કારવી વા આમંત્રવી તેનું નામ ગોરવ નોતરવો છે. વરપક્ષની કુલીનતાને અજવાળવા તરીકે કન્યાપક્ષ તરફથી માયરાને બીજે દિવસે પ્રેમભોજન અપાય છે, અને પોતાની ખાનદાની વ્યક્ત કરવા જાનની તમામ બહેનો ભવ્યતાભરેલાં અનેક ગીતો છૂટથી સાદ ફાટી જાય તેમ લલકારે છે. તેમ જ માંડવા તરફથી પણ અનેક બહેનો ટોળે મળી ઉપહાસજનક ગીતોની રમઝટ મચાવે છે. ઉપહાસજનક શબ્દો દ્વારા વર તરફના મુરબ્બીઓની સહિષ્ણુતા અને ધૈર્ય કેટલાક પ્રમાણમાં છે એ જાણવા જ તેમનું આવું અજુગતું વલણ હોય છે! કોઈને અંતરથી ઉતારી પાડવાની ક્ષુદ્ર કામના તેમાં હરગીઝ હોતી નથી એ ખાસ વિચારવા જેવું છે. વર અને કન્યા પક્ષનાં બૈરાંઓ અરસપરસ પોતાના કવનમાં સામાનો

જીવનને નિર્માલ્ય શબ્દોમાં આલેખે અને મલકાતો જાય એને તેમનો હાસ્યવિનોદ અથવા પોતાના જીવનની અનેરી લહાણ સમજે છે.

(૧૨) વરપક્ષનાં બેરાં (જાનડીઓ) કન્યાને પોતાના નિવાસસ્થાને-જાનીવાસે માથુ ગૂંથવા લઈ આવે છે આ પ્રથામાં કન્યાની શારીરિક તથા માનસિક પરિસ્થિતિ જાણવાનો પ્રધાન મુદ્દો હોય છે માથાના વાળ ઓળતી વખતે દેહલતામાં જે કેટલાંક સારાંનરસાં ચિહ્નો છૂપાં હોય છે, તેનું બારીકીથી નિરીક્ષણ થવાથી ભાવિ જીવનનો કંઈક અંદાજ કાઢી શકાય છે તદ્દુપરાંત વાર્તાલાપ દ્વારા તેની પ્રકૃતિનું પણ કંઈક અંશે ભાન થાય છે ચતુર અને અનુભવી બહેનો કન્યાનું જીવન વર સાથે કેવુક બંધબેસતું થશે તેનો તાળો તુરતજ કાઢી લે છે એટલે આ સંયોગ કન્યાની પરીક્ષાનો છે

દાંપત્યજીવન રસમય અને આકર્ષણપૂર્ણ સ્વાભાવિક રીતે બનાવવાની ચીવટ જ્ઞાનના અભાવે કોઈનામાં રહી નથી વિજ્ઞાનના વિશારદ પુરુષો કહે છે કે 'સ્ત્રી-પુરુષમાં એક પ્રકારની વિદ્યુતશક્તિ રહેલી છે મનુષ્યમાં 'ધનવિદ્યુત' અધિક પ્રમાણમાં છે, તો કોઈમાં 'ઋણવિદ્યુત' વિશેષ હોય છે પરન્તુ ખાસ કરીને પુરુષોમાં ધનવિદ્યુત અને સ્ત્રીઓમાં ઋણવિદ્યુત અધિક હોય છે એ. વર અને કન્યામાં અરસપરસ અસમાન વિદ્યુતની જમાવટ હોય છે, તો જ આ જીવન તેઓ એકબીજામાં પ્રેમ રાખી સુખી રહે છે! નહીંતર માનસિક વૈમનસ્ય કાયમનું ઘર કરી બેસે છે એ વાત નિઃસંશય છે'

આજના જમાનામાં ઉપરોક્ત ચિકિત્સા કરવાની કોઈનામાં શક્તિ નહી હોવાથી આપણી બહેનો કન્યાનું માથુ ગૂંથવાને બહાને કેટલુંક જાણી સંતોષ મેળવે છે

(૧૩) રામણદીવડો' જનોઈના પ્રસંગમાં ફૂલેકા વખતે તથા ગૌરવ નોતરતી વખતે વર કે બટવાની માતા રામણદીવડો લઈ આગળ ચાલે છે ને તેની સાથે અન્ય બહેનો ભાવભર્યાં ગીતો ગાય છે આમાં રામણ એટલે આપત્તિ વા પીડા + દીવડો એટલે જલાવવુ મતલબકે 'આપત્તિ વગેરેને બાળી તને સુખરૂપ પ્રકાશમાં મૂકુ છુ' એવા કંઈક આશીર્વાદયુક્ત ભાવની એ પ્રતિકૃતિ વા સંકેત હોય એવુ જણાય છે

(૧૪) અણવર આ પાત્ર વરકન્યાના લજ્જિત જીવનનું સહાયક છે સાસરે તદ્દન નવા, અપરિચિત વાતાવરણમાં પ્રવેશ કરતાં બેમાંથી કોઈયને મૂંઝવણ ન થાય અને પોતાના તથા સામાના શિષ્ટાચારનું સાંગોપાંગ પાલન થાય તે માટે અનુભવી પુરુષોએ અણવરની વરણી કરી છે અણવરની મદદથી લગ્નની મુખ્ય વ્યક્તિનુ ઓજસ બરાબર જળવાઈ નવા સંપર્કોમાં ભવ્યતા આબાદ રાખી શકાય છે

અનવરમાંથી 'અણવર' થયુ છે અન્-નહિ + અવર-જે બીજો-પારકો નથી તે-મતલબ કે પોતીકો જ હોય તે અથવા તો ઉચ્ચ=શ્રેષ્ઠ નહિ બલ્કે ઊતરતું પાત્ર તે અનવર. આવો વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ પંડિતો અર્થ કરે છે

(૧૫) ચોરી વખતે વર અને કન્યાને કંસાર જમાડવાનો રિવાજ કંસાર શબ્દનો વ્યુત્પત્યાર્થ કરીએ તો કમ્ (કણ) + સાર તત્ત્વ ઘઉંના કણોનું તત્ત્વ અમુક પ્રકારે કેળવીને પ્રસાદ તરીકે આપવુ તેનું નામ કંસાર • આપણે જાણીએ છીએ કે તમામ ધાન્યોમાં ઘઉં વિશેષ પૌષ્ટિક છે એટલે તેના સત્ત્વાંશની આવા માંગલિક કાર્યમાં આ આશાવાદી સંસારના નવા પથિકો ને પૂજ્યવરો પુષ્ટિવર્ધક વાનગી પીરસી કૃતાર્થ થાય એ સ્વાભાવિક છે

વળી આ દિવસે અગ્નિદેવની પ્રદક્ષિણા કરતી વખતે વર અને કન્યા પોતાનાં સ્થાન અરસપરસ બદલે છે, ને દરેક વખતે કન્યા

પ્રથમ બેસી જાય છે. મને લાગે છે કે આમ કરવામાં એકબીજાની એકતાનો સાદ છે. એકબીજાના સ્થાન ઉપર એ દરેકનો સરખો જ હક્ક છે વરની પહેલાં બેસી જવાનું કન્યાનું વલણ એવી કંઈક સૂચના કરે છે કે: 'સ્ત્રી જાત હમેશ નાજૂક પ્રકૃતિની અને કોમલાંગી હોય છે. તેના હિસાબે પુરુષ બળવાન છે. માટે ભાવિ જિંદગીના હરકોઈ પ્રસંગમાં પ્રથમ અર્ધાંગના ધર્મપત્નીનુ સ્થાન પતિએ નિર્માણ કરી તેને સન્માનવી જોઈએ! લૌકિક વા ધાર્મિક દરેક કાર્યમાં સ્ત્રીનું અગ્રસ્થાન એ શક્તિપૂજાનું મંગલાચરણ છે. ને તેમ જો થાય તો જ કાર્યની સફળતા છે!'

સ્ત્રીજાત સ્વાભાવિક રીતે માનની અપેક્ષાવાળી હોય જ છે, તેથી તેને સાહિત્યસર્જકોએ 'માનિની' એવું ઉપનામ આપ્યું છે. આ ચેષ્ટામાં માનિની શબ્દને ખરેખરો ન્યાય આપવામાં આવ્યો છે.

(૧૬) વર અને કન્યાની છેડાછેડી. ગાંઠબંધ: આ ચેષ્ટામાં આજથી બન્નેનાં શરીર અને મનની એક ગાંઠ છે, જે યાવત્ ચંદ્રદિવાકરૌ છૂટનાર નથી એવા ભાવિ જીવનનો સજ્જડ પુરાવો વ્યક્ત થાય છે. સંસારના અટપટા વિષમ સંયોગોમાં ય એકબીજાથી અલગ નહીં રહેતાં દૂધ અને પાણીની પેઠે એક જ બની રહી આ જીવનરથ હંકારીશું એવી પ્રેક્ષકોને ખાતરી આપે છે. તેમ જ અર્ધ શરીરે કોઈ પણ કાર્યની અકસીર સફળતા નથી તેથી અમે સર્વત્ર ઓતપ્રોત બનીને જ વિચરીશું એવો મૂગો કોલકરાર પણ જોઈ શકાય છે.

છેડાછેડી બાંધી પતિ–વરની પાછળ પત્ની–કન્યા ચાલે છે. પણ કયારેય પતિની આગળ પગલાં ભરી જતી નથી. આ ચારુ ચાલમાં ગુરુ અને શિષ્યાનો ભાવ છે, અથવા ભગવાન અને ભક્તની જોડી છે. અરે, રાજા અને સચિવનું સુંદર ચિત્ર છે! આવાં તખલ્લુસ નામોમાં આગળ–પાછળ રહેવાની યોગ્યતા કોની હોય એ સ્પષ્ટ જણાય તેમ છે આ ચલનમાં જ શિષ્ટાચાર અને સભ્યતાનું સંપૂર્ણ દર્શન નથી થતું?

સ્ત્રીને અપનાવ્યાથી પુરુષ જમણા ડાબા અંગથી આખો બની જાય છે. મીલની પેઠે બન્ને પડખાં ચપોચપ મળી જઈ કશો ય આંતરો રહેતો નથી. છતાં સ્વાભાવિક રીતે જે કંઈ બને છે તે યથાર્થ જ હોય છે. સામાન્યપણે નિહાળતાં હમેશાં પુરુષશરીર પ્રથમ જમણો પગ ઉપાડીને ચાલે છે ને સ્ત્રી ડાબો પગ ઉપાડે છે. હવે જમણું અને ડાબું અંગ આજે ભલે કુદરતમાતાએ એક કરી આશીર્વાદ લીધા, પણ જમણા અંગવાળો પગ અર્થાત્ વર તે આગળ હોય અને વામાંગવાળો પગ એટલે કન્યા પાછળ રહે એવો કોઈ ભાવ એમાંથી નીકળે છે. વળી પુરુષ અને પ્રકૃતિ(સ્ત્રી)ની ગતિમાં પુરુષે જ પ્રકૃતિને ચૈતન્ય આપ્યું છે. પ્રકૃતિ તો મૂળે જડ છે. એટલે ચૈતન્યદાતાનું સ્થાન આગળ હોય અર્થાત્ પુરુષ આગળ ચાલે અને પ્રકૃતિ–માયાની પ્રતિકૃતિ સ્ત્રી પાછળ રહે એ અધિકારની દૃષ્ટિએ અદલ છે.

સાથેસાથે ઉપવીત સંસ્કાર તરફ પણ કંઈક ઉપલક દૃષ્ટિ નાખી લઈએ.

(૧૭) જે બાળકને માથું મુંડાવી જનોઈ આપવા તૈયાર કરેલ હોય તેને બડવો કે બટુક તરીકે સંબોધાય છે, પણ જનોઈ પરિધાન થયા પછી તેને એ નામથી હરગીજ ન ઉચ્ચારાય! કારણકે સંસ્કાર પામ્યા પછી એ કુદરતમાતાની કૂખમાં ગેલ કરતું બાળક દ્વિજ અર્થાત્ બ્રાહ્મણ બનવાની ભૂમિકા ઉપર ચઢે છે.

(૧૮) ઉપવીત આપ્યા બાદ પુત્રને વિદ્યાર્જન માટે કાશી તરફ પ્રયાણ કરવાની

ચેષ્ટા કરવામાં આવે છે અને તરત જ સિને માના રૂપેરી પડદામાં નાચતા ચિત્રની માફક મામાના ખભેથી નૈસાડી વાજતેગાજતે, સ્વગૃહે લઈ જવાય છે, આ સંસ્કારને સમાવર્તન કહે છે તેનું રહસ્ય આધુનિક કેળવણીની સંસ્થાઓ પ્રચલિત થવાથી તદ્દન ભૂલી ગયું છે

પ્રાચીન કાળમાં ગુરુકુળમાં વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા માટે કેટલું બધું ગૌરવ ગણાતું, કેટલે દરજ્જે કઠિનતાને ઓળંગી આત્મજનોનો દીર્ઘકાળ વિરહ સહન કરવો પડતો, વગેરેનું દિગ્દર્શન થતાં આર્યોનાં ભવ્ય સંસ્કારોનું કુમળી વયમાં કેવું સુંદર રીતે સીંચન થતું હતું તેનો અહીં કંઈક ખ્યાલ આવે છે જ્યારથી સૌ વિદેશી ઢબના વિદ્યાલયોમાં રસ લેતા થયા ત્યારથી જ ગુરુનું ગૌરવ અને શિષ્યનો સેવાભાવ નષ્ટ થયાં છે

આ પ્રસંગમાં મામાને સંપૂર્ણ આદર આપી સન્મુખ કરેલો છે તેનું કારણ એ જ છે કે, બહેનના સંતાન ઉપર મામાનું હૃદય પ્રેમ વા મમતાથી સદા ભરેલું હોય છે ખરેખર, આ ટાંકણે મામો જ ભાણેજના લાંબા કાળના જ્ઞાનવૈરાગ્યથી વિભૂષિત થયેલા માનસને અનેક પ્રલોભનો આપી સંસારમાં તેનાં માતપિતાના આધારાર્થે જોડે છે, ગૃહસ્થી બનાવવા બુનિયાદી તાલીમ પામેલી કન્યાને શોધી બહેનનું કૂળ અજવાળે છે જેમ પિતા પુત્રને આદર્શ બનાવવા એષણા રાખે છે તેમ મામો પણ બહેનનું વંશવૃક્ષ ઓજસવંતુ બનાવવા માટે આતુર હોય છે એ અનુભવસિદ્ધ વાત છે

(૧૯) મુંજની કટીમેખળા—ઉપવીત પરિધાન કરાવવા અગાઉ બટુકને મુંજનો કંદોરો પહેરાવાય છે જેનો હેતુ એ છે કે ઉપવીત અપનાવ્યા પછી બાળકે મન, વાણી ને કર્મથી સતત બ્રહ્મચર્ય પાળવાનું છે કેમકે આ વ્રત અખંડ પાળ્યા વિના યથેચ્છ જ્ઞાન અને સંગીન કાયા પ્રાપ્ત થતાં નથી બાળકના કાચા વીર્યનું ક્યારેય સ્ખલન થવા ન પામે ને ઓજસ દિન પર દિન વધતું રહે તે માટે કમરમાં મુંજની દોરી પહેરાવવાનો મહિમા છે મુંજમાં સ્વાભાવિક શીતળતા અને માતૃરતભનનો ગુણ હોવાથી બાળકની કામોત્તેજક સંસર્ગથી વા સ્વપ્નદોષથી રક્ષા કરે છે આજે પણ ત્યાગી-સંન્યાસીઓ તથા બ્રહ્મચારી લોકો એ મુંજને આગ્રહપૂર્વક અપનાવે છે, તેનું કારણ મુખ્યત્વે વીર્યરક્ષા જ છે

(૨૦) ફૂલેકું—આ રિવાજ જનોઈમાં લૌકિક દૃષ્ટિએ ખાસ પળાય છે બટુકનું મનરંજન કરવા તથા આત્મજનો વા સ્નેહી વર્ગના મીઠાભાવને અનુમોદન આપવા આ પ્રથા પ્રચલિત છે બડવો યા બટુક એ એક વિશ્વપ્રિય નિર્દોષ રમણીય પુષ્પ છે, તેના જીવનનો અલૌકિક પરિમલ દરેકને એકસરખો મુગ્ધ કરે છે, તેથી આવા અનુપમપણે મઘમઘતા ફૂલ-પુષ્પને ઠાઠમાઠથી શણગારી અશ્વારૂઢ બનાવી બહેર જનતામાં ફરવું એ એક અનેરા આનંદ વા પ્રેમની પરાકાષ્ટા જેવું દૃશ્ય છે આ પ્રબંધને સૌ ફૂલ ઉપરથી ફૂલેકું કહે એ ખરેખર ભાવસૂચક છે જો આપણે ફૂલેકાને 'બાળફૂલી નવા ખીલતા પુષ્પનો મહોત્સવ' કહી હૃદયમાં સ્થાન આપીએ તો ખોટું શું ?

★

દરડયેદ

શ્રી અતુલ જે.

વહેમ ને શંકાએ હિંદુ સંસારમાં એટલી બધી ઊંડી જડ ઘાલી છે કે એક વખત માન્યતા પ્રચલિત થઈ કે વહેમનું પોષણ મેળવતી એ ક્યાં જઈ અટકશે તેની કોઈને ખબર ન પડે! કોણ જાણે કેટકેટલાં સત્યોને આ જાળાંઓએ ઢાંકી દીધાં હશે! આ વાર્તા એક રીતે ગહન તત્ત્વ ઓઢીને બેઠી છે. ઢાલની બીજી બાજુ પણ જોવાની આપણે દરકાર કરીએ તો?

ગ મથી થોડે દૂર આવેલી પડદાસિદ્ધની બેઠેલા ઘાટની ટેકરીઓની કંઈક પાસે મોટું તળાવ છે. ચોમાસા સિવાય ક્યારે ય તેમાં પાણી દેખાતું નથી. આખો પટવિસ્તાર બાવળ-બોરડીનાં ઝાડોથી છવાયેલો છે. વર્ષાવખતે બાવળ પર આવતાં ઝુમ્મર જેવાં નાનાં-પીળાં ફૂલો સિવાય આખા પટમાં કાંટાની જ વસ્તી હોય છે. તળાવના ઢાળ-પડતા ભાગની મધ્યમાં આવેલ માટીના એક ટેકરાને ઘણા વખત પર પથ્થરોથી ગોળ ફરતો બાંધી લેવામાં આવ્યો હતો. હમણાં તો પથ્થરો બધા ઊખડી ગયા છે ને માટીનો એ ગોળમટોળ ટેકરો છોલાયેલી નારંગી જેવો જ લાગે છે. ઉપર ઊગેલાં ઝાડોનાં નીચે ગયેલાં મૂળિયાં હવે પથ્થરો ઊખડી જતાં સ્પષ્ટ દેખાય છે—જાણે છાલ ઊખડી ગયેલ નારંગી પરની સફેદ ઝીણી રેષાઓ! સ્પષ્ટ પણ એટલી જ!

પણ આ સૂનકારથેર્યા વેરાન સૂકા પ્રદેશ-ને વધુ સૂનું બનાવનાર તો મરી પરવારેલા રાજકુટુંબના નબીરાઓની જૂની છત્રડીઓ, તેની છાયામાં ઊભેલી સતીની દહેરીઓ, કે અહીંતહીં નજરે પડતા ભૂતકાલીન શૌર્ય-પ્રસંગોની થીજી ગયેલી કીર્તિગાથા જેવા પાળિયાઓ જ છે. વાતાવરણના સપાટાઓ સહન કરી કાળી પડી ગયેલી મુસ્લિમ સંત-ફકીરોની છૂટીછવાયી કબરો પણ શૂન્યતાની ભેંકાર ભવ્યતાને શોભાવવામાં સુંદર ફાળો આપી રહી છે. સાંજવેળા આ બધું જોતાં એવું જ લાગે કે નાનાં છોકરાંની કુતૂહલવૃત્તિને સંતોષવા કોઈ બુઢ્ઢાએ પોતાની ઝાંખી એવી સ્મરણસૃષ્ટિ પરથી જાણે પડદો સેરવી દીધો છે!

પણ એ બધું જ તળાવના આખા વિસ્તારમાંથી મળી આવતાં જાળાં-ઝાંખરાં જેટલું જ ઝાંખું ને બોખડધજ ખંડિયેર જેવું છે. તાજા જ કોઈ દેવલોક પામેલ રાજવીની છત્રડી અલબત્ત પીળા પથ્થરથી બાંધેલી સુંદર હાલતમાં જ છે, પણ બાકીના પર તો કાળ પોતાનાં કુદરતી શસ્ત્રોની સહાયવડે પૂરેપૂરા સપાટા લગાવી ચૂકયો છે. અત્યંત જૂની છત્રડીઓના તૂટી પડેલા ઘુમ્મટો, કમાનના જુદા પડી આવતા વાંકા મોટા પથ્થરો ને અહીંતહીં ઢળી પડેલા હજીય કંઈક જૂની કારીગરીનો ખ્યાલ આપતા થાંભલાઓ જાણે 'નિર્જીવ...નિર્જીવ'નો જ આર્તનાદ કરી રહ્યા છે. પ્રવેશદ્વારો પર ઊભેલા પહેરેગીરો પણ પોતાના માલિકોની જાહોજલાલીને નષ્ટ થતી જોઈને જ કદાચ સ્તબ્ધતાથી પથ્થરરૂપ બની ગયા છે!

આડાઅવળા પડેલા પાળિયાઓ અને સતીઓની શિલાઓ પર ઝાંખું પડેલું કોતર-કામ દેખાય છે: સૂર્યચંદ્રની ઝાંખી પડેલી છાપ સાથેના જુદા પડી આવતા પાળિયા, ને સતીના હાથની નિશાનીથી ઓળખાઈ આવતી શિલાઓના નીચેના અર્ધ ભાગમાં લખાયેલા–કોરાયેલા અક્ષરો જો કે અણઘડ

ટાંકણાથી કંડારેલા હોઈ પડેલા એ વળાંક-વાળા તો હશે જ પણ તે પાછળથી પણ વાતાવરણે વચ્ચેવચ્ચેથી કાચી ઠાકરી ખેરવી નાખી તેમને અનેરા વળાંક આપેલ છે પીળા પથ્થરો સાથે ભળી જતા ભમરીઓના પીળાં વાંકા ઘરો ને તેથી ઊપજતા નવા વળાંકો તો ઇજીપ્તની જૂની લિપિ ઉકેલતા ભાષાવિદોને પણ ભ્રમમા નાખી દે એવા અટપટા છે

આ બધા પથરાયેલા સૂનકારના સામા જ્યમા બકરીઓના બે બે અવાજ નિર્જીવ પથ્થરો પર કઈ પણ અસર ઉપજાવ્યા વગર જ એ વિસ્તરેલા વાતાવરણમા લય પામી જાય છે સૂકા આખરમા પણ કઈક શોધી કાઢવા, કો ધૂર્તી પુરાતત્ત્વવેત્તાની અદાથી ગધેડાઓ પણ ત્યાં મેદાનમા ફરતા નજરે પડે છે ઊંચી ડોક લબાવી ખારીમીઠી આરના આદડા ચાવતા ઊંટ પણ ક્યારેક નજરે પડે છે

ધોમધખતા બપોરે આ વિસ્તારમા મેથી જૂની સપાટોથી ખસરપસર ચાલતી છાણા વાળીઓ પણ કમર પર મૂડલા ઉપાડી ફરતી જોવામા આવે છે તદ્દન નાની છોકરીઓથી માડી યુવતીઓ ને ઉપરની દુનિયાની વસાહતના વધારામાં કામ લાગે એવી ડોસીઓ પણ ત્યા મળી આવે છે શરૂઆતમા આવનારના ખ્યાલ પર આવીનુ બાટલુ હોય છે ઝાડને છાયડે તે મૂકી, છાણાની શોધમા તે સોનમા ભટકવા નીકળી પડે છે ત્યાજ પડતા એકઠુ કરેલુ છાણ જુના ગળેલા ઢગલામા નાખવામા આવે છે તેની વચ્ચે ખાડો કરી તેમા પાણી રેડી બીજા દિવસ સુધી પડી રહેવા દઈ બધા ચાલ્યા જાય છે

નમતા બપોરે ગામના ગાય-ભેંસોના ધણો સીમમાથી પાછા વળી થોડા સમય આ તળાવમાં ગાળે છે ધીમી ચાલે ચાલતા પશુઓની ડોકમાની ટોકરીઓના મીઠા તાલ ભર્યો રણકાર એ ભૂતકાળના શૂન્યતાભર્યા વાતાવરણમા વર્તમાનની ચેતનાનો મીઠો સૂર સરકાવી જાય છે છતરડીઓની છાયમા ઓટલે બેસી ગોવાળિયાઓ ક્યારેક એ વિષાદભર્યા ઘુમ્મટોમા ઉલ્લાસગીતો ભરી જાય છે

તે દિવસે ઇટગાહનો મેળો હતો ગોવાળિયાઓએ રજા પાડી હતી છાણાવાળીઓએ પણ પોતાનુ હમેશનુ એકધારુ કામ બધ રાખ્યુ હતુ આખા તળાવના પટમા બપોરની આગ વરસતી હતી વરસાદનો વખત પણ હવે બહુ દૂર ન હતો ગયા વર્ષની વર્ષાના સ્મરણો પણ હવે ભુલાઈ ગયા હોવાથી ધરતી હવે નવા સીચણ માગતી હતી

નજર ફેરવતા ક્યાય કોઈ દેખાતુ ન હતુ. કાન સરવા કરતા કોઈ પણ સપાટના ખસરપસર અવાજનો અણસારો સુધ્ધા જણાતો ન હતો પણ આ બાજુ પડુપડુ કરી, 'હવે તો આવતે વર્ષે' કરી રહી ગયેલી જૂની છત્રડીઓના સ્થાન તરફ ફરતા કઈક ચેતનમય લાગતુ હતુ

પડવાના જ આળમે જાણે ઊભી રહેલી એક છત્રડીની છાયમા, પોતાના ઓઢણાને ગોળ વાળી ઓસીકુ કરી, એક અઢારેક વર્ષની યુવતી બેધ્યાનપણે સૂતી હતી ભૂતકાળના જડ અવશેષોમા તેને કઈ ભય જેવુ લાગ્યુ ન હતુ પાસે જ તળિયુ તૂટેલી લોઢાની તગારી પડી હતી એ તૂટેલા તળિયાને કરંડિયાના ઢાંકણાથી છાઈ દેવામા આવ્યુ હતુ આજે તેમા છાણુ ન હતુ, આજે બીજુ કોઈ પાસે કામ કરનાર ન હતુ તેથી કે બીજાની મરજીથી ધકેલાઈ પોતે આવી હતી તેથી ગમે તેમ પણ આજ તે કામ ન કરતા ધૂધવાઈને જાણે સૂતી હતી, ઊડી ગયેલ રંગનો છાતી પરનો આખો કબજો પાછળથી બહુ કસકસાવીને બાધેલ હશે, એમ ઉપરથી

જોતાં જ લાગતું હતું, વાળી લીધેલો ચણિયો કમરે ખોસેલો હતો. બાજુએ ઢળી ગયેલા એક પગમાંથી સપાટ નીકળી જઈ નીચે પડી હતી. બીજે પગમાં બીજી હજી પહેરેલી જ હતી.

માત્ર સ્તંભોથી આધારેલ ઘુમટવાળી ખુલ્લી છત્રડીમ. પવનને મસ્તપણે વિહરવાની છૂટ હતી. ઘુમટના ખૂણામાં ઊંચે લટકતાં ચામાચીડિયાં શાંત થઈ પડ્યાં હતાં.

સર્વત્ર ગરમીની દાહકતા હતી, પણ થોડી જ વારમાં વાતાવરણ પલટાઈ ગયું. એકદમ પવન ફુંકાવા લાગ્યો. જમીન પર વેરાયેલાં સૂકાં પાંદડાં ફરરર... દઈને દૂરદૂર પવનની પાંખે રમવા નીકળી પડ્યાં. પહેલાં ઠૂંઠાં જેવાં અચેતન ને નંખાઈ ગયેલાં લાગતાં ઝાડો હવે ઓચિંતા ડોલવા લાગ્યાં. કાગડાઓએ પણ પોતાનો ગોકીરો શરૂ કરી દીધો. તળાવની પાસેથી પસાર થતા ગાડામાર્ગના ચીલાથી ઘિસાયેલી ધૂળ ગોળગોળ ફરતી ઊંચે ચડવા લાગી. અરીસા પર વરાળની છારી વળે ને તે ઝાંખો બને તેમ સૂર્ય પણ કંઈક ઝાંખો બનતો જતો લાગ્યો. ગગનને અંધારતી આંધી ચડતી હતી.

ભૂલી પડેલી કોઈ ગાય કોણ જાણે ક્યાંથી આવી ભાંભરવા લાગી. ઘડી પહેલાં ધરતી જેના માટે ઝંખતી હતી તે વરસાદનાં બધાં ચિહ્નો આમ ઓચિંતા એકીસાથે દેખાવા લાગ્યાં. તળાવના બીજા કાંઠા તરફથી જાણે પેલી ટેકરીઓમાંથી ઊતરી આવી હોય તેમ એ ત્રણ ભેંસો દેખાવા લાગી તેમની પાછળ જ ઉતાવળી ચાલે ચાલતો કોઈ ભરવાડ જેવો યુવાન સોટી ડાંગ હાથમાં લઈ આવતો જણાયો. સરસ રીતે બાંધેલા ફેંટા પર તેણે ભરત ભરેલ મોડિયું બાંધ્યું હતું. કમર સુધી આવતો ટૂંકો ઘેરદાર કડીઓ, ગુલાબી દોરાની ઝીણી સિલાઈથી સુંદર લાગતો હતો. નીચે સળ પાડેલી ઘેરદાર ને પછી તદ્દન સાંકડી એવી ઇજાર પહેરેલી હતી. તેની નાડીનાં ગુલાબી રંગનાં ફૂમતાં ઉતાવળો ચાલતા પગો સાથે અટવાઈને રમતાં હતાં.'

વરસાદ તૂટી પડશે એમ લાગતાં કદાચ તે ઉતાવળે ચાલતો હશે. પોતાનાં નવાં કપડાં ભીંજાય તેની બીક પણ કદાચ તેને હશે જ. સૂસવતા પવનના સપાટામાં, ચડી આવતી ધાડની ખબર દેતા બૂંગીયાના અવાજનો પયગામ હતો! ને ખરેખર વરસાદની ધાડ આવી જ પહોંચી! ઉપરથી સીધી ઊતરી આવતી પાણીની સેરોને પવન વાંકી કરી નાખતો હતો, તોપણ સેરો તો એ જ જોસથી વીંઝાયે જતી હતી.

પેલો ભેંસોવાળો યુવાન તો તરત જ દોડીને બાજુની છત્રડીમાં આશરા માટે ચડી ગયો, બહુ ઝડપ કર્યા છતાં તેના પર વર્ષાછાંટણાં તો થયાં જ હતાં, નાડીના ફૂમતાનો કાચો ગુલાબી રંગ તેની ઇજાર પર ગુલાબી ધાબાં કરી ગયો હતો.

તે યુવાન ઉપર ચડ્યો, તો ખરો પણ અંદર ન જતાં ખચકાઈને કિનાર પર જ ઊભો રહ્યો. પેલી યુવતી પવનના પયગામથી ચમકીને જાગી જઈ ભયભીત બની ઊભી થઈ ગઈ હતી, ત્યાં આ યુવાન ઓચિંતો કૂદકો મારી ઉપર ચડી આવ્યો એટલે વધુ ડરી ગઈ. થોડીવાર તો કોઈ કંઈ બોલ્યું નહિ. બંને એકબીજાની મુશ્કેલી ને જરૂરિયાત સમજતાં હતાં. પવનથી તીરકસ થઈ જતી વર્ષાસેરો પેલા યુવાનને થોડો અંદર ધકેલવા મથતી હતી.

હમણાં જ શમી જશે આ વાયરો ને બંધ પડી જશે વરસાદ, એવી આશાએ ઊભેલાં બંનેની ઇચ્છાને ધૂળ મેળવતા વરસાદ ને વાયરો સંગઠિત થઈ વધુ મજબૂતીથી મારો ચલાવતા હતા. વીજળીએ પણ

ઝબકારો કરી પોતે આવી પહોંચવાની ચેતવણી આપી—ખરા બપોરે જાણે મધરાતનું વાતાવરણ જામ્યું હતું !

વીજળીના ઝબકારા પેલી યુવતીને વધુ ભયભીત બનાવવા પૂરતા હતા શું કરવું તે તેને સૂઝતું ન હતું ત્યાં એક વધુ ઝબકારો થયો ને તેણે ઊભેલા યુવાનને બરાબર જોયો ને તેને થયેલો આનંદ તેના બોલાયેલા શબ્દો દ્વારા જ બહાર પડ્યો

તે બોલી 'જેસાભાઈ!' ને તરત જ પાસે આવી તેણે યુવાનનો હાથ પકડી લીધો ઘડીભર હેબતાઈ ગયેલો યુવાન તરત જ સ્વસ્થ થઈ ગયો

'અરે ગલકીબેન, તું ?' તરત જ તે આશ્ચર્યથી બોલી પડ્યો તેની મુંઝવણ દૂર થઈ ગઈ ।

જેસો પેલી ટેકરીઓની પાછળ થોડે જ દૂર વસેલા ગામનો યુવાન હતો બીજા ધંધા કરતા તે ભેંસોની વેચસાટ ને ફેરબદલીમાં જ વધુ ફાવતો ને ફક્કડ થઈને ફરતો ગલકી ને તેની મા પણ પહેલાં એ જ ગામમાં વસતાં પણ પાછળથી તેની માને અંગત કારણોને લીધે ગામ છોડવું પડેલું ગલકીને જેસો તો ખૂબ સાથે રમેલાં એટલે એકબીજાને ઓળખતાં

'તું અતારે ઇંયાં કેમ ગલકી ?' જેસાએ વળી પૂછ્યું

જવાબમાં ગલકીએ છાણની ટોપલી બતાવી

થોડીવાર બંને શાંત રહ્યાં

'આજ તો વરસાદ અચિંત્યો તૂટી પડ્યો હો !' ગલકી કંઈક બોલવા ખાતર જ જાણે બોલી

'હં, શરૂશરૂનો વરસાદ આટલો આકરો તો હોય નહિ, પણ આજ તો જુદું લાગે છે' જેસો બહારનું તોફાન જોઈ બોલ્યો

વળી થોડીવાર બંને શાંત રહ્યાં

વરસાદ તો ચાલુ જ હતો પવન પણ તેજ ચાલતો હતો વીજળીનો ઝબકવિસ્તાર વધ્યો હતો

'જેસાભાઈ, પેલો તમારો રૂપિયો તો હજી યે દાબડીમાં પડ્યો છે હો સાચવેલો !' ગલકી વળી કંઈક જૂની વાત યાદ કરતાં બોલી

'સાચે જ ગલકી ! કેટલોય વખત વહી ગયો, નહીં ? બોલી રાખી પુનેમના આલ્યો' તો તને, તો હજી નથી વાપર્યો ?' જેસો આશ્ચર્ય પામતાં બોલ્યો

પણ તેનો જવાબ ન આપતાં ગલકીએ તેના જમણા હાથના કાંડા પરની રક્ષા જોઈ કહ્યું 'હજી યે બાંધી છે ને આ રાખડી !'

'હા, એ તો દિવાળી પર છોડવી હતી પણ ભુલાઈ ગઈ એટલે હવે કોણ છોડે ?' જેસો બોલ્યો

પણ પછી આગળ વાત ન ચાલી ક્યારે અહીંથી છુટાશે એ વિષે જાણે બંને વિમાસતાં ઊભાં જેસો પોતાની લાકડીની મૂઠ બે હાથમાં પકડી, તે પર દાઢી ટેકવી, વર્ષા, વાયરો ને વીજની વિવિધ રમત જોતો ઊભો હતો વરસાદ ન અટક્યો, ન ઓછો થયો વંટોળિયાથી શરૂ થયેલો વાયરો એમ જલદી જાય તેમ ન હતું ને આકાશીવીજ તો અંધારાને વધુ ને વધુ અજવાળતી ડાકણ જેમ હાસ્ય કરતી હતી પાણીની છાંટથી બચવા જેસો ને ગલકી જરા અંદરની બાજુ ઊભાં

ત્યાં તો ઉપરથી કાંકરી ખરતી હોય એમ લાગ્યું ઓચિંતું ચમકીને ઉપર જોતાં જેસાની આંખમાં ખરતો ચૂનો પડ્યો ને તે આંખ ચોળવા લાગ્યો અને ગલકી ને તે સમજે ને ચેતે તે પહેલાં તો આવા જ કોઈ સહકારની રાહ જોતો, પડવાની આળસે

ઊભેલ ખોખડધજ ખંડિયેરનો ઘુમ્મટ નીચે તૂટી પડ્યો. ક્ષણ પહેલાં ચેતી ગયેલ ગલકીના હાથ જેલાના હાથ પર ચોંટ્યા, ને ચીસ નીકળી ત્યાં જ જાણે ઘુમ્મટના ઘોર અવાજમાં દબાઈ ગઈ!

વર્ષા એ જ મદમાં ઘેલી હતી. વાયરો મસ્તાન હતો. 'શું થયું જોઉં તો ખરી' કરતી વાતાવરણને વધુ અજવાળતી વીજળી ડોકિયું કરી ગઈ. કોઈને કંઈ પડી ન હતી. દૂર ઊભેલ ત્રણેક ભેંસો ઘડીક પહેલાં ઊભેલ ઈમારતને એકદમ જમીનદોસ્ત થયેલ જોઈ હેબતાઈને જોઈ રહી.

*

બીજે દિવસે સવાર થયું ત્યારે જ કાલ બપોરનું અંધારાયેલું વાતાવરણ કંઈક અજવાળાયું. કાલના સૂકા ખાવા ધાતા ભાવના ઢાળપડતા ભાગમાં આજે પાણી ભરાયું હતું, ને બધી જમીન ભીનીભીની લાગતી હતી. રાત વચ્ચે બીજાંયે કેટલાંક ખંડિયેર ગબડી પડ્યાં હતાં.

તડકો ચડવા લાગ્યો, ને આ ગામમાં રોજીએ કામ કરવા આવતા માણસો પેલી ટેકરીઓ પાછળના ગામથી આવતાં જણાયા. અહીં તળાવવિસ્તારમાં આવતાં હેબતાઈને સ્થિર ઊભેલી ભેંસો તેમણે જોઈ.

'અરે આ તો જેલાની ભેંસ!' કોઈક બોલ્યું:

'હેં? હા, હા, એ જ હીલાળ્ય છે ને!' બીજાએ ટેકો આપ્યો.

ત્યાં બીજી ભેંસ તરફ નજર જતાં તેમણે જોયું કે એ હેબતાઈ ગઈ હોય તેમ એમ જ ઊભી રહી ને એકીટશે કંઈક જોઈ રહી હતી. કુતૂહલવૃત્તિથી એઓ ત્યાં ગયા. જોયું તો જરા ઊંચા એ પડથાર પર બે પગ પથ્થરો વચ્ચે દેખાતા હતા. ને પછી તો ઉપર ચડીને જોતાં ને ચોડું ઉખેડતાં પથ્થરચૂના નીચે દબાયેલાં, દટાયેલાં, કચડાયેલાં બે શરીર પણ દેખાયાં. એકબીજા સામે ક્ષણેક આશ્ચર્યથી જોઈ બધા જલદીજલદી પથ્થર ઊંચકવા લાગ્યા. પાછળ રહેલા બીજા માણસો પણ આવી લાગ્યા ને તેમણે પણ કામમાં સાથ આપ્યો.

'અરે આ તો જેલો!' ચેપાયેલો ચહેરો છતાં કપડાં ને દાઢમાઢ પરથી જ જેલાને ઓળખવો મુશ્કેલ ન હતો.

'પણ આ કોણ?' સાથેની યુવતીને જોતાં બીજાએ પૂછ્યું.

બધા એ જ પ્રશ્ન કરતા હતા, જવાબ ઇચ્છતા હતા, પણ કોઈ જાણતું ન હતું. થોડીવારે બધો પથ્થર ને ચૂનો ઉપડાઈ ગયો.

'અરે આને ના ઓળખી? એ તો પેલી ઉતરેલની દીકરી!' એક ઉંમરે પહોંચેલ વૃદ્ધે ઓચિંતી ઓળખાણ પડતાં બધાને જણાવ્યું.

'કોણ, ગલકી?' બીજાએ આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

'ત્યારે શું?' પ્રશ્નથી જ પોતાના પહેલાં કથનને સમર્થન આપતાં પેલો વૃદ્ધ તાડૂક્યો.

થોડીવાર કોઈ બોલ્યું નહીં. તરેહતરેહની શંકાકુશંકા સૌના મનમાં રમવા લાગી.

'પણ આ જેલો ને...આમ...આ બધું, કેમ?' કોઈ યુવાને સ્પષ્ટ નહીં છતાં બધાને સમજાઈ જાય એવા હાવભાવથી પૂછ્યું.

'એ તો યુવાની દીવાની સે લે.' વળી પેલો વૃદ્ધ બોલ્યો ને બીજી તરફ જોતાં જરા ચમક્યો ને બાજુમાં ઊભેલાને કહ્યું, 'જરા જાતો અલ્યા, પેલી ડોસી ફરે છે તેને અહીં લાવ તો.'

બધાના ચહેરા પર પ્રશ્ન છવાયો.

'એ તો ગલકીની મા છે.' વૃદ્ધે સમજી જઈ જવાબ આપ્યો.

ગઈ કાલથી ગલકી ઘેર ન દેખાઈ એટલે શોધવા તેની મા આજે નીકળી હતી. આવીને જોતાં તે હેબતાઈ ગઈ. બે શબો

સાથે જોતાં એ બધું સમજી ગઈ 'મેર મુઈ, હજી ઓણુમાલ તો મરણુવી સે ને 'તે બબડી ને પેલા વૃદ્ધ તરફ જોયુ તે બન્નેની દૃષ્ટિ કંઈ જુદી જ વાત કરી ગઈ

થોડીવારમાં વળી વધુ માણસો ભેગા થઈ ગયા, એમાં જેવાનો બાપ પણ હતો

'આ તમારો જેઠો, જુઓ! મેટી બાઈ હાંકતો હતો' ઝેરભર્યા અવાજે એક યુવાન બોલ્યો.

પણ પછી વધુ વખત ખોવામાં કોઈને સાર ન લાગ્યો માણસો વ્યાકુળ હતા ટોળી કરીને જેઠાને-તેના ગામ ભણી ને ગલકીને બાજુના આ ગામના સ્મશાન તરફ લઈ ચાલ્યા બેસેલાને પણ કોઈકે પાછી વાળી

પેલો વૃદ્ધ અને ગલકીની મા સાથેસાથે ચાલતાં હતાં

'આખરે તારી છોડી પણ તારા જેવી જ ' વૃદ્ધ બોલ્યો ને બહુ હસ્યો, 'પણ આ જેઠો કેમ એ સમજાતું નથી '

'ઈ જેઠાને તો હુ પે'લેથી ઓળખુ સું, મોટો ફક્કડ થઈને ફરતો'તો'

'હે?'

'હા,' ગલકીની મા કંઈક ગર્વથી બોલી, 'ઓલા સરાવણમાં ગલકીને એણે રૂપિયો આલ્યો ત્યારે જ મે તો જાણ્યું કે દાળમાં કંઈક કાળુ સે' કહીને તે હસી

'હે! રૂપિયો?'

'હા, હા, રૂપિયો! ત્યારે હુ શુ ખોટુ કહું સું?'

ધરતીની બીનાશને ચૂકવતા સૂરજની આડે તે વેળા એક વાદળી આવી ગઈ પ્રકાશ પર અધકાર છવાઈ ગયો

દૂર ઝાડ નીચે ઊભેલી ગાય આ વાત કરનારા તરફ આશ્ચર્યથી જોઈ રહી કચડાયેલાં, કચડાયેલાંની વાત કરવા-સાચી કથા કહેવા કદાચ તે ઇચ્છતી હશે, પણ કોઈ તેને પૂછતું ન હતું સહદેવ જોષીના હૃદયની મૂગી વ્યથાવાટ તેના અતરમાં પી અનુભવતી હોય તોપણ કોણ જાણે!

★

ગૌરાગ પ્રભુ વિશે એક વાત છે

એ જ્યારે પુરીના મદિરના દર્શન કરી પોતાની ઝૂપડી તરફ પાછા ફરતા હતા, તે દરમિયાન એક રક્તપિત્તિયાને ગૌરાગનાં દર્શન કરવાની ઉત્કટ ઇચ્છા થઈ એ મંદિરે આવ્યો ત્યારે ખબર પડી પ્રભુ તો ક્યારના ય નીકળી ગયા છે રક્તપિત્તિયો એમની પાછળપાછળ દોડ્યો ને હૈયાની આરજૂથી કરુણ સ્વરે કહેવા લાગ્યો

'પ્રભો, શા માટે આપે મને તરછોડી દીધો છે? મારા પર દયા કરો, દયા કરો' ને આમ બોલતોબોલતો એ ધરણી પર ઢળી પડ્યો

ગૌરાગ તો ઘણે દૂર નીકળી ગયા હતા, ત્યા એમણે અતરનો સાદ સાભળ્યો થોભ્યા, પાછા ફર્યા ને આવીને તુરત જ એને બાથમા લઈ લીધો કહે છે કે આમ થતાંની સાથે જ પેલો રોગમુક્ત થઈ ગયો, પણ તેના ઉત્તરરૂપે રક્તપિત્તિયાએ તો એટલુ જ કહ્યુ

'પ્રભો હું તો આવ્યો'તો તમારી પૂજા કરવા સાજો થવા નહી મારા દરદે મને ઘણો બોધ-પાઠ આપ્યો છે વિનમ્રતા ને કરુણા હુ જાણી શક્યો છુ, માયા અને અવિનાશી તત્ત્વ વચ્ચેનો ભેદ વર્તી શક્યો છુ પ્રભો, મને લાગે છે કે હુ મુક્ત થવાથી હુ અભિમાની બની જઈશ ને તમને પણ યાદ નહિ કરી શકુ માટે મને તો દુખમા જ રહેવા દો તમને સ્મરવાનો એ જ એક માર્ગ છે'

×

[illegible]

શ્રી સોપાન

અમેરિકાની યાત્રા

ગઈ મહિને આખા દેશે આપણા વડા પ્રધાન પંડિત જવાહરલાલ નહેરુની 'ષષ્ટિપૂર્તિ' ઊજવી. તા. ૧૪મી નવેંબરે તેઓએ એકસઠમા વર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો. અને તે જ દિવસે અમેરિકાની યાત્રા કરી તેઓ હિંદમાં આવ્યા. પૂજ્ય બાપુના ગયા પછી હિંદી પ્રજાના સૌથી માનીતા નેતા પંડિત જવાહરલાલ રહ્યા છે. દુનિયામાં પણ એમની ઘણી પ્રતિષ્ઠા છે. એમના વ્યક્તિત્વથી આપણા દેશને ઘણો લાભ થયો છે. સાઠ વરસની જિંદગી રાષ્ટ્રની સેવામાં ખર્ચાઈ છે એમ કહી શકાય. છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષનો ઇતિહાસ તો પ્રજાની નજર સામે જ છે. નહેરુકુટુંબની કુરબાની તોલે કોઈ આવી શકે એમ નથી. જવાહરલાલજીએ આકરામાં આકરા ઘા સહન કરીને રાષ્ટ્રસેવાની જ્યોત જલતી રાખી છે. પિતા–માતા–પત્ની–સર્વસ્વ ગુમાવી એમણે રાષ્ટ્રસેવારૂપે સંન્યાસ ધારણ કર્યો છે. હૃદય ઉપર પડેલા જખ્મો દુનિયાને જણાવા દીધા નથી, એટલું જ નહીં, પણ એ દ્વારા પ્રેરણા મેળવીને એમણે વિશેષ ભોગો આપ્યા છે. જનતા એમના પ્રત્યે પ્રેમ અને આદરની નજરે જુએ છે તેનું આ રહસ્ય છે.

અમેરિકાની એમની યાત્રા ધાર્યા કરતાંયે વધુ સફળ થઈ છે. પ્રમુખ ટ્રુમેને એમને આમંત્રણ આપ્યું તેમાં કશી નવાઈ નહોતી. અમેરિકા દુનિયાનો સમૃદ્ધ અને શક્તિશાળી દેશ છે. એના તરફથી આપણા વડા પ્રધાનને આમંત્રણ મળે ત્યારે આપણે સહેજ ફુલાઈ જઈએ તે સ્વાભાવિક છે. કોઈના દિલમાં એવો ડર પણ પેસે કે અમેરિકાના સ્વાગતથી અંજાઈ જઈને આપણે એમના સ્વાર્થના પ્યાદા બની જઈશું. પંડિતજીનું ત્યાં ભવ્ય સન્માન થયું. અમેરિકાના મોટામોટા રાજપુરુષોએ એમને અમેરિકાના તારણહાર જ્યોર્જ વૉશિંગ્ટન અને અબ્રાહમ લિંકન સાથે સરખાવ્યા ત્યારે ઘડીભર એમ પણ થયું કે આ શબ્દોમાં અમેરિકાનું અંતઃકરણ નહીં બોલતું હોય, પણ કોઈ રાજદ્વારી ચાલ રમાતી હશે. પરંતુ પ્રવાસ જેમજેમ આગળ વધતો ગયો અને અમેરિકાનાં અન્ય નગરો, વિદ્યાપીઠો, ભિન્નભિન્ન વર્ગના મહાપુરુષો તથા સામાન્ય જનતા તરફથી જવાહરલાલને સ્નેહ અને ભક્તિભાવ મળતાં ગયાં તેમતેમ ખાતરી થતી ગઈ કે આ બધું સાચું છે અને હૃદયપૂર્વકનું છે.

આપણે બસો વર્ષ ગુલામીમાં રહ્યા તેથી એક પ્રકારની લઘુતાગ્રંથિ આપણામાં દાખલ થઈ ગઈ છે. દુનિયા આપણા જવાહરલાલને સન્માને તેનું આપણને આશ્ચર્ય થાય છે, પણ તટસ્થ બુદ્ધિએ અવલોકન કરીએ તો આપણને ખાતરી થાય કે આજની દુનિયામાં પંડિતજીની બરોબરી કરી શકે એવો એક પણ રાજપુરુષ નથી. પંડિતજીના જીવનમાં ત્યાગ, બલિદાન અને સિદ્ધાંતનિષ્ઠા તો છે જ, ઉપરાંત કુશાગ્ર બુદ્ધિ, આજના પ્રશ્નો સમજવાની વિવેકશક્તિ અને જગત જે પીડા ભોગવી રહ્યું છે તેમાંથી તેને ઉગારવાની તમન્ના તથા સમજણ જેટલા પ્રમાણમાં એમની પાસે છે તેટલા પ્રમાણમાં બીજા કોઈ પાસે નથી. અમેરિકાના સન્માન સમારંભોમાં એમણે જે પ્રવચનો કર્યાં તે ઇતિહાસને ચોપડે નોંધાઈ રહે એટલાં મહત્ત્વપૂર્ણ છે. તેઓ સન્માનથી અંજાયા નથી તેના પુરાવા ડગલે ને પગલે મળે છે. અમેરિકાની પ્રજાના

પ્રેમને એમણે જીત્યો છે ને વળતો પ્રેમ દાખવ્યો છે, પરંતુ જે નિશાન એમની સામે હતું તે તેઓ પળવાર પણ ચૂક્યા નથી. દરેક પ્રસંગે એમણે આપણા રાષ્ટ્રપિતાને યાદ કર્યા છે અને પોતે તેના નમ્ર અનુયાયી છે એમ કહેવામાં ગૌરવ લીધું છે.

વડા પ્રધાને હિંદની વિદેશનીતિની બહુ સ્પષ્ટતાથી અમેરિકામાં જાહેરાત કરી છે. દુનિયા આજે રશિયા અને અમેરિકા એવી બે છાવણીઓમાં વહેંચાયેલી છે. હિંદ આ બંને છાવણીથી દૂર રહેવા ઇચ્છે છે અને આજસુધી તે બાબતમાં એ સફળ રહ્યું છે. અમેરિકાના પ્રવાસે રશિયાના દિલમાં શંકા પ્રેરી કે હિંદ અમેરિકાની છાવણીમાં દાખલ થઈ જશે. આમ માની રશિયાએ હિંદ અને જવાહરલાલજી વિરુદ્ધ પ્રચાર પણ આરંભ્યો, પરંતુ જવાહરલાલજીએ તો અમેરિકાની ભૂમિ ઉપરથી જ હિંદની તટસ્થતા ખૂબ જોરપૂર્વક જાહેર કરી. એમણે કહ્યું કે હિંદ શાંતિ ચાહે છે, તમામ દેશો વચ્ચે ભ્રાતૃભાવ ઇચ્છે છે. હિંદના રાષ્ટ્રપિતાનો એ સંદેશ છે. આજની હરીફાઈમાં હિંદ ઊતરવા માગતું નથી. આજના 'ઠંડા યુદ્ધ'થી હિંદ દૂર રહેવા ઇચ્છે છે. આમ છતાં હિંદની તટસ્થતા એટલે નિષ્ક્રિયતા નહીં, એકપક્ષીપણું નહીં, હિંદ તો તટસ્થ રહીને બે છાવણીઓને એકત્ર કરવા ઇચ્છે છે. યુદ્ધથી કોઈનું કશું ભલું થતું નથી એવી હિંદની દૃઢ માન્યતા છે. અણુબોમ્બથી યુદ્ધ નિવારી શકાતું નથી, પણ યુદ્ધ નજીક આવે છે એમ હિંદ માને છે. જવાહરલાલજીએ ફરીફરીને અમેરિકાની પ્રજાને કહ્યું કે વિશ્વશાંતિનો આદર્શ પાર પાડવા હિંદુસ્તાન અમેરિકાની દોસ્તી ચાહે છે અને યુદ્ધથી તો દૂર જ રહેવા ઇચ્છે છે.

હિંદ વિષે અમેરિકામાં જે ગેરસમજો વ્યાપેલી હતી તે વડા પ્રધાને સારા પ્રમાણમાં દૂર કરી. હિંદ અને પાકિસ્તાનના સંબંધો વિશે પરદેશોમાં જાતજાતનો પ્રચાર ચાલે છે. આ બાબતમાં વડા પ્રધાનનો પ્રવાસ ઘણો ઉપયોગી થયો છે. હિંદને પોતાના આર્થિક વિકાસ માટે અમેરિકાની મદદની જરૂર છે અને તે બાબત વડા પ્રધાને છુપાવી પણ નથી, પરંતુ સાફસાફ કહ્યું છે કે હિંદ ભિખારી નથી, એ દાન માગતું નથી, પરંતુ મિત્રભાવે બંનેને લાભ આપીને મદદ લેવાની ઇચ્છા રાખે છે. હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતાને આંચ આવતી હોય એવી કોઈ સહાયની હિંદને અપેક્ષા નથી. વડા પ્રધાનના આ પ્રવાસનું પરિણામ આજે નહીં, આવતી કાલે વધુ સ્પષ્ટ રીતે દેખાશે. આ પ્રવાસથી બે મહાન દેશો વચ્ચેની પ્રેમગાંઠ મજબૂત બની છે, વિશ્વાસ વધ્યો છે, પ્રાચીન અને અર્વાચીન દુનિયા એકમેકને ઓળખી શકી છે, પૂર્વ અને પશ્ચિમ વધુ નિકટ આવ્યાં છે.

ઇંડોનેશિયાની મુક્તિ

આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે ગયા મહિનાનો સહુથી મોટો બનાવ ઈંડોનેશિયાની મુક્તિનો છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી એશિયાની પ્રજાઓ જાગી ઊઠી છે. ચીનમાં અભૂતપૂર્વ ક્રાંતિ સર્જાઈ ગઈ. હિંદ, પાકિસ્તાન, બ્રહ્મદેશ અને સિલોન સ્વતંત્ર થયાં. મલાયાના આદિવાસીઓએ મશાલ પેટાવી છે. હિંદી ચીન હજી સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ ખેલે છે. ઈંડોનેશિયા યુદ્ધ પછી સ્વતંત્ર થવાને બદલે વધુ મજબૂત બંધનમાં જકડાય એવો ભય ઊભો થયો હતો. ડચશાહીવાદે પોતાની તમામ શક્તિ ત્યાં એકત્ર કરી હતી. યુરોપના અન્ય દેશોનો છાનો ટેકો હતો, અમેરિકા પણ સહાનુભૂતિ દાખવતું હોય એમ લાગતું હતું. આવા નિરાશામય વાતાવરણ વચ્ચે ઇંડોનેશિયાએ સ્વતંત્ર થવાનો મક્કમ નિર્ધાર કર્યો અને તત્કાળ તે અમલમાં મૂક્યો. હિંદે ખરા અંત-

કરણથી ઇંડોનેશિયાને સહાય આપી. સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંસ્થા અને સલામતિ સમિતિ જ્યારે પાણીમાં બેસી ગયાં ત્યારે હિંદે એશિયાનાં રાષ્ટ્રોને એકત્ર કરી ઇંડોનેશિયા માટે અવાજ ઉઠાવ્યો. આમાંથી સમાધાન સર્જાયું અને ઇંડોનેશિયાને સ્વતંત્રતાની ખાતરી પ્રાપ્ત થઈ. ઇંડોનેશિયાના નેતાઓ આજે આ માટે હિંદનો આભાર માની રહ્યા છે.

ઇંડોનેશિયા પ્રમાણમાં મોટો દેશ છે. ત્યાંની પ્રજા ધર્મે મુસ્લિમ છે. પાકિસ્તાન કરતાં મુસ્લિમોની વસતી ત્યાં વિશેષ છે. ઇંડોનેશિયાના સવાલમાં હિંદે જે પ્રયત્નો કર્યા તે હિંદની બિન-સાંપ્રદાયિક નીતિનો એક સબળ પુરાવો છે. આજે હિંદ અને ઇંડોનેશિયા વચ્ચેની મૈત્રીની ગાંઠ વધુ મજબૂત બની છે. એવી આશા જરૂર રાખી શકાય કે આમાંથી એશિયાના બધા દેશો વચ્ચે વધુ ગાઢ સંબંધો સ્થપાશે.

પાકિસ્તાન

પાકિસ્તાન સાથેના હિંદના સંબંધો છેલ્લા મહિનામાં મુદ્દલ સુધર્યા નથી. હિંદના વડા પ્રધાને ફરીફરીને એમ કહ્યું છે કે ઝઘડાના બધા પ્રશ્નો શાંતિપૂર્વક ઉકેલી શકાય એમ છે. આ સવાલોના ઉકેલ માટે યુદ્ધના માર્ગે જવાનું હિંદ પસંદ કરતું નથી. હિંદ માને છે કે બંને દેશોએ સંયુક્ત રીતે ઘોષણા કરવી જોઈએ કે યુદ્ધ સિવાય આ પ્રશ્નો ઉકેલવા છે. સામી બાજુએ પાકિસ્તાન આ ભાવનાનો પડઘો પાડતું નથી અને ત્યાં તો હિંદ પાકિસ્તાનનું દુશ્મન હોય તે પ્રકારનો પ્રચાર અને વર્તાવ ચાલી રહ્યો છે. હિંદ અને પાકિસ્તાન વચ્ચે ઘર્ષણના નાના સવાલો તો અનેક છે, પરંતુ આજે ચાર સવાલો મુખ્ય બની ગયા છે: (૧) કાશ્મીર. (૨) નિર્વાસિતોની મિલકત, (૩) નહેરના પાણીનો પ્રશ્ન અને (૪) હુંડિયામણ.

આ ચાર સવાલો અતિ ઉગ્ર છે. કાશ્મીરની બાબતમાં હિંદનો નિશ્ચય કાયમ છે. હિંદે લવાદીનો વિરોધ કર્યો હતો તે ખરું છે, આજે પણ એ વિરોધ કાયમ છે. કાશ્મીરની પ્રજાને હિંદે વચન આપ્યું છે કે તેના ભાગ્યનો ફેંસલો તે જાતે જ કરી શકશે. આ પ્રશ્નમાં લવાદીને અવકાશ જ નથી. હિંદ મધ્યસ્થી ઇચ્છે છે. તે એમ પણ ચાહે છે કે મધ્યસ્થ તરીકેનું કાર્ય સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંસ્થા દ્વારા જ થવું જોઈએ; કારણકે આજની દુનિયામાં શાંતિસ્થાપનાનું પુણ્ય-કાર્ય કરવા માટે એ એક માત્ર સંસ્થા હસ્તી ધરાવે છે. મુદ્દો એક જ છે કે કાશ્મીરની પ્રજા શી રીતે પોતાનો આત્મ-નિર્ણય વ્યક્ત કરે. પાકિસ્તાનની સેના, તેને 'આઝાદ કાશ્મીર ફોજ'નું નામ અપાય કે બીજું કોઈ પણ નામ અપાય પણ જ્યાં-સુધી કાશ્મીરની ભૂમિ ઉપર તેની હસ્તી છે ત્યાંસુધી મુક્ત લોકમત માટે કશો અવકાશ જ નથી. હિંદ આ બાબતમાં મક્કમ રહ્યું છે અને છેવટ સુધી રહેશે જ.

બીજો સવાલ નિર્વાસિતોની મિલકતોનો છે. આ બાબતમાં પાકિસ્તાને લુટારું મનોવૃત્તિ જ કેળવી હોય એમ દેખાય છે. પશ્ચિમ પાકિસ્તાનમાં રહી ગયેલી ચૌદ અબજ રૂપિયા જેટલી કિંમતની હિંદુઓ અને શિખોની મિલકત પાકિસ્તાન પચાવી જવા ઇચ્છે છે. ત્યાં થોડાક હિંદુઓ બાકી રહ્યા છે. તેમની મુસીબતોનો કોઈ પાર નથી. તેમની મિલકતો પણ હજમ કરી જવાના હેતુથી તેમને અનેક પ્રકારની તકલીફો આપવામાં આવે છે અને તેઓ પાકિસ્તાન છોડી ચાલ્યા જાય એવા પ્રયત્નો થાય છે. સામી બાજુએ હિંદે પોતાની ન્યાયપ્રિયતા અને બિન-સાંપ્રદાયિક નીતિનો પરિચય આપ્યો છે. પાકિસ્તાન આ મિલકતો હજમ કરી શકશે જ નહિ, કારણકે

હિંદ એ બાબતમાં પુરુ જાગ્રત અને મક્કમ છે કોઈ ને કોઈ પ્રકારે આ મિલકતોનો બદલો પાકિસ્તાને આપવો જ પડશે નહેરના પાણીનો સવાલ પણ ઉગ્ર બની ગયો છે પંજાબના ભાગલા પડતાં વધુ નદીઓ અને નહેરો પાકિસ્તાનના ભાગે આવી છે પણ તેટલાથી તેને સંતોષ નથી હિંદમાથી આવતી નદીઓ ઉપર હિંદનો જ અધિકાર રહે તે તેને ખૂચે છે આ બાબતમાં હિંદ ધારે તો પાકિસ્તાનને ગભીર મૂઝવણમાં મૂકી શકે એમ છે, છતાં તે ધીરજ રાખીને વર્તે છે પાકિસ્તાન વેળાસર નહિ ચેતે તો નહેરનાં પાણી વાળી લીધા સિવાય હિંદ પાસે બીજો માર્ગ નહિ રહે

- હુડિયામણના સવાલે તો એક પ્રકારનુ આર્થિક યુદ્ધ જ શરૂ કરી દીધું છે હિંદ અને પાકિસ્તાન વચ્ચે તો વ્યાપાર સ્થગિત થઈ ગયો છે પાકિસ્તાન પોતાનો રૂપિયો ટકાવવાના પ્રયાગો કરે છે, પરંતુ તેનો રૂપિયો અંદરથી તૂટતો જાય છે, એમાં શંકા જ નથી

પાકિસ્તાનમાં શણના ઢગલા થયા છે, બજારો તૂટી ગયા છે શણ ઉત્પન્ન કરનારાઓ ભયંકર આર્થિક મુશ્કેલીમાં સપડાયા છે અનાજ અને રૂની બાબતમાં પણ હિંદ અડગ રહ્યું છે આ સ્થિતિમાં પાકિસ્તાને વહેલેમોડે પોતાનું હુડિયામણ ઘટાડવુ જ પડશે, આ બધુ પરસ્પરની સમજૂતીથી થશે તો ભવિષ્યમાં બંને વચ્ચે સારા સંબંધો રહેશે અને નહિ તો આર્થિક યુદ્ધની પરંપરા સર્જાશે અને બંને દેશોને નુકસાન વેઠવુ પડશે

ભાષાવાર પ્રાંતરચના

કોંગ્રેસ કારોબારીએ થોડા સમય પહેલાં ગુજરાત, મુંબઈ, મહારાષ્ટ્ર, કર્ણાટક, કેરળ, તામીલનાડ તથા આંધ્રની પ્રાંતિક સમિતિઓ તથા મુંબઈ, મદ્રાસ અને મધ્યપ્રાંતની સરકારોને ભાષાવાર પ્રાંત અંગે પોતાના નિર્ણયો જણાવવા કહ્યું હતું હિંદી સંઘનું બંધારણ અત્યારે છેલ્લા વાંચનમાંથી પસાર થઈ રહ્યુ છે એ, તાત્કાલિક કોઈ નવા પ્રાંતની રચના કરવી હોય તો બંધારણ મંજૂર થયા પહેલાં તેના પરિશિષ્ટમાં તે પ્રકારે સ્પષ્ટ જણાવવુ, જોઈએ કારોબારીની પૃચ્છાના જવાબમાં દરેક પ્રાંતે પોતાના ઠરાવો મોકલ્યા છે, પરંતુ કારોબારીએ તો માત્ર આંધ્રપ્રાંતની રચનાની જ મંજૂરી આપી છે, કારણકે એ એક જ સ્થળે સંબંધ ધરાવતા આંતોની એકમતી છે આંધ્રે મદ્રાસ શહેર ઉપરનો દાવો છોડ્યો છે અને તેણે નેતાઓની સમિતિના અહેવાલ પ્રમાણેના સર્વસંમત નવ જિલ્લાઓનો અલગ પ્રાંત રચવાનું કબૂલ્યું છે આ રીતે આંધ્રનો નવો પ્રાંત લગભગ ૧૯૫૧માં રચાઈ જશે

કેરળ, કર્ણાટક અને મહારાષ્ટ્રની રચના નજીકના ભવિષ્યમાં થઈ શકે એમ જણાતું નથી, આ ત્રણમાં મહારાષ્ટ્રનો સવાલ સૌથી મુશ્કેલ છે, કારણકે મહારાષ્ટ્રીઓ મુંબઈ શહેર ઉપરનો દાવો છોડવા સુદ્ધાં તૈયાર નથી, ઉપરાંત કર્ણાટક સાથે પણ સરહદનાં શહેરો ને વિસ્તારો અંગે મતભેદ છે મધ્યપ્રાંતના વરાડનો મુદ્દો પણ આડો આવે છે કર્ણાટકના સવાલમાં મહારાષ્ટ્ર સાથેનો મતભેદ અને મહિસૂર રાજ્ય મુશ્કેલીરૂપ છે મહિસૂર રાજ્ય પ્રાંતમાં જોડાય તો કાનડી ભાષા બોલતા કર્ણાટક પ્રાંતની રચના સહેલી બને એ જ રીતે કોચીન-ત્રાવણકોર સંઘ મલબારમાં જોડાય તો મલયાલમભાષી કેરળ પ્રાંતની રચના શક્ય બને

આ બાબતમાં અત્યારે તો આંધ્રની રચના જ શક્ય બની છે અન્ય પ્રાંતોની રચના કંઈ નહિ તો બે-પાંચેક વર્ષ તો દૂર ઠેલાશે જ એમ લાગે છે તા. ૨૧-૧૧-૪૯

સંસ્થા-સમાચાર

નવાં પ્રકાશનો

ચાલુ માસમાં નીચે મુજબ નવાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં છે:

દેશ અને કાળ: લે૦ સ્વામી માધવતીર્થજી: વેદાંતના વિવર્તવાદ સાથે પ્રો. આઇન્સ્ટાઇનના સાપેક્ષવાદનું સામ્ય ધરાવતી તથા દેશ અને કાળ સંબંધી જે હકીકતો પ્રાચીન ગ્રંથોમાં જોવામાં આવતી નથી, તે સર્વનું વિસ્તૃત વર્ણન અને સમજૂતી આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યાં છે. પાન ૪૪૮: કિં. ૪–૦

પાકશાસ્ત્ર: (સુધારેલી નવી આવૃત્તિ) લેખિકા શ્રીમતી કાશીબહેન મ૦ દેસાઈ: ઉચ્ચ શિક્ષણ લેતી કન્યાઓને તથા સાધારણ અભ્યાસવાળી બહેનોને પણ વાંચવા-સમજવામાં સરળ પડે એ રીતે સાદી ભાષામાં લખાયું છે. આમાં જુદી વાનીઓ બનાવવાની રીત, પ્રમાણ, સમજ વગેરે વિગતવાર અપાયું છે. પાન ૨૦૦: કિં. ૧–૮: પાકું પૂઠું ૨–૦–૦

આરોગ્યની કૂંચી: લે૦ શ્રી વિજયશંકર ધ૦ મુનશી બી. એ. (ઓનર્સ): ખાનપાનના યોગ્ય ફેરફાર(પરેજી)થી રોગો પર વિજય મેળવવાની ચાવી બતાવતું પુસ્તક. આમાં રોગમાંથી છૂટવા માટે અને રોગ ન થવા દેવા માટેના શાસ્ત્રીય ઉપાયો સૌ કોઈ સહેલાઈથી સમજી શકે એવી સાદી ભાષામાં આપ્યાં છે.

આ જ લેખકનું અગાઉ પ્રસિદ્ધ થયેલું 'ઘરઘરનો વૈદ્ય'×નો પૂરવણી-રૂપે આ પુસ્તક હોઈ એ બંને પુસ્તકો મનનપૂર્વક વાંચનાર પોતાને ત્યાં આવતી નાનીમોટી માંદગી પાછળ થતા સેંકડો રૂપિયાનો બચાવ કરી શકે છે. દાક્તર-વૈદ્યો વધવાથી સમાજનું આરોગ્ય ઊંચું આવવાનું નથી, પણ આરોગ્યપ્રાપ્તિ માટે અને તેને ટકાવી રાખવા આહાર-વિહારનું જ્ઞાન સામાન્ય જનતામાં પ્રચાર પામે તો જ સમાજના આરોગ્યનું ધોરણ ઊંચે આવે. આ પુસ્તકો એવી જરૂરિયાત ઓછેવધતે

× ઘરઘરનો વૈદ્ય: પૃ૪. ૧૯૨. મૂલ્ય રૂ. ૧ા: ટપાલ રવાનગી ૦ાન્ડ

અંશે પૂરી પાડે છે પ્રત્યેક ગ્રામસેવક તથા પ્રજાસેવકને આ પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવાની ભલામણ છે

ગોસ્વામી તુલસીદાસ : તુલસી રામાયણના રચયિતાનું સદ્ગત ભિક્ષુ અખંડાનંદજીએ તૈયાર કરેલું આ ચરિત્ર પ્રેરક ને બોધક છે.
પાન ૧૨૮ · કિ. ૬ આના

પુનરાવૃત્તિઓ

તુલસીકૃત રામાયણ : (બે ગ્રંથોમા-સચિત્ર) પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું !
દોહા-ચોપાઈ ગુજરાતી લિપિમા આપ્યા છે મૂળ રામાયણ ઉપરાત ક્ષેપકકથાઓ, લવકુશકાંડ, હનુમાનચાલીસા, અષ્ટક, તિથિપત્ર, શલાકા-પ્રશ્ન, માહાત્મ્ય, પારાયણવિધિ તથા બીજી પણ ઉપયોગી બાબતો અપાઈ છે ચિત્રો ૩૪, પાકા પૂઠા, પાન ૧૨૧૬ કિ ૧૦-૦

મારો ભારત દેશ : (સચિત્ર) લે કાંતિલાલ પરીખ ભારતવર્ષના સૌંદર્ય અને વૈવિધ્યનો પરિચય પાન ૧૨૮ કિ ૦-૧૦

બે ડોસાની જાત્રા : લે કાઉન્ટ લિયો ટૉલ્સ્ટૉય પ્રખ્યાત લેખકની બોધપ્રદ વાર્તા
પાન ૬૪ કિં. ૦-૩

છેલ્લા ત્રણ માસનાં પ્રકાશનો

શ્રીશાંકરભાષ્ય સહિત ભગવદ્ગીતા : અનુ૦ શ્રી વામનરાવ પ્રા પટેલ બી એ, એલએલ બી ભગવાન શંકરાચાર્યે કરેલા ભાષ્યના સરળ ગુજરાતી અનુવાદ સાથેનો કેટલાંય વર્ષોથી અપ્રાપ્ય ગ્રંથ
પાન ૪૪૮ : કિં ૪-૦

શામળના છપ્પા : સં શ્રી કે કા શાસ્ત્રી · શામળના ઉપલબ્ધ થતા લગભગ બધા ગ્રંથોમાથી છપ્પા ઉપરાત બીજી ચૂંટેલી બોધક કવિતાઓનો ઉપયોગી સંગ્રહ
પાન ૧૬૦ કિ ૦-૧૦

ખોળાનો ખૂંદનાર : લે૦ શ્રી પીતામ્બર પટેલ આપણા ગ્રામજીવનને સ્પર્શતી અને વહેમ તથા અજ્ઞાનનો ભોગ બનતી સ્ત્રીઓનો તાદૃશ ચિતાર રજૂ કરતી સામાજિક વાર્તાઓ પાન ૧૨૮ કિ ૦-૧૦

હવે પછી પ્રગટ થશે.

બૂકર ટી. વૉશિંગ્ટન (આત્મકથા): અનુ. પ્રફુલ્લ પ્રા. ઠાકોર એમ. એ. છપાય છે.

મનુસ્મૃતિ: કુલ્લૂક ભટ્ટની ટીકાઓ સાથે નવી આવૃત્તિ છપાય છે.

વનરાજ ચાવડો: સ્વ. રા. સા. મહીપતરામ નીલકંઠ સી. આઈ. ઈ. : છપાય છે.

ગિરધરકૃત રામાયણ: મોટાં અક્ષરમાં છપાય છે.

ત્રિશલાનંદન મહાવીર: (મહાવીર સ્વામીનું જીવનચરિત્ર) છપાય છે.

'અખંડ આનંદ'

વિ. જે ગ્રાહકોનું લવાજમ નવેમ્બરની ૩૦મી તારીખે પૂરું થયું છે અને જેમણે લવાજમ હજુ સુધી મોકલ્યું નથી તેમને આ અંક તા. ૧-૧૨-૪૯થી વી. પી. થી મોકલાશે. આ વિષે નવેમ્બર માસના અંકમાં સૂચના આપી હતી. આશા છે કે તેઓ વી. પી. સ્વીકારી લેશે. પોસ્ટ ખાતા દ્વારા વી. પી. દરરોજ મર્યાદિત સંખ્યામાં રવાના થઈ શકતાં હોવાથી ક્રમશઃ મોકલાશે. પરંતુ જેમનાં લવાજમ નહિ આવ્યાં હોય તેમને ઘણેભાગે તા. ૧૦-૧૨-૪૯ સુધીમાં વી. પી. મોકલાઈ જશે.

'અખંડ આનંદ'ના આફ્રિકાના ગ્રાહક બંધુઓને

આફ્રિકા માટે **'અખંડ આનંદ'**નું લવાજમ રૂા. ૧૦) અથવા (શિ. ૧૫) છે. 'અખંડ આનંદ'નું ત્રીજું વર્ષ ૧લી નવેમ્બરથી શરૂ થઈ ગયું છે. જે ભાઈઓનું લવાજમ પૂરું થઈ ગયું હોય, તેમને તે સત્વર મોકલી આપવા વિનંતિ છે. જેઓ લવાજમ સીધું ન મોકલી શકે, તેઓ નીચેનાં સ્થળોએ પોતાનું લવાજમ ભરીને પહોંચ મેળવી શકશે.

શ્રી. હરમાનભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલ — **મોમ્બાસા** (બ્રિટિશ ઈસ્ટ આફ્રિકા)
હાઝ મેજેસ્ટીઝ કસ્ટમ્સ, પો. બો. નં. ૬૧

શ્રી. છોટુભાઈ એલ. પટેલ — લીરા (બ્રિટિશ ઈસ્ટ આફ્રિકા)
પો. બો. નં. ૧૨

લેખકોને

★ 'અખંડ આનંદ' ની લેખ-પસંદગીનું ધોરણ પાછલા બે વર્ષમા લગભગ નિશ્ચિત થઈ ચૂક્યું છે 'અખંડ આનંદ' કોઈ ચોક્કસ વિષય કે વર્ગનું માસિક નથી, એ સર્વદેશીય અને સર્વોપયોગી થાય એવા અમારા પ્રયત્નો છે

★ સાહિત્યના કોઈ પણ પ્રકારને-વાર્તા, નાટક, જીવનચરિત્ર, ધર્મકથા, પ્રસંગકથા, રેખાચિત્ર, પત્ર, નિબંધ, પરિચય, પ્રવાસ-વર્ણન વગેરે કોઈ પણ રૂપમા માનવજીવનને ઊંચે લાવનારા, પ્રેરણા આપનારા ઉપયોગી વિચારો ગૂથાયા હોય તેવા તમામ પ્રકારનાં લખાણો 'અખંડ આનંદ' માટે સ્વીકારવામાં આવે છે એ સાદી ભાષામા ને સરળ શૈલીમા આલેખાયેલા હોવાં જોઈએ. ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, સમાજશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, શિક્ષણ-શાસ્ત્ર, રાજકારણ, અર્થકારણ, સાંસારિક પ્રશ્ન, નિર્દોષ આનંદ કે જ્ઞાન આપતા પરિચયો વગેરેને સ્થાન છે

★ 'અખંડ આનંદ' પ્રત્યે ગુજરાતના લેખકો, વિદ્વાનો, વિજ્ઞાનીઓ, કેળવણીકારો, અભ્યાસીઓ, લોકસેવકો, સાધકો અને ધર્મજ્ઞો મમતા રાખે છે અને તેથી લેખો પુષ્કળ પ્રમાણમા આવે છે તંત્રી તરફથી સામાન્ય રીતે લેખના સ્વીકાર-અસ્વીકારનો જવાબ એક અઠવાડિયામા આપવામાં આવે છે, પરંતુ લેખ ચોક્કસ કયા માસમા પ્રસિદ્ધ થશે તે કહેવાનું મુશ્કેલ હોય છે લખાણોની પસંદગીમાં મૌલિક કૃતિને પ્રથમ સ્થાન આપવામા આવે છે, પરંતુ સારી વસ્તુના સારા અનુવાદો પણ સ્વીકારાય છે. કોઈ પણ કૃતિની જવાબદારી તો લેખકની જ રહે છે

★ લખાણ પ્રસિદ્ધ થતા જ લેખકને અંક, યોગ્ય પુરસ્કાર અને લખાણની છૂટી પાચ પ્રતો મોકલી આપવામા આવે છે. આ બાબતમા 'અખંડ આનંદ' ખૂબ નિયમિત છે

★ અસ્વીકાર પામેલા લેખની સાથે તેનાં કારણો આપવાનું અતિ મુશ્કેલ છે એથી ચર્ચામા ઊતરવુ પડે છે કેટલાક લેખકોને માઠું પણ લાગે છે એટલે બે વર્ષના અનુભવ પછી 'અસ્વીકાર્ય' એવી નોધ સાથે લખાણ પાછુ મોકલવાનું નક્કી કરવું પણ છે લેખકો આ બાબતમા ગેરસમજ ન કરે એવી વિનતિ છે લખાણના અસ્વીકારનાં અનેક કારણો હોઈ શકે છે

★ લેખકની કૃતિ શાહીથી, કાગળની એક જ બાજુએ, સારા અક્ષરે લખેલી હોવી જરૂરી છે અંગ્રેજી, સંસ્કૃત કે બીજી કોઈ ભાષાનાં અવતરણો મૂકવાં હોય તો તેનું ગુજરાતી ભાષાતર આવશ્યક છે સ્વીકાર-અસ્વીકારના જવાબ માટે અને અસ્વીકાર પામેલું લખાણ પાછુ મેળવવા માટે ટપાલ-ખર્ચ મોકલવુ આવશ્યક છે જેનું ટપાલખર્ચ ન મળ્યુ હોય તે લખાણને એકાદ માસ પછી રદ કરવામા આવે છે

★ તંત્રી સાથેનો તમામ પત્રવ્યવહાર કરવાનું, લખાણો મોકલવાનું, બદલાના પત્રો માટેનું સરનામુ નીચે પ્રમાણે છે

તંત્રી 'અખંડ આનંદ'
ગુલાલવાડી, મેટ્રો પાછળ,
પ્રિન્સેસ રોડ, મુંબઈ-૧

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી તંત્રી સોપાન
મુદ્રક ને પ્રકાશક ત્રિભુવનદાસ હ૦ ઠક્કર
મુદ્રણ અને પ્રકાશન સ્થાન સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ–અમદાવાદ

અ નુ ક્ર મ :

વર્ષ ૩, અંક ૩]　　તંત્રી : સોપાન　　[જાન્યુઆરી ૧૯૫૦

હૈયાની ગાંઠ છોડી નાખો

કબૂલ કરું છું કે તમને બહુ બૂરા અનુભવો થયા હશે કબૂલ કરું છું કે મનમાં ગાંઠ વાળતા પહેલાં તમે વિચારો કરવામાં જરી યે કચાશ નહિ રાખી હોય, છતાં યે કહું છું કે બધું ! એ ગાંઠ છોડી નાખો. ઈશ્વરે જેને વિચારશક્તિ અને બુદ્ધિશક્તિ આપ્યાં છે તેને ગાંઠ વાળી લેવાની જરા યે જરૂર નથી

પાછલા અનુભવોને તમે ફેંકી દો એમ હું ક્યાં કહું છું ? જેણે હજારવાર તમારો વિશ્વાસઘાત કર્યો છે, તેના વિશ્વાસે ગાફેલ રહો એમ પણ મેં તમને ક્યારે કહ્યું છે ? હું તો કહું છું કે એ તમારા જેવો જ માણસ છે તમારા જેવું જ એનું મગજ છે તમારા જેવું જ એનું દિલ છે

તમે એમ કહી શકશો કે જીવનમાં સદાયે તમે સ્થિર રહ્યા છો ? તમારા દિલમાં ભાવના કે વાસનાનાં ભરતીઓટ શું કદી યે નથી આવ્યાં ? જડ પથ્થર જેવા કે મહાન હિમાલય જેવા તમે શું સદા સ્થિર અને અચળ જ રહ્યા છો ?

તો કેમ માની બેસો છો કે બીજાનામાં ફેર પડશે જ નહિ, પડી શકશે જ નહીં ? ભલેને એનીં ક્રૂરતા કે નીચતાના લાખો પ્રસંગો તમે જોયા હોય, છતાં યે હું તો કહું છું કે એના દિલના અમાસ જેવા અંધારામાં પણ સત્ય અને દયાના તારલા ચમકી ગયા હશે મારી તમને વિનતિ છે કે એ તારલાના વિશ્વાસે ફરીને એના હૃદય ઉપર તમે આંખ માંડો

એમ તો હું કહેતો જ નથી કે તમે બધું ભૂલી જાઓ, એને પરમ સંત માનીને એની સાથે વ્યવહાર કરો, એનાં શબ્દો અને વર્તનને સત્ય માની ચાલવા માંડો હું તો કહું છું કે એ જે બોલે ને કહે તે ઉપર ફરીને વિચાર કરવાની ટેવ રાખો. દિલમાં ગાંઠ વાળી લીધી છે એ છોડી નવી વાત આવે ત્યારે નવી રીતે વિચારો મારા ઉપર વિશ્વાસ હોય તો હું તમને ખાતરી આપું છું, કે તમારા અંતરનો પ્રકાશ તમને દગો નહિ દે તમને ખાડામાં નહિ ઉતારે એની નવી વાતમાં જો અસત્યનું ઝેર હશે તો તમે પારખી જ જશો

જરી વિચાર કરો તમારા પોતાના જીવન ઉપરાંત તમે તમારા કુટુંબમાં, મિત્રોમાં,

પરિચિતોમાં પરિવર્તનો નથી જોયાં ? તમે શું એવું સાંભળ્યું કે વાંચ્યું નથી કે અધોગતિની ખીણમાં પડેલો આદમી ધીમેધીમે ઉન્નતિના શિખર ઉપર પહોંચ્યો હોય ? તો પછી આટલો અવિશ્વાસ શાને ? સંભવ છે કે એ તો જુઠ્ઠો હોય, ખરેખર જુઠ્ઠો હોય, મરતાં લગી એ જુઠ્ઠો જ સાબિત થાય; પરંતુ તમે એને સમજવાનો પ્રયત્ન કરશો, એમાંથી સત્ય તારવવાની વૃત્તિ રાખશો તો કયું નુકસાન થશે ? એક જ ને કે તમારે સદાયે જાગ્રત રહેવું પડશે ? તમારે સદાયે તમારા મનને વિચારોના દીવાથી પ્રકાશવંતુ રાખવું જોઈશે ?

એ તો સારી વાત છે ભાઈ! માનવીની વિશેષતા જ એ છે. અવિશ્વાસનાં અંધારામાં ભયભીત જીવન ગાળવા કરતાં વિશ્વાસના અજવાળામાં નીડર જીવન ગાળવાની મોજ કોઈ અનેરી છે; એ મોજ તમે લૂંટો એમ હું ઇચ્છું છું.

અને......અને કોઈક દહાડો તમારો પ્રકાશ સાચી વસ્તુ પારખી ન શકે, તમારી જાગ્રતિમાં થાકનું ઝોકું આવી જાય અને એ તમને નુકસાન પહોંચાડી દે તો શી ચિંતા છે? તમે એમ માનો છો કે તમે અવિશ્વાસ રાખશો અને મનની ગાંઠ છોડશો જ નહિ તો તમને કોઈ ઠગી નહિ શકે ?

તો પછી શા માટે અંતરને ઉઘાડું નથી રાખતા ? શા માટે માની બેસો છો કે જેણે તમને દગો દીધો છે તે સદાકાળ દગો જ રમશે ? અને તમે એટલેથી જ ક્યાં અટકો છો ? એક માનવીના દગાનો ભોગ બન્યા પછી તો તમે અનેક પ્રત્યે અવિશ્વાસ ધરાવતા બનો છો. એક સ્થળે મૂકેલો વિશ્વાસ અને દાખવેલી ઉદારતા તમારામાં હજારગણા વિશ્વાસ અને ઉદારતાના ભાવો ન જગાડે, પરંતુ અવિશ્વાસ અને અનુદારતા તો તમારા આખા જીવનને ઝડપી લેશે.

જરા વિચાર કરો. જ્યાં હાડમાંસનાં પામર માનવીઓ વસે છે, ત્યાં વિશ્વાસ અને અવિશ્વાસ બંને છે. ઇષ્ટ અને અનિષ્ટનાં મિશ્રણનું જ આ જગત રચાયેલું જણાય છે. સેતાન અને ઈશ્વરની કલ્પના જુઠ્ઠી નથી.

આવા જગતમાં જો વિશ્વાસ, પ્રેમ, ઉદારતા અને સત્યની સ્થાપના કરવી હોય તો અંતરને કદી એક જ વિચારમાં બાંધી રાખો નહીં, એને ઉઘાડું રાખો. એમાંથી વિશ્વાસ પ્રગટશે, સત્ય પ્રગટશે. જો એને બાંધી રાખશો તો કોઈ અજાણ્યાની વાત તમને સાચી લાગશે નહિ, કોઈ અજાણ્યાનો પ્રેમ તમે સાચો માનશો નહિ, કોઈ અજાણ્યાનો વિશ્વાસ કરશો નહિ અને પરિણામે અવિશ્વાસ, વિદ્વેષ અને અસત્યને તમે વહેતાં મૂકશો.

જીવનને સફળ કરવાનો અને જગતમાં મૈત્રી સ્થાપવાનો સાચો માર્ગ મનની ગાંઠ છોડી નાખવાનો છે. એથી પ્રકાશ મળશે, વિશ્વાસ મળશે, મૈત્રી મળશે. દુશ્મન અને દગાખોર પણ એથી અજવાળું પામશે. અજાણ્યાઓ તો એની અસરથી મુક્ત રહી શકશે જ નહિ અને પરિચિતોની દુનિયા પ્રેમમય બનશે.

માટે એ ગાંઠને છોડી નાખો.

*

જગજજૂની ચમત્કારકથા

અધ્યા બળવતરાય ક ઠાકોર

અન્યોક્તિ એટલે અન્યને ઉદ્દેશીને પણ જુદા જ ભાવાર્થવાળી ઉક્તિ આમા શાબ્દિક અર્થરૂપે લક્ષ્ય એક હોય, પણ જરાક વિચાર કર્યાથી સમજાય બીજી વાત રૂપકન્યાયો અને આ અન્યોક્તિઓમા ઝાઝો તફાવત નથી શિયાળ, બિલાડો, વાદરો, ઊંટ, હાથી, સિંહ કે એવા જ ઇતર પ્રાણીઓના પાત્રવાળી આપણી પચતત્રની વાર્તાઓ, કે ઈસપની પ્રાણીકથાઓ પાછળનો ઉદ્દેશ તો મનુષ્યને જ લક્ષ્ય બનાવવાનો છે અહી એક જગજ્જૂની ચમત્કારકથામા પખીની અન્યોક્તિ દ્વારા લેખકે માનવભાવો સુદર રીતે વ્યક્ત કર્યા છે કાવ્યની નીચે અપાયેલુ એમનુ પોતાનુ ટિપ્પણ નિત્ય-જીવનના આપણા અનુભવને વ્યક્ત કરે છે

શાર્દૂલવિક્રીડિત — સોનેટ

ડાળે એક ચકોર ચાતક બિજી ડાળે રહ્યા આરડે,
'ગકા, રેલ સુધા!' તણો જપ રટે છે એક ઘાટે વડે,
બીજો આર્ત્ત પુકારિ મેહ વિનવે, 'વર્ષાદ, વર્ષી પડો!'
આષાઢી ગગને જિહા રવિકરો વીઝી રહ્યા કોયડો!
મધ્યાહ્નને અતિકારમી પુલકનો અગાર હેઠે ગયો,
ફાલ્યા ઉચ્ચ વિશાળ પાદપ તણા મૂલે કયહી નાગયો,
પળમાં ઝાળ વિસર્પિ, લીધ ઝડપે, દગ્ધાઈ પખી પડ્યા
સોચે, એક બિજાથિ દૂર, નવ કો ભાળે મુવા જીવતા!
પાકી મોસમ, વીજગાજઝપકે ચોધાર વર્ષા પડી,
ખોખૂ ચાતકનૂ સજીવ થઈ ત્યા ઊડયૂ ધરાઈ, અને
દેખી ખોખુ ચકોરનૂ નજિકમા જોવા ઉભુ વાટડી
આમોએ ખિલિ પૂર્ણિમા, નવ હતો રાહુ તણો ચોગ, ને
ઊડયૂ ઊઠિ ચકોર ધ્રાઈ,–ત્યહિ એ બને પુન આરડે
'ગકા, રેલ સુધા!' 'પયોદ પડ ને!'–જૂના સુરે આકળે।

ગોગમ શાખપ્રશાખિ તરુવર તે આ મચરાચર અતટાતત સૃષ્ટિ, વિરાટ અને અનાદ્યનત ચકોર, ચાતક આદિ એમાના અતિક્ષુદ્ર અમખ્ય જીવ, એની કને અમખ્ય પરસ્પર વિરુદ્ધ માગણીઓ કર્યા જ કરનારાં મળે નહીં તેમતેમ વધુ અકળાઈને માગનારા સૃષ્ટિપ્રવાહ કશુ ગણકારતો જ નથી અને પોતાની રીતે વહે જાય છે લૂ વએ છે, અમુક સારામાઠા પરિણામ ઊપજે છે, વરસાદ વર્ષે છે, વળી સારામાઠા બીજા પરિણામો પાકે છે શરદ બેસે છે, ત્રીજી પરપરા શરૂ થાય છે સૌ પોતપોતાનુ ભરડ્યા કરે, એ દિગ્દિગત કોનાહલમા વિરાટ સૃષ્ટિ, બહેરી; નિર્દય, બેઅક્કલ જેવી ગણો તેવી, પોતાના જ શ્વાસ પાડ્યા કરે આવો, ન ઇતર, છે આ અનવરત નિયતિક્રમ સમજાય છે? તો સમજીને સાત્ત્વિક શાતિની હૂફે કર્તવ્યકર્મ જોઈ-જાણી તેને વળગી શકો છો સામી બાજુ, અણસમજે આરડ્યા કરશે, અત્રતત્ર ફાંફાં માર્યા કરશે, ગોથાં ખાયા કરશે, તેનું કશુ જ નહિ વળે, અને નકામા દુખીદુખી થઈ જશે તેને માટે જવાબદાર પણ બીજુ કોઈ નથી જ વળી

જીવનનું રહસ્ય

સ્વામીશ્રી અદ્વૈતાનંદજી

મનુષ્યે પોતાનું જીવનધ્યેય નક્કી કરી લીધાં પછી પણ વાસનાના વધતા જતા વિસ્તારને લીધે તેના અંતિમ લક્ષ્યમાં બાધા આવે છે. સર્જન અને સંહાર એ બંને આપણી બાહ્ય તેમજ આંતરિક પ્રગતિ માટે આવશ્યક છે. ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ સર્વની ગતિ 'મુક્તિ' તરફ જ હોય છે, પણ એ સાચી મુક્તિ કોને માટે છે? સંવાદની સ્થાપના જેનો ઉદ્દેશ છે, એવા જગતના સર્વ પ્રશ્નોના ઉકેલમાં મગ્ન રહેલ માનવીએ વિશ્વ પાછળ રહેલ પરિપૂર્ણ તત્ત્વની ઉપાસના કઈ રીતે કરવી જોઈએ, તેનું ઊંડાણથી અહીં વિવરણ થયું છે. ગુજરાતના ગણ્યાગાંઠ્યા આગેવાન વિદ્વાન સંન્યાસીઓમાં સાધુસંમેલનના પ્રમુખ સ્વામીશ્રી અદ્વૈતાનંદજીનું આગવું સ્થાન છે.

આપણા સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનનું મૂળ પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. ઇન્દ્રિયો દ્વારા મન ઉપર સંસ્કારો પડે છે, તેથી પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે. અનુમાનથી બુદ્ધિનો નિર્ણય થયા પછી પણ તેના તથ્યાતથ્યની કસોટી અનુભવ ઉપરથી જ કરવી પડે છે. સંસાર તરફ દૃષ્ટિપાત કરતાં આપણને જણાય છે કે આ જગતમાં સર્વ વસ્તુઓ પરિવર્તનશીલ છે, નાશવંત છે. બીજમાંથી છોડ, છોડમાંથી વૃક્ષ અને વૃક્ષમાંથી પાછી બીજની ઉત્પત્તિ થાય છે. સમુદ્રમાંથી જળ આકાશમાં જઈ પાછું વૃષ્ટિ દ્વારા તેમાં જ પ્રવેશ કરે છે. સાગરના તરંગો તેમાંથી ઉત્પન્ન થઈ આખરે તેમાં જ લીન થઈ જાય છે. અનેક બ્રહ્માંડો આદિ કારણમાંથી સૂક્ષ્મ-સ્થૂળ રૂપો ધારણ કરી, વળી પાછાં ઓસરતાં-ઓસરતાં મૂળ સ્વરૂપમાં જ પ્રવેશ કરે છે. આ ક્રિયા સર્વત્ર ચાલતી નજરે પડે છે અને આ અચળ નિયમનું ઉલ્લંઘન કોઈ પણ ઠેકાણે જોવામાં આવતું નથી.

આ ઉપરથી આપણને જણાય છે કે કાર્ય અને કારણ વચ્ચે ખાસ ભેદ હોતો નથી. અલ્પ સમય માટે પરિમિત થયેલા અને અન્યરૂપ ધારણ કરનારા કારણને આપણે કાર્ય કહીએ છીએ. વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ જગતમાં કોઈ પણ દ્રવ્યનો કે શક્તિનો સદંતર વિનાશ થતો નથી; માત્ર તેમનાં નામ અને રૂપમાં સતત ફેરફાર થયા કરે છે.

આ અનુભૂતિ ઉપરથી કેટલાક એવું અનુમાન કરે છે કે આ સંસાર પરિવર્તન પામતા અણુપરમાણુઓનો સમૂહ છે. તેની પાછળ અધિષ્ઠાન તરીકે કોઈ પણ સ્થાયી તત્ત્વ નથી. જીવનના મૂળ પ્રશ્નને ઉડાવી દેવાનો પ્રયત્ન આ પ્રમાણે માનવ-ઇતિહાસમાં ઘણીવાર કરવામાં આવ્યો છે, પણ મનુષ્યબુદ્ધિમાં અદમ્ય રીતે રહેલી અમૃતત્વની ભાવનાએ આ વિચારને અંતિમ સત્ય તરીકે સ્વીકાર્યો નથી. આપણા મનનું ઘડતર જ એવું છે કે બંધન અને સ્વાધીનતા, જ્ઞાન અને અજ્ઞાન, પાપ અને પુણ્ય, સુખ અને દુઃખ, માન અને અપમાન-આ સર્વ વિરોધી દેખાતી કલ્પનાઓ સાથેસાથે જ રહે છે. આ ઉભય ધારણાઓ પૈકી જેટલા પ્રમાણમાં એકનું અસ્તિત્વ છે તેટલા જ પ્રમાણમાં બીજીનું પણ છે. આપણા પોતાના અથવા જગતના વિનાશનો વિચાર કરવા માટે આપણે તટસ્થપણે સાક્ષી તરીકે ઊભા રહેવાની જરૂર પડે છે. આ 'સ્વાધીનતા'-ની-સ્વતંત્રતાની ભાવના જ આપણા જીવન-પંથને પ્રકાશ આપે છે, આપણી પ્રત્યેક ક્રિયામાં વેગ આપે છે, ઉત્સાહ પૂરે છે. જડવાદના સિદ્ધાંતો કાર્યકારણની સાંકળમાં આપણા જીવનને કાયમ માટે બાંધી રાખવાનો ગમે તેવો પ્રયત્ન કરે, તોપણ તેમાં

તેમને સફળતા મળતી નથી, તેનું કારણ પણ એ જ છે કે શાશ્વતપણાની અને સ્વતંત્રતાની ભાવના આપણા સ્વભાવમાં જ ઓતપ્રોત થયેલી છે અને તેને કોઈ પણ કાળે નાબૂદ કરી શકાય તેમ નથી જગતના સ્વરૂપનો અને આપણા પોતાના સ્વરૂપનો તર્કયુક્ત ખ્યાલ બાંધવા માટે આપણે આ બંને વિચારોનો અંગીકાર કરીને જ અનુમાન ઉપર આવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ

જગતની શરૂઆતથી તે અદ્યતન સમય સુધી મનુષ્યોમાં અતૃપ્તિનું અસ્તિત્વ આપણને જણાયા જ કરે છે અમુક વસ્તુની પ્રાપ્તિથી આપણને સુખ મળશે એવી માન્યતાથી તે મેળવવા માટે મનુષ્યો પ્રયત્ન કરે છે અર્ધે માર્ગે પહોંચે છે ત્યાં તો બીજી જ વાસનાનો ફણગો મનમાં ફૂટે છે અને પ્રથમ ઇચ્છેલી વસ્તુ નિ:સત્ત્વ લાગે છે સત્તાધીશને પોતાની પાસે જેટલી સત્તા હોય છે તેનાથી સંતોષ થતો નથી તેમાં વૃદ્ધિ કરવાની તીવ્ર અભિલાષા તેના મનમાં રહ્યા જ કરે છે દ્રવ્ય સંપાદન કરવાની વૃત્તિને પણ આ જ નિયમ લાગુ પડે છે કોઈવાર આ અસંતોષની ભાવના ગુપ્ત રીતે વ્યક્તિ અને સમાજના મનમાં સંચાર કરતી માલૂમ પડે છે અને કોઈવાર વિશેષરૂપ ધારણ કરી સમાજના બંધારણમાં ઊથલપાથલ કરી મૂકે છે આ સર્વવ્યાપી અસંતોષનું કારણ એ જ છે કે આ અશાશ્વત સંસારના પદાર્થો મનુષ્યને કાયમ માટે સંતોષ આપવા સમર્થ નથી પદાર્થો પોતે જ વિનાશી હોવાથી નિત્યસુખ આપવા માટે અશક્તિમાન હોવા જ જોઈએ એ તો નિર્વિવાદ છે સંસાર બંધનરૂપ હોય તો તેનાથી શ્રેષ્ઠ અધિકતાવાળી, એવી વસ્તુ હોવી જોઈએ કે જે તેના નિયમોને આધીન ન હોઈ, તેના ઉપર આધિપત્ય ભોગવતી હોય ને જે સર્વથા સંતુષ્ટ હોય આ અનિવાર્ય વિચારપ્રક્રિયામાંથી જ પરમાત્માની હસ્તીની કલ્પનાનો ઉદય થયો છે અને તેના સ્વરૂપ વિષે નિર્ણયો કરવામાં આવ્યા છે

આર્ય તત્ત્વજ્ઞાન પ્રમાણે પરમ તત્ત્વવિષયક સર્વ ભાવનાઓનો સત્-ચિત્-આનંદમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે આનાથી આગળ માનવબુદ્ધિ જઈ શકે તેમ નથી જ્યાં સુધી પ્રત્યેક નામરૂપાત્મક જીવંત પ્રાણી આ સચ્ચિદાનંદરૂપી અંતિમ ધ્યેય પ્રાપ્ત કરતું નથી, ત્યાંસુધી તે અસ્થિર અને અશાંત અવસ્થાને તથા આધિ અને વ્યાધિને આધીન રહે છે

મનુષ્યનો વિકાસ આંતરિક અને બાહ્ય ક્ષેત્રોમાં રહેલા વિરોધી તત્ત્વોનો સામનો કરવાથી જ થાય છે 'વિશ્વમાં સંહાર અને સર્જન હમેશ સાથેસાથે જ રહે છે' આ ઉભય ક્રિયાઓ દ્વારા પરમાત્મા વિશ્વને ધારણ કરવાનું અને વિશ્વ દ્વારા પોતાની અતુલ શક્તિ અને શાશ્વત આનંદનો આવિર્ભાવ કરવાનું કાર્ય કરે જાય છે નૂતન સર્જનની પ્રાથમિક અને આવશ્યક ભૂમિકા સંહાર જ છે વ્યક્તિના ઉત્કર્ષમાં જ્યાંસુધી મનુષ્ય પોતાની હલકી પ્રકૃતિનો વિનાશ કરી, તેને જડમૂળથી ઉખેડી નાખતો નથી, ત્યાંસુધી તે પોતાના જીવનનું સાર્થક કરી શકતો નથી બાહ્ય પ્રદેશમાં પણ આપણે જોઈએ છીએ કે જે પ્રજા અથવા જાતિ સમયાનુસાર નવીન સર્જન કરવાની તૈયારી બતાવતી નથી, પણ પરંપરાથી ચાલ્યા આવેલા આચારવિચારોને વળગી રહે છે તે ક્રમશ: તમસમાં પ્રવેશ કરે છે, સ્થિતિચુસ્ત બની જાય છે, તેમાં સડો પેસે છે, તેનો નાશ થાય છે અને તેનાં ખંડિયેરોમાંથી નૂતન પ્રજાઓ અને જાતિઓ નિર્માણ થાય છે

આપણી આસપાસ સર્વત્ર વ્યાપી રહેલા બ્રહ્માંડનું અવલોકન કરતાં આપણને જણાય છે, કે સર્વ પ્રાણીઓ એક યા બીજી રીતે પરમાત્માના પૂજનમાં જ નિમગ્ન છે, પ્રગણુકે જ્યાંજ્યાં કોઈ પણ ક્રિયા જોવામાં આવે છે

તેનો ઉદ્દેશ મુક્તિ જ છે, અને એ હેતુથી પ્રેરિત સર્વ કર્મો ઈશ્વરપૂજન જ કહી શકાય. આપણે એક મર્યાદિત વ્યક્તિ નહિ પણ સર્વસ્વ છીએ. સમગ્ર પ્રકૃતિ ઉપર આપણું વર્ચસ્વ ખરી રીતે છે જ, આપણે સૌમાં છીએ અને આપણામાં સર્વ છે. આવી અનુભૂતિ(કેવળ માનસિક કલ્પના નહિ)ને જ મુક્તિનું નામ આપી શકાય.

આ પૂર્ણતાની પ્રાપ્તિ માટે જ સર્વ પ્રાણીઓ પ્રયત્ન કરી રહ્યાં છે, પણ બુદ્ધિના ઓછા વિકાસને લીધે અથવા વાસના અને આસક્તિના પ્રાબલ્યને લીધે આપણે સીધો રસ્તો લઈ શકતા નથી. કીર્તિ, ધન અને સર્વ પ્રકારના વિષયોપભોગની એષણાઓ આપણા મનને આમતેમ ઘસડી જાય છે, લક્ષ્યથી વિમુખ કરે છે. આપણે જે સ્થિતિમાં હોઈએ તેમાંથી આપણા આખરના ધ્યેય તરફ એક ડગલું આગળ લઈ જાય તે પુણ્ય અને જે પાછળ ધકેલે તે પાપ. પાપ અને પુણ્ય સાપેક્ષ છે. સંસારમાં ભિન્નભિન્ન જીવાત્માઓ પૃથક્ પૃથક્ ભૂમિકાઓ ઉપર સ્થિત થયેલા છે, તેથી સર્વને માટે એક જ નિયમ લાગુ પાડી શકાય નહિ. પ્રત્યેક કર્મ—માનસિક, વાચિક, શારીરિક—નાં સંસ્કાર ચિત્ત ઉપર પડે છે અને આવા સર્વ પ્રકારના સંસ્કારોથી મનુષ્યનાં ચારિત્ર્યનું ઘડતર થાય છે. તેથી વ્યાપક દૃષ્ટિથી જોતાં સર્વ કર્મો તથા સુખ અને દુઃખનાં સંવેદનો પરમાત્માની ઉપાસનાનાં અંગો છે.

મુક્તિ વીર પુરુષો માટે છે. આત્મજ્ઞાન બળહીન મનુષ્યો માટે નથી. પદાર્થોમાં મમતા ઉપરાંત દેહાધ્યાસના સંપૂર્ણ ત્યાગની પણ આવશ્યકતા અનિવાર્ય છે. દેહમાં સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણજન્ય અહંભાવ હોય ત્યાંસુધી સ્વરૂપાનુભવનો સંભવ નથી. આપણા પિંડનું અન્વેષણ કરતાં આત્મા અને અનાત્મા, દ્રષ્ટા અને દૃશ્ય, જ્ઞાતા અને જ્ઞેય, આવા બે વિભાગોનું આપણને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે. આતા વિરોધી ધર્મવાળા પદાર્થો તદ્દન નિરાળા હોવા જોઈએ. જાણનાર ને જાણવાનો પદાર્થ એક હોઈ શકે નહિ. 'હું' પદાર્થ તે 'આ' પદાર્થ હોઈ શકે નહિ એ આપણે સમજી શકીએ છીએ; તે છતાં સામાન્ય વ્યવહારમાં તો ચૈતન્યમાં જડના ધર્મોનું અને જડમાં ચૈતન્યના ધર્મોનું આરોપણ કરીને જ આપણે સર્વ ક્રિયાઓ કરીએ છીએ અને શરીર અને મનનાં સુખદુઃખો સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ આત્મા ઉપર આરોપીએ છીએ. આવો અજ્ઞાનજન્ય વ્યવહાર અનાદિકાળથી ચાલ્યો આવે છે. દ્રષ્ટા નિત્ય છે, ત્રિકાલાબાધિત છે તેથી તે નિરાકાર–નિર્વિકાર હોવો જ જોઈએ, પરિપૂર્ણ હોવો જ જોઈએ આવો પ્રથમ શુદ્ધ બુદ્ધિથી વિવેક કરી પછી તેનો સાક્ષાત્કાર કરવો; અને છેવટે દૃશ્યને દ્રષ્ટાની અંદર સમાવી લઈ દ્રષ્ટાની શક્તિ તરીકે તેને અનુભવવું, એ પરમ સાધ્ય છે. વિવેક અને સાક્ષાત્કાર વચ્ચે ઘણો ફરક છે. વિવેક કરવો તે બુદ્ધિનું કામ છે. અનુભૂતિ એ બુદ્ધિની પરની અવસ્થા છે. બુદ્ધિ લક્ષ્યનો નિર્ણય કરી આપે, તેનું સ્વરૂપ દૃઢ કરે અને તેની પ્રાપ્તિના ઉપાયો બતાવે; તેનાથી આગળ જવાની તેનામાં શક્તિ નથી. બૌદ્ધિક જ્ઞાન સ્વરૂપજ્ઞાનનું પ્રતિબિંબ છે. પ્રતિબિંબ પોતાના અલગ અસ્તિત્વનો ત્યાગ કરે તો જ બિંબની સાથે એકત્વનો આનંદ કરી શકે.

વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ જોતાં જગતના સર્વ પ્રશ્નોનો ઉદ્દેશ સંવાદની સ્થાપના છે. જીવન પ્રથમ વિસંવાદથી શરૂ થાય છે, પણ તેની સાથે જ ઊંડાણમાં, મનુષ્યના ચિત્તની અંદર આવી પરિસ્થિતિનો સંતોષકારક ઉકેલ પણ હોવો જોઈએ એવી ભાવના પણ રહેલી હોય છે. જેમજેમ અવ્યવસ્થા અને વિષમતાનું પ્રમાણ વધતું જાય છે, તેમતેમ સુમેળ ઉપજાવવાના પુરુષપ્રયત્નોમાં પણ વેગ આવતો

જેમ છે જડ તત્ત્વમાંથી પ્રાણતત્ત્વનો વિકાસ અને પ્રાણતત્ત્વમાંથી મનનો વિકાસ આપણે અનુભવીએ છીએ પ્રાણતત્ત્વ પહેલેથી જ જડ-તત્ત્વમાં અંતર્હિત રહેલું ન હોય તો આ પ્રમાણે વિકાસ શક્ય નથી તે જ પ્રમાણે પ્રાણતત્ત્વની અંદર મન પણ પહેલેથી જ રહેલું છે આ વિચારશ્રેણી આપણે અપનાવીએ તો, મન પણ એનાથી વધારે ઉચ્ચ પ્રકારના જ્ઞાનનું આવરણ છે, તેની અંદર પણ ઊર્ધ્વ ચેતના રહેલી છે, એવા અનુમાન તરફ આપણે કુદરતી રીતે જ દોરવાઈએ છીએ અને મનુષ્ય જાતિમાં પ્રભુપ્રાપ્તિ માટે, અનંત શક્તિ માટે, શાશ્વત આનંદ માટે જે તીવ્ર ઇચ્છા સતત રહેલી છે તેનું સયુક્તિક કારણ આપણને મળી રહે છે

એક અચિંત્ય પરમશક્તિ વિશ્વરૂપ બનવાનો સંકલ્પ કરીને પોતાનો આવિર્ભાવ ભિન્નભિન્ન ચઢતી શ્રેણીઓમાં કરતી રહી છે, જડમાંથી પ્રાણતત્ત્વમાં, પ્રાણમાંથી મનમાં, તેવી જ રીતે મનનો પણ સંપૂર્ણ વિકાસ સાધીને તેની અંદર રહેલી ગુપ્ત અને સુપ્ત શક્તિઓનો પણ આવિષ્કાર અવશ્ય થવાનો છે જ પશુરૂપી જીવંત પ્રયોગશાળામાંથી મનુષ્યની ઉત્પત્તિ થઈ છે, તેવી જ રીતે મનુષ્યરૂપી જીવની અને વિચાર કરવી પ્રયોગશાળામાંથી જીવન્મુક્તનો, પરમ માનવનો, દિવ્ય મનુષ્યનો ઉદય થવો જ જોઈએ એ વાત નિશંક છે પશુઓમાં અને બુદ્ધિમાન મનુષ્યોમાં ફરક એટલો જ છે કે પશુયોનિ સુધી પ્રકૃતિની ઇચ્છાનુસાર ઉન્નતિ થયા કરે છે મનુષ્યમાં વિવેકની હસ્તી હોવાથી, વિશ્વના અસ્તિત્વના પ્રયોજનનું અને કુદરતના નિયમોનું જ્ઞાન પોતે મેળવી શકે છે અને સમાન સહકાર આપી લક્ષ્યસિદ્ધિનું કાર્ય સરળ અને ત્વરિત બનાવી શકે છે

આ દૃશ્યમાન વિશ્વની પાછળ એક શાશ્વત પરિપૂર્ણ તત્ત્વ રહેલું છે આ જગત તેનું જ મૂર્તસ્વરૂપ છે, આ અનુભૂતિ મેળવી, આ સ્થિતિમાં સતત નિષ્ઠા રાખી, સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ કરણોને વિશુદ્ધ બનાવી, આ પરમ સત્યનો વ્યક્તિગત અને સામુદાયિક જીવનમાં પ્રાદુર્ભાવ કરવો એ જ માનવજીવનનો ઉદ્દેશ છે આ વિચાર આપણે મનમાં દૃઢ કરવો જોઈએ.

★

પત્તાની બ્રીજ નામની રમત જાણનારાઓને હીટલરના જીવનમાં બનેલો કહેવાતો એક બનાવ જાણવો ઠીક થઈ પડશે

હીટલરના મકાનમાં વખત પસાર કરવા માટે ચારેય નાઝી માધાતાઓ બ્રીજ રમી રહ્યા હતા હીટલર, ગોરિંગ, ગોબેલ્સ અને રીબનટ્રોપ રીબનટ્રોપ અને ગોબેલ્સ સાથી હતા

શરૂઆત રીબનટ્રોપે કરી, કહ્યું

'ત્રણ ચોકડી'

'ચાર કાળી' પોતાના પત્તાનો બરાબર અભ્યાસ કરીને ગોરિંગ બોલ્યો

'પાંચ ચોકડી' ગોબેલ્સે સાથીને ટેકો આપ્યો

હીટલરે ત્યારે બોલ્યો 'એક કુલ્લી!'

બાકી ત્રણેયના ઉત્તરો આવ્યા

'પાસ!'

'પાસ!'

પાસ!'

બાપુના અપ્રસિદ્ધ વાર્તાલાપો

પ્રાર્થના, દ્વન્દ્વ અને અદ્વૈત

શ્રી ચંદ્રશંકર પ્રા. શુકલ

જાન્યુઆરીની ૩૦મી તારીખ હિંદુસ્તાન શું, જગત નહિ ભૂલે. સત્ય અને અહિંસાની પ્રતિષ્ઠા અર્થે આ દિવસે ભવ્ય આહુતિ અપાઈ. એ દિવસે પૂ. બાપુ અમર બન્યા. આપણે ક્ષુદ્ર ને પામર દેખાયા. બલિદાનનો એ સમય હતો પ્રાર્થનાનો. અહીં આ વાર્તાલાપ પણ પ્રાર્થના તથા દ્વન્દ્વ અને અદ્વૈતની ચર્ચા કરે છે. આજ સુધી અપ્રસિદ્ધ રહેલા પૂ. બાપુના વાર્તાલાપો શ્રી ચંદ્રશંકર શુકલ 'અખંડ આનંદ'ના વાચકો સમક્ષ રજૂ કરે છે. આપણે એ વાંચી પાવન થઈએ ને પ્રકાશ મેળવીએ.

[૧]

[તા. ૨૦–૧૦–૧૯૩૩. સ્થળ: વર્ધા. એક હરિજનસેવક જોડેનો વાર્તાલાપ. હરિજનસેવા વિષેની વાતચીત થઈ ગયા પછી તેમણે પ્રાર્થના વિષે પ્રશ્ન પૂછ્યો.]

હ૦ : હું પ્રાર્થના કરવા બેસું છું, ત્યાં બીજા જ વિચારો હુમલો કરે છે, તેનું શું કરવું?

ગાંધીજી : મને તો અનુભવે એવું લાગે છે કે પ્રાર્થના વખતે બીજા વિચારો આવે છે એનો ખ્યાલ જ ન કરવો, એનું દુ:ખ ન માનવું. વિચાર ન કરવાનો વિચાર કરવા જતાં તેનો હુમલો વધારે જોરથી થાય છે. બીધેલો બીક દેખે છે એ પ્રમાણે અપ્રાસંગિક વિચારોનું છે. વિચારો કેમ આવે છે એની ચિંતા રાખવી એ વિચારોને વેરભાવે પૂજ્યા જેવું છે. ન જોઈતા વિચાર આવે તો જાણી લઈએ કે શત્રુ આવ્યા છે; પણ આપણે એનું આવાહન ન કરીએ. વગરનોતરેલો પરોણો ઘરમાં આવી જાય તેને આવકાર નથી મળતો, તેથી તે કોચવાઈ જાય છે, તેમ વગરબોલાવેલા વિચારો આવે તેની દરકાર ન કરવાથી તે જશે; પણ જેમ વણનોતરેલ પરોણો ઘૂસી જાય તેથી નોતરેલાને આપણે ભૂલતા નથી, તેમ નહિ ઇચ્છેલા વિચારોના હુમલાથી આપણે ઇચ્છેલી પ્રાર્થના બંધ ન કરીએ, ને પેલા હુમલાથી અકળાઈએ નહિ. જેમજેમ તેની અવગણના થતી જશે તેમતેમ તે મોળા પડતા જશે, ને પ્રાર્થના આપણું ધ્યાન વધારે ને વધારે રોકતી જશે. બીજા વિચાર આવે છે માટે પ્રાર્થના ન કરવી, એ બરાબર ત્યારે હોય જ્યારે આપણે વિચારોને બોલાવતા હોઈએ. પ્રાર્થના કરવા બેસવું ને બીજા વિચારોને બોલાવવા એ દંભ થાય. કુવિચારો સાથે માનસિક અસહકાર થવો જોઈએ.

[૨]

[તા. ૨૧–૧૦–૧૯૩૩. સ્થળ: વર્ધા. ગઈ કાલની પ્રાર્થના વિષેની ચર્ચા વખતે શ્રી. મહાવીરપ્રસાદ પોદ્દાર હાજર હતા. એના અનુસંધાનમાં તેમણે આજની ચર્ચા ઉપાડી, અને તેમને ગાંધીજી જોડે નીચેનો વાર્તાલાપ થયો.]

મહાવીરપ્રસાદ : વિચારો સારાબૂરા તો આપણે માની લીધા છે કે આ સારા ને આ બૂરા. એ આવે જાય એથી ગભરાવું શું?

ગાંધીજી : સારા ને બૂરા એ ભેદનું મહત્ત્વ નથી એમ નહિ. એ વિચારો ગમેતેમ આવે છે એમ પણ નથી. તે અમુક નિયમ અનુસાર આવે છે. એ નિયમ શો છે તે સમજાવવાની કોશિશ નીતિશાસ્ત્રે કરી છે. ગણિતશાસ્ત્રમાં કેટલાક કોયડા એવા હોય છે, જે છોડવા માટે કેટલાક કાલ્પનિક વ્યવહાર કરવા પડે છે. તે કોયડા છોડવામાં મદદગાર થાય છે, છતાં તે કેવળ કાલ્પનિક છે; એ સિવાય એનો બીજો ઉપયોગ નથી. તે જ પ્રમાણે માનસશાસ્ત્રીઓએ એક કલ્પના રચી દીધી છે કે જગતમાં

બધે દ્વંદ્વ કામ કરી રહ્યાં છે—એક દૈવી છે ને બીજું આસુરી એક અંગ્રેજ લેખકે— એક નવલકથા લખી છે, તેમાં મોટી આધ્યાત્મિક વસ્તુ બતાવી છે એ નવલકથાનુ નામ છે 'જેકિલ એન્ડ હાઈડ' મિલ્ટને ઈશ્વર અને શેતાનનું દ્વંદ્વ કલ્પ્યુ છે, ને જરથોસ્તે અહુર મઝ્દ અને અહ્રિમાનનું એવુ બધા ધર્મશાસ્ત્રોમાં છે, પણ હું કહુ છુ કે એ દ્વંદ્વ કાલ્પનિક છે બાકી ઈશ્વર તો એક જ છે, ને તે અનિર્વચનીય છે વસ્તુતઃ એ એવો કોઈ ઈશ્વર છે જ નહિ, જે શેતાનની જોડે યુદ્ધ કરતો હોય પણ ઈશ્વર શેતાનની સામે યુદ્ધ ચલાવી રહ્યો છે એવી કલ્પના આપણે કરી મહાભારતકારે પાંડવ–કૌરવનુ દ્વંદ્વ આપ્યું, ને બતાવ્યુ કે કૌરવ જોડે અસહકાર કરવો જોઈએ

મહાવીરપ્રસાદ આપે તો કહ્યુ છે કે અસહકાર કરીને ઝઝટમાં પડીએ છીએ।

ગાંધીજી મે અસહકારનું શસ્ત્ર કાઢ્યુ ને પછી તેને મર્યાદિત કર્યું એટલું જ બાકી અસહકાર તો ચાલુ જ છે એનાથી માનસિક પરિવર્તન થવા પામ્યું પહેલાં આપણે સરકારી શાળાઓ બધી સારી માનતા હતા, હવે બધી બૂરી માનવા લાગ્યા છીએ એનો અસહકાર આપણે પૂરો કરી નથી શકતા, તો યે આ મોટુ માનસિક પરિવર્તન તો થયુ જ છે એક માણસ વ્યભિચારને ધર્મ માનતો હોય ને બીજો તેને અધર્મ માનતો હોય, એ બેમાં કેટલો બધો ફેર પડે? વિકાર આપણા મનમાં અતિથિ બનીને નથી આવતા, ચોર બનીને આવે છે ચોરને આપણે પસંદ નથી કરતા, પણ આ ખેલ સાચો હોવો જોઈએ જે માણસ કહે છે કે 'હું આવા વિચારોને નાપસંદ કરુ છું,' છતાં મનમા તો એ વિચારો કર્યા કરે છે તેને માટે મારી આ વાત નથી આપણે તો એમ માનવું જોઈએ કે કુવિચારરૂપી આ દુશ્મને આપણા ઘરને ઘેરો ઘાલ્યો છે, એનાથી ડરીએ કેમ? પરાસ્ત કેમ થઈએ? પણ મનથી એનો વિરોધ કરવો છોડી દઈએ તો આપણે હાર્યા આપણો તો એવો નિશ્ચય હોવો જોઈએ કે જ્યાંસુધી થઈ શકશે ત્યાંસુધી એનો વિરોધ જ કરીશુ તુલસીદાસનુ એક ભજન છે, તેમાં કુવિચારોને 'તસ્કર' કહ્યા છે,* એ શુદ્ધ વસ્તુ છે તસ્કર ઘરમાં આવી ગયા છે, પણ માણસ એનો આદરસત્કાર કરતો જ નથી, છતાં ઘૂસી જાય છે એની પરવા નથી કરતો—આવી આપણી વૃત્તિ હોવી જોઈએ.

મહાવીરપ્રસાદ: અમુક વિચારો 'ખરાબ' છે, એવી કલ્પના તો આપણે કરી છે માણસ હમેશાં પવિત્ર વાતાવરણમાં રહેતો હોય, તો એવા વિચાર આવે જ કેમ?

ગાંધીજી: આવો વિચાર કરનાર પણ આપણે જ છીએ બીજી તરફથી એ પણ સાચી વાત છે કે વિચારને હઠાવનાર પણ આપણે જ છીએ તેથી કહ્યું છે કે માણસના મનમાં દ્વંદ્વ ચાલે છે એ યોજના કાલ્પનિક છે સાચી નથી, છતાં કલ્પના વડે દ્વંદ્વનો સ્વીકાર કરવાથી જ જગતમાં આપણો નભાવ થઈ શકે છે

મહાવીરપ્રસાદ. પણ એ કલ્પનાનો અસ્વીકાર કરીએ તો?

ગાંધીજી. એનો અસ્વીકાર કરવાથી આપણો નભાવ થઈ શકતો હોય, તો એ કલ્પના વિના ચલાવીએ હું તો મારા અનુભવની વાત કરુ છુ, કેવળ શાસ્ત્રની જ વાત નથી કરતો હું તો આ કલ્પનાનો આધાર લઈને જ શાંતિ મેળવુ છુ હું માનુ છુ કે મારા મનમાં દ્વંદ્વ છે એક ઈશ્વરી ને બીજુ આસુરી તેમાંથી હું

— રૉબર્ટ લૂઈ સ્ટિવનસને. —ચં

* કહ તુલસીદાસ સુન રામા, લૂટત તસ્કર તવ ધામા

ઈશ્વરીને રાખીશ, આસુરી વિચારો આવે તો છે પણ હું માનું છું કે એ લૂંટારા છે. એમ માનું છું ત્યાંસુધી હું સુરક્ષિત છું. એ વિચારોને હું અન્નદાતા માનું તો હું મૂઓ પડ્યો છું.

મહાદેવ.રપ્રસાદ: આપ દ્વંદ્વ માનો છો, ત્યારે આપ પોતે પણ પરમાત્માથી સ્વતંત્ર છો એવી કલ્પના કરો છો ને?

ગાંધીજી: જ્યાંસુધી દ્વંદ્વ ચાલે છે, ત્યાંસુધી પરમાત્મા આપણાથી ભિન્ન શક્તિ છે એમ માનવું પડે છે. એથી ઊલટું એમ માનનારા પડ્યા છે કે પરમાત્મા તે હું જ છું. એ પણ કલ્પનાની જ વાત છે. કેટલાક કહે છે કે 'અહં બ્રહ્માસ્મિ' જેને એવો અનુભવ હોય તેને હું નમસ્કાર કરું; મારો એ અનુભવ નથી.

મહાદેવ.રપ્રસાદ: એ બે કલ્પનામાં સુરક્ષિત કઈ?

ગાંધીજી: મેં કહી તે. પેલી બીજી કલ્પનામાં ગેરસમજ આવી જવાનો સંભવ છે, આમાં નથી.

મહાદેવ.રપ્રસાદ: મને તો પેલી બીજી કલ્પના ગમે છે.

ગાંધીજી: તો એને વળગી રહેજો. તમારામાં એવી શક્તિ આવતી જશે ને વધશે, તો તે એની મેળે દેખાઈ આવશે. કોઈ માણસની આંખમાંથી મલિનતા ચાલી જાય, તો તેની ખબર તરત પડે છે. એને માટે પરીક્ષકની જરૂર નથી પડતી. એનો પ્રભાવ આપોઆપ પડે છે.

મહાદેવ.રપ્રસાદ: આપ કહો છો એ રસ્તો ગીતાએ માન્ય રાખ્યો છે ખરો?

ગાંધીજી: માન્ય રાખ્યો છે, એવો મારો ખ્યાલ છે. આખી ગીતાનું એક ચિત્ર બનાવીને જુએ તો આ કલ્પના મળે છે, આપણી ને કરોડોની પાસે તો આ ચીજ હોઈ શકે. અવ્યક્તની ઉપાસના દેહધારીને માટે અશક્ય જેવી છે, એમ ગીતામાં કહ્યું છે; જે સાર્વજનિક અનુભવ છે તેને તે કેમ બાતલ કરી શકે? સાર્વજનિક અનુભવ તો દ્વન્દ્વનો જ છે. પ્રત્યક્ષ જગતમાં તો દ્વન્દ્વ જ દેખાય છે. અપ્રત્યક્ષ જગતની ઝંઝટમાં પડવું તે ગીતાકારની દૃષ્ટિએ સારું નથી. આપણે ચોવીસે કલાક પ્રત્યક્ષ જગત પર નિર્ભર રહીએ છીએ. એ જગત જોડે મારે કશો સંબંધ છે જ નહિ, એમ કહેવું એ દંભ છે. હિંદુ ધર્મમાં જેટલો દંભ ઘૂસી ગયો છે તેટલો ભાગ્યે જ બીજે ક્યાંય ઘૂસ્યો હશે.

મહાદેવ.રપ્રસાદ: હું જ બ્રહ્મ છું એમ માનવાથી અહંકાર પણ વધવાનો ભય રહે છે.

ગાંધીજી: કેટલો બધો! 'અહં બ્રહ્માસ્મિ' કહીને શંકરે બુદ્ધિચાતુર્યનો પ્રયોગ તો કરી લીધો; પણ તેઓ કેટલા નમ્ર ને જ્ઞાની પુરુષ હતા! એ વાતની ખબર એમના આ વાક્ય પરથી નથી પડતી.

મહાદેવ.રપ્રસાદ: શંકર સિવાય પણ આ ફિલસૂફીને સ્થાન છે.

ગાંધીજી: એ વાત મારી પાસે કબૂલ કરાવ્યે કશું નહિ વળે. મારો અનુભવ તો એવો નથી.

★

'એક સભામાં વક્તવ્ય પૂરું થઈ ગયા પછી એટલા બધા સવાલો પુછાયા કે વાત જ ન કરો. થાકેલા વક્તાએ અંતે પ્રશ્ન કર્યો:

'હજી કોઈને સવાલ પૂછવો છે?'

એક જુવાને આંગળી ઊંચી કરી ને પૂછ્યું:

'સાહેબ, કેટલા વાગ્યા?'

×

બાપુ સાથેના પ્રસંગો

શ્રી હરિભાઉ ઉપાધ્યાય

બાપુએ રાષ્ટ્રને ચરણે ધરેલા ગેવાનદ લગભગ અર્ધી સદી જેટલા વર્ષો દરમિયાન કેટકેટલી પ્રકૃતિના ને કેટકેટલી વિવિધતાવાળા લોકો એમના સંપર્કમા આવ્યા હશે! એ સર્વેને પારસમણિનો સ્પર્શ લાગ્યો છે માનવતાની માવજતની ઊંડી સમજશક્તિ અને દરિયાવ દિલની એમની મહત્તાનું સાચુ માપ તો કદાચ ભાવિનો ઇતિહાસ જ કાઢી શકશે 'वज्रादपि कठोरानि मृदुनि कुसुमादपि। વજ્રથી યે કઠોર અને કુસુમથી યે મૃદુ' એવા માનવતાના વિરલ પુષ્પની ફોરમ અહીં અપાયેલા પ્રસંગોમા પણ મહેકતી જણાય છે બાપુના આ શ્રાદ્ધમાસમા, એમના જીવનપ્રસંગો પાછળનું રહસ્ય સમજીએ શ્રી હરિભાઉ મોટા વિચારક અને પ્રતિષ્ઠિત લેખક છે

જોધપુરના એક કાર્યકર્તા હતા એ ઘણા સાચાબોલા, નેકદિલ અને વ્રતસંયમ પર શ્રદ્ધા રાખનાર હતા એમને બ્રહ્મચર્યની સાધના કરવાની ઘણી જ ઉત્કંઠા હતી પરણેલા હતા લગ્ન થયે બેચાર વર્ષ થયા હશે, પરંતુ એમણે બ્રહ્મચર્ય પાળીને રહેવાનો નિયમ કર્યો તેઓ વફાદારીપૂર્વક એનું પાલન કરવાની કોશિશ પણ કરતા હતા–પરંતુ એક વાતને લીધે એ ઘણા જ દુઃખી રહેતા હતા–એમની પત્નીનો સહકાર મળ્યો નહોતો એમને બાપુનુ એક વચન યાદ હતું કે દંપતી માંથી જો એક પણ પક્ષ ઇચ્છે, તો સામાની રાહ જોયા વિના બ્રહ્મચર્યવ્રત લઈ શકે છે એ અનુસાર એ ચાલી રહ્યા હતા, પરંતુ એમની પત્નીની બિચારીની ઘણી જ બૂરી દશા હતી. જબરદસ્તીથી પળાવેલા આ સંયમમાં ને સંયમમાં જ એનું મન કુંઠિત થવા લાગ્યુ અંતે એ ગાંડા જેવી બની ગઈ કદાચ હિસ્ટિરિયા પણ થઈ ગયો હશે એનો ચહેરો જોઈને જ દયા આવતી હતી એનો ચહેરો ઉદાસ ને આંખો શૂન્યમાં વિહ્વળતા જેવી લાગતી હતી એ ભાઈ મોટી મુઝવણમાં પડી ગયા મારી પાસે સલાહ લેવા માટે આવ્યા મે તો સીધીસાદી રીતે વ્યવહારુ સલાહ આપી કે તમારે ગૃહસ્થી જીવન જ વ્યતીત કરવુ જોઈએ આ બ્રહ્મચર્ય તમને ફળશે નહિ થોડુંક સમજાવ્યા પણ ખરા, પરંતુ એમને ગળે વાત ઊતરી નહિ એટલે મે બતાવ્યું–ઠીક બાપુજીને પૂછી લો

આ પ્રસંગ બાદ થોડા જ દિવસોમાં બાપુ અજમેર સ્ટેશનેથી રવાના થયા મોટે-ભાગે અમદાવાદ જઈ રહ્યા હતા અજમેરથી બિયાવર સ્ટેશન સુધી એ દંપતીને બાપુ સાથે વાતચીત કરવાનો અવસર મે અપાવ્યો હુ પણ તે વખતે હાજર જ હતો મને મારી સલાહની યોગ્યતા પર વિશ્વાસ હતો, પણ હુ ઉત્સુક હતો બાપુની સલાહ જાણવા માટે જ્યારે મે જોયુ કે બાપુએ પણ મે આપી'તી એવી જ સલાહ બરાબર એમને આપી છે ત્યારે મને ઘણો આનંદ થયો પરંતુ બાપુની એક દલીલ ખૂબખૂબ સચોટ હતી, એ જ દલીલ અહીં કામ કરી ગઈ એમણે કહ્યુ

'મને તમારુ બ્રહ્મચર્ય કાચુ માલૂમ પડે છે'

પતિપત્ની બન્ને બોલ્યાં

'જી નહિ જ્યારથી એ વ્રત લીધુ છે ત્યારથી બિલકુલ એનો ભંગ થયો નથી'

બાપુએ કહ્યુ

'ભલે, પરંતુ એની અસર આ બહેનના

મન પર હજી સુધી વરતાઈ નથી. સાચા બ્રહ્મચર્યનું અવશ્ય એવું પરિણામ આવવું જોઈએ કે જે કોઈ એના સંપર્કમાં આવે તેનું મન વિકારોની દિશામાંથી બિલકુલ પાછું હઠી જાય. પત્ની તો ચોવીસે કલાક તમારી સાથે રહે છે, તોપણ આકુળવ્યાકુળ થઈને એ ગૃહસ્થીજીવન વાંછે છે, એટલે તમારા બ્રહ્મચર્યમાં જરૂર કંઈક ખામી છે અને તમારે પોતાનો આગ્રહ છોડીને પત્નીને સંતોષ આપવો જોઈએ.'

પત્નીનો ચહેરો ખીલી ઊઠ્યો. એ ભાઈને પણ એવું લાગ્યું કે જાણે કોઈ મુશ્કેલીમાંથી છૂટ્યા.

બાપુ આગ્રહી તો હતા જ, પરંતુ એકાંગી નહોતા. એક વૈજ્ઞાનિકની રીતે એ પોતાના કે બીજાના પ્રયોગોને ખૂબ બારીકાઈથી જોતા હતા અને એનાં પરિણામો પરથી એની ઊંડી છણાવટ કરતા હતા. એમ કરવાથી મોટામોટા અને કેટલાક ભયંકર ગણાતા પ્રયોગોમાંથી એમને હમેશ બળ, સ્ફૂર્તિ અને પ્રગતિ મળ્યાં છે. ગાડી ક્યાં અટકી રહી છે એ તુરત જ માપી લેતા હતા અને અધિકારી જોઈને એવી સલાહ એને આપતા હતા.

*

સામાવાળા વિરોધીને તરત જ જીતી લેવાનો બાપુમાં અદ્‌ભુત જાદુ હતો. અજમેરના મારા એક આર્યસમાજી મિત્ર બાપુના મોટા ટીકાકાર હતા. બાપુ પ્રત્યે એમને શ્રદ્ધા તો ઓછી નહોતી, પરંતુ એમના વિચારો—ખાસ કરીને અહિંસા સંબંધી વિચારો-ને એ હાનિકારક માનતા હતા. એ ઘણા સ્પષ્ટવક્તા અને આખાબોલા હતા. હરેક વખતે કહ્યા કરતા હતા કે મહાત્માજી સાથે મારી મુલાકાત કરાવી દો તો હું એમને મોઢેમોઢ ખરેખરી સંભળાવું. હું એમને 'હા હા' તો કર્યા કરતો હતો, પણ મારા મનમાં ડર પણ હતો. સંજોગવશાત્ એક દિવસ બાપુ અજમેર થઈને ગયા અને અમે લોકો એમનાં દર્શન માટે ગયા. પેલા મિત્ર પણ આવી પહોંચ્યા. મને બાપુની સામે જ કહ્યું: 'મારો પરિચય કરાવી દો!' હવે તો મારે બાપુને કહેવું જ પડ્યું:

'બાપુ! આ મારા આર્યસમાજી મિત્ર છે. ઘણા જ નીડર છે ને તમારા વિચારોના કડક પરીક્ષક છે. આપને મળવા માટે ઘણી વાર એમણે મને કહ્યું છે.'

બાપુએ હસતાંહસતાં કહ્યું:

'હા, હા. જરૂર, એમની વાતો તો હું જરૂર સાંભળીશ.' મિત્ર ટ્રેનના ડબાની અંદર દાખલ થયા અને ઊભાઊભા જ એમણે પોતાનો વરસાદ વરસાવવો શરૂ કરી દીધો. બાપુ સાંભળી રહ્યા. એમને કશુંય વળતું કહેવાનો પ્રસંગ જ નહોતો મળ્યો, ત્યાં ગાડીએ સીટી મારી. મિત્રની વાત પણ અધૂરી રહી ગઈ. એ સ્ટેશન પર ઊતરી પડ્યા. હું બાપુની સાથે ટ્રેનમાં આગળ ગયો. મિત્રના અક્કડપણા પર મનમાં હું દુઃખી થઈ રહ્યો હતો. મારું દુઃખ મટાડવા માટે મેં અપરાધીની રીતે કહ્યું:

'બાપુ, હું જાણતો હતો કે એ આપને ખરીખોટી સંભળાવશે પ...ણ...'

વચમાં જ બાપુ, જાણે મારી શરમને છુપાવતા હોય તેમ બોલ્યા:

'પરંતુ મને તો અફસોસ છે કે વધારે વખત નહોતો, નહિ તો એમની હજી પણ વધુ વાતો હું સાંભળત, એમને પૂરો સમય આપત.'

હું તો શરમાઈ જ ગયો. બાપુને મેં કેટલા નાના માની લીધા હતા!

*

બાપુ ઘણી જ મીઠી ચીમકી આપી શકતા હતા. શીખ આપવા માટે એ નકામી નીવડતી નહોતી. સામી વ્યક્તિને જાગૃત કરવાનો એ અહિંસાત્મક પ્રકાર છે. હું આશ્રમમાં

રહ્યો હતો બાપુના જ આદેશથી રાજસ્થાનમાં કામ કરવા માટે આવ્યો હતો આશ્રમ જીવનને અનુકૂળ જ મારા જીવનને જોવાની એમની અપેક્ષા હતી હું પણ પ્રયત્ન તો એવો જ કરતો હતો પરંતુ એકવાર મારે મારું નીચું જોવા જેવું થયું સહકુટુંબ હું પુષ્કર ગયો હતો તે વખતે મારે એક જ સંતાન હતું શકુંતલા ચારપાંચ વર્ષની હશે મારા અજાણતાં એની માએ એને કાનના લટકણિયાં લાવી આપ્યાં હશે એ દિવસોમાં એ નવેનવાં હતાં પુષ્કરથી શકુંતલા મારી પાસે આવી અને બાપુની ગોદમાં પહોંચી ગઈ બાપુએ લટકણિયાં પકડીને હસતાં હસતાં કહ્યું

'ઠીક ત્યારે, હરિભાઉની દીકરી પણ આ પહેરે છે, એમ ને ?' મને તો કાપો તો લોહીયે ન નીકળે ત્યારે હું એમ કહું કે એની માએ મારાથી છૂપી રીતે એને લાવી આપ્યાં હતાં તો મારી મોટાઈને લીધે હું એની માને બાપુની સામે નીચી પાડું છું મને લજ્જિત થયેલો જોઈને કદાચ બાપુ પરિસ્થિતિ પામી ગયા શકુંતલાને એમણે પૂછ્યું

'કેમ, માતાએ લાવી આપ્યાં છે ને ?'

શકુંતલાએ મારી તરફ જોઈને ડોકું હલાવી 'હા'નો ભાવ પ્રદર્શિત કર્યો

બાપુ બોલ્યા

'ઠીક, ઠીક, હજી યે તમારે આશ્રમમાં વધુ રહેવું જોઈએ '

* •

એકવાર અજમેર સ્ટેશનથી ટ્રેનમાં જતાં-જતાં બાપુ મારા કેટલાક પ્રશ્નોના ઉત્તર આપી રહ્યા હતા ઘણી જ સૂક્ષ્મતાથી મને સમજાવી રહ્યા હતા કોઈ એક મુદ્દાનો હું વિચાર કરવા લાગ્યો હવે ધ્યાન તો એ મુદ્દા પર ચોંટયું હતું ને બીજી બાજુ બાપુ કહ્યે જતા હતા અને હું 'હા-હા' કહ્યે જતો હતો મારી આંખો દ્વારા બાપુએ જોઈ લીધું કે હું બીજી કોઈ દુનિયામાં છું

તરત જ પ્રશ્ન કર્યો

"સમજ્યા ?"

એ વખતે મારા મુખમાંથી બળપૂર્વક શબ્દ નીકળ્યો

'હા '

વળી હસીને એમણે પૂછ્યું 'શું સમજ્યા ?'

હવે હું શુદ્ધિમાં આવ્યો શું જવાબ દઉં ? સમજ્યો તો હું ધૂળ પણ નહોતો ! એમનું મુખ જોઈને હું ગભરાઈ ગયો શરમાઈને બોલ્યો

'બાપુ, હું તો કોઈ બીજા જ વિચારમાં પડી ગયો હતો અમસ્તો જ 'હા હા' કર્યા કરતો હતો '

બાપુ બોલ્યા 'એ તો મે જોયું, એટલે તો તમને પૂછ્યું હું વાત કરતી વખતે સામી વ્યક્તિની આંખો અને મુખ જોયા કરું છું. જ્યારે એમ માલૂમ પડે છે કે એ આદમી સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરે છે, ત્યારે કાં તો વાતચીત બંધ કરી દઉં છું અથવા તો વિષય બદલું છું '

*

શ્રી ક્ષેમાનંદ રાહતે મને એમનો એક પ્રસંગ કહ્યો હતો બાપુ આગ્રા આવ્યા હતા શ્રી. રાહત એમને મળવા ગયા બાપુએ દક્ષિણ ભારતમાં હિંદીપ્રચારનું કાર્ય જ્યારે શરૂ કર્યું, ત્યારે જે હિંદીપ્રચારક ત્યાં પહેલ વહેલા પહોંચ્યા હતા એમાં ભાઈશ્રી ક્ષેમાનંદ પણ હતા એ હિંદીના અચ્છા લેખક, કવિ તથા મોટા હાસ્યકાર હતા બાપુને એમની સાથે ત્યારથી સંબંધ હતો એ દિવસોમાં એ મારી સાથે 'ત્યાગભૂમિ'નું સંપાદન કરી રહ્યા હતા 'ત્યાગભૂમિ'નો 'પ્રતાપ અંક' નીક

મૃત્યુનો મહિમા

*

શ્રી. કેદારનાથજી

જીવન અને મૃત્યુ: આત્માનું આ જગતમાં અવતરણ અને પ્રયાણ! એક ક્રિયા માટે આનંદ અને બીજી માટે શોક શા માટે? ભગવાનનું જ જે એક સ્વરૂપ છે, જેને નજરમાં રાખી મનુષ્ય દૈનિક કાર્યોનો હિસાબ રાખે, તો દુનિયા છોડતી વખતે માનવીને મૃત્યુમિલનનો લેશમાત્ર યે પસ્તાવો ન થાય એવું એ ગૌરવવંતું છે, મહિમાવંતું છે. તેને કોઈ પણ સ્વરૂપે ગમે તે સંજોગોમાં આવકારવા કાજે આપણે તૈયાર રહેવું જોઈએ. એક સ્વજનને ત્યાં આવેલા આવા પ્રસંગે પૂ. નાથજીએ મૃત્યુનો મહિમા બતાવ્યો છે. આ પ્રવચન પૂ. બાપુના અંતેવાસી શ્રી. કનુ ગાંધીએ નોંધી લઈ પૂ. નાથજીને વંચાવી 'અખંડ આનંદ'ના વાચકો માટે અહીં આપ્યું છે.

એવા પ્રસંગો આવે છે ત્યારે થાય છે કે હું શું કહું? કંઈ જ સૂઝતું નથી. પ્રસંગની સર્વ લોકોના મન ઉપર શી અસર થઈ હશે તેની કલ્પના તો હતી, પણ હવે વિશેષરૂપમાં જોઈ શકું છું.

હું તો ગઈ કાલે સવારે આવનાર હતો. આવીને પ્રારંભમાં જ નાથુભાઈને કહેવાનો હતો. 'જયંતી ચાલ્યો ગયો એટલા માટે તમને મળવા આવવાની ફરજ હતી.' હું તો વર્તમાનપત્રો વાંચતો નથી. કિશોરલાલભાઈનો પત્ર આવ્યો. કાંતિ મળ્યો. આટલા દિવસ હું આવી શક્યો નહિ એ માટે એમની પાસે માફી માગવાનો હતો. એ માફી માગવાની તો હવે રહી ગઈ, હવે આપની પાસે માગી રહ્યો છું. વહેલા આવવાની ફરજ હતી છતાં નહિ આવી શક્યો માટે મને દુઃખ થાય છે.'

પ્રિયજનો, વડીલ કે પૂજ્ય વ્યક્તિ જાય છે, ત્યારે દુઃખ સર્વને થાય છે, વિવિધ પ્રકારનાં દુઃખ થાય છે. માનવીએ સમજવું જોઈએ કે દુઃખ થવું સ્વાભાવિક છે. એ દુઃખમાંથી બોધપાઠ લઈને આગળ ભવિષ્યમાં શું કરવું જોઈએ એ વિચારવાનું વિચારશીલ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. એવા બીજા બનાવ માટે સાવધ રહેવું જોઈએ. દુઃખ વિચારવંત મનુષ્યને બોધ આપે છે. જે ભજન હમણાં ગવાયું તે બોધદાયક હતું.

શું રાય ને રંક, બધા જ દુનિયા છોડી જાય છે. માનવીનું કર્તવ્ય છે કે પોતાની જિંદગી સાર્થક કરે. જે અસલ વસ્તુ કમાવાની છે તે કમાઈ લઈએ તો જીવન સાર્થક બને. એ અસલ વસ્તુ રહે તો સાર્થક થવાય. જે પ્રમાણે

જવાનો હતો. કદાચ એ માટે જ એ બાપુને મળવા માટે ગયા હશે. આગ્રામાં બાપુના નિવાસસ્થાને જ એ પણ રહ્યા હતા. બાપુને કશે જવાનું હતું. શ્રી. રાહત પણ સાથે જનાર હતા.

બાપુ આગળ ચાલવા માંડ્યા. શ્રી. રાહત પાછળ રહી ગયા. પંડિત માલવિયજીની માફક શ્રી. રાહત ગળામાં દુપટ્ટો નાખતા હતા. દુપટ્ટો શોધવામાં ને ગળે નાખવામાં વાર લાગી ગઈ. બાપુ થોભી ગયા. જઈને જ પૂછ્યું: 'કેમ, પાછળ કેમ પડી ગયા?'

'દુપટ્ટો નાખવામાં રહી ગયો!'

'દુપટ્ટાની શી જરૂર છે? જુઓ મારે તો નથી.'

'દુપટ્ટાથી શોભા વધે છે.'

'હા, પણ કિંમત ઘટી જાય છે!'

સર્વોદયમાંથી

★

કોઈ પૈસા લઈને દુકાને જાય અને પૈસાથી યોગ્ય વસ્તુ મળે તો એને તૃપ્તિ થાય અને એને લાગે કે 'પૈસા ગયા નથી, બીજી ચીજના રૂપમાં હાજર જ છે' તેવુ જ છે જિંદગીનુ જીવન માં મૂળ વસ્તુ મેળવી લીધા પછી તૃપ્તિ રહે છે

સમર્થ રામદાસે કહ્યુ છે કે 'આ જગત ખુદ એક ચાલતા ઘોડેસવાર જેવુ છે-કામ કરો કે સૂઈ રહો દુનિયા ચાલતી જ રહે છે જિંદગી હમણાં છે, હમણાં ખલાસ થઈ જશે માખી પોતાની પાંખ હલાવે એટલા સમયમાં મનુષ્ય ચાલ્યો જાય છે જીવનમાં માનવી કશુ કરે તોપણ જવાનો છે, ન કરે તોપણ જવાનો છે આપણે ભાવિ જાણતા નથી ભૂતકાળ જાણીએ છીએ એમાંથી બોધપાઠ લઈએ

જેનું જીવન જેટલું સારુ, એટલું વધારે કલ્યાણકારી બનશે જન્મ સાર્થક થશે લાખો લોકો ચાલ્યા જાય છે મહાત્માજી પણ ચાલ્યા ગયા એમનું કાર્ય રહ્યું જીવન સાર્થક કેટલું થયું તેની એ નિશાની છે જે ખુદ પોતાને જ માટે કમાય છે ને કાર્ય કરે છે, એને મૃત્યુ વખતે કશુ પ્રાપ્ત થતુ નથી

બજારમાં ગયા પછી યોગ્ય ચીજ મળે તો દુઃખ લાગતુ નથી જિંદગી જતી રહે છે તોપણ આપણી પાસે એવી ચીજ છે કે કશુ જ ગયું હોય એમ લાગતું નથી

• લોકો પ્રવાસ દરમ્યાન પોટલાં બાંધીને સ્ટેશન પર બેસે છે ગાડી આવી કે બેસી ગયા; એ રીતે જે માણસ પોતાની જિંદગીમાં વધુ પ્રાપ્ત કરે છે, તેને જતી વખતે ઉદ્વેગ કે દુખ થતુ નથી

મહાન સમ્રાટ સિકંદર બીમાર પડ્યો મૃત્યુ નજીક આવ્યું સેનાપતિ, પ્રધાન, મોટા-મોટા વૈદરાજોને બોલાવવામાં આવ્યા પૂછ્યુ

'કોઈ મને બચાવી શકશે? લાખોનુ ખર્ચ કરવા તૈયાર છુ' મૃત્યુ વધુ નજીક આવ્યુ મૃત્યુને એણે કહ્યું

'લાખોકરોડો આપુ, મને બચાવી લે!'

પણ ના, જવુ જ પડયુ ત્યારે આખરે એણે કહ્યુ

'મારા બંને હાથ કફનની બહાર રાખજો, કારણકે મેં આટલી મોટી દુનિયા જીતી દોલત મેળવી, તોપણ ખાલી હાથે જાઉં છુ દુનિયાને એ જોવા દો! આદમી આવે છે ને જાય છે, હાથમાં કશુ જ રહેતુ નથી'

દ્રવ્ય વગેરે પર ભરોસો રાખવો વ્યર્થ છે, સાથે કશુ નથી આવતુ જેણે ભક્તિ, ચારિત્ર્ય અને શીલ પ્રાપ્ત કર્યા, તે તેની પાસે જ રહેનાર છે બહારની વસ્તુ અલગ-બહાર જ રહી જવાની છે અંદરની વસ્તુ જ્યાં આત્મા જશે ત્યાં તેની સાથે જશે, એટલું ભાન રહેવુ જોઈએ ધ્યાનમાં રાખવુ જોઈએ કે આપણી સાથે કઈકઈ વસ્તુ આવનાર છે

આપણે માનીએ છીએ કે બીજાઓનો ભાર આપણે સભાળીએ છીએ, ઉઠાવીએ છીએ, પણ એક દિન સર્વ સોંપવુ જ પડશે પંચતત્ત્વનો આ પિંડ ઉછીનો છે ગીતાજીએ કહ્યા પ્રમાણે 'જે વસ્તુ કપાતી નથી, બળતી નથી, ભિંજાતી નથી, જે દરેક જડ વસ્તુને ચૈતન્યને પ્રેરણા આપવાવાળી છે' એની કેટલી મોટી શક્તિ હશે? અને એને ઓળખીને એની સાથોસાથ ચારિત્ર્ય અને શીલનો વધારો કરીએ તો જિંદગી કેટલી કિંમતી બની જાય છે? આ જેણે પ્રાપ્ત કર્યું તે સાર્થક નીવડ્યો-ભલે પછી એ મોટો હોય કે નાનો

જીવનમાં શુ કરવાનુ છે, એનું ભાન કે ધ્યાન રહેવુ જોઈએ નહી તો પછી જેમ કોઈ મોટી વસ્તુ બજારમાં લેવા માટે ગયા હોઈએ અને ભાન ન રહે તો બધી યે દુકાને ફરીફરીને ખાલી હાથે આવીએ અને પછી બજાર બંધ થઈ જાય એવુ થાય જો કોઈ ધ્યાન રાખીને જાય તો બધુ પ્રાપ્ત કરીને

આવે. નાનપણમાં જે આ વસ્તુ સમજી ગયો તેણે પ્રાપ્ત કર્યું છે–ભલે પછી જિંદગી રહે કે ન રહે.

આજે સારાયે કુટુંબને હું જોઉં છું. છોકરાંઓ સાથે વિશેષ પરિચય રહ્યો છે. કાંતિને લીધે જયંતીનો પરિચય થયો. એ નાનો હતો તોપણ ગયો–ગયો નહિ, કમાઈને ગયો, નામના મેળવીને ગયો. પિતાજીની ઇચ્છા પ્રમાણે ગયો. પિતાજીએ મહાત્માજીને દેશ માટે સમર્પણ કર્યો હતો. તેણે દેશ માટે–સમાજ માટે પોતાની જાત અર્પણ કરી હતી. એને હું ધન્ય સમજું છું. કાંતિએ આઝાદીનાં આંદોલનમાં શું શું કર્યું,–માર ખાધો વગેરે તો આપ જાણતા હશો, પરંતુ જયંતીએ તો પ્રાણાર્પણ કર્યું–સાચું દાન દીધું. એના અવસાનના સમાચાર સાંભળી નાથુભાઈએ અફસોસ નહોતો કર્યો. 'થવાનું હતું તે થઈ ગયું, દેશ ને સમાજ સાટે જયંતી ગયો' એમ એ કહેતા હતા.

મારું શરીર ભોગ કે સુખ માટે નથી. પણ ગરીબો માટે છે એમ માનીને એણે એ અર્પણ કર્યું અને અર્પણને સમયે પણ કેટલો આનંદ! આ કેટલું સુંદર કહેવાય! માતપિતા પણ રાજી હતાં. આને તો સાચું દાન–ઉચ્ચ દાન માનવું જોઈએ. આ પ્રકારનાં દાન જગતમાં બહુ સળતાં નથી હોતાં.

મહાભારતની એક કથા છે: યુધિષ્ઠિરે રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો–મોટો યજ્ઞ કર્યો, ઘણી ધામધૂમ કરી, અનેકોને ભોજન આપ્યું. શ્રીકૃષ્ણ હાજર હતા. ભોજનાદિ બધું પૂરું થઈ ગયા પછી સ્વર્ગમાં ઘંટારવ બજતો હતો. યુધિષ્ઠિરને આનંદ થયો–સાથે ગર્વ પણ.

નોળિયો આવ્યો. અર્ધું શરીર સુવર્ણનું હતું, અર્ધું સાદું હતું, યજ્ઞના પડેલા અન્નકણ પાસે એ આવ્યો. અન્નકણ શરીરે લગાડ્યા ને પછી 'અહીં તો સાચું અન્નદાન નથી થયું' એમ એણે કહ્યું. કૃષ્ણે પૂછ્યું: 'અર્ધું અંગ આવું કેમ થયું?' નોળિયાએ કહ્યું:

'દુકાળને સમયે એક બ્રાહ્મણકુટુંબ દિવસોથી ભૂખ્યું હતું. કુટુંબમાં પતિપત્ની અને એમનો એક છોકરો ને પુત્રવધૂ એમ ચાર જણ હતાં. એક દિવસ કંઈ ખાવાનું મળ્યું. તૈયાર કર્યું એટલામાં એક અતિથિ આવ્યો. એ જમાનામાં અતિથિને ભોજન જમાડ્યા વિના ભોજન કરવામાં આવતું નહોતું. પુત્ર અને પુત્રવધૂએ પ્રથમ પોતાનો હિસ્સો આપવાની ઇચ્છા બતાવી. પિતાએ કહ્યું: 'નહિ, પહેલો અધિકાર મારો છે.' એણે પોતાનો હિસ્સો આપ્યો. અતિથિની ક્ષુધા શાંત થઈ નહિ. માતાએ પોતાનો હિસ્સો આપ્યો તોપણ તૃપ્તિ થઈ નહિ. અંતે પુત્રે તથા પુત્રવધૂએ પોતાનો હિસ્સો આપી દીધો. આમ સાચું દાન દીધું. રાજીખુશી થઈને અતિથિ આશીર્વાદ આપી ચાલ્યો ગયો. અન્ન ન મળવાથી અંતમાં આ કુટુંબઆખાયના પ્રાણ પણ ગયા, છતાં એમને શાંતિ હતી, મનની તૃપ્તિ હતી.'

નોળિયાએ આગળ કહ્યું: 'ત્યાં જે અન્નકણ પડેલા હતા ત્યાં હું ગયો. મને કહેવામાં આવ્યું કે અર્ધામાં સાચા દાનનો અન્નકણ જો લાગશે તો તે ભાગ પણ સુવર્ણનો થઈ જશે. આખું શરીર આમ પૂરું થઈ જશે. આકાશમાં થયેલો ઘંટારવ સાંભળીને હું આવ્યો; પણ અહીં તો અડધો ભાગ સુવર્ણનો થયો નહિ.'

યુધિષ્ઠિરનો ગર્વ ગળી ગયો. આ તો કથા છે–સાચી હોય કે ન હોય; પણ આપણે તો એનું તાત્પર્ય ગ્રહણ કરવાનું છે. સાચું દાન તો માનવધર્મ માટે સ્વાર્પણ કરવામાં છે. એમાં સંતોષ હોવો જોઈએ. દાનના અનેક પ્રકાર છે. કોઈ કીર્તિ મેળવવા માટે દાન કરે છે તો કોઈ બીજી ઇચ્છાથી. દાન આપવામાં આનંદ આવવો જોઈએ અને

સાથોસાથ મનની તૃપ્તિ પણ હોવી જોઈએ માનનો આ ઉમદા પ્રકાર છે

મહાત્માજીએ અનેક આંદોલનો કર્યાં, તેમાં બન્ને પુત્રોએ ભાગ લીધો. આવા પુત્રોને જન્મ આપનાર પિતાને પણ ધન્ય છે આવા પુરુષો આપણામાં બહુ ઓછા જન્મે છે લોકો તો ખુદનો–પોતાનો સ્વાર્થ જુએ છે અને આપણે અન્ય સર્વેના ઋણી છીએ એ પ્રકારની ભાવના રાખતા નથી એ જ કારણે દેશનું પતન થઈ રહ્યું છે મહાત્મા ગાંધીએ શિખવાડ્યું કે આખોય દેશ આપણું કુટુંબ છે એમણે પોતાનું કુટુંબ લુપ્ત કરી દીધું–આખા યે દેશને એમણે પોતાનું કુટુંબ માન્યું એવું માનવાવાળાઓમાંના એક નાથુભાઈ હતા એમનાં સંતાન માગ પુત્ર સમાન છે

નાથુભાઈએ પોતાની જિંદગીમાં જે દ્રવ્ય કમાઈને પ્રાપ્ત કર્યું, એથી અધિક પોતે શું પ્રાપ્ત કરી શકત? એનાથી જીવનનું શું સાર્થક થાત? ઉદારતાથી દાન દેવામાં અને ભક્તિ, શીલ, ચારિત્ર્ય વગેરેથી મનુષ્યજીવન સાર્થક થાય છે પ્રાણીઓનાં મરણ પછી એમની દરેક ચીજનો ઉપયોગ થાય છે, એની કિંમત અંકાય છે, પરંતુ મનુષ્ય માટે એવી વ્યવસ્થા રખાઈ નથી અવસાન બાદ એને બાળી નાખવામાં આવે છે માનવી કોઈ એવી ચીજ પ્રાપ્ત કરીને ન જાય તો કશાય કામનો નહિ જો કંઈ પ્રાપ્ત કર્યું હોય તો કામ આવશે એટલે આપણે દરેકે સમજવું જોઈએ કે આપણે અહીં કંઈક મેળવવા માટે આવ્યા છીએ

જે સત્યવાદી છે, જે સંત છે, તે મૃત્યુથી ડરતો નથી જેણે જિંદગી સાર્થક કરી તે જ મહાપુરુષ સોક્રેટિસનો પ્રસંગ જુઓ, બુદ્ધનો જુઓ, ઈશુખ્રિસ્તનો જુઓ, મહાત્માજીનો જુઓ જીવન ને મૃત્યુ સામે હતાં બન્નેમાંથી પસંદગી કરવાની હતી એ પસંદગી માત્ર એમણે કરી નહિ, ખુદ મૃત્યુને ભેટ્યા

દુઃખ સ્વાભાવિક છે જે વિવેકી છે તે દુઃખમાંથી પણ કંઈક મેળવે છે, સદ્‌ભાવ પ્રાપ્ત કરે છે, વસ્તુ મેળવે છે માગ સાથી–શ્રી નાથાભાઈ પારેખનું જીવન જુઓ એમ લાગે છે કે એમણે સાર્થક કર્યું, જીવન ધન્ય કર્યું.

ત્યારે હવે આપણે વિચારવું રહ્યું કે જેમ એ માનવી હતા તેમ જ આપણે યે માનવી છીએ આપણે પણ પ્રયત્ન કરીએ તો જીવન સાર્થક ને ધન્ય બનાવી શકીએ એમ છીએ આપણે એક હતા એમની જિંદગી ખલાસ થઈ ગઈ આપણે હજી પણ છીએ બોધ લઈને આપણે એ માર્ગે ચાલીએ ભૂલનો માર્ગ લીધો હોય તો સુધારીએ સુધારણા વસ્તુ એવી છે કે એનો યોગ્ય માર્ગ લાધે તો એક ક્ષણનો પણ વિલંબ લાગતો નથી આપણે પણ એક દિવસ જવું પડશે જેનાથી ચારિત્ર્ય અને શીલ પ્રાપ્ત થાય છે, તે દરેક વસ્તુ દ્વારા વિવેકી માનવી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લે છે,

આ લોકોના મૃત્યુએ પણ આપણને જગાડ્યા છે, જ્ઞાન દીધું છે દુઃખ વસ્તુ એવી છે કે એમાં જેટલા લોકો વધુ તેટલું વધુ સારું, જેટલી સહાનુભૂતિ વિશેષ તેટલું વિશેષ વધુ સારું, કારણકે દુઃખ સર્વમાં વહેંચાઈ જાય છે વ્યાપકતાથી સુખ વૃદ્ધિ પામે છે, ઘટતું નથી. વ્યાપકતાથી દુઃખ વૃદ્ધિ પામતું નથી, ઘટે છે, ઓછું થાય છે

જે વ્યક્તિ ગઈ છે તે ભાગ્યશાળી હતી આપણું પણ અહોભાગ્ય ગણાવું જોઈએ કેટલા યે તાર, પત્રો આવશે, કેટલાય માણસો મળીને ચાલ્યા ગયા હશે આ સર્વ ભાગ્યશાળીને માટે બને છે એટલા માટે આપણું પણ સદ્‌ભાગ્ય ગણાવું જોઈએ

તમે સહુ દુઃખ માનશો નહિ એક મહિનામાં બે વ્યક્તિનું મરણ! આવી વસ્તુ સાધારણ રીતે પ્રાપ્ત થતી નથી–જેનામાં કંઈક વિશેષતા હોય એને જ મળે છે આ સહન કરવા

યહૂદી ધર્મ

મુનિશ્રી સંતબાલજી

ધર્મ એકાંગી કદી રહ્યો નથી, રહી શકે નહિ. દુનિયામાં પ્રવર્તતા જુદાજુદા ધર્મોના ચોક્કસ દૃષ્ટિથી કરવામાં આવેલાં અભ્યાસ ને તુલના રસિક નીવડવાનાં. હિંદમાંના પ્રચલિત ધર્મો ઉપરાંત અન્ય ધર્મો વિષે પણ સમભાવથી, સમાનતા શોધવાની દૃષ્ટિથી, પરધર્મસહિષ્ણુતાથી જાણીએ તો ધર્મતત્ત્વોના એક મૂળ વિશે સારો પ્રકાશ પડે. સેમેટિક જાતિના ધર્મોમાં યહૂદી ધર્મ વિશેની આછી રૂપરેખા અહીં જોવા મળે છે.

અત્યાર સુધી આપણે આર્યજાતિના ધર્મો અંગે વિચાર કર્યો. હવે આપણી પૃથ્વી પરની ચાર જાતોમાંની બીજી સેમેટિક જાતિના ધર્મો અંગે વિચારીએ.

આગળ વિચારાઈ ગયેલા ધર્મો અને હવે આપણે વિચારીશું તે ધર્મોમાં એક મોટું અંતર દેખાશે. આરંભકાળમાં મનુષ્યે જે વિચારો કર્યા છે તેમાં મુખ્યત્વે સ્વર્ગની કલ્પના જ પ્રધાનપદે છે. માનવી સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરવું એને જ પોતાના જીવનનું ધ્યેય માનતો. ઋગ્વેદની ઋચાઓમાં પણ આપણને આવી ઇચ્છાઓની ઝાંખી થાય છે, અને એટલે સ્વર્ગપ્રાપ્તિ માટે યજ્ઞોની વાતો વારંવાર આવે છે. જ્યાંસુધી માણસના દિલમાં સ્વર્ગના સુખની જ વાતો રમતી હોય ત્યાંસુધી તેના અંતરમાં ઊંચી ધર્મભાવના પ્રગટ ન થઈ શકે; તેની બુદ્ધિ તત્ત્વજ્ઞાનનાં ઊંડાં રહસ્યોને ઝડપી ન શકે. તે હમેશાં એવું જ ઇચ્છે કે અહીં બેઠાંબેઠાં બધું મળી જાય તો કેવું સારું!

આપણે આપણી સ્વર્ગની કલ્પનાઓ તપાસીશું તો આવી જ વાતોનો અનુભવ થશે; સ્વર્ગમાં એક વૃક્ષ છે—કલ્પવૃક્ષ. એની નીચે બેસી માણસ જે કાંઈ કલ્પના યા ઇચ્છા કરે તે તરત જ મળી જાય એમ કહેવાય છે; એટલે કે માણસ આ જગતમાં રહેલાં દુઃખમાંથી સુખ સર્જવા કરતાં પરલોકમાં રહેલા આવા સુખની કલ્પનામાં રચ્યોપચ્યો રહે અને એ માટે યજ્ઞ વગેરે ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરે. સુખના વિચારની સાથે જ સંકળાયેલો બીજો વિચાર છે સુખના ઉપભોગનો સમય. ગમે તેટલા

પરમાત્મા આપણને ધૈર્ય, શાંતિ અને શક્તિ આપો.

જે વ્યક્તિઓ ગઈ છે એની સાથેનો જૂનો સંબંધ નવે સ્વરૂપે જાગ્રત થાય છે. તમારો અને મારો સબંધ એ કારણે વૃદ્ધિ પામ્યો. જિંદગી સુધી એ કાયમ રહે એવી પ્રાર્થના કરું છું આટલું કહેવાનું મન નહોતું, હૃદયમાંથી આપોઆપ આ ઉદ્‌ગારો નીકળી પડ્યા.

થોડુંક મારે વિશે કહી લઉં. હું કોઈ પણ લગ્નપ્રસંગમાં ગયો નથી, જતો નથી. મારી શક્તિ મર્યાદિત છે. સુખદ પ્રસંગોમાં ન હું ગયો હોઉં તો વાંધો નહિ, પણ દુઃખ, અડચણ કે બીમારી વખતે બધુંય છોડીને પહેલાં જવું જોઈએ. દુઃખનો વખત આવે ત્યારે ત્યાં જવાનું માનવકર્તવ્ય બની રહે છે.

જ્યારે પણ જરૂર લાગે ત્યારે મારી સહાય લેવામાં સંકોચ ન કરશો. મને તમારો જ માનજો, એ રીતે ઉપયોગ કરશો.

ઈશ્વર શાંતિ ને ધૈર્ય આપો. બોધ લેવાની શક્તિ આપો.

★

સાધનસામગ્રી હોય પણ તેને અનુકૂળ શરીર-સંપત્તિ ન હોય તો!' એટલે વર્ણન આવે છે કે સ્વર્ગમાં હમેશાં યૌવન જ હોય છે આમ માણસની કલ્પનામાં બધાં સુખો છે, પણ ઈશ્વરે તો તે નાશ પામવાનાં જ આ કરતાં ય વધુ અગત્યની વાત અને ધર્મનો નવો અનુભવ હવે પછીના પ્રશ્નોમાં આવે છે

સુખ એની જાતે મળી જાય એને ઉપભોગવામાં શો આનંદ? આપણો પણ અનુભવ છે કે જે વસ્તુ વિનાપ્રયત્ને મળે છે તે મહેનતથી મળેલી વસ્તુ જેટલી મીઠી લાગતી નથી એટલે સુખ વસ્તુના ઉપભોગમાં નથી, પણ પુરુષાર્થ પછીના ઉપભોગમાં છે આથી ધર્મમાં પુરુષાર્થને સ્થાન મળ્યું, અને સ્વર્ગની કલ્પનાઓનાં જાળામાંથી ધર્મની નવી વ્યાખ્યા આવી આથી ઉપરની અવસ્થામાં બ્રહ્મવિજ્ઞાનના વિચારો મળે છે, જ્યાં નિરપેક્ષ સુખનું વિવરણ આવે છે આ વિકસતી જતી વ્યાખ્યાના ક્રમની દૃષ્ટિએ આપણે યહૂદી ધર્મનો વિચાર કરીએ.

યહૂદી ધર્મ: આ ધર્મ મૂળ તો પૅલેસ્ટાઇનની આજુબાજુના પ્રદેશમાં વસનારાઓનો ધર્મ છે ઇસ્લામ અને ખ્રિસ્તી ધર્મના મૂળમાં પણ આ ધર્મ જ છે આ લોકોનો મુખ્ય દેવ 'યહોવાહ' છે, જેને અંગ્રેજીમાં જેહોવાહ કહે છે આ દેવના નામ ઉપરથી આ ધર્મનું નામ યહૂદી ધર્મ પડ્યું આપણે ત્યાં ઇંદ્રદેવની જે કલ્પના છે તે લગભગ આ દેવને મળતી છે યહોવાહનું સ્થાન સિનાઈ પર્વત ઉપર છે સિનનો અર્થ ચંદ્ર થાય છે એટલે ચંદ્રદેવ પણ કહેવાય છે ઇંદ્રની જેમ આ દેવ પણ વીજળીના ઝબકારા પ્રગટાવે છે અને તે હમેશાં સૈન્યની મોખરે ચાલે છે ભાગવતમાં વાસુદેવના જીવનનો એક પ્રસંગ આ રીતનો છે "શ્રીકૃષ્ણ જ્યારે નેસડામાં રહેતા ત્યારે તે લોકો ઇંદ્રની ઉપાસના કરતા શ્રીકૃષ્ણે આમાં ક્રાંતિ કરી તેથી ઇંદ્રદેવ કોપ્યા અને અતિવૃષ્ટિ થઈ લોકો પોતાનાં ઢોર લઈ ગોવર્ધન પર્વતની ગુફામાં ભરાઈ ગયા શ્રીકૃષ્ણે ગોપાલોને કહ્યું 'આપણે ઇંદ્રની શા માટે પૂજા કરીએ? આપણા સાચા દેવ તો આપણી ગાયો છે, આપણાં ખેતરો છે એમની પૂજા કરો, એમની સેવા કરો'' આમ શ્રીકૃષ્ણે એ સમાજને ઇંદ્ર-ઉપાસનાથી છોડાવ્યો—ઇંદ્રના ભયથી જે ઉપાસના થતી તેમાંથી મુક્ત કર્યો

યહૂદી લોકોમાં એક રિવાજ એવો છે કે જ્યારે કંઈ પણ મહાન કાર્ય કરવાનું હોય કે લડાઈ કરવી હોય ત્યારે તેઓ મોખરે એક પેટી લઈને ચાલે છે તેઓ એમ માને છે કે જેહોવાહ દેવ અણીને પ્રસંગે આ પેટીમાં આવી તેમને મદદ કરે છે આપણે ત્યાંની ઇંદ્રની બધી કલ્પનાઓ લગભગ આને મળતી જ લાગે છે જ્યારેજ્યારે દૈત્યોનું જોર વધી જતું ત્યારે દેવો ઇંદ્રને શરણે જતા અને ઇંદ્રરાજ યુદ્ધમાં ઊતરી દૈત્યોનો સંહાર કરતા

મોઝીઝ અથવા મૂસા એ યહૂદી ધર્મના પહેલા આચાર્ય ગણાય છે તેઓ એવું માને છે કે મૂસાને સાક્ષાત્કાર થયેલો અને યહૂદી પ્રજા સાથેનો યહોવાહ દેવે પહેલો કરાર સિનાઈ પર્વત ઉપર કરેલો યહૂદી લોકો માને છે કે પરમેશ્વર સાથેનો સૌથી જૂનામાં જૂનો કરાર એમનો છે. એમના ધર્મપુસ્તકને 'જૂનો કરાર' કહેવામાં આવે છે આ પુસ્તકમાં એક વિશિષ્ટ વાત આવે છે, કે 'આપણે જેમ પ્રભુ સાથે કરાર કર્યો છે તેમ પ્રભુ પણ કરારથી આપણી સાથે બંધાયો છે આપણે જેમ કરારનું પાલન કરીએ છીએ 'તેમ તે પણ પાલન કરવાને બંધાયેલો છે'

મોઝીઝ: મોઝીઝનો જન્મ ઇજિપ્તમાં થયો હતો એના જન્મ સમયે રાજાએ એવો ઢંઢેરો પિટાવ્યો કે જેટલી છોકરીઓ જન્મે એટલીને જ જીવતી રાખવી અને છોકરાંઓને

નદીમાં નાખી દેવા. મોઝીઝની માતાએ ત્રણ માસ તો એમને સંતાડી રાખ્યા. છેવટે એક દિવસ રાજાના ત્રાસથી બીને એક પેટીમાં એમને મૂકી પેટી નદીમાં તરતી મૂકી દીધી. સંજોગવશાત્ આ પેટી રાજાની દીકરીના જ હાથમાં આવી. રાજકુંવરીને બાળક ઉપર દયા આવી અને બાળક યહૂદી હોઈ એને યહૂદી છાવણીમાં મોકલી આપવા વિચાર્યું. મોઝીઝની બહેન જ એમને ત્યાં દાસી હતી. તે સમજી ગઈ કે આ પોતાનો જ ભાઈ છે; એટલે એણે મોઝીઝની માતાને જ ધાવ તરીકે રખાવી. આમ મોઝીઝ પોતાની માતાના દૂધથી જ ઊછર્યા હતા. આ પ્રસંગ આપણને કૃષ્ણના જીવનનો કંઈક ખ્યાલ આપે છે. જગતના મોટાભાગના મહાપુરુષો આવી કટોકટીમાં જ ઊછર્યા હોય છે. સમાજમાં અધર્મ જ્યારે હદ વટાવી જાય છે, ત્યારે મહાપુરુષો જન્મે છે અને સમાજમાં ફરીથી ધર્મની અને ધાર્મિક પુરુષોની પ્રતિષ્ઠા કરે છે; અથવા તો મુશ્કેલીઓ જ મહાપુરુષોને સર્જે છે અને મુશ્કેલીનો સામનો કરતાંકરતાં જ મહાન જીવન સર્જાય છે.

મોઝીઝ જેમજેમ મોટા થવા લાગ્યા તેમતેમ તેઓ ખૂબ વિચારમાં પડી જવા લાગ્યા. એક દિવસ સિનોઈ પર્વત ઉપર એમને યહોવાહનું દર્શન થયું અને યહોવાહે તેમને એક સુંદર પુસ્તક આપ્યું. આ પુસ્તક યહૂદી ધર્મનું મુખ્ય પુસ્તક છે.

યહૂદી ધર્મની માન્યતા : યહૂદી ધર્મ ઈશ્વરને માને છે. પ્રભુએ પહેલાં આકાશ અને પૃથ્વી બનાવ્યાં; પછી પ્રભુએ જ પાણી અને અગ્નિ બનાવ્યાં. ત્યારબાદ જીવજંતુ, પ્રાણી વગેરે પેદા કર્યાં. પછી માટીમાંથી મનુષ્યનું સર્જન કર્યું અને એનાં નસકોરા વાટે પ્રાણ પૂર્યો. આ જગતનો પહેલામાં પહેલો મનુષ્ય તે આદમ. પણ એકલા મનુષ્યથી કાંઈ સૃષ્ટિ થોડી ચાલે? એટલે તેણે જોડકાં બનાવવા માંડ્યાં. મનુષ્યની પાંસળીમાંથી તેણે સ્ત્રી બનાવી. આ સ્ત્રી તે ઇવ. આમ આદમ અને ઇવ એ જગતનાં પહેલાં સ્ત્રી-પુરુષ. તે વખતે તેઓ નગ્ન રહેતાં. એમને શરમ ન હતી. તેમને માટે બધું જ હતું. ફક્ત જંગલમાં એક વૃક્ષ હતું અને એ વૃક્ષનું ફળ ખાવાની એમને મનાઈ હતી. એક દિવસ શેતાને આવી ઇવના કાન ભંભેર્યા. અને તેમણે એ ફળ ખાધું, તે દિવસથી તેમને પરસ્પરની શરમ આવી. તેમને વરદાન મળ્યું કે 'જાવ, તમે તમારો રોટલો તમારા પરસેવાથી ખાજો, આગળ વધજો અને સુખી થજો!' ગીતામાં પણ આવી જ જાતનું આવે છે:

'देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः।'

તમે દેવોને આપો અને દેવો તમોને આપશે.

જે દેવને આપ્યા વિના આરોગે છે તે ચોર છે. લગભગ આવી જ માન્યતા જૂના કરારની કહી શકાય. દેવનો અર્થ હું સમાજ લઉં છું. જો તમે સમાજ માટે જીવશો તો સમાજ તમારે માટે જીવશે. આવો જ જાતમહેનતનો સિદ્ધાંત ઋષભદેવે પણ સમાજને આપ્યો છે.

યહૂદી ધર્મના દસ સિદ્ધાંતો:

(૧) ઈશ્વર એક છે.

(૨) મૂર્તિપૂજાનો વિરોધ. (હજરત મહમ્મદે પાછળથી આ જ તત્ત્વને વિકસાવ્યું. યહૂદી ધર્મમાં પણ અનેક પ્રકારના દેવોને પૂજવાની મનાઈ છે. આકારોને ન પૂજો પણ ભાવને પૂજો એ દૃષ્ટિ છે.)

(૩) ઈશ્વરનું નામ ફોગટ ન લો.

(આ એક અગત્યનો સિદ્ધાંત છે. જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે જ પ્રભુનું નામ લેવું. જો કે આ કથનમાં સ્વાર્થને સ્થાન છે. છતાં વધુ ઊંડા અર્થમાં વિચારીએ તો ઈશ્વરનું નામ જવાબદારીપૂર્વક લેવું જોઈએ એવું પણ એમાંથી ફલિત થાય છે. ઈશ્વરનું નામ લઈએ

પણ એની આજ્ઞા જો ન માનીએ તો એ નામ લેવાનો અર્થ ન સરે)

(૪) વિશ્રામ યહૂદી ધર્મમાંથી નીકળેલા દરેક ધર્મમાં આવા દિવસો છે યહૂદીઓ શનિવારને આરામનો દિવસ માને છે ખ્રિસ્તીઓ રવિવારને અને મુસ્લિમો શુક્રવારને રજાનો દિવસ માને છે તેનો હેતુ તો પોતાની સાથે કામ કરતા આશ્રિતોને અને પ્રાણીઓને આરામ આપવાનો છે જગતની પ્રવૃત્તિમાંથી થોડી નિવૃત્તિ મેળવી આત્મચિંતન કરવાનો છે આ ધર્મમાં સાત વર્ષમાં એક વર્ષ નિવૃત્તિ માટે રાખવામાં આવ્યું છે

(૫) ગુરુજનોને માન આપો

બાકીનાં પાંચ તો આપણાં મહાવ્રતો જ છે પણ હિંદુ ધર્મની વ્રતોની વ્યાખ્યાની અપેક્ષાએ ખૂબ મર્યાદિત છે જેમ અહિંસા ધર્મના તત્ત્વને સ્વીકારે છે, પણ કહેશે 'તું કારણ વિના કોઈને દૂભીશ નહિ' આવું પણ કારણ છે તે વખતનો સમાજ આટલી જ અહિંસાને પચાવી શકે તેમ હતું

દૂભવાની ઇચ્છા હોય તો કારણ તો મળી જ રહે, પણ એ કારણને દૂર કરવું એમાં જ સાચી અહિંસાની સાધના રહેલી છે ગમે તેવું અગત્યનું કારણ હોય, આપણો પોતાનો જીવ જોખમમાં હોય છતાં પણ હિંસા ન કરવી એ સાચો ભાવ છે ઇશુ ખ્રિસ્તના સિદ્ધાંતો આ જાતની પૂર્તિ કરવામાં મદદગાર થાય છે

આ બધા કરતાં એક અગત્યની વાત એ છે કે તેઓની દૃઢ માન્યતા છે કે ઈશ્વરે સૌથી પ્રથમ કરાર અમારી સાથે કર્યો છે અને એ જ સાચો છે એ સંદેશો જગતને પહોંચાડવાનું કામ ઈશ્વરે યહૂદીઓને સોંપ્યું છે

દરેક ધર્મમાં ઉત્સવને સ્થાન હોય છે યહૂદી ધર્મના ત્રણ મોટા ઉત્સવો નીચે પ્રમાણે છે

(૧) પેસેવર ઘરમાં ઊજવવાનો ઉત્સવ છે

(૨) પેન્ટીકોસ્ટ મંદિરમાં ઉજવાય છે મંદિરો ફૂલ વગેરેથી શણગારી એમાં શાસ્ત્રાધ્યયન થાય છે

(૩) ટેબરનેકલ આ સાંસ્કૃતિક ઉત્સવ છે લોકો રાવટીઓમાં જઈને વસે છે અને ઉજાણી કરે છે

આ ધર્મમાં પણ મહાન સંતો પેદા થયા છે અને એમણે ચાબખા મારીમારીને સમાજને જાગૃત કર્યો છે યહોવાહ માત્ર ઇસ્રાઈલીઓનો જ દેવ નથી પણ બધાનો છે એવી ભાવના જેમણે ફેલાવી, તે સંતોમાં એમોસ, હોસીઆ વગેરે પ્રસિદ્ધ સંતો છે તે સૌની ઉપદેશ પ્રણાલિ જુદીજુદી હતી અને તે બધાના પ્રયત્નથી કેટલાક મહત્ત્વના સિદ્ધાંતો યહૂદી ધર્મમાં દાખલ થયા

(૧) યહોવાહ માત્ર ઇસ્રાયેલનો જ દેવ નથી પણ સર્વ પ્રજાનો છે

(૨) ઇસ્રાયેલ પણ આડે માર્ગે ચાલે તો તેને યહોવાહ સજા કરે છે

(૩) ધર્મ પાળે તેનો છે દરેકે પોતાની જવાબદારી સમજવી જોઈએ.

(૪) કર્મકાંડ કરતાં સદાચાર મહાન છે

(૫) પ્રભુને સાચા દિલની ભક્તિ વહાલી છે ઇશુ ખ્રિસ્તે 'સોયના નાકામાંથી ઊંટનું પસાર થવું સહેલું છે પણ ધનિકને સ્વર્ગપ્રાપ્તિ એથી દોહ્યલી છે' તેમ કહ્યું હતું અને હજરત મહમ્મદે 'ગુલામીની પ્રથા નાબૂદ કરવા જેવું બીજું એકે ઊંચું કૃત્ય નથી' એમ કહ્યું હતું તે ઉપરથી યહૂદી અને ઇસ્રાયેલ પ્રજા ધન અને ગુલામો રાખવાની જે પદ્ધતિ પર ચઢી ગઈ છે, ત્યાંથી પાછા વાળવા થયેલા પ્રયત્નોનો અને દુનિયા પર પથરાયેલી એ કોમની સંસ્કૃતિનો આપણને સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવશે

★

વશીકરણનો મંત્ર

શ્રી દેસાઈ વાલજી ગોવિંદજી

પોતાનો સ્વભાવ છોડીને સામો માણસ આપણો થઈ જાય, ને આપણું કહ્યું કરે એ વિદ્યા જાણવી, માનીએ છીએ તેટલી અઘરી નથી. સહુ કોઈ એ પ્રાપ્ત કરી શકે એમ છે. માત્ર નિશ્ચયબળ જોઈએ. એ મંત્રને આચરણમાં મૂકવાનો દૃઢ સંકલ્પ કરી આ પ્રસંગ વાંચવાથી એ મંત્ર સહેલાઈથી હાથ લાગશે.

મગધરાષ્ટ્રના એક ગામડામાં કોઈ સજ્જનને ઘેર પુત્ર અવતર્યો. એના નામકરણસંસ્કારને દિવસે એનું નામ મઘકુમાર પાડ્યું, કુમાર મોટો થયો એટલે માતાપિતાએ સમાન જાતિના સારા કુળની કન્યા વેરે એને પરણાવ્યો. મઘને ઘેર દીકરાદીકરીની આડીવાડી થઈ, અને એ એવો દાનશૂર બન્યો કે એને સૌ દાનપતિ–દાનેશ્વર કહેતા, અને એ સત્ય, અહિંસા આદિ પાંચ શીલ રાખતો.

ગામમાં ત્રીશ કુળ (ઘર) હતાં, એના પ્રધાનપુરુષો એક દિવસ ગામના મધ્યમાં ઊભા ઊભા ગામકામ કરતા હતા, ત્યાં મઘકુમાર જ્યાં ઊભો હતો ત્યાંથી ધૂળ આઘી કરીને એણે તે પ્રદેશને રમણીય બનાવ્યો, પણ એ ઠેકાણે બીજો જણ આવીને ઊભો રહ્યો. મઘકુમારે બીજું સ્થાન રમણીય કર્યું, ત્યાંયે બીજો આવી ગયો. આમ કરતાં કરતાં એણે બધાયની જગ્યા ચોખ્ખી કરી. પછી એણે તે ઠેકાણે મંડપ કરાવ્યો, અને થોડાક સમય પછી મંડપને ઠેકાણે શાળા (હોલ) ચણાવી, ત્યાં બેસવા પાટ તથા પાણી પીવાનાં માટલાં મૂકાવ્યાં.

જતે દિવસે તે ત્રીશ જણ મઘકુમાર સાથે એકજીવ થઈ ગયા. તે સૌને પણ એણે પંચશીલધારી બનાવ્યા. પછી તો સૌ સાથે મળીને પુણ્યનાં કામ કરતા વિચરવા મંડ્યા. પ્રભાતના પ્રહરમાં ઊઠે, હાથમાં વાંસલો, ફરસી, તથા મુસલ (સાંબેલું) રાખે, મોટા મારગ વચ્ચે પાણા પડ્યા હોય તેને ખસેડે, રથની ધરીને આડાં આવે એવાં ઝાડ કાઢી નાખે, વસમી ભોંયને સમી કરે, સેતુ (પૂલ) બાંધે, પુષ્કરિણી (તળાવ) ખોદે, શાળા બંધાવે, દાન દિએ, શીલ પાળે, આમ સકલગ્રામવાસી મઘકુમારનું કહ્યું કરતા થઈ ગયા.

આથી એ ગામનો ભોજક (મુખી) ચિન્તામાં પડી ગયો: 'પૂર્વે આ લોકો સુરા (દારૂ) પીતા, પ્રાણાતિપાત (હત્યા) કરતા, એટલે સુરાના વેચાણ તથા અપરાધીને કરેલા દંડમાંથી મને ઠીક ઠીક ધનનો લાભ હતો, પણ હવે તો મઘકુમાર એમને મારામારી કરતા રોકે છે, ઠીક છે, જોઉં છું કે મઘડો એને કેમ કરીને વ્રતધારી બનાવે છે?'

કોપાયમાન થયેલો ભોજક તો મગધરાજ આગળ પહોંચ્યો, ને કહ્યું:

'દેવ, ચોર બહુ વધ્યા છે તે ગામ ભાંગતા ફરે છે,' રાજા કહે:

'તો જા, એમને મારી આગળ આણ.'

ભોજક તો ત્રીશે જણને બાંધીને રાજા આગળ લઈ ગયો. રાજા અંધેરી નગરીના ગંડુ રાજા જેવો હતો; સાચાખોટાની શોધ કર્યા વિના એણે આજ્ઞા કરી:

'ચોરને હાથીપગે કરો.'

મઘ તથા એના સહચારીને રાજઘરના આંગણામાં સૂવરાવ્યા ને હાથી મગાવ્યો. મઘ એના ભાઈબંધોને કહે છે:

'તમે તમારાં વ્રત ધ્યાનમાં રાખજો.

ચાડિયો ભોજક, મૂરખ રાજા ને અંકુશ હાથી આ સૌના ઉપર આપણા શરીર ઉપર આપણને મૈત્રીની ભાવના છે એવી જ ભાવના રાખજો '

ભાઈબંધો કહે 'ઠીક '

એ સૌને છૂંદી નાખવા હાથી આવ્યો, પણ હાથી કેમે કરીને મઘ તથા એના મિત્રો આગળ જાય નહિ, ને મોટી રાડ નાખીને ભાગી જાય. એટલે મર્દન અર્થે વળી બીજો હાથી આણ્યો, એણે પણ તેજ પ્રમાણે પલાયન કર્યું રાજાએ વિચાર કર્યો કે, 'આ લોકો આગળ કોઈક ઓસડિયું કે જડીબુટ્ટી હશે,' ને રાજપુરુષોને જડતી લેવા કહ્યું, પણ કાંઈ નીકળ્યુ નહિ પછી રાજાને થયું કે 'આ લોકો કાંઈક મંત્ર જપતા હશે,' અને એણે પોતાના માણસોને કહ્યું, 'ચોરને પૂછો, કાંઈ મંત્ર બોલતા હોય તો '

રાજપુરુષ પૂછે છે 'તમારી આગળ કોઇ મંત્ર છે કે ?' મઘ કહે, 'હા, છે '

એટલે રાજાએ એ સૌને પોતા આગળ બોલાવ્યા, ને કહ્યું, 'તમારો મંત્ર મને કહો '

મઘ બોલ્યો 'દેવ, અમારી આગળ બીજો કોઇ મંત્ર નથી, અમે ત્રીશ જણ કોઈના પ્રાણ હણતા નથી, અણદીધેલું લેતા નથી, પરસ્ત્રીને માબહેન સમાન ગણિએ છિએ, ખોટુ બોલતા નથી, મદ્યપાન કરતા નથી, જીવમાત્ર ઉપર મૈત્રી રાખિએ છિએ, દાન દઇએ છિએ, મહાવાટ સમા કરિએ છિએ, પુષ્કરિણી ખોદિએ છિએ, શાળા કરાવિએ છિએ આ અમારો મંત્ર, રાખડી, કવચ જે કહો તે છે '

રાજા મઘ ઉપર પ્રસન્ન થઈ ગયો, ચાડિયા ભોજકને એનો દાસ બનાવ્યો તથા હાથી તેમજ આખુ ગામ એને આપ્યાં *

* ખુદ્દકનિપાત, ૪ કુલાવકવગ્ગ, કુલાવક જાતક' (૩૧) ઉપરથી

★

પોતાના જાસૂસો દ્વારા હીટલરને જાતમી મળી કે એના ભોગક પરાજય પછી પણ જર્મન પ્રજાજનો એને માને છે, પણ કેમે કર્યું એનુ મન શાન્યુ નહિ એટલે ફિલ્મમા જૂના વખતમા થતુ તેમ છુપાવેશે હીટલર જાતે જ સિનેમાગૃહમા ગયો ફિલ્મની શરૂઆતમા હવે શું આવવાનુ છે તે જાણતા લોકો ઊભા થવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા તુરત જ પડદા ઉપર એક આદમી દેખાયો એ હીટલર પોતે હતો એકદમ પ્રેક્ષકો પોતાના પગ પર ઊભા થઈ ગયા, જમણો હાથ પડદા તરફ વધ્યો ને મોટેથી ગર્જના કરી 'હીટલર ઝીંદાબાદ !'

આ દૃશ્યથી પાટલી પર બેઠેલો હીટલર એટલો બધો હરખઘેલો બની ગયો કે એ ઊભા થવાનું ભૂલી ગયો એટલે પાછળના એક અજાણ્યા શખ્સે હીટલરનો ખભો દબાવી કહ્યુ

'આ બધા લોકો અને દુનિયાની મગજ પર શી અસર થતી હશે તે હું સમજી શકુ છું, પણ મહેરબાન, ઊભા થઈ જાઓ, નહી તો ગેસ્ટાપો (જાસૂસીખાતુ) તમને પકડી જશે!'

*

નવલકથાકારે એની પત્નીને પૂછ્યુ

"જો, હું આજથી પંદર વર્ષ પહેલાના વાતાવરણ પર રચાયેલી એક સુંદર નવલકથા લખુ છું એક પ્રકરણમા નાયક ને નાયિકાનુ મિલન વર્ણન કરવુ છે મને કહેશે, ત્યારે સ્ત્રીઓ કેવા કપડા પહેરતી હતી?"

જરાક ચિડાઈને પત્ની બોલી

'આજે હું પહેરુ છું તેવા!'

ઊંઘનું રહસ્ય

શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે

ઘડીભર કલ્પી લઈએ: શું નિદ્રા વિના માનવીને ન ચાલે? કેવળ નિદ્રામાં જ બગડતો વખત કામ કરવા માટે મળતો હોત તો માનવી કેટલી વધુ પ્રગતિ સાધી શકત? પણ કામના જેટલું જ મહત્ત્વ આરામનું યે છે, એ આપણા સૌનો રોજિંદો અનુભવ છે, છતાં આરામ લેવા માટે ઊંઘવું જ જોઈએ એમ શા માટે હશે? નિદ્રા આપણને સમજાવે છે કે આ જગત સાથેનો સંબંધ થોડા કાળ માટે પણ છોડ્યા વિના શાંતિ, સ્વસ્થતા ને સ્ફૂર્તિ મળી શકતાં નથી. નિદ્રા પાછળના આ ગૂઢ રહસ્યને સમજવા માટે જન્મથી મૃત્યુ પર્યંત જેમને નિદ્રા સાથે સંબંધ છે, તે સહુએ આ લેખ વાંચવો જ પડશે.

'હવે ઊંઘવું છે કે નહિ? બહુ મોડું થઈ ગયું છે.'

'દોઢ થઈ ગયો. હજી તમે સૂતા નથી?'

'આમ ને આમ તમે ઊંઘને ઉડાડી મૂકો છો. જરા ઘડિયાળમાં જુઓ. કેટલા વાગ્યા? પછી સવારે ઉઠાશે નહિ.'

'હવે તો ચોપડી બંધ કરીને સૂઈ જાઓ. અઢી થઈ ગયા!'

'આઠ થઈ ગયા. ઊઠવું છે કે નહિ?'

'સાડા આઠ વાગી ગયા. પછી ઑફિસે જતાં મોડું થઈ જશે.'

'હજી તમે ઊઠ્યા નથી? ચા ટાઢી પડી જાય છે.'

'બારણે નવ થવા આવ્યા. હજી તમે ઊઠ્યા નથી? આ ચા ફરી ગરમ કરી છે તે પણ ટાઢી પડી જશે.'

રાત્રે ને સવારે સૂતાં ને જાગતાં પહેલાં શ્રીમતીને મુખેથી આ જાતનાં વચનો સાંભળવાં એ મારો લગભગ નિત્યનો કાર્યક્રમ થઈ પડ્યો છે.

કોઈક સુંદર પુસ્તક વાંચતો હોઉં તે છોડીને ઊંઘવા જવું એ મને જરા ય ગમતું નથી. અને મોડી રાતે જેમતેમ કરી નિદ્રાદેવીને પ્રસન્ન કર્યા પછી સવારે એમની સંગતિનો ત્યાગ કરવો પણ મનને રુચતો નથી. ઊંઘવું ને ઊઠવું એ બંને ક્રિયાઓ મારે આમ પરાણે કરવી પડે છે.

पुनरपि जननं पुनरपि मरणं
पुनरपि जननीजठरे शयनम् ।

એમ શ્રીશંકરાચાર્યે કહ્યું છે તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ આ રોજ ને રોજ ઊંઘવું ને જાગવું, જાગવું ને ઊંઘવું એ ક્રિયા દ્વારા મળી રહે છે. આ દુનિયાના વ્યવહારથી વિમુખ બનીને જનતાના જઠરમાં નહિ પણ પલંગ પર પથારીમાં શયન કરવું ને બીજે દિવસે પાછા જાગીને વ્યવહારના કાર્યમાં લાગી જવું એ મૃત્યુ ને જન્મ સરખું છે. મૃત્યુથી આપણે આટલા બધા ડરીએ છીએ છતાં ખરી રીતે જોઈએ તો રોજ નિદ્રા દ્વારા આપણે એનો કંઈક અનુભવ કરીએ છીએ. ઊંઘમાંથી પાછા ઊઠવાના છીએ એવી આપણને ખાતરી હોય છે, પણ મૃત્યુ પછી શું થશે તે જાણી શકાતું નથી એટલે નિદ્રાને ખોળે આપણી જાતને સ્વેચ્છાથી આનંદપૂર્વક મૂકી દઈએ છીએ ને મૃત્યુનું નામ સાંભળતાં પણ કંપારી અનુભવીએ છીએ. છતાં એકવાર ઊંઘી ગયા પછી પાછા જાગીશું જ એની સોએ સો ટકા ખાતરી શી રીતે આપી શકાય? ઊંઘમાં ને ઊંઘમાં જ કંઈ થયું નથી? ઘણુંખરું સ્વપ્નાં આવવા સિવાય બીજું કશું જ થતું નથી, પણ તેથી કોઈ દહાડો પણ કંઈક અવનવું નહિ જ બને

એમ કહી ન શકાય. એક રીતે જોઈએ તો ઊંઘવા જતાં પહેલાં માણસે બહુ સંભાળ ને સાવચેતી રાખવાની જરૂર છે. એકવાર ઊંઘ આવી ગઈ પછી આપણી કેવી સ્થિતિ થશે, કોણ આપણને શું કરશે, ક્યારે કયો અકસ્માત થશે તેની કશી ખબર આપણને પડતી નથી. નિદ્રાવસ્થા દરમિયાન આપણી સ્થિતિ લગભગ મુડદા સરખી લાચાર થઈ જાય છે. ઊંઘ એ બહુ ભયંકર વસ્તુ છે. ગમે તેવા બળવાન ને સાવધાન મનુષ્યને એ તદ્દન નિર્બળ ને બેધ્યાન, ભાન ને સાનવિનાનો બનાવી મૂકે છે. આમ છતાં નિત્યના પરિચયને લીધે નિદ્રા આપણને ભયપ્રદ લાગતી નથી. નિદ્રા એ મહાનિદ્રાનું ટૂંકું સ્વરૂપ છે, અંતિમ નિદ્રા મરણનું એ ‘ગ્રેન્ડ રિહર્સલ’ છે એમ જાણીએ તો કદાચ એ મોટી નિદ્રાનો એટલો ભય રહે નહિ. આ છોટી નિદ્રામાંથી ફરી જાગવાનું હોય છે ને મોટી નિદ્રામાંથી જાગવાનું હોતું જ નથી એમ પણ કેમ કહી શકાય? મોટી કે છોટી કોઈ પણ નિદ્રાવસ્થા પછી જાગ્રત અવસ્થા આવવી જ જોઈએ એમ મનુષ્યનો અંતરાત્મા કહે છે, તે તદ્દન ખોટું જ હશે એમ કહેવું મુશ્કેલ છે.

નિદ્રાવસ્થા દરમ્યાન ઇંદ્રિયોના વ્યાપાર બંધ થઈ જાય છે. આમ છતાં બાહ્ય જગત સાથેનો સંબંધ છેક છૂટી જતો નથી. કોઈક અદીઠ સાંકળ દ્વારા જગત સાથેનું અનુસંધાન ચાલુ રહે છે. જાગ્રત અવસ્થામાં સ્થૂલ ઇંદ્રિયો દ્વારા જે જે અનુભવો મનુષ્ય કરી શકે છે તે સર્વ અનુભવો નિદ્રાવસ્થામાં પણ એ કરી શકે છે. ફેર એટલો રહે છે કે જાગ્રત સ્થિતિમાં ઇંદ્રિય ને બાહ્ય વિષયના જોડાણ દ્વારા એ અનુભવ કરે છે. ઊંઘમાં ઇંદ્રિય ને બાહ્ય વિષય એ બેમાંથી એકેય પર પણ આધાર રાખવો પડતો નથી. જેમ અણીને વખતે, કટોકટીને પ્રસંગે ગવર્નર જનરલ બધી સત્તા પોતાના હાથમાં લઈ લે છે તેમ નિદ્રાવસ્થા દરમ્યાન મન બધી ઇંદ્રિયોની સત્તા પોતાને હસ્તક લઈ લે છે. આંખ બંધ હોય છે છતાં એ જોઈ શકે છે, કાનનો વ્યાપાર અટકી ગયો હોય છે છતાં એ સાંભળી શકે છે, હાથપગ તદ્દન નિશ્ચેષ્ટ થઈને પડ્યા હોય છે, છતાં એ પ્રવાસ ખેડે છે ને મારામારી પણ કરી શકે છે.

નિદ્રાવસ્થામાં માણસનું મન દેહના બંધનથી મુક્ત થઈને ફરવા નીકળી પડે છે. કાળ ને દિશાનાં બંધન તે વેળા લુપ્ત થઈ જાય છે. કવિની સૃષ્ટિ જેવી જ ‘नियतिकृतनियम रहिता’ (કુદરતે કરેલા નિયમોથી પર એવી) કોઈ અનન્ય સૃષ્ટિ એ રચે છે. ઊંઘમાં માણસ પહાડની ટોચ પરથી ભૂસકો મારે છે ને એને વાગતું નથી, સમુદ્રના અગાધ જળમાં એ ઝંપલાવે છે ને એ ડૂબી જતો નથી, તર્યા વગર પણ એ સામે કિનારે આવીને ઊભો રહે છે.

અને સૌથી અદ્ભુત તો જાગ્રત અવસ્થામાં એ જે કદી કરી શકતો નથી તે કાર્ય અહીં કરી શકે છે, એ છે પોતે પોતાનો દ્રષ્ટા બને છે. ચિત્રવિચિત્ર સ્વપ્નોની દુનિયામાં એ નાયક તરીકે ફરે છે. જાતજાતની લીલાઓ આદરે છે અને એ બધું કરતો એ પોતાને જોઈ શકે છે. જાણે પોતાની જાતને બહાર કાઢીને એ કોઈ નવી દુનિયામાં મૂકી દે છે અને એ નવસૃષ્ટિમાં વિહાર કરતા પોતાના શરીરને આઘે રહીને નિહાળે છે.

નિદ્રાવસ્થાનો ખરેખરો લાભ ચોર, માનસશાસ્ત્રી ને તત્ત્વવેત્તાઓએ લીધો છે. આપણે માત્ર ઊંઘીએ છીએ ત્યારે એ લોકો જાગીને ઊંઘતાઓના અભ્યાસ પરથી પોતાની સમૃદ્ધિમાં—પહેલો ધનની ને બીજા બે જ્ઞાનની સમૃદ્ધિમાં—વધારો કરે છે. લોકો જો ઊંઘતા ન હોત તો ચોર પોતાનું કાર્ય સરળતાથી કરી ન શકત. ઊંઘમાં જે સ્વપ્નમાં આવે છે તેના અભ્યાસ પરથી કોઈક એના નવીન

માનસશાસ્ત્રના ઘણા સિદ્ધાંતો શોધી કાઢ્યા છે. અને ભરનિદ્રા તેમ જ સ્વપ્નાવસ્થાના અનુભવ પરથી વેદાંતીઓ ઉદાહરણો આપી બ્રહ્મ, જગત ને માયાનું સ્વરૂપ સમજાવે છે.

મને ઘણીવાર થાય છે કે ઊંઘ્યા વિના માણસને ન ચાલે? આપણી ત્રીજા ભાગની જિંદગી ફક્ત ઊંઘવામાં જ જાય છે. એને બદલે એટલો વખત કામ કરવા માટે મળતો હોત તો આપણે કેટલા બધા આગળ વધી શક્યા હોત? પણ જીવન ફક્ત કામ કરવા માટે નથી, આરામ કરવા માટે પણ છે. કામ ને આરામનું જોડકું એ સુખ ને દુઃખના જેવું જ અવિભાજ્ય છે. બંનેને એકબીજાથી છૂટાં કરી શકાય એમ નથી.

આખો દિવસ કામ કરીને કે બીજાઓને કામ કરતાં જોઈને, થાકી ગયેલા મનુષ્યને આરામની જરૂર પડે છે. નિદ્રા વિના એથી આરામ મળી શકતો નથી અને એ આરામ ન મળે તો શરીર કામ કરતું અટકી જાય.

નિદ્રાથી આરામ મળે છે એ સાચી વાત છે; પણ આરામ લેવા માટે ઊંઘી જ જવું શા માટે જોઈએ તે સમજાતું નથી. છેક નિરાધાર જેવા થઈ ને ખાટલા કે જમીન સરસા લંબાવીને પડીએ તો જ નિદ્રા-આરામ મળે એવું શા માટે હશે? ટ્રેનમાં રાતના મુસાફરી કરતી વેળા કેટલીક વાર ભીડ બહુ હોય છે, ત્યારે કોક બેઠાંબેઠાં ઊંઘ લઈ લે છે. પણ સામાન્ય રીતે એ પ્રમાણે ઊંઘ લઈ શકાતી નથી. ઊભાંઊભાં ઊંઘનાર પણ એક વ્યક્તિને મેં જોઈ છે. અમારા પાડોશીનો ઘાટી અગાસી પર ચડવા માટે ગોઠવેલી સીડીનાં ઉપલાં પગથિયાં હાથ વડે પકડી રાખીને તે નીચેના પગથિયામાં પગ નાખી ઊભોઊભો બપોરની વેળા ઊંઘ લેતો; મેં તેમ જ એ માળાના રહેવાસીઓએ ઘણી વખત જોયો હતો. પણ આવી સિદ્ધિ બહુ વિરલ મનુષ્યોને જ મળી શકે છે. આપણા જેવાઓ માટે તો લગભગ બેભાન થઈને પડ્યા હોઈએ તેવી સ્થિતિમાં શરીરને મૂક્યા વિના ઊંઘ આવી શકતી નથી.

થાકેલા અવયવોને આરામ મળે એટલું જ નિદ્રાનું પ્રયોજન નથી. આરામ તો આપણે જે અવયવને થાક લાગ્યો હોય તેની પાસે કામ ન લઈએ એટલે મળી રહે છે. પણ એટલાથી જ સ્ફૂર્તિ આવતી નથી. આંખ મીંચીને લાંબા થઈને આપણે પડી રહીએ, હાથપગ હલાવીએ નહિ અને બીજી કોઈ પણ ચેષ્ટા ન કરીએ તો શરીરને આરામ જરૂર મળી રહે. પણ એકલો આરામ પૂરતો નથી, એથી કંઈક વધારેની જરૂર પડે છે. આંખ મીંચી રાખીને આખી રાત પડી રહીએ તો આંખને આરામ મળે છે. પણ ઊંઘ ન આવી હોય તો ઉજાગરાને લીધે બીજે દહાડે આંખ લાલ થઈ જાય છે. બે-ત્રણ એવા ઉજાગરા થાય તો, હાથપગને નિષ્ક્રિય રાખીને પૂરેપૂરો આરામ આપ્યો હોય તે છતાં એ દુખવા લાગે છે અને આખું શરીર, દિવસે કામ કરવા છતાં જેટલું થાકી નથી જતું, તેટલું બિલકુલ કામ કર્યા વગર ફક્ત ઊંઘ ન આવવાને લીધે થાકી જાય છે. અને ગમે તેવો થાક લાગ્યો હોય તોપણ ઊંઘ સરસ આવી જાય તો એ બધો થાક ઊતરી જાય છે અને શરીરમાં કોઈ નવી જ સ્ફૂર્તિ આવે છે. ઊંઘમાં એવું તે શું છે કે એ તદ્દન ઢીલા થઈ ગયેલા મનુષ્યમાં નવચેતનનો સંચાર કરે છે? એ ચેતન આવે છે ક્યાંથી? માત્ર આરામને લીધે તો નહિ જ. બહારથી પણ એ મળી શકતું નથી; કારણ કે નિદ્રાવસ્થા દરમ્યાન બહારના જગત સાથેનો સંબંધ મનુષ્ય ઓછામાં ઓછો કરી નાખે છે.

કેવળ અવસ્થાંતર કરવાથી-સ્થિતિમાં ફેર કરવાથી-થોડો ઘણો આરામ મળી શકે, પણ જે અપૂર્વ સ્ફૂર્તિ નિદ્રા દ્વારા મળે છે

તે મળી શકે નહિ એ માટે દુનિયા બદલવી પડે છે આ જગત સાથેનો સંબંધ ભલે થોડા કાળ માટે પણ છોડ્યા વિના શાંતિ, સ્વસ્થતા કે સ્ફૂર્તિ મળી શકતાં નથી એમ નિદ્રા આપણને સમજાવે છે. થોડો વખત આ જગતને છોડીને વિશ્વચૈતન્ય સાથે એકરૂપ થઈને દિશા ને કાળથી પર એવી કોઈક નવી જ દુનિયામાં ગયા વિના, આ દુનિયા માટેના વ્યવહારપૂરતી શક્તિ પણ જાળવી શકાતી નથી માંદા શરીરને હવાફેરથી તાજગી મળે છે, તેમ થાકેલા મનુષ્યને દુનિયા ફેરથી નવચેતન સાંપડે છે આત્માની મુક્તિ માટે સન્યાસીઓ સંસારનાં કર્મોનો ત્યાગ કરે છે, તેમ આપણે બધાએ રોજ રાત્રે સન્યાસી થઈને આ સંસારનાં કર્મોનો પરિત્યાગ કરવો પડે છે—થોડા કલાક માટે આ દુનિયાની માયા અળગી કરવી પડે છે આપણે નિદ્રાવસ્થા દરમ્યાન સંસારનો અંશત ત્યાગ કરીને પછી ફરી સારી રીતે સંસારનાં સુખો માણવા તૈયાર થઈ શકીએ છીએ અને એમ જાણ્યે-અજાણ્યે 'તેન त्यक्तेन भुंजीथा । એનો ત્યાગ કરીને ભોગવ' એ ઉપનિષદના વચનને સાર્થક કરીએ છીએ

તન ને મનની પૂરેપૂરી સ્વસ્થતા વિના ઊંઘ આવી શકતી નથી વધારે ખવાઈ ગયું હોય ત્યારે કે ભૂખ્યેપેટે અથવા કંઈક દુખ થયું હોય ત્યારે પણ સારી ઊંઘ આવી શકતી નથી સ્વસ્થતા વિના ઊંઘ નથી મળતી ને ઊંઘ વિના સ્વસ્થતા નથી મળતી એ સ્વસ્થતાનો આપણે અનુભવ કરી શકીએ છીએ પણ એ છે શું તે સમજી શકતા નથી 'સ્વસ્થ' એટલે પોતાનામાં રહેનાપણું કાચબો જ્યારે અંગો સંકોરીને પોતે પોતાનામાં ભરાઈ જાય છે ત્યારે એ ભયમુક્તિ અનુભવે છે આપણે જ્યારે પોતાનામાં જતા રહીએ છીએ—'સ્વ-સ્થ' બનીએ છીએ ત્યારે જ શાંતિ અનુભવી શકીએ છીએ. અને ગાઢ નિદ્રા દરમ્યાન માણસ આવી સ્વસ્થતાનો અનુભવ થોડેઘણે અંશે કરી શકે છે માટે કેટલાકે એને બ્રાહ્મી સ્થિતિ અથવા સમાધિ સાથે સરખાવી છે

ડાહ્યા મનુષ્યો કાવ્યશાસ્ત્ર આદિની ચર્ચા કરીને વખત પસાર કરે છે અને મૂર્ખાઓ વ્યસન, કલહ અથવા નિદ્રામાં કાળક્ષેપ કરે છે એમ એક ડાહ્યા કવિએ કહ્યું છે કલહ ને વ્યસનનું તો કવિ જાણે પણ નિદ્રામાં કાળક્ષેપ કરવો એ મૂર્ખાનું લક્ષણ હોય તો એ જાતના મૂર્ખા બનવાનું કોને મન નહિ થાય? અને કોને ચાલી શકે એમ પણ છે?

★

ત્રણ સ્ત્રીઓ પોતાના પતિઓની સ્મરણશક્તિ ઉપર વાતો કરતી હતી એક હતી પ્રોફેસરની પત્ની, બીજી હતી ડાક્ટરની ને ત્રીજી હતી ટ્રેનમાં મુસાફરી કરતા સેલ્સમેન'ની પત્ની

'મને લાગે છે કે મારા પતિ જેવો ભલક્કડ તો કોઈ જ આદમી નહિ હોય' પ્રોફેસરની પત્ની બોલી 'પોતે વ્યાખ્યાન માટે તૈયાર કરેલી નોંધો હમેશા ઘેર ભૂલી જાય છે ને પછી કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ આગળ ગલ્લાંતલ્લાં કરવાં પડે છે'

'તમે ભૂલો છો યાદ તો મારા પતિને બિલકુલ રહેતું જ નથી' ડાક્ટરની પત્નીએ કહ્યું વિઝિટે જાય છે ત્યારે મારા પતિ હંમેશ દવાની બેગ લઈ જતા નથી, ને પછી જ્યારે કંઈ જોઈએ ત્યારે આખો રસ્તો વગાડીને પાછા આવવું પડે છે!'

ત્યારે સેલ્સમેનની પત્નીએ કહ્યું

'તે દિવસે મારા પતિ ઘેર આવ્યા, હાથમાંની ઝોળી ડીમેથી મને આપી ને કહે આ પડેલા મેં તમને ક્યારેક જોયા હોય એવું લાગે છે!'

નાટ્યાચાર્ય ભરતમુનિ

સંગીતમાર્તંડ
પંડિતશ્રી ઓમકારનાથ ઠાકુર

ભારતવર્ષના પ્રાચીન આર્યોએ તત્ત્વજ્ઞાનના દર્શનમાં તથા રસશાસ્ત્ર અને નાટ્યશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં દર્શાવેલી અતલ ઊંડાણભરી મીમાંસામાં સરસાઈ ભોગવી છે. 'ભરતનાટ્યમ્' આજેય પ્રમાણભૂત ગ્રંથ રહ્યો છે. આવા નાટ્ય-મહર્ષિની જયંતી પ્રસંગે સંગીતમાર્તંડ, સંગીતપ્રભાકર, સંગીત-મહામહોદય જેવાં વિશેષણોથી શોભતા તથા સંગીતની ઉપાસના કાજે જીવન ન્યોચ્છાવર કરનાર, હિંદમાં તેમ જ હિંદ બહાર હિંદી સંગીતનો કીર્તિધ્વજ લહેરાવનાર અને જન્મે ગુજરાતી પંડિતશ્રી ઓમકારનાથજીએ આપેલું સંશોધનાત્મક પ્રવચન અહીં રજૂ કરીએ છીએ. ઉત્તમ કલાકારનું હૃદય ધરાવનાર પંડિતજીની વિદ્વત્તાનો આમાં આપણને પરિચય મળે છે. લેખ મોકલતાં તેઓ લખે છેઃ '...ના દિવાળીના વાર્ષિક અંક માટે એની માગણી થઈ. ઉપરાંત અન્ય દિવાળી અંકો માટે પણ એ પ્રવચન છાપવાની ઇચ્છા અનેક પત્રોમાં આવી; છતાં પ્રતિષ્ઠા, પ્રચાર તેમ જ વિષયની મહત્તા વિચારીને, વણમાગ્યે આપને મોકલ્યું છું.' 'અખંડ આનંદ' પ્રત્યેની એમની આ લાગણી માટે આભાર.

'સંગીત સંસદ'ને ઉપક્રમે, સંગીત-વિભૂતિઓની જયંતી ઊજવવાની પ્રથા, ગત ચાર વર્ષથી આરંભાઈ છે. અત્યાર સુધી યોગીશ્વર યાજ્ઞવલ્ક્ય, ભક્તશિરોમણિ હરિદાસ સ્વામી, 'મુક્તગંધર્વ' બૈજુ બાવરા અને સંગીતાવતાર ગુરુદેવ શ્રી વિષ્ણુ દિગંબરજીની જયંતીઓ આપણે ઊજવી.

રાજ્યક્રાંતિઓના વિનાશયુગમાં જે સાહિત્ય નષ્ટ થયું, તેનાથી ઐતિહાસિક સાંકળના અંકોડા તૂટ્યા. એ કોણ સાંધે ? શી રીતે સંધાય ?

કેટલાંયે રાજ્યો જન્મ્યાં, જીવ્યાં અને લય પામ્યાં. નવાં ઊગ્યાં અને આથમ્યાં. ઇતિહાસમાં એની આછી ટૂંકી રૂપરેખા જોવા મળે છે.

પરંતુ જેમના વડે જીવન જીવનીય બને છે, જેમના થકી ક્ષર અક્ષરસ્થાન પામે છે તથા જેમના વડે ક્ષણજીવી દીર્ઘજીવી અને મરણધર્મી અમર બને છે, એવા સ્થપતિઓ, કલાકારો, કવિઓ અને સંગીતકારોના ઇતિહાસ કોણ આલેખે ? ક્યારે આલેખાયા છે ?

સંગીત-વિભૂતિઓની જયંતી ઊજવવાની આ પ્રથા એટલા જ માટે આરંભી છે, કે જગત જેમને ભૂલી ગયું છે, તેમનું સાભાર સ્મરણ કરે. સ્થૂલ દેહ માટે જેમ ઝૂંપડી, ઘર કે મહેલની આવશ્યકતા છે, તેમ આત્મા માટે, સાહિત્ય, સંગીત અને કળા, એ અનિવાર્ય પ્રાણ છે. એ જેમના વડે મળે છે, એમનું પુણ્યસ્મરણ કરી આપણે ઋણમુક્ત થઈએ, એટલા માટે જ આ જયંતી-અનુષ્ઠાન આરંભ્યું છે.

આજે આપણે નાટ્યાચાર્ય ભરતમુનિનું જીવનદર્શન કરીએ. મહર્ષિ ભરત ક્યારે થયા, કોણ એમનાં માતપિતા, કયા કુળમાં થયા, કયા કાળમાં થયા, નાટ્યશાસ્ત્ર ક્યારે લખાયું, એ બધા સંશોધનના વિષયો છે.

સામાન્ય રીતે બહુજનસમાજ ભગવાન રામના લઘુબંધુ ભરતને ઓળખે છે. બીજા એક ભરત જડભરતને નામે પ્રસિદ્ધ છે અને શિક્ષિત સમુદાય દુષ્યંત-શકુંતલાના પુત્ર સર્વદમન ભરતને ઓળખે છે. કેટલાક તો શકુંતલાના એ પુત્રના નામ પરથી જ, આર્યાવર્તનું નામ 'ભારતવર્ષ' પડ્યું એવું ધારે છે. પરંતુ શ્રીમદ્ ભાગવતનો નીચેનો શ્લોક

બીજી કલ્પના આપે છે

प्रियव्रतो नाम सुतो मनो: स्वायम्भुवस्य ह
तस्याग्नीध्रस्त तो नाभिर्ऋषभस्स सुतस्तत ।
अवतीर्णं पुत्रशत तस्यासीद् ब्रह्मपारगम्
तेषां वै भरतो ज्येष्ठो नारायणपरायण ।
विख्यातं वर्षमेतद्यन्नाम्ना भारतमुत्तमम् ॥

ઇત્યાદિ વચનો એવુ કહી જાય છે, કે મનુવશમાં ભરત નામનો કોઈ પ્રસિદ્ધ રાજા થઈ ગયો, અને એના નામ પરથી 'ભારત વર્ષ' એ નામ પડ્યુ 'मनुर्भरत उच्यते।' મત્સ્યપુરાણના એ વચનાનુસાર મનુને જ ભરત કહ્યા છે

હિદુસ્તાનમાં બહારથી જે સર્વપ્રથમ સૂર્યવશી ક્ષત્રિયો આવ્યા, ઋગ્વેદ પ્રમાણે એ સહુ ભરત કહેવાતા ઋગ્વેદના ૩જા અને ૭મા મડળમાં ત્રિત્સુ અને સુદાસનો વારવાર ઉલ્લેખ આવે છે ઋગ્વેદના ૭મા મડળમાં વસિષ્ઠઋષિના સૂક્તો આવે છે એમાંના ઉલ્લેખ પરથી એવુ લાગે છે, કે મહર્ષિ વસિષ્ઠ ભરતોના પુરોહિત હતા અને ત્રિત્સુ એ જ ભરતકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા હતા ભરતો ના સુદાસ નામના રાજાને યુદ્ધમાં વસિષ્ઠે મદદ કરી હતી, એવુ વર્ણન પણ વાંચવા મળે છે એ સૂર્યવશી ભરતોની સાથે મહર્ષિ વિશ્વામિત્રનો પણ વસિષ્ઠ જેટલો જ પ્રગાઢ સબધ હતો ઋગ્વેદોક્ત મહર્ષિ વિશ્વામિત્રનાં સૂક્તોમાં પણ ભરતોના સબધમાં વિપુલ ઉલ્લેખ સાંપડે છે એક સૂક્તમાં એવુ પણ વર્ણન આવ્યુ છે, કે 'શતદ્રુ અને વિપાશા ના સગમ પર રેલના પાણીને લીધે ભરતોને રોકાઈ જવુ પડ્યું હતું, ત્યારે વિશ્વામિત્રે ભરતો માટે નદીઓની પ્રાર્થના કરી અને એ પ્રાર્થનાને બળે, પાણી ઊતર્યાં અને ભરતો સામે પાર જઈ શક્યા ત્રીજા સૂક્તમાં 'સુદાસરાજાને વિશ્વામિત્રે સહાય કરી', એવો ઉલ્લેખ છે 'विश्वामित्रस्य रक्षति ब्रह्मेद भारत जनम्।' આ કથા પણ વિચારવા જેવી છે વિશ્વામિત્ર પ્રમાણે જ ભરતોની સાથે અથવા 'ભરત' નામના સૂર્યવશી ક્ષત્રિયો સાથે ભરદ્વાજનો પણ સબધ હતો ૬ઠ્ઠા મડળમાં ભરદ્વાજનાં સૂક્તો આવેલાં છે એમા ભરતોનું, ભારત લોકોનું, ભરતોના અગ્નિનુ અને દિવોદાસ જે સુદાસના પિતા હતા, તેમનું વર્ણન આવેલુ છે

હિદુસ્તાનના લોકો 'ભારતજન' કહેવાતા તેનુ મૂળ આ ભરતો જ હતા, એ ઋગ્વેદનાં સૂક્તોથી સાબિત થાય છે અલબત્ત ઋગ્વેદનાં ભરતો અને મહાભારત યુદ્ધના ભરતો, એ ભિન્ન હતા, એવુ માનવાને ઘણાં કારણો છે

બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં સામાન્ય રીતે 'ભરત' શબ્દનો અર્થ 'ક્ષત્રિય વીર' અથવા 'ઋત્વિજ બ્રાહ્મણ' થતો

પ્રાગૈતિહાસિક સાહિત્યમાં 'ભરત' નામ બહુ આગળપડતું નજરે પડે છે, અને આપણા સમગ્ર દેશને એમના જ પરાક્રમને લીધે, 'ભરતખડ' અથવા 'ભારતવર્ષ' નુ નામ મળ્યુ છે પરતુ આ બધા ભરતોમાં આપણા આજના ઉત્સવ-નાયક નાટ્યાચાર્ય મહર્ષિ ભરત કયા? પ્રાચીનકાળ તપાસતાં ક્ષત્રિય અને બ્રાહ્મણોમાં બહુ ભેદ નથી જણાતો. બ્રાહ્મણ કર્મે ક્ષત્રિય ગણાતો, અને ક્ષત્રિય કર્મે બ્રાહ્મણ ગણાતો તેથી જ કદાચ બ્રાહ્મણ ગ્રથોમાં, ઋત્વિજ બ્રાહ્મણ અને વીર ક્ષત્રિય, ઉભય 'ભરત'ને નામે ઓળખાતા આપણા ભરતમુનિ બ્રાહ્મણ હતા? ક્ષત્રિય હતા? કોણ જાણે, શું હતા! પરતુ મને લાગે છે, બ્રાહ્મણ હશે નાટ્યવેદના ઉત્પાદક, સર્જક અને પ્રચારક બ્રાહ્મણ જ હશે ને!

જેના નામથી વાઙ્મયનાં ઘણાં પાનાં ભરાયેલાં છે, જેની કથા વેદ ને પુરાણમાં વર્ણવાયેલી છે, ઇંદ્રની એ પ્રસિદ્ધ અપ્સરા ઉર્વશીને, નૃત્યાભિનયમાં ભૂલ કરવાથી, મહર્ષિ

ભરતે શાપ દીધો હતો, એવો ઉલ્લેખ મત્સ્યપુરાણમાં મળે છે. આટલા પરથી એટલું અનુમાન નીકળે છે, કે મહર્ષિ ભરત પણ વૈદિક કાળના કોઈ બ્રહ્મર્ષિ હશે. ઋગ્વેદમાં ઉર્વશીનું નામ ઘણે ઠેકાણે આવેલું છે; અને કેટલેક સ્થળે તો તે વ્યક્તિવાચક પણ છે. તે સિવાય પુરુરવા સાથેનો તેનો સંબંધ તથા વિચ્છેદ, એ બધી વેદોક્ત અને પુરાણોક્ત ગાથાઓથી હિંદુ પ્રજા અજ્ઞાત નથી. જો ઉર્વશીનો કાળ શોધાય, તો એને કદાચ ગુરુપદે શોભે એવા અને ઉર્વશી જેવીને નૃત્યાભિનયની ભૂલને લીધે શાપ દેનારા મહર્ષિ ભરતનો કાળ શોધવામાં અડચણ ન આવે.

અર્વાચીન દૃષ્ટિ સામાન્ય રીતે મહર્ષિ ભરતને ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ થી ઈ. સ ૨૦૦ સુધીના ગાળામાં ક્યારેક થઈ ગયા હોવાનું ધારે છે. કીથ (Keith), હેગ (Haigh), લ્યુડર્સ (Luders) વગેરે પાશ્ચાત્ય ગ્રંથકારોએ પોતપોતાની દૃષ્ટિએ આપણા એ જૂના ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરી પોતાનાં મંતવ્યો રજૂ કર્યાં છે. એમની દૃષ્ટિથી જોનારા હિંદીઓ એમની માન્યતામાં તણાયા છે. અર્વાચીન અને પ્રાચીન બંને દૃષ્ટિઓ અને મંતવ્યોનો સાંગોપાંગ અભ્યાસ કરીને એના મંથનથી જે નિષ્કર્ષ નીકળે, એ જ સત્ય, એવું હું નમ્રપણે માનું છું. અન્ય સંસ્કૃતિમાં જન્મેલા, ઊછરેલા, અન્ય ભાષાભાષીઓ, સંસ્કૃતનો દીર્ઘ અભ્યાસ છતાં શબ્દોના અભ્યાસાર્થ, પ્રયોગાર્થ, સ્થાનપરત્વે સંયોગાર્થ અને એવી રીતે વાચ્યાર્થ, ધ્વન્યાર્થ, શ્લેષાર્થ વગેરે સૂક્ષ્મ અર્થ સમજવાને, સંપૂર્ણપણે શક્તિમાન નથી બની શકતા. અને તેથી જ કદાચ કીથ જેવા અભ્યાસીજને પણ તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણમાં ઉલ્લેખાયેલા 'શૈલૂષ' જેવો 'નટ' માટેનો સર્વસામાન્ય શબ્દ 'નટ' તરીકે ન સમજતાં, 'શૈલૂષ' એટલે 'નર્તક' એવો અર્થ કર્યો છે. તેવી જ રીતે 'नटस्य भुक्तम्' એ શબ્દોનો વાસ્તવિક અર્થ ન સમજતાં કીથ 'નટવર્ગની ભૂખ' એવો અર્થ કરે છે. કીથ કહે છે: 'We find, that in the days of Mahabhasya, the Nata's hunger is as proverbial as the dancing of the peacock.'

પાણિનિના 'क्तस्य च वर्तमाने' એ સૂત્ર પર 'क्तस्य च वर्तमाने नपुंसके भाव उपसंख्यानम्,' એ વાર્તિક લખતાં, પતંજલિએ 'क्तस्य च वर्तमाने नपुंसके भाव उपसंख्यानं कर्तव्यम् । छात्रस्य हसितं, मयुरस्य नृत्तम्, नटस्य भुक्तम्, कोकिलस्य व्याहृतमिति ॥' આ પ્રમાણે લખ્યું છે. તાત્પર્ય એ છે કે ભૂતકાળ વાચક ધાતુસાધિત વિશેષણના વર્તમાનકાળ વાચક અર્થ પ્રમાણે, જો નપુંસકલિંગી ભાવવાચક નામ જેવો ઉપયોગ થયો હોય, તો તેવે વખતે ષષ્ઠી વિભક્તિનો ઉપયોગ કરવો અને એ ભાવવાચક નામના ઉદાહરણ તરીકે 'छात्रस्य हसितम्' 'नटस्य भुक्तम्' 'मयुरस्य नृत्तम्' ઇત્યાદિ પ્રકારો ઉલ્લેખવામાં આવ્યા છે. અને એ રીતે 'વિદ્યાર્થીઓનું હસવું,' 'નટોનો ઉપભોગ,' 'મોરનો નાચ,' એ જ અર્થો અહીં અભિપ્રેત છે, એ સ્પષ્ટ રીતે સમજાશે એટલે 'नटस्य भुक्तम्'નો અર્થ 'નટનો ઉપભોગ,' નહિ કે 'નટની ભૂખ.' અર્થના આવા જ અનર્થો થાય અને એ અનર્થોને સત્ય સાબિત કરવા માટે નવા અનર્થો ઉપજાવાય આવું આપણાં ઘણાં પ્રાચીનશાસ્ત્રો માટે થઈ આવ્યું છે. કાયદાથી એ રોકી શકાતું નથી એ દુઃખ છે, અને આવા પાશ્ચાત્ય લેખકોના હિંદી અનુયાયીઓ આપણા જ્ઞાન, શાસ્ત્ર અને ઇતિહાસ વિશે કેટલું અસત્ય-તિમિર ફેલાવે છે, કે જેથી સત્યને શોધવામાં, નકા પરિશ્રમ પડે છે.

ઉપલબ્ધ વૈદિક વાઙ્મયમાં 'શૈલૂષ'

'विश्वरूप' 'वज्रानर्ती', વગેરે શબ્દો પ્રાચીન નાટ્ય-સંસ્થાને ધ્વનિત્ કરે છે

આપણે ત્યાં ઘણીવાર આપણા પુરોહિતો અને શુકદેવ યજુર્વેદનાં રુદ્રાધ્યાયનો અનુવાક બોલી જાય છે, ત્યારે આપણને ખ્યાલ સરખો ય નથી આવતો, કે એમાં પણ નાટ્યના બીજો રહેલાં છે યજુર્વેદ માધ્યંદિની શાખાના રુદ્રાધ્યાયના ૨૨મા મંત્રથી આરંભાતા ઉક્ત અનુવાકમાં આવેલા ૨૫ ૨૬ અને ૨૭મા મંત્રમાં, 'विरूपेभ्यो विश्वरूपेभ्यश्च' એનાથી, આખી નટસંસ્થા-નવાંનવાં રૂપ ધારણ કરનારી એક પ્રજાનો ઉલ્લેખ થતો હોય, એવું સ્પષ્ટ દેખાય છે એ મંત્રો આ રહ્યા

नमो गणेभ्यो गणपतिभ्यश्च वो नमो नमो व्रातेभ्यो व्रातपतिभ्यश्च वो नमो नमो गृत्सेभ्यो गृत्सपतिभ्यश्च वो नमो नमो विरूपेभ्यो विश्वरूपेभ्यश्च वो नम ॥ २५ ॥

नम सेनाभ्य सेनानिभ्यश्च वो नमो नमो रथिभ्यो अरथेभ्यश्च वो नमो नम क्षत्तृभ्य सङ्ग्रहीतृभ्यश्च वो नमो नमो महद्भ्यो अर्भकेभ्यश्च वो नम ॥ २६ ॥

नमस्तक्षभ्यो रथकारेभ्यश्च वो नमो नम कुलालेभ्य कर्मारेभ्यश्च वो नमो नमो निषादेभ्य पुञ्जिष्टेभ्यश्च वो नमो नम श्वनिभ्यो मृगयुभ्यश्च वो नम ॥ २७ ॥

ગણો અને ગણોના અધિપતિરૂપ રૂપ ધારણ કરનાર હે રુદ્ર ! આપને નમસ્કાર વ્રાતગણ અને વ્રાતગણના પતિ એવા રુદ્રને પ્રણામ મેધાવિન અને એના અધિપતિ એવા રુદ્રને વંદન વિરૂપરૂપ, વિકૃતરૂપ, વિગતરૂપ તથા વિશ્વના અનેકવિધ સ્વરૂપ ધારણ કરનાર એવા રુદ્રને નમસ્કાર !

સેનારૂપ અને સેનાપતિરૂપ એવા રુદ્રને પ્રણામ રથવાળા અને રથ વગરના, રથમાં બેઠેલા અને રથના અધિષ્ઠાતા તથા સારથિરૂપ એવા રુદ્રને નમસ્કાર વિદ્વાદિ ઉત્કૃષ્ટરૂપ અને પ્રાણાદિ વડે અલ્પરૂપ એવા રુદ્રને નમસ્કાર

શિલ્પી, રથકાર, કુંભાર, લુહાર, ભિલ વગેરેનાં રૂપ ધારણ કરનાર હે રુદ્ર ! આપને પ્રણામ, તથા પુલ્કસાદિરૂપ રુદ્રને નમસ્કાર શ્વાનોને નમન કરનાર એવા રુદ્રને પ્રણામ, અને મૃગોની કામના કરનાર એવા શિકારીરૂપ રુદ્રને નમસ્કાર

એ અનુવાકમાં આવેલો 'नमो विरूपेभ्यो विश्वरूपेभ्यश्च नमो' માંનો વિશ્વરૂપ શબ્દ જે સામાન્ય અર્થમાં એ અનુવાકમાં વપરાયો છે એ જોતાં 'विश्वरूप' એ શબ્દ 'નટ' ને માટે જ પ્રયુક્ત થયો હોવો જોઈએ એમ નિસંશય લાગે છે રૂપ અને વિશ્વરૂપ એ બંને શબ્દોને વિચારતાં એને નટ અને નાટ્યની સાથે સંબંધ હોવો જ જોઈએ એમ સહજ કલ્પી શકાય છે પોતે જે હોય એનાથી જુદું રૂપ લેવું, જુદો વેશ ભજવવો, જુદો સ્વાંગ રચવો, એ અર્થમાં જ વિશ્વરૂપ શબ્દ પ્રયુક્ત થયો છે તેવી જ રીતે 'તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ'માં પણ અગાઉ જણાવેલો શૈલૂષ શબ્દ કે જે સંપૂર્ણપણે નટવાચી જ છે, એનો ઉલ્લેખ મળે છે પુરુષમેધની બલિવિધાનની યાદીમાં શૈલૂષ શબ્દ આવે છે યજુર્વેદાન્તર્ગત જે વિશ્વરૂપ નામના લોકો હતા, તે જ પાછળથી શૈલૂષ કહેવાયા હશે વ્યાકરણાચાર્ય પાણિનિના 'छंदोगौक्थिकयाज्ञिक बह्वृचनटस्य ' એ સૂત્રથી નટ વગેરેનો કોઈ आम्नाय ગ્રંથ પણ હશે, એવું ય પ્રત્યયથી દેખાઈ આવે છે ઉપરાંત 'पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयो ' આ સૂત્રથી પારાશર્ય અને શિલાલિએ લખેલાં ભિક્ષુસૂત્ર અને નટસૂત્ર પણ એ કાળમાં પ્રચારમાં હતાં તે જ પ્રમાણે 'कर्मन्दकृशाश्वादिनि ' એ સૂત્રથી કૃશાશ્વિન્ એટલે કૃશાશ્વએ લખેલા નટસૂત્રનો વિદ્યાર્થી એવું પ્રતિપાદન થાય. કૃશાશ્વિન્ પ્રમાણે જ પારાશરિન્ અને શિલાલિન્ એવા શબ્દો પારાશર અને શિલાલિનાં સૂત્રોના વિદ્યાર્થીઓ માટે વપરાતા એના પરથી એટલું નક્કી થાય છે, કે નટોનો आम्नाय ગ્રંથ તથા નટસૂત્ર જેવા ગ્રંથો પાણિનિ પૂર્વે વિદ્યમાન હતા '

કીથ આદિ પાશ્ચાત્ય પંડિતો નટ શબ્દનો

કોઈ નિશ્ચિત અર્થ માનતા નથી; પરંતુ નટ એ સંસ્કૃતના નૃત્‌નું પ્રાકૃતરૂપ માને છે. પાણિની नमति इति नटः એવું રૂપ આપે છે. અને એનો અર્થ नटः शैलूषः એવો વ્યાકરણ સંપ્રદાયમાં આપવામાં આવ્યો છે. शैलूषः એટલે 'અભિનય કરનારો નટ' એ અર્થ વૈદિકકાળથી ચાલતો આવ્યો છે, એ આપણે જોયું છે. આ બધા ઉલ્લેખોથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે જ, કે પાશ્ચાત્ય પંડિતોના કથન મુજબ 'ભારતીય નાટ્ય' અને 'ભરત નાટ્યશાસ્ત્ર,' બહુ પ્રાચીન નહિ, છતાં ખ્રિસ્તાબ્દની ઘણી પૂર્વે થઈ ગયા હોવા જોઈએ, એ સમજી શકાશે.

હવે એક બીજી દષ્ટિ. આપણી પાસે ઉપલબ્ધ વાઙ્‌મયમાં જૂનામાં જૂનાં નાટકો ક્યારે લખાયાં, કયા કાળમાં ભજવાયાં, એના લેખકો કોણ એ જો સંશોધાય, તો એના પરથી પણ આપણે એટલું અનુમાન તો કરી શકીશું, કે એ નાટ્યકાળ પૂર્વે, ભરતમુનિનું ઉપલબ્ધ નાટ્યશાસ્ત્ર સંપાદન થઈ ગયું હોવું જોઈએ.

માન્ય રીતે પ્રાચીન નાટકોમાં તરત ધ્યાન ખેંચે એવાં 'અભિજ્ઞાન શાકુંતલ,' 'માલવિકાગ્નિમિત્ર,' 'વિક્રમોર્વશીય' વગેરે કાળિદાસનાં નાટકો તેમ 'ઉત્તરરામચરિત્ર,' 'માલતી–માધવ,' 'અજાતશત્રુ,' 'પ્રતિજ્ઞાચાણક્ય', 'સ્વપ્નવાસવદત્તા', 'પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ', તથા 'મૃચ્છકટિક', 'મુદ્રારાક્ષસ' વગેરે જુદાજુદા કવિઓનાં લખેલાં નાટકો અત્યારે ઉપલબ્ધ છે. તે સિવાય, 'નાટ્યશાસ્ત્ર'ના ભાષ્યકર્તા અભિનવગુપ્તે પોતાની 'અભિનવભારતી ટીકા'માં લખ્યું છે: 'नाट्यायितरयोदाहरणं महाकविसुबन्धुनिबद्धो वासवदत्ता नाट्यपाराख्यः समस्त एव प्रयोगः तत्र हि बिन्दुसारः प्रयोज्यवस्तुक उदयनचरिते सामाजिकी कृतः' અર્થાત્ મહાકવિ સુબંધુએ 'ઉદયનચરિત' નામનું નાટક રચ્યું હતું. ધ્વન્યાલોકની 'લોચન ટીકા'માં 'વત્સરાજચરિત' નામના નાટકનો પણ ઉલ્લેખ છે. કદાચ આ બંને નામ એક જ નાટકનાં પણ હોય.

આ બધાં નાટકોના કર્તાઓ કાળિદાસાદિ કવિઓ ક્યારે થઈ ગયા, એનો કાળનિર્ણય શોધવાને અત્યાર સુધી ઘણા પંડિતોએ મહાપ્રયાસો કર્યા છે; પરંતુ એ ક્ષેત્રના અનેક પ્રયાસો એકમતી નિર્ણય પર આવી શક્યા નથી. વિક્રમાબ્દનો આરંભ કરનાર શકારિ વિક્રમાદિત્ય, કે જે એક પ્રસિદ્ધ સમ્રાટ હશે, ત્રિખંડભૂમિનો શાસક હશે, છતાં એ વિક્રમાદિત્યનું પણ નિર્ણયાત્મક ચરિત્ર, ઐતિહાસિક રાજ્યકાળ વગેરે મતાંતરરહિતરૂપે નિર્ણી શકાયું નથી. એક ઐતિહાસિક ભૂપતિનો રાજ્યકાળ ન નિર્ણાય તો કવિઓનો નાટ્યકાળ અને એમનો જીવનકાળ ક્યાંથી શોધાય? શી રીતે શોધાય?

ઇતિહાસના અનેક ગ્રંથોનાં સેંકડો પાનાં ઉથલાવીને આનો આપણે નિર્ણય શોધવો રહ્યો.

વત્સરાજ ઉદયન સંસ્કૃત સાહિત્યની એક પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિ છે. બાણ, કાળિદાસ, ગુણાઢ્ય, ભાસ, વિષ્ણુગુપ્ત કૌટિલ્ય તેમ જ શ્રી હર્ષ આદિ મહાન કવિઓએ એની વિશદ કીર્તિગાથા ગાઈ છે. 'સ્વપ્નનાટક'માં ઉદયનને વૈદેહીપુત્ર લખ્યો છે અને પુરાણોની રાજ્યવંશાવલિ અનુસાર વત્સરાજ ઉદયનને શતાનીકનો પુત્ર વર્ણવ્યો છે. 'મંજુશ્રીમૂલકલ્પ'માં પણ એવો જ ઉલ્લેખ છે. તેમ 'પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ'માં પણ એની પુષ્ટિ મળે છે. મહાભારતાનુસાર વત્સરાજ ઉદયનના પિતા શતાનીક ભારતયુદ્ધ પછીના પૌરવ કુળના દ્વિતીય શતાનીક હતા.

બૌદ્ધ ગ્રંથો જોતાં તથાગત બુદ્ધ અને ઉદયન બંને સમકાલીન લખ્યા છે. હ્યુ-એન-સંગ પણ 'કૌશામ્બીના રાજા ઉદયને ભગવાન બુદ્ધની તેમના મૃત્યુ પૂર્વે, એક વિશાળ મૂર્તિ બનાવી હતી.' એવો ઉલ્લેખ કરે છે.

ઉદયન ગજવિદ્યામાં અત્યંત પ્રવીણ હતા.

એવો ઉલ્લેખ મળે છે કે ઘોષવતી વીણાના વાદન વડે એ મત્ત હાથીઓને મંત્રમુગ્ધ કરતા અને પકડી લેતા એ જ ઉદયનના જીવનપ્રસંગ ઉપરથી, મહાકવિ ભાસે 'સ્વપ્ન નાટક' લખ્યું હોવાનું પ્રસિદ્ધ છે એના પરથી એટલું કલ્પી શકાય છે, કે મહાકવિ ભાસ ઉદયન પછી થયા હોવા જોઈએ, અથવા એમ પણ કહી શકાય, કે મહાકવિ ભાસ વત્સરાજ ઉદયનના અનુવર્તી હશે કેટલાક મહાકવિ ભાસને મહાપદ્મ નંદના સમકાલીન ગણે છે જો એ નંદના સમકાલીન હોય, તો કૌટિલ્ય વિષ્ણુગુપ્ત અને ભાસ પણ સમકાલીન જ ગણાય મહાકવિ ભાસનાં અનેક નાટકો પ્રસિદ્ધ છે એ જ ભાસ કવિના ચારુદત્તના રૂપાંતરરૂપે સમ્રાટ શૂદ્રકરચિત 'મૃચ્છકટિક' રચાયું હોય, એવું આપણે ખાતરીથી અનુમાન કરી શકીએ છીએ અને શૂદ્રક, પ્રચલિત વિક્રમ સંવતથી ઘણે પૂર્વે આંધ્રયુગમાં થઈ ગયાના પુરાવાઓ સાંપડે છે વિષ્ણુગુપ્ત કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં, મહાકવિ ભાસના બે શ્લોકો ઉદ્ધૃત થયેલા દેખાય છે ભાસકૃત 'પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ' નામના નાટકમાં એ મળી આવે છે એના પરથી એવું પણ અનુમાન નીકળે છે, કે મહાકવિ ભાસ ચાણક્યની પૂર્વે થઈ ગયા હોવા જોઈએ ભાસ પોતાનાં નાટકોને અંતે, જે ભરતવાક્ય લખતા, તેમાં પણ એ એવું લખતા, કે 'હિમાલય અને વિંધ્યસાગર પર્યંત અમારો રાજસિંહ એકછત્ર રાજ્ય કરો' વત્સરાજ ઉદયન પછી અને કૌટિલ્યની પૂર્વે, ભૂમિનો એકછત્ર શાસક, એ મહાપદ્મ નંદ જ હતો નંદને માટે પુરાણોએ પણ 'એકછત્ર શાસક' એ જ વિશેષણનો ઉપયોગ કર્યો છે વિશાખદત્ત રચિત 'મુદ્રારાક્ષસ' નાટકમાં નંદને नैवनवतिशतद्रव्यकोटीश्वर તથા 'કથાસરિત્સાગર'માં પણ, એને નવ્વાણું કરોડનો અધિષ્ઠાતા ગણ્યો છે 'કામન્દકીય નીતિસાર' અને અન્ય ગ્રંથોમાં નંદની વિપુલ સંપત્તિને કારણે એને 'સર્વાર્થસિદ્ધિ' કહેતા પુરાણોમાં તો મહાપદ્મને બીજા ભાર્ગવ પરશુરામ તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે, કારણકે મહાપદ્મે પરશુરામની માફક ઘણાં ક્ષત્રિય રાજ્યોનો નાશ કર્યો હતો, અને પાંચાલ, શૂરસેન, કલિંગ વગેરે રાજાઓનો નાશ કરીને, તે એકછત્ર અતિબલ અનુલંઘિત શાસનસામ્રાટ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો હતો

આ બધા ઉલ્લેખો જોતાં મહાકવિ ભાસ નંદકાળમાં થઈ ગયા હોય એવું કેટલાક અનુમાને છે પરંતુ મહાકવિ ભાસ ઉદયનના ઉત્તરવર્તી હોવા વિશે ખાતરી થતી જાય છે અગાઉ જણાવ્યું તેમ ભાસે લખેલું 'સ્વપ્નનાટક' ઉદયન સંબંધી જ છે, અને ઉદયનની કેટલીક ઘટનાઓ ઉપરથી જ એ લખાયું હોવું જોઈએ વળી 'મૃચ્છકટિક' નાટકના કર્તા શૂદ્રકની પૂર્વે જ ભાસ કવિ થઈ ગયા હોવા જોઈએ, એમાં સંશયને સ્થાન નથી જ, કારણ શૂદ્રકનું 'મૃચ્છકટિક' એ ભાસના 'ચારુદત્ત'નું રૂપાંતર જ છે, એ વિદ્વાનોથી અજાણ્યું નથી અને શૂદ્રક વર્તમાન વિક્રમ સંવતની ઘણી પૂર્વે આંધ્રકાળમાં થઈ ગયા હોવાના ઘણા પુરાવા લભ્ય થતા જાય છે, તદુપરાંત ભગવાન કૌટિલ્યે પોતાના અર્થશાસ્ત્રમાં જે ભાસના શ્લોકો ઉદ્ધૃત કર્યાં છે, એના પરથી પણ એ અનુમાનને પુષ્ટિ મળે છે, કે ભાસ ચાણક્ય કૌટિલ્યની પૂર્વે જ થઈ ગયા હોવા જોઈએ એ ભાસ કવિ પણ 'ભરતનાટ્ય'ના નિયમોને અનુસરતા અને તદનુસાર નાન્દી સૂત્રધારથી આરંભીને ભરતવાક્યથી પૂર્ણાહુતિ કરતા આ રીતે વિચારતાં અને ભારતયુદ્ધ પછી પુરાણોની ગણતરી પ્રમાણે કૌંતેય અર્જુનના પૌત્ર પરીક્ષિતના જન્મથી માંડીને મહાપદ્મના અભિષેક પર્યંત ૧૫૦૦ વર્ષનો કાળ વીત્યો હોવાની ગણના, ગણિતશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પુરવાર

થઈ શકી છે. એટલે આ બધાની ઘણી પૂર્વે મહર્ષિ ભરતનો કાળ મૂક્યા વગર છૂટકો નથી.

આ સિવાય બીજા કેટલાક પુરાવાઓ જોઈએ. મુનિ વરરુચિ સંવતપ્રવર્તક વિક્રમાદિત્યના પુરોહિત હતા; અને સુબંધુ સાહસાંક વિક્રમના પુરોહિત વરરુચિના ભાણેજ હતા. 'કથાસરિતસાગર' તથા 'કલ્પદ્રુકોષ'ના કથન મુજબ–

'विक्रमादित्यपर्यायो महेन्द्रादित्यसंभवः ॥ ६२ ॥

असौ विषमशीलोऽपि साहसांकः शकोत्तरः ॥ ६३ ॥

આના પરથી એવું લાગે છે કે શકારિ વિક્રમનું નામ 'હર્ષ' પણ હતું.

श्रीहर्षविक्रमनराधिपमातृगुप्त-

गर्गाष्मकुट्टनखकुट्टकबादराणाम् ।

एषां मतेन भरतस्य मतम् विगाह्य

घुष्टं मया समनुगच्छत रत्नकोशम् ॥

આના પરથી આપણે બળવાન અનુમાન કરી શકીએ કે નરાધિપ શ્રીહર્ષ વિક્રમે તથા માતૃગુપ્તે નાટ્યમહર્ષિ ભરતમુનિના નાટ્યશાસ્ત્ર ઉપર કોઈ ભાષ્યગ્રંથ કે ટીકાગ્રંથ યા બૃહદ્ વાર્તિકગ્રંથ લખ્યો હશે. અહીં એટલું ભૂલવું ન જોઈએ કે સમુદ્રગુપ્ત વિક્રમાંક, ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમ, સ્કંદગુપ્ત વિક્રમ–એ બધા હર્ષનામધારી નહોતા. તેથી સહજ અનુમાન થઈ શકે છે, કે શકારિ હર્ષવિક્રમ અને ઉપર્યુક્ત માતૃગુપ્ત, બંને સમકાલીન હતા. અને આ બધું વિચારતાં વિક્રમાબ્દ તથા શૂદ્રકાબ્દની વચ્ચે ૬૯૮ વર્ષનું અંતર હોવું જોઈએ એમ લાગે છે. બ્રાહ્મણ-સમ્રાટ શૂદ્રક વર્તમાન વિક્રમ સંવતની પૂર્વે થઈ ગયા; અને એમણે 'ભરતનાટ્ય' ઉપર ભાષ્યગ્રંથ રચ્યો હતો. કલ્હણ પણ વિક્રમાદિત્ય અને શૂદ્રક એ બંનેને પૃથક્ માનતો હતો.

પ્રસિદ્ધ અરબી યાત્રી અલ-બે-રૂનીના કથન મુજબ શ્રીહર્ષ અને વિક્રમાદિત્ય, એ બેની વચ્ચે ૪૦૦ વર્ષનું અંતર હતું એવું ઉલ્લેખાયું છે. આ બધાનો નિષ્કર્ષ કાઢતાં :

ટૂંકાણમાં–(૧) કાશ્મીરના આનંદવર્ધન, કવિ ભવભૂતિ, નિરુક્ત વ્યાખ્યાકાર દુર્ગ, ભદંત અશ્વઘોષ, મહાકવિ ભાસ વગેરે બધાની પૂર્વે ભરતમુનિ થઈ ગયા હતા, એમાં સંશયને સ્થાન નથી. (૨) આખ્યાન, કથા–વાર્તા, નાટકો વગેરે કવિઓની એ બધી કૃતિઓ જનતા સામે આવી, તે પૂર્વે ભરત થઈ ગયા એ સિદ્ધ વાત છે. (૩) આચાર્ય અભિનવગુપ્તે 'ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર' પર ટીકા રચી છે. (૪) તિરહુત નરેશ શ્રી નાન્યદેવે પણ ભરતમુનિના એ મહાન ગ્રંથ પર 'ભરતભાષ્ય' નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે. (૫) સ્થાણ્વીશ્વર મહારાજ શ્રી હર્ષવર્ધનના રાજ્યકવિ શ્રી બાણભટ્ટ પણ ભરતમુનિનું ઋણ સ્વીકારે છે. (૬) નિરુક્તકાર યાસ્ક, જે મહાભારતના કાળથી લગભગ ૩૦૦ વર્ષના અરસામાં થઈ ગયાનું મનાય છે, તે પણ ભરતમુનિનું પૂર્વાચાર્ય તરીકે સ્મરણ કરે છે. (૭) શ્રી શંકુક, શ્રી લોલ્લટ તથા શ્રી ઉદ્ભટ આદિ મહાનુભાવોએ પણ ઉક્ત શાસ્ત્રગ્રંથ પર ભાષ્યો લખ્યાં છે. (૮) શુંગવંશના પ્રવર્તક સમ્રાટ પુષ્યમિત્રના પુરોહિત આચાર્ય પતંજલિ પોતાના વ્યાકરણ–મહાભાષ્યમાં, જે પુરાતન નાટકનો ઉલ્લેખ કરે છે, એ પુરાતન નાટકની પૂર્વે, ભરતમુનિ થઈ ગયાની સાબિતી મળે છે. (૯) મહાભારતના કર્તા, ભગવાન વેદવ્યાસ જેવા પણ, જેમના રાજ્યાભિષેકનું વર્ણન, માત્ર કાને આવેલી કથા પરથી જ જાણતા, એ પૃથ્વીના આદ્યરાજા વેનપુત્ર પૃથુએ ગાયકો, માગધ, સૂત, ભાટ તથા ચારણોને, મગધ અને આનૂપ ભૂમિ દક્ષિણામાં આપી હતી. આ ઉલ્લેખથી એવું અનુમાન નીકળે છે કે મહર્ષિ ભરતે સ્થાપેલી આ નાટ્ય–સંસ્થા ક્રમશઃ ધંધાદારી લોકોના હાથમાં જતાં, એની એક સ્વતંત્ર જાતિ નિર્માણ થઈ હશે; જે જાતિને મહારાજ પૃથુવૈન્યે આનૂપ ભૂમિઓ

દક્ષિણામાં આપી હશે આના પરથી પણ એટલું ચોખ્ખું અનુમાન નીકળે છે કે મહારાજા પૃથુ વૈન્યની પૂર્વે મહર્ષિ ભરત થઈ ગયા હશે (૧૮) યજુર્વેદનો અનુવાક, વેદોક્ત છંદની પ્રસિદ્ધ અપ્સરા ઉર્વશીની નૃત્યાભિનયમાં થયેલી ભૂલને લીધે, ભરત મહર્ષિએ તેને આપેલો શાપ, પૃથ્વીના આદ્ય મહારાજા પૃથુ વૈન્યે માગધ સૂતાદિકને આપેલી દક્ષિણા, ઋગ્વેદોક્ત કથાનકોમાં આવેલી ભરતોની કથા, 'मनुर्भरत उच्यते' એ કથન, એ બધાં પ્રમાણોનો વિચાર કરતાં મહર્ષિ ભરત વૈદિક કાળના અથવા લગભગ તે જ કાળમાં થઈ ગયેલા કોઈ બ્રહ્મર્ષિ હોવા જોઈએ

હવે ખુદ 'નાટ્યશાસ્ત્ર'માં દૃષ્ટિ નાખતાં જે પ્રત્યક્ષ ઉપલબ્ધિ થાય છે તેનો સાર પણ આપણે જોઈ જઈએ

નાટ્યવેદની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં મહર્ષિ ભરતમુનિ કહે છે

श्रूयतां नाटयवेदस्य संभवो ब्रह्मनिर्मित ।

'હે શ્રોતાઓ! સાંભળો નાટ્યવેદનો ઉદ્ભવ બ્રહ્માના નિર્માણ પ્રમાણે થયો છે'

વળી કહે છે

पूर्वं कृतयुगे विप्रा वृत्ते स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
त्रेतायुगेऽथ सम्प्राप्ते मनोर्वैवस्वतस्य च ॥
ग्राम्यधर्मप्रवृत्ते तु कामलोभवशंगते ।
ईर्ष्या क्रोधाभिसमूढे लोके सुखितदु खित ।

જ્યારે ત્રેતાયુગને આરંભે, વૈવસ્વત મન્વન્તરમાં લોકો ગ્રામ્યધર્મમાં રચ્યાપચ્યા રહેવા લાગ્યા, કામ લોભાદિકને વશ બનીને ઈર્ષ્યા અને ક્રોધથી સંમૂઢ બનેલા લોકો દુ:ખ પામવા લાગ્યા, અને જ્યારે વેદાદિક જ્ઞાન સામાન્ય જનતાને દુર્લભ પડ્યું— ત્યારે નાટ્યશાસ્ત્રના કથન મુજબ—

न वेदव्यवहारोऽयं संश्राव्य शूद्रजातिषु ।
तस्मात् सृजापरं वेद पञ्चमं सार्ववर्णिकम् ॥

વેદાદિ જ્ઞાન શૂદ્ર જાતિને સાંભળવા સાંપડતું ન મળતું, ત્યારે તમામ વર્ણો માટેનો નવો પંચમ વેદ ભરતમુનિએ નિર્માણ કર્યો

એટલે તમામ વર્ણોને પોતપોતાનાં કર્તવ્ય કર્મમાં યોજવા અને વેદનું સમ્યક્જ્ઞાન તમામ વર્ણોને સુલભ રીતે મળે, એવો ચારે વેદોમાંથી સાર ગ્રહીને ભરત મુનિએ 'નાટ્યવેદ' નામનો પાંચમો વેદ નિર્માણ કર્યો

जग्राह पाठ्यमृग्वेदात् सामभ्यो गीतमेव च ।
यजुर्वेदादभिनयान् रसानाथर्वणादपि ॥

ઋગ્વેદમાંથી પાઠ, સામવેદમાંથી ગીત, યજુર્વેદમાંથી અભિનય અને અથર્વવેદમાંથી રસ ખેંચીને, નાટ્યવેદનું ભરતમુનિએ નિર્માણ કર્યું

આ બધાં વચનો પરથી એટલું સહજ પુરવાર થાય છે, કે સામાન્ય ઇતિહાસના અતીત કાલમાં જનકલ્યાણ અને લોકશિક્ષણને અર્થે, મહર્ષિ ભરતમુનિએ બ્રહ્માની પાસેથી આ જ્ઞાન સંપાદન કરીને, અને ચારે વેદોમાંથી સાર ખેંચીને, આ નવા નાટ્યવેદ અથવા ગંધર્વવેદ અથવા પંચમ વેદનું સર્જન કર્યું હશે.

વળી મહર્ષિ ભરતે પોતાની નૂતન નાટ્યસંસ્થા માટે ભિન્નભિન્ન દેવો પાસેથી, ભિન્નભિન્ન વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરી હતી એ એમના જ શબ્દોમાં આપણે જોઈએ

प्रीतस्तु प्रथमं शक्रो दत्तवान् स्वध्वजं शुभम् ।
ब्रह्मा कमण्डलुं चैव भृंगारम् वरुणस्तथा ॥
सूर्यश्छत्रं शिवः सिद्धिं वायुर्व्यजनमेव च ।
विष्णुः सिंहासनं चैव कुबेरो मुकुटं तथा ॥
श्राव्यत्वं प्रेक्षणीयस्य ददौ देवी सरस्वती ।

અને છેલ્લે—

शेषा ये देवगंधर्वा यक्षराक्षसपन्नगा ॥

નાટ્યસંસ્થાની સ્થાપના માટે મહર્ષિ ભરતમુનિને સર્વપ્રથમ ઇંદ્રે પોતાનો ધ્વજ આપ્યો, બ્રહ્માએ કમંડલુ આપ્યું, વરુણે ભૃંગાર, સૂર્યે છત્ર, શિવે સિદ્ધિ, વાયુએ વ્યજન, વિષ્ણુએ સિંહાસન, કુબેરે મુકુટ, દેવી સરસ્વતીએ શ્રવણની શક્તિ અને શેષ રહ્યું તે સર્વ દેવ, ગંધર્વ, યક્ષ, રાક્ષસ અને

નાગોએ અર્પણ કર્યું.

આના પરથી આપણે કલ્પી શકીશું, કે ભરતમુનિનું સ્વાયત્ત વ્યક્તિત્વ કેટલું બલવત્તર હશે કે જેમને ઇંદ્ર, વરુણ, સૂર્ય, શિવ, વિષ્ણુ, કુબેર, સરસ્વતી, દેવગંધર્વ આદિ સર્વેએ પોતાની વિશેષ વસ્તુઓ, આ નૂતન વેદની પ્રતિષ્ઠાપના માટે અર્પણ કરી.

ભરતમુનિ પોતે રચેલા આ નાટ્યવેદમાં શું શું હશે એનો ઉલ્લેખ કરતાં જણાવે છે, કે—

त्रैलोक्यस्यास्य सर्वस्य नाट्यं भावानुकीर्तनम् ।
क्वचिद्धर्मः क्वचित्क्रीडा क्वचिदर्थः क्वचिच्छ्रमः ॥
क्वचिद्धास्यं क्वचियुद्धं क्वचित्कामः क्वचिद्वधः ।
धर्मो धर्मप्रवृत्तानां कामः कामोपसेविनाम् ॥
निग्रहो दुर्विनीतानां विनीतानां दमक्रिया ।
क्लीबानां धाष्टर्यकरणमुत्साहः शूरमानीनाम् ॥
अबुधानां विबोधश्च वैदुष्यं विदुषामपि ।
ईश्वराणां विलासश्च स्थैर्यं दुखार्दितस्य च ॥
अर्थोपजीविनामर्थो वृत्तिरुद्विग्नचेतसाम् ।
नानाभावोपसंपन्नं नानावस्थान्तरात्मकम् ॥
लोकवृत्तानुकरणं नाट्यमेतन्मया कृतम् ।
उत्तमाधममध्यानां नराणां कर्मसंश्रयम् ॥
हितोपदेशजननं नाट्यमेतद्भविष्यति ।
एतद् रसेषु भावेषु सर्वकर्मक्रियासु च ॥
सर्वोपदेशजननं नाट्यमेतद्भविष्यति ।
दुःखार्तानां श्रमार्तानां शोकार्तानां तपस्विनाम् ॥
विश्रामजननं लोके नाट्यमेतद्भविष्यति ।
धर्म्यं यशस्यमायुष्यं हितं बुद्धिविवर्धनम् ॥
लोकोपदेशजननं नाट्यमेतद्भविष्यति ।
न तज्ज्ञानं न तच्छिल्पं न सा विद्या न सा कला ॥
न स योगो न तत्कर्म नाट्येऽस्मिन् यन्न दृश्यते ।
सर्वशास्त्राणि शिल्पानि कर्माणि विविधानि च ॥
अस्मिन्नाट्ये समेतानि तस्मादेतन्मया कृतम् ।

નાટ્ય એ ત્રણે લોકનું ભાવાનુકીર્તન છે. આ નાટ્યમાં ક્વચિત્ ધર્મ, ક્વચિત્ ક્રીડા, ક્વચિત્ અર્થ, ક્વચિત્ શ્રમ, ક્વચિત્ હાસ્ય, ક્વચિત્ યુદ્ધ, ક્વચિત્ કામ, ક્વચિત્ વધ, ધર્મપ્રવૃત્તો માટે ધર્મ, કામસેવીઓ માટે કામ, દુર્વિનીતો માટે નિગ્રહ, વિનીતો માટે દમ, ષંઢો માટે ધાર્ષ્ટ્ય, શૂરોને માટે ઉત્સાહ, અબુધજનો માટે પ્રબોધ, જ્ઞાનીઓ માટે જ્ઞાન, ઐશ્વર્યવાળાઓ માટે વિલાસ, દુઃખિતો માટે સ્થૈર્ય, અર્થોપજીવી જીવો માટે અર્થ તથા ઉદ્વિગ્ન આત્માઓ માટે વૃત્તિ હશે. વિવિધ ભાવોથી ભરેલું, વિવિધ અવસ્થાઓવાળું અને લોકવૃત્તનું જેમાં અનુકરણ છે, એવું આ નાટ્ય મેં રચ્યું છે.

આ નાટ્ય ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ નરોને કર્મનો આશ્રય આપનારું, અને મનુષ્યોને હિતનો ઉપદેશ આપનારું નીવડશે.

તમામ રસો, ભાવો અને કર્મક્રિયાઓમાં, સર્વને સર્વોપદેશ દેનારું આ નાટ્ય નીવડશે.

આ નાટ્ય દુખિતોને, શ્રમાર્તોને, શોકાર્તોને, તપસ્વીઓને અને તમામ લોકોને વિશ્રામ આપનારું બનશે.

લોકોને ઉપદેશ દેનારું આ નાટ્ય ધર્મનું, યશનું, આયુનું, હિત અને બુદ્ધિનું વર્ધન કરનારું નીવડશે.

એવું કોઈ જ્ઞાન, કોઈ શિલ્પ, કોઈ વિદ્યા, કોઈ કલા, કોઈ યોગ યા કોઈ કર્મ બાકી નથી રહ્યું, જે આ નાટ્યમાં નહિ દેખાય.

સર્વ શાસ્ત્ર, શિલ્પ, વિવિધ કર્મ વગેરે સર્વ મેં રચેલા આ નાટ્યમાં સમાયેલાં છે.

ભરતમુનિનું નાટ્યશાસ્ત્ર એટલે ત્રૈલોક્યનો સાર, સર્વસંગ્રાહ્ય સર્વવિત્ અને સર્વદેશીય એવું જનકલ્યાણાર્થે નિરુપાયેલું જ્ઞાન, જનહિતાર્થે પ્રયોગમાં ઉતારેલું દર્શન, સર્વમાનવ અને સર્વદાનવ પોતાને, પોતાની બહારને અને પોતાના અંતરને પ્રત્યક્ષરૂપે જોઈ શકે એવું ઉજ્જવળ દર્પણ, ભૂતકાળમાં નિર્મેલું એ દર્પણ, આજે પણ અખંડ અને અભંગરૂપે એ વાતની પ્રતીતિ કરાવે છે, અને સત્ય સિદ્ધ કરે છે, કે આજે પણ નાટક કે સિનેમામાં જે જોવા-સાંભળવા મળે છે, એ લોકોનો, જાતિઓનો, માનવસ્વભાવનો, એના અંતરના ઉદ્રેકનો પ્રત્યક્ષ પડઘો છે, ચોખ્ખું દેખાતું પ્રતિબિંબ છે. સદીઓ પૂર્વે લખાયું હોવા છતાં એ આજે પણ એટલું જ અવનવું છે. પ્રાચીન પૂર્વાચાર્યોની એ આર્ષદૃષ્ટિનો

પુનર્લગ્ન

શ્રી પીતાંબર પટેલ
એમ એ

લગ્ન! જીવનનો અતિ પવિત્ર ને મહામૂલો પ્રસંગ લગ્નજીવન એટલે તપોભૂમિ, પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાનું વિરલ સાધન એ માટે સ્નેહ ને સમભાવથી અન્યોન્યને પૂરક બની રહે તેવા દંપતીનું જીવન સુખી થાય બેમાંથી એકનું મૃત્યુ નીપજે ત્યારે અધૂરી રહેલી સાધનાને પૂર્ણ કરવા સ્ત્રીહૃદય કેટલો ભોગ આપી શકે છે તે લેખકે અહીં દર્શાવ્યું છે

રહેશ ઓફિસમાંથી ઘેર આવતો ત્યારે તેની નજર સૌથી પહેલાં ટેબલ પર પડતી કંઈ ટપાલ આવી છે કે નહિ એ જોવા તેનો જીવ હમેશાં ઉત્સુક રહેતો, અને કપડાં પણ બદલ્યા વગર તે એકવાર તો ટપાલ જ વાંચી નાખતો. પણ રોજ તો ઓછી ટપાલ આવે છે? તેમાંય તેની પત્ની કલા તેની સાથે હોય ત્યારે તો અઠવાડિયામાં ભાગ્યે જ એકબે પત્રો આવતા તો ય તેની ટેવાઈ ગયેલી આંખો આવતાં જ ટેબલ પર ફરી વળતી

બીજે દિવસે રજા હતી એટલે તે ઓફિસમાંથી છૂટીને ખરીદી કરવા ગયો હતો, એથી રોજ કરતાં મોડું થઈ ગયું હતું કલાને અગાઉથી કહ્યું ન હતું એટલે તે પણ ચિંતા કરતી ઘડીકમાં બારણાં આગળ, તો ઘડીકમાં ઝરૂખામાં આંટા મારતી હતી તે આવ્યો ત્યારે સહજ રીતે જ કલાએ પ્રશ્ન કર્યો

'કેમ મોડું થયું?'

પણ એનો જવાબ આપવાને બદલે ટેબલ પર આંખ ફેરવી તેણે સામેથી પ્રશ્ન કર્યો

'કોઈનો કાગળ નથી?'

આપણે કરબદ્ધ અંજલિએ, કોટાનુકોટિ વાર, ક્ષણેક્ષણે અને મુહુર્મુહુ પ્રણમીએ તો યે એમનો ઉપકાર–એમનું ઋણ વાળી શકાય એમ નથી એમનો ત્યાગ! પોતે ક્યારે થયા? કોણ માબાપ? કોના એ પુત્ર? કોના એ શિષ્ય? ગ્રંથમાં, એનો કશો ઉલ્લેખ નહિ એ તો સર્વકાળના હોવાથી, એમને પોતાના કાળનું વિસ્મરણ થાય, એમાં શી નવાઈ? આપણે જીવનની પ્રત્યેક ક્ષણે, 'હું, હું' કરતા જીવીએ છીએ અને 'હું, હું' કરતા મરીએ છીએ એ 'હું' અને 'હુંકાર'નો કરનાર કોઈ જીવતું નથી, જીવ્યું નથી 'હું'ને બાળી ગયો છે, તે જ સર્વદા જીવે છે હજારો વર્ષો વીતી ગયાં, છતાં આજે આપણે ભરતમુનિને સ્મરીએ છીએ, કારણ કે એ અક્ષરદેહે સદૈવ અમર છે ભરતના એ અમર આત્માને, એમણે લખેલા નાટ્યશાસ્ત્રના શાશ્વત સત્યને, વિશ્વ–વ્યાસપીઠના આપણે સહુ નટો મળીને, આજે પ્રેમાશ્રુપૂરિત અંજલિથી તર્પણ કરીએ, કૃતજ્ઞતાનાં પુષ્પોથી એમને અભિવંદીએ, સ્વર અને શબ્દ, સ્વર અને રાગ, સ્વર અને લય, સ્વર અને અભિનય, ગીત, વાદ્ય તથા નૃત્ય, એ બધાં વ્યંજનોથી એમને અભિષેકીએ, અને એ રીતે સંગીતના સ્વર, લય અને અભિનયના એ આદિદેવને આજે પૂજી, વંદી, અભિષેકીને કૃતકૃત્ય થઈએ અને પ્રાર્થીએ—

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षु श्रोत्रमथो वलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि। सर्वं ब्रह्मोपनिषदम्। माऽहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्मनिराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरण मेऽस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु॥

॥ ॐ शान्ति शान्ति शान्ति ॥

★

'છે ને...' કહી કલાએ ટેબલ પર પડેલા પુસ્તક નીચે દબાવેલું એક પરબીડિયું કાઢ્યું; 'બાબો લઈને ફરતો હતો એટલે સંતાડી દીધું હતું.'

અને એમ ને એમ, પહેરેલે કપડે તે કાગળ વાંચવા બેસી ગયો. કલા પતિની આ ટેવથી ટેવાઈ ગઈ હતી એટલે તેને આમાં હવે કંઈ નવાઈ લાગતી ન હતી. શરૂઆતમાં તો તેને ય મનમાં તો થઈ ગયેલું કે એવો તે કોનો કાગળ આવવાનો હશે તે આ પ્રમાણે રોજ પ્રતીક્ષા કરતા હશે? પણ થોડા મહિનાના સહવાસથી જ સમજાઈ ગયું કે આ તો તેની માત્ર ઘેલછા છે. કલા પરબીડિયું આવ્યું હોય તો ફોડીને વાંચતી નહિ. તેમ તે કોનું હશે? શું લખ્યું હશે? એવી ઉત્સુકતા પણ વધારતી નહિ. તેને ખાતરી હતી કે ગમે તે હશે, મહેશ તેનાથી કંઈ છુપાવશે નહિ. ગમે તેનો પત્ર હોય પણ વાંચીને તુરત મહેશ કલાના હાથમાં મૂકી દેતો.

આજે મહેશ કાગળ વાંચી ગંભીર વિચારમાં પડી ગયો. તે કાગળ સામે ને સામે તાકી જ રહ્યો. કલાને તેની ગંભીર મુખમુદ્રા પરથી લાગ્યું તો ખરું જ કે જરૂર કંઈક છે ખરું! કોનો કાગળ હશે? તેના મનમાં પ્રશ્ન ઊઠ્યો. પણ ટેવ પ્રમાણે તે કંઈ જ ન બોલી.

પણ મહેશ એમ ને એમ, કાગળ હાથમાં રાખી વિચારમાં ડૂબી ગયો હોય તેમ બેસી જ રહ્યો; ત્યારે તો તેનાથી બોલ્યા વગર ન રહેવાયું.

'કપડાં તો બદલી નાખો.'

'હં...હા...હા...એ તો ભૂલી જ ગયો.' પ્રયત્નપૂર્વક સ્વસ્થતા લાવી મહેશ ઊભો થયો.

કલાને મનમાં થતું હતું: મહેશ હમણાં કહેશે:

'લે વાંચને...' પણ એમ બોલ્યા વગર એ તો કપડાં બદલવા મંડ્યો.

કોનો પત્ર હશે? સ્ત્રીસુલભ જિજ્ઞાસા તેનામાં પ્રજળી ઊઠી. તેનાથી છુપાવવા જેવું એમાં તે શું હશે? અને પત્ર જોવાનું તેનું કૌતુક ઔર વધી ગયું, તેનાથી ન રહેવાયું. તેણે મહેશને પૂછ્યું પણ ખરું:

'કોનો પત્ર છે?'

'તેં નથી વાંચ્યો?...વાંચને, એમાં મને શું પૂછે છે?' કંઈ છુપાવવા જેવું ન હોય એવી સ્વાભાવિકતાથી મહેશે કહ્યું.

શિકાર પર સમડી પંજો મારે એવી ઝડપથી કલાએ પત્ર ઉપાડ્યો. તે ઊભી ને ઊભી વાંચવા લાગી. જેમ જેમ તે આગળ વાંચતી ગઈ તેમ તેમ ગંભીર બનતી ગઈ. અને પત્ર વાંચી રહ્યા પછી તો મહેશની પેઠે તે ય કાગળ પકડીને સનમૂન ઊભી જ રહી.

બાથરૂમમાંથી આવ્યા પછી મહેશે કહ્યું:

'કાગળ વાંચ્યો ને! ન માન્યામાં આવે એવું નથી લાગતું?'

'હું ય એ જ વિચારી રહી છું. આ તે સાચું હશે! ગંગાબહેન રહીરહીને, પાંચ વર્ષ પછી પુનર્લગ્ન કરે અને તે ય ઘરડા માણસ સાથે...! ગળામાં ન ઊતરે એવી વાત છે.'

'શંકર સિવાય બીજા કોઈનો પત્ર હોત તો હું ય આને બનાવટ સમજત; પણ શંકર ગમેતેવા બિનજવાબદાર સમાચાર ન લખે.'

'પણ ગંગાબહેને, રહીરહીને આમ કેમ કર્યું હશે?'

ફરીફરીને કલાએ એનો એ પ્રશ્ન ફર્યા કર્યો.

આ જ પ્રશ્ન મહેશ પણ તેના મનને પૂછી રહ્યો હતો.

પાંચ વર્ષ વૈધવ્ય પાળ્યા પછી એવું તે શું થયું હશે કે ગંગાબહેને લગ્ન કર્યું? અને પચાસ ઉપરના, વૃદ્ધ જેવા છોકરાં-

ઉંમરવાળા માણસનું ઘર માંડ્યુ? ગંગાબહેને એકાએક આમ કેમ કર્યુ? પુનર્લગ્ન કરવું જ હતું તો તે પોતે કોઈક લાયક યુવક શોધી આપત! તેને સહેજ ઇશારત તો કરવી હતી!

મહેશને અને કલાને આ સમાચારે ગંભીર વિચારમાં મૂકી દીધાં જમતી વખતે પણ એ વાત જમીને પરવાર્યા પછી પણ એ વાત અને એકલાં બેઠાં હોય તોય મનમાં એ જ વાત સળવળ્યા કરે એ બંનેને આ સમાચારનું આશ્ચર્ય થાય એય સ્વાભાવિક હતું ગંગાબહેન એમના ખૂબ જ નિકટ પરિચયમાં હતાં મહેશ તો ગંગાબહેનનો વિશ્વાસુ માણસ હતો તેને અંધકારમાં રાખી ગંગાબહેને આવું પગલું કેમ ભર્યું હશે?

શંકરે પત્રમાં ગંગાબહેન વિશે ટકોર કરી હતી 'તું એનાં વખાણ કર્યામાં ઊંચો આવતો ન હતો એ કદી પુનર્લગ્ન નહિ કરે એમ છાતી ઠોકીને કહેતો હતો, પણ આખરે તો અમે કહેતા હતા એ સાચું પડ્યું ને! ઘેરેઘેર માટીના ચૂલા છે અને બધાંય માનવી એક જ માટીનાં બનેલાં છે '

મહેશનું મન પણ એ જ સૂરમાં ટીકા કરવા લાગ્યું

'જો તમારે પુનર્લગ્ન કરવું હતું તો પછી મને એ દિવસે ના શા માટે પાડી હતી! એ વખતે તો ધસીને ના પાડતાં હતાં કે મારે એક ભવમાં બે ભવ નથી કરવા! તો આ શું કર્યું? અમને પૂછ્યું હોત કે ઇચ્છા બતાવી હોત તો આનાથી કોઈ સારું પાત્રય બતાવત! આ ડોસા હારે કેટલાં વર્ષ ચૂડીો પહેરીને ફરશો! હાથે કરીને કૂવામાં પડે એને કહેવુંય શું?'

કલાં બાબાને ઊંઘાડીને પોતેય ઊંઘી ગઈ મહેશનું ચિત્ત અગરોળે ચડ્યું હતું એટલે ઝટ ઊંઘ પણ ન આવી

તેની નજર સામે પાંચ વર્ષ પહેલાંના દિવસો આવીને ખડા થયા એ વખતે ગંગાબહેનના પતિ મોહનભાઈ જીવતા હતા મહેશ એ વખતે મોહનભાઈની પડોશમાં જ રહેતો હતો તેમની વચ્ચે ખૂબ લાંબો પરિચય પણ ન હતો પરંતુ થોડા દિવસોની ઊઠબેસમાં બંનેને એમ જ થઈ ગયું કે આ માણસનો સંગ કરવા જેવો છે મહેશ એક વીમા કંપનીમાં કામ કરતો હતો અને મોહનભાઈ મિલમાં સ્ટોરખાતામાં નોકરી કરતા હતા મેટ્રિક સુધી જ ભણેલા, દેખાવમાં પણ સાદા, મોટાઈ તો મળે જ નહિ- પણ મહેશને ગમી ગઈ તેમની નિખાલસતા, તેમની પવિત્રતા અને સંસ્કારિતા મોહનભાઈનું મન આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં ઘૂમતું હતું જીવ, આત્મા અને પરમાત્માની ચર્ચા કરવામાં તે કદી થાકતા જ નહિ એકલા પડે ત્યારે સ્વામી વિવેકાનંદનાં પુસ્તકો વાંચે અદ્વૈતવાદની ચર્ચા વાંચે. સસ્તું સાહિત્યે પ્રસિદ્ધ કરેલું બધું ધાર્મિક સાહિત્ય એ વાંચી ગયેલા. કેટલાંક પુસ્તકો તો તેમણે ઘેર વસાવેલાં પણ ખરાં

મહેશને તો મોહનભાઈની ચર્ચામાં ઝાઝી સમજ પણ પડતી નહિ એ એવી ચર્ચામાં પણ પડતો નહિ અને મોહનભાઈ પણ કદી તેના પર એમના રસની વાત લાદતા પણ નહિ એ બંને મળે ત્યારે બીજી જ રોજબરોજનીય વાતો કરે એમાંથી સમાજ જીવનની વાત પર કે ધાર્મિક જીવનની વાત પર ક્યારે ઊતરી પડે તેનીય ખબર ન પડે મહેશ મોહનભાઈની વાત પરથી એટલું તો કળી શક્યો કે મોહનભાઈએ માત્ર પુસ્તકો વાંચ્યાં ન હતાં પણ પચાવ્યાં પણ હતાં એના પર મનન-ચિંતન પણ કર્યું હતું દરેક બાબતમાં તેમને તેમનું પોતાનું પણ કંઈક કહેવાનું રહેતું એમના વિચારોની મૌલિકતા

અને ચમક ક્યારેક તો મહેશને પણ આંજી દેતી. એથી તો મહેશ પોતે ગ્રેજ્યુએટ હતો તોય જ્ઞાનની બાબતમાં તો મેટ્રિક થયેલા મોહનભાઈને જ ચડિયાતા માનતો.

મોહનભાઈનો સ્વભાવ નમ્ર, વિનમ્ર કહી શકાય એવો હતો. એથી તો સૌની સાથે તેમને મેળ ખાતો; અને તેમના મોં પર જે સંસ્કારિતાની ઝલક પથરાયેલી રહેતી તે તેમનાં વ્યક્તિત્વમાં વધારો કરતી. એથી કેટલાક તેમને તેમની ઉંમરના પ્રમાણમાં વધારે માન આપતા. તેમની સાથે બેસવા આવનારા ઘણા હતા, પણ તેમને મૈત્રી જેવું તો એક મહેશ સાથે જ લાગતું હતું. મોહનભાઈ જેવા મિત્ર મળ્યા એથી મહેશ પોતાની જાતને બડભાગી માનતો હતો. એમની સાથે રહ્યો એને લીધે તેનામાં પણ સંયમ, સત્ય-પ્રિયતા અને નિખાલસતાના ગુણો ખીલ્યા હતા. તેમનું લગ્નજીવન પણ પ્રેમાળ અને સુખમય બન્યું હતું.

એ વખતે ગંગાબહેનની ઉંમર નાની સત્તર-ઢાર વર્ષની હશે; પણ મોહનભાઈના સંસ્કારને તેમણે એવી સાહજિકતાથી ઝીલ્યા હતા કે .. તેમની છાયા જેવાં બની ગયાં હતાં. બંને વચ્ચે જેવી સંવાદિતા દેખાતી હતી, તેવી તો બીજે દંપતીજીવનમાં ભાગ્યે જ જોવા મળતી. એ ઘરમાં પગ મૂકતાં કંઈક જુદી જ છાપ પડે: ઘરની સુઘડતા, નિર્મળતા અને સાદાઈમાં રહેલી સુંદરતા એકવાર તો આવનારનું મન આકર્ષી જ લે.

ગંગાબહેન પ્રેમાળ એવાં હતાં. જોતજોતા-માં તો તેમણે કલાને અને મહેશને જૂનાં, વર્ષો જૂનાં મિત્રો હોય એવાં આત્મીય બનાવી દીધાં. તે દેખાવમાં રૂપાળાં, સુંદર કહી શકાય એવ. હતાં. પણ એ રૂપ આંજી નાંખે તેવું ભભકવાળું ન હતું પણ ચંદ્રિકા જેવું નિર્મળ અને શીળું હતું. તેમાં મોહન-ભાઈની આધ્યાત્મિકતાનો સ્પર્શ લાગતાં પવિત્રતાનું તેજ ભળ્યું હતું. એમની વાણીમાં પણ એમના સંસ્કારનું પ્રતિબિંબ પડતું. સ્વર પણ એવો મીઠો કે બસ સાંભળ્યા જ કરીએ! એ વાત કરે ને આપણે બસ નિરંતર સાંભળ્યા જ કરીએ. સાંભળીએ તોય ન ધરાઈએ એવી તેમના કંઠની મધુરપ હતી. મહેશ ગંગાબહેનને જોઈ જ રહેતો. તેને પ્રશ્ન થતો:

'એમનામાં શું ખૂટે છે? રૂપ છે, ગુણ છે, સંસ્કાર છે, પવિત્રતાની સુગંધ છે... એક આદર્શ નારીનો કયો ગુણ એમનામાં ખૂટે છે?'

એ આદર્શ દંપતીને મહેશ મૂંગા નમસ્કાર કરતો. કલા પણ ગુણપારખુ હતી. તેની જગ્યાએ બીજી કોઈ સ્ત્રી હોત તો મહેશના મોંએ ગંગાબહેનનાં વખાણ સાંભળી ઈર્ષાની આગ સળગાવત. પણ તે ય ગંગાબહેનના ગુણો પોતાનામાં ઉતારવા પ્રયત્ન કરતી હતી. એથી તો એ ચારે જીવ એક જેવા થઈ ગયા હતા. રોજ મળે, રોજ સાથે બેસેઊઠે...રોજ વાતો કરે તોય વારંવાર મળવાનું મન થાય એવું એમનું ખેંચાણ રહેતું.

એકવાર મહેશ અને મોહનભાઈ એકલા બેઠા હતા. કલા અને ગંગાબહેન કંઈક ખરીદવા ગયાં હતાં. મોહનભાઈએ ગંભીરતાથી કહ્યું:

'મહેશભાઈ! ઘણા વખતથી એક વાત કહું કહું થયા કરે છે; પણ તક નહોતી સાંપડી એટલે નહોતો કહી શકતો. પણ આજે તો કહી જ દઉં.'

મહેશ ઉત્સુકતાથી મોહનભાઈ સામે જોઈ રહ્યો.

'કંઈક વિચિત્ર લાગે એવું છે, એને ચમત્કાર કહેવો હોય તોય કહી શકાય. હું જ્યોતિષમાં ખાસ માનતો નથી, પણ આ બાબતમાં તો માનવું પડે એવું છે.' થોડીવાર અટકી પાછા મોહનભાઈ બોલ્યા: 'એવામાં

હું અપરિણીત હતો. લગ્ન ન કરવું એવી ધૂન પણ હતી. ધર્મના વિચારો મનમાં ઘોળાયા કરતા હતા. હું કોણ? ઈશ્વર ક્યાં છે? હોય તો કેમ દેખાતો નથી? ઈશ્વર હોય તો જગતમાં પાપ કેમ ચાલી શકે? જગત સત્ય છે કે મિથ્યા? આવાઆવા પ્રશ્નો મારા મનમાં થયા જ કરે. હું ધાર્મિક પુસ્તકો લાવું અને વાંચું. કેટલુંક સમજાય અને કેટલુંક ન સમજાય, એથી તો ઊલટા મારા મનના પ્રશ્નો વધતા જાય. મનનું સમાધાન ન થાય એટલે હું અકળાતો જાઉં. એથી બેચેની રહે. હું સત્યની શોધમાં નીકળ્યો હોઉં એમ જો કોઈ સાધુમહાત્મા મળે તેની પાસે દોડી જાઉં. તેમની પાસે જઈ મારા પ્રશ્નોનું સમાધાન માગું. આમ કરતાંકરતાં હું આધ્યાત્મિકતામાં ઊંડે ને ઊંડે ઊતરતો ગયો. અને એમ હું અલ્પાત્મા દેખાવા લાગ્યો. મારું જ્ઞાન પરિમિત દેખાવા લાગ્યું. એ જ ધૂનમાં હું વળગી રહ્યો.

મારા પિતાને મારી ધૂન ગમતી નહોતી. તે મને ઠપકો આપતા, વઢતા, ઝઘડતા. તેમને પૈસાની, માત્ર પૈસાની જરૂર હતી. હું આજે છું એ મિલમાં નોકરીએ રહ્યો. એવામાં મને એક સંન્યાસીનો ભેટો થયો. તેમણે વગર પૂછે, મને જોઈને કહ્યું :

'તું સંસારથી દૂર ભાગવા માગે છે પણ તું નહિ ભાગી શકે. એક વર્ષમાં તારું લગ્ન થશે. એ લગ્નજીવન સુખી નીવડશે. પણ એ પછી ત્રણ વર્ષમાં તારો દેહ પડશે. તારું આયુષ્ય ટૂંકું છે માટે તારે જો ભાથું બાંધવું હોય તે બાંધી લેજે. તને ચેતવવા માટે જ આ કહું છું.'

અને મહેશભાઈ! એ સંન્યાસીનું કહેવું ખરું પડ્યું. એમણે તો કહેલું કે તારા ગામથી ઊગમણી દિશામાંથી, નદીકિનારાના ગામમાંથી તને કન્યા મળશે અને એ જ પ્રમાણે એક જ વર્ષમાં મારું લગ્ન થઈ ગયું. એવા સંજોગો ઊભા થયા કે હું ના પણ ન પાડી શક્યો.

એ પછી મને થયું કે મારે સંસારની માયામાં પડીને આત્મા પર કર્મનાં પડ નથી ચડાવવાં. સંસાર માંડ્યો તોય હું તો એ જ રીતે પ્રભુના ધ્યાનમાં જ મગ્ન રહું છું. મને તો એમાંથી આનંદ મળી રહે છે. પણ ગંગાનું શું! એણે તો સંસાર માંડીને શું સુખ ભાળ્યું? એ મને ખુશ કરવા બધું કરી છૂટે છે. મારી સાથે પરોઢિયે ઊઠીને પ્રભુનું ધ્યાન ધરે છે પણ એને એમાંથી મારા જેવો નિજાનંદ ક્યાંથી મળે? એને હું પરાણે ખેંચતો હોઉં એમ લાગે છે. એ તો એની ઉદારતા છે કે કંઈ બળાપો કરતી નથી. તે મારામાં ઓતપ્રોત બની ગઈ હોય, એમ તેનું વ્યક્તિત્વ પણ ભૂલી ગઈ છે. તે મારી છાયા બની ગઈ છે, પણ એ મને નથી ગમતું. હું જાણું છું કે મારો ને એનો માર્ગ ભિન્ન છે. એને બિચારીને ખબર પણ નથી કે હું તો સંન્યાસી સંસારી બની બેઠો છું. અને ત્રણ વર્ષમાં તો આ જિંદગીનો અંત આવવાનો છે, એટલે હું મારા માર્ગમાંથી ચ્યુત થવા માગતો નથી. મેં લગ્ન કર્યું એ ખોટું કર્યું છે એમ તો એ દિવસેય લાગતું હતું, પણ જે કર્મ કરવાનું લખ્યું હોય તે મિથ્યા થઈ શકતું નથી. એટલું સાચું કે માણસે સતત રીતે માયામાંથી બહાર નીકળવાનો પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ.

હવે ત્રણ વર્ષ પૂરાં થવામાં ત્રણેક મહિના બાકી છે. મને તો ખાતરી છે કે એ સંન્યાસીનું વચન મિથ્યા નહિ થાય. જરૂર મારું મોત થશે.

'એમ તો હોતું હશે?' મહેશ એકાએક બોલી ગયો.

'હું ખરું કહું છું. કોઈના ગળામાં ન ઊતરે એવી આ વાત છે એટલે તો હું એને ચમત્કાર કહું છું ને!'

'તમે આ વાત ગંગાબહેનને કહી છે?'

'હા, મેં ચારેક માસ પહેલાં વાત કરી હતી; પણ એ ય તમારી પેઠે હસી કાઢે છે. એ તો કહે છે, કે તમારા જેવા મહાત્માને તો કંઈ ન થાય. હું અખંડ સૌભાગ્યવતીનો આશીર્વાદ લઈને આવી છું.'

'હું પણ એમ માનું છું. તમારા જેવા સમજુ માણસ પણ એવી વાતમાં વિશ્વાસ મૂકે એ તો હસવા જેવું લાગે છે.'

'ના, એવું નથી. મને એની અનુભૂતિ થઈ ગઈ છે. જીવાત્માને તેના કર્મનો ક્ષય થાય ત્યાંસુધી સંસારમાં રહેવું પડે છે. પણ એની ચર્ચા કરવી નકામી છે. કેટલીક વાતો શ્રદ્ધાની હોય છે. તમારામાં ઈશ્વર વિશેની શ્રદ્ધા ન હોય તો હું કેમે કરી અમુક વાત તો તમારા ગળામાં ન ઉતારી શકું. પણ મારે તો તમને બીજી જ વાત કરવી છે.'

અને ગળું ખૂંખારી મોહનભાઈ બોલ્યા:

'ધારો કે ત્રણ મહિના પછી મારું મોત થાય, તો તમને એકબે કામ સોંપતો જાઉં છું: તમે મારા વિશ્વાસુ મિત્ર છો એથી જ તમને આ વાત કહું છું.'

મહેશ ભારે હૈયે વાત સાંભળી રહ્યો હતો.

'એક તો મારો બે હજારનો વીમો છે. મેં એ ગંગાના નામ પર કર્યો છે. એના પૈસા એને મળે એવી વ્યવસ્થા કરજો. તમે તો જાણો છો ને કે મારા પિતા અને ભાઈઓ પૈસાના ગુલામ છે. પૈસા ખાતર ઘરમાં કલેશ થાય છે. એથી તો અમે ત્રણે ભાઈઓ જુદા રહીએ છીએ ને મારા પિતા ય જુદા રહે છે. મારા મોટાભાઈ પણ તેમના કરતાં સવાયા લાલચુ છે. પાછા જબરા ખટપટી છે. ગંગાને પૈસા ન મળે એ માટે એ થાય તેટલું કરી છૂટશે. માટે એ કામ તમને સોંપું છું.' મોહનભાઈ સાચે જ આ દુનિયામાંથી જતા હોય તે રીતે કહી રહ્યા હતા.

'અને એના કરતાં ય એક બીજું મોટું કામ તમને સુપરત કરું છું. મારા મૃત્યુ પછી ગંગાનું પુનર્લગ્ન કરાવી દેજો.'

સાંભળીને મહેશને આંચકો લાગ્યો હોય તેમ થઈ ગયું.

'હું ખરું કહું છું. ગંગાએ સંસારનું કંઈ સુખ ભોગવ્યું નથી. એની ઉંમર જ હવે પરણવા જેવી થાય છે. એને આખી જિંદગીભર શાને વિધવા રાખવી? તો કોઈક યોગ્ય પાત્ર સાથે તેનું પુનર્લગ્ન કરાવી દેશો તો મારા આત્માને પરમ શાંતિ મળશે. હું મારાં ઘરવાળાંને ઓળખું છું માટે તમને આમ કહું છું. એ લોકો એને પીંખી ખાશે. તેની પાસેથી પૈસા અને દાગીના ઝૂંટવી લેશે. એને કલંકિની કહી દુનિયામાં સુખેથી જીવે એવી જગ્યા ય નહિ રહેવા દે. મારા પિતા અને ભાઈ જેવા કોઈ લોભિયા માણસો મેં જોયા નથી. એમના સ્વાર્થ ખાતર કોઈનું ગળું કાપી નાખતાં પણ વિચાર કરે તેવા નથી. માટે તો હું તમને આ વાત ભારપૂર્વક કહું છું. ગંગાને સમજાવી સારે ઠેકાણે પાડજો.'

મહેશ તો અવાક બની ગયો હતો.

'માયામાં આ રીતે જીવ લપટાવવો તે સારું નથી, પણ સંસારમાં છું ત્યાંસુધી તો શરીર પર કપડાં રહે એવી માયા તો રહેવાની જ. બાકી તો ઈશ્વરનો આધાર મોટો છે. ગંગાને એને સોંપીને જઈશ. ન સોંપું તો ય એને એની ખબર લીધા વગર ઓછો છૂટકો થવાનો છે!'

થોડીવાર બંને જણા ચૂપ રહ્યા. મોહનભાઈ કંઈક ઊંડા વિચારમાં ડૂબી ગયા હતા. મહેશ હજુ ય મોહનભાઈએ કરેલી વાતની અસર નીચે હતો. બંને જણા આગળ કંઈક વાત કરે તે પહેલાં તો ગંગાબહેન અને કલા આવી પહોંચ્યાં. એમનો આવતાં જ ગંભીરતા ઓસરી ગઈ અને ઘર પાછું કિલ્લોલથી

ઊભરાઈ રહ્યુ

મોહનભાઈએ તેમના મોતની વાત ખૂબ જ ગભીરતાથી કરી હતી; પણ મહેશ એ સાચી માનતો ન હતો આવો જુવાનજોધ, નીરોગી માણસ તે વળી એમ મરી જતો હશે ! બીજુ કઈ નહિ તો ગગાબહેનના પુણ્યપ્રતાપે પણ એ બચી જશે અરે ગગાબહેન સતી સાવિત્રીની પેઠે યમની પાસેથી પણ તેમના પતિને પાછા લઈ આવશે !

પોતે આ વાત સાચી માનતો ન હતો તેથી અને કલાને કહે તો બેરાં રજનું ગજ કરી રોકકળ કરી મૂકે એ બીકે તેણે એ વાત કલાને પણ કરી ન હતી તેમ એ પછી મોહનભાઈ સાથે એની ચર્ચા પણ થઈ ન હતી તે પછી એ મોહનભાઈનું બારીકાઈથી અવલોકન કરી રહ્યો હતો મોહનભાઈ સાચેજ બીજી દુનિયામાં જવાના હોય એ રીતે પૂર્વ-તૈયારીઓ કરી રહ્યા હતા નિત્યના ક્રમ પ્રમાણે હરિ ૐ નો જપ કરતા તે ઉપરાંત જે પુસ્તકો અધૂરાં હતાં તે ઝટપટ પૂરાં કરવા મડી પડ્યા હતા

મહેશને ઓફિસના કામે બહારગામ જવાનું થયું એક અઠવાડિયું ત્યાં રોકાવુ પડ્યુ તે આવ્યો ત્યારે કલાએ જે સમાચાર આપ્યા તે સાંભળીને તો તે ડઘાઈ જ ગયો 'મોહન ભાઈને એકાએક કઈક થઈ ગયુ છે અને હવે તો જીભ પણ ઝલાઈ ગઈ છે કઈ બોલાતું પણ નથી '

મહેશ કપડાં ય બદલ્યા વગર આવ્યો હતો તેવો મોહનભાઈને ત્યાં ગયો ગગાબહેન માથા પર બરફનાં પોતાં મૂકી રહ્યાં હતાં તેમને મોહનભાઈનું મોત હાથવેંતમાં દેખાતું હોય તેમ તે રડી રહ્યાં હતાં એક અઠવાડિયામાં શુ બની ગયુ ! મોહનભાઈ ઓળખાય એવા ય રહ્યા ન હતા ગગાબહેને પણ ઝૂરીઝૂરીને આંખો ફુલાવી દીધી હતી કઈ ખાતા ન હતાં એટલે મોં પણ ઊતરી ગયું હતું

મહેશ મોહનભાઈ સામે તાકી રહ્યો મોહન-ભાઈ કોઈને ઓળખતા હોય એવુ ન લાગ્યુ જીભ ટૂકી થઈ ગઈ હતી એટલે અવાજ નીકળતો ન હતો તે કઈક કહેતા હતા કે કહેવા માગતા હોય એમ તેમના હોઠ બબડે જતા હતા.

થોડીકવાર થઈ અને ડૉક્ટર આવ્યા તેમણે મોહનભાઈને તપાસી જોયા એક ઇન્જેક્શન આપ્યું અને દવા લઈ જવાનું કહી ચાલતા થયા મહેશે બહાર જઈને ડૉક્ટરને પૂછી જોયુ 'ડૉક્ટર! એકાએક આ શુ થઈ ગયું છે?'

'ટાઈફોડ થઈ ગયો છે કેસ ગભીર બનતો જાય છે ટેમ્પરેચર ઊતરે તો સારુ થઈ જાય બરફ મૂક્યા કરજો હુ હમણાં દવા તૈયાર કરી રાખુ છુ. તે લઈ જજો '

તેને મોહનભાઈની વાત યાદ આવી એ-સાથે આખુ શરીર કપી ઊઠ્યુ હવે તેનુ મન કુશકાઓ કરવા માંડ્યુ હવે શે સારુ થાય? આવી નિરાશામાં તે ય ગમગીન બની ગયો.

ગગાબહેનને આરામ કરવાનું કહી તે બરફનાં પોતાં મૂકવા બેઠો મોહનભાઈએ આંખો ખોલી મહેશને ઓળખવા પ્રયત્ન કરતા હોય એમ ધારીધારીને તેની સામે જોઈ રહ્યા હતા, અને મહેશને ઓળખ્યો હોય એમ તેની સામે નજર માંડી હોઠ ફફડાવવા લાગ્યા સામે ગગાબહેન બેઠાં હતાં તેમની સામે નજર કરી પાછા હોઠ ફફડાવ્યા જાણે એ કહી રહ્યા હતા 'હુ તો હવે જાઉ છુ, પણ આની તમે દેખભાળ કરજો અને મે તમને કહ્યુ હતુ તેમ તેનુ કોઈક સારા ઠેકાણે પુનર્લગ્ન કરજો '

અને મહેશ એમની વાત કબૂલ રાખતો હોય તેમ ઇશારતથી કહેવા લાગ્યો

'તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે બધું કરીશ'

મોહનભાઈની મનોકામના પૂરી થઈ હોય

તેમ તેમણે સામે ભરાવેલી હરિઃૐની છબી તરફ ધ્યાન લગાવ્યું. પછી તો તેમણે બીજી કશી જંજાળમાં લક્ષ પણ ન આપ્યું અને મોત આવ્યું ત્યાંસુધી ધ્યાનમાં જ મગ્ન હતા. જાણે પ્રભુનું દર્શન કરતા હોય એમ લીન થઈ ગયા હતા. એમનો જીવ ઊડી ગયો ત્યારે પણ તેમના મોં પર ભક્તહૃદયની પ્રસન્નતા છવાઈ ગયેલી હતી.

પાછળ ગંગાબહેને માથાં કૂટ્યાં. જોયું ન જાય અને સાંભળ્યું ન જાય તેવું એ આક્રંદ કરતાં હતાં. આડોશીપાડોશી બધાં રડતાં હતાં. આવો જુવાનજોધ, સૌનો પ્રિય ભક્તજન ચાલ્યો જાય પછી કોની આંખો ભીની ન થાય!

મહેશ અને કલા પણ હૈયાફાટ રડતાં હતાં. ગંગાબહેન તો એવી રીતે માથાં પછાડતાં હતાં કે જોઈને એમ જ થાય કે આ બાઈ હમણાં જ ફાટી પડશે.

એ પછીના બનાવો પણ મોહનભાઈએ કહ્યા હતા તે પ્રમાણે જ બનવા માંડ્યા. સ્નના ભાઈઓ અને પિતા આવી ચડ્યા. હનભાઈના ઘરનો કબજો નાનાભાઈએ ધો. વીમાના પૈસા લેવા માટે તેમના પિતા ધાલમેલ કરવા માંડ્યા. પણ મહેશને લીધે તેમાં તો ફાવ્યા નહિ. પણ એ પૈસા ક્યાં મૂકવા? ગંગાબહેને એ પૈસા અને ઘરેણાં તેમના કુટુંબી અને મોહનભાઈના મિત્ર ને વેપારી હતા તેમને ત્યાં મૂક્યાં.

ગંગાબહેન નાના દિયરની સાથે રહે છે. ક્યારેક પિયર જાય છે. સમય જાય છે એમ તેમના ઘરનાં બધાં ગંગાબહેનથી અતડાં થતાં જાય છે. પેલો મોહનભાઈનો મિત્ર પણ ફરી જાય છે અને ગંગાબહેનને જરૂર પ્રસંગે પણ પૈસા આપતો નથી. ઓશિયાળી જિંદગી એમને જીવવી પડે છે.

મહેશની બદલી મુંબઈ થઈ. જતાં પહેલાં તે ગંગાબહેન સામે પુનર્લગ્નની વાત કરી લેવા માગતો હતો. હવે વર્ષ પણ વીતી ગયું હતું; ગંગાબહેનને એમનાં સાસરિયાંનો પણ અનુભવ થઈ ગયો હતો. એટલે તે તટસ્થતાથી વિચાર પણ કરી શકે એમ હતાં. ગંગાબહેન ઘર મૂકીને ક્યાંય જતાં નહિ. હવે મહેશ ત્યાં જઈ શકતો નહિ. એટલે કંઈક બહાનું કાઢી કલા બોલાવી લાવી. ગંગાબહેનની દેરાણી શંકાશીલ હતી એટલે એકલાં તો કોઈની પાસે જવા દેતી નહિ. એ વખતે તે ઘરમાં નહોતી એટલે ગંગાબહેનને વાત કરવાની તક મળી.

મહેશે માંડીને બધી વાત કરી, પણ ગંગાબહેને જે જવાબ આપ્યો એ સાંભળીને તો તે ઠરી જ ગયો.

'મહેશભાઈ! મને ય એ ઠામ બેસી જવાનું કહી ગયા છે. પણ હવે મારે એક ભવમાં બે ભવ નથી કરવા. એમણે મારામાં જે ભક્તિના સંસ્કાર મૂક્યા છે એના આધારે હું જિંદગીના દા'ડા કાપી નાખીશ. તમે મારા ભલામાં રાજી રહો એવા છો. પણ કૃપા કરી આવી વાત મને તો શું પણ કોઈને ય કરશો નહિ.' એ વખતે ગંગાબહેનના મોં પર પહેલાંના જેવી ઝલક દેખાતી હતી.

'પણ તમારા સ્વાર્થી સસરા, દિયર... એ સુખશાંતિથી નહિ રહેવા દે. અને તમારી ઉંમરનો તો કંઈક વિચાર કરો? આમ ને આમ કેમ રહેવાશે?'

'મેં એ બધાનો વિચાર કર્યો છે. મહેશભાઈ, હવે એ વાત પડતી મૂકો. બીજું કંઈ કહેવાનું છે?'

મહેશ કંઈક ગુનો કર્યો હોય તેમ છોભીલો પડી ગયો.

'હવે મારે મુંબઈ રહેવાનું થશે. મારા જોગ કંઈ કામકાજ હોય તો જણાવજો. ગંગાબહેન, મને તમારો ભાઈ માનજો અને

કાળી રાતે જરૂર પડે તોય બોલાવજો '

મહેશ ક્ષોભમાં ને શોભમાં એકી અવાજે બોલી ગયો

તે પછી એ મુંબઈ આવ્યો પછીથી ગંગાબહેનને મળાયુ તો નહોતુ પણ ખબર તો મળી હતી કે તે હવે તેમના પિયર રહે છે દિયરની સાથે મેળ ન ખાધો અને એ લોકોએ પેલા પૈસા ય પડાવી લીધા

મહેશને એ સાંભળી ઘણુ ય લાગી આવ્યુ પણ શું કરે! ગંગાબહેને પુનર્લગ્ન કરવાની ધસીને ના પાડી પછી એ કઈ રીતે મદદ કરી શકે? એમની ઇચ્છા વિરુદ્ધ એ પુનર્લગ્નની વાત પણ કઈ રીતે છેડી શકે?

પથારીમાં પડેલા મહેશની સામે ભૂત કાળ આવીને પસાર થઈ ગયો ગંગાબહેનની મુખમુદ્રા નજર સામે દેખાવા લાગી એ જાતે હજી ય કહી રહ્યાં હતાં 'મારે એક ભવમાં બે ભવ નથી કરવા '

આવી મક્કમતાથી બોલતાં હતાં તે ગંગાબહેન કેમ પરણી બેઠાં?

ફરીફરીને એનો એ પ્રશ્ન મહેશના મનમાં સળવળ્યો

ઊંઘ આવી ત્યાંસુધી મહેશને એના એ જ વિચાર આવ્યા ગંગાબહેનને ન મળાય ત્યાં સુધી આનો ખુલાસો પણ કઈ રીતે થાય? અને હવે ગંગાબહેનને ક્યારે મળાય?

ચારેક માસ પછી ઑફિસના કામે મહેશને અમદાવાદ જવાનુ થયુ ત્યારે તે શંકર ને ત્યાં જ ઊતર્યો તેની પાસેથી તેણે ગંગાબહેનનુ સરનામુ જાણી લીધુ ગંગાબહેન અમદાવાદમાં જ હતાં તે શોધતો-શોધતો તેમના નવા ઘેર ગયો

ગંગાબહેન રસોઈ કરી રહ્યાં હતાં મહેશ તેમને ધારીધારીને જોઈ રહ્યો હતો તેમના મોં પર આનંદ ન હતો આંખમાં ઉત્સાહ ન હતો ચહેરો નિસ્તેજ દેખાતો હતો શરીર પણ ઓગળી ગયુ હતુ હમણાં જ માંદગીમાંથી ઊઠ્યાં હોય એવી ફિકાશ પણ આવી ગઈ હતી પુનર્લગ્ન કરીને ગંગાબહેન સુખી થયાં હોય એવુ તો ન લાગ્યુ

અને ગંગાબહેનના પતિ! એ હીંચકા પર બેઠાબેઠા પાન બનાવી રહ્યા હતા તેમના માથાના વાળ ધોળા થઈ ગયા હતા તેમના મોં પરની કરચલીઓ તેમની ઉંમરની ચાડી ખાતી હતી વારવાર ઉધરસ અને ગળફા આવતા હતા એટલે થૂંકદાની હીંચકા નીચે જ રાખી હતી

એમના છોકરાની વહુની ઉંમર ગંગાબહેન-થી મોટી હતી અને તેના ખોળામાં છોકરાં રમતાં હતાં તો આ કાકા, આટલી ઉંમરે શીદને પરણ્યા હશે! એ તો પરણવા તૈયાર થાય પણ ગંગાબહેને શા માટે હા પાડી?

એનો ખુલાસો જાણવા તો તે આવ્યો હતો પછી શાને ગડમથલ કરવી?

ગંગાબહેને મહેશને 'આવો ભાઈ' કહી આવકાર તો આપ્યો પણ તેમાં ઉત્સાહ ન હતો મહેશને પણ ઘડીભર તો થઈ ગયુ કે તે અણગમતો મહેમાન છે પણ તેને તો પેલુ રહસ્ય જાણવુ હતુ એટલે અપમાન થયુ હોત તો ય એકવાર તો તે ગળી જાત

તેમના વૃદ્ધ પતિને કંઈ શંકા ન પડે એટલા માટે ગંગાબહેને વગરપૂછે જ કહી દીધુ

'આ મારા ભાઈ છે એ મુંબઈમાં રહે છે'

અને મોંમાં પાન ગોઠવી તમાકુમાં ચૂનો મેળવતાંમેળવતાં તેમણે 'હું ' કહી કંઈક મશ્કરી કરીને પૂછ્યુ

'તારા સગા ભાઈ તો '

'આ તો મારા કુટુંબી થાય ઘણા વખત-થી મુંબઈ રહે છે '

'તે ભાઈ આવ્યા છે તે ચાપાણી પાઈશ કે પછી ' અને ઉધરસ આવતાં બાકીના શબ્દો મોંમાંથી ન નીકળ્યા

મહેશ ખુરશીમાં બેઠોબેઠો ઘરની રોનક જોઈ રહ્યો હતો. બે માળનું મોટું ઘર હતું. ઘરમાં રાચરચીલું પણ સારું હતું. ડોસા પૈસાદાર છે એમાં તો મહેશને શંકા ન રહી પણ આવડા મોટા ઘરમાં માત્ર બે જ જીવ રહે છે? ડોસાનાં છૈયાંછોકરાં કેમ દેખાતાં નથી?

મહેશના મોં પર તરી રહેલા પ્રશ્નો ગંગાબહેન ન પામી જાય એવાં મૂર્ખ ન હતાં, પણ પતિની હાજરીમાં તે કેવી રીતે વાત કરે? અને પતિને પણ કેમ કહે કે તમે બહાર જાઓ? મહેશની પણ એ જ મૂંઝવણ હતી.

મૂંગાં રહે તો ડોસા વળી કંઈની કંઈ શંકાઓ કરે એટલે આ મૂકી ગંગાબહેન કલાના સમાચાર પૂછવા મંડ્યાં

'ત્યારે હું જરા ચકલામાં જઈ આવું.' કહી ડોસા હાથમાં થેલી લઈ બહાર નીકળ્યા.

મહેશે નિરાંતનો શ્વાસ મૂકયો. ડોસાએ માંડ પગ ઘર બહાર મૂકયો હશે અને મહેશે પ્રશ્ન કર્યો:

'ગંગાબહેન, કેમ આમ સાવ ડોસી જેવાં થઈ ગયાં છો?'

'ડોસા સાથે પરણી એટલે?' અને તે હસી પડ્યાં, પણ તેમના હાસ્યમાં ભારોભાર કરુણતા ભરી હતી. 'તમે એ જ પૂછવા આવ્યા છો ને?'

'તમને વાંધો હોય તો મારે કંઈ નથી પૂછવું.'

'મહેશભાઈ! તમને હું ક્યાં નથી ઓળખતી? તમે તો મારા સગાભાઈ કરતાં ય અધિક છો. તમારાથી શું છુપાવાનું હોય!'

ગંગાબહેને ચા કાઢી.

'ગંગાબહેન! આવું કરવું હતું તો આ તમારા ભાઈને તો પૂછવું હતું? હું ક્યાંય સારી...'

'મારી વાત સાંભળશો કે એ પહેલાં ઊભરો ઠાલવશો?' ગંગાબહેન વચ્ચેથી બોલી ઊઠ્યાં: 'મેં આ પુનર્લગ્ન રાજીખુશીથી કર્યું છે, એનો મને હર્ષ નથી તેમ તેનું દુઃખ પણ નથી. હું તો હજી ય પહેલાંના જેવી વિધવા જ છું. મેં તમને અગાઉ કહ્યું હતું તેમ તેમણે જે માર્ગ દેખાડ્યો છે એ માર્ગે આગળ વધી રહી છું. આ ભવ તો બગડ્યો પણ આવતો ભવ તો સુધારું.'

મહેશ મૂંગોમૂંગો ચા પી રહ્યો હતો.

'મહેશભાઈ! તમે ત્યાં હતા ત્યારે જ જોયું તો હતું કે મારા સસરાપક્ષના બધાય માણસો પૈસા અને ઘરેણાં પચાવી પાડવા માટે કાવાદાવા રમતા હતા. મારા દિયરને પણ હું ભારે પડી. પહેલાં તો લાલચ હતી કે પૈસા છે તે મળશે. પણ જ્યારે પેલો મારા સસરા સાથે મળી ગયો અને ઘરેણાં ને પૈસા બંને જણાએ વહેંચી લીધાં ત્યારે દિયરને હું ન ખમાણી. એ તો કહે કે મજૂરી કરો ને તમારું પેટ ભરો. હું ક્યાંસુધી નભાવું? એટલે હું મારા પિયેર ગઈ. ત્યાં પણ મારી ભાભીઓ ચણભણ કરવા માંડી: 'આમ આખી જિંદગી તે કુણ નભાવે! હજી તો જુવાની છે ક્યાંક ઠેકાણે પડી જાઓને!'

મારા બાપાને પણ એમ લાગવા માંડ્યું કે આ સાપના ભારાને ક્યાં ઘરમાં રાખવો! કાલ ઊઠીને ક્યાંક કાળું કરે તો...એના કરતાં બીજે ઠામ બેસાડવી કેવી સારી! અને તેમણે મને વગરપૂછે જે તેની સાથે વાતો ચલાવી. જ્યારે મારા કાને આ વાત આવી ત્યારે મેં સાફ સંભળાવી દીધું કે 'હું બીજે ક્યાંય જવાની નથી. તમને ભારે પડતી હોઉં તો કહી દો એટલે હું મારો રસ્તો લઈ લઉં.'

મારી બા હતી ત્યાંસુધી તો કોઈ કંઈ ન બોલ્યું. પણ એના મરી ગયા પછી તો ભાભીઓ મેંણાંટોણાં મારવા લાગી. મને બિલ્લીભગત બિલ્લીભગત કહી ગામમાં નિંદવા

માંડી. હું એ ય ન ગણકારત પણ મારા બાપા ના મનમાં પાપ પેઠું તેમને મને ઠેકાણે પાડીને પૈસા લેવા હતા એટલે હું મનાવું તોય તે માને તેવા ન હતા

આંતરા દા'ડે ને આંતરા દા'ડે કોઈને કોઈ મને જોવા આવે! આ બધાથી હું તંગ આવી ગઈ હતી મારાથી ભક્તિ પણ થઈ શકતી ન હતી મને કૂવામાં પડી આપઘાત કરવાનું મન થયું, પણ એ રાત્રે મને તમારા ભાઈ સ્વપ્નમાં દેખાણા એમણે મને ખૂબ ઠપકો આપ્યો 'આપઘાત કરવો એ તો કાયરતા છે એમ કરવાથી દુઃખનો અંત આવતો નથી પ્રભુમાં શ્રદ્ધા હોય તે આવો વિચાર કદી ન કરે ઈશ્વરને આશરે તારી જાત સોંપી દે એ તને સાચો માર્ગ દેખાડશે'

સાચું કહું છું મહેશભાઈ! તમારા ભાઈએ આ શબ્દો કહ્યા એમના દર્શન કરી હું પાવન થઈ ત્યારથી મે આપઘાતનો વિચાર પડતો મૂકી પ્રભુભક્તિમાં લીન થવા માંડ્યું

પણ લોભ કંઈ થોભે છે? મારા બાપાને પૈસા જોઈતા હતા હું એમની સાથે રહું ત્યાં સુધી એ મને સુખે રહેવા દે એમ ન લાગ્યું અને આગળ પર ભાભીઓ પણ શે નિરાંતે જીવવા દે! સાસરામાં તો પગ મૂકવા જેટલી ય જગ્યા ન હતી હવે ક્યાં જવું?

મારે સુખ-સાહ્યબી નહોતાં જોઈતાં મારે તો નિરાંતે ભક્તિ કરી શકું એવું સ્થળ જોઈતું હતું એવામાં આ વાત આવી પૈસાદાર છે બાપાને મોંમાગ્યા પૈસા આપવા તૈયાર હતા

મારે હવે કંઈ સંસાર તો માંડવો ન હતો સંસારનું સુખ પણ જોઈતું ન હતું એટલે મે હા પાડી એમના છોકરાને છોકરાં છે એમણે આ ઉંમરે લગ્ન કર્યું એથી એ બધા બીજે રહેવા ચાલ્યા ગયાં છે

મને અહીં નિરાંત છે હું બાકીનો સમય પ્રભુભક્તિમાં વિતાવું છું હજુ ય મારા મનથી તો હું વિધવા જ છું આ રીતે પ્રભુ ભક્તિમાં જ જીવનનો અંત આવે એમ ઇચ્છું છું હું તેમના માર્ગે જાઉં તો ય તેમના જીવને શાંતિ મળે! એવા મહાત્માનાં પડખાં સેવ્યા પછી એક ભવમાં બે ભવ કેમ કરાય?'

ગંગાબહેનની આ વાત સાંભળ્યા પછી મહેશે એક પ્રશ્ન ન કર્યો ગંગાબહેનની સામે તે પહેલાંની પેઠે માનથી જોઈ રહ્યો

'ગંગાબહેન! તમે તો અદ્ભુત છો તમને હું ઓળખી ન શક્યો અને શું નું શું ધારી બેઠો હતો.

'મહેશભાઈ! એમાં તમારો વાંક નથી આ એવું બન્યું છે કે ગમે તે વિચારમાં પડી જાય' અને થોડીવાર રહી તે બોલ્યાં 'એ મને સુખી જોવા માગતા હતા ને! હું પુનર્લગ્ન કરી સુખી થાઉં એવી તમને ભલામણ કરી હતી ને? હવે મે પુનર્લગ્ન કર્યાં અને સુખી થઈ એમનો આત્મા ય સુખી થતો હશે ને!'

શ્રદ્ધાભરી આંખે તે મોહનભાઈને જાણે જોઈ રહ્યાં હતાં અને તેમની સામે મોહન-ભાઈ ઊભા હોય તેમ તેમને નમન કરવા લાગ્યાં

અને મહેશ ગંગાબહેનને નમન કરી રહ્યો

*

નાની ઉષાકરીએ દાદીને પ્રશ્ન કર્યો 'મા, મા, સુરેશ કહેતો હતો કે માણસો કરતા સ્ત્રીઓના મન વધુ ચોખ્ખા હોય છે એનું શું કારણ હશે?'

'કારણકે તેઓ તેને વારંવાર બદલ્યા કરે છે' જવાબ મળ્યો.

×

રાષ્ટ્રમુદ્રા

*

અધ્યા. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા

ધાર્મિક ક્રિયાકાંડોમાં જેમ માનવી પ્રતીકોનો ઉપયોગ કરે છે તેમ રાષ્ટ્ર પણ પોતાનો ધ્વજ, ગીત કે મુદ્રા માટે આકાંક્ષાસૂચક ભાવ-પ્રતીકોની વરણી કરે છે. એની પાછળ ઇતિહાસ હોય છે, પૂર્ણ થવા ઇચ્છતી ભાવના હોય છે. હિંદની રાષ્ટ્ર-મુદ્રા—અશોક સ્તંભનું સિંહશિખર—કોઈ સંકુચિત ધાર્મિક પ્રતીક નથી. એના દર્શને ભગવાન બુદ્ધ ને એના ધર્મપ્રવર્તક અશોક યાદ આવે છે; ઉત્તમકળા કારીગરીરૂપ ભૂતકાળ તાજો થાય છે; વિશ્વ-વ્યવસ્થાનું ધ્યેય રજૂ થાય છે. એવી આપણી રાષ્ટ્રમુદ્રાની ઐતિહાસિક, ધાર્મિક તથા સાંસ્કારિક માહિતી આ લેખમાં મળી આવે છે. પ્રજાસત્તાક રાષ્ટ્ર તરીકે ઉન્નતશિર રહેવાનું માન હિંદને જાન્યુઆરી માસની ૨૬મીએ મળે છે, ત્યારે રાષ્ટ્ર સાથે સંકળાયેલી આ મુદ્રા વિશે જાણવું જરૂરી થઈ પડશે. ભાષાશાસ્ત્ર ને સંશોધન જેવા કઠિન વિષયોમાં મહત્ત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરનાર અધ્યા૦ સાંડેસરા પાસે ગુજરાત મોટી આશા રાખે છે. 'અખંડ આનંદ'ના વાચકોને એમના અભ્યાસની પ્રસાદી અવારનવાર મળ્યા કરે એમ ઇચ્છીએ.

આપણા રાષ્ટ્રની મુદ્રા અથવા 'સીલ' એટલે સારનાથના અશોક સ્તંભનું સિંહશિખર. લગભગ બાવીસસો વર્ષ પર થઈ ગયેલા સમ્રાટના કલાપ્રેમ, ધર્મપ્રેમ બલકે માનવપ્રેમના પ્રતીકરૂપ આ અત્યુત્તમ શિલ્પાકૃતિને રાષ્ટ્રમુદ્રા તરીકે સ્વીકારીને આપણા રાષ્ટ્રવિધાયકોએ સાચે જ એક અતિ-યોગ્ય પગલું ભર્યું છે.

પ્રાચીનકાળમાં રાજાઓની અને રાજ્યોની મુદ્રાઓ હતી, અને રાજ્યવહીવટમાં મુદ્રા એક અતિ અગત્યની વસ્તુ હતી, પરંતુ જે અર્થ આજે આપણે 'રાષ્ટ્રમુદ્રા'નો કરીએ છીએ એ અર્થમાં આખા રાષ્ટ્રની અથવા દેશની કોઈ પ્રતીકરૂપ મુદ્રા એ કાળે હોય એમ જણાતું નથી; કેમકે 'રાષ્ટ્ર'નો આ અર્થ તો પશ્ચિમની અસરથી આપણે નવો વિકસાવેલો છે. પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તો 'રાષ્ટ્ર' એટલે 'રાજ્ય' અને 'રાષ્ટ્રપતિ' એટલે રાજા. મહાભારતમાં અનેક સ્થળે રાજા યુધિષ્ઠિરને 'રાષ્ટ્રપતિ' કહ્યા છે અને ઋગ્વેદના 'વાગાંભૃણિસૂક્ત'માં વાગ્દેવી પોતાને 'રાષ્ટ્રી' એટલે કે રાજ્ઞી તરીકે ઓળખાવે છે.

લાંબા પરદેશી રાજ્યઅમલમાંથી સ્વતંત્ર થઈને હિંદ જ્યારે સર્વ દિશાઓમાં પોતાની મુક્ત પાંખો ફફડાવી રહ્યું છે ત્યારે—જ્યારે હિંદ સદીઓ પછી પહેલી જ વાર, બહારથી નહિ લદાયેલી એવી, રાજકીય એકતા અનુભવી રહ્યું છે ત્યારે, એની આશા અને આકાંક્ષાઓનાં સૂચક જ રાષ્ટ્રપ્રતીકો યોજવામાં આવ્યાં છે તે વસ્તુતઃ જૂનાં હોવા છતાં એની યોજનામાં નવાં છે. એવું જ એક પ્રતીક આપણી રાષ્ટ્રમુદ્રા છે.

અશોકનું જે સિંહશિખર આપણી રાષ્ટ્રમુદ્રા બન્યું છે તે હિંદી સરકારના પુરાતત્ત્વ ખાતાએ બનારસ પાસેના સારનાથમાં સને ૧૯૦૫માં કરાવેલાં ખોદકામોમાં મળ્યું હતું. ભગવાન બુદ્ધના પ્રથમ ધર્મોપદેશનું સ્થાન હોવાથી સારનાથ એકવાર બૌદ્ધોનું મોટું તીર્થધામ હતું અને હવે સૈકાઓની વિસ્મૃતિ પછી ફરી પાછું એ જગતભરના બૌદ્ધો અને બુદ્ધપ્રેમીઓને આકર્ષી રહ્યું છે. આ સ્થાનમાં પૂર્વે 'મૃગદાવ' એટલે કે મૃગવન નામે એક ઉદ્યાન આવેલું હતું. એ વિષે એવી એક જાતકકથા છે કે બુદ્ધ પોતાના એક પૂર્વ-

જન્મમાં એ વનમાં હરણોના રાજા હતા વારાણસીનો રાજા આ વનમાંથી ઘણાં હરણોનો શિકાર કરી જતો હતો તે અટકાવવા તેમણે રાજાને દરરોજ એક હરણ આપવાનું કબૂલ કર્યું પછી એકવાર એક સગર્ભા હરણીનો વારો આવ્યો ત્યારે હરણીની સાથે તેના નિર્દોષ ગર્ભનો પણ નાશ ન થાય એ માટે બોધિસત્ત્વ પોતે રાજા પાસે જવાને તૈયાર થયા, પણ તેમનો આ આત્મભોગ જોઈને રાજાએ પોતે જ હરણોની હિંસા બંધ કરી સારંગ અથવા હરણનું નિવાસસ્થાન હોવાથી આ જગ્યાનું નામ સારંગનાથ-સારનાથ પડ્યું હશે એવું કેટલાકનું માનવું છે એ વનમાં ઋષિઓ તપશ્ચર્યા કરતા હોવાને કારણે તે ઋષિપતન-ઋષિઓનું નગર પણ કહેવાતું બુદ્ધગયામાં બોધિ પ્રાપ્ત થયા પછી ગૌતમ બુદ્ધ પર્યટન કરતા આ મૃગવનમાં આવ્યા અગાઉ જે પાંચ અનુયાયીઓ તેમનાથી છૂટા પડી ગયા હતા તે અહીં એમને મળ્યા અને એમના શિષ્ય બન્યા ભગવાન બુદ્ધે પોતાનું પહેલું ધાર્મિક પ્રવચન અહીં જ કર્યું અને એ રીતે તેમના ધર્મચક્રપ્રવર્તનનો આરંભ થયો આ રીતે સારનાથ બૌદ્ધ ધર્મનાં પવિત્રતમ સ્થાનો પૈકીનું એક ગણાયું

ગૌતમ બુદ્ધ પછી આશરે ત્રણસો વર્ષે થયેલા સમ્રાટ અશોકે પોતાના કલિંગવિજય પછી લોહિયાળ યુદ્ધોથી ત્રાસીને વિજયયાત્રા બંધ કરીને ધર્મયાત્રાનો પ્રારંભ કર્યો બૌદ્ધ ધર્મની ગાઢ અસર નીચે આવેલા એ શાસકે દેશ અને પરદેશમાં બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર કર્યો પોતાના વિશાળ સામ્રાજ્યના દૂરદૂરના પ્રદેશોમાં શિલાલેખો કોતરાવીને સર્વ પ્રજાજનોને પરમતસહિષ્ણુ, દયાળુ અને પ્રામાણિક બનવા સમજાવ્યા અને એ જ આદેશ પોતાના અમલદારોને પણ આપ્યો અશોકના આ શાસનો તેની ધર્મલિપિઓ તરીકે ઓળખાય છે

પણ બહુજનસમાજના માનસ ઉપર ધર્મરાજ્યની દૃઢ અસર નિપજાવવા માટે અશોકે બીજો એક વધુ મૌલિક માર્ગ લીધો એ માર્ગ તે પોતાના રાજ્યમાં, બુદ્ધના ચરણસ્પર્શથી પાવન થયેલાં સ્થળોમાં, જાણે કે તેમના ધર્મરાજ્યના પ્રતીક હોય એવા ઊંચા સ્તંભો ઊભા કરવાનો પોતાના રાજકાળમાં અશોકે અનેક સ્તૂપો બાંધ્યા હતા, એમાંનો એક સ્તૂપ સારનાથમાં પણ હતો પણ ધર્મલિપિ અથવા સ્તૂપ કરતાં યે બુદ્ધના ધર્મરાજ્યનું વધુ સબળ પ્રતીક તેણે સ્તંભને ગણ્યું હોય એમ જણાય છે

અશોકની પૂર્વે પણ કોઈ પ્રકારના ધર્મસ્તંભો હિંદમાં બનતા હશે જ યજ્ઞનો યૂપ, ઇન્દ્રમહોત્સવનો ઇન્દ્રકીલ અથવા ઇન્દ્રસ્તંભ વગેરે ધાર્મિક વિધિઓના પ્રતીકરૂપ સ્તંભો હતા, પરંતુ એ બધા તો લાકડાના બનતા હતા એ જ કારણથી અશોકની પહેલાંના કોઈ સ્તંભ બચ્યા નથી, કદાચ અશોકે જ લાકડાના સ્તંભોને સ્થાને પથ્થરના સ્તંભો પહેલવહેલા દાખલ કર્યા હોય ગમે તેમ હોય, પણ એટલું તો નિશ્ચિત છે કે હિંદની સ્થાપત્યકલાના પ્રાપ્ત નમૂનાઓમાં અશોકના સ્તંભો જેમ સર્વશ્રેષ્ઠ છે તેમ સર્વપ્રથમ પણ છે

અશોકે પોતાના રાજ્યમાં ઓછામાં ઓછાં ત્રીસ સ્થળોએ આવા સ્તંભો ઊભા કર્યા હતા એમાંના કેટલાક તો આજે પણ તદ્દન અખંડ દશામાં જળવાયેલા છે, એ પૈકી દસ સ્તંભો ઉપર એ સમયની બ્રાહ્મી લિપિમાં કોતરેલા લેખો પણ છે એમાંનો પ્રત્યેક સ્તંભ એક જ પથ્થરમાંથી ઊભો કરવામાં આવેલો છે અને એ પૈકી સર્વથી મોટા સ્તંભનું વજન લગભગ પચાસ ટન થાય છે આ સર્વ સ્તંભો ચુનારગઢ પાસેની એક જ ખાણમાંથી કાઢવામાં આવેલા ભૂખરા રંગના ખાસ પથ્થરમાંથી બનાવેલા છે આ બૃહત્ સ્તંભોને ઘડ-

વાનું અને અશોકના વિશાળ સામ્રાજ્યના જુદાજુદા ભાગોમાં વહી જઈને સબળ રીતે ઊભા કરવાનું કાર્ય જે રીતે થયું છે એ બતાવે છે કે અશોકના યુગના શિલ્પીઓ અને સ્થપતિઓ જગતના કોઈ પણ પ્રદેશના અથવા કોઈ પણ સમયના કારીગરો કરતાં ઊતરતા નહોતા.

આ સર્વ સ્તંભોના શિખર ઉપર ઘણું-ખરું કોઈ પ્રાણીનું શિલ્પ હોય છે; તેમ જ વિવિધ ધાર્મિક પ્રતીકો તે ઉપર કોતરેલાં હોય છે. કેટલાક વિદ્વાનો આ પ્રકારના સ્તંભોમાં ઈરાની અને ગ્રીક કલાની અસર જુએ છે. મૌર્ય રાજ્યકાળમાં પાટનગર પાટલીપુત્રમાં જ માત્ર નહિ, પરંતુ પ્રાંતિક પાટનગરોમાં યે ગ્રીન વગેરે એશિયાઈ દેશોના વતની બનેલા ગ્રીકો અને ઈરાનીઓની ઠીકઠીક વસ્તી હતી. અશોકના સ્તંભો સાથે રચના અને કારી-ગરીની બાબતમાં સરખાવી શકાય એવા સ્તંભો ઈરાનમાંથી મળેલા છે અને મૌર્યયુગ પૂર્વેનું આવું એક પણ નોંધપાત્ર પાષાણમય ભાર-તીય સ્મારક મળતું નથી, એ બધી વસ્તુઓ આ માન્યતાની પોષક છે.

પણ અશોકના સ્તંભોની કદાચ સૌથી વધુ નોંધપાત્ર લાક્ષણિકતા તો એ ઉપરની અદ્ભુત પૉલિશ છે. ઉત્તમ બાંધકામ કરનારા પ્રાચીન જગતના બે દેશો ગ્રીસ અને મિસર-ની કલામાં બાંધકામની 'કાચ જેવી ચળ-કતી સપાટી'ને ખૂબ મહત્ત્વ અપાયું છે, છતાં એ મહાન દેશોનાં સ્થાપત્યસર્જનો પૈકી એકે ય, મૌર્યયુગના કારીગરોએ શિલ્પરચનામાં સાધેલી લગભગ મીનાકારી જેવી સફાઈની તોલે ભાગ્યે જ આવી શકે એમ છે. ઈસ્વી-સન પૂર્વે ત્રીજા સૈકામાં પથ્થર ઉપર થયેલી આ પૉલિશ આઠસો વર્ષ પછી પણ એટલી બધી આકર્ષક હતી કે પાંચમા સૈકામાં હિંદમાં આવેલો ચીની યાત્રાળુ ફાહ્યાન વર્ણવે છે કે 'એ કાચની જેમ ચળકતી હતી.' આજે બાવીસસો વર્ષ પછી પણ આ ભારતીય કૃતિઓની ચમક કંઈ બહુ ઝાંખી પડી નથી. સાધારણ કોટિના પથ્થરોમાંથી બનેલા એ સ્તંભો મુખ્યત્વે એ પૉલિશને કારણે જ સચ-વાઈ રહેલા છે. ઈસ્વી સન પૂર્વે પહેલી સદીથી આ કલા હિંદમાંથી લુપ્ત થઈ ગયેલી છે અને ત્યારપછીની કોઈ શિલ્પરચનામાં હજુ સુધી તે જોવામાં આવતી નથી.

સારનાથનો સ્તંભ એ અશોકના સ્તંભો પૈકી કલાદૃષ્ટિએ સર્વોત્તમ છે. અગિયારમા સૈકામાં મહમ્મૂદ ગઝનવીએ અને બારમા સૈકામાં શાહબુદ્દીન ઘોરીએ સારનાથ જીત્યું અને લૂંટ્યું, ત્યારે ત્યાંના કેટલા યે વિહારો, સ્તૂપો, મંદિરો અને મૂર્તિઓનો નાશ થયો હતો. એ સમયે આ ભવ્ય સ્તંભને પણ ખંડિત કરવામાં આવ્યો હશે એમ જણાય છે. અત્યારે એ સ્તંભ ખંડિત દશામાં તેના મૂળ સ્થાન ઉપર ઊભેલો છે. અસલ સ્તંભ આશરે ૫૫ ફીટ ઊંચો હતો. આ સ્તંભનો અગ્રભાગ—એનું સિંહશિખર એના દંડથી છૂટું પડી ગયેલું હોઈ સારનાથના સંગ્રહસ્થાનમાં રાખવામાં આવેલું છે. સિંહશિખરની ઊંચાઈ પણ સાત ફીટની છે. એમાં સૌથી નીચે ઉલટાવેલી પાંખડીવાળા એક સુંદર પદ્મની આકૃતિ કોત-રેલી છે. પદ્મની ઉપરના ગોળાકાર ફલક ઉપર ચાર દિશાઓમાં હાથી, વૃષભ, અશ્વ અને સિંહ—એ ચાર બળવાન પશુઓની ગતિદર્શક આકૃતિઓ છે અને તેમની વચમાં એકાંતરે ચોવીસ આરાવાળાં ચાર ધર્મચક્ર કોતરેલાં છે. એની ઉપર ચાર દિશામાં મુખ રાખીને ચાર સિંહ ઊભેલા છે. અગાઉ આ સિંહોની પણ ઉપર—સમગ્ર સ્તંભના શિરોભાગમાં લગભગ રા। ફીટ વ્યાસનું એક વિશાળ ધર્મ-ચક્ર રહેતું હતું. અત્યારે તો એના કેટલાક ટુકડા જ સચવાઈ રહેલા છે.

આ સ્તંભની રચનામાં ભાવપ્રતીકોનો અદ્ભુત કુશળતાથી ઉપયોગ કરવામાં આવેલો છે પહેલી વસ્તુ તો એ કે સારનાથમાં બુદ્ધે કરેલા પોતાના પ્રથમ ધર્મોપદેશનું એ સ્મારક છે શિખર ઉપરના સિંહને કેટલાક વિદ્વાનો શાક્યસિંહ તરીકે ઓળખાતા બુદ્ધના પ્રતીકરૂપ ગણે છે ફલક ઉપરનું ધર્મચક્ર તથા ગતિમાન પશુ-આકૃતિઓ એ ચક્રનું પ્રવર્તન ચારે દિશામાં થયું હોવાનું સૂચવે છે આ પ્રતીકો સાથે સંયોજિત થયેલી ઉત્તમ કારીગરી પરત્વે હિંદી સરકારના પુરાતત્ત્વ ખાતાના એક વારના વડા જ્હોન માર્શલ લખે છે 'આ આકૃતિઓ અદ્ભુત ચેતનભરી અને સ્વાભાવિક છે અને શિલ્પકલાની સર્વ મહાન કૃતિઓના પ્રાણરૂપ સાદાઈ અને સંયમથી તેની રચના થયેલી છે સાચે જ આની તોલે આવે એવું બીજું એકે શિલ્પ હિંદે પેદા કર્યું નથી' સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકાર અને કલાવિવેચક વિન્સેન્ટ સ્મિથ એ વિષે જણાવે છે 'આ સુંદર કલાકૃતિ કરતાં ચઢિયાતો —અરે, એની તોલે આવે એવો પ્રાણીશિલ્પનો પ્રાચીન નમૂનો કોઈ પણ દેશમાંથી શોધી કાઢવો મુશ્કેલ પડશે, જેમાં વાસ્તવદર્શી રચના અને ભાવનાત્મક ગાંભીર્યનું આટલી સફળતાથી સંયોજન થયું હોય અને પ્રત્યેક વિગતમાં આટલી નખશિખ કુશળતાથી જેનું આલેખન થયું હોય'

આ ઉપરથી તો એમ જ કહેવું પ્રાપ્ત થાય કે જેમ પ્રતિભાશાળી કવિને કોઈ ધન્ય પળે અદ્ભુત કલ્પના સ્ફુરે તેમ આપણા રાષ્ટ્રવિધાયકોને સારનાથનું સિંહશિખર આપણી રાષ્ટ્રમુદ્રા તરીકે સ્વીકારવાનો વિચાર સ્ફૂર્યો એ ઉપરનું ચક્ર કોઈ સંકુચિત ધાર્મિક પ્રતીક નથી. વિશ્વવ્યવસ્થાની ભાવનાને ચક્રનું રૂપક આપવાની કલ્પના બુદ્ધ કરતાં યે ઘણી પ્રાચીન છે. મૂળ તો ચક્ર એ સૂર્યનું પ્રતીક હતું વિષ્ણુ એ પ્રાચીનતર સૂર્યદેવનું રૂપાંતર છે અને તેમના હાથમાંનું સુદર્શનચક્ર પણ સૂર્યનું જ પ્રતીક હોય એ સંભવિત છે ઋગ્વેદમાં ત્રણ ઋતુ, બાર માસ ને ત્રણસો સાઠ દિવસના વર્ષને ત્રણ ધરી, ત્રણ પૂઠિયાં અને ત્રણસો સાઠ આરાવાળા એક ચક્રનું રૂપક આપવામાં આવ્યું છે કાળની અનંતતાના પ્રતીકરૂપ આપણી યુગોની કલ્પના પણ એક ચક્રરૂપે જ વિકસી છે પ્રાચીનતમ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિકસિત સ્વરૂપમાં પ્રથમવાર જ્યાં જોવા મળે છે ત્યાં-મોહે-જો-દડો અને હડપ્પાનાં હજારો વર્ષ જૂનાં અવશેષોમાં પણ ચક્ર અને શિવની આકૃતિઓ છે આમ ચક્ર એ તો ભારતીય ધર્મોનું માપ નહિ પણ ભારતીય ચિંતન-દૃષ્ટિનું એક વિશિષ્ટ પ્રતીક છે

સારનાથના સિંહશિખરનું આપણા રાષ્ટ્રપ્રતીક તરીકેનું ઔચિત્ય બીજી રીતે પણ છે પ્રાચીન ભારતીય શિલ્પકલાનો એ સર્વોત્તમ નમૂનો છે સેંકડો વર્ષ પૂર્વે, વ્યાપક માનવહિતની ભાવનાથી વિજયયાત્રાને બદલે ધર્મયાત્રામાં ચિત્ત જોડનાર, સુરાજ્યપ્રવર્તક તત્ત્વજ્ઞાની સમ્રાટ અશોકે સ્થાપેલાં સ્મારકો પૈકીનું તે એક છે, અને સૌથી વધારે તો, અઢી હજાર વર્ષ પૂર્વે માનવપ્રેમની ઘોષણા કરીને, 'વેરથી વેર શમતાં નથી, પ્રેમથી જ વેર શમે છે' એમ પોકારનાર જગજ્જ્યોતિ શાક્યસિંહની ધર્મ દેશનાનું એ પ્રતીક છે, જેનું પુનરાવર્તન આપણને એવા જ મહાન જગજ્જ્યોતિ મહાત્મા ગાંધીજીના અદ્ભુત જીવન અને એથી યે અદ્ભુત મરણમાં જોવા મળ્યું

આમ આપણી રાષ્ટ્રમુદ્રા એ આપણા દેશ અને સંસ્કૃતિનાં સર્વોત્તમ તત્ત્વોનું સૂચન કરે છે વ્યક્તિગત તેમ જ સામાજિક જીવનમાં એને અનુરૂપ આચરણ કરવાનું પ્રભુ આપણને સામર્થ્ય આપો

★

અણસમજનો ક્રોધ

*

શ્રી નટવર મૂ. ચીમાવાળા

માનસશાસ્ત્રનો ઉદ્ભવ જગતના ઇતિહાસમાં થયો મોડો, પણ છેલ્લા સૈકામાં એણે પશ્ચિમના દેશોમાં ઝળકતી પ્રગતિ સાધી છે. જીવનને સાચી રીતે સમજવામાં એણે "આગેવાની નોંધાવી છે. બાળહઠ નિવારવાના કઠિન કાર્યમાં આ શાસ્ત્ર કેવી સરસ રીતે ઉપયોગી" થઈ શકે એમ છે તે અહીં સુંદર રીતે એક પ્રસંગકથામાં ગૂંથાયું છે.

લેખક 'પ્રભાકર' તથા 'ગાંડીવ'ના તંત્રી અને ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિરના સંચાલક છે.

'હૂં એં એં...મને બાપુ સાથે જવા દે ને...એં એં એં એં એં......'

'તારા બાપુ તો ક્યારના બસમાં બેસી કચેરી પહોંચી ગયા હશે. જો શ્યામુ, હવે છાનો રહી જા. કાલે તને એમની સાથે મોકલીશ, હં......' બા–લીલા બોલી.

'હં અ...અ...એ...એ...તું એવું બોલે છે. રોજરોજ એમ જ કહે છે, પણ બાપુ મને કોઈ દિવસ લઈ જતા નથી...એ એ એ... તું મને પટાવે છે...એં એં એં...'

લીલાએ ચાર વરસના શ્યામુને સમજાવવા ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો, પણ શ્યામુએ તો ભેંકડો શરૂ કર્યો અને છાનો રહે જ નહિ. એણે તો જમીન પર આળોટવા માંડ્યું ને બરાડા પાડવા માંડ્યા.

થોડીવાર સુધી લીલાએ તે ચાલવા દીધું, પણ પછી તે કંટાળી. પુષ્કળ ઘરકામ હતું અને આવા બરાડાથી તેને ત્રાસ થતો હતો. તે પાછી બહાર આવી અને બોલી :

'હું તો હવે શ્યામુ, તારાથી છેક જ કંટાળી. બાપા, હવે છાનો રહે છે કે લઉં સોટી...?'

'કેમ લીલી? સોટી કેમ લેવાની થઈ ગઈ?' બોલતીબોલતી લીલાની સખી સુવર્ણા ત્યાં આવી પહોંચી. તે તે જ મહોલ્લામાં રહેતી હતી અને અવારનવાર આવતીજતી. લીલા કરતાં તે પાંચસાત વર્ષે મોટી હતી અને ત્રણચાર બાળકોની માતા હતી. મોટી હોવા છતાં તે સખીભાવે જ લીલા સાથે વર્તતી અને લીલાને પણ તેના તરફ માનભાવ હતો.

'અને આ શ્યામુ કેમ આટલો બધો આળોટીને બરાડી રહ્યો છે? આ બધું છે શું?' સુવર્ણા આવે વખતે–સાડાદસ–અગિયાર વાગે લીલાને ત્યાં કદી આવી ન હતી, આજે જ આવી. એ સમયે મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રી ભાગ્યે જ ઘરકામમાંથી નવરી પડે કે બહાર નીકળે. ખાસ જરૂરી કામ સિવાય નીકળી ન જ શકે એટલે સુવર્ણાએ આ દૃશ્ય આજે પહેલી જ વાર જોયું.

'અરે, ઓહો, સુવર્ણાબહેન! આવો, ભાઈશાબ! આ તો મારે રોજનું જ લાગ્યું છે. શ્યામુના બાપુ કચેરી જવા નીકળે ત્યારે રોજ એ સાથે કચેરી જવાની જિદ્દ કરે, રોજ એમને વળગી પડે, રોજ છૂટો પાડવો પડે. એને કેટલુંય સમજાવીએ છીએ કે ત્યાં ચારપાંચ કલાક બેસી રહેવું પડે, રમવાનું નહિ મળે ને ભૂખ લાગશે; પણ એની જિદ્દથી તોબા, પરમેશ્વર કોઈનું કહ્યું માનતો જ નથી. હવે કલાક સુધી એનું રડવું ચાલશે કંઈ રસ્તો બતાવો તો મોટો પાડ, સુવર્ણાબહેન!' લીલાએ પોતાની મુંઝવણ રજૂ કરી.

'એમ!' સુવર્ણા જરા વિચારમાં પડતાં અને શ્યામુ સામે જોઈ રહેતાં બોલી. 'પણ લીલીબહેન, મને લાગે છે કે એમાં તારી જ ભૂલ છે–તમારી જ ભૂલ છે.'

'મારી ભૂલ? અમારી ભૂલ!! શી?' લીલા વિચારમાં પડી ગઈ.

'એ તને એકદમ નહિ સમજાય. ચાલ, પહેલાં તારું કામ પતાવ. પછી નિરાંતે બેસીને કહું...' સુવર્ણાએ કહ્યું.

'ઠીક, થોડીવાર બેસો ત્યારે હું હમણાં આવી ' કહી લીલા રસોડા તરફ ગઈ દરમ્યાન શ્યામુ રડતો બધ પડ્યો હતો

ઓરડામાં મેજ પર એક બંધૂક પડેલી હતી તે હાથમાં લઈ સુવર્ણાએ શ્યામુને પૂછ્યુ 'શ્યામુ, ઓહો, તારી પાસે તો આવી ફક્કડ બંધૂક છે તને એ ફોડતાં આવડે છે?'

શ્યામુ બંધૂક તરફ જોઈ રહ્યો એના મનમાંથી કચેરી અને બાપુ સરકી ગયાં અને તેમનુ સ્થાન તરત જ બંધૂકે અને તે ફોડવાની આવડતના ખ્યાલે લીધુ. એ આવડતનુ સ્વગૌરવ હુંપદ, જિદ્ અને રડકણાપણા પર ફરી વળ્યુ, અને તે બંને એ રેલમાં તણાઈ ગયાં એ પટ દઈને ઊભો થઈ ગયો અને બોલ્યો 'મને ફોડતાં આવડે છે જુઓ ' એમ કહી એણે બેત્રણ ભડાકા કર્યા 'જુઓ, જુઓ, આમ ટીકડી મૂકવાની, આમ ઘોડો દાબવાનો, એટલે આ આમ ફટ હું હું નવી ટીકડી લઈ આવુ ' કરતો એ બીજા ઓરડામાં ગયો

થોડીવારે લીલા દીવાનખાનામાં આવી ને પૂછવા લાગી 'શ્યામુ ક્યાં ગયો?'

'હમણાં જ બંધૂક સાથે રમતોરમતો આમતેમ ગયો છે ' સુવર્ણાએ જવાબ આપ્યો

'સુવર્ણાબહેન, આજે તો તમે આવીને મારો ઉદ્ધાર કર્યો, છુટકારો કર્યો, નહિ તો હજુ એનો તોપમારો કલાકેક સુધી ચાલત કહો શા કામે આવ્યાં હો?'

'અરે બહેન, મારે ત્યાં એક વાગે આજે મહેમાન આવવાના છે ને ઘરમાં ચા તદ્દન ખલાસ થઈ ગઈ છે ને અત્યારે લેવા કોણ જાય? એટલે થોડીક ચા લેવા આવી છુ, પણ ઉતાવળ નથી તું પરવારીને આપશે તો ચાલશે દશપંદર મિનિટ આમતેમનો મને વાંધો નથી '

'હું તો પરવાર્યા જેવી છુ, પણ તમે પેલી વાત કહેતાં હતાં તે કહો અમારી ભૂલ છે એવુ તમે કહેતાં હતાં તે મને સમજાવો ચા તો મારે ત્યાં કાલે જ આવી છે, એટલે તમને જોઈશે તેટલી આપીશ, પણ પેલી વાત મને કહીને જ જાઓ તો કૃપા '

'તારે શ્યામુ પર સૂચનશક્તિનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ એ કર્યાથી જ એની હઠ છૂટી જશે મે એ વિષયમાં થોડુ વાંચ્યુ છે અને એના પ્રયોગોનાં વ્યાખ્યાનો વાંચ્યાં છે, તેમ જાતે પણ પ્રયોગ કરી જોયા છે એથી મને એ વિશે ખાતરી થઈ છે ' સુવર્ણાએ ચશ્માં ઉતારી લૂગડા વતી તેના કાચ લૂછતાં જણાવ્યુ

'સૂચનશક્તિ ? તે વળી શુ ? મે તો એવુ કંઈ સાંભળ્યુ જ નથી તમે સમજાવો તો જ ખબર પડે ' લીલાએ અજ્ઞાન દર્શાવતાં પૂછ્યુ

'એ તો એકાદબે શબ્દોમાં સમજાવાય તેવુ નથી એની વ્યાખ્યા આપવાનુ કામ તો કઠણ છે પણ બાળકનો સ્વભાવ કેળવવા માટે એ સારામાં સારી પદ્ધતિ છે, ને એનો ઉપયોગ પણ વળી આનંદ આપનારો, રઝિ મામણો થઈ પડે છે '

'પણ એમ કહ્યામાં મને શી સમજ પડે? આ શ્યામુના પર એ પ્રયોગ કેમ ને કેવી રીતે કરવો તે સમજાવોને બહેન! જેટલી સમજ પડે એટલું મારુ કામ થાય. બીજી બધી વાત પછી ' લીલાએ આતુરતાથી પ્રશ્ન કર્યો

'હું સમજાવુ બાળક હઠે ભરાય, જિદ્ લે ત્યારે એની એ વખતની મનઃસ્થિતિનું આપણે જરા બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કરવુ જોઈએ બાપુ બહાર જવાની તૈયારી કરે કે તરત જ શ્યામુના મનમાં એમની સાથે જવાના વિચારો જાગે છે–પ્રબળ રીતે જાગે છે એ વખતે એ પ્રબળ ઇચ્છા એટલું જોર કરે છે કે બીજો કોઈ પણ વિચાર ત્યાં દાખલ થઈ શકતો નથી બલકે વિચાર કરવાની એની શક્તિ જ નષ્ટ થયેલી હોય છે આ વાત ખાસ ધ્યાનમાં

લેવાની છે.

બાકી એનાથી કંઈ અગિયારથી પાંચ વાગ્યા સુધી એના બાપુની કચેરીમાં બેસી રહી શકાય જ નહિ. કંટાળો આવે. રડવું આવે. ભૂખ પણ લાગે જ. પણ આ બધી બાબતો એના મગજમાં તે વખતે પ્રવેશી શકતી નથી. એ વખતે એના વિચારો એક જ દિશામાં વળેલા હોય છે. એના મનનો કબજો જ તેણે લીધેલો હોય છે. તે સમયે આપણે ગમે તેટલું સમજાવીએ, મનાવીએ, પટાવીએ પણ બાળકના મન પર એ શિખામણ કશી અસર કરતી નથી, કરી શકે પણ નહિ.' સુવર્ણાએ લંબાણપૂર્વક વિષય સમજાવવા માંડ્યો.

'પણ તે પ્રસંગે સૂચનશક્તિ શા કામમાં આવે? એનું કરવું શું?' લીલાએ અધીરાઈથી પ્રશ્ન કર્યો.

'તે વખતે સૂચનશક્તિ વાપરવાની જ નથી. તે વખતે એનો કશો ઉપયોગ નથી. એને સમજાવવાનો યત્ન તે વખતે કરવો તદ્દન મિથ્યા છે. કિલ્લામાં જ્યાંસુધી શત્રુનું લશ્કર સાવધ બનીને ખડી બધૂક બેઠું હોય ત્યારે એને સર કરવાનો પ્રયત્ન ફળવાનો સંભવ ઓછો જ. ડાહ્યો સેનાપતિ એવો વિચાર પણ ન કરે, પણ શત્રુદળ અવ્યવસ્થિત, નબળું, અસાવધ અને લડવા બાબતમાં બેધ્યાન હોય ત્યારે તેના પર કરેલો હલ્લો જરૂર સફળ નીવડે, તેવું જ આમાં છે.'

'સુવર્ણાબહેન, બળ્યું, મને તો આ તમારી વાતમાં કશી સમજ પડતી નથી. કિલ્લો શું ને લશ્કર શું, સેનાપતિ કોણ, ને હલ્લો શાના પર?—એ તો બધી લડાઈની વાતો છે. બાળકની હઠ સાથે એને શી રીતે સરખાવાય? બાળક કંઈ આપણું દુશ્મન છે? આપણા સાત લાડનું મોઢું બન્યું હોય તેના પર વળી હુમલો શાનો?' લીલાએ અકળાતાં કહ્યું.

'એ તો બધી ભાષાનાં ઘરેણાં જેવી વાતો છે. અહીં જેવા જાય તો નથી કોઈ કિલ્લો કે નથી કોઈ શત્રુ, પણ બાપુ સાથે કચેરી જવાની જિદ્દ એ બાળકના મનરૂપી કિલ્લામાં બેઠેલા સાવધ શત્રુ સમી છે. સૂચનશક્તિ એ હોશિયાર સેનાપતિ છે. ચતુર ને હોશિયાર સેનાપતિ, શત્રુ સાવધ બેઠા હોય ત્યારે લડાઈ નથી જગાડતો. તેમ બાળક જ્યારે જિદ્દે ચડ્યું હોય, એના મનનો સંપૂર્ણ કબજો એ જિદ્દે લીધો હોય તે વખતે તેની સાથે ખટપટ ન કરતાં સૂચનશક્તિરૂપી સેનાપતિ યોગ્ય તકની રાહ જોઈ રહે છે.' સુવર્ણાએ લગભગ ભાષણ જ આપ્યું. 'શ્યામુના બાપુ કચેરીએ જવા નીકળે ત્યારે શ્યામુને સાથે જવાની ઇચ્છા પ્રબળ હોય છે પણ તે પછી થોડે વખતે એ ઇચ્છા નિર્બળ બને છે. બીજે સમયે તો એ તદ્દન નિદ્રાવસ્થામાં હોય છે, એ ઇચ્છા ઊંઘતી જ હોય છે, અને એ ઊંઘતી હોય ત્યારે જ એ ઇચ્છા વિરુદ્ધના વિચારો એના મગજમાં ભરવાનો યત્ન કરવો જોઈએ. તે વખતે જ બાળકના મન પર એની અસર થવાનો પૂરેપૂરો અવકાશ રહે છે. સાથે જવાની ઇચ્છા જાગ્રત થઈ એના મનનો કબજો લે તે પહેલાં, વેળાસર, એના પર ઊંધા જ વિચારોનાં સૂચનો કર્યે જવાં જોઈએ, અને છાપ પાડી દેવી જોઈએ. એ છાપ બરાબર પડી હોય તો સાથે જવાની જિદ્દ તો શું, પણ વિચાર સરખો યે કરે નહિ મારા કહ્યા પ્રમાણે હું સૂચનશક્તિનો ઉપયોગ કરીશ, તો બેત્રણ દહાડામાં જ શ્યામુ બદલાઈ જશે.'

'સુવર્ણાબહેન, તમે તો બડાં હોશિયાર છો. પણ મને જરા વિગતવાર સમજાવો, અને મારે પોતે શું કરવું તેટલું જ ચોક્કસ રૂપે દસાવો, તો સારો પાડ થશે.' લીલાએ સમજ માગી.

પછી સુવર્ણાએ એ વાત અતિ વિગતે

લીલાને સમજાવી, અને કચેરીને કાળે નહિ પણ ઇતર વખતે સ્યામુના મન પર કચેરીએ જ્વાયો થતા ગેરલાભની છાપ અવારનવાર પાડ્યા કરવી એ કરામત સમજાવી પછી તે ચા' લઈને ગઈ

*

તે જ સાંજે લીલા સ્યામુને લઈ બગીચે ફરવા ગઈ એક બાંકડા પર બેસી એણે સ્યામુ સાથે વાતો કરવા માંડી

'સ્યામુ તું બહુ ડાહ્યો છોકરો છે તું મને કેવો વહાલોવહાલો લાગે છે! તું બધાનું કહ્યુ કેવુ માની જાય છે! તેથી તો મે તને પેલી આગગાડી રમવા માટે આણી આપી છે '

'પણ મને એક ફૂટબૉલ નહિ અપાવે, બા!' શ્યામુએ વહાલથી લીલાનો હાથ બે થતાં કહ્યું 'આપણી પડોશમાં પેલો સુરેશ છે ને, તેની બાએ એને કેવો સરસ ફૂટબૉલ આણી આપ્યો છે! મને તું એવો ફૂટબૉલ નહિ લાવી આપે?'

'વાહ, કેમ નહિ!' લીલાએ એને ખોળામાં લઈ બચ્ચી ભરતાં કહ્યુ 'અરે, એના કરતાં ય સરસ ફૂટબૉલ લાવી આપીશ '

સ્યામુના મો પર આનંદઆનંદ અસરી રહ્યો, પોતાના નવા ફૂટબૉલ સાથે રમી જ રહ્યો હોય એવી ઉર્જસ્વળતા તેના મો પર છવાઈ રહી

એટલામાં લીલાએ શરૂઆત કરી 'સ્યામુ, હું તને રોજ સાંજે અહીં ફરવા લાવુ છું ને?'

'હા, બા તું સારી છે '

'પણ તું ક્યાં મારુ કહેલુ સાંભળે છે!'

'કેમ વળી! સાંભળુ જ છુ ને! ક્યારે નહિ સાંભળ્યુ?'

'પણ હુ કહુ છુ તે માનતો નથી ને '

'શાનુ તો છુ વળી બધુ જ માનું છુ '

સ્યામુએ કહ્યું 'તુ કહે તે કરુ, બોલ, શુ કામ છે?'

'કામ તો એક છે તે કરજે જોઉ જો, તારા બાપુ જમીને કચેરી જાય છે ત્યારે તું રોજ રડે છે ને? હવેથી નહિ રડે એમ બોલ!'

ફૂટબૉલ મળવાનું જાણ્યાથી સ્યામુનું મન આનંદમાં હતુ તે બોલી ઊઠ્યો 'નહિ રડુ, જા હવેથી નહિ રડુ '

'ને સાથે જવાનું પણ નહિ બોલે? સાચ્ચે?'

'સાથે જવાનું પણ નહિ કહુ, સાચ્ચે '

'જોને ભાઈ, કચેરીમાં તો બધા મોટા મોટા માણસ હોય તે કઈ તારી સાથે રમે? બધા કામમાં હોય. કલમ લઈને લખતા હોય કોઈને ફુરસદ હોય નહિ તુ ત્યાં જઈને કોની સાથે રમે? તારા બાપુ પણ કામમાં જ હોય, ખરુ કની?'

સ્યામુ જરી વિચારમાં પડી જતો ધીમો ધીમો બોલ્યો 'હાસ્તો વળી '

'ત્યાં તને ખાવાનુ કોણુ આપે? રમકડાં ક્યાંથી લાવે?'

શ્યામુ ફરી વિચારમાં પડી જતાં બોલ્યો 'હાસ્તો વળી '

સુરતીની ભાષામાં 'શ્યામુનુ મન આ વખતે કચેરી જવાના વિચારો સંબંધી 'નિદ્રાવસ્થામાં' હતુ એ વિચારો સબળ નહોતા, ચંચળ નહોતા એનો એના મન પર કબજો નહોતો એટલે એ એ વિષય પર વધુ સ્વસ્થ, શાંત, નિરાંતભર્યા વિચાર કરી શકતું હતું તેથી શ્યામુએ બરાબર ડાહ્યા જવાબો આપ્યા

'ત્યારે તુ હવે બાપુ સાથે કચેરી જવાનું માગશે?'

શ્યામુએ કહ્યુ 'પણ તુ મને ફૂટબૉલ અપાવશે ને?'

'હા, તે તો અપાવીશ જ, પણ તુ કચેરી જવાની વાત કરશે?'

'નહિ કરુ, નહિ રડુ ' શ્યામુએ કબૂલાત આપી

'ત્યારે હુ કહુ તેમ બોલી જશે?'

'શુ હું હું?' તે હસતોહસતો બોલ્યો

જોઈ રહ્યો.

'જો, હું કહું તેમ બોલ...હું કાલે સવારે બાપુ સાથે કચેરીએ જવાની વાત નહિ કરું...'

'હું કાલે સવારે બાપુ સાથે કચેરીએ જવાની વાત નહિ કરું.'

'સાથે જવાની જિદ્દ નહિ પકડું.'

'સાથે જવાની જિદ્દ નહિ પકડું.'

'જમીને એ બહાર જશે, ત્યારે હું કહીશ, બાપુ હું તમારી સાથે નથી આવવાનો.'

'હું કહીશ કે બાપુ, હું તમારી સાથે નથી આવવાનો.'

'મને કંઈ કચેરીમાં ગમે નહિ.'

'મને કંઈ કચેરીમાં ગમે નહિ.'

'ત્યાં મને ભૂખ લાગશે.'

'ત્યાં મને ભૂખ લાગશે.'

'હું ઘેર જ રહીશ...હું બંધૂક સાથે રમીશ...હું ઘેર જ રહીશ...હું આગગાડી સાથે રમીશ...હું કચેરી નહિ આવું...હું ચિતરામણો જોઈશ...બા મને સારીસારી વાતો કહેશે...તમે તમારે જાઓ...મારે આવવું નથી.'

લીલાએ આ વાક્યો શ્યામુ પાસે ચેનચાળા ને લટકામટકા સાથે બોલી બતાવ્યાં, ને એવા જ લટકા સાથે એની પાસે બોલાવ્યાં. બેચાર વાર બોલાવ્યાં. શ્યામુને તો એ રમત જ બની ગઈ. તેને ખૂબ ગમ્મત પડી. તેને તે યાદ પણ રહી ગયાં. ને પછી એકલો એકલો પણ એ તે વાક્યો બોલી ગયો—ઘણાંખરાં.

ત્યારપછી થોડીવાર ફર્યા બાદ બન્ને ઘેર આવ્યાં.

*

રાતના જમતાંજમતાં લીલાએ પોતાના પતિ સુખકરને કહ્યું: 'ખબર છે, કાલે આપણો શ્યામુ શું કરવાનો છે તે ?'

'શું કરવાનો છે ?'

'તમે કચેરી જશો, ત્યારે તમારી સાથે નહિ આવે. આગગાડી સાથે રમશે. છબીઓ જોશે, વાતો સાંભળશે.....'

'હેં ? ખરી વાત, શ્યામુ ?'

'હા, બાપુ. હું તમારી સાથે કચેરીએ નથી આવવાનો...પણ બા, તું મને સારીસારી વાતો કહેશે ને ?...' શ્યામુના મન પર બાગમાં થયેલી વાતોએ અસર જમાવી હતી.

'હાસ્તો વળી, કહીશસ્તો.'

'તો હું બાપુ સાથે નહિ જાઉં.'

*

બીજે દિવસે સવારે ઊઠ્યા પછી શ્યામુ દૂધ પીતો હતો ત્યારે લીલાએ પૂછ્યું: 'શ્યામુ, તારા બાપુ કચેરી જવા નીકળે, ત્યારે તું શું કહીશ ?'

'બાપુ, હું તમારી સાથે નહિ આવું. ત્યાં કંઈ રમકડાં નથી. ત્યાં મને નહિ ગમે.' વગેરે વગેરે વાક્યો, બાગમાં શીખવ્યા મુજબના ચાળાચસકા સાથે હસતાંહસતાં શ્યામુ બોલી ગયો. બેવાર લીલાએ એ વાક્યો એની પાસે બોલાવ્યાં.

જમી રહ્યા પછી સુખકર કોટ પહેરી કચેરી જવા તૈયાર થયા. દાદર ઊતરવા માંડતાં પહેલાં પગથિયે થોભી તેમણે શ્યામુને કહ્યું: 'શ્યામુ, હું જાઉં છું. તું શું કહેતો હતો ?'

'મારે નથી આવવું.' કહી શ્યામુ પોતાની આગગાડીને ચાવી આપવા મંડી પડ્યો. ચાવી આપતાંઆપતાં તે બોલવા લાગ્યો: 'હું બાપુ સાથે કચેરી નહિ જાઉં. ત્યાં મને ગમે નહિ. ત્યાં કોઈ મારી સાથે રમે નહિ. ત્યાં મને ભૂખ લાગે. કોઈ ખાવાનું આપે નહિ.' વગેરે વગેરે એ બોલતો હતો, પણ એનું ચિત્ત સાવ રમતમાં હતું.

સુખકર સુખે ચાલી ગયા. સાંજે તે ક્યારે આવ્યા, તેની ખબર પણ શ્યામુને ન રહી.

★

ગુરુત્વાકર્ષણ છૂટે તો?

શ્રી સતીશચંદ્ર પ્ર. દેસાઈ
એમ એસસી (લંડન), બાર-એટ-લૉ

માનવકલ્પનાને ઓછા કર્યા બંધન છે? આજે સુવ્યવસ્થિત રીતે ચાલતી દેખાતી કેટલીક કુદરતી પ્રક્રિયા વિષે અશક્ય લાગતી કલ્પના કરવામાં નિર્દોષ આનંદ અને જ્ઞાન મળે છે. ગુરુત્વાકર્ષણ એટલે પોતાની ધરી તરફ સપાટીપરની સર્વ વસ્તુઓને ખેંચનારું પૃથ્વીનું બળ. પ્રથમ વિચારી લો, એ તત્ત્વ બંધ થાય તો શું થાય? પછી આ લેખ વાંચો. ઘણું નવું જાણવાનું મળશે.

જ્યારે નિશાળમાં ભણતા હોઈએ છીએ, ત્યારે પૃથ્વી ગોળ છે એ હકીકતની કલ્પના કરવી બહુ અઘરી પડે છે. તરત જ આપણને સવાલ થાય છે કે આપણે જો પૃથ્વીના ઉપરના ભાગમાં હોઈએ તો શું પૃથ્વીના નીચેના ભાગના લોકો ઊંધે માથે લટકે છે? અને ઊંધે માથે લટકતા હોય તો તેઓ પડી કેમ નથી જતા? આ સવાલનો લગભગ દરેક શિક્ષક એવો જવાબ આપે છે કે ગુરુત્વાકર્ષણને લીધે આપણે પૃથ્વી પર ચોંટી રહીએ છીએ. એક પોલા દડાના મધ્યબિંદુમાં પાણીદાર લોહચુંબક રાખ્યું હોય અને દડાની સપાટી પર લોઢાની કણીઓ જેમ દડાને ચોંટી રહે એમ આપણે પૃથ્વીને ચોંટી રહીએ છીએ. આ ઉપમા આટલે સુધી બરોબર છે, પણ એના પરથી જો એમ અનુમાન કરીએ કે લોહચુંબક પોતાની આકર્ષણશક્તિ એકાએક મૂકી દે ને દડાની નીચેની કણીઓ જમીન પર પડી જાય, તેમ પૃથ્વી જો ગુરુત્વાકર્ષણ મૂકી દે તો પૃથ્વીની નીચેના ભાગમાં વસનારા લોકો ઊંધે માથે હવામાં પડી જાય, તો તે અનુમાન બરોબર નથી.

પ્રથમ તો કોણ નક્કી કરી શકે કે કોણ બરોબર ઊભા છે ને કોણ ઊંધે માથે ઊભા છે? ઇંગ્લંડનાં લોકો એમ કહે કે ઑસ્ટ્રેલિયાના લોકો ઊંધે માથે ક્રિકેટ રમે છે, અને ઑસ્ટ્રેલિયાના લોકો ઇંગ્લંડના ખેલાડીઓ માટે એમ કહે તો એમાંથી ખરું કોણ? સાધારણ નકશાઓમાં ઉત્તર તે ઉપરનો ભાગ હોય છે ને દક્ષિણ હોય છે નીચેનો. પણ માત્ર સગવડને લીધે આવી રૂઢિ થઈ છે. ઇંગ્લંડના લોકો બરોબર ઊભા રહીને ક્રિકેટ રમે છે ને ઑસ્ટ્રેલિયાના ઊંધે માથે રમે છે એમ કહેવાને આપણી પાસે કશું વૈજ્ઞાનિક કારણ નથી.

આથી વધારે મહત્ત્વની એક બીજી વાત છે. જો પૃથ્વી ગુરુત્વાકર્ષણ મૂકી દે તો પૃથ્વી પરની બધી જ વસ્તુઓનું વજન શૂન્ય થઈ જાય, એટલે કે હાથી, મનુષ્ય, કીડી એ બધાનું વજન સરખું થઈ જાય—રબ્બરના ફુગ્ગાથી પણ ઓછું. પરંતુ એમ થાય તો આપણે હવામાં ઊડવા માંડીએ એમ માનવાને કશું કારણ નથી. પૃથ્વીની જેમ સમસ્ત બ્રહ્માંડમાંથી ગુરુત્વાકર્ષણની શક્તિ ચાલી જાય તો આપણને કોઈ આકર્ષનાર ન રહે અને તેથી પૃથ્વી પરથી આપણે ઊડવા માંડીએ એમ માનવાને કારણ નથી.

જો સમસ્ત વિશ્વમાંથી ગુરુત્વાકર્ષણ ચાલી જાય તો પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ ફરતી બંધ થઈ જાય અને તેનાથી દૂર જવા માંડે. આશરે બે મહિનામાં તે એટલી દૂર જાય કે જેથી સૂર્યની ગરમી અડધી થઈ જાય, ચાર મહિનામાં સૂર્યની ગરમી પાંચમા ભાગની થાય અને ૭ મહિનામાં દસમા ભાગની થાય, એટલે અતિશય ટાઢ પૃથ્વી પર થઈ જાય અને

પ્રાણીમાત્રનો નાશ થઈ જાય.

આ બધું થતાં તો મહિનાઓ થાય, પણ ગુરુત્વાકર્ષણ ચાલી જાય તો એની તરત અસર કેવી થાય?

આનો વિચાર કરવા એક ઓરડો ૧૦૦ ફૂટ × ૧૦૦ ફૂટ × ૨૫ ફૂટ જેટલો મોટો કલ્પીએ. તેની બહાર એક એવું બટન રાખીએ કે જે દબાવીએ તો ઓરડામાંથી ગુરુત્વાકર્ષણ ચાલી જાય, અને ઊંચું કરીએ એટલે ગુરુત્વાકર્ષણ પાછું આવે.

આ ઓરડામાં ચાલવું અશક્ય થઈ જાય; કારણકે ચાલવા માટે પગ અને જમીન વચ્ચે ઘર્ષણનું બળ જોઈએ, અને ઘર્ષણનું બળ વજન પર આધાર રાખે છે. એટલે વજન શૂન્ય થઈ જાય તો ઘર્ષણ શૂન્ય થાય એટલે ચલાય નહિ. તરતાં ન આવડતું હોય ને દરિયામાં ચાલવું જેમ અશક્ય થાય છે તેના જેવી કંઈક સ્થિતિ થાય. ઘર્ષણ ન હોવાને લીધે આવા ઓરડામાં સાઈકલ કે ગાડી ચલાવી શકાય નહિ.

વળી વજન ચાલી જવાથી કેટલીક વિસ્મયજનક ઘટનાઓ બને. લોલકવાળી ઘડિયાળ આ ઓરડામાં લઈ જઈએ તો લોલક એક બાજુ જઈને હાલતું બંધ થઈ જાય અને ઘડિયાળ અટકી પડે.

પાણીની પિચકારીની ધારા સામાન્ય રીતે વળાંકમાં પડે છે. પણ આ ઓરડામાં જુદી જ રીતે પડશે. ઓરડાની દીવાલનાં કાણામાંથી એક પાણીની પિચકારી છોડી હોય તો તે સીધી લીટીમાં સામી દીવાલને અથડાશે ને તેમાંના કેટલાક છાંટા અથડાઈને પાછા એ જ કાણામાં આવે તો નવાઈ નહિ.

આ ઓરડામાં હાથી, રેલવેનું એન્જિન કે કોઈ પણ અતિશય ભારે વસ્તુ દાખલ કરી હોય તો તેનું વજન રબરના ફુગ્ગા કરતાં પણ હલકું થઈ જાય. એને જો સહેજ ઉપર વેગ આપવામાં આવે તો તે સિલિંગ સુધી પહોંચી જાય.

હવાનું દબાણ એના વજન પર આધાર રાખે છે, એટલે જો વજન શૂન્ય થઈ જાય તો દબાણ પણ શૂન્ય થઈ જાય. એટલે ગુરુત્વાકર્ષણ વિનાના ઓરડામાં કોઈ પણ જાતનો પંપ નકામો થઈ જાય. ત્યાં પેન ભરવાની નળી કે આંખમાં ટીપાં નાખવાની નળી કામ કરી શકે નહિ. ત્યાં સ્ટ્રોમાંથી લેમોનેડ કે સોડા પી શકાય નહિ.

આવા ઓરડામાં જીવી શકાય ખરું? ખાવામાં પુષ્કળ મુશ્કેલી આવે. ખોરાક તદ્દન વજનવિનાનો થઈ જાય એટલે પેટમાં કેવી રીતે ઊતરે?

વળી શ્વાસ પણ ન લઈ શકાય. શ્વાસ લેવાની ક્રિયા આ પ્રમાણે થાય છે: પાંસળી વચ્ચેના કેટલાક સ્નાયુઓની હાલચાલથી છાતીનું કદ મોટું થાય છે ને તેથી છાતીમાં રહેલી હવાનું દબાણ ઓછું થાય છે. બહારની હવાનું દબાણ વધારે હોવાથી નાકવાટે બહારની હવા ફેફસાંમાં દાખલ થાય છે. હવે જો હવાનું દબાણ જ ન હોય, તો બહારની હવા અંદર કેવી રીતે આવી શકે? એટલે જો ગુરુત્વાકર્ષણ ન હોય તો શ્વાસ લીધા વિના થોડી જ ક્ષણમાં આપણું મૃત્યુ થાય. પ્રાણીમાત્રને શ્વાસ લેવો પડે છે એટલે ગુરુત્વાકર્ષણ વિના એ બધાંનું પણ મૃત્યુ જ થાય. એટલે ઉપર કહ્યો તે હાથીનો પ્રયોગ જ ન થઈ શકે!

પણ આ ગુરુત્વાકર્ષણ ક્યારે છૂટે? અને કેવી રીતે? હજી સુધી કોઈ વૈજ્ઞાનિકે ગુરુત્વાકર્ષણ છૂટવાની કલ્પના જ કરી નથી. જેનો આદિ છે તેનો અંત હોવો જોઈએ એવું પૃથ્વી વિષે કલ્પી શકાય પૃથ્વીની ઉંમર ૧–૨ અબજ વર્ષની ગણાય છે, સૂર્યની

માનવતાની સુગંધ

અધ્યા શશિન્ ઓઝા
એમ એ

માનવીના જીવનવ્યવહારમા મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય છે ત્યારે જાણે માનવતા પણ પરવારી જતી હોય એવુ સામાન્ય રીતે દેખાય છે વિપત્તિના સમયમા માનવતા જીવતી હોય છે, ત્યારે તેનુ તેજ અનેક લાગે છે, પણ એ માનવતા સાવ સહજ રીતે પ્રગટે છે, ત્યારે તો ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરતા હોઈએ એવા આનદ આપણે અનુભવીએ છીએ આ વાર્તા એવી માનવતાનુ સહજ દર્શન અહી કરાવે છે

જાણે બધુ સ્વપ્નમાં જ બનતુ હોય એમ મને લાગ્યુ હજી બે દિવસ પહેલાં જ ખાંડનો ભાવ ચૌદ આના હતો એ પછી બપોરે રૂપિયો થયો, સાંજે સવા રૂપિયો અને રાત્રે તો પડોશી પાસેથી સાંભળ્યું કે બજાર માંથી ખાંડ અદ્દશ્ય થઈ ગઈ છે ! કોઈ કરતાં કોઈ પણ સ્થળે ખાંડની એક કણી સુદ્ધાં દેખાતી નથી બહુ લાગવગ અને ઓળખાણ વેપારી સાથે હોય તો વળી ત્રણ કે ચાર રૂપિયાના ભાવે તમને મળે ! એ ય શેર તો નહિ જ 'હમણાં પાશેર લઈ જાવ પછી વળી જોયુ જશે ' કહી પાશેર કે અચ્છેર જ આપણી ઉપર મહેરબાની થતી હોય એ ભાવે આપણને મળે !

વિચાર કરતોકરતો હુ ઘરે આવ્યો આવતાવેંત જ કુસુમને પૂછ્યુ, 'કેમ આપણા ઘરમાં ખાંડ તો છે ને ?'

'કેમ ?' આશ્ચર્ય પામી કુસુમે પૂછ્યુ

ઉમર ૫૦૦૦ અબજ વર્ષની ગણાય છે, એટલે એ બધાનો એક દિવસે અત આવશે એમ માનવુ સ્વાભાવિક છે પણ તે માટે આપણે અત્યારથી ચિંતા કરવાની જરૂર નથી એક પ્રોફેસરે પોતાના ભાષણમાં સમજાવ્યુ કે અમુક કારણોસર પૃથ્વીનો અત પાંચ અબજ વર્ષો પછી આવશે ભાષણને અતે એક ભાઈ ચિંતાતુર વદને ઊભા થયા ને તેણે વક્તાને પૂછયું 'કેટલાં વર્ષો પછી પૃથ્વીનો નાશ થશે એમ તમે કહ્યુ ?' પ્રોફેસરે કહ્યુ 'પાંચ અબજ વર્ષ પછી ' એ ભાઈની ચિંતા અદ્દશ્ય થઈ ગઈ અને તેણે નિવૃત્તિથી કહ્યુ 'હાશ ! હવે મને નિરાંત થઈ મેં તો ધાર્યું કે તમે પચાસ લાખ વર્ષ જ કહ્યાં હતાં !' જાણે પચાસ લાખ વર્ષ એ પોતે જીવવાનો હોય તેમ ! માનવજાતિનો નાશ અણુઓબથી થાય, અથવા પૃથ્વી ઠડી થઈ જવાથી થાય અથવા ચદ્ર ધીમેધીમે પાસે આવીને પૃથ્વી સાથે અથડાય તેથી થાય આ બધી કલ્પનાઓ શક્ય છે પણ ગુરુત્વાકર્ષણ છૂટે એ કલ્પના અશક્ય છે ગુરુત્વાકર્ષણ કુદરતનો અચલ સિદ્ધાંત છે હમણાં આઈન્સ્ટાઈને એને જુદુ સ્વરૂપ આપ્યુ છે એડિંગ્ટનના શબ્દોમાં કહીએ તો આઈન્સ્ટાઈને ગુરુત્વાકર્ષણ નામના 'ભૂત'ને ભગાડ્યો છે પણ એનો અર્થ એટલો જ છે કે એની એ હકીકત જુદા રૂપમાં મુકાઈ છે એટલે આપણને ડરવાનુ કશુ કારણ નથી જાડા અને પાતળા મનુષ્યોનુ વજન એકસરખુ થઈ જવાનુ નથી, હાથી કે રેલવેના એન્જિનને આપણે ફુગ્ગાની માફક ઉછાળી શકવાના નથી, આપણી પાચનક્રિયા ને શ્વાસોચ્છ્વાસ અટકવાનાં નથી, અને માનવજાતિએ 'રખે ગુરુત્વાકર્ષણ છૂટશે તો ?' એ જાતનો ભય રાખવાનુ જરા યે કારણ નથી

★

'કેમ શું? હવે ખાંડ નહે મળે!'

'હેં?' બોલી કુસુમે રસોડામાં જઈ ડબ્બામાં હાથ નાખ્યો ને નિરાશાથી બોલી: 'ના જરાય નથી. થોડી હતી તે વીણાબહેન કેટલા દી'એ બેસવા આવ્યાં હતાં તે તેમને માટે ચા કરી હતી તેમાં વપરાણી. પાછું વળી ખાંડને શું થયું? આ તો સ્વરાજ્ય આવ્યા પછીય સુખ ન આવ્યું.'

'એમ કહે કે સ્વરાજ્ય આવ્યું તોય આપણા વેપારીઓમાં ડહાપણ ન આવ્યું; ન્યાય, નીતિ ને પ્રામાણિકતાથી જીવતાં ન આવડયું.'

'પણ સરકાર એ એમને કાંઈ નથી કરતી?'

'સરકાર તો બિચારીએ ભાવ નીચા રહે ને પ્રજા હેરાન ન થાય એવી યોજના ઘડી હતી. તેમાં લક્ષ્મીના લાલચુ વેપારીઓએ મૂઠ્ઠી ખાંડ અદશ્ય કરી, તેનાં કાળાંબજાર શરૂ કર્યાં.'

'ઠીક, ચાલો, સૌનું થશે એ આપણું થશે. જમી લ્યો હવે. ગોળની ચા ગયે વરસે પીતાં'તાં જ ને વળી!' કહી કુસુમે રસોડામાં પાટલો નાખ્યો ને કોટ ઉતારી હું જમવા બેઠો.

'મને શી ખબર' મોઢામાં કોળિયો મૂકતાંમૂકતાં મેં કહ્યું 'કે આવું થવાનું હશે? નહિ તો રસ્તામાં જ આવતો'તો ત્યારે જ બશેરેક ન લેતો આવત? બીજું તો ઠીક પણ આ અનિલ અને ઉષાને તો દૂધમાં પિવડાવવા થાત! સાટે આપણે ગોળની ચા પીઅત!'

'હાય!' બાબાની ને બેબીની વાત આવતાં કુસુમ લગભગ ચીસ પાડી ઊઠી 'અરરર! હવે એમનું શું થશે? એ કોઈ વાતેય મોળું દૂધ નહે પીએ, એક દી મોળું દૂધ આપેલ ત્યારે બાબાએ પ્યાલાનો ઘા કર્યો હતો.'

કુસુમની એ વાત સાંભળી મને ય કમકમાં આવી ગયાં ને વાત પણ ખરી હતી. એક દિવસ ઘરમાં ખાંડ થઈ રહેલ અને બાબાને મોળું દૂધ આપ્યું એટલે બાબાએ પ્યાલાનો ઘા કરી દૂધ ઢોળી નાખ્યું અને દૂધ ઢોળાતું જોઈ મને ખીજ ચડેલ ને રીસમાં ઊભા થઈ બાબાને એક તમાચો ચોડી દીધો. અને પછી?...પછી બાબો ક્યાંય સુધી રોયા કર્યો. એના હીબકા શલ્યની જેમ મારા હૃદયમાં ખૂંચ્યા. એ કેમે કર્યો શાંત રહ્યો જ નહે ને ઠેઠ મોડી રાતે ભૂખ્યો ને તરસ્યો જ સૂઈ ગયો. તે રાત્રે મને પણ પૂરી ઊંઘ આવી ન હતી. હું બાબાના પારણા પાસે આવ્યો. નિર્દોષ બાળક સૂઈ ગયું હતું. આંસુને લીધે વાળની એક–બે લટ ગાલ સાથે ચોંટી ગઈ હતી. આ નાનું નિર્દોષ બાળક, તેનું મન અત્યારે સ્વપ્નલોકમાં હતું કે પછી ઈશ્વર પાસે પહોંચી ઘા નાખતું હશે કે તમે મને પૃથ્વી ઉપર મોકલ્યું પણ ત્યાં તો ખાંડની ચપટી માટે પણ મારી પાસે બોરબોર જેવડાં આંસુ પડાવ્યાં...

વધુવાર હું આ ભૂતકાળનું ચિત્ર જોઈ શક્યો નહિ. મેં એકદમ હાથ ધોઈ નાખ્યા ને કહ્યું: 'કુસુમ, હું હાલ જ ગામમાં જઉં છું ને કોઈને હાથેપગે લાગીને પણ શેરેક મળે તો લેતો આવું છું.'

'હા. ભાઈસા'બ' કુસુમે વાત્સલ્યથી ગળગળાં બનીને કહ્યું. 'બીજાનું બધું મારાથી ખમાશે પણ એ અનિલ ને ઉષાનું રોવું મારાથી નહિ ખમાય!'

'ખબર કાઢું. બીજું તો શું થાય? તને ખબર નથી કે આ વેપારીઓએ તો ક્યારનીય માનવતાને નેવે મૂકી દીધી છે. લાખો બાળકોનાં ક્રંદન સામે પણ કાનમાં નફાખોરીના રૂવા ખોસી આ વેપારીઓ પોતાનાં કાળાંબજાર ખેલી શકે છે.' આટલું કહી ઝોળી લઈ હું એકદમ બહાર નીકળી પડ્યો.

નવેમ્બર મહિનો હતો [illegible] બપોરે તડકો પ્રખર હતો. આકાશમાંથી [illegible] આગ વરસતી

હતી. હું છાંયડો શોધતોશોધતો ઉતાવળો ચાલ્યો થોડે દૂર જ તલકચંદની દુકાન હતી અમે બધી અનાજની ખરીદી અહીંથી જ' કરતા તેની દુકાનમાં માલનો ગંજાવર જથ્થો ખડકાયેલો હતો હજી ગઈ કાલે રાત્રે જ તેને ત્યાં ખાંડની ગુણો ઉતારી–સૌને દેખાય તેમ પડી હતી

મેં એકદમ સીધી વાત ન કરતાં આડકતરી રીતે પ્રશ્ન કર્યો

'કેમ શેઠ, ખાંડના શા વાવડ છે?'

'વાવડ શું હોય? શાંતિભાઈ, ખાંડ ખલાસ બીજું શું? સરકારે આમ ભાવ રાખજો ને તેમ ભાવ રાખજો એમ વાયડાઈ ન કરી હોત તો ખાંડને કંઈ ન થાત! આમાં તમારી દિવાળી બગડી ને હજી ખાંડનો પત્તો નથી' જાણે જનતાથી પૃથક્ વ્યક્તિ હોય એમ તલકચંદ બોલ્યા

'અરે! પણ મારે તો એક શેર જ જોઈએ છે, જુઓ જરા'

'અરે, મારા શેઠ, શેર શું ચપટી યે નથી. નહિ તો તમને ના પાડું? છેવટ મારે ઘરેથી લાવીને આપું' મીઠી જીભે તલકચંદે કહ્યું

'ઠીક ત્યારે જે જે' કહી નિરાશાભર્યા મુખે હું આગળ ચાલ્યો આગળ બેત્રણ દુકાને પૂછ્યું તો ય નકારમાં જ ઉત્તર મળ્યા આગળ ઉપર તો કેટલીક દુકાન ઉપર પાટિયાં જ લગાડી દેવામાં આવેલ કે 'ખાંડ નથી' 'ખાંડ માગવી નહિ' વગેરે

એકેએક દુકાને 'ના'નો જવાબ સાંભળી મને લાગ્યું કે હવે કરો ઉપાય રહ્યો નથી આખી બજારમાં ફર્યો પણ કોઈએ દાદ જ ન આપી એટલે મને થયું કે હવે શાકપાંદડું લઈ ઘરે જઉં એટલે ધીમેધીમે શાકપીઠમાંથી શાક લઈ ધીમાં પગલાં ભરતોભરતો હું ઘરે પહોંચ્યો ત્યારે પોણાસાત વાગી ગયા હતા હમણાંનો દિવસ વહેલો આથમી જતો એટલે દીવાબત્તી થઈ ગયાં હતાં હું દાદર ઉપર ચડ્યો ત્યારે કુસુમ નાની બેબી ઉષાને દૂધ પાવા વ્યર્થ પ્રયત્ન કરી રહી હતી

દાદરે મારાં પગલાંનો અવાજ સાંભળી કુસુમ હર્ષાવેશમાં બોલી ઊઠી 'લે આ તારા ભાઈ ખાંડ લાવ્યા મોટી શાહજાદાની દીકરી જોઈ નહિ હોય તે, મૂઈ મોળું દૂધ નથી પીતી' પણ મને દાદરામાં ખાલી હાથે જોઈ એના શબ્દો મોઢામાં જ રહી ગયા

'બસ? ન મળી? ખાલી હાથે આવ્યા ને, પાવ તમારી રાજકુંવરીને દૂધ હવે!'

'પણ એમાં હું શું કરું તે મારા ઉપર ખિજાય છે?' મેં પાસે આવી કુસુમને કહ્યું ને તેના હાથમાંથી શીશી લઈ રડતી ઉષાને દૂધ પાવા યત્ન કર્યો

'ખિજાય નહિ તો શું કરે? માણસમાં કેટલી દીર્ઘદૃષ્ટિ હોય? આ સામેવાળાં કાંતાબહેનને વાતની ગંધ આવી ત્યાં ઘરમાં મોટું સિપું નખાવી દીધું એક આપણને–આપણા ભાઈઓને કોઈ જાતની વાણિયાબુદ્ધિ નહિ'

કુસુમની રીસ ખોટી ન હતી અમારી પડોશમાં જ કાંતાબહેન રહેતાં હતાં, તેના પતિ શેરબજારમાં લખલૂટ કમાયા હતા પણ ક્યાં એ બંગલા–મોટરવાળા ને ક્યાં આપણે બાંધ્યા પગારે પેટ ભરનારા!

બેબીની ચીસ હજી ચાલુ જ હતી તેની બંને આંખમાંથી ટપટપ આંસુની ધારા રેલાતી હતી મોળા દૂધનું એક ટીપું પણ તેણે મોઢામાં જવા દીધું ન હતું

'અને હજી અનિલ તો બાકી છે એ તો હજી સૂતો છે, જરી સળવળ્યો ત્યાં જ મેં હીંચકો નાખી સુવાડી દીધો એ ઊઠશે ત્યારે તો કેવાં ય તોફાન કરશે!'

'તો પછી લાવ ડબ્બો કાંતાબહેનને ત્યાંથી પાશેર ઊછીની માગી આવું રાત તો જશે કાલની વાત કાલે' ડબ્બો લઈ હું કાંતાબહેનને

થરે ગયો.

કાંતાબહેન મને જોઈ બહાર આવ્યાં. મેં ધીમેથી ઓશિયાળા મુખે થોડીક જ ઊછીની ખાંડમાટે માગણી કરી. એ સાંભળતાં જ કાંતાબહેને મા.મેંક રીતે હસીને કહ્યું. 'અરે, તમારી બેબી એ મારી જ બેબી છે ને ! પણ અમારા ઘરમાં સુદ્ધાં ખાંડ નથી. પૂછી જુઓ મા'રાજને. આજ બધાંએ ગોળનો ચા પીધી. નહિ તો વળી ખાંડના વરતારમાં શું હતું ?'

અને ખાલી ડબો લઈ હું ત્યાંથી પાછો વળ્યો.' હે પ્રભુ ! ' કહી રસ્તાને નાકે થાંભલાને ટેકો દઈ વિચારમાં ઊભો રહ્યો.

માનવીની પામરતા ઉપર શાપ વરસાવતા હોય તેમ આકાશમાં તારકો ઝગઝગી રહ્યા હતા. ક્યાંસુધી હું આકાશ તરફ જોઈ રહ્યો હોઈશ તેનું મને ભાન ન રહ્યું, ત્યાં ઓચિંતો મારે કાને અવાજ પડ્યો:

' સા'બ, આપ અહીં ઊભા સો ?'

એ અવાજે હું ચોંકી ભાનમાં આવ્યો. સામી દૃષ્ટિ કરી તો લખમી ઊભી હતી.

"અરે ! ' મેં એકદમ સ્વસ્થ થવાનો પ્રયત્ન કરી કહ્યું, ' આ જોને ખાંડની મોંકાણ ! પેલી નાની બેબલી મોળું દૂધ નથી પીતી. તેથી ખાંડ લેવા નીકળ્યો, પણ કોઈ ચપટી ખાંડે ય આપે એમ નથી. '

' અરે એવું તે હોતું હોસે સેટ, બેબલીબેન સારું હું આલી દઉં નાના બચ્ચાવતું તો એવું જ હોય સેટ. લ્યો. ખમજો જરા ' કહી એ વીજળીની છટાથી સરકી ગઈ.

હું તો આશ્ચર્યથી આભો જ બની ગયો.

આ લખમી અમારે ત્યાં દાતણ નાખવા આવતી. જાતની કોળણ હતી. પૈસા કંઈ ન લેતી; પણ બદલામાં ટાઢું કોરું જે હોય તે વાળુ સારુ લઈ જતી.

થોડીવારમાં તો એણે આવીને મારા હાથમાં પડીકું મૂક્યું.

મારું અંતર આભારની લાગણીથી તરબોળ બની ગયું. મેં કહ્યું: ' તારે નહિ જોઈએ ?' મને ખબર હતી કે એને ય એક ધાવણું છોકરું હતું.

' નારે સેટ, અમારા સોકરાવને હોય તો ય ઠીક, ના હોય તો ય ઠીક. '

મારા હૈયામાં આ નીચલા વર્ણના માણસની ઉદારતા ને દિલની દિલાવરી જોઈ હર્ષનો પાર ન રહ્યો. મેં ખીસામાં હાથ નાખી પાંચની નોટ કાઢી કહ્યું, ' લે. '

' નારે, સેટ ઈ શું? ઈ તો હું ને બેન હમજશું. તમે ઝટ ઘેર જાવ. બેબલીબેન રોતાં હશે. ' ને સિફતથી મારો હાથ પાછો ઠેલી ' દાતણ લેવા રે...' નો મીઠો હલકભર્યો અવાજ કાઢતી એ ચાલી ગઈ. હું કંઈજ બોલી શક્યો નહિ આ માનવતાની મીઠી સુગંધથી પ્રસન્નતા અનુભવતો હું ઘર તરફ વળ્યો.

★

એક માણસને ઘડિયાળ ચોરવા માટે ન્યાયાધીશ આગળ ખડો કરવામાં આવ્યો. પૂરતા પુરાવાને અભાવે ન્યાયાધીશને તેને છોડી મૂકવો પડ્યો. પણ પેલો તો સમજે જ નહિ. જજે પોતાનો ચુકાદો ફરીથી સંભળાવતાં કહ્યું:

' પૂરતા પુરાવાના અભાવે તને છોડી મૂકવામાં આવે છે. હવે તું સ્વતંત્ર છે. તને નિર્દોષ ઠરાવવામાં આવે છે, જા. '

પણ આ માણસને વિશ્વાસ બેસતો નહોતો. એણે ચોખવટ કરી જોઈ:

' એનો અર્થ નામદાર, એવો ખરો કે હું ઘડિયાળ મારી પાસે રાખી શકું ?'

×

લોકશાહી

શ્રી રમાકાંત નટવરલાલ પરીખ
એમ એ એલએલ, બી

માનવી જ્યારથી સાથે રહેવાનું શીખ્યો ત્યારથી જ એને કોઈ તંત્રવ્યવસ્થાની જરૂર પડી. આમાંથી અનુક્રમે સરજાયા રાજાશાહી, અમીરશાહી અને લોકશાહી. પોતાના હક વિશે, પોતાની રાજ્ય-વ્યવસ્થા વિશે દુનિયાના દરેક દેશમાં માનવી કદાચ આજ જેટલો ક્યારેય જાગૃત નહોતો. ઇંગ્લેંડ, અમેરિકામાં જરા જુદી રીતે પ્રવર્તતી લોકશાહીના ઉત્તમ તત્ત્વોને આવરી લઈ આપણી બંધારણ સભાએ નૂતન હિંદના તંત્રની વ્યવસ્થા કરી છે. જાન્યુઆરીની ૨૬મીએ સ્વતંત્ર સાર્વભૌમ હિંદનું બંધારણ અમલમાં આવે છે અને હિંદ પ્રજાસત્તાક બને છે, ત્યારે લોકશાહી વિશે વિવિધ માહિતી આપતો આ લેખ ઉપયોગી બનશે.

કોઈ પણ રાજતંત્રને ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી શકાય : રાજાશાહી, અમીરશાહી અને લોકશાહી. જે રાજતંત્રમાં જેનું વર્ચસ્વ અને સત્તા હોય તે પ્રકારનું તે રાજતંત્ર કહેવાય. રાજાશાહીમાં રાજા સર્વોપરી હોય છે અને સઘળી સત્તા તેને હસ્તક હોય છે. એ ધારે તે કરી શકે છે અને એને કોઈ પ્રકારનાં બંધન હોતાં નથી. અમીરશાહીમાં થોડી ગણીગાંઠી વ્યક્તિઓ—જે મોટે ભાગે અમીર, ઉમરાવ કે એવા જ ધનાઢ્ય વર્ગની હોય છે તેનું વર્ચસ્વ ચાલે છે અને રાજની સત્તાનું સુકાન એના હાથમાં હોય છે. ત્રીજો પ્રકાર તે લોકશાહીનો છે. એમાં 'રાજ્યનું શાસન લોકોના પોતાના હાથમાં હોય છે. રાજવહીવટ લોકો પોતે ચલાવે છે.' એટલે જ અબ્રાહમ લીંકને લોકશાહીની એવી વ્યાખ્યા આપી છે કે 'લોકશાહી એટલે એવું રાજતંત્ર કે જે લોકોનું હોય, લોકો માટે હોય અને લોકોના પોતાનાથી ચાલતું હોય.'

એ તો દેખીતું છે કે લોકો પોતે જાતે મળીને રાજની ધુરા સંભાળી શકે નહિ. અસલના વખતમાં ગ્રીસ જેવા કોઈક દેશમાં લોકશાહી અસલ સ્વરૂપે જોવા મળતી હતી. ત્યાં કાયદા-કાનૂન લોકોની પોતાની ઇચ્છા મુજબ ઘડાતા હતા. તેમ જ રાજ્યની સર્વ મોટી બાબતો અને રાજ્યનીતિ સંબંધી સર્વે લોકો એકઠા મળી, જે તે નિર્ણય કરતા હતા. ત્યાં લોકો પોતાના પ્રતિનિધિઓ પસંદ કરતા નહિ, પરંતુ જાતે જ રાજ્યવહીવટ ચલાવતા હતા. પરંતુ તેમ કરવું આજના દરેક દેશમાં શક્ય નથી, કેમકે ઘણાખરા દેશો હાલ એટલા મોટા છે અને વસ્તીનું પ્રમાણ પણ એટલું મોટું છે કે ગ્રીસના લોકોની જેમ બધા એકઠા મળીને કાયદા ઘડી શકે નહિ કે રાજ્યવહીવટના અટપટા પ્રશ્નો ઉકેલી શકે નહિ. આપણા દેશનો જ દાખલો લઈએ તો સમજાશે કે આટલા મોટા દેશમાં ત્રીસ-ચાળીસ કરોડ જેટલા માનવીઓ એકત્રિત મળે ને કાયદો ઘડે એ અસંભવિત વસ્તુ છે. એટલે આજે આપણે જોઈએ છીએ કે દરેક દેશમાં, જ્યાં જ્યાં લોકશાહી પ્રવર્તે છે ત્યાં, લોકો એક અથવા બીજી પદ્ધતિ દ્વારા પોતાના પ્રતિનિધિઓ ચૂંટી કાઢે છે. એ પ્રતિનિધિઓ સમગ્ર પ્રજા માટે કાયદા ઘડે છે, રાજનીતિ નક્કી કરે છે અને રાજવહીવટ ચલાવે છે. એટલે હાલની લોકશાહી મૂળ સ્વરૂપની એટલે કે ગ્રીસના જેવી નથી, પરંતુ પ્રતિનિધિત્વવાળી લોકશાહી છે.

સૌથી સારામાં સારા અને ઉત્તમ રાજતંત્રના પ્રકાર તરીકે લોકશાહી સર્વમાન્ય થયેલ છે, કેમકે એમાં રાજ્યકર્તા વર્ગ અને પ્રજા વચ્ચે ઘણું જ સામ્ય-એકાત્મભાવ હોય છે. રાજસત્તા જેમના હાથમાં હોય છે એ

લોકોના પ્રતિનિધિઓ હોય છે. લોકોએ એમને એ સ્થાને નિયુક્ત કર્યા છે માટે તેઓ રાજતંત્ર સંભાળે છે અને નહિ કે તેઓ અમુક રાજવંશી કુટુંબમાં જન્મ્યા હોય છે અગર તો અત્યંત ધનિક છે માટે. એટલે રાજ્યકર્તા અને પ્રજા વચ્ચે ખરું જોતાં કંઈ જ ફેર રહેતો નથી. જ્યાંસુધી જનતાનો વિશ્વાસ હોય ત્યાંસુધી જ એ સત્તા રાખી શકે છે; જે ઘડીએ જનતાનો વિશ્વાસ ઊઠી જાય એ ઘડીએ એમને રાજતંત્રનું સુકાન બીજા માનવીઓને—જેમનામાં જનતાએ શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરી છે એમને–સોંપવું પડે છે. જનતાનો વિશ્વાસ હોય ત્યાંસુધી જ અને જેનામાં વિશ્વાસ હોય તે જ વ્યક્તિ રાજતંત્ર ચલાવી શકે એને લોકશાહીનું એક મુખ્ય લક્ષણ કહી શકાય.

જુદાજુદા દેશોની લોકશાહીમાં કેટલોક ફેરફાર રહેલો હોય છે. જેમકે ઇંગ્લેંડમાં પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની બનેલી પાર્લામેન્ટ સરકારી દરખાસ્ત ન સ્વીકારે તો કાં તો પ્રધાનમંડળને રાજીનામું આપવું પડે અગર તો જનતાનો મત જાણવા માટે પાર્લમેન્ટ બરખાસ્ત કરી, નવેસરથી ચૂંટણીઓ કરવી પડે એટલે કે પ્રજાનો જેમ મત હોય તેમ જ વર્તવું પડે. અમેરિકામાં વસ્તુસ્થિતિ જરા જુદા પ્રકારની છે. ત્યાં રાષ્ટ્રપ્રમુખ (અં. પ્રેસિડેન્ટ) —જે વહીવટી વડા છે તે ચાર વરસની ચોક્કસ મુદત માટે ચૂંટાયેલો હોય છે. તેને હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરી શકાતો નથી. પરંતુ ત્યાં પણ લોકમત જાણવાનું એક સારું સાધન છે. અમેરિકાની ધારાસભા,જે કોંગ્રેસને નામે ઓળખાય છે, તેમાં ઉપલા સભાગૃહ(અં. સેનેટ)માં દર બે વરસે એક તૃતીયાંશ સભ્યોની ચૂંટણી થાય છે. એટલે એક વખત રાષ્ટ્રપ્રમુખ ચૂંટાય પછી તેના અમલ દરમિયાન જ્યારે જ્યારે આ ચૂંટણી થાય ત્યારે લોકમત જાણવાની પૂરેપૂરી તક સાંપડે છે.

આનો અર્થ એ કે અમેરિકામાં લોકશાહી પ્રવર્તે છે, પરંતુ ત્યાં જવાબદાર રાજતંત્ર નથી. જ્યારે ઇંગ્લેંડમાં જવાબદાર રાજતંત્ર છે, ને એ લોકશાહીનું સાચું સ્વરૂપ છે એમ કહી શકાય. આપણા નવા બંધારણમાં આ બન્ને પદ્ધતિઓનો સમન્વય કરીને એક નવી જ પદ્ધતિ દાખલ કરવામાં આવી છે. આપણા નવા બંધારણ પ્રમાણે રાષ્ટ્રપ્રમુખ પાંચ વરસની ચોક્કસ મુદત માટે ચૂંટાયેલો હશે, પરંતુ તેને આપણી મધ્યસ્થ ધારાસભાને જવાબદાર એવા પ્રધાનમંડળની સલાહ–સૂચના અનુસાર વહીવટ ચલાવવાનો રહેશે. મધ્યસ્થ ધારાસભા જનતાના પ્રતિનિધિઓની બનેલી હશે આમ આપણે ત્યાં રાજતંત્ર જનતાને એટલે કે તેમના પ્રતિનિધિઓને જવાબદાર રહેશે.

લોકશાહીની બીજી એક નોંધપાત્ર બાબત એ છે, કે એમાં દરેક વ્યક્તિ સર્વોપરી સત્તા પ્રાપ્ત કરવા માટે અને રાજ્યતંત્રનું સુકાન સંભાળવા માટે લાયક ગણાય છે. રાજકર્તા અમુક જ કુટુંબ, કોમ, વર્ગ, ધર્મ કે જાતિમાંથી આવવા જોઈએ એવું બંધન હોતું નથી. જે મનુષ્ય પોતાની શક્તિ દાખવી શકે અને પ્રજાનો વિશ્વાસ મેળવી શકે તે રાજ્યધૂરા વહન કરવા માટે શક્તિશાળી બને છે આ જ કારણથી આપણે ઇતિહાસમાં કેટલાક દાખલાઓમાં જોઈએ છીએ, કે તદ્દન ગરીબ અને સામાન્ય કુટુંબના કે તદ્દન નાની વયના માનવીઓ પણ સર્વોચ્ચ સ્થાને આરૂઢ થાય છે! નાનો પીટ માત્ર એકવીસ વર્ષની ઉંમરે ઇંગ્લેંડનો વડાપ્રધાન બન્યો હતો અને કટોકટીભર્યા સંજોગોમાં, દેશના નાવનું સુકાન સંભાળ્યું હતું. અમેરિકાનો ઇતિહાસ તપાસીએ તોપણ ઘણાં દૃષ્ટાંત મળે તેમ છે જ્યોર્જ વૉશિંગ્ટન અને અબ્રાહમ લિંકન તદ્દન ગરીબ સ્થિતિમાંથી રાષ્ટ્રપ્રમુખનું પદ પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ બન્યા હતા. વર્તમાન રાષ્ટ્રપ્રમુખ ટ્રુમૅન પણ નાના સરખા ખેડૂત કુટુંબમાં જન્મેલા

છે એટલે લોકશાહીમાં દરેક વ્યક્તિ તન્ત્ર ચલાવવા માટે અને રાજ્યધુરા સંભાળવા માટે, લાયક ગણાય છે આ વસ્તુસ્થિતિને પરિણામે દરેક વ્યક્તિને પોતાનું વ્યક્તિત્વ સંપૂર્ણ રીતે ખીલવવા માટે અને ઉચ્ચતમ કક્ષા પ્રાપ્ત કરવા માટે પૂરતી તક રહે છે અને દરેક સાચી લોકશાહીમાં એવી તક રહેવી જ જોઈએ

લોકશાસનમાં દરેક વ્યક્તિ પોતાનું વ્યક્તિત્વ સંપૂર્ણ રીતે ખીલવી શકે એમ છે, એનું કારણ એ છે કે એને વાણી, લખાણ ને ચર્ચાની સ્વતંત્રતા હોય છે બીજાના કાયદેસરના હક્ક કે હિત ઉપર તરાપ માર્યા સિવાય એ પોતાને ફાવે તે બોલી શકે છે, લખી શકે છે અને ચર્ચી શકે છે એકબીજાની સાથે એકઠા મળી શકાય છે અને દરેક પ્રકારની ચર્ચા કરી શકાય છે વાણી, લેખન કે ચર્ચાનું આ સ્વાતંત્ર્ય ન હોય ત્યાં કદી પણ લોકશાહી પ્રવર્તે છે એમ કહી શકાય નહિ. વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા એ તો લોકશાહીનો પ્રાણ છે, એ જો ન હોય તો પછી લોકશાહી કદી સજીવન રહી શકે નહિ આની સાથેસાથે એટલું સમજવું જરૂરી છે કે સ્વાતંત્ર્ય એટલે સ્વચ્છંદતા નહિ બંને વચ્ચે ઘણો ફરક છે કોઈ પણ બાબતમાં સ્વતંત્રતા હોય તો એનો અર્થ એ કે બીજાના કાયદેસરના હક્કને-હિતને નુકસાન થવું જોઈએ નહિ સમાજમાં દરેકના કાયદેસરના હક્ક અને હિતો જળવાવાં જોઈએ નહિતર તો અંધાધૂંધી અને ત્રાસનું સામ્રાજ્ય સ્થપાઈ જાય વાણીસ્વાતંત્ર્યનો અર્થ એમ નહિ કે બીજાને ગાળ દઈ શકાય અગર તો બીજાની આબરૂ હલકી પાડી શકાય વાણી-સ્વાતંત્ર્ય એટલે તમને ફાવે તે, તમને ગમે તે રીતે તમે કહી શકો છો, પણ તે એવી રીતે કે બીજા કોઈના કાયદેસરનાં હિત કે હક્કને નુકસાન થવું જોઈએ નહિ એટલા જરૂરી અને ઇચ્છનીય અંકુશની મર્યાદામાં રહીને દરેક વ્યક્તિ પોતાનું વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્ય ભોગવવા હકદાર છે લોકશાહીમાં વાણીસ્વાતંત્ર્ય એક મુખ્ય અને અનિવાર્ય વસ્તુ છે એટલે જ એક અંગ્રેજ લેખકે કહ્યું છે તેમ લોકશાહીમાં આપણે લોકશાહી વિરુદ્ધ કે સરમુખત્યારશાહીના ફાયદાઓ ચર્ચી શકીએ છીએ, જ્યારે સરમુખત્યારશાહીમાં આપણે લોકશાહી સંબંધી એક હરફ પણ ઉચ્ચારી શકતા નથી લોકશાસન અને આપખુદ શાસન વચ્ચે આ એક મોટો તફાવત છે અને તે મૂળભૂત તફાવત છે

સરમુખત્યારશાહીમાં કે આપખુદશાસન નીચે નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય જેવી કોઈ વસ્તુ જ હોતી નથી ત્યાં તો જે સરમુખત્યાર હોય પછી તે વંશપરંપરાથી ઊતરી આવેલો કોઈ રાજા હોય કે કોઈ નાના વર્ગ તરફથી પસંદ કરાયેલી વ્યક્તિ હોય-તેની ઇચ્છા એ જ કાયદો ગણાય છે અને તેથી સાધારણ વિરુદ્ધ જનાર-ને આકરામાં આકરી શિક્ષા કરવામાં આવે છે એવા રાજતંત્રમાં સઘળી સત્તા એક વ્યક્તિના હાથમાં કેન્દ્રિત થયેલી હોય છે સત્તા એક જાતનું વ્યસન છે એ વ્યસનમાં જે ફસાય તેનાથી તે જલદી મૂકી શકાતું નથી લોર્ડ એક્ટને કહ્યું છે તેમ દરેક પ્રકારની સત્તા સડો ઉત્પન્ન કરે છે અને નિરંકુશ સત્તા અમર્યાદિત સડો ઉત્પન્ન કરે છે, કેમકે એક વખત સત્તા ભોગવ્યા પછી તે મૂકવાનું મન થતું નથી અને સત્તાને જોરે જે થઈ શકે તે બધું જ કરવાને સત્તાશાળી પ્રેરાય છે લોકશાહીમાં એ બની શકે નહિ, કેમકે જ્યાં સત્તાનો દુરુપયોગ થવા માંડે એટલે તરત જ જેણે એ સત્તા બક્ષી હોય છે તે જનતા દુરુપયોગ કરનાર અધિકારીની સાન ઠેકાણે લાવી શકે છે

એટલે લોકશાહીનો મોટામાં મોટો ગુણ એ છે કે એમાં નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય સ્વીકારવામાં આવેલું હોય છે અને તેથી દરેક વ્યક્તિને પોતાની શક્તિઓ ખીલવવા માટે અને

સંપૂર્ણ વ્યક્તિત્વ વિકસાવવાના માટે પૂરતી તક મળે છે. આ નાગરિકસ્વાતંત્ર્ય અમેરિકા જેવા દેશમાં બંધારણમાં ચોક્કસ જોગવાઈ કરીને બક્ષવામાં આવેલું હોય છે, જ્યારે ઇંગ્લેંડમાં ન્યાયની અદાલત દ્વારા વ્યક્તિગત ફેંસલાઓ દ્વારા સ્થાપિત થયું હોય છે. આપણે ત્યાં પણ નવા ઘડાતા બંધારણમાં મૂળભૂત હક્કોની જોગવાઈ કરવામાં આવેલી છે. આ મૂળભૂત હક્કો દરેક હિંદી નાગરિકને ધર્મ, જાતિ, વર્ગ કે કોમના ભેદભાવ સિવાય સરકારી નોકરીઓ માટે અને રાજકીય હોદ્દાઓ માટે સમાનતા બક્ષે છે. અસ્પૃશ્યતાની બંદી કરવામાં આવી છે, દરેકને વાણીસ્વાતંત્ર્ય અને સભાસ્વાતંત્ર્ય બક્ષવામાં આવેલું છે. આ મૂળભૂત હક્કો અમુક ખાસ અસાધારણ સંજોગો સિવાય કોઈ પણ રીતે કોઈ સત્તાથી નકારી શકાય નહિ. એટલે આપણું નવું બંધારણ પણ લોકશાહી બંધારણોની હરોળમાં મોખરે સ્થાન પ્રાપ્ત કરે એવું છે. કોઈ પણ લોકશાહીની કસોટી, નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય કેટલે અંશે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે અને દરેક વ્યક્તિને પોતાનું વ્યક્તિત્વ સંપૂર્ણ રીતે ખીલવવા માટે કેટલી સવડ અને તક છે એ બે વસ્તુ ઉપર આધાર રાખે છે.

લોકશાહીમાં ચૂંટણી મહત્ત્વની બિના છે; કેમકે ચૂંટણી દ્વારા જનતા પોતાની પસંદગીના પ્રતિનિધિઓને રાજ્યતંત્ર સોંપી શકે છે. તેમ જ જેમને રાજ્યવ્યવસ્થા ચલાવવાની ઇચ્છા કે શક્તિ હોય તેઓ ચૂંટણી દ્વારા જનતાની મંજૂરી મેળવી શકે છે; પરંતુ આપણે ઘણી વખત જોઈએ છીએ તેમ ચૂંટણીમાં કેટલાંક અનિષ્ટો રહેલાં છે. એક તો આજના યુગમાં, કોઈ પણ ચૂંટણી સીધીસાદી હોતી નથી. પરંતુ ગહન હોય છે. ચૂંટણીમાં પ્રચાર અને લોકસંપર્ક મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. એને માટે અઢળક નાણાંની જરૂર પડે છે. એટલું જ નહિ પરંતુ શાસ્ત્રીય ઢબથી પ્રચાર કરવાની આવડત અને લોકસંપર્ક સાધવાની કળા હસ્તગત કરવી પડે છે. વળી કોઈ એક વ્યક્તિ અગર બેચાર વ્યક્તિઓ આ ભગીરથ કાર્ય આસાનીપૂર્વક કરી શકતી નથી. એટલે જેટલું વધુ સમૂહબળ હોય તેટલી વધુ સફળતા મળવાનો સંભવ રહે છે. આથી જ લોકશાહીમાં પક્ષીય રાજકારણ ઉદ્‌ભવે છે. એક વ્યવસ્થાપૂર્વક સ્થપાયેલો પક્ષ હોય તો તે ચૂંટણી વખતે ઉમેદવારોને પસંદ કરી શકે છે અને પોતાનો કાર્યક્રમ જનતા સમક્ષ રજૂ કરી શકે છે; પ્રજા પણ સમજી શકે છે કે જો અમુક પક્ષ સત્તા ઉપર આવશે તો તેણે બહાર પાડેલા કાર્યક્રમમાંથી બધી જ નહિ તો થોડીઘણી બાબતો અમલી બનાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવશે. જ્યારે એક માનવી તે ગમે તેટલો પ્રતિભાશાળી હોય, તોપણ તેણે બહાર પાડેલી નીતિ અથવા કાર્યક્રમને મૂર્તિમંત સ્વરૂપ આપવામાં સફળ થઈ શકતો નથી. વળી કોઈ માનવી સ્વતંત્ર રીતે ચૂંટણીજંગ ખેડે એના કરતાં એક પક્ષ દ્વારા પ્રયાસ કરે તો તેને ઓછી મુશ્કેલીઓ નડે છે; કેમકે એ જે પક્ષ તરફથી ચૂંટણીમાં ઊભો રહે છે તે પક્ષ એને માટે પ્રચારનું કામકાજ સામુદાયિક રીતે ઉપાડી લે છે, એટલે વ્યક્તિગત પ્રચાર કરવાનો ભાગ્યે જ રહે છે.

આજની ચૂંટણીઓ એવા પ્રકારની હોય છે કે તેમાં થોડા સાધનવાળો માનવી ભાગ્યે જ ફાવી શકે. આ તો જાહેરાતનો–પ્રચારનો જમાનો છે. આ સંજોગોમાં જ્યાંસુધી વિષમ પ્રકારની આર્થિક અસમાનતા પ્રવર્તે ત્યાંસુધી સૌથી વધુ લાયક જ વ્યક્તિ ચૂંટાઈ આવે એમ કહી શકાય નહિ; કેમકે એક માનવી સર્વ રીતે લાયક હોવા છતાં જો તેનો પ્રતિસ્પર્ધી તેના કરતાં અનેકગણો વધારે સાધનસંપન્ન હોય તો ચૂંટણીમાં તે પાછો પડી જવાનો સંભવ છે. વળી પક્ષો પણ

સાધન-સંપત્તિવાળા માણસોને પસંદ કરવા પ્રત્યે વલણ ધરાવે છે, કેમકે એથી પક્ષ ઉપર આર્થિક ભાર હળવો થઈ જાય છે પક્ષને જે કંઈ પણ આર્થિક સહાય આપી ન શકે એમ હોય એવા માનવીને પસંદ કરતાં પહેલાં કોઈ પણ પક્ષ અનેક વિચાર કરશે અને ન છૂટકે તેવા માનવીને પોતાના તરફથી ઉમેદવાર તરીકે ઊભો રાખશે ટૂંકમાં આર્થિક અસમાનતા લોકશાહીને સંપૂર્ણ સફળ થવા દેતી નથી

જો કે લોકશાહીમાં પક્ષીય રાજકારણ સર્વસામાન્ય વસ્તુ છે, તોપણ સંપૂર્ણ રીતે સારી પદ્ધતિ છે એમ તો ન જ કહી શકાય પક્ષીય રાજકારણમાં કેટલાક દૂષણો આવી જાય છે વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા ઓછી થઈ જાય છે એક વખત એક મનુષ્ય કોઈ પક્ષના ઉમેદવાર તરીકે ચૂંટાયા પછી, તે પક્ષ જેમ કહે તેમ જ એને વર્તવું પડે છે એ એનો સ્વતંત્ર વિચાર પક્ષ સમજી રજૂ કરી શકે છે, પરંતુ તે જો પક્ષને માન્ય ન હોય તો પક્ષના આદેશ અનુસાર એને કામ કરવું પડે છે વળી પક્ષના કેટલાક મોવડીઓ સરકાર ઉપર અઘટિત લાગવગ વાપરે છે અમેરિકામાં આ દૂષણ વધુ પ્રમાણમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે ત્યાં જે પક્ષની સરકાર હોય તે પક્ષના મોવડીઓ એક પ્રકારની દાદાગીરી કરે છે એમ કહેવામાં આવે છે અમેરિકામાં તો આ સંબંધી બીજા કેટલાક દૂષણો પણ જોવા મળે છે અને તેમાં ખાસ કરીને રાષ્ટ્રપ્રમુખને પોતાની ચૂંટણી બદલ પોતાના પક્ષના કાર્યકરોને એક અથવા બીજી રીતે પ્રસન્ન રાખવા પડે છે એમાં કેટલીક વખત અઘટિત આચરણ અને સગાંસિફારસના દાખલા પણ બન્યા કરે છે આ બધા દૂષણો ટાળી શકાય એવાં છે, કારણકે લોકશાહીના ઘડતરમાં એ દૂષણો નથી પરંતુ તેના વહેવારમાંથી જન્મેલાં છે

એટલે જેવી આપણી ભાવના હોય, જેવી આપણી સિદ્ધાંતપાલનની તૈયારી હોય, ન્યાય માટેની ધગશ હોય અને નિષ્પક્ષપાતી વલણ હોય તેટલી સુંદર, તેટલી સુદૃઢ અને આદર્શ લોકશાહી બની શકે કોઈ પણ રાજતંત્રમાં લોકશાહી કેટલે અંશે રહેલી છે એનું માપ કાઢવું હોય તો વ્યક્તિત્વ પ્રદર્શિત કરવા, વિકસાવવા ને પૂર્ણતાએ લઈ જવાની તક કેટલી છે એ ઉપરથી સહેજે નીકળી શકે

એ તો દેખીતું છે કે દરેક માનવી પોતે કાયદા ઘડી શકે નહિ, કે કાયદાનો અર્થ પોતાને ફાવે તેમ કરી શકે નહિ જો તેમ થાય તો અવ્યવસ્થા અને અંધાધૂંધી ફેલાઈ જાય, એટલા માટે જ પ્રજા બહુમતિથી જેને પસંદ કરે તે જ લોકો કાયદા ઘડવાનું, કાયદાનો અમલ કરાવવાનું અને કાયદાનો અર્થ કરવાનું કાર્ય કરે છે

કેટલીક વખત આપણને કાયદાનું જે નિયંત્રણ કે અંકુશ જેવું લાગે છે તે નિયંત્રણ નથી પરંતુ આપણી સ્વતંત્રતા બજાવવાનું સાધન છે કાયદા ને કાનૂન કોઈક વખત આપણી સ્વતંત્રતા ઉપર તરાપ મારે છે એ વાત ખરી છે, પરંતુ મોટેભાગે તો કાયદા ને કાનૂન આપણું રક્ષણ કરે છે, આપણી સ્વતંત્રતા જાળવે છે, આપણને સહીસલામત બનાવે છે, એટલે કાયદાને માન આપવું એ સૌ કોઈની ફરજ છે

અસંસ્કારી-જંગલી દશામાં ખાસ કાયદા-કાનૂન, ધારાધોરણ હોતાં નથી અને પોતાને ફાવે તેમ સૌ વર્તે છે એમાં બળિયાના બે ભાગ જેવી પરિસ્થિતિ પ્રવર્તે એ દેખીતી વાત છે જે સૌથી વધુ બળવાન હોય તે નબળાને દબાવી શકે છે, પરંતુ જ્યાં કાયદા મુજબ રાજ્ય ચાલતું હોય ત્યાં એ પ્રમાણે થતું નથી જે રાષ્ટ્રમાં કાયદાને માન અપાતું

દર્શનોનો ક્રમ

શ્રી રામલાલ નવનીતલાલ

સાંખ્ય, યોગ, વૈશેષિક, ન્યાય, પૂર્વમીમાંસા ને ઉત્તરમીમાંસા અગર વેદાંત—આ છ દર્શનો છે આર્ય સંસ્કૃતિ ને તત્ત્વજ્ઞાનના આકરગ્રંથો. આત્મા, પરમાત્મા અને જડચેતન તત્ત્વોની એમાંઇ હલૌકિક તથા પારલૌકિક દૃષ્ટિએ સમીક્ષા કરવામાં આવી છે. આ દર્શનોની તાત્ત્વિક ચર્ચાનો ઉત્તરોત્તર કઈ રીતે વિકાસ થતો ગયો તેની લેખકે આછી રૂપરેખા અહીં આપી છે. ભારતની ફિલસૂફીની ગહનતાનો પરિચય કરવા માટે તો માનવીને યોગ્ય જીવનદર્શન આપનારા એ સર્વ ગ્રંથો મૂળસ્વરૂપે જોવા જોઈએ. આ રૂપરેખા એ સાગરમાં ડૂબકી મારવાની પ્રેરણા આપો.

વેદના કાળક્રમાનુસાર ત્રણ વિભાગ પાડી શકાય : ૧ સંહિતા, ૨ બ્રાહ્મણ અને ૩ ઉપનિષદ.

ઉપાસના અથવા ભક્તિપ્રધાન સાહિત્ય તે સંહિતા. બ્રાહ્મણ કર્મપ્રધાન છે, ત્યારે ઉપનિષદ જ્ઞાનપ્રધાન છે.

પરમાત્મા એ જ ખરું તત્ત્વ છે એ જાણવું શી રીતે? શ્રુતિએ કહ્યું અને આપણે સાંભળ્યું (શ્રુતિ). પણ તે નજરે જોવું (દૃશ્ય) શી રીતે?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવામાંથી આપણાં દર્શનોની ઉત્પત્તિ થઈ.

આદ્ય દર્શન તે કપિલમુનિનું સાંખ્ય દર્શન છે. સાંખ્ય કહે છે કે આપણે બ્રહ્મને જાણતા નથી, તેનું કારણ પ્રકૃતિ અને પુરુષનો અવિવેક છે. આપણે પ્રકૃતિ અને પુરુષને એટલે દેહ અને આત્માને ભેળસેળ કરી નાખીએ છીએ તેથી પરમાત્મા ઢંકાયેલો રહે છે. સાંખ્યે આ પ્રકૃતિ અને પુરુષ ઉપર જ ભાર મૂક્યો છે. પરમાત્મા વિષે કાંઈ કહ્યું નથી એટલે એ મૌન નિષેધના અર્થમાં લેવાય છે. એ નિયમને અનુસરીને પરમાત્મા નથી એવું સાંખ્ય દર્શનનું તત્ત્વ સમજાયું અને તેથી સાંખ્ય દર્શન અનીશ્વરવાદી ઠર્યું. દર્શનના તે પછીના કાળના ગ્રંથોમાં એ અનીશ્વરવાદનું સમર્થન કરવામાં આવ્યું છે, પરંતુ કદાચ કપિલમુનિનો એ આશય ન પણ હોય.

બુદ્ધ ભગવાને પણ મૂળ બ્રહ્મનો નિષેધ કર્યો નથી. એઓ વેદનું ખંડન પણ કરતા નહોતા; પરંતુ વેદાનુસારી કેટલાક આચારાદિનું ખંડન કરવાનો જ એમનો હેતુ હતો. એમનો ઉપદેશ મોક્ષ પામવાનાં સાધન

હોય ત્યાં કોઈ લખપતિ ગરીબમાં ગરીબ માનવી ઉપર ગુનો ગુજારે તો તેને કાયદા પ્રમાણે શિક્ષા થાય છે. એટલે કાયદા-કાનૂન લોકશાહીમાં લોકો ઉપર નિયંત્રણ—અંકુશ મૂકવા માટે નથી; પરંતુ જીવનવ્યવહાર સુવ્યવસ્થિત બનાવવા માટે હોય છે. એ કાયદા લોકોએ—લોકોનાં પ્રતિનિધિઓએ ઘડેલા હોય છે. એટલે લોકોની ઇચ્છાનું પ્રતિબિંબ પાડે છે એમ કહી શકાય.

આ પ્રમાણે લોકશાહી એ જ સર્વોત્તમ રાજતંત્ર છે. એમાં દરેક માનવીને પોતાનું વ્યક્તિત્વ ખીલવવાની અને પૂર્ણ કક્ષાએ પહોંચવા માટે સારામાં સારી તક રહેલી છે. ગરીબમાં ગરીબ માનવી રાષ્ટ્રનું સુકાન સંભાળી શકે એવી જો શક્યતા કોઈ પણ રાજતંત્રમાં હોય તો તે લોકશાહીમાં જ છે.

★

આચરવાનો જ હતો, પરંતુ આ સાધન માટેનો એમનો આગ્રહ સાધ્યના એટલે બ્રહ્મના નિષેધના જ અર્થમાં લેવાયો છે

પ્રકૃતિ–પુરુષના અવિવેકથી વસ્તુસ્વરૂપ–મૂળતત્ત્વ ઢંકાયેલું રહે છે ખરું, પણ ત્યારે એ અવિવેક ટાળવો શી રીતે? અને વિવેક ઉપજાવવો શી રીતે? એ માટે કાંઈક સાધનની યોજના કરવી જોઈએ આ વિચારસરણીમાંથી યોગની ઉત્પત્તિ થઈ

પ્રકૃતિથી પુરુષને જુદો પાડવા 'યોગ' એટલે 'ચિત્તવૃત્તિનિરોધ' કરવો જોઈએ અને એ નિરોધ ઈશ્વરમાં પ્રણિધાન કરવાથી થઈ શકે, ઇત્યાદિ સાધનસરણી યોગે–યોગદર્શને બતાવી

કપિલમુનિનું સાંખ્ય તે તાત્ત્વિક સાંખ્ય કહી શકાય ત્યારે પતંજલિના યોગને વ્યવહારુ સાંખ્ય કહી શકાય

આપણા ગ્રંથોમાં ઉભય 'નિરીશ્વર સાંખ્ય' અને 'સેશ્વર સાંખ્ય' એ નામો એક જ દર્શનના બે ભાગરૂપે ઓળખાય છે

પણ પ્રકૃતિ–પુરુષના વિવેકની અને તે માટે જોઈતા ચિત્તવૃત્તિનિરોધની શી જરૂર? આત્મા, પરમાત્મા એવા જ પદાર્થ ક્યાં છે?

તર્કપ્રધાન યુગની આ શંકાઓના ઉત્તરરૂપે વૈશેષિક અને ન્યાયદર્શનો ઉત્પન્ન થયાં

આત્મા અને અનાત્માના વિશેષ ધર્મો નક્કી કરનાર દર્શન તે વૈશેષિક

અને તે માટે જોઈતાં અનુમાનાદિ પ્રમાણોની યોગ્ય ઘટના કરનાર દર્શન તે ન્યાય છે

આમ પૂર્વે કહેલાં સાંખ્ય અને યોગ ઉપરાંત બીજાં બે દર્શનો વૈશેષિક અને ન્યાય થયાં

પરંતુ આ દર્શનોમાં એક ખામી ઉઘાડી હતી એ દર્શનોમાં પ્રમાણો લૌકિક છે. લૌકિક પ્રમાણો વડે અલૌકિક પદાર્થનો નિર્ણય કરવા આ દર્શનો પ્રવૃત્ત થયાં હતાં

'પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્' એ અનુમાનપદ્ધતિ ધૂમ અને અગ્નિ માટે ભલે યથાર્થ હોય, પણ આપણે જે વિષય વિચારવા બેઠા છીએ તે તો ધૂમ અને વહ્નિ કરતાં ઘણો ઊંડો છે એમાં સામાન્ય અનુમાન પદ્ધતિ નિશ્ચય ઉપજાવી શકવી નથી

એટલે આ રીતે વૈશેષિક અને ન્યાય દર્શનો અસંતોષકારક પ્રતીત થયાં

મનુષ્યબુદ્ધિએ થાકીને ફરી શ્રુતિનું શરણું લીધું પૂર્વમીમાંસાએ બ્રાહ્મણનો અને ઉત્તરમીમાંસાએ ઉપનિષદનો આશ્રય લીધો

બ્રાહ્મણની કર્મકાંડની ભૂલ પૂર્વમીમાંસાએ બરાબર ગોઠવી

પરંતુ એ બળ વિચારકોને–તત્ત્વચિંતકોને મુક્તિને અનુકૂળ ન દેખાઈ

તેઓના આત્માને બ્રહ્મજ્ઞાનની તૃષા લાગી હતી ને એ તૃષા ઉત્તરમીમાંસાએ છિપાવી

દર્શનોની ઉત્પત્તિ આ રીતે ઘટાવી શકાય છે *

* દ્વારકાની શારદાપીઠની ગાદી પર અધિરૂઢ થયેલા ને હાલ સમાધિસ્થ સ્વામીશ્રી શાંત્યાનંદ સરસ્વતી પીઢ વિચારક હતા આપણાં દર્શનો કાળક્રમે કેમ ગોઠવાયાં તે વિષે એઓએ પ્રસાદીરૂપે જે વિચારો સૂચવેલા તે આ લેખમાં ટૂંકમાં જણાવ્યા છે —લેખક

ભૂતપ્રેતની વાતો સાંભળી, એક જણને જરા આશ્ચર્ય થયું 'શું ભૂત ગધેડા જેવું લાગતું હશે? હું તો માનતો નથી તમે સ્પષ્ટ ને ચોક્કસ રીતે કહી શકો ખરા કે એ તમારો પોતાનો જ પડછાયો નહોતો?'

પ્રભુ પધાર્યા

શ્રી ભાનુકુમાર ચુ. નાયક

માત્ર માનવી પર જ નહિ, પશુ–પક્ષી ને સમગ્ર જીવસૃષ્ટિ ઉપર પણ સમાન દૃષ્ટિ રાખી વર્તે તે સાચો ભક્ત અને જ્ઞાની એમ લગભગ દરેક ધર્મમાં કહેવાયું છે. આ સત્યને જે જીવનવ્યવહારમાં ઉતારે તેનું જીવન ધન્ય બની જાય. 'सह नौ भुनक्तु– આપણે બધા સાથે મળી ભોગવીએ ' એવી ભાવનાથી સામું પાત્ર ગમે તે હોય પણ તેને જો વિશેષ જરૂર હોય તો વહાલામાં વહાલી ને મોંઘામાં મોંઘી વસ્તુનો પણ ત્યાગ કરતાં આપણે આંચકો ન અનુભવીએ તે સાચી માનવતા, તે જ સાચું જ્ઞાન અને તે જ સાચી ભક્તિની. આ વાર્તાના ધના ભગત એની પ્રતીતિ આપશે.

ગામને છેવાડે એક ઓરડું ઊભેલું છે. પડું-પડું થતી દીવાલો, માંડમાંડ સડેલ વળીઓને થોડાંક તૂટેલ નળિયાંનો ભાર ઝીલી રહી છે. ચારેકોર સાફસફાઈને અભાવે જાળાં બાઝી રહ્યાં છે. છાપરાના કાણામાંથી સૂરજનો તડકો ચંદરવા પાડતો હોય ત્યારે પરસાળમાં ધના ભગત લાકડાની વર્ષોજૂની ઘોડી પર રામાયણ વાંચતા નજરે પડતા.

મોચી ભગતની વાત ઘણી રસિક છે. લોકો કહે છે કે તેમની પાસે પહેલાં ઠીકઠીક પૂંજી હતી. ઘેર ખેતીવાડી હતી. જુવાનજોધ દીકરા હતા. ઘેર દૂઝણાં ઢોર હતાં અને નિત સવારના ઘંટીનાં મીઠાં ગાણાં અને વલોણાના ઘમકારા ગાજી રહેતાં.

કોઈ પણ મુસાફર ગામપાદરેથી તેમનો મહેમાન થયા સિવાય જઈ શકતો નહિ. તેમને હિંદુ, મુસલમાન, શીખ કે ખ્રિસ્તી જેવો ભેદ ન હતો. તેઓ સંન્યાસીબાવાને બોલાવતા, તો સાંઈબાવાને પણ સત્કારતા. તેમને ત્યાં ગુરુ નાનકના પંથના સાધુઓ યે ઊતરતા અને ક્યારેક અંગ્રેજી મિશનરીઓ આવી ચડે તો તે યે આશરો પામતા. મોચીનો ધંધો કરતાંકરતાં ભગતને ભક્તિનો નાદ લાગ્યો. તેઓ દરેક ધર્મની વાતો સાંભળતા અને સૌમાં સારું કયું તે સમજવાની કોશિશ કરતા.

એ વખત પણ ચાલ્યો ગયો. કાળના સપાટે તેમની ખેતીવાડી, દીકરા, દીકરીઓ, બધું ય ક્યાંક ઊપડી ગયું અને ભુલાઈ પણ ગયું. આજે જિંદગીની આખરી ઘડીની રાહ જોતા તે જીવી રહ્યા હતા.

*

ધનારામે એક વખત જ્યારથી કથામાં એવું સાંભળ્યું, કે 'ભક્તને મળવા માટે ભગવાન એક દિવસ જરૂર આવે છે' ત્યારથી તેમનું જીવન પલટાઈ ગયું. ઓસરીમાં બેઠાં-બેઠાં ચંપલોને ટાંકા મારતાંમારતાં તેમની નજર રાહદારીઓનાં પગલાં પારખતી રહેતી. દરરોજ મગનભાઈ ખેડ કરવા જાય. અમીચંદ દુકાને જાય કે ગોપાલ ટપાલી કાગળો વહેંચવા જાય. એ સૌની પગરવટ એમને કોઠે થઈ ગયેલી. આખા દિવસમાં એમને જંપવારો વળતો નહિ. થોડીવાર કામ કરે, વળી બેસે. ઘડીમાં રામાયણ વાંચે, તો ઘડીમાં તેમની તૂટીફૂટી સાદડી પર આડા થાય. એમ આખો દિવસ પસાર થઈ જતો. તે આતુરતાપૂર્વક દરરોજ કોઈની રાહ જોતા. તેમની નજર ચૂકવી કોઈ પણ રાહદારીનાં પગરખાં પસાર થતાં નહિ.

*

વૈશાખનો ઘામ ધખી રહ્યો હતો. ચારે તરફ લૂ વાઈ રહી હતી. મોચી ભગત ઓસરીમાં બેઠાબેઠા સોયા વડે ચંપલમાં દોરા

નાખી રહ્યા હતા

એવામાં કંઈક ધૂન જાગી જોડા સીવવાનું એક બાજુ મૂકી દીધું અને રામાયણ ઉઘાડ્યું ભગવાન રામ વર્ષોથી રાહ જોઈ રહેલ શબરીને મળવા જઈ રહ્યા હતા તે ચિત્ર પર જ નજર પડી વાંચવું શરૂ કર્યું, પણ હવે તો આંખે અંધારા આવતાં હતાં ઘડપણને લઈને જરાજરામાં મોતી જેવા પાણીનાં ટીપાં નીતરતાં ઘરડું મગજ પણ કામ નહોતું કરતું થોડીક વારમાં જ ભગત થાકી ગયા અને ત્યાં જ એમની વર્ષોની સોબતી સાદડી પર આડા પડ્યા

ભગતને સ્વપ્નું આવ્યું તેમાં જાણે કે તેમના ઓરડામાં ભગવાન પ્રકટ્યા, જાણે કે બધે અજવાળું ફેલાયું ભગવાને ભગતને કહ્યું 'તારે ઓરડે હું આવીશ, તું જાગતો રહેજે' આટલું બોલી ભગવાન અલોપ થઈ ગયા

અને ભગતનું સ્વપ્નું પૂરું થયું ઊઠતાં વેત જ તેમને ઘણું દુઃખ થયું, કેવું મીઠું સ્વપ્નું હતું! શું ખરેખર ભગવાન આ ઓરડું પવિત્ર કરશે? એમની શ્રદ્ધા વધુ દૃઢ બની

સાંજ નમી ન નમી ત્યાં એક બાઈ આવી બારણે ઊભી રહીને ભગતને કહ્યું 'પાણી પાશો કે ભગત?'

ભગતને ત્યાં એકવાર દૂધની પરબ હતી જમાનાના પલટાએ દૂધને બદલે ચાને જગા આપી, પણ આજે તો તે ય ક્યાંથી મળે?

આજુબાજુ ચોતરફ દુષ્કાળનો ઘેરો હતો. કૂવા અને વાવ સુકાઈ ગયાં હતાં એ પાણી વિનાના, દેશમાં લોકો 'પાણી, પાણી' કરતાં તરફડી રહ્યાં હતાં લોકોને ખાવા ધાન નહોતું ને પીવા પાણી નહોતું દરરોજ સવારે પાણી ભરીને જિલ્લામાંથી ખટારો આવતો, ગામલોકોને માથાદીઠ એક માટિયું ભરીને પાણી અપાતું તે પછી પાછું બીજે દિવસે સવારે. એમાંથી જ આખો દિવસ ચલાવવાનું હતું કપરો કાળ આવ્યો હતો

ઘરડેઘડપણ આવા દહાડા જોવા ભગવાન પોતાને શા માટે જીવતો રાખતો હશે? એવું વિચારતા ધના ભગત લાકડીને ટેકે એક માટિયું પાણી રોજ લઈ આવતા એકલે પડે નકરું પાણી યે કેટલું પિવાય? થોડું બાકી રહે એ તરસ્યાંને પિવડાવી દેતા ધના ભગતે પેલી બાઈનો અવાજ સાંભળીને માટલીમાં થોડુંઘણું પાણી હતું તેમાંથી તેને આપ્યું અને પાછા મંડી પડ્યા ચંપલને ટાંકા મારવા

પણ આજે કોણ જાણે તેમને જંપીને બેસવા ન દેતા હોય તેમ એક કૂતરું ક્યાંકથી તરફડતું આંગણામાં આવી પડ્યું અને દયામણે ચહેરે ભગત તરફ જોઈ રહ્યું ભગતે તેને તરસ્યું જાણ્યું અને બાકીના પાણીમાંથી થોડું તેના મોઢામાં રેડ્યું એમ કરતાં કેટલોક દહાડો વીતી ગયો

એવે ક્યાંકથી ચીં ચીં કરતી થોડી ચકલીઓ ઓરડાની વળી પર બેઠી. આજુબાજુ ઊડી અને ફરી પાછી વળી પર બેઠી. વારે ઘડીએ ચક્કર લગાવે અને પાછી વળી પર બેસે. આવું જોઈને ભગતને કંઈક સમજ્યું તેમણે તેમના જોડા પલાળવાના ડબલામાં થોડું પાણી નાખી ચકલીઓ આગળ મૂક્યું પાણી પીને ચકલીઓ ઊડી ગઈ, એવે સાંજ પડી

તૂટેલ માટલીના ઠીકરામાં ક્યાંકથી માગી આણેલ તેલ વડે દીવો કરીને ભગત ઝાંખે અજવાળે રામાયણ વાંચવા બેઠા પણ કેમે કર્યું મન ચોંટે નહિ, બપોરના સ્વપ્ના પર એ વિચાર કર્યા કરે 'ભગવાન કહ્યા પ્રમાણે આવ્યા કેમ નહિ?' અને એ વિચારતા જ ભગત ઊંઘી ગયા

*

તે રાત ભગતના જીવનની મોંઘામાં મોંઘી

બાપુ પર બાળકનો પત્ર. ૨.૭.

ખ્વાજા અહમદ અબ્બાસ

બાપુ પર અસંખ્ય પત્રો એમના જીવન દરમિયાન લખાયા હશે, અસંખ્ય બાળકોએ તે લખ્યા હશે, પણ આ પત્રનો આંતરપ્રવાહ કોઈ જુદી જ વસ્તુ છે. હિંદુ–મુસ્લિમ ઐક્યના પ્રાણ-પ્રશ્નને કલમનવેશ શ્રી અબ્બાસે નિપુણ કલાકૌશલ્યથી વણી લીધો છે. અથેતિ રસઝર રસળતી બાનીમાં કમનીયતા છે, માનસશાસ્ત્રીય સત્ય છે, મૌક્તિકતા છે ને સમગ્ર ચિત્ર પાછળ બાપુની પ્રેરક આકૃતિની આભા પણ છે. અંગ્રેજી તેમ જ ઉર્દૂ સાહિત્યના લેખક ને 'કોલમિસ્ટ' શ્રી અબ્બાસની, એમની સંમતિથી પ્રગટ થતી આ કલાકૃતિ પૂ. બાપુની આ માસમાં આવતી પુણ્યતિથિ નિમિત્તે સૌ કોઈનું પ્રેરક બળ બનો.

જે સ્થળે જ્યાં જન્નત અથવા સ્વર્ગ છે ત્યાં થઈ ને અલ્લાહ અથવા ભગવાન દ્વારા જનાબ મહાત્મા ગાંધીને મળે.

બાપુ,

મારી બા કહેતી હતી કે આપ જન્નતમાં સેઘાન્યા છો અલ્લાહમિયાંની પાસે, અને ગોપાળની મા કહે છે કે આપ સ્વર્ગમાં ભગવાનને પ્યારા થઈ ગયા છો. ન જાણે કોનું કહેવું સાચું છે. માટે જ હું ઉપરના ઠેકાણા પર આપને આ પત્ર લખી રહ્યો છું; અને કદાચ સ્વર્ગ અને જન્નત એક જ જગ્યાનું નામ હોય—જેમ બનારસને કાશી અને અલ્હાબાદને પ્રયાગ કહે છે તેમ—આશા છે કે આપ જે સ્થળે હો ત્યાં આ પત્ર આપને મળી જશે.

આ પત્ર ખરું જોતાં તો હું પોતે નથી લખી રહ્યો, પરંતુ મારી પાસે લખાવાઈ રહ્યો છે.

લખાવવાવાળા આ છે: મારો નાનોભાઈ ગુન્દુ (જેનું ખરું નામ બંન્દેઅલી છે.), મારાથી મોટી બહેન જૈનબ, નાની સકીના, ગોપાળની નાની બહેન સીતા અને હા, મોહન—એને તો હું ભૂલી જ ગયો હતો. વાત એમ છે કે એ સૌ ઇચ્છે તો છે કે હું આપને પત્ર લખું, પણ આ વાત દરેકે મોઢેથી નથી કહી, આંખોથી કહી છે. આમાં

અને છેવટની રાત હતી. રાતના એમના અંતરમાંથી અવાજ ઉ ગ્યો. ભગત બેબાકળા બનીને સાંભળી રહ્યા. અવાજ સાંભળવો ગમે તેવો અને ચોખ્ખો હતો. કોઈએ મીઠે બોલે કહ્યું: 'ધના, તારી જીવનભરની તપશ્ચર્યા ફળી છે. હું તારા પર ખુશ થયો છું. મેં આજે તારી પરીક્ષા કરી છે. માણસ, પશુ કે પક્ષીમાં તેં કોઈ જાતનો ભેદ જાણ્યો નથી. તેં પારકી પીડા જાણી છે. તેં તારો ભાગ બીજાને આપીને ત્યાગ કરી જાણ્યો છે. તું સાચો વૈષ્ણવ છે. તેં જ્ઞાનનો ને ધર્મનો અર્થ જાણ્યો છે. હું તારે ઘેર ત્રણવાર આવ્યો. તેં માણસ, પશુ અને પક્ષીમાં રહેલા એવા મને સંતોષ્યો છે. હવે હું તારી જિંદગી સફળ કરું છું.'

બીજે દિવસે ગામલોકોએ જાણ્યું કે મોચી ભગત સ્વર્ગવાસી થયા હતા.

કોઈકે કહ્યું: 'આખર સુધી ભગવાનને મળવા માટે ભગત તરફડતા હતા, પણ છેવટે ભગવાને દયા ન જ કીધી.'

બીજા એ જવાબ વાળ્યો: 'એ તો પુણ્યશાળી જીવ હતા. તે તો ભગવાનમાં જ લીન થઈ ગયા.'

*ટોલ્સ્ટોયની 'વ્હેર લવ ઈઝ, ગોડ ઈઝ' નામની વાર્તાનું રૂપાંતર

★

ગોપાળ મોઢેથી કંઈ નથી કહેતો જે કહેવાનુ હોય છે તે આંખોથી જ કહે છે એની આંખો ઘણું કહે છે, પણ એની વાત હું પછી કહીશ અત્યારે તો આ કહેવાનું છે કે મોહનની આંખો પણ મને કહી રહી છે કે બાપુને પત્ર લખો, ને હું લખી રહ્યો છુ મહેરબાની કરીને મને માફ કરજો. કરશો ને બાપુ?

આપ તો મોટા માણસ છો વિચારતા હશો કે આ બાળકો મને કેમ કાગળ લખી રહ્યા છે? પણ અમે સાંભળ્યુ છે કે આપને બાળકો બહુ જ ગમે છે મે એક તસવીરમાં જોયુ છે કે આપ નાના બાળકોની સાથે બેસીને હસીરમી રહ્યા છો ગોપાળ કહે છે એણે એકવાર આપને જુહૂના સમુદ્રકિનારે બાળકોની સાથે રમતાં જોયાં હતા, અને મોહન જ્યારે આપની તસવીર જુએ છે ત્યારે હમેશાં દુખ અને ડરથી ભરેલી એની આંખો ખુશીથી ચમકવા લાગે છે અને કહે છે 'આ બધા બાળકોના બાપુ છે એમનાથી બીવાનુ શું?' અને ખોટુ ન લગાડો તો હું કહું આપ હસતા મોઢાની તસવીરમાં બિલકુલ બાળક જેવા જ લાગો છો! એટલા નાના બાળક કે જેને હજી દાંત પણ ન ફૂટ્યા હોય! એકાદ વર્ષ નાના ને આપની માફક જ બકરીનુ દૂધ પીતા ગોપાળના સૌથી નાના ભાઈના જેવા!

. એટલે અમે વિચાર્યું કે આપને અમે આ પત્ર લખીએ તો આપ ખોટુ નહિ લગાડો, અને એટલા જ માટે અમે આ પત્ર લખી રહ્યા છીએ

મારુ નામ અનવર છે, બધા મને અન્નુ અન્નુ કહે છે અમારુ અસલી ઘર પાણીપત, જિલ્લો કરનાલ છે એ પંજાબમાં આવેલો છે મારા પિતા નામે અકબરઅલી દિલ્હીમાં સરકારી દફતરમાં નોકર હતા મારી ઉંમર સાડા ૭ વર્ષની છે મારી બાનુ નામ ફાતમા છે, પણ બધા એને ફત્તો ફત્તો કહે છે અને એક અમારી બુઢ્ઢીમા છે, જે આપની ઉંમરની છે અને મોઢામાં દાંત પણ નથી એટલે પાનને 'દસ્તાથી' કૂટીને ખાય છે અમારુ આ બધુ કુટુબ પાણીપતમાં રહેતુ હતુ, સિવાય પિતાજી જે નોકરી પર નવી દિલ્હીમાં રહેતા હતા, એક ક્વાર્ટરમાં બાબર રોડની પાસે.

મારા પિતાજી આપને સારા માનતા નહોતા હમેશાં કહેતા હતા કે ગાંધી તો મુસલમાનોનો દુશ્મન છે બા પણ આમ જ કહેતાં એટલે હું પણ આપને સારા માનતો નહોતો પણ બુઢ્ઢીમા કહેતી હતી કે ગાંધી અલ્લાહવાળો માણસ છે, તે બધાને ભાઈભાઈ સમજે છે એમણે આપને બહુ દિવસ પહેલાં જોયા હતા ઘણુ કરીને આપ પાણીપત ખિલાફત સમિતિના કોઈ કામસર આવ્યા હતા અને સ્ત્રીઓની સભામાં ભાષણ કર્યું હતુ ત્યારે જોયા હતા ત્યારથી તે ખાદી જ પહેરે છે અને આપને દયાળુ માને છે પણ પિતાજી કહેતા હતા કે એ બુઢ્ઢી તો બેવકૂફ છે, મોટીમોટી વાતોને એ શુ સમજે? પિતાજી તો અલીગઢ કૉલેજમાં ભણેલા છે અને રોજ વર્તમાનપત્રો વાંચે છે એટલા માટે અમે એમની વાત જ માનતા હતા અને જ્યારે આપની વાત આવતી ત્યારે આપને ખરાબ કહેતા મજાક પણ ઉડાવતા હતા, કેમકે આપની લગોટી અને નગ્ન શરીર જોઈ એમને હસવું આવતુ હતુ!

પછી અમે સાંભળ્યુ કે હિંદુસ્તાનના ભાગલા થવાના છે—જેમ મારા દાદાના મર્યા પછી એમની મિલકતનું થયુ હતું તેમ. એમાંની અર્ધી મિલકત પિતાજીને અને અર્ધી કાકાને મળી હતી અમે ગલીઓમાં 'પાકિસ્તાન ઝીંદાબાદ'ની ખૂબ બૂમો પાડતા હતા મે એક દિવસ પિતાજીને પૂછ્યુ 'પાકિસ્તાન શુ છે?' એમણે કહ્યું 'એ મુસલમાનોનો પોતાનો અલગ દેશ હશે, જ્યાં આપણે રાજ્ય કરશુ' આથી અમે બહુ ખુશ થયા, કેમકે મે

પિતાજીનાં રંગીન ચિત્રોવાળાં વર્તમાનપત્રોમાં એક રાજાની તસવીર જોઈ હતી. એણે સોનાનો તાજ અને ગળામાં મોતીઓની માળા પહેરી હતી. આથી મેં વિચાર્યું કે અમે બધા મુસલમાન રાજા બની જઈશું અને માથા પર સોનાના તાજ અને ગળામાં મોતીઓની માળા હશે.

પાણીપતમાં મુસલમાન ઘણા વધારે રહે છે અને હિંદુ થોડા છે. આથી અમે હિંદુઓની સામે અકડાઈને ચાલતા હતા અને વાણિયાઓના છોકરાઓની સામે 'પાકિસ્તાન ઝીંદાબાદ'ની જોરજોરથી બૂમો મારતા, અને જો એ કોંગ્રેસ અથવા આપનું નામ લેતા તો એને મારતા પણ હતા; પરંતુ જ્યારે પાકિસ્તાન બની ગયું ત્યારે અમે સાંભળ્યું કે પાણીપત પાકિસ્તાનમાં નથી આવ્યું, અને અહીં મુસલમાન રાજા નહિ બને. પાછું સાંભળ્યું કે આખા દેશમાં મારામારી થવા માંડી. પિતાજી જ્યારે દિલ્હીથી પાણીપત આવતા ત્યારે એ કહેતા કે હિંદુઓ મુસલમાનોને મારી રહ્યા છે; આથી હું હિંદુઓની વધારે નફરત કરવા લાગ્યો. પણ એક વાત મારી સમજમાં ન આવી કે જ્યાં મુસલમાન વધારે અને હિંદુઓ ઓછા હતા એવા પાકિસ્તાનમાં મુસલમાનોને હિંદુ કેમ મારી શકે? અને અમે મુસલમાનો તો બાદશાહોના વંશજ છીએ અને મારફાડમાં આગળ રહીએ છીએ. પંજાબ અને સરહદમાં જ્યાં મુસલમાન જ મુસલમાન રહે છે. ત્યાં અમે હિંદુઓને મારી શકતા હતા. અને કદાચ માર્યા પણ હશે. પરંતુ હું તો બાળક રહ્યો, મેં કદાચ સમજવામાં ભૂલ કરી હોય અને પિતાજી ભણેલાગણેલા રહ્યા એટલે હું ચૂપ જ રહ્યો. પણ આ વાત દિલમાં ખટકતી રહી!

પછી દિલ્હીમાં મારામારી શરૂ થઈ ગઈ! પાણીપતના મુસલમાન પાકિસ્તાન ભાગવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા; પણ મારા પિતાજી જવા તૈયાર નહોતા. વાત એમ છે કે મારા પિતાજી જરા કંજૂસ છે અને પોતાની મિલકત, ઘરબાર અને ખેતરોને છોડીને જવા નહોતા ઇચ્છતા. એમણે કહ્યું: 'આસ્તેઆસ્તે બધી ચીજોને સારા ભાવે વેચીને જઈશું.' પણ એટલામાં પાણીપતમાં પંજાબના ભાગેલા ઘણા હિંદુઓ અને શીખો આવી પહોંચ્યા. હજારો ને લાખો લોકો! એ સૌને રહેવા માટે મકાન જોઈતાં હતાં. એ બધાનાં ઘર પંજાબના મુસલમાનોએ લૂંટી લીધાં હતાં—પશ્ચિમ પંજાબના મુસલમાનોએ હં! અને એમનાં બાલબચ્ચાંને માર્યાં પણ હતાં. આથી આ બધા લોકો દરેક મુસલમાન પ્રત્યે નફરત કરતા હતા, એટલે પાણીપતમાં મુસલમાનોનું રહેવું મુશ્કેલ બની ગયું. કેટલાક પોલીસના હાથે માર્યા પણ ગયા. રોજ રાહ જોતા કે પાકિસ્તાનથી મોટરલોરીઓ આવશે—પણ એ ન આવી. પછી જ્યારે જોખમ વધી ગયું ત્યારે ભાઈએ પિતાજીને દિલ્હીમાં લખ્યું—અને એ ત્યાંથી લશ્કરીલોરી લઈ આવ્યા, અને અમે થોડાથોડા સામાન સાથે એ લોરીમાં દિલ્હી ગયા.

હવે હું આપને મારી બંદૂક વિષે જણાવવા ઇચ્છું છું. આ બંદૂક બહુ સુંદર છે. ચમકતી નળી, લાકડીનો કુંદો અને ફોડો તો ફટાક અવાજ આવે છે. આ મારા પાંચમા જન્મદિવસે પિતાજીએ લાવી દીધી હતી. અને કહ્યું હતું કે અત્યારથી બંધૂકનો શોખ રાખો તો મોટા થઈને વીર સિપાહી બનશો, અને કાફરોની વિરુદ્ધ જેહાદ ઉઠાવી શકશો. મૂળ તો આ રમવાની જ બંધૂક છે, પણ એને ખભા ઉપર રાખીને હું આખી ગલીના છોકરાઓને પરેડ કરાવતો હતો. આ અમારી પાકિસ્તાની ફોજ હતી!

હં—તો જ્યારે અમે પાણીપતથી આવ્યા

ત્યારે ઘરનો બધો સરસામાન છોડી દેવો પડ્યો પિતાજીનાં પુસ્તકો, માનાં કપડાં, વાસણો, પેટીઓ અને રજાઈઓ બધું રહી ગયું બસ, એચાર પહેરવાનાં કપડાં સાથે લઈ શક્યા, પણ મે આ બંધૂક છાનીમાની સાથે લઈ લીધી, કેમકે આનાથી તો હું જેમણે અમને પાણીપતથી કાઢ્યા હતા તે કાફરોનો બદલો લેવાનો હતો !

દિલ્હીમાં અમે દસબાર દિવસ એક ઓરડામાં બંધ રહ્યા, કેમકે ત્યાં મુસલમાનોને મારવામાં આવતા હતા, ત્યાં અમારી મોટાં દિક્કો પડી ગયાં પછી અમે સાંભળ્યું કે આપ કલકત્તાથી આવ્યા છો અને મુસલમાનોને બચાવવાની કોશિશ કરી રહ્યા છો પહેલાં તો પિતાજી કહેતા હતા કે આ પણ ગાંધીની કોઈ ચાલ હશે, પણ પાછળથી માની ગયા કે આપ ખરેખર મુસલમાનોના જીવ બચાવી રહ્યા છો. દિલ્હીમાં થોડી શાંતિ થઈ ગઈ, પણ રસ્તામાં ભરતપુરની રિયાસતમાં સાંભળ્યું કે રેલવેમાં મુસલમાનોને મારી રહ્યા છે, એટલા માટે જ્યારે પિતાજીની બદલી મુંબઈ થઈ ત્યારે અમે હવાઈજહાજ દ્વારા અહીં આવી ગયા

મે સાંભળ્યું છે કે આપ હવાઈજહાજમાં બેઠા જ નથી ! વાહ, બાપુ ! લાગે છે કે આપ ડરો છો, હું તો બિલકુલ ડર્યો નહિ આખે રસ્તે બારીની પાસે બેઠો રહ્યો, એટલે સુધી કે બુઢ્ઢિમા પણ ન ડરી—ચાલતાંચાલતાં હવાઈ જહાજમાં બેઠીબેઠી 'દસ્તાથી' પાન કૂટતી રહી એ પણ આપની જેમ જ તદ્દન બોખી છે ને ! પણ એ તો પહેલાં લખી ચૂક્યો છું

મુંબઈમાં અમને રહેવા માટે બે ઓરડા મળી ગયા—શિવાજીપાર્કના રસ્તા પર જ્યાં ચારે તરફ હિંદુઓ અને હિંદુઓ જ રહે છે અમે બધા પહેલાં તો બહુ જ ડર્યા કે કોઈ મારી ન દે, પણ બુઢ્ઢીમા જરા પણ ન ડરી એ તો બુરખો ઓઢીને સમુદ્રને કિનારે દૂર સુધી જઈ આવતી અને કહેતી હિંદુ-શીખ પણ અલ્લાહના બંદા છે મને બુઢ્ઢીને કોણ મારે ?

અમારા ઘરની પાસે સમુદ્ર છે મે સમુદ્રની વાતો નિશાળમાં વાંચી હતી, પણ એવો ન હતો એ તો બહુ મોટો નીકળ્યો, પાણીપતની નહેર અને દિલ્હીની જમનાનદી અને દસ સરોવરો અને દસ તળાવને ભેગાં કરીએ એનાથી પણ મોટો ! બસ, પાણી જ પાણી છે ! બુઢ્ઢીમા કહેવા લાગી, એ પાણીપત તો ખાલી જ કહેવાય છે, ખરું પાણીપત તો આ છે

અમારા પડોશના મકાનમાં હિંદુ રહે છે ગોપાળનાં માબાપ ને ગોપાળના કાકા. બહુ ચુસ્ત હિંદુ છે, અને સંઘવાળા સાથે પરેડ કરે છે એમણે પોતાનાં ઘરનાં બાળકોને શીખવી રાખ્યું હતું કે મુસલમાન બહુ ખરાબ હોય છે, એમને મારવા જોઈએ એટલે ગોપાળે પોતાના ઘરમાં એક હિંદુ સેના બનાવી રાખી હતી, અને લાકડાની તલવારો, એક ટીનની પિસ્તોલ અને વાંસનાં તીરકમાન લઈને તેઓ રોજ પરેડ કરતા હતા, અને બૂમો મારતા—'હિંદુ રાજ બનાવીશું,મુસલમાનોને મારી ભગાવીશું હરહર-મહાદેવ' આવી તો બીજી ઘણી ય બૂમો હતી જે, બનતા સુધી મરાઠીભાષામાં હતી એની બરોબરી કરવા માટે મે અમારી પાકિસ્તાની ફોજ બનાવી લીધી ગોપાળની ફોજમાં દસથી બાર બાળકો હતા અને અમે ચાર જ હતા, પણ અમે ડરતા નહોતા એક તો જેમ પિતાજી કહેતા હતા તેમ એક મુસલમાન ચારપાંચ હિંદુઓની બરાબર હોય છે અને બીજું મારી પાસે બંધૂક હતી અને એમની પાસે લાકડાની તલવારો અને તીર-કમાન હતાં એટલે બરાબર સામનો કરાતો જ્યારે એ બૂમો મારતા—'હરહર મહાદેવ.' ત્યારે અમે રાડો પાડતા—'અલ્લાહ ઓ અકબર.' જ્યારે એ કહેતા—'હિંદુ રાજ બનાવીશું' તો અમે કહેતા 'ખુશીથી લીધું પાકિસ્તાન, લડીને લઈશું હિંદોસ્તાં' પિતાજી મનાઈ પણ કરતા કે ચારે

બાજુ હિંદુ રહે છે, આવી વાતો ન કરો અને બુઢ્ઢીમા પણ વઢ્યાં; પરંતુ અમે થોડા માનવાના હતા ? એક દિવસ બૂમો મારતામારતા ગોપાળ અને એની ફોજે અમારા ઘર પર હુમલો કરી દીધો. બુન્દુને પણ વાગ્યું, પણ મેં પોતાની બંધૂકથી બધાને ડરાવીને મારી ભગાડ્યા.

જ્યારે હિંદુ સેના અને પાકિસ્તાની ફોજમાં લડાઈનું ઘમસાણ મચી રહ્યું હતું, ત્યારે મેં મોહનને પહેલીવાર જોયો એ અમારી લડાઈને એવી ફાટીફાટી આંખોથી જોઈ રહ્યો હતો, જાણે એણે આવી લડાઈ પહેલાં પણ ક્યારેક જોઈ હોય ! એ બોલ્યો નહિ, પણ એની આંખોમાંથી ટપટપ આંસુ પડી રહ્યાં હતાં. ગોપાળની ફોજને ભગાડીને ખમીસ અને સુરવાલ પહેરીને ઘરની વચ્ચેની દીવાલ ઉપર બેસી છાનામાના રડી રહેલા મોહનને મેં પૂછ્યું: 'કેમ ભાઈ, તું કોણ છે ? હિંદુ યા મુસલમાન ?' કેમકે સુરવાલથી હું સમજ્યો કે કદાચ એ મુસલમાન હશે, પરંતુ એણે કશો ય જવાબ આપ્યો નહિ. બસ, ફાટીફાટી આંખોથી જોઈ જ રહ્યો ! એની આંખોને જોવાથી બીક જેવું લાગતું હતું. કલંદર સાહેબની દરગાહ ઉપર બાવલો ફકીર બેઠો રહે છે એવું એની આંખમાં લાગતું હતું. મેં પણ વિચાર્યું કે આ પણ બાવલો હશે અથવા કદાચ ગૂંગો હશે ! પરંતુ એટલામાં ગોપાળ આવી ગયો ને કહેવા લાગ્યો : 'આ બિચારાને કેમ મારો છો ? આ તો પંજાબથી આવ્યો છે. એનાં માબાપ ત્યાં માર્યાં ગયાં છે અને એ અહીં પોતાના સંબંધીઓને ત્યાં રહે છે.' આ સાંભળીને મને બહુ દયા આવી અને બંધૂકની રમતમાં જીવ ન લાગ્યો. રાતના સ્વપ્નમાં મોહનની બિહામણી ફાટીફાટી આંખો નજર સામે આવતી રહી, હું બીકનો માર્યો ઊંઘમાં રોવા લાગ્યો.

એ દિવસથી મોહન ઘણીવાર દીવાલ ઉપર બેસી જતો અને અમારી રમત ફાટીફાટી આંખોથી જોઈ રહેતો, એ પોતે ન મારી સાથે રમતો ન ગોપાળની સાથે. બસ અલગ ચૂપચાપ બેઠો રહેતો અને કોણ જાણે શું ય વિચાર કરતો ! કોણ જાણે એની આંખો શું કહેતી ! કોણ જાણે એ આંખોએ શું જોયું હતું જેથી એ ચૂપ થઈ ગઈ હતી !

તે પછી અમે રેડિયો પર સાંભળ્યું કે આપ ઉપવાસ કરો છો અને જ્યાંસુધી દિલ્હીના હિંદુઓ મુસલમાનોને મારવું બંધ ન કરે ત્યાંસુધી આપ ખાશો નહિ. આ સાંભળીને બુઢ્ઢીમાની આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં અને એકબે વખત ભોજન પણ ન લીધું ત્યારે તો પિતાજી પણ કહેવા લાગ્યા કે હિંદુઓમાં સારા માણસ હોય તો તે ગાંધી જ છે. મેં બુઢ્ઢીમાની સાથે એક દિવસ દૂધ ન પીધું અને બપોરના ખાધું પણ નહિ. સાંજ થતાંથતાં તો બૂરા હાલ થઈ ગયા, અને ન રમતમાં જીવ લાગ્યો, ન ભણવામાં. બસ, આંખો સામે ભોજનની થાળીઓ આવતી રહી અને વિચારતો રહ્યો કે આપ ખાધાપીધા વિના કેમ રહી શકો છો !

જ્યારે આપના ઉપવાસને કેટલાક દિવસ થયા અને અમે સાંભળ્યું કે આખા દેશમાં બધા હિંદુ–મુસલમાન કાન પકડી રહ્યા છે, કે અમે હવે નહિ લડીએ ત્યારે અમે પણ હિંદુસેના અને પાકિસ્તાની ફોજની રમત બંધ કરી દીધી. બાદ એક દિવસ સવારે જ્યારે મેં મોહનને દીવાલ ઉપર ચૂપચાપ બેઠેલો જોયો, ત્યારે હું એની પાસે ગયો, ત્યાં બીજી બાજુથી ગોપાળ આવી ગયો.

ગોપાળ કહેવા લાગ્યો : 'અન્નુ !'

મેં કહ્યું : 'ગોપાળ, શું વાત છે ?'

તે બોલ્યો : 'બાપુજી...'

અને બસ આટલું કહીને એ રડવા લાગ્યો.

એ દિવસે વર્તમાનપત્રમાં છપાયું હતું કે આપની તબિયત ઘણી નબળી પડી ગઈ છે બોલવું પણ મુશ્કેલ થઈ ગયું છે. આ વિચારીને

હુ પણ રડી પડ્યો

ગોપાળે મારી તરફ આશ્ચર્યથી જોયુ. અને બોલ્યો 'તુ પણ રડી રહ્યો છે?'

મે કહ્યું 'હા એ મુસલમાનને મારે તો આ બધુ કરી રહ્યા છે '

ગોપાળે કહ્યુ 'આજથી હિંદુ-મુસલમાનની લડાઈની રમત બંધ '

મે કહ્યુ 'બિલકુલ બધ કરી દઈશુ જ્યારે બધા કાન પકડી રહ્યા છે, ત્યારે આપણે પણ કાન પકડીએ છીએ '

અમે બનેએ નિશ્ચય કર્યો કે બધૂક, પિસ્તોલ, તલવારો તોડીને સમુદ્રમાં ફેકી દઈશુ.

કોણ જાણે કેમ મારી નજર મોહન તરફ ગઈ અને આટલા દિવસોમાં પહેલી જ વાર મે એની આંખોમાં થોડો આનંદ જોયો—મને એવુ લાગ્યુ કે જાણે કોઈએ જાદુ કરી દીધું ન હોય!

પિતાજી પણ બીજે દિવસે કહેવા લાગ્યા કે દિલ્હીમાં જાદુ થઈ ગયુ હિંદુ-શીખ અને મુસલમાન નેતાઓએ ગાંધીજીની સામે કાન પકડ્યા છે કે પોતે હવે કદી નહિ લડે! મુસલમાનોની મસ્જિદ એમને પાછી મળી ગઈ અને દિલ્હીની બજારોમાં મુસલમાનો ખુશીથી ફરવા લાગ્યા અને આપે ઉપવાસ તોડ્યા અને ખ્વાજા કુતુબુદ્દિનની દરગાહ પર પણ આપ ગયા

હા—તો એક દિવસ પહેલાં તો અમારો ઇરાદો હતો કે હુ મારી બધૂક અને ગોપાળ એનાં તીરકમાન તોડી નાખે, પણ જ્યારે મે ચમકતી બંધૂકને જોઈ ત્યારે મારો જીવ એને તોડવાનો ન ચાલ્યો મે વિચાર્યું શી ખબર ગોપાળે એની પિસ્તોલ અને તીરકમાન ન પણ તોડ્યા હોય! હુ પણ બધૂક કેમ ન રાખી લઉં! અને હુ કઈ થોડો બધૂકનો ઉપયોગ કરી રહ્યો હતો! બસ જરૂરિયાતને માટે મે એ રાખી મૂકી હતી.

ત્યાં ગોપાળે પણ વિચાર્યું કે અનુ પોતાની બધૂક કદાચ ન તોડે તેથી હુ મારી પિસ્તોલ અને તીરકમાન શા માટે ખોઈ દઉં? આપના ઉપવાસ પૂરા થઈ ગયા અને અમે વિશ્વાસનો શ્વાસ લીધો કોણ જાણે કેમ, પછી આપની બીમારી અને નબળાઈની ખબરથી દિલ ગભરાતુ હતુ, જેમ પિતાજી યા બાની તબિયત ખરાબ હોય ને ગભરાય તેમ મારુ અને ગોપાળનુ નહિ પણ આખા મહોલ્લાવાળાનું દિલ ગભરાતુ હતુ આથી તો બધા આપને 'બાપુ'—'બાપુ' કહે છે!

પછી અમે એ સાંભળી સડક થઈ ગયા કે આપ પર બૉમ્બ ફેકાયો ખુદાની મહેરબાની કે આપ તદ્દન સહીસલામત રીતે બચી ગયા અને બૉમ્બ ફેકવાવાળો પકડાઈ ગયો

મે ગોપાળને કહ્યું 'ગોપાળ, આ તો ઘણું ખરાબ કહેવાય! બૂરા લોકો ગાંધીજીને મારવા ચાહે છે '

ગોપાળે કહ્યું: 'આપણે ગાંધીજીની રક્ષા કરવી જોઈએ '

મે કહ્યુ 'કેવી રીતે?'

તે બોલ્યો 'આપણે દિલ્હી જઈને ગાંધીજીને ઘરે પહેરો દઈશુ '

મે કહ્યુ 'તુ કેમ પહેરો ભરીશ? ન બધૂક, ન તલવાર '

તે જલદીથી બોલ્યો 'પિસ્તોલ અને તીરકમાન તો છે ' પછી તે ચૂપ થઈ ગયો, જાણે ભૂલથી કહી ગયો હોય તેમ

હુ પણ વગરવિચાર્યે જ બોલી પડ્યો: 'પિસ્તોલની ગોળી તો' બેચાર ગજ જ પહોંચે, હુ તો બધૂક લઈને પહેરો ભરીશ '

એ મારી તરફ ઘૂરકીને કહેવા લાગ્યો:

'તારી પાસે બંધૂક ક્યાંથી આવી ?'

મેં પણ એમ જ જવાબ દીધો : 'જેવી રીતે તારી પાસે પિસ્તોલ અને તીરકમાન આવ્યાં, તેવી રીતે વળી !'

એ ગુસ્સે થઈ ગયો, કહેવા લાગ્યો : 'તમારા મુસલમાનોનો ભરોસો નહિ. વચન આપ્યું હતું કે બંધૂક તોડી નાખીશ.'

હું પણ ચૂપ બેસી રહું તેમ નહોતો. ચિડાઈને હું બોલ્યો: 'તો તમારા હિંદુ કાફરોનો શો વિશ્વાસ? તેં નહોતું કહ્યું, કે પિસ્તોલ ને તીરકમાન તોડી નાખીશ!'

તે બોલ્યો: 'જા, અમે તારી સાથે નથી રમતા.'

મેં કહ્યું: 'અમે ક્યાં તારા વગર રહી ગયા છીએ?' આમ કહીને હું ચાલી આવ્યો અને બંધૂક સાફ કરવા લાગ્યો. અને પછી બંધૂકમાં તેલ પૂર્યું. કોણ જાણે ક્યારે હિંદુ સેનાનો સામનો કરવો પડે!

તે વખતે ગોપાળ અને એનો ભાઈ વાંસના તીરો છોલીને ધારદાર કરતા હતા.

અને આ વખતે જ્યારે મોહનને દીવાલ પર બેઠેલો જોયો, ત્યારે પહેલાંના જેવાં જ એની આંખોમાં દુઃખ અને દર્દ હતાં.

કેટલાય દિવસો વીતી ગયા. સાંજના અમે સમુદ્રને કિનારે મેળો જોઈ રહ્યા હતા કે પિતાજી કચેરીએથી દોડતા આવ્યા ને કહેવા લાગ્યા : 'ગાંધીજીનું અવસાન થઈ ગયું! કોઈ પાગલે એમને ગોળી મારી દીધી.'

પહેલાં તો કોઈને વિશ્વાસ ન આવ્યો. ભલા ગાંધીજી કેમ મરી શકે? અમે વિચાર્યું: એ પોતે તો ખુદ મોતથી પણ નથી મર્યા. પછી વિચાર આવ્યો કે એમની રક્ષા કોઈએ બરાબર ન કરી. પિસ્તોલ ચલાવવાવાળો ત્યાં સુધી પહોંચ્યો કેમ? રાતના કોઈએ કંઈ ખાધું નહિ. અમે રેડિયો પાસે બેસીને ખબરો સાંભળતા હતા. પંડિત જવાહરલાલ નહેરુનું ભાષણ સાંભળ્યું. એટલા મોટા માણસ થઈને પણ એ રડી રહ્યા હતા. બસ બોલતા જતા હતા અને રડતા જતા હતા. આ સાંભળીને મને રોવું આવી ગયું અને ઘણીવાર સુધી હું રોતો રહ્યો. બુઢ્ઢીમા અને બા તો પહેલેથી જ રડી રહ્યાં હતાં, પિતાજીની આંખમાં પણ આંસુ હતાં.

એ રાતે મને બરાબર ઊંઘ ન આવી. બિહામણાં સ્વપ્નાં દેખાતાં રહ્યાં. ક્યારેક જોયું તો આપને કોઈ મારવા આવી રહ્યું છે અને હું ચીસો પાડું છું... 'ગાંધીજીને બચાવો! ગાંધીજીનો જીવ જોખમમાં છે!' પણ કોઈ નથી સાંભળતું. સૌથી બિહામણું સ્વપ્નું એ જોયું કે એક માણસ આપની પર ગોળી ચલાવી રહ્યો છે અને એના હાથમાં મારી બંધૂક છે. એની ગોળી આપને વાગી રહી છે અને મને લાગ્યું કે આપ એટલા માટે જ મારાથી રૂઠીને ચાલ્યા ગયા!

બીજે દિવસે હડતાળ હતી. શાળા બંધ હતી તોય રમવાનું મન થતું નહોતું. એ દીવાલની પાસે ગયો તો જોયું, મોહન બેઠો-બેઠો રડી રહ્યો છે, જોરજોરથી ચીસો પાડીને. એને જોઈને મને વધારે રોવું આવી ગયું. પછી ગોપાળ આવ્યો. એ પણ રડતો હતો.

ગોપાળ બોલ્યો: 'બાપુજી ચાલ્યા ગયા.'

મેં કહ્યું: 'હા. બુઢ્ઢીમા કહે છે અલ્લાહના પ્યારા થઈ ગયા.'

પછી ગોપાળ બોલ્યો: 'અન્નુ, મેં સ્વપ્નમાં જોયું...'

મારું દિલ ધડકી ગયું. જલદીથી બોલ્યો. 'તેં સ્વપ્નમાં જોયું કે મારી બંધૂકથી...'

ગોપાળે વાત કાપી નાખી: '...નહિ જોયું કે મારી પિસ્તોલથી બાપુને કોઈ મારી રહ્યું છે.'

મેં એને મારા સ્વપ્નની વાત કહી.

ગોપાળે કહ્યું 'બાપુ આપણા બનેથી રહીને ચાલ્યા ગયા છે!'

પછી અમે બને મળીને રડવા લાગ્યા મોહન પાછો જોરજોરથી રડવા લાગ્યો અને અમે એ જોઈને દંગ થઈ ગયા કે આ રોવાથી એનો અવાજ ખૂલી ગયો હતો હવે તે બોલી શકતો હતો!

*

૧૩મી ફેબ્રુઆરી,

કાલે કેટલાય દરિયા અને નદીઓમાં આપની ચિતાની રાખ નાખવામાં આવી ચોપાટી પર અમે પણ અમારી આંખોથી જોયું. કેટલાય લાખનું સરઘસ હતું એમાં ઘણા મુસલમાનો પણ હતા આપના મૃત્યુને તેર દિવસ થયા છે આ દિવસોમાં અમારી સરકારે હિંદુ-મુસલમાનોને ભિડાવનારા અને આપને મારવા ઇચ્છનારા ઘણા બૂરા માણસો ને પકડ્યા છે હિંદુસ્તાન-પાકિસ્તાન બનેમાં હિંદુ-મુસલમાન કાન પકડી રહ્યા છે કે હવે મારફાડ નહિ કરે આપ એમને માફ કરી દો ને પાછા આવો

હા, આજ સાંજના જ્યારે બધા માણસો સમુદ્રને કિનારેથી ચાલ્યા ગયા, ત્યારે મેં છાનામાના મારી બંધૂકને તોડીને પાણીમાં ફેંકી દીધી. જ્યાં મેં મારી બંધૂકના ટુકડા ફેંક્યા હતા ત્યાં મેં જોયું તો ગોપાળની તૂટેલી પિસ્તોલ અને તૂટેલાં તીરકમાન પણ પડ્યાં છે!

અને હવે હું ને ગોપાળ, ઇન્દુ અને જૈનબ, સકીના અને સીતા બધાંય કાન પકડી રહ્યાં છીએ કે ફરીથી અંદરઅંદર નહિ લડીએ હવે અમને માફ કરી દો ને પાછા આવો

આપ પાછા આવશો ને બાપુ? +

+ અનુવાદક શ્રી કિરીટકુમાર ભીમજીયાણી

★

કહે છે કે એક વખત મસ્તકવિ તરીકે જાણીતા બાળાશંકર ઉલ્લાસરામ કંથારિયા અને ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રથમ ધીરવિવેચક નવલરામ લક્ષ્મીરામ પંડ્યાને કોઈ જાહેર ચર્ચા અંગે મતભેદ પડેલો. એ દરમિયાન બાળાશંકરનું નવું જ પ્રસિદ્ધ થયેલું એક પુસ્તક જેના અવલોકનો નવલરામભાઈ લખતા હતા તે શાળાપત્રમાં અભિપ્રાયાર્થે આવ્યું કર્તાએ એ પુસ્તક પોતાની પત્નીને અર્પણ કરી નીચે સહી આમ કરી હતી 'ત્હારો બાળ.'

નવલરામે એક મિત્રને આની ટકોર કરતાં કહ્યું

'આ અર્પણની ઠેકડી ઉડાવી હોય તો? 'આ પુસ્તક લેખકે પોતાની માતાને અર્પણ કર્યું હોય એમ લાગે છે' એવી રીતે અવલોકનની શરૂઆત કરી હોય તો?' આસપાસ બેઠેલી બધી મંડળી હસી પડી પણ શાણા નવલરામે તો વાતને એટલેથી જ અટકાવી

×

પરીક્ષાના દિવસો હતા હોસ્ટેલમાં રહેતા બે જિગરજાન મિત્રોમાંથી એકે બનેના કપડા ધોબીને આપી દીધા.

'પેલું ત્યાં લટકાવેલું ખમીસ પણ આપી દીધું કે?'

'હા, હા, બધું જ દઈ દીધું એ ખમીસ તો કેટલું બધું મેલું હતું?

ખમીસ આપવાથી એકદમ ગુસ્સે થતો મિત્ર બોલ્યો

'અરે મૂરખ, એની બાંય પર તો રોમન સભ્યતાનો આખો ઇતિહાસ લખેલો હતો!'

×

સૂર્યોદયની પગદંડીએ

શ્રી સુરેશ ગાંધી

કાંચન અને કામિનીના મોહગર્તમાં ઊંડા ને ઊંડા ખૂંપી ગયા પછી કુદરત સાનુકૂળ હોય તો જ પુનરુદ્ધાર થઈ શકે. ઈશ્વરકૃપાની એક જ ચિનગારી એવાઓને માટે પૂરતી થઈ રહે છે. અંધકાર...પછી અચિંતો જ ઝબકારો ને પછી પૂર્ણપ્રકાશ! મોહની ઘોર નિદ્રામાંથી ઉત્થાન કાજે જાગેલા અંતરાત્માની આસપાસ આ એકાંકી નાટિકાના દોર વણાયા છે.

દૃશ્ય પહેલું

ધનદત્ત : અરે ગણદાસ !

ગણદાસ : જી શેઠજી. મને બોલાવ્યો?

ધનદત્ત : જુઓ સાંજ પડવા આવી છે. ગણદાસ, મંદિરોના દીપકો સળગી ઊઠ્યા છે. આપણી હવેલીના દીવા સળગાવો. બારણે ચોકીદાર બેસાડી દો, જો જો કોઈ બહારથી અંદર પ્રવેશવા ન પામે. આજકાલ ચોર-લફંગાનો ભારે ત્રાસ છે. રાતના અંધારાનો લાગ જોઈ તેઓ હવેલીમાં ઘૂસી જાય છે અને લૂંટ કરી નાસી જાય છે.

ગણદાસ : હું પણ એ જ વિચાર કરું છું, શેઠજી, પણ–

ધનદત્ત : કેમ શું છે? શું વિચારમાં પડ્યો ગણદાસ !

ગણદાસ : હવેલીનાં દ્વાર કેમ કરીને વાસવાં ? ઇલાચીકુમાર હજી ઘેર નથી આવ્યા.

ધનદત્ત : હેં! ઇલાચી નથી આવ્યો ? રાત્રિના ઓળા ઊતરવા લાગ્યા અને મંદિરોમાં દીવા થયા તો ય ઇલાચી નથી આવ્યો ? ક્યાં ગયો છે એની ખબર છે, ગણદાસ?

ગણદાસ : હા, અન્નદાતા, પણ કહેતાં જીભ અચકાય છે.

ધનદત્ત : કેમ કાંઈ વિપરીત બન્યું છે ?

ગણદાસ : તમે પેઢીએ હતા એ અરસામાં એક નટમંડળીએ આવીને ચોગાનમાં નાટારંભ માંડ્યો હતો. ઇલાચીકુમાર નટલોકોનો એ ખેલ જોઈ રહ્યા હતા, નાટારંભ બંધ પડ્યો અને નટલોકો એમનો સરંજામ ઉપાડીને ચાલ્યા ગયા. ઇલાચીકુમાર પણ તેમની વાંસેવાંસે ગયા. મેં એમને પાછા વળવા ઘણું સમજાવ્યા પણ માન્યા જ નહિ.

ધનદત્ત : નટલોકોએ ક્યાં પડાવ નાખ્યો છે?

ગણદાસ : ગામની ભાગોળે તંબૂ તાણીને એ લોકો પડ્યા છે. ઇલાચીકુમારને શોધવા હું ત્યાં ગયો હતો.

ધનદત્ત : એ ત્યાં હતો ?

ગણદાસ : હા, અન્નદાતા. એક તંબૂની બહાર ઢાળેલા ખાટલા પર એ બેઠા હતા. સામે બેઠી હતી એક રૂપાળી નટકન્યા. એના રૂપને એ એકાગ્ર દૃષ્ટિએ પી રહ્યા હતા.

ધનદત્ત : હેં ! ઇલાવર્ધન નગરીના કુબેરપતિ ધનદત્તના પાટવીપુત્રનું આ અધઃપતન ?

ગણદાસ : નટકન્યાના મોહક રૂપમાં સાનભાન ખોઈને, સર્વસ્વ ભૂલીને ઇલાચીકુમાર બેઠા હતા. એના મોઢા ઉપર નહોતો ભય કે નહોતી લજ્જા. જ્યારે મેં એમને એ મોહસ્વપ્નમાંથી જગાડ્યા ત્યારે માત્ર થોડું સ્મિત વેર્યું.

ધનદત્ત : પછી ? કહે, જલદી કહે, મારી અધીરાઈ વધે છે.

ગણદાસ : મેં એમને પગે પડીને વીનવ્યા, ઘેર પાછા વળવા કહ્યું, પણ એમણે ના પાડી.

ધનદત્ત : મારો પુત્ર આટલો નિર્લજ્જ ?

ગણદાસ : એમણે કહ્યું કે મારું સ્થાન આ નટલોકોની વચ્ચે છે. હું અહીં જ રહીશ. નટકન્યા મલ્લિકા વિનાનું મારું જીવન સૂનું છે.

ધનદત્ત : શું ઇલાચીએ એમ કહ્યું ? મારા

કીર્તિમંદિરના કાંગરા આજે હું ખરતા દેખું છું આકાશનાં અંધારાં અવની પર ઊતરતાં લાગે છે અને જાણે મારા સમગ્ર જીવનને અંધકારથી ભરી દેતાં હોય એવું લાગે છે હાય દેવ! આ શું થવા બેઠું છે?

ગણુદાસ: વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ!

ધનદત્ત: પણ કહે ગણુદાસ, એ નટકન્યા શું એટલી બધી રૂપરમણી છે કે ઇલાચી એમાં ભાન ભૂલીને બેઠો છે?

ગણુદાસ: આકાશની ચંદ્રકલાએ મલ્લિકાને રૂપનાં આભરણો આપ્યાં છે

ધનદત્ત: આપણી નાતમાં કન્યાઓનો ક્યાં તોટો છે?

ગણુદાસ: પણ ઇલાચીકુમારને મન નટકન્યા મલ્લિકા જ સર્વસુંદર છે

ધનદત્ત: એ કોઈ રીતે પાછો ફરશે ગણુદાસ? મારું ઘર, જીવન—બધું એના વગર શૂન્ય છે

ગણુદાસ: અશક્ય, મલ્લિકાએ એને મોહનાં આંજણ આંજ્યાં છે કામાતુર એ કુમાર નટકન્યાને લીધા વગર પાછા ફરવા માગતા નથી એના આ લગ્નજીવનમાં એ આપની સંમતિ માગે છે, આપશો?

ધનદત્ત: કેવી અસંબદ્ધ વાતો! દીકરાને દાંત-કાંઠમાં જ રહેવું ગમે છે નટકન્યાને પુત્રવધૂ તરીકે કેમ સ્વીકારી શકાય?

ગણુદાસ: તો પુત્રને ગુમાવશો?

ધનદત્ત: જેને પોતાના કુળનું જાતિનું કે ધર્મનું અભિમાન નથી એવા કલંકિત પુત્ર કરતાં એ ન હોય એ જ હું ઇચ્છું છું એણે મારી આબરૂ પર પાણી ફેરવ્યું છે, ગણુદાસ!

ગણુદાસ: શેઠજી, આટલો બધો પ્રકોપ!

ધનદત્ત: હવેલીના દરવાજા બંધ કરો ગણુદાસ, બારણે હથિયારબંધ ચોકી બેસાડી દો કોઈ પણ પાપી કલંકિત માનવીને અંદર પ્રવેશવાનો હક્ક નથી ખુદ ઇલાચી આવે તોપણ દ્વાર ન ખોલજો, એને કહેજો કે તારું સ્થાન અહીં નથી એ બદનામનાં ભટનટીઓ જ્યાં ગામેગામ ખેલ કરી ભીખ માંગીને ખાય છે, તેમની વચ્ચે રહેજે

[ધનદત્ત ચાલ્યો જાય છે ગણુદાસ મૂઢ બની જોઈ રહે છે]

દર્શન બીજું

[નટકન્યા મલ્લિકાએ આંજેલા મોહના કામણથી મન ભૂલેલો ઇલાચીકુમાર નટમંડળી સાથે ગામેગામ ફરતો, તેમની સાથે નાચતો અને ખેલ ભજવતો એક ગામમાં આવ્યો છે નટોએ નાખેલા પડાવ સાથે એક તંબૂમાં મલ્લિકા સાથે એ બેઠો છે]

મલ્લિકા: મારી સામે આમ રસની મીટ માંડીને શું જોઈ રહ્યા છો?

ઇલાચી: તારું રૂપ, મલ્લિકા!

મલ્લિકા: આ રૂપ જોતાં ધરાતા જ નથી?

ઇલાચી: ના

મલ્લિકા: કારણ?

ઇલાચી: એ રૂપે મને આકર્ષણ કર્યું. આપણી વચ્ચે પ્રીતિની ગાંઠ બંધાઈ, સ્નેહના એ બંધનમાં બંધાઈને મેં મારું સર્વસ્વ છોડ્યું ઘરબાર, માબાપ, લક્ષ્મી, હવેલીઓ, મહેલાતો—બધું જ

મલ્લિકા: અને બીજું કોઈ?

ઇલાચી: સંસારનું રાજ્ય તો ઠીક પણ ઇંદ્રનું ઇંદ્રાસન હોત તો એ પણ ઠોકરે મારીને તારી સાથે ચાલી નીકળ્યો હોત

મલ્લિકા: પ્રીતિનાં આ ઘેન કોણે પાયાં હશે?

ઇલાચી: રૂપ અને યૌવને

મલ્લિકા: કેટલીક વાર એવું થાય છે કુમાર, કે આ નટમંડળીનો સાથ છોડીને આ રખડપટ્ટી છોડી તમારી સાથે નીકળું અને જીવન ને તમારા ચરણમાં ઢોળી દઉં! પણ

ઇલાચી: કેમ અટકી?

મલ્લિકા: બાપુજીને તમે આપેલો કોલ

વચ્ચે આવે છે. જ્યાંસુધી એ પૂરો થાય નહિ ત્યાંસુધી આમ જ રહેવાનું—હૃદયથી નિકટ છતાં જાણે દૂરનાં દૂર.

ઇલાચી : હું પણ ઇચ્છું છું કે તારા બાપુજીને આપેલું વચન પૂરું કરી તારી સાથે લગ્નગ્રંથિથી જોડાઈ જાઉં ! પણ એ કેમ બનશે ?

મલ્લિકા: બનશે જ, એમ હિંમત કેમ ગુમાવો છો? બાપુના વચન પ્રમાણે તો તમે કર્યું જ છે હવે માત્ર એક જ શરત બાકી છે.

ઇલાચી : હા, મલ્લિકા, તારા બાપુએ કહ્યું કે નટની કન્યા મેળવવી એમ સહેલી નથી. તું આટલી ઠુલંભ છે મલ્લિકા? એમણે કહ્યું કે નાતજાત છોડી નટ બનો અને મેં એમ કર્યું, કુટુંબકબીલો છોડી હું તમારી સાથે જોડાયો, નટવિદ્યા શીખ્યો, દોરડા પર ચડીને હાથમાં વાંસ લઈ નાચતાં શીખ્યો. હજુ કેટલોક નચવવો છે?

મલ્લિકા: એક જ શરત પૂરી કરવાની છે—તમારી નટકલાથી રાજાને રીઝવવાની. જો એ રિઝાય તો બાપુ આપણા લગ્નની સંમતિ આપે.

ઇલાચી : એ મધુર પળ માટે હું જીવી રહ્યો છું.

મલ્લિકા : હું પણ એ જ ઇચ્છું છું કુમાર. આપણો હસ્તમેળાપ થાય, લગ્નની ચોરી રચાય, સ્ત્રીઓ મંગળ ગીતો ગાય. એ સ્વપ્નને હું ઝંખું છું.

ઇલાચી: પણ પ્રીતિનાં બંધને બંધાયેલા પ્રેમીઓને લગ્નની ચોરી અને માંયરાના દેખાવ શા માટે? મારું કહ્યું માનીશ મલ્લિકા?

મલ્લિકા: શું?

ઇલાચી: આ બધું છોડીને કોઈ અજાણ્યા સ્થળે ચાલ્યા જઈએ. આ નટ લોકો જોડે નાચીનાચીને હવે તો હું થાક્યો છું.

મલ્લિકા: પણ બાપુને આપેલું વચન મારે મન પવિત્ર વસ્તુ છે અને હવે ક્યાં વધારે વખત નાચવાનું છે? કાલ સવારે જ અહીંના રાજા સામે આપણે નાચવાનું છે. એ ખુશ થાય પછી આપણને લગ્ન કરતાં કોણ અટકાવવાનું છે?

ઇલાચી : એ આવતી કાલ પણ મને તો આપણી વચ્ચે અંતરાયના એક યુગ જેવડી લાગે છે.

[બીજે દિવસે ગામના રાજવી સમક્ષ નાટારંભ થાય છે. ઇલાચીકુમાર અને મલ્લિકા બાંધેલા દોરડા પર વાંસના આધારે નાચે છે. ખરેખરી કલા દેખાડે છે; પણ રાજાને ઇલાચીની કલાની કે નટની વિદ્યાની પડી નથી. એ તો રૂપસુંદરી મલ્લિકાનું યૌવન, શ્રમ તેમ જ લજ્જાથી ગૌર બનેલું એ મુખારવિંદ જ જોયા કરે છે. જ્યારે કુમાર દોરડા પર રમત કરતાં બાજુના એક મકાનમાં જુદું જ દૃશ્ય નિહાળે છે. ત્યારપછી ત્રીજે દિવસે.]

મલ્લિકા: બાપુ બાપુ, હું તમારે પગે પડું છું. મારી વિનતિ સાંભળો.

બાપુ: એ નહિ બની શકે મલ્લિકા! તારો વિવાહ ઇલાચી સાથે નહિ થઈ શકે.

મલ્લિકા: કારણ?

બાપુ: એની શરત મુજબ એ પોતાની નટકલાથી રાજાને રીઝવી શક્યો નથી.

મલ્લિકા: રાજા પ્રસન્ન ન થાય એમાં ઇલાચીકુમારનો શો વાંક? કેટલું સુંદર એ નાચતો હતો! દેહના તો એ કટકે કટકા કરી નાખતો હતો, છતાં રાજા તો એના સામે નજર કર્યા વગર મારા રૂપ સામે જ મીટ માંડીને બેઠા હતા.

બાપુ: એમાં મને ઇલાચીનો જ પરાજય દેખાય છે. તારા રૂપ આગળ એની કલા કંઈ પણ વિસાતમાં નથી. રાજાએ એનો ચુકાદો આપ્યો છે. દુનિયાને ડોલાવે એવું આ રૂપ એવા નાચીઝ માનવીને સોંપાશે? અને તેમાં ય એ તો શરતમાં હાર્યો છે.

મલ્લિકા: પણ હું એને ચાહું છું, બાપુ! મેં એની જોડે પરણવાનું વચન આપ્યું છે.

બાપુ: એ નહિ બને મલ્લિકા, મારી સાફ ના છે.

મલ્લિકા: પણ હું એને પરણવાની ના પાડીશ તો એના દિલને આંચકો લાગશે, કદાચ એથી એનું મોત—

બાપુ: ભલે થતું, ઇલાચી કરતાં રાજા શું ખોટો છે? એ તને પટરાણી બનાવવા માગે છે. આજ સવારે જ રાજાનો માણસ આવીને મને કહી ગયો કે—

મલ્લિકા: શું?

બાપુ: રાજાએ મને રાજમહેલમાં બોલાવ્યો છે. એ તારા રૂપ ઉપર મોહિત થયા છે. તારું કિસ્મત બદલાશે મલ્લિકા, તું રાજાની રાણી થઈશ.

મલ્લિકા: એ નહિ બને બાપુ, રાજાને હું ધિક્કારું છું. ઇલાચી સાથે વરવા સર્જાયેલો આ દેહ અન્યનો પડછાયો પણ નહિ લે.

બાપુ: જોઉં છું કે મારી આજ્ઞાને તું કેમ ઉથાપી શકે છે! ઇલાચી ભિખારી છે, એણે સર્વસ્વ ગુમાવ્યું છે.

[ઇલાચીકુમાર આવે છે]

ઇલાચી: કોણે એમ કહ્યું? હજી સર્વસ્વ મારી પાસે જ છે.

બાપુ: શું છે ભિખારી? બાપનું ઘર, વાડી, માલમિલકત બધું તો ગુમાવી બેઠો છે.

ઇલાચી: કારણ કે તમારી રૂપાળી કન્યાએ મને એના રૂપમાં અંધ બનાવ્યો હતો, પણ આજે મારી આંખો ઊઘડી છે. મારો આત્મા જાગ્યો છે. મને લાગે છે કે મેં બધું ગુમાવ્યું નથી. સંયમ અને ચારિત્ર્ય હજુ અખંડ છે, એ જ મારી મૂડીને આધારે અહીંથી ચાલ્યો જઈશ.

મલ્લિકા: કુમાર, મારા કુમાર, ક્યાં જશો?

ઇલાચી: જેણે મારાં ચક્ષુ ખોલી નાખ્યાં એ સાધુવર સાથે એમણે મને દીક્ષા આપવાનું વચન આપ્યું છે.

મલ્લિકા: કેવી હળવમરવી વાતો કરો છો? તમે તો અમારી વચ્ચે જ હો. મુનિ મહારાજને ક્યારે મળ્યા હતા?

ઇલાચી: ગઈ કાલે રાજ સમક્ષ આપણે દોરડાં પર ચઢીને નાચતાં હતાં, ત્યારે મેં એનું સુંદર દૃશ્ય જોયું! કેવો અપૂર્વ એ સમય હતો!

મલ્લિકા: શું જોયું, કુમાર?

ઇલાચી: મેં જોયું તો એક સાધુ મહારાજે ભિક્ષા લેવા ડેલીમાં પ્રવેશ કર્યો અને એક અદ્ભુત રૂપવાળી સ્ત્રીએ આવીને એમને ભિક્ષા આપી. કેવો અપૂર્વ સમય હતો! બન્ને યુવાન હતાં, અનુકૂળ એકાંત હતી, બાજુમાં રંભા જેવી યુવાન સ્ત્રી હતી, છતાં સાધુના નયનમાં અપાર લજ્જા અને કરુણા હતી. સંયમથી પાછા ફરતા સાધુને જોઈને મારું આત્મભાન જાગી ઊઠ્યું.

બાપુ: કેવી ગાંડી વાત કરે છે?

મલ્લિકા: તમારા હૃદયમાં શેનો આંચકો લાગ્યો, કુમાર? મને જણાવશો?

ઇલાચી: મને મારી જાત પર ઘૃણા આવી. હું કેટલો પામર છું અને સાધુ કેટલા મહાન છે! એને રંભાનું રૂપ પણ ડગાવી શક્યું નહિ અને હું એક નટકન્યાને જોઈ પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ મોહમાં પડ્યો. મને થયું કે સંયમ અને તપ એ જ જીવનનું સર્વશ્રેષ્ઠ મૂલ્ય છે, બીજું બધું વ્યર્થ છે. રૂપની લાલસા એ તો માત્ર સંમોહ છે. સંમોહના ત્યાગમાં જ મુક્તિ છે. આજે સવારે એ સાધુ મહારાજને શોધી કાઢી હું તેમના પગમાં પડ્યો અને દીક્ષા આપવા વિનંતિ કરી. હું જાઉં છું મલ્લિકા—સાધુતાની પગદંડીએ.

મલ્લિકા: રહો મારા કુમાર, હું પણ આવું છું. તમારા વગર એકલી રહી આ સંસારમાં હું શું કરીશ? સાધુ મહારાજને કહેજો કે મને પણ શ્વેત ચીવર ઓઢાડે! [પડદો]

★

ઓરડામાં, સુશિક્ષિત અને સુસંસ્કૃત રુચિની એક ઝલક પથરાયેલી હતી. અવાજમાં નમ્રતા અને મીઠાશ જોઈને મેં બુરખામાં ઢંકાયલી સ્ત્રીની કોમળતાનું અનુમાન કરી લીધું.

'તમારા ખાવિંદ આજે ઘેર નહિ આવી શકે... એક જરૂરી કામમાં રોકાઈ ગયા છે. લો આ ચિઠ્ઠી તમારી પર મોકલી છે.'

'ચિઠ્ઠી સાથે મેં એક દશની નોટ પણ મૂકી દીધી.

'ધન્યવાદ!' એણે બુરખામાંથી હાથ કાઢી ચિઠ્ઠી લઈ લીધી અને અંદર ચાલી ગઈ. હું બેઠો. પાછી આવી તો એક કલાત્મક ડીશમાં બે પાન હતાં. મેં તેમાંનું એક પાન લીધું.

'તો હું હવે જાઉં'......'

તેણે ઝૂકીને સલામ કરી. હું મીનાની એક મીઠી સ્મૃતિ લઈને હોટલમાં આવ્યો!

બીજે દિવસે હોસ્પિટલમાં જઈને મહંમદની હાલત જોઈ. તબિયત કંઈ સારી ન હતી. ડોક્ટરે કહ્યું: 'બચવાની કોઈ આશા નથી.'

મહંમદ વસ્તુસ્થિતિ સમજી ગયો. એણે દર્દભરી આંખોએ મારી તરફ જોયું.

'મારી મીના?'

'એની ફિકર તું ના કરીશ, મહંમદ, હું બેઠો છું ને!'

મહંમદને શાંતિ મળી. આખરે એ જ થયું. મહંમદ બચ્યો નહીં. બિચારા રૂમાલ લોહીથી તરબતર કરીને તે ચાલ્યો ગયો. રહી ગઈ બિચારી મીના. એને કહી દીધું કે મહંમદ નોકરી કરવા કલકત્તા ગયો છે. ક્યારે આવશે એ પણ નક્કી નથી. એને વાપરવા થોડાક રૂપિયા આપી દીધા. આજે કેટલા ય મહિનાથી તે એમ જ માને છે કે મહંમદ કલકત્તા નોકરી માટે ગયો છે. ક્યાંસુધી એને એ ભ્રમમાં રાખી શકીશ? હું ખુદ પણ તે જાણતો નથી!×

× સૂચિત

★

એક ન્યાયાધીશ હતા. નિવૃત્ત જીવન ગાળવા માટે તે એક ગામડામાં ગયા. ગામડામાં પણ આખો દિવસ શું કરવું? અંતે એક ખેડૂત પાસેથી રાજીખુશીથી જમીન ખોદવાનું કામ લીધું. ખેડૂતે સાંજે જોયું કે બીજા બધા નોકરો કરતા ઘણી વધારે જમીન આ ન્યાયાધીશે ખોદી હતી. એ તો ખુશખુશ થઈ ગયો. કહ્યું: 'સાહેબ, કાલે આવો તો આથી પણ સરસ કામ તમને સોંપું.'

બીજે દિવસે ખેડૂતે એમને ખરાબ વેંગણમાંથી સારાં વેંગણ જુદાં પાડવાની કામગીરી આપી. સાંજે આવીને એ જુએ તો માત્ર એક જ વેંગણ એમણે નોખું પાડ્યું હતું કારણ પછતાં જણાવ્યું:

'તને તો શી ખબર પડે ભઈ, પણ આખી જિંદગી નિર્ણયો કરી કરીને મારી બુદ્ધિ એવી ઘસાઈ ગઈ છે કે હવે વૃદ્ધાવસ્થામાં સારા માઠાનો યોગ્ય નિર્ણય થઈ શકતો નથી! વેંગણનો ન્યાય તોળવાને બદલે જાતમહેનતનું કામ હું વધુ સારી રીતે કરી શકીશ.'

×

દરેક રાજ્યમાં વિદેશી રાજ્યની સંસ્કૃતિના પ્રચાર અર્થે મોટી ઓફિસો હોય છે. મુંબઈમાં અમેરિકાના એવા એક કેંદ્રને 'ઍરેલ્કી' નામે ઓળખવામાં આવે છે. ત્યાં પુસ્તક લેવા માટે, ઘેર વાંચવા લઈ જવા માટે કોઈ પણ જાતની ફી લેવામાં આવતી નથી. નથી અનામત યા ઓળખાણની જરૂર પડતી.

હમણાં જ સાંભળવા મળ્યું કે કેટલાક લોકો ખોટાં સરનામાં લખાવી પુસ્તકો પાછાં આપતા નથી. પુસ્તકની કિંમત તો જે હોય તે પણ ભારતના નવયુવાન વર્ગ માટે, એની સંસ્કૃતિ માટે વિદેશીઓ કેવો ખ્યાલ બાંધતા હશે? વિશ્વાસ એમણે મૂક્યો, તો આપણે એનો ભંગ કરતાં શરમાવું જોઈએ.

×

યુગપ્રવાહ

શ્રી સોપાન

ગયો મહિનો આપણા દેશે ભારે ચિંતામાં પસાર કર્યો છે આ ચિંતા દૂર થઈ નથી, ક્યારે દૂર થશે તે કોઈ કહી શકે એમ નથી હિંદના ભાગલા પડ્યા ત્યારે તો આપણું રાજતંત્ર વ્યવસ્થિત નહોતું, આપણા ભાગે આવેલા પ્રદેશમાં પણ એકતાનો અભાવ હતો આજે સ્થિતિ જુદી છે આપણો દેશ સંગઠિત છે, આંતરિક એકતા સિદ્ધ થઈ છે, લશ્કરી દૃષ્ટિએ પણ આપણે સારી પ્રગતિ કરી છે આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે આપણે વિશેષ પ્રતિષ્ઠા મેળવી શક્યા છીએ, એશિયા ખંડમાં આપણું સ્થાન ઊંચું આવ્યું છે, આ બધું છે છતાં આજે પૂર્વ બંગાળે ઉપસ્થિત કરેલી સમસ્યા સામે આપણે લાચાર છીએ પૂર્વ બંગાળના ૧ કરોડ ૨૦ લાખ હિંદુઓને ઉગારવાનો કોઈ માર્ગ આપણે શોધી શકતા નથી

ભાગલા પડ્યા પહેલાં જે નીતિ મુસ્લિમ લીગે અખત્યાર કરી હતી તે જ નીતિ ભાગલા પછી પાકિસ્તાનના નેતાઓએ સ્વીકારી છે આજના યુગમાં ન શોભે એવું વર્તન દાખવવામાં પાકિસ્તાનને મુદ્દલ શરમ નથી જગતના સભ્ય રાષ્ટ્રોમાં પાકિસ્તાન સ્થાન તો પામ્યું છે, પણ તેનો વ્યવહાર અસભ્ય છે, ક્રૂરતાથી ભરેલો છે પાકિસ્તાને મઝહબી રાજ્યનો આદર્શ સ્વીકાર્યો છે એનો અર્થ એ થયો, કે જેણે ઇસ્લામ ધર્મ સ્વીકાર્યો નથી તે કંઈક નીચો છે, કંઈક નિગળો છે લોકતંત્ર તો એને કહેવાય, જ્યાં સર્વને સમાન તક અને સમાન અધિકાર પ્રાપ્ત થતા હોય ભારતે એ આદર્શ રાખ્યો છે, ભારતના નાગરિકો વચ્ચે જેમ સ્ત્રીપુરુષનો ભેદ નથી, તેમ નાતજાત કે ધર્મનો પણ ભેદ નથી ભારતના તમામ નાગરિકો એક જ પ્રકારના અધિકારો ધરાવે છે

પણ પાકિસ્તાન મઝહબી રાજ્ય બનીને જ થોભ્યું નથી ઇસ્લામના ઉચ્ચ આદર્શોને એણે તિલાંજલિ આપી છે પાકિસ્તાનના રાજકર્તાઓ, મૂડીદારો, જમીનદારો, નવાબો ને સરદારો આમપ્રજાને તો ચૂસી જ રહ્યા છે ઉપરાંત, પ્રજાના સામાન્ય સુખદુ:ખ ભુલાવવા અને ઇસ્લામી સામ્રાજ્યની મહત્ત્વાકાંક્ષા પાર પાડવા એમણે હિંદુવિરોધી અને ભારતવિરોધી માનસ ઊભું કર્યું છે નાગરિકોને શરમાવે એવો જુઠો અને અતિશયોક્તિથી ભરેલો પ્રચાર તેઓ રાતદિવસ કરે છે પાકિસ્તાનના મોટા ભાગના અખબારો, ખાસ કરીને ત્યાંનું અગ્રણી અખબાર 'ડોન' તો અસંખ્ય ને ઉશ્કેરાટભરી અફવાઓ ફેલાવવામાં અજોડ છે પાકિસ્તાનના જવાબદાર નેતાઓ અને સરકારી રેડિયો પણ આ બાબતમાં પોતાથી થઈ શકે તેટલું કરે છે

ચારે બાજુ હિંદુઓ ને ભારત સામે ઝેર ફેલાવવામાં આવતું હોય ત્યાં આંતરિક શાંતિ શી રીતે જળવાય? કાશ્મીરનો સવાલ તો સળગતો ઊભો જ છે નિર્વાસિતોની મિલકતનો પ્રશ્ન ઊકલ્યો નથી નહેરના પાણીનો ઝઘડો પણ હજી પત્યો નથી તેમાં રૂપિયાના અવમૂલ્યનના ફેરફાર પછી આર્થિક યુદ્ધ ઉમેરાતાં બંને બાજુએ તંગદિલી તો ઊભી થઈ જ છે ભારતને નુકસાન કરી લાભ મેળવવાના હેતુથી પાકિસ્તાને પોતાના રૂપિયાને ભારતની સરખા-

માગણીમાં ઊંચો રાખ્યો, ભારત જો તેનો સ્વીકાર કરે તો આ દેશમાંથી વિનાકારણ કરોડો રૂપિયાની સમૃદ્ધિ આપોઆપ પાકિસ્તાનમાં ખેંચાઈ જાય. ભારત સરકારે જાગૃતિ અને દૃઢતા બતાવી પાકિસ્તાનની મેલી મુરાદ ધૂળમાં મેળવી છે, પણ પાકિસ્તાન તેથી નમ્યું નથી. પાકિસ્તાનની અવળી નીતિને કારણે સૌથી વિશેષ પૂર્વ બંગાળના શણ ઉગાડનારા ખેડૂતોને સહન કરવું પડ્યું છે, તેમનામાં તીવ્ર અસંતોષ પેદા થયો છે. પાકિસ્તાને આ અસંતોષ મિટાવવાના વાજબી માર્ગો લેવાને બદલે તેમનામાં કોમી ઝેર રેડ્યું છે, ને તેને પરિણામે ત્યાં હેવાનિયત પેદા થઈ છે.

પૂર્વ બંગાળના અત્યાચારોની વિગતો શરૂઆતમાં તો મળતી નહોતી, પણ તે પછી હકીકતો આવવા લાગી છે. પાકિસ્તાને સાચી માહિતી ઉપર પડદો નાખવાના પ્રયાસો કર્યા છે, પણ તે વ્યર્થ ગયા છે અને જગતે જાણ્યું છે કે પૂર્વ પાકિસ્તાનમાં ખૂન, લૂંટ, આગ, અપહરણના ભયંકર તથા વિશાળ પાયા ઉપર બનાવો બન્યા છે. પાકિસ્તાનનાં અખબારો, રેડિયો અને નેતાઓ દરરોજ પાકિસ્તાનના મુસ્લિમોને કહે છે કે ભારતમાં વસતા ચાર કરોડ મુસ્લિમો ગુલામીનું જીવન જીવે છે અને ભયંકર અત્યાચારોના ભોગ બન્યા છે. 'કલકત્તામાં અશાંતિ થઈ અને ૨૦ મુસ્લિમો તથા ૧૧ હિંદુઓ મૃત્યુ પામ્યા તે સંબંધમાં પાકિસ્તાને ચારે બાજુ એવું ચલાવ્યું કે દશ હજાર મુસ્લિમોની કતલ થઈ છે! ભારતના વડા પ્રધાને સાચું જ કહ્યું છે, કે વીસ અને દશ હજાર વચ્ચે જેટલો તફાવત છે તેટલો તફાવત સત્ય અને પાકિસ્તાનના પ્રચાર વચ્ચે છે. આવી તો અનેક વાતો પાકિસ્તાન વહેતી મૂકે છે.

પૂર્વ બંગાળમાં છેલ્લા પંદરેક દિવસથી શાંતિ લાગે છે, પણ એ શાંતિ સાચી છે એમ ભાગ્યે જ કહી શકાય. કોમી કતલોની ચાલ આ પ્રકારની જ હોય છે. પાકિસ્તાનમાં જે બન્યું છે તે ત્યાંના ઉચ્ચ અધિકારીઓની નજર સામે જ બન્યું છે અને એટલી વ્યવસ્થાપૂર્વક ખૂન, લૂંટ, આગ અને અપહરણ ચલાવ્યાં છે કે તે પૂર્વયોજીત હતાં તે બાબતમાં ભાગ્યે જ શંકાને સ્થાન રહે. ભારત સરકાર તો શાંતિ ચાહે જ છે અને તેના વડા પ્રધાન આજના યુગના શાંતિના એક ફિરસ્તા છે. એમણે પૂર્વ બંગાળના ભીષણ અત્યાચારો જાણ્યા પછી પાકિસ્તાનના વડા પ્રધાનને વિનંતિ કરી કે સાચી માહિતી માટે બંને સરકારોના પ્રતિનિધિઓનું પંચ નીમીએ, પણ પાકિસ્તાને તેનો અસ્વીકાર કર્યો. એ પછી આપણા પ્રધાને કહ્યું કે બંને બાજુના ઘવાયેલા બંગાળમાં આપણે સંયુક્ત પ્રવાસ ગોઠવીએ તો તે માગણી પણ પાકિસ્તાને ઠોકરે ઉડાવી. જો બંને વડા પ્રધાનો સાથે ફર્યા હોત તો બંને દેશમાં અને બંને કોમમાં શાંતિની ભાવના પેદા થાત, પરંતુ પાકિસ્તાનના રાજકર્તાઓનો ઇરાદો જ કંઈક જુદો હોય ત્યાં શું થાય?

હવે સવાલ એ ઊભો થયો છે કે કરવું શું? પૂર્વ બંગાળમાં અત્યારે શાંતિ છે પણ તે સાચી શાંતિ નથી. પાકિસ્તાનના ગવર્નર જનરલ અને વડા પ્રધાન પાકિસ્તાનની પ્રજાને શાંતિનો ઉપદેશ આપે છે, પણ તે ઉપર વિશ્વાસ મૂકી શકાય એમ નથી. પાકિસ્તાનની પ્રજાને કહેવાની એમની પદ્ધતિ પણ શાંતિ માટે જોખમકારક છે. તેઓ એમ માનતા જ નથી, કે પૂર્વ બંગાળમાં વિશેષ અત્યાચારો થયા છે અને ભારતમાં થયેલાં છમકલાંઓ તેને જ આભારી છે. ભારતનાં છમકલાંઓમાં મુસ્લિમોની સાથે હિંદુઓ પણ મરે છે ને ઘવાય છે તે હકી-

કતે પણુ દાબી દેવામા આવે છે તેઓના ઉપદ્રેશનુ મુખ્ય સૂત્ર હોય છે ' ભારતના બનાવોથી ઉશ્કેરાશો નહિ વેરવૃત્તિ કેળવશો નહિ, આમ આડકતરી રીતે ભારતને જ બદનામ કરવામા આવે છે પાકિસ્તાન સાથેના વ્યવહારમા આપણે જોયુ છે કે તેના વચનમા વિશ્વાસ મૂકી શકાય એવુ નથી. તેમનાં નિવેદનો આ દૃષ્ટિએ અર્થહીન છે

ત્યારે કરવુ શુ ? ત્રણ માર્ગો સૂચવાય છે ૧ રાષ્ટ્રસ સ્થામા ફરિયાદ કરવાનો, ૨ વસ્તીની ફેરબદલીનો, ૩ યુદ્ધનો આ ત્રણ ઉપાયોમા વિશેષ જોર અનુક્રમે ત્રીજા અને બીજાને આપવામા આવે છે કાશ્મિરપ્રશ્નના અનુભવે રાષ્ટ્રસ સ્થામા જવાનો કોઈને ઉત્સાહ નથી બાકી રહે છે વસ્તીની ફેરબદલા અને યુદ્ધ જો આપણે શાતિથી વિચાર કરીએ તો આ ઉપાયોની નિરર્થકતા આપણને તરત જ સમજાઈ જાય. વસ્તીની ફેરબદલીનો પહેલા વિચાર કરીએ

૧ વસ્તીની ફેરબદલી શાતિથી થાય એ શક્ય નથી પકિસ્તાન એવી કબૂલાત આપે તોપણુ તેના ઉપર વિશ્વાસ મૂકી શકાય નહિ

૨ બને બાજુએ ખૂન, લૂટ અને અત્યાચારના બનાવો બને જ અને તેની અસર આખા દેશ ઉપર થાય

૩ વસ્તીની ફેરબદલી પ્રદેશ કે સખ્યા પૂરતી મર્યાદિત બનાવી શકાય નહિ

૪ જે અહીથી જવા ન ઇચ્છતા હોય તેમને પણ ધકેલી દેવા એ અમાનુષી કૃત્ય ગણાય

૫ જો હિંદુ અને મુસ્લિમ એ દૃષ્ટિએ જ રાષ્ટ્રની પસદગી થાય તો ભારતે કાશ્મિર ગુમાવ્યું જ છે એમ માની લેવુ જોઈએ

૬ પાકિસ્તાનમા હિંદુઓ સવા કરોડ, જ્યારે ભારતમા મુસ્લિમો ચાર કરોડ છે; એટલે જો વસ્તીની ફેરબદલીનો સિદ્ધાત સ્વીકારાય તો પાકિસ્તાન વધુ પ્રદેશ માગે અને એની માગણીને અમેરિકા-બ્રિટનનો ટેકો મળી જ રહે

૭ ભારતમાથી મુસ્લિમોને કાઢવાની વાત આવે તેની અસર અન્ય લઘુમતિઓ ઉપર, ખાસ કરીને શીખ કોમ ઉપર થયા વિના રહે જ નહિ તેઓ અવશ્ય અલગ રાજ્ય માગે માસ્તર તારાસિંગનુ જોર ઘણું વધી જાય

૮ વસ્તીની ફેરબદલી શક્ય જ નથી, પણ જો થાય તો યે શાતિ થઈ જશે એમ માનવુ નહિ પાકિસ્તાની મુસ્લિમોની સખ્યા વધતાં તેમનુ ઝનૂન વધે, પોતાના આર્થિક પ્રશ્નો તે ઉકેલી શકે નહિ, એટલે ઉશ્કેરાટ બીજી બાજુ ફેલાય અને ભારત તથા પાકિસ્તાનની સરહદો સદા ય સળગતી જ રહે

૯ આ સ્થિતિમા યુદ્ધ અનિવાર્ય બને. હવે યુદ્ધનો વિચાર કરીએ

૧ ભારત અને પાકિસ્તાન વચ્ચે સર્વાગી યુદ્ધ થાય તો પાકિસ્તાનનો નાશ થાય એમા શકા નથી ભારત જેટલી પાકિસ્તાનની તાકાત નથી અને એ રાજ્ય પૂર્વ અને ઉત્તર-પશ્ચિમમા વહેચાયેલુ છે તે પણ તેની નિર્બળતા છે

૨ પણ યાદ રાખવુ જોઈએ, કે આજના યુગમા આ યુદ્ધ એ દેશો પૂરતુ મર્યાદિત રહે જ નહિ, એટલે એમાથી ત્રીજા વિશ્વયુદ્ધનો દાવાનળ અવશ્ય પેદા થાય અમેરિકા અને રશિયાના ખળા પેટાવવાનો ભાગ ભજવે જ

૩ આવા વિશ્વયુદ્ધનુ શુ પરિણામ આવે તે કહેવાની કોઈની શક્તિ નથી, કોઈ કહે તો તે મૂર્ખ છે એમ સમજવુ

૪ યુદ્ધ થાય તો પાકિસ્તાનમા રહેલા હિંદુઓની સ્થિતિ કેવી કરુણ બની જાય તે કલ્પી શકાય એમ છે આજના કરતાં એ સ્થિતિ હજારોગણી ભયાનક હોય એમા શકા જ નહિ

૫. ભારતમાં તેનો પડઘો પડે જ. ભારત સરકારે આંતરિક શાંતિ માટે મોટી સેના ભારતમાં જ રોકવી પડે તો યે શાંતિ જળવાય કે કેમ તે તો પ્રશ્ન જ રહે.

૬. યુદ્ધમાં ગમે તે પક્ષ વિજયી થાય. લઘુમતી કોમને બચાવવા માટે યુદ્ધ ખેલાયું હોય તો તેનું નિકંદન જ નીકળી જાય.

૭. આનો અર્થ એ કે યુદ્ધથી આ પ્રશ્નનો ઉકેલ આવે નહિ. ત્યારે શું મૂંગા બનીને બેસી રહેવું? નિર્દોષ ઉપરના અત્યાચારો જોયા કરવા? આ સવાલોના જવાબ આપવાનું કઠણ છે. ભારત કે પાકિસ્તાનમાં જો સત્યાગ્રહી વૃત્તિ જાગે તો યુદ્ધ અને વસ્તીની ફેરબદલી-બંને આફતોમાંથી બચી શકાય. ભારતના હિંદુ-મુસ્લિમ વીરો પાકિસ્તાનમાં જાય અને જે આપત્તિઓ આવે તે સહન કરે. એ જ રીતે પાકિસ્તાનમાં પણ આજની સ્થિતિ સામે સત્યાગ્રહનો માર્ગ લેવાય...પણ આ માટે આજે વાતાવરણ છે? કોઈ દોરનાર છે? જનતામાં એવી ભાવના છે?

આજે તો સર્વત્ર નિરાશાનો અંધકાર છવાયેલો છે, પણ હમણાં જ નહેરુજીએ કહ્યું તેમ અંધકારમાં અટવાઈએ નહિ તો ધીમેધીમે માર્ગ દેખાઈ આવે છે. જરૂર છે ધૈર્યની અને પ્રકાશ શોધવાના પુરુષાર્થની. બધી બાજુનો વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે આ પ્રશ્નની બે બાજુઓ છે, બે મોરચાઓ છેઃ એક આંતરિક શાંતિનો અને બીજો પાકિસ્તાનમાં વસતા હિંદુઓને રક્ષણ આપવાનો. પહેલો મોરચો આપણા હાથમાં છે, ત્યાં જો આપણે સફળ થઈશું તો બીજે મોરચે લડવાનું કામ લેવાનુ ઘણું સહેલું બનશે. ભારતીય પ્રજા પહેલા મોરચા ઉપર મજબૂત રહે અને પાકિસ્તાનના જંગલીપણાનું અનુકરણ ન કરે તો ભારત સરકારના હાથ મજબૂત થાય. ઉપર કહ્યું તેવી સત્યાગ્રહની ભાવના પણ કદાચ પેદા થાય. યુદ્ધ અને વસ્તીની ફેરબદલી એ ઉપાય નથી. એ તો અંધારામાં ભૂસકો જ છે.

તા. ૨૧-૩-'૫૦

ગુજરાતને આજે જોઈએ છે સેવાદારો

હિશ રેડી કામ કરવાવાળા સેવાભાવી અને ઉત્સાહી કાર્યકરોની જરૂર છે જેઓ જનતા માટે 'કંઈક' કરી છૂટવાની ધગશ અને તમન્ના રાખતા હોય તેમણે નીચેની શરતો વિચારવી.

નહિ મળે:	મળશે:	આનો સામનો કરવો પડશે:		આથી દુર રહેવું પડશે:
મોટપ	મહેનત	ટીકા	ઠપકા	અસત્ય જડતા
ખુશામત	[illegible]	નિંદા	નિરાશા	ખોટો ભય દંભ
ફૂલના હાર	રપેડપટ્ટી	દુઃખ	અપમાન	દુરાચરણ ખટપટ
કોઈ જાતનો બદલો	ગરીબનાં આંસુ	ત્રાસ	નિષ્ઠુરતા	અહંભાવ મિથ્યાભિમાન

આના વિના નહિ ચાલે:

પ્રેમ	ધીરજ	કર્તવ્યશીલતા
ખંત	ઉત્સાહ	સ્વદેશાભિમાન
સેવા	સચ્ચાઈ	કાર્યદક્ષતા
સાહસ	નમ્રતા	સહૃદયતા

લોટસ ટ્રસ્ટની સાહિત્ય-સર્જનની યોજના

ગુજરાતી ભાષામા સામાન્ય જનોને ઉપયોગી થાય તેવા ગ્રથોના સર્જન અને પ્રકાશનના હેતુથી લોટસ ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓએ એક યોજના તૈયાર કરી છે વિવિધ વ્યવસાયમાં રોકાયેલા ગુજરાતના અભ્યાસી લેખકો આ યોજના દ્વારા ગુજરાતી પ્રજાને પોતાના અભ્યાસના ફળો આપી શકે એમ છે યોજના નીચે પ્રમાણે છે

૧ લોટસ ટ્રસ્ટ તરફથી આ યોજના માટે રૂ ૨૫૦૦૦) આપવામા આવ્યા છે

૨ આ યોજના ઓછામા ઓછા સાત વર્ષ સુધી ચાલુ રાખવાની ધારણા છે

૩ વિદ્વાન અને અભ્યાસી લેખકો દ્વારા દર વર્ષે ઓછામા ઓછા બે મૌલિક પુસ્તકો લખાવવાની આશા રાખવામાં આવી છે પુસ્તકો ક્રાઉન સોળપેજી માપનાં લગભગ ૨૫૦ પાનાના હશે

૪ આ યોજના પાર પાડવા માટે નીચે જણાવેલા પાચ સભ્યોની સાહિત્ય-સમિતિ નીમવામા આવે છે

ડૉ ભ કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી — **શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે**

શ્રી મનુ સૂબેદાર — **શ્રી વીરેન્દ્ર જીવણલાલ શાહ**

શ્રી મોહનલાલ મહેતા-સોપાન [મત્રી]

આ યોજના અગે સર્વ પત્રવ્યવહાર નીચેના સરનામે મત્રી સાથે કરવો –

મોહનલાલ મહેતા
ગુલઝાર, બેરેક રોડ, મુંબઈ-૧

૫ આ સમિતિ ગ્રથનો વિષય નક્કી કરી લેખકો સાથે સપર્ક સાધશે અને યોગ્ય જણાશે તે રીતે લેખકને ગ્રથ તૈયાર કરવા સૂચવશે

૬ લેખક તરફથી હસ્તપ્રત મળ્યા પછી સમિતિ એ અગે નિર્ણય કરશે અને ગ્રથ સ્વીકાર્ય હશે તો પ્રથમથી નક્કી કર્યા પ્રમાણે અથવા સમિતિને યોગ્ય જણાશે તો નક્કી કર્યાથી પણ વિશેષ રકમ પુરસ્કાર તરીકે આપશે

૭ પુરસ્કાર અગે સામાન્ય રીતે પાચસોથી ઓછા નહિ અને એક હજારથી વિશેષ નહિ, એવુ ધોરણ નક્કી કરવામા આવ્યું છે

૮ જે ગ્રથ સ્વીકાર્ય થશે તે ગ્રથની પ્રથમ આવૃત્તિના પ્રકાશનના હક્કો સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયને અર્પણ થશે પુનર્મુદ્રણ, અનુવાદ, ફિલ્મ, નાટક વગેરે બીજા તમામ હક્કો લેખકના પોતાના જ રહેશે

૯ સમિતિએ લેખકને નિશ્ચિત કાર્ય સોંપ્યુ હશે અને લેખકે તે પુરુ કર્યું હશે, છતાં સમિતિ કોઈ કારણસર એ અસ્વીકાર્ય ગણશે, તો એના અસ્વીકાર છતા લેખકને મહેનતાણાની નક્કી કરેલી રકમનો ત્રીજો ભાગ આપવામા આવશે અને તેના પ્રકાશનના 'સર્વ હક્ક' લેખકના પોતાના રહેશે

૧૫-૩-'૫૦

લોટસ ટ્રસ્ટ વતી
મનુ સૂબેદાર (પ્રમુખ)

સંસ્થા-સમાચાર

વિવિધ ગ્રંથમાળા

ચાલુ વર્ષે સને ૧૯૪૯-૫૦નું ૭મું પુસ્તક **'શામળના છપ્પા'** ગ્રાહકોને તા. ૨૦-૩-૫૦ના રોજ હંમેશની જેમ બુક-પોસ્ટથી મોકલાયું છે.

છેલ્લાં ૩૮ વર્ષથી ચાલતી આ માળા દ્વારા ૧૬૦૦ પાનાંનું વાંચન ગ્રાહકોને ઘેરબેઠાં માત્ર રૂ. ૬-૮-૦માં અપાય છે. વાર્ષિક લવાજમની રકમ રૂ. ૬-૮-૦માંથી ટપાલખર્ચ અને સેલટેક્સનો સુમારે રૂ. ૧ાા બાદ કરતાં માત્ર રૂ. ૫)માં ૧૬૦૦ પાનાંનું વાંચન ગ્રાહકોને મળે છે.

સસ્તામાં સસ્તાં પુસ્તકો આપી શકાય એ માટે, સ્વામી અખંડાનંદજીએ શરૂ કરેલી આ માળા, અત્યારની સખત મોંઘવારીના સમયમાં પણ ચાલુ રહી શકી છે એમાં ઈશ્વરેચ્છા ને લોકપુણ્ય જ મુખ્યત્વે કારણભૂત છે.

પાછલાં વર્ષોમાં અપાયેલાં પુસ્તકોની યાદી અહીં નીચે આપી છે; તે ઉપરથી જણાશે કે સસ્તામાં સસ્તાં પુસ્તકો મેળવવાં હોય તેમણે આ માળાના ગ્રાહક બની જવું જોઈએ.

સને ૧૯૪૮-૪૯માં અપાયેલાં પુસ્તકોની યાદી

		લેખક	પૃષ્ઠ	મૂલ્ય	ટ. ખ.
૧	યોગીશ્વર યાજ્ઞવલ્ક્ય	જનાર્દન નાનાભાઈ મભારેકર	૯૬	૦-૮	૦-૨
૨	સંતની વાતો	ગોપાલજી ઠક્કર	૨૧૬	૧-૮	૦-૪
૩	જીવનચર્યા	વિજયશંકર મુનશી	૮૦	૦-૧	૦-૧
૪	તન્ત્રકથા (સચિત્ર)	વાલજી ગો. દેસાઈ	૧૮૪	૧-૮	૦-૪
૫	તુલસી રામાયણનાં મહાવાક્યો	ગોપાલજી ઠક્કર	૧૧૨	૦-૮	૦-૨
૬	હંસ મહારાજ	રમણીક મહેતા	૨૮૯	૨-૮	૦-૫
૭	ધમ્મપદ	પં. બહેચરદાસ દોશી	૧૯૨	૧-૦	૦-૩
૮	ગુલાબસિંહ	મણિલાલ નભુભાઈ	૪૪૦	૪-૦	૦-૪
			૧૫૫૧	૧૧-૧૪	૧-૭

ટપાલખર્ચ સાથે રૂ. ૧૩-૫-૦ની કિંમતની ઉપરનાં પુસ્તકો માત્ર રૂ. ૬-૮-૦માં ગ્રાહકોને ઘેરબેઠાં અપાયાં છે.

ચાલુ વર્ષે ૧૯૪૯–૫૦મા અપાયેલાં પુસ્તકો.

		પૃષ્ઠ	મૂલ્ય	ટ. ખ
૧	સં૦ ૨૦૦૬નુ પંચાગ	૧૦૪	૦–૯	૦–૨
૨	કહેવતો	૧૫૬	૧–૪	૦–૧
૩	ગીતાંજલિ	૯૬	૦–૬	૦–૧
૪	પરમ પૂજ્ય બાપુ	૧૫૨	૧–૦	૦–૨
૫	પ્રેમપંથ–ભાગ ૨જો	૧૦૪	૦–૪	૦–૧
૬	દેશ અને કાળ	૪૫૬	૪–૦	૦–૪
૭	શામળના છપ્પા	૧૬૦	૦–૧૦	૦–૧–૩
		૧૨૨૮	૮–૧	૦–૧૩–૩

હવે આશરે ૫૩૨ પાનાનુ વાચન આપવાનુ બાકી રહે છે; અને તે બે પુસ્તકો દ્વારા જૂન માસની આખર પહેલાં મોકલી અપાશે.

'વિવિધ ગ્રંથમાળા' ઉપરાંત સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રેણી અને આમ સાહિત્યશ્રેણીમાં પણ જુદાજુદા વિષયોના ઉપયોગી ને સસ્તા પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થાય છે, તે પ્રત્યે વાચકબંધુઓનુ ધ્યાન દોરવામાં આવે છે

નવા પ્રકાશનો

શિક્ષાપત્રી સ્વામીનારાયણ–સંપ્રદાયનુ આ ઉત્તમ પુસ્તક શ્રી કિશોરલાલ મશરૂવાળાના આમુખ સાથે બહાર પડ્યુ છે પાન ૧૦૪ કિં ૦–૬

સત–ગુરુનો પરિચય લે૦ સ્વામી પ્રકાશાનંદજી વેદાંત, તત્ત્વજ્ઞાન અને કેટલાયે ગૂઢ પ્રશ્નોનો સાદી ભાષામા સરળ પરિચય આપતુ પુસ્તક. પાન ૩૫૨ કિં ૨–૦

સુખ, સામર્થ્ય અને સમૃદ્ધિ (તથા વિચારોના ચમત્કાર) ૪૮૦ કિં ૩–૦

વિશ્વામિત્ર ને હરિશ્ચંદ્ર (આમશ્રેણી) લે૦ રામનારાયણ ના પાઠક મહર્ષિજીના જીવનપ્રસંગોનુ સચિત્ર આલેખન પાન ૬૪ કિં ૦–૪

વીર હનુમાન (આમશ્રેણી) લે૦ સોમાભાઈ ભાવસાર બાળકોને માટે તૈયાર કરેલું વીર હનુમાનજીનુ સચિત્ર જીવનચરિત્ર. પાન ૪૮ કિં ૦–૩

પુનરાવૃત્તિ

ગિરધરકૃત રામાયણ ત્રીજી આવૃત્તિ પાન ૭૫૨ કિં ૪–૮,

મનુસ્મૃતિ પંડિતશ્રી કુલ્લૂકની ટીકા સાથે બીજી આવૃત્તિ. પાન ૮૦૮ કિં ૪–૮

ગીતાંજલિ, (આમશ્રેણી) અનુ૦ સ્વ૦ કાંત આવૃત્તિ ૨જી. પાન ૯૬ કિં ૦–૬

હરડે (આમશ્રેણી) અમૃત સમી ઔષધીનો પરિચય પાન ૮૦ કિં ૦–૬

આ સંસ્થા તરફથી છેલ્લા પાંચ વરસમા સ્વ૦ કાન્ત, સ્વ૦ કલાપી, કાકાસાહેબ કાલેલકર, શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી, શ્રી કૃષ્ણલાલ ઝવેરી, શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે, શ્રી ગોપાળ, શ્રી માણેક ડો હરપ્રસાદ દેસાઈ શ્રી વાલજી દેસાઈ શ્રી પીતાંબર પટેલ, શ્રી ચુનીલાલ મડિયા, ઇત્યાદિ ગુજરાતના આધુનિક વિચારશીલ લેખકોના પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયા

શ્રી રામ મિલ્સ લિ૦

બારીક સુતરનાં ફેન્સી [illegible]

કાપડ

જેવાં કે:—

ધોતીઆં, સાડીઓ (પ્લેન, ડોબી તથા જેકાર્ડ બોર્ડર),

વોયલસ (પ્લેન તથા ચેક)

જાતજાતની કલર શર્ટીંગ્સ, પોપલીન,

મલમલ તથા લૉંગક્લોથ વગેરે

બનાવનાર

મીલ તથા ઓફીસ:—ફરગ્યુસન રોડ, પરેલ

મુંબઈ